BOMBAY:

AYAJI DADAJIS "NIRNAYA-SAGAR" PRE

The Department of Public Instruction, Bo

KÂDAMBARÎ,

BY

BÂNA AND HIS SON.

EDITED BY

PETER PETERSON, B.A., BALL. COLL., OXON.
M.A., D.SC., EDIN.,

ELPHINSTONE PROFESSOR OF SANSKRIT, BOMBAY.

PART II.

INTRODUCTION AND NOTES.

THIRD EDITION.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1899.

BOMBAY SANSKRIT SERIES No.

कादम्बरी ।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये
स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता
दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो
भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांशवः ॥ २ ॥

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो
बिभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः
स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ ३ ॥

नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं
सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिका-
विटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥

अकारणाविष्कृतवैरदारुणा-
दसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः
सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥

कटु क्वणन्तो मलदायकाः खला-
स्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे
हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

सुभाषितं हारि विशत्यधो गला-
न्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो
हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

स्फुरत्कलालापविलासकोमला
करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता
कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमै-
र्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो
महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥

बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो
द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः
कुबेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे
सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
सरस्वती सोमकषायितोदरे
समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥

जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः
ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुकैः ।
निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे
यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव
क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव
द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥

विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं
दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उषस्सु लग्नाः श्रवणेऽधिकां श्रियं
प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

विधानसंपादितदानशोभितैः
स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं
सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां
सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
अवाप मध्ये स्फटिकोपलोपमं
क्रमेण कैलासमिव क्ष्माभृताम् ॥ १६ ॥

महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः
कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
द्विषन्मनःप्राविविशुः कृतान्तरा
गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा इव ॥ १७ ॥

दिशामलीकालकभङ्गतां गत-
स्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो
मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुट-
प्रमृष्टहोमश्रमसीकराम्भसः ।
यशोंशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपा-
त्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया
महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया
धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरश्चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रश्चक्रवर्तिलक्षणोपेतश्चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनो हर इव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलो जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिर्गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तो रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयो मेरुरिव सकलभुवनोपजीव्यमानपादच्छायो दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः कर्ता महाश्चर्याणामाहर्ता क्रतूनामादर्शः सर्वशास्त्राणामुत्पत्तिः कलानां कुलभवनं गुणानामागमः काव्यामृतरसानामुदयशैलो मित्रमण्डलस्योत्पातकेतुरहितजनस्य प्रवर्तयिता गोष्ठीबन्धानामाश्रयो रसिकानां प्रत्यादेशः धनुष्मतां धौरेयः साहसिकानामग्रणीर्विदग्धानां वैनतेय इव विनतानन्दजननो वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरमेकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितं च जहासेव वासुदेवम् । अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले कृपाणधाराजले चिरमुवास राजल-

क्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण कोपे यमेन प्रसादे धनदेन प्रतापे वह्निना भुजे भुवा दृशि श्रिया वाचि सरस्वत्या मुखे शशिना बले मरुता प्रज्ञायां सुरगुरुणा रूपे मनसिजेन तेजसि सवित्रा च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य । यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनमाचरतो लग्नस्थूलमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिपीडनान्निष्ठ्यूतधाराजलबिन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाटविघटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनी करिकरटतटगलितमदजलासारदुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः । यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकरा रतेपु केशग्रहाः काव्येपु दृढबन्धाः शास्त्रेपु चिन्ता स्वप्नेपु विप्रलम्भाश्छत्त्रेपु कनकदण्डा ध्वजेषु प्रकम्पा गीतेपु रागविलसितानि करिपु मदविकाराश्चापेषु गुणच्छेदा गवाक्षेपु जालमार्गाः शशिकृपाणकवचेपु कलङ्का रतिकलहेषु दूतसंप्रेषणानि शार्यक्षेपु शून्यगृहाः प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयमन्तःपुरिकालकेपु भङ्गो नूपुरेपु मुखरता विवाहेषु करग्रहणमनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातस्तुरंगेपु कशाभिघातो मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनायातजयकुञ्जरकुम्भसिन्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरितकूलया वेत्रवत्या सरिता परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

लम्बितस्थूजेताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनि-ग्रस्य ग ानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलय-ाधस्तादिन्द्रजेन भुवनभारमुद्वहन्नमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भि-न्मन्मयूर सकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः विन परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थि- न लकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः ता हृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्यनाट-ख्यायिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपीवरस्क-मरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकै-मैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव रा- सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास। तस्य विजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाक-ः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोपि संतानार्थिभिरभ्य-र्थितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत्। सत्यपि रूप-सोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदय-णि चावरोधजने स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवलयो घर्घ-स्फालनप्रकम्पझणझणायमानमणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः तकप्रसङ्गेन कदाचिदविरलविमुक्तशरासारशून्यीकृतकाननो मृग-ापारेण कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन कदा-छास्त्रालापेन कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन क-दालेख्यविनोदेन कदाचिद्वीणया कदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचर-शुश्रूषया कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकबिन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहे-प्रदानादिभिर्वनितासंभोगसुखपराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमन-

 । प्रतापे वन्हिना
बले मरुता प्र-
यत् । यथैव च दिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहारसता सर्वदेवम-
पेतो निशामनैषीत् । स्य । यस्य च

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटभिदि दृढमुष्टिनिपीड-
पाटलिम्नि भगवति सहस्रमरीचिमालिनि राजान्तुभटोरःकपाट-
तमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वावलम्बिना कौक्षेयकेण ग्दजलासार-
षधरेव चन्दनलता भीपणरमणीयाकृतिरविरलचन्दनाजलक्ष्मीः ।
तस्तनतटोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी चूडानीनामपि
म्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्या राजनि
दिव कलहंसधवलाम्बरा जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतशग्रहाः
जमण्डला विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती राज्याधिदेवतेवदण्डा
हिणी प्रतीहारी समुपसृत्य क्षितितलनिहितजानुकरकमलागुण-
विनयमब्रवीत् । देव द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव दू-
पितशतमखहुंकारनिपातिता राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डा-
कन्यका पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति । सकलभुवनत
सर्वरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवो विहंगमश्चायमाश्चर्यभूतो निखि-
लभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादायागताहमिच्छामि देवद-
र्शनसुखमनुभवितुमिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् । इत्युक्त्वा वि-
रराम । उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मु-
खानि को दोषः प्रवेश्यतामित्यादिदेश ।

अथ प्रतीहारी नरपतिवचनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रा-
वेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जित-
कुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणमनेकरत्नाभरणकिरणजालका-

लम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाथस्य गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलविस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णमुद्धूयमानकनकदण्डचामन्मन्मयूखमुखकान्तिविजयपराभवप्रणते शशिनीव स्फटिकविन्यस्तवामपादमिन्द्रनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः श्वासमलिनीकृतैरिव चरणनखमयूखजालैरुपशोभमानमातपद्मरागकिरणपाटलीकृतेनाचिरमृदितमधुकैटभरुधिरारुणेन युगलेन विराजमानममृतफेनधवले गोरोचनालिखितहंसथपर्यन्ते चारुचामरपवनप्रनर्तितदशे दुकूले वसानमन्दनानुलेपनधवलितोरःस्थलमुपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्ततितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणमपरशशिशङ्कया येव हारलतया कृतमुखपरिवेषमतिचपलराजलक्ष्मीबन्धकशङ्कामुपजनयतेन्द्रनीलकेयूरयुगलेन मलयजरसगन्धलुंगद्वयेनेव वेष्टितबाहुशिखरमीषदालम्बिकर्णोत्पलमुन्नतघोडरीकलोचनममलकलधौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेवनराज्याभिषेकसलिलपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तमामोदिलतीकुसुमशेखरमुषसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचाभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजमावर्तिनीभिः सर्वतः सेवार्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलानीभिः परिवृतममलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया पगा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानमशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहमपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीतगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायमेकदेशस्थितमपि व्याप्त-

भुवनमण्डलमासन्नगतमपि धनुषि निषण्णमुत्सादिताशेषद्विषा मपि ज्वलत्प्रतापानलमायतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनं महादोषमपि लगुणाधिष्ठानं कुपतिमपि कलत्रवल्लभमविरतप्रवृत्तदानमप्यमद शुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितमकरमपि हस्तस्थितसकलभुवनतलं जानमद्राक्षीत् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुर-लकोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिः। नार्थमसकृत्सभाकुट्टिममाजघान । येन सकलमेव तद्राजकमेकमपि करियूथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युगपदावर्तितजनि वनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु दूरादालोकयेत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिष्टा तां वयःपरिणामपाण्डुरशिरसा रक्तराजीवेक्षणापाङ्गेनानगुण-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि म दू-नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण धवलवाससा पुरुषेणा ण्डर-भागामाकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितम न्तर कप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डाल रकेणानुगम्यमानामसुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेष श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीं संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपु कामागुल्फावलम्बिना नीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीरामुपरि रक्तां करचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसंध्यातपामेक वसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलामुद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुख मिव विभावरीमाकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचना नरचितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीमुरःस्थलनिवाससंक्रा

रायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियं कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिमुन्मदहलिहलापकर्षणभयप्रपलायितामिव यमुनामतिबहलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदितमहिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीमालोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखामतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानां क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीमापिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थमालिङ्गितदेहामनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन रोमराजिलतालवालकेन मेखलादाम्ना परिगतजघनस्थलामतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहां शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनां प्रावृषमिव घनकेशजालां मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसां नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषितां श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभां मूर्छामिव मनोहारिणीमरण्यभूमिमिवाक्षतरूपसंपन्नां दिव्ययोषितमिवाकुलीनां निद्रामिव लोचनग्राहिणीमरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताममूर्तामिव स्पर्शवर्जितामालेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलां मधुमासकुसुमसमृद्धिमिव विजातिमनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्यां यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीमचिरोपरूढयौवनामतिशयरूपाकृतिमनिमेषलोचनो ददर्श ।

समुपजातविस्मयस्य चाभून्मनसि महीपतेः । अहो विधातुरस्थाने रूपनिष्पादनप्रयत्नः । तथाहि । यदि नामेयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म । मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना । अन्यथा क-

थमियमक्लिष्टता लावण्यस्य । न हि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः । सर्वथा धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणमतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति । इत्येवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहंगमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदब्रवीच्च । देव विदितसकलशास्त्रार्थो राजनीतिप्रयोगकुशलः पुराणेतिहासकथालापनिपुणो वेदिता गीतश्रुतीनां काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता स्वयं च कर्ता परिहासालापपेशलो वीणावेणुमुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता नृत्तप्रयोगदर्शननिपुणश्चित्रकर्मणि प्रवीणो द्यूतव्यापारे प्रगल्भः प्रणयकलहकुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरो गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः सकलभूतलरत्नभूतोयं वैशम्पायनो नाम शुकः सर्वरत्नानां चोदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता । तदयमात्मीयः क्रियताम् । इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

अपसृते च तस्मिन्स विहंगराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ ।

स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

राजा तु तां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनमतिमहार्हहेमासनोपविष्टममरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगमतिवयसमग्रजन्मानम-

खिलमन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत् । श्रुता भवद्भिरस्य विहंगमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां यदयमतिपरिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्यातिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम् । इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनो नृपमवादीत् । देव किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहंगमविशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वपरिस्फुटालापता शुकानामुपजाता करिणां च जिह्वापरिवृत्तिः । इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्नाडिकाच्छेदप्रहतपटुपटहनादानुसारी मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्त्रभङ्गमकरकोटिपाटितांशुकपटानामाक्षेपदोलायमानकण्ठदाम्नामंसस्थलोल्लसितकुङ्कुमपटवासधूलिपिञ्जरितदिशामालोलमालतीकुसुमशेखरोत्पतदलिकदम्बकानामर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानां गम-

नप्रणामलालसानामहमहमिकया वक्षःस्थलप्रेङ्खोलितहारलतानामुत्तिष्ठतामासीदतिमहान्संभ्रमो महीपतीनाम् । इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धदेशावसक्तचामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधुपानमत्तजरत्कलहंसनादजर्जरेण पदे पदे प्रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन वारविलासिनीजनस्य संचरतो जघनस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा झंकारेण नूपुररवाकृष्टानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहंसकानां कोलाहलेन रसनारसितोत्सुकितानां च तारतरविराविणामुल्लिख्यमानकांस्यत्रेंकारदीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमतीं ध्वनिना प्रतीहारिणां च पुरः ससंभ्रमं समुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चारयतामालोकयतालोकयतेति तारतरदीर्घेण भवनप्रासादकुञ्जेषूच्चरितप्रतिशब्दतया दीर्घतामुपगतेनालोकशब्देन राज्ञां च ससंभ्रमावर्जितमौलिलोलचूडामणीनां प्रणमताममलमणिशलाकादन्तुराभिः किरीटकोटिभिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य स्वनेन प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिपतितरणरणायितानां च मणिकर्णपूराणां निनादेन मङ्गलपाठकानां च पुरोयायिनां जय जीवेति मधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन प्रचलितजनचरणशतसंक्षोभभयादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पततां च मधुलिहां हुंकृतेन संक्षोभादतित्वरितपदप्रवृत्तैरवनिपातिभिः केयूरकोटिताडितानां क्वणितमुखररत्नदाम्नां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको विश्रम्यतामिति स्वयमेवाभिधाय तां

चाण्डालकन्यकां वैशम्पायनः प्रवेशयताभ्यन्तरमिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताशेषभूषणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालश्चन्द्रतारकासमूहशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवदलितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीविभ्रमाभिरुरसि निर्दयश्रमच्छिन्नहारविगलितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलोल्लसदमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः स्वेदजलकणिकासंततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिरितस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्वरेण पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितमाचरद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गो विततसितवितानामनेकचारणगणावबध्यमानमण्डला गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणासनाथमध्यामुपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठामेकान्तनिहितैरतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णैः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैरातपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवतीर्णस्य जलद्रोण्यां वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकोपलिप्तशिरसो राज्ञः समन्तात्समुपतस्थुरंशुकनिबिडनिबद्धस्तनपरिकरा दूरसमुत्सारितवलयबाहुलताः समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालका गृहीतजलकलशाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः । ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परीवृतस्तत्क्षणं राजा रराज । जलद्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव राजहंसमा-

रुरोह । ततस्ताः काश्चिन्मरकतकलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाणनखमयूखजालकाः प्रत्यङ्गुलिविवरविनिर्गतजलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तबालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः क्रमेण राजानमभिषिषिचुः । अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रहतपटुपटहझल्लरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तिताभिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धौतवाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालनविमलतनुरतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजनश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वर्तिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ झंकारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकर्पूरकुङ्कुमवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृताम्बरपरिवर्तो रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपो निर्वर्तयामास ।

परिपीतधूपधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणि-

कुट्टिमात्प्रदेशादुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितबाहुमवलम्ब्यानवरतवेत्रलताग्रहणप्रसङ्गातिजरठकिसलयानुकारिकरतलकरेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो धवलांशुकजवनिकापरिगतपर्यन्ततया स्फटिकमणिमयभित्तिबद्धमिवोपलक्ष्यमाणमतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणिभूमिमविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकुट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितमुत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानमतिबहलागुरुधूपपरिमलमखिलविगलितजलनिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोदवासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थरत्नपादपीठेन तुहिनगिरिशिलातलसदृशशयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् । तत्र च शयनतलनिषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचक्रे । ततो नातिदूरवर्तिनीमन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छेति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रश्नकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा क्षितितलनिहितजानुकरतला यथाज्ञापयति देव इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किंचिदवनतपूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा विहंगजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । क्षितित-

लनिहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्। देव देव्यो विज्ञापयन्ति। देवादेशादेष वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः। इत्यभिधाय गते च तस्मिन्राजा वैशम्पायनमपृच्छत्। कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातमिति। स प्रत्युवाच। देव किं वा नास्वादितम्। आमत्तकोकिललोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः। हरिनखरभिन्नमत्तमातङ्गकुम्भमुक्तरक्तार्द्रमुक्ताफलत्विषि खण्डितानि दाडिमबीजानि। नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि। किं वा प्रलपितेन बहुना। सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते। इत्येवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्। आस्तां तावत्सर्वमेवेदम्। अपनयतु नः कुतूहलम्। आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्त्स्न्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देशे। भवान्कथं जातः। केन वा नाम कृतम्। का माता। कस्ते पिता। कथं वेदानामागमः। कथं शास्त्राणां परिचयः। कुतः कलाः समासादिताः। किं जन्मान्तरानुस्मरणमुत वरप्रदानम्। अथवा विहंगवेषधारी कश्चिच्छन्नं निवससि। क्व वा पूर्वमुषितम्। कियद्वा वयः। कथं पञ्जरबन्धः। कथं चाण्डालहस्तगमनम्। इह वा कथमागमनमिति। वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्। देव महतीयं कथा। यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्।

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलग्ना मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवो वनकरिकुलमदजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया तारागणमिव शिखरदेशलग्नमुद्वहद्भिः पादपैरुपशोभिता मदकलकुररकुलदश्यमानमरिचपल्लवा करिकलभकरमृदिततमालकिसलयामोदिनी मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलकोमलच्छविना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरसरञ्जितेनेव पल्लवप्रचयेन संछादिता शुककुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्रीकृततलैरतिचपलकपिकम्पितकक्कोलच्युतपल्लवफलशबलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्लवस्रस्तरैरतिकठोरनालिकेरकेतकीकरीरकेसरपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्धपूगखण्डमण्डितैर्वनलक्ष्मीवासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैरुन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितमदसलिलसिक्तेनेव निरन्तरमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता नखमुखलग्नेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालंकृता च कर्णीसुतकथेव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च कल्पान्तप्रदोषसंध्येव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवारुणा चामृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणीपरिगता च प्रावृडिव घनश्यामलानेकशतह्रदालंकृता च चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च राज्यस्थितिरिव चमरमृगवालव्यजनोपशोभिता समदगजघटापरिपालिता च गिरितनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरु-

तिलकभूपिता च सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोशकशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च क्वचित्प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशालाकुला क्वचिदचिरनिर्वृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता क्वचिदुद्वृत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुलप्रलापिनी क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेगकृततालशब्दा क्वचिद्विधवेवोन्मुक्ततालपत्त्रा क्वचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता क्वचिदमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला क्वचित्पार्थरथपताकेव वानराक्रान्ता क्वचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता क्वचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा क्वचिद्गृहीतव्रतेव दर्भचीरजटावल्कलधारिण्यपरिमितबहुलपत्त्रसंचयापि सप्तपर्णभूषिता क्रूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवनतलख्यातमुत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरसलिलस्य मेरुमत्सराद्गगनतलप्रसारितविकटशिरःसहस्रेण दिवसकररथगमनपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकलसुरसमूहवचसा विन्ध्यगिरिणाप्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य सुरासुरमुकुटमकरपत्त्रकोटीचुम्बितचरणरजसो दक्षिणाशामुखविशेषकस्य सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुषप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुत-

निर्विशेषैरुपशोभितं पादपैस्तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना पवित्रभस्मविरचितत्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशचीरवाससा मुञ्जमेखलाकलितमध्येन गृहीतहरितपर्णपुटेन प्रत्युटजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतमतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार दिशि दिशि शुकहरितैश्च कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरं सरिता च कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमविरामो रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास । चिरशून्येद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्तयो लग्नतापसाग्निहोत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव संक्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णं जलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रमापान्तवर्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र दशरथसुतनिशितशरनिकरनिपातनिहतरजनिचरबलबहुलरुधिरसिक्तमूलमद्यापि तद्रागाविद्धनिर्गतपलाशमिवाभाति नवकिसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलमजस्रमश्रुजललुलितदीनदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणप्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ दशवद-

नविनाशपिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन्दशरथसुतशरनिपातितो योजनबाहोर्बाहुरगस्त्यप्रसादनागतनहुषाजगरकायशङ्कामकरोदृषिजनस्य । जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका पुनरिव धरणितलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यालोक्यते ।

तस्य चैवंविधस्य संप्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपानप्रकुपितवरुणोत्साहितेनागस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः प्रलयकालविघटिताष्टदिग्भागसंधिबन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितमादिवराहसमुद्धृतधरामण्डलस्थानमिव सलिलपूरितमनवरतमज्जदुन्मदशबरकामिनीकुचकलशलुलितजलमुत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्लारमुन्निद्रारविन्दमधुबिन्दुनिस्यन्दबद्धचन्द्रकमलिकुलपटलान्धकारितसौगन्धिकमारसितसमदसारसमम्बुरुहमधुपानमत्तकलहंसकामिनीकृतकोलाहलमनेकजलचरपतंगशतसंचलनचञ्चलितवाचालवीचिमालमनिलोल्लासितकल्लोलशिखरसीकरारब्धदुर्दिनमशङ्कितावतीर्णाभिरम्भःक्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतमेकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुकलजलध्वनिमनोहरमुन्मिषदुत्पलवनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बकदम्बकैरासेवितमभिषेकावतीर्णपुलिन्दराजसुन्दरीकुचचन्दनधूलिधवलिततरंगमुपान्तजातकेतकीरजःपटलबद्धकूलपुलिनमासन्नाश्रमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकषायपाटलतटजलमुपतटविटपिपल्लवानिलवीजितमविरलतमालवीथिकान्धकारिताभिर्वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिन-

ऋष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्तफलपरिलघुलताभिरुद्वासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतज्जलचरपतंगपक्षपुटविगलितजलबिन्दुसेकसुकुमारकिसलयाभिर्लतामण्डपतलस्थितशिखण्डिमण्डलारब्धताण्डवाभिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः श्वासवासिताभिरिव वनराजिभिरुपरुद्धतीरमपरसागराशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमापीयमानसलिलमगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः। यत्र च विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणालोक्यन्ते चक्रनाम्ना मिथुनानि।

तस्यैवंविधस्य पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितजीर्णतालतरुखण्डस्य च समीपे दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव तुङ्गस्कन्धावलम्बिभिरनिलवेल्लितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुडुपतिशकलशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः पुराणतया पतनभयादिव गगनस्कन्धलग्नो निखिलशरीरव्यापिभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिर्जरातिलकबिन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुरितस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः पत्त्ररथैरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैरार्द्रीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरदेशस्तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः समीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतलगमनखेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्कपरिस्रुतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्धवलीकृतशिखरशाखो वनगजकपोलकण्डूयनलग्नमद-

निलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलाबन्धनिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैर्दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपातो नलिननाभ इव वनमालोपगूढो नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिरखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानामधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विन्ध्यस्य शाखाबाहुभिरुपगूह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महाजीर्णः शाल्मलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कलविवरेषु महावकाशतया विश्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिरविरलदलनिचयश्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च तस्मिन्वनस्पतावतिवाह्यातिवाह्य रजनीमात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकलहलधरहलमुखोत्क्षेपविकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः सुरगजोन्मूलितविगलदाकाशगङ्गाकमलिनीशङ्कामुपजनयन्तो दिवसकररथतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः शैवलपल्लवावलिमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तो गगनविततैः पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिकरपरिखेदिताशामुखानि वीजयन्तो वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म शुकशकुनयः । कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहतहरिणरुधिरानुर-

•क्शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वाधरीकृतरनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेवैको विधिवशात्सूनुरभवम्। अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत्। अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोपि खलु तातः सुतस्नेहादन्तर्निगृह्य पटुप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत्। अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालजर्जरामवस्रस्तांसदेशशिथिलामपगतोत्पतनसंस्कारां पक्षसंततिमुद्वहन्नुपारूढकम्पतया च संतापकारिणीमङ्गलग्नां जरामिव विधुन्वन्नकठोरशेफालिकाकुसुमनालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितक्षीणोपान्तलेखेन स्फुटिताग्रकोटिना चञ्चुपुटेन परनीडनिपतिताभ्यः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय तरुमूलनिपतितानि शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मह्यमदात्। प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषमकरोदशनम्।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतलकमलिनीमधुरक्तपक्षसंपुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि परिणतरङ्कुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिरातप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागरत्नशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमिवावतरति सप्तर्षिमण्डले त-

टगतविघटितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्वहति धवलितपुलिनतटमुदन्वति पूर्वेतरे तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने रासभरोमधूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखास्ववश्यायसीकरिणि लुलितकमलवने रतिखिन्नशबरसीमन्तिनीस्वेदजलकणिकापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानामिभगण्डडिण्डिमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु घनघटमानदलपुटनिबद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकारेषु प्रभातशिशिरमारुताहतमुक्तसजतुरसाश्लिष्टपक्ष्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्मतारं चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैः शनैरूषरशय्याधूसरक्रोडरोमराजिषु वनमृगेष्वितस्ततः संचरत्सु वनचरेषु विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरःकलहंसकोलाहले समुल्लसति नर्तितशिखण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे क्रमेण च गगनतलमार्गमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि नचिरादिव दिव-

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु कुलायनिलीननिभृतशावकसनाथेपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ स्वनीडावस्थित एव ताते मयि च शैशवादसंजातबलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे तातस्य समीपवर्तिनि कोटरगते सहसैव तस्मिन्महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततो भीतकरिपोतचीत्कारपीवरः प्रचलितलताकुलितमत्तालिकुलक्वणितमांसलः परिभ्रमदुद्घोणवनवराहरवघर्घरो गिरिगुहासुप्तप्रबुद्धसिंहनादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरून्भगीरथावतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलबहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमल इतः क्रोडकुलदश्यमानभद्रमुस्तारसामोद इतः करिकलभभज्यमानसल्लकीकषायगन्ध इतो निपतितशुष्कपत्त्रमर्मरध्वनिरितो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिरितो मृगकदम्बकमितो वनगजकुलमितो वनवराहयूथमितो वनमहिषवृन्दमितः शिखण्डिमण्डलविरुतमितः कपिञ्जलकुलकलकूजितमितः कुररकुलक्वणितमितो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितमियमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिरियमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्थफेनसंहतिरियमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलालीनमुखरमधुकरविरुतिरेषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्तशुष्कपत्त्रपाटला रुरुपदव्येतद्द्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलमेतत्खड्गिकुलक्रीडितमेष नखकोटिविलिखितविकट-

पत्त्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदलदन्तुरो मृगपतिमार्ग एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिरियमटवीवेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना संचारवीथी चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यतामुच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली तरुशिखरमारुह्यतामालोक्यतां दिगियमाकर्ण्यतामयं शब्दो गृह्यतां धनुरवहितैः स्थीयतां विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादिवानुलेपनार्द्रमृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविवरविजृम्भितप्रतिनादगम्भीरेण शबरशरताडितानां केसरिणां निनादेन संत्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां च संचरतामनवरतकरास्फोटमिश्रेण जलधररसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन सरभससारमेयविलुप्यमानावयवानामालोलकातरतरलतारकाणामेणकानां च करुणकूजितेन निहतयूथपतीनां वियोगिनीनामनुगतकलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यग्रपतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन कतिपयदिवसप्रसूतानां च खड्गिधेनुकानां त्रासपरिभ्रष्टपोतान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमतिकरुणमारसन्तीनामाक्रन्दितेन तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणां च पत्त्ररथानां कोलाहलेन रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूनां युगपदतिरभसपादपाताभिहताया भुवः कम्पमिव जनयता चरणशब्देन कर्णान्ताकृष्टज्यानां च मदकलकुररकामिनीकण्ठकूजितकलेन शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन पवनाहतिक्वणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनां रणितेन शुनां च सरभ-

सविमुक्तघर्घरध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवत् । अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले निर्वृष्टमूकजलधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपागते कानने मन्दीभूतभयोहमुपजातकुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासतरलतारकः शैशवात्किमिदमिति समुपजातदिदृक्षस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

अभिमुखमापतच्च तस्माद्वनान्तरादर्जुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहमनिलवशाच्चलितमिव तमालकाननमेकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातमञ्जनशिलास्तम्भसंभारमिव क्षितिकम्पविघूर्णितमन्धकारपुञ्जमिव रविकिरणाकुलितमन्तकपरिवारमिव परिभ्रमन्तमवदारितरसातलोद्भूतमिव दानवलोकमशुभकर्मसमूहमिवैकत्र समागतमशेषदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तमनवरतशरनिकरवर्षिरामनिहतखरदूषणबलनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतामुपगतं कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र संगतमवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथमचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टिपतनविशीर्णमिव कालमेघपटलमखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्गतमन्धकारितकाननमनेकसहस्रसंख्यमतिभयजननमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमतिकर्कशत्वादायसमिव निर्मितमेकलव्यमिव जन्मान्तरागतमुद्भिद्यमानश्मश्रुराजितया प्रथममदलेखामण्ड्यमानगण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारकमसितकुवलयश्यामेन देहप्रभाप्रवाहेण कालिन्दीज-

लेनेव पूरितारण्यमाकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतमायतललाटमतितुङ्गघोरघोणमेककर्णाभरणतामुपनीतस्य भुजंगफणमणेः पाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्नपल्लवरागेणेव वामपार्श्वेन विराजमानमचिरप्रहतगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना कृष्णागुरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागमुपरि तत्परिमलान्धेन भ्रमता मायूरातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपमालोलकर्णपल्लवव्याजेन भुजबलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलस्वेदलेखमापाटलया हरिणकुलक्षयरात्रिसंध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रञ्जयन्तमाशाविभागानाजानुलम्बेन कुञ्जरकरप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिकारुधिरबलिप्रदानार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेखविषमितशिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितमन्तरान्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरबिन्दुना स्वेदजलकणिकाचितेन गुञ्जाफलविमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रचिताभरणेन विन्ध्यशिलातलविशालेन वक्षःस्थलेनोद्भासमानमविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरमिभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षालोहितकौशेयपरिधानमकारणेपि क्रूरतया बद्धत्रिपताकोग्रभ्रुकुटिकराले ललाटफलके प्रबलभक्त्याराधितया मत्परिग्रहोयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितमुपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशाद्दूरविनिर्गताभिः स्वभावपाटलतया शुष्काभिरपि हरिणशोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैर्विवृतमुखतया स्पष्टदृष्टदन्तांशून्दंष्ट्रान्तरालग्नकेसरिसटानिव सृक्कभागानुद्वहद्भिः स्थूलवराटकमालिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महा-

शक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगवधूवैधव्यदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः श्वभिरतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानं कैश्चिद्गृहीतचमरबालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधृतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छायामलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतमरण्यमिव सखड्गधेनुकमभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणं बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रमरुणानुजमिवोद्धृतानेकमहानागदशनं भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुं निदाघदिवसमिव सततविभूतमृगतृष्णं विद्याधरमिव मानसवेगं पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणं घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणमचलराजकन्यकाकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणं हिरण्याक्षदानवमिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलमतिरागिणमिव कृतबहुबन्दीपरिग्रहं पिशिताशनमिव रक्तलुब्धकं गीतकलाविन्यासमिव निषादानुगतमम्बिकात्रिशूलमिव महिषरुधिरार्द्रकायमभिनवयौवनमपि क्षपितबहुवयसं कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनं कृष्णमप्यसुदर्शनं स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणं क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञमपत्यमिव विन्ध्यस्यांशावतारमिव कृतान्तस्य सहोदरमिव पापस्य सारमिव कलिकालस्य भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणमनभिभवनीयाकृतिं मातङ्गकनामानं शबरसेनाप-

तिमपश्यम्। अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम्।

आसीच्च मे मनसि । अहो मोहप्रायमेतेषां जीवितं साधुजनविगर्हितं च चरितम् । तथा हि । पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः आहारः साधुजनिन्दितो मधुमांसादिः । श्रमो मृगया । शास्शिवारुतम्। समुपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः । प्रज्ञा शकुनिज्ञानम् परिचिताः श्वानः। राज्यं शून्यास्वटवीषु । आपानकमुत्सवः । मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूंषि । सहाया विषदिग्धमुखा भुजंग इव सायकाः। गीतमुत्सादकारि मुग्धमृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीगृहीताः परयोषितः । क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः । पशुरुधिरेण देवतार्चनम्। मांसेन बलिकर्म। चौर्येण जीवनम् । भूषणानि भुजंगमणयः । वनगजमदैरङ्गरागः । यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते । इति चिन्तयत्येव मयि स शबर सेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भवं . श्रममपनिनीषुरागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत् ।. अन्यतमस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करद्गलपरिक्षोभिताम्भसः सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलयदिवसकराकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनमिन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितं द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरमत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडमरविन्दकेशरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्त्रपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपङ्कनिर्मलमृणालिकाः समुपाहरत्। आपीतसलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनैःशनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत्।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इवातिविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिषास्वादलालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमा मूलादपश्यत् उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकनभीतानां शुककुलानामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् । यतः स तमनेकतालतुङ्गमभ्रंकषशाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भच्छविपाटलाञ्छाल्मलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिनसंवर्तिकानुकारिणः कांश्चिदर्कफलसदृशान्कांश्चिल्लोहितायमानचञ्चूकोटीनीषद्विघटितदलपुटपाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्वहतः कांश्चिदनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रतीकारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यः कोटरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत् । अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरलतारकां विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्नुच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्रस्तसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडविभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ । असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासितभुजंगभोगभी-

षणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्रगन्धि करतलं कोदण्डगुणाकर्षणव्रणाङ्कितप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य तातमपगतासुमकरोत्। मां तु स्वल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वादायुषः कथमपि पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयत्। उपरतं च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत्। अहमपि तच्चरणान्तराले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कनिलीनस्तेनैव सहापतम्। अवशिष्टपुण्यतया तु पवनवशसंपुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्त्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम्। अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्त यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपर्णसवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येपि काले बालतया कालान्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किंचिदुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतावष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शबरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीलच्छाययोपहसत इव गदाधरदेहच्छविमच्छैः कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य वनकरिमदसलिलैरिवोपसिक्तकिसलयस्य विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्वहतो दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्याप्रविष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम्।

अवतीर्य स तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहृत्य ताञ्छुकशिशूनेकलतापाशसंयतानाबध्य पर्णपुटेतित्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमगच्छत्। मां तु लब्धजीविताशं प्रत्यग्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादायासितशरीरं संत्रासजाता

सर्वाङ्गोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् । अनया च कालकलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किंचिदुन्नमितकंधरो भयचकिततया दृशा दिशोवलोक्य तृणेपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुमूलात्सलिलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अजातपक्षतया च नातिस्थिरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निपतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पणश्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पदमनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि । अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति सर्वप्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो सोढपितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते । उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोकान्तरगतायामम्बायां नियम्य शोकवेगमाप्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तैरुपायैर्मत्संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः । यदुपकारिणमपि तातमद्यापि क्वापि गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीवितृष्णा । यदीदृगवस्थमपि मामयमायासयति जलाभिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि । जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेद्यापि कलहंसविरुतमेतत् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसि-

तानि । अयं च विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्य चेयमतिकष्टा दशा वर्तते । तथा हि । रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः । अधिकामुपजनयति तृषामातपस्पर्शसंतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूमिः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुरस्म्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोपि मे मरणमद्योपपादयेत् ।

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा तापसकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिरुद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णस्तडिद्भिरिव रचितावयवस्तप्तकनकद्रवेणेव बहिरुपलिप्तमूर्तिरापिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्नुत्तप्तलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः स्तम्भितशिखाकलापः खाण्डववनदिधक्षया कृतकपटबटुवेष इव भगवान्पावकस्तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमुपपादितेन ललाटपट्टके त्रिसत्येनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतो गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्ग्रीवेण स्फाटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूमपटलेनेव

परीतमूर्तिरभिनवबिससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मांसविरलपार्श्वकपञ्जरमिव गणयता वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानो देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुसुमपरिपूर्णपर्णपुटसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिर्विषाणशिखरोत्खातामुद्वहता स्नानमृदमुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन कुशकुसुमलतायास्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणानुयातो विटप इव कोमलवल्कलावृतशरीरो गिरिरिव समेखलो राहुरिवासकृदास्वादितसोमः पद्मानिकर इव दिवसकरमरीचिपो नदीतटतरुरिव सततजलक्षालनविमलजटः करिकलभ इव विकचकुमुददलशकलसितदशनो द्रौणिरिव कृपानुगतो नक्षत्रराशिरिव चित्रमृगकृत्तिकाश्लेषोपशोभितो घर्मकालदिवस इव क्षपितबहुदोषो जलधरसमय इव प्रशमितरजःप्रसरो वरुण इव कृतोदवासो हरिरिवापनीतनरकभयः प्रदोषारम्भ इव संध्यापिङ्गलतारकः प्रभातकाल इव बालातपकपिलो रविरथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः सुराजेव निगूढमन्त्रसाधनक्षपितविग्रहो जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्तगर्तो भगीरथ इवासकृद्दृष्टगङ्गावतारो मधुकर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासो वनचरोपि कृतमहालयप्रवेशोसंयतोपि मोक्षार्थी सामप्रयोगपरोपि सततावलम्बितदण्डः सुप्तोपि प्रबुद्धः संनिहितनेत्रद्वयोपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत् ।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुपजातदयः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् । अयं कथमपि शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन

भवितव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसिति मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं विवृणोति । न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि यावदेवायमसुभिर्न वियुज्यते तावदेव गृहाणेममवतारय सलिलसमीपम्'। इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकं च समुपजातनवीनप्राणमुपतटप्ररूढस्य नलिनीपलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय समुचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतो जपन्पवित्राण्यघमर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वार्घमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवल्कलश्च सहज्योत्स्न इव संध्यातपः करतलनिर्धूननविशदजटः कमण्डलुमापूर्य शुचिना सगोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारककदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदासंनिहितकुसुमफलैस्तालतिलकतमालहिन्तालबकुलबहुलैरेलालताकुलितनालिकेरीकलापैर्लोललोध्रलवलीलवङ्गपल्लवैरुल्लसितचूतरेणुपटलैरलिकुलझंकारमुखरसहकारैरुन्मदकोकिलकुलकलापकोलाहलिभिरुत्फुल्लकेतकीरजःपुञ्जपिञ्जरैः पूगीलतादोलाधिरूढवनदेवतैस्तारकावर्षमिवाधर्मविनाशपिशुनं कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपादपैः काननैरुपगूढमचकितप्रचलितकृष्णसारशतशबलाभिरुत्फुल्लकमलिनीलोहिनीभिर्मारीचमायामृगावलूनरूढवीरुद्लाभिर्दाशरथिचापकोटिक्षतकन्दगर्तविषमिततलाभिर्दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तमागृहीतसमि-

त्कुशकुसुममृद्भिरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिर्मुनिभिरशून्योपकण्ठमुत्कण्ठितशिखण्डिमण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानमनवरताज्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीरमेव मुनिजनममरलोकं निनीषुभिरुद्धूयमानधूमलेखाछलेनाबध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिवोपलक्ष्यमाणमासन्नवर्तिनीभिस्तपोधनसंपर्कादिवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासंक्रान्तरविबिम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिवातिविकचकुमुदवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्वहन्तीभिर्दीर्घिकाभिः परिवृतमनिलावनमितशिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिरनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैरबद्धपल्लवाञ्जलिभिरुपास्यमानमिव विटपैरुटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छ्यामाकमुपसंगृहीतामलकलवलीकर्कन्धूकदलीलकुचपनसचूततालफलमध्ययनमुखरबटुजनमनवरतश्रवणगृहीतवषट्कारवाचालशुककुलमनेकसारिकोद्घुष्यमाणसुब्रह्मण्यमरण्यकुक्कुटोपभुज्यमानवैश्वदेवबलिपिण्डमासन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारबलिमेणीजिह्वापल्लवोपलिह्यमानमुनिबालकमग्निकार्यार्धदग्धसिमिसिमायमानसमित्कुशकुसुममुपलभग्ननालिकेररसस्निग्धशिलातलमचिरक्षुण्णवल्कलरसपाटलभूतलं रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्डलकनिहितकरवीरकुसुममितस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारं परिचितशाखामृगकराकृष्टिनिष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसमिभकलभकार्धोपभुक्तपतितैः सरस्वतीभुजलताविगलितैः शङ्खवलयैरिव मृणालशकलैः कल्माषितमृषिजनार्थमेणकैर्विषाणशिखरोत्खन्यमानविविधकन्दमूलमम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणविटपालवालकमृषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराहदंष्ट्रान्तरालमग्नशालूकमुपजातपरिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपव-

नसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनमारब्धामृतचरुचारुगन्धमर्धपक्वपुरोडाशपुण्यपरिमलामोदितमविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुग्झंकारमुखरितमुपचर्यमाणातिथिवर्गं पूज्यमानपितृदैवतमर्च्यमानहरिहरपितामहमुद्दिश्यमानश्राद्धकल्पं व्याख्यायमानयज्ञविद्यमालोच्यमानधर्मशास्त्रं वाच्यमानविविधपुस्तकं विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थमारभ्यमाणपर्णशालमुपलिप्यमानाजिरमुपमृज्यमानोटजाभ्यन्तरमाबध्यमानध्यानं साध्यमानमन्त्रमभ्यस्यमानयोगमुपह्रियमाणवनदेवताबलिं निर्वर्त्यमानमौञ्जमेखलं क्षाल्यमानवल्कलमुपसंगृह्यमाणसमिधमुपसंस्क्रियमाणकृष्णाजिनं गृह्यमाणगवेधुकं शोष्यमाणपुष्करबीजं ग्रथ्यमानाक्षमालं न्यस्यमानवेत्रदण्डं संस्क्रियमाणपरिव्राजकमापूर्यमाणकमण्डलुमदृष्टपूर्वं कलिकालस्यापरिचितमनृतस्याश्रुतपूर्वमनङ्गस्याब्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितमसुरारिमिव प्रकटितवराहनरसिंहरूपं साङ्ख्यमिव कपिलाधिष्ठितं मधुरोपवनमिव बलावलीढदर्पितधेनुकमुदयनमिवानन्दितवत्सकुलं किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतजलकलशाभिषिच्यमानद्रुमं निदाघसमयावसानमिव प्रत्यासन्नजलप्रपातं जलधरसमयमिव वनगहनमध्यसुखसुप्तहरिं हनुमन्तमिव शिलाशकलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयं खाण्डवविनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यं सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूतहव्यधूमगन्धं मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रमुल्लसितधूमकेतुशतमपि प्रशान्तोपद्रवं परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाथमपि सदासंनिहिततरुगहनान्धकारमतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु मुखरागः शुकेषु न कोपेषु तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु

चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ष्याकलहेषु स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनीषु पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणासु न शास्त्रार्थेषु वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु गणना रुद्राक्षवलयेषु न शरीरेषु मुनिबालनाशः ऋतुदीक्षया न मृत्युना समानुरागो रामायणेन न यौवनेन मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन । यत्र च महाभारते शकुनिवधः पुराणे वायुप्रलपितं वयःपरिणामे द्विजपतनमुपवनचन्दनेषु जाड्यमग्नीनां भूतिमत्त्वमेणकानां गीतश्रवणव्यसनं शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातो भुजंगानां भोगः कपीनां श्रीफलाभिलाषो मूलानामधोगतिः ।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणस्यालक्तकालोहितपल्लवस्य मुनिजनालम्बितकृष्णाजिनजलकरकसनाथशाखस्य तापसकुमारिकाभिर्मूलभागदत्तपीतपिष्टपञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिरापीयमानालवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदाम्नो हरितगोमयोपलेपनविविक्ततलस्य तत्क्षणकृतकुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टमत्युग्रतपोभिर्भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलपर्वतैः ऋतुमिव वैतानवह्निभिः कल्पान्तदिवसमिव रविभिः कालमिव कल्पैः समन्तान्महर्षिभिः परिवृतमुग्रशापभियेव कम्पितदेहया प्रणयिन्येव विहितकेशग्रहया क्रुद्धयेव कृतभ्रूभङ्गया मत्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकटिततिलकया जरया गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृतविग्रहमायामिनीभिः पलितपाण्डुराभिस्तपसा विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवोच्छ्रिताभिरमरलोकमारोढुं

पुण्यरज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुण्यतरोः कुसुमम‌ञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभमानमुपरचितभस्मत्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्तत्रिपथगास्रोतस्त्रयेणेव हिमगिरिशिलातलेन ललाटफलकेनोपेतमधोमुखचन्द्रकलाकाराभ्यामवलम्बितवलिशिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमानदृष्टिमनवरतमन्त्राक्षराभ्यासविवृताधरपुटतया निपतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव करुणारसप्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलितपुरोभागमुद्गमदमलगङ्गाप्रवाहमिव जह्नुमविरतसोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः सदा मुखभागसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितमतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणविरलनयनपक्ष्ममालमुद्गतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिलम्बकूर्चकलापमाननमादधानमतिचपलानामिन्द्रियाश्वानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवाततताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरसंबद्धकंधरं समुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसावलम्बिधवलयज्ञोपवीतमनिलवशजनिततनुतरंगभङ्गमुत्प्लवमानमृणालमिव मन्दाकिनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्वहन्तममलस्फटिकशकलघटितमक्षवलयमुज्ज्वलस्थूलमुक्ताफलग्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविवरगतमावर्तयन्तमनवरतभ्रमिततारकाचक्रमपरमिव ध्रुवमुन्नमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासंचयेन निरन्तरनिचितममलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानससरोजलक्षालितशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनेव जराजालकेन संछादितमासन्नवर्तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फटिककमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशिमिव राजहंसेनोपशोभमानं स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः

प्रशमेन तुषाररश्मेर्निर्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणं वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्तद्विजाधिपत्यं कमलासनमिवाश्रमगुरुं जरच्चन्दनतरुमिव भुजंगनिर्मोकधवलजटाकुलं प्रशस्तवारणमिव प्रलम्बकर्णवालं बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचं दिवसमिवोद्यदर्कबिम्बभास्वरमुखं शरत्कालमिव क्षीणवर्षं शंतनुमिव प्रियसत्यव्रतमम्बिकाकरतलमिव रुद्राक्षवलयग्रहणनिपुणं शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गं वडवानलमिव सततपयोभक्षं शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणं पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टशरीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम् । अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्तकनकावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महाप्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिपतितानलचटुलवृत्ति नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति किमुत सकलभुवनतलवन्दितचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां करतलामलकफलवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम् । किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयः यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या यास्य तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसंपर्क-

मनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचिरादिव द्वितीयमिदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकालजलदसमयकलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालविलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृतयुगस्य । धरणितलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम् । अहो महासत्त्वेयं जरा यास्य प्रलयरविरश्मिनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरकिरणपाण्डुरशिरोरुहे जटाभारे फेनपुञ्जधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । वहलाज्यधूमपटलमलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भीतमिव रविकिरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोलपुञ्जीकृतशिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णन्त्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणयः । तरलितदुकूलवल्कलोयं चाश्रमलताकुसुमसुरभिपरिमलो मन्दसंचारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्टम्भात् । एष प्रवाहः करुणारसस्य संतरणसेतुः संसारसिन्धोराधारः क्षमाम्भसां परशुस्तृष्णालतागहनस्य सागरः संतोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्यास्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोर्नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य तीर्थं सर्वविद्यावताराणां वडवानलो लोभार्णवस्य निकषोपलः शास्त्ररत्नानां दावानलो रागपल्लवस्य महामन्त्रः क्रोधभुजंगस्य दिवसकरो मोहान्धकारस्यार्गला-

बन्धो नरकद्वाराणां कुलभवनमाचाराणामायतनं मङ्गलानामभूमिर्मदविकाराणां दर्शकः सत्पथानामुत्पत्तिः साधुताया नेमिरुत्साहचक्रस्याश्रयः सत्त्वस्य प्रतिपक्षः कलिकालस्य कोशस्तपसः सखा सत्यस्य क्षेत्रमार्जवस्य प्रभवः पुण्यसंचयस्यादत्तावकाशो मत्सरस्यागतिर्विपत्तेरस्थानं परिभूतेरननुकूलोभिमानस्यासंमतो दैन्यस्यानायत्तो रोषस्यावशो विषयाणामनभिमुखः सुखानाम्। अस्य भगवतः प्रसादादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम्। अहो प्रभावो महात्मनाम्। अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति। तथाहि। एष विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनवशाद्वलमिव विशति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः। अयमुत्सृज्य मातरमजातकेसरैः केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः प्रक्षरत्क्षीरधारमापिबति कुरंगशावकः सिंहीस्तनम्। एष मृणालकलापाशङ्किभिः शशिकरधवलं सटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं मृगपतिः। इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेभ्यः स्नातेभ्यः फलानि। एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि जातदयाः कर्णतालैः करिणः। किं बहुना। तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिरुत्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेस्य भगवतः। किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः।

एवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीप-

वर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु मां ते सर्व एव मुनयः कुतोयमासादितः शुकशिशुरिति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तानब्रवीत् । अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीरतरुनीडपतितः शुकशिशुरातपजनितक्लान्तिरुत्तप्तपांसुपटलमध्यगतो दूरनिपतनविह्वलतनुरल्पावशेषायुरासादितः । तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातदयेनानीतः । तद्यावदयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोन्तरीक्षमुत्पतितुं तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतरुकोटरे मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम् । अनाथपरिपालनं हि धर्मोस्मद्विधानम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैव वोपजातपरिचयः स्थास्यति । इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किंचिदुपजातकुतूहलो भगवाञ्जाबालिरीषदावलितकंधरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्विलोक्य स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयत इत्यवोचत् । स हि भगवान्कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगदवलोकयति । वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि । कथयत्यागामिनमप्यर्थम् । ईक्षणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः प्रमाणमावेदयति । यतः सर्वैव तापसपरिषच्छ्रुत्वा विदिततत्प्रभावा कीदृशोनेनाविनयः कृतः किमर्थं वा कृतः क वा कृतो जन्मान्तरे वा कोयमासीदिति कौतूहलिन्यभवत् । उपनाथितवती च तं भगवन्तम् । आवेदय प्रसीद भगवन्कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चायमासीज्जन्मान्तरे । विहगजातौ कथमस्य संभवः । किमभिधानो वायम् । अपनयतु नः कुतूहलम् ।

आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्प्रभवः।

इत्येवमुपयाच्यमानस्तु तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्। अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम्। अल्पशेषमहः। प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः। भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिवेला। तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम्। अपराह्णसमये भवतां पुनः कृतमूलफलाशनानां विश्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि। योयम्। यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि। इह लोके यथास्य संभूतिः। अयं च तावदपगतक्लमः क्रियतामाहारेण। नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति। इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचितं दिवसव्यापारमकरोत्।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः। स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्घविधिमुपपादयता यः क्षितितले दत्तस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत्। ऊर्ध्वमुखैरर्कबिम्बविनिहितदृष्टिभिरूष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपो दिवसस्तनिमानमभजत्। उद्यत्सप्तर्षिसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतचरणपाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत। आलोहितांशुजालं जलशयनगतस्य मधुभिदो विगलन्मधुधारमिव नाभिनलिनं प्रतिभागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलक्ष्यत। विहाय धरणितलमुन्मुच्य कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तपोवनतरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत। आलग्नरक्तातपच्छेदा मुनिभिरालम्बितालोहितवल्कला इवाश्रमतरवः क्षणमशोभन्त। अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतलादुल्लसन्ती विद्रुमलतेव पाटला

संध्या समदृश्यत । यस्यामाबध्यमानध्यानमेकदेशदुह्यमानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरमग्निहोत्रवेदीविकीर्यमाणहरित्कुशमृषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणदिग्देवतावलिसिक्थमाश्रमपदमभवत् । कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्तमाना संध्या मुनिभिरदृश्यत । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोपवीता मधुकरमण्डलाक्षवलयमुद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दिनकरे पतनवेगोत्थितमम्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्बरमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसंध्यार्चनकुसुमशबलमिव तारकितं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः क्षाल्यमान इवागलदखिलः संध्यारागः ।

क्षयमुपागतायां संध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । अपहाय मुनिजनहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तमुपागत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरः सतारान्तःपुरः पर्यन्तस्थिततनुतिमिरतमालवनलेखं सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुन्धतीसंचरणपवित्रमुपहिताषाढमालक्ष्यमाणमूलमेकान्तस्थितचारुतारकमृगममरलोकाश्रममिव गगनतलममृतदीधितिरध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारकाकपालशकलालंकृतादम्बरतलात्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिवगङ्गा सागरानापूरयन्ती हंसधवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलोभादवतीर्णो निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न इवादृश्यत हरिणः । तिमिरजलधरसमयापग-

मानन्तरमभिनवासितसिन्धुवारकुसुमपाण्डुरैरर्णवागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः । विगलितसकलोदयरागं रजनिकरबिम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यतं । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमततिद्युति सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगत्यवश्यायजलबिन्दुपतनमन्दगतिषु विघटमानकुमुदवनकषायपरिमलेषु समुपोढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यग्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुखसमीरेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह मुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासनोपविष्टमनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रधवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पितरमवोचत् । हे तात सकलेयमाश्चर्यश्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोयं पतत्रिपोतः । तदावेद्यतां यदनेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि कोयमभूद्भविष्यति च । इत्येवमुक्तस्तु स महामुनिरग्रतःस्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्राञ्छ्रवणपरान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत् । श्रूयतां यदि कुतूहलम् ।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्यात्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता द्वितीयपृथिवीशङ्कया च जलनिधिनेव रसातलगम्भीरेण जलपरिखावलयेन परिवृता पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परिगता प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णवालुकानिकरनिचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलावतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता मथनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रासिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता मदमुखरमधुकरपटलान्धकारितनिष्कुटा स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्धरक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिभवनमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैर्मदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासारस्तबकरचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिराबध्यमानकेकाकोलाहला विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकमलधवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता स-

तोभिरविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्य समुपजातेर्ष्ययेव सततसमाबद्धतरंगभ्रुकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या सिप्रया परिक्षिप्ता सकलभुवनख्यातयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृतसमस्तसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा खलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहासपेशलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधननिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्त्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता सशैलेव प्रासादैः सशाखानगरेव महाभवनैः सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैर्दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः संध्येव पद्मरागानुरागिण्यमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता पशुपतिलास्यक्री-

डेव सुधाधवलाट्टहासा वृद्धेव जातरूपक्षया गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका शबरवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तधवलगृहा शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटसहस्रा गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिरदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता कद्रुरिवानन्दितभुजंगलोका हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा रक्तवर्णापि सुधाधवलावलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा बहुप्रकृतिरपि स्थिरा विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधोमुखतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिवसमालक्ष्यते गच्छन्भगवान्दिवसकरः । यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु प्रारब्धकमलिनीपरिमलना इव मरकतवेदिकासु गगनतलप्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरुधूममण्डलेष्वभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु गगनसिन्धुतरंगालम्बिन इव सितपताकांशुकेषु पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः । यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्यान्ति बालातपपिञ्जरा इव रजन्यः । यां च संनिहित-

विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकलहंसकुलकोलाहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितोर्ध्वध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाछलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः । यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसस्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानामन्तस्तरलता हाराणामस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनां द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नां वर्णपरीक्षा कनकानामस्थिरत्वं ध्वजानां मित्रद्वेषः कुमुदानां कोशगुप्तिरसीनाम् । किं बहुना । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचिचुम्बितचरणनखमयूखो निशितशूलदारितान्धकमहासुरो गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलस्त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागो मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगलविगलितवलयनिकरार्चितचरणः प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिर्भगवानुत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं निवसति ।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमो भुजबलोपार्जितभूमण्डलः फलितशक्तित्रयो मतिमानुत्साहसंपन्नो नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिरधीतधर्मशास्त्रस्तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोरनेकसप्ततन्तुपूतमूर्तिरुपशमितसकलज-

गदुपप्लवो विहाय कमलवनान्यविगणय्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखमुत्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागमव्यसनिन्या निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या महामुनिजनसंसेवितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरित्प्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य शिशिरस्यापि रिपुजनसंतापकारिणः स्थिरस्याप्यनवरतं भ्रमतो निर्मलस्यापि मलिनीकृतागतिवनितामुखकमलद्युतेरतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः सुधासूतेरिव जलनिधिरुद्भवो यशसः पातालवदाश्रितो निजपक्षक्षतिभीतैः क्षितिभृत्कुलैः प्रहगण इव बुधानुगतो मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहो दशरथ इव सुमित्त्रोपेतः पशुपतिरिव महासेनानुगतो भुजगराज इव क्षमाभरगुरुर्नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवोवतार इव धर्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमूलतो धर्मं दशाननेनेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार । यं च रतिप्रलापजनितदयार्द्रहृदयहरनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । 'यं च जलनिधितरंगधौतमेखलात्पक्त्रान्तर्विचारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकरादुद्यदिन्दुबिम्बविगलदमृतबिन्दुदुर्दिनार्द्रचन्दनादशिशिरकररथतुरगखुरशिखरोल्लेखखण्डितोल्लसल्लवङ्गपल्लवादैरावतकरलूनसल्लकीकिसलयादा शैलादुदयनाम्नः कपिबलविलुप्तविरलवलीलताफलादुदधिनिर्गतजलदेवतावन्द्यमानराघवपादादचलपातदलितशङ्खकुलशकलतारकितशिलातलान्नलकरतलकलितशैलसहस्रसंभूतादा सेतुबन्धादच्छनिर्झरजलधौततारकासार्थादमृतमथनोद्यतवैकुण्ठकेयूरपत्त्रमकरकोटिकषणमसृणितग्राव्णः सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणारम्भचलितचरणभरदलितनितम्बादमृतसीकर

सिक्तसानोरा मन्दराचलान्नरनारायणचरणमुद्राङ्कितबदरिकाश्रमरमणीयात्कुबेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनापूतप्रस्रवणाम्भसो वृकोदरोद्दलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलादा गन्धमादनात्सेवाञ्जलिकमलमुकुलदन्तुरैः शिरोभिश्चरणनखमयूखग्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतारदृशो भुजबलविजिताः प्रणेमुरवनिपाः । येन चानेकरत्नांशुपल्लविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्मै च मन्ये सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धतबहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्रावोपदेशमिव जग्राह मङ्गलमिव बहु मेने मन्त्रमिव जजापागमवचनमिव न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता प्रत्ययानां परत्वं दर्पणानामभिमुखावस्थानं शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषो जलधराणां चापधारणं ध्वजानामुन्नतिर्धनुषामवनतिर्वंशानां शिलीमुखक्षतिर्देवतानां यात्रा कुसुमानां बन्धनस्थितिरिन्द्रियाणां निग्रहो वनकरिणां वारिप्रवेशस्तैक्ष्ण्यमसिधाराणां व्रतिनामग्निधारणं ग्रहाणां तुलारोहणमगस्त्योदये विषशुद्धिः केशनखानामायतिभङ्गो जलददिवसानां मलिनाम्बरत्वं रत्नोपलानां भेदो मुनीनां योगसाधनं कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणमुष्णरश्मेर्ग्रह-

णशङ्का शशिनो ज्येष्ठातिक्रमो महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनं वयःपरिणामे दण्डग्रहणमसिपरिवारेष्वकुशलयोगो वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु करिणां दानविच्छित्तिरक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत्।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिरा शैशवादुपारूढनिर्भरप्रेमरसो नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलो भुवनराज्यभारनौकर्णधारो महत्स्वपि कार्यसंकटेष्वविषण्णधीर्धाम धैर्यस्य स्थानं स्थितेः सेतुः सत्यस्य गुरुर्गुणानामाचार्य आचाराणां धाता धर्मस्य शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः सलिलनिधिरिव महासत्त्वो जरासंध इव घटितसंधिविग्रहस्त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गो युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः सकलवेदवेदाङ्गविदशेषराज्यमङ्गलैकसारो बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य कविरिव वृषपर्वणो वसिष्ठ इव दशरथस्य विश्वामित्र इव रामस्य धौम्य इवाजातशत्रोर्दमनक इव नळस्य सर्वकार्येष्वाहितमतिरमात्यो ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत्।

यो नरकासुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनिर्दयनिष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम्। यं च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा। यस्यानेकचारपुरुषसहस्रसंचारनिचिते चतुरुदधिवलयपरिक्षेपप्रमाणे धरणितले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत्।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण राजलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजगदभयप्रदानयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुदण्डेन बाहुना विजित्य स-

सद्वीपवलयां वसुंधरां तस्मिञ्शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यन्प्रशमिताशेषविपक्षतया विगताशङ्कः शिथिलितपृथिवीव्यापारः प्रायो यौवनसुखान्यनुबभूव । तथाहि । कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोचनो धवलांशुकैरिव करनखमयूखजालैराहन्यमानश्चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभिराबध्यमानो दष्टाधराधूतकरतलचलन्मणिवलयकलकलरवरमणीयमतिरभसदलितदन्तपत्त्रदलदन्तुरितशयनमुत्क्षिप्तचरणगलदलक्तकरक्तशेखरं सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरमुल्लसितकुचकृष्णागुरुपङ्कपत्त्रलताङ्कितप्रच्छदपटमच्छश्रमजलकणिकालुलितगोरोचनातिलकपत्त्रभङ्गमनङ्गपरवशः सुरतमाततान । कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरंपराभिरिव कामिनीकरपुटविनिर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटाप्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमदजलबिन्दुशबलचन्दनस्थासकः कनककृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड। कदाचित्कुचचन्दनचूर्णधवलितोर्मिमालं चटुलतुलाकोटिवाचालचरणालक्तकसिक्तहंसमिथुनमलकनिपतितकुसुमशारं प्लवमानकर्णपूरकुवलयदलमुन्नतनितम्बक्षोभजर्जरिततरंगमुद्दलितनालपर्यस्तनलिननिपतितधूलिपटलमनवरतकरास्फालनस्फुरत्फेनबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार । कदाचित्संकेतवञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्धभङ्गुरभ्रुकुटीभिरारणितमणिपारिहार्यमुखरभुजलताभिर्बकुलकुसुमावलीभिः संयतचरणो नखकिरणविमिश्रैः कु-

सुमदामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत । कदाचिद्बकुलतरुरिव कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो विकासमभजत । कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तालक्तको रागमुवाह । कदाचिन्मुसलायुध इव चन्दनधवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्गन्धगज इव मदरक्तकपोलदोलायमानकर्णपल्लवो मदकलः काननं विकचवनलताकुसुमसुरभिपरिमलं जगाहे । कदाचित्क्वणितमणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बिकेसरमालः क्रीडापर्वतेषु विचचार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदाचिन्नीलपटविरचितावगुण्ठनो बहुलनिशाप्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिससार । कदाचिच्च विघटितकनककपाटप्रकटवातायनेष्वनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव पारापतैरध्यासितविटङ्केषु महाप्रासादकुक्षिषु कतिपयाप्तसुहृत्परिवृतो वीणावेणुमुरजमनोहरतममन्तःपुरसंगीतकं ददर्श । किं च बहुना । यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमायत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे न तु व्यसनितया । प्रमुदितप्रजस्य हि परिसमाप्तसकलमहीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयोपभोगलीला भूषणमितरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोश्चान्तरान्तरा दर्शनं ददौ सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह ।

शुकनासोपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागश्चक्रे । तमपि चलितचूडामणिमरीचिमञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तनृपसभं दूरावनतिप्रेङ्खितमणिकुण्डलकोटि-

संघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि चलिते चलितचटुलतुरगबलमुखरखुररवबधिरीकृतभुवनान्तराला बलभरप्रचलवसुधातलदोलायमानगिरयो गलन्मदान्धगन्धगजदानधारान्धकाराः संसर्पदतिबहलधूलिपटलधूसरितसिन्धवः प्रचलपदातिबलकलकलरवस्फोटितश्रवणविवराः सरभसोद्धुष्यमाणजयशब्दनिर्भराः प्रोद्धूयमानधवलचामरसहस्रसंछादिताः पुञ्जितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंघट्टनष्टदिवसा दश दिशो बभूवुः ।

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिविनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतमुखदर्शनसुखं न लेभे । तथा संभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धतास्य संतापः । विषयोपभोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजहे । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव भुवनालम्बनमपि निरालम्बनमिवात्मानममन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य कौस्तुभप्रभेव कैटभारातिवक्षःस्थलस्य वनमालेव मुसलायुधस्य वेलेव सागरस्य मदलेखेव दिग्गजस्य लतेव पादपस्य कुसुमोद्गतिरिव सुरभिमासस्य चन्द्रिकेव चन्द्रमसः कमलिनीव सरसस्तारकापङ्क्तिरिव नभसो हंसमालेव मानसस्य चन्दनवनराजिरिव मलयस्य फणामणिशिखेव शेषस्य भूषणमभूत्त्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम । एकदा च स तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परि-

वृतामारादवस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानामनतिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानामविरलाश्रुबिन्दुपातार्द्रीकृतदुकूलामनलंकृतां वामकरतलविनिहितमुखकमलामसंयताकुलालकां सुनिबिडपर्यङ्किकोपविष्टां रुदतीं ददर्श । कृतप्रत्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातबाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत् । देवि किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते । ग्रथ्नन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयः । किमर्थं च कृशोदरि नालंकृतासि । बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः । कुसुमशरसरःकलहंसकौ कस्मात्पादपङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किंनिमित्तमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्त्रभङ्गः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हरमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु शिरोधरा । किं वृथा वहसि विलासिनि स्रवदश्रुजललवधौतकुङ्कुमपत्त्रलतं कपोलयुगम् । इदं च कोमलाङ्गुलिदलभिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । इमां च केन हेतुना मानिनि धारयस्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलकामसंयमितालकिनीं ललाटरेखाम् । अयं च ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे दृष्टिखेदमतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद निवेदय देवि दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मम हृदयमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायताः श्वासमरुतः । कच्चिन्मयापराद्धम-

न्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना परिजनेन । अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं च राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि शुचः कारणम् । इत्येवमभिधीयमाना विलासवती यदा न किंचित्प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच । देव कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धुम् । किं तु महाग्रहग्रस्तेव विफलनरेन्द्रसमागमास्मीत्ययमस्या देव्याः संतापः । सुमहांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दितसुरता शयनस्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्त्यमाना सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतमपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्त्र इति । एतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन संशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति न भूषणपरिग्रहमाचरति नोत्तरं प्रतिपद्यते केवलमविरलबाष्पबिन्दुदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् । इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद । देवि किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अतिमात्रमलं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्ज-

न्मनि न कृतमवदातं कर्म। जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि। न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि। यावन्मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम्। अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम्। द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम्। ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव। परं हि दैवतमृषयः। यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति। श्रूयते हि। पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलभुजबलमप्रतिरथं जरासंधं नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवया विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान्। अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतास्वादसुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महामुनिसेवा भवति। अहमपि खलु देवि कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डुमुखीमासन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि। कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः। कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी। कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो निहितरक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोचनाचित्रकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम्। कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः। कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्टा च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गणम्। कदा केसरि-

किशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणावस्थः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः । कदान्तःपुरनूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमदलेखालंकृतगण्डस्थलको मुखडिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिरूर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलिशिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिराः करिष्यति मत्तगजराजलीलाक्रीडाः । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहलचञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिबिम्बानि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पर्यटिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि च मनोरथशतानि चिन्तयतोन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्यम । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति । इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलोपमानमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनः पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका विलासवती यथाक्रियमाणाभर-

णपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसमपर्यासु चादरवती बभूव। यद्यच्च किंचित्कुतश्चिच्छुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार। न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरतदह्यमानगुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरशुचिमूर्तिरुपोषिता हरितकुशोपच्छदेषु मुसलशयनेषु सुष्वाप । पुण्यसलिलपूर्णैर्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां लक्षणसंपन्नानां गवामधः सस्नौ। प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्रालिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदानानन्दितदिग्देवतानि बहुलपक्षचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि भेजे। सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोपयाचितकानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि संनिधानमातृभवनानि जगाम। प्रसिद्धेषु नागकुलह्रदेषु ममज्ज। अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे । दोलायमानमणिवलयेन पाणियुगलेन स्नाता स्वयमखण्डसिक्थसंपादितं रजतपात्रे परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपविलेपनभूपपललपायसबलिलाजकलितामहरहरम्बादेवीसपर्यामातान । स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्क्षपणकानप्रच्छ । विप्रश्निकादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्धपरंपरागमागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागतं द्विजजनमात्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्जपत्त्रगर्भान्मन्त्रकरण्डकानुवाह।

रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधिसूत्राणि बबन्ध। परिजनोपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम तन्निमित्तानि च जग्राह्। शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनुदिनं निशि समुत्ससर्ज। स्वप्नदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे। चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार।

एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यामल्पशेषपाण्डुतारके जरत्पारापतपक्षधूम्रे नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव बिसवलयमानने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत्। प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकासस्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे समाहूय शुकनासाय तं स्वप्नमकथयत्। स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच। देव संपन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानां च मनोरथाः। कतिपयैरेवाहोभिरसंदेहमनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम्। अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतसकलवाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरसहस्रजटालं मकरन्दबिन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम्। आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि। किं चान्यत्प्रियतरमधिकमानन्दकारणमतो भविष्यति। अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः। सर्वथा नचिरेण मान्धातारमिव धौरेयं सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी। शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम्। येनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसंतना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः। इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि

ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम् । येन नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा सुतरामराजत । दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । शनैः शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा निर्भरपरिपीतसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं संचचार । मुहुर्मुहुरनुबद्धविजृम्भिकमाजिह्मितलोचना सालसं निशश्वास । तथावस्थां तामहरहः स्वयमनेकरसवाञ्छितपानभोजनां प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छविपाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः परिजनो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वपरिजनप्रधानभूता सदा राजकुलसंवासचतुरा सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतं गन्धतैलावसेकज्वलितदीपिकासहस्रपरिवारमुडुनिकरमध्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशिनमुरगराजफणमणिसहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणं मूर्धावसिक्तैः परिमितैः प्रधाननरेन्द्रैः परिवृतमनतिदूरावस्थितपरिजनमनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुल्बणवेषेण जलनिधिनेवागाधगाम्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

राजा तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः प्ररूढरोमाङ्कुरनिकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं

हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखे लोलतारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपक्ष्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः। अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि विपरिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोपि तत्कालोचितमपरमतिमहत्तो हर्षस्य कारणमपश्यञ्शुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकाशमाबभाषे। देव किमस्ति किंचित्तस्मिन्स्वप्नदर्शने सत्यम्। अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना हि कुलवर्धना दृश्यते। देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलयकर्णपूरशोभामानन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकं विकसदावेदयति महत्प्रहर्षकारणमीक्षणयुगलम्। उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्लाम्यति मे मनः। तदावेदयतु देवः किमिदम्। इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याब्रवीत्। यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम्। अहं तु न श्रद्दधे। कुतोस्माकमियती भाग्यसंपत्। अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम्। अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्याणानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि। तदुत्तिष्ठ स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि। इत्यभिधाय विसर्ज्य सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्त्वा तया च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्लिष्टललाटलेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः-

संसर्पिणीनामनिललोलस्थूलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिरन्तःपुरमयासीत्।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने नवसुधानुलेपनधवलिते प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे पूर्णकलशाधिष्ठितद्वारपक्षके प्रत्यग्रलिखितमङ्गल्यालेख्योज्ज्वलितभित्तिभागमनोहारिण्युपरचितसितविताने वितानपर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे मणिप्रदीपप्रहततिमिरे वासभवने भूतिलिखितपत्त्रलताकृतरक्षापरिक्षेपं शिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशमाबद्धविविधौषधिमूलयन्त्रपवित्रमवस्थापितरक्षाशक्तिवलयमितस्ततोविप्रकीर्णगौरसर्षपमवलम्बितबालयोक्त्रग्रथितलोलपिप्पलपत्त्रमासक्तहरितारिष्टपल्लवमुत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठितमिन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटमचलराजशिलातलविशालं गर्भोचितं शयनतलमधिशयानां कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्नविरलावस्थितदधिलवैर्जलतरंगतरलसितशालिसिक्थनिकरैरग्रथितकुसुमाञ्जलिसनाथैः गूर्णभाजनैरखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रैरविच्छिन्नसलिलधारानुगम्यमानमार्गैः पटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैर्गोरोचनामिश्रगौरसर्षपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतरणकमङ्गलां धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल्यप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानामुपारूढगर्भतयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिं सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीं गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलां जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवसश्रियमुदयगिरितिरोहितशशिमण्डलामिव विभावरीमभ्यर्णब्रह्मकमलविनिर्गमामिव नारायणनाभिमासन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशां फेनावृतामृतकलशामिव क्षीरोदवेलां गोरोचनाचित्रितदशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां

विलासवतीं ददर्श । ससंभ्रमपरिजनप्रसारितकरतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानुविन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलितभूषणमणिरवमुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीमलमलमत्यादरेण देवि नोत्थातव्यमित्यभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्टचामीकरचारुपादे धवलोपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुकनासोपि न्यषीदत् ।

अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा देवि शुकनासः पृच्छति यदाह कुलवर्धना किमपि तत्किं तथैव इत्युवाच । अथाव्यक्तस्मितच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चानुबध्यमाना किं मामतिमात्रं त्रपापरवशां करोषि नाहं किंचिदपि वेद्मि इत्यभिदधाना तिर्यग्वलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां भूयो बभाषे । सुतनु यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानदलकोशविशदचम्पकद्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्यानयोश्च गर्भसंभवामृतावसेकनिर्वाप्यमानहृदयशोकानलप्रभवं धूममिव वमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवाकयोस्तमालपल्लवलाञ्छितमुखयोरिव कनककलशयोः सकृदिवालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्त्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोरस्य च प्रतिदिनमतिगाढतरतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलिलेखावलयस्य कृशिमानमुज्झतो मध्यभागस्य । इत्येवं ब्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखविनिगूढहासः शुकनासो देव किमायास-

यसि देवीभियमनया कथयापि लज्जते त्यज कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापमित्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येहन्यनवरतगलन्नाडिकाकलितकालकलैर्बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामिरंमदमिव जलधरमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिञ्जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितक्षितितलो भूपालाभिमुखप्रसृतस्खलद्गतिविकलकञ्चुकिसहस्रो जनसंमर्दनिष्पिष्यमाणपतितकुब्जवामनकिरातगणो विस्फार्यमाणान्तःपुरजनाभरणझंकारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलुप्यमानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमोतिमहानभूत् । अनन्तरं च मन्दरमथ्यमानजलधिघोषगम्भीरदुन्दुभिध्वानपुरःसरेण प्रहतमृदुमृदङ्गशङ्खकाहलानकनिवहनिनादनिर्भरेण मङ्गलपटहपटुरवसंवर्धितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सबालवृद्धा ननृतुरागोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्ममहोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनोत्सवहृतहृदयोपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयो मणिमयमङ्गलकलशयुगलाशून्येनासक्तबहुपुत्रिकालंकृतेन विविधनवपल्लवनिवहनिरन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहलमुसलयु-

गेन विरलग्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेनावलम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा वन्दनमालान्तरालघटितघण्टागणेन द्वारदेशेन विराजमानमुभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तानविनिहितवराटकदन्तुराभिरन्तरान्तराबद्धविविधवर्णरागरुचिरकूर्पासकुसुमलेशलाञ्छिताभिः कुसुम्भकेसरलवाश्लेषलोहिताभिर्लेखाभिरालिखितस्वस्तिकभक्तिजालमुपरचयता हरिद्राद्रवविच्छुरणपरिपिञ्जराम्बरधारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता विकचपक्षपुटविकटशिखण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोललोहितपटघटितपताकमुल्लसितशक्तिदण्डप्रचण्डं कार्तिकेयं संघटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाबध्नता कुङ्कुमपङ्कपिञ्जरीकृतामूर्ध्वप्रोतकनकमययवनिकरकण्टकितामाविरललग्नगौरसिद्धार्थकप्रकरतया काञ्चनरसखचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भित्तिशिखरभागेषु पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नामापीतपिष्टपङ्काङ्कितां वर्धमानपरंपरामन्यानि च प्रसवगृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरंध्रिवर्गेण समधिष्ठितमुपद्वारसंयतविविधगन्धकुसुममालालंकृतजरच्छागमखिलव्रीहिमध्यावस्थापितार्यवृद्धाध्यासितशयनशिरोभागमनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकमेषविषाणक्षोदमनलप्लुष्यमाणारिष्टतरुपल्लवोल्लसितरक्षाधूमगन्धमध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवमभिनवलिखितमातृपटपूजाव्यग्रधात्रीजनमनेकवृद्धाङ्गनारब्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोहरमुपपाद्यमानस्वस्त्ययनं क्रियमाणशिशुरक्षाबलिविधानमाबध्यमानधवलकुसुमदामन्नत्तमविच्छिन्नपठ्यमाननारायणनामसहस्रममलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुचशतानीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितमुत्खातासिलता-

सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहमपश्यत् । अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरीक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभमपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारमपरसंध्यालोहितबिम्बमिव चन्द्रमसमनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवमुत्फुल्लमिव रक्तारविन्दराशिमवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गं विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रचितावयवमनभिव्यक्तमुखपञ्चकमिव महासेनं सुरवनिताकरपरिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारकमुत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनमुद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतमागामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया समालिङ्गितमाल्हादहेतुमात्मजं ददर्श । विगतनिमेषनिश्चलपक्ष्मणा मुहुर्मुहुः प्रमृष्टसंघटितानन्दबाष्पपटलप्लुततारकेण दूरविस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निवालपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहमीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिविस्तारितलोचनो भूमिपालमवादीत् । देव पश्य पश्यास्य कुमारस्य गर्भसंपीडनवशादपरिस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथा हि अस्य संध्यांशुरक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नलिननालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुरुन्मिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोशपरिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव ना-

सिका । रक्तोत्पलकलिकाकारमुद्वहतीव चास्याधररुचकम् । रक्तोत्पलकलिकालोहिततलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखालाञ्छितौ करौ । अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैर्ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडामणिचक्रचुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोस्य रुदतः श्रूयते ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारि स्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गमपुलकिततनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलनामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत् । देव दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति ।

अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत् । अहो कल्याणपरंपरा । सत्योयं जनप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः । इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन्स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनश्रवणानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन चरणविकुट्टनक्वणितनूपुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्क्षेपचलितमणिवलयावलीवाचालितभुजलतेनोर्ध्वीकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिललुलितामाकाशकमलिनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्पराङ्गदकोटिसंघट्टदष्टपातितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलधौताङ्गरागरञ्जितनवीनवाससा किंचिदवशिष्टतमा-

लपत्त्रेण विलसद्वारविलासिनीहसितैरुन्निद्रकैरववनानुकारं प्रथयता सरभसवल्गनस्खलल्लोलहारलतास्फालितकुचस्थलेन सिन्दूरतिलकलुलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टातकपांशुपुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रनृत्तकलमूककुब्जकिरातवामनबधिरजडजनपुरःसरेणोत्तरीयांशुकग्रीवाबद्धावकृष्टविडम्बितजरत्कञ्चुकिकदम्बकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललयानुगतेन कलमधुरमुद्गायता हर्षनिर्भरतया मत्तेनेवोन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगतवाच्यावाच्यविवेकेन नृत्तक्रीडाप्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन प्रचलमणिकुण्डलाहतकपोलभित्तिना च विघूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोविगलितविलोलशेखरेण दोलायमानवैकक्षककुसुममालेन निर्दयप्रहतभेरीमृदङ्गमर्दलपटहनिनादानुगतकाहलाशङ्खरवजनितरभसेन चरणसंनिपातैर्दारयतेव वसुधां राजपरिजनेन प्रवृत्तनृत्तेन च चारणगणेन विविधमुखवाद्यकृतकोलाहलेन पठता गायता चानुगम्यमानः शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत्।

अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेहनि पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मणसात्कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन्दृष्ट इति स्वप्नानुरूपमेव राजा स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार। अपरेद्युः शुकनासोपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे। क्रमेण कृतचूडाकरणादिबालक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य।

तारापीडः क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरादनुसिप्रमर्धक्रोशमात्रायाममतिमहता तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलेन प्राकारमण्डलेन परिवृतमनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन प्र-

रिवेष्टितमतिदृढकपाटसंपुटमुद्घाटितैकद्वारप्रवेशमेकान्तोपरचिततुरंगवाह्यालीविभागमधःकल्पितव्यायामशालममरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत। सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत्।

तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गममाचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवारमपनीताशेषशिशुजनक्रीडाव्यासङ्गमनन्यमनसमखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयांबभूव। प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञाचिरेणैव कालेन यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानाः सर्वा विद्या जग्राह। मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन्संचक्राम सकलः कलाकलापः। तथा हि पदे वाक्ये प्रमाणे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु व्यायामविद्यासु चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु गजपृष्ठेषु तुरंगमेषु वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु हस्तिशिक्षायां तुरगवयोज्ञाने पुरुषलक्षणेषु चित्रकर्मणि पत्त्रच्छेद्ये पुस्तकव्यापारे लेख्यकर्मणि सर्वासु द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषु शकुनिरुतज्ञाने ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु दारुकर्मणि दन्तव्यापारे वास्तुविद्यास्वायुर्वेदे यन्त्रप्रयोगे विषापहरणे सुरुङ्गोपभेदे तरणे लङ्घने प्लुतिष्वारोहणे रतितन्त्रेष्विन्द्रजाले कथासु नाटकेष्वाख्यायिकासु काव्येषु महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु सर्वसंज्ञासु सर्वशिल्पेषु छन्दःस्वन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप।

सहजा चास्याजस्रमभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशव एवाविर्बभूव सर्वलोकविस्मयजननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताप्यनेन करतलावलम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकिशोरकक्रमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शेकुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण बाल एव तालतरून्मृणालदण्डानिव लुलाव । सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुकनासगौरवेण सहपांशुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोपि तमुष्णकरमिव वासरोनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयांचकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोमृतरस इव सागरस्य सकललोकहृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य बहुविधरागविकारभङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्याभिनवाभिव्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्नमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । लब्धावसरो नवसेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःस्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन

सहारुरोह रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसकलकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुतुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वाःस्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलावलम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत् । स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञपत् । कुमार महाराजः समाज्ञापयति । पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतोसि सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम् । अनुमतोसि निर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धाद्विनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्टोसि षष्ठमनुभवन्वर्षम् । एवं संपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्योभिवाद्य च गुरूनपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् ।

अयं च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरंगमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति। एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा जलधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यमिति संदिश्य प्रहितः। दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः। देव यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतो नैवंविधो भूतो भावी वा तुरंगम इति। तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन। इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरंगमाधिरूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति।

इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा प्रवेश्यतामिन्द्रायुध इति निर्जिगमिषुरादिदेश।

अथ वचनान्तरमेव प्रवेशितमुभयतः खलीनकनककटकावलग्नाभ्यां पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणमतिप्रमाणमूर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्ठभागमापिबन्तमिव संमुखागतमखिलमाकाशमतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेषारवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालीकवेगदुर्विदग्धं गरुत्मन्तमतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनिरोधस्फीतरोषघुरघुरायमाणघोरघोणेन शिरोभागेण निजजवदर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनमसितपीतहरितपाटलाभिराखण्डलचापानुकारिणीभिर्लेखाभिः कल्माषितशरीरमास्तीर्णविचित्रवर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभं कैलासतटाघातधातुधूलिपाटलमिव हरवृषभमसुररुधिरपङ्कलेखालोहितसटमिव

पर्वतीसिंहं रंहःसंघातमिव मूर्तिमन्तमनवरतपरिस्फुरत्प्रोथपुटोन्मुक्तसूत्कारेणातिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्वमन्तमन्तःस्खलितमुखरखलीनखरशिखरक्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवानुदधिनिवासपरिपीतामृतरसगण्डूषानिवोद्गिरन्तमत्यायतमतिनिर्मांसतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्वहन्तमाननमण्डलनिहितारुणमणिसमुद्गतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्तरक्तचामरेणेव निश्चलशिखरेण कर्णयुगलेन विराजमानमुज्ज्वलकनकशृङ्खलारचितरश्मिकलापकलितया लाक्षालोहितलम्बलोलसटासंतानया जलनिधिसंचरणलग्नविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितमतिकुटिलकनकपत्त्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव संध्यारागमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतमश्वालंकारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतितदिवसकररथतुरंगमशङ्कामिवोपजनयन्तमतितेजस्वितया जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोमकूपमुद्गतानि सागरपरिचयाल्लग्नानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तमिन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनजनितविषमखरमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंधरैर्मुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमुत्कीर्णमिव जङ्घासु विस्तारितमिवोरसि श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे प्रसारितमिव कंधरायामुल्लिखितमिव पार्श्वयोर्द्विगुणीकृतमिव जघनभागे जवप्रतिपक्षमिव गरुत्मतस्त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्यांशावतारमिवोच्चैःश्रवसो वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः हरिचरणमिव सकलवसुंधरोल्लङ्घनक्षमं वरुणहंसमिव मानसप्रचारं मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलं व्रतिनमिव भस्मसितपुण्ड्राङ्कितमुखं कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरं ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुन्नतेजसं च

भुजंगमिव सदागत्यभिमुखमुदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणं भीतमिव स्तब्धकर्णं विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितं सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घार्हमश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयो हृदयम्। आसीच्चास्य मनसि। सरभसविवर्तनवलितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मथ्नता जलनिधिजलमिदमश्वरत्नमनभ्युद्धरता किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन। अनारोहता च मेरुशिलातलविशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम्। उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमखः। मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमियता कालेन नायमुपगतः। येनाद्यापि ता गरुडारोहणव्यसनितां न परित्यजति। अहो खल्वतिशयितत्रिदशराजसमृद्धिरियं तातस्य राजलक्ष्मीः। यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकरणतामागच्छन्ति। अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतिः। यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति। न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः। दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीरकाणि शापवचनोपनीतानि शरीरान्तराण्यध्यासत एव। श्रूयते हि। पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप। सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेतिविख्याता वडवा मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास। अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिभूत-

प्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरंगममनुपसृत्य महात्मन्नर्वन्योसि सोसि नमोस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोयमारोहणातिक्रमोस्माकमपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं ह्रेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरह्रेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य प्रलयजलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण खुररजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च ह्रेषितेन बधिरीकृतसकलभुवनविवरमशिशिरकिरणदीधितिपरामर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणमुद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माषमिव जलधरवृन्दमुद्वमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतमदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम् । अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-

प्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम्। असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम्। आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम्।

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत्। मनसा च तं तुरंगममनुपसृत्य महात्मन्नर्वन्योसि सोसि नमोस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोयमारोहणातिक्रमोस्माकमपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव। विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं हेषारवमकरोत्। अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः। समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य प्रलयजलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण खुररजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन बधिरीकृतसकलभुवनविवरमशिशिरकिरणदीधितिपरामर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणमुद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माषमिव जलधरवृन्दमुद्वमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतमदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत्। तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम्। अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-

प्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरंगममनुपसृत्य महात्मन्नर्वन्योसि सोसि नमोस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोयमारोहणातिक्रमोस्माकमपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं हेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य प्रलयजलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण खुररजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन बधिरीकृतसकलभुवनविवरमशिशिरकिरणदीधितिपरामर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणमुद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माषमिव जलधरवृन्दमुद्वमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतमदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम् । अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-

प्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरंगममनुपसृत्य महात्मन्नर्वन्योसि सोसि नमोस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोयमारोहणातिक्रमोस्माकमपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं हेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य प्रलयजलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण खुररजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन बधिरीकृतसकलभुवनविवरमशिशिरकिरणदीधितिपरामर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणमुद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माषमिव जलधरवृन्दमुद्वमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतमदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम् । अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-

तोत्तरीया हस्यसे जनेन । रागावृतनयने पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गिविकारपूर्णं दुःखमकारणायासितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते किं व्यपदेशवीक्षितैर्विश्रब्धमालोकय । यौवनशालिनि किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने पुरतो भव । मत्सरिणि किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागासवमत्ते निवारयात्मानम् । उज्झितधैर्ये किं धावसि गुरुजनसमक्षम् । उल्लसत्स्वभावे किमेवमाकुलीभवसि । मुग्धे निगूहस्व मदनज्वरजनितपुलकजालकम् । असाध्वाचरणे किमेवमुत्ताम्यसि । बहुविकारे विविधाङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये स्वभवनान्निर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे विस्मृतासि निश्वसितुम् । अन्तःसंकल्परचितरतसमागमसुखरसनिमीलितलोचने, समुन्मीलय लोचनयुगलमतिक्रामत्ययम् । अनङ्गशरप्रहारमूर्छिते रविकिरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रतग्रहगृहीते द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये हृतासि परपुरुषदर्शनपरिहारव्रतेन । प्रसीदोत्तिष्ठ सखि पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेणालिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभाश्यामायितमुपरचितविकचशिरीषकुसुमकर्णपूरमिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुणमणिकिरणकलापच्छलेन हृदयं विविक्षुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित एव वीक्षितम् । एतत्किमपि वैशम्पायनेन सह

समामन्त्र्य दशनमयूखलेखाधवलीकृतादिक्चक्रवालं हसितम् । एषोऽस्य शुकपक्षातिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरंगखुरचलनजन्मानमालग्नमग्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकरकमलकोमलतलः समुत्क्षिप्य तिर्यक्तुरंगमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः । सलीलमयमनेन च ताम्बूलयाचनार्थमुत्तानिततलो दीर्घाङ्गुलिराताम्रपुष्करकोशशोभी गजेनेव शैवालकवलग्रासलालसः प्रसारितः करः । धन्या सा या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती सकलमहीमण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययायं व्यूढः ।

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव लोचनपुटैराहूयमान इव भूषणरवैरनुगम्यमान इव हृदयैर्निबध्यमान इवाभरणरत्नरश्मिरज्जुभिरुपह्रियमाण इव नवयौवनबलिभिः शिथिलभुजलताविगलितधवलवलयनिकरैः पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद । क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलगलितमदमसीपङ्ककरीभिरञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलातपत्रसहस्रसंकटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसमाकुलं राजद्वारमासाद्य तुरंगमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गस्त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतमागृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारबाणधारिभिः सिताङ्गरागैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिवोत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिष-

ण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशमनेकसंजवनचन्द्रशालिकाविटङ्कवेदिकासंकटशिखरैरभ्रंकषैरपहसितकैलासशैलशोभैरमलसुधावदातैः सप्रालेयशैलमिव महाप्रासादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतयुवतिभूषणकिरणसहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरि विततेन विराजमानमन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशालाभिरुपेतमबलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरनिलीनशिखिकुलकृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितमुज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्बचामरकलापचुम्बितचलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरूढशिक्षाविनयनिभृताभिर्यामकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरमालानस्तम्भनिषण्णेन नवजलधरघोषगम्भीरमनुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितघर्घरिकाघर्घरमनवरतसंगीतमृदङ्गध्वनिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकर्णयता सलीलमुभयपार्श्वावलम्बिवर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितपक्षसंपुटेनाधोरणगीतानन्दकृतमन्द्रकण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरबिम्बचुम्बिसंवर्तकाम्बुदवृन्दाविडम्बकेन कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्वहता मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेनात्युदग्रतया पूर्वकायस्यातिवामनतया च जघनभागस्य पातालादिव उत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धचन्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालोककर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृते-

कदेशमुज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावारितपृष्ठैश्च रसितमधुरघण्टिकारवमुखरकण्ठैर्मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरवालपल्लवैर्वनगजरुधिरपाटलसटैरिव केसरिभिः पुरोनिहितयवसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधुरसलवलुलितलाजकवलैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरंगमैरुद्भासितमधिकरणमण्डपगतैश्चार्यवेषैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितमधिगतसकलग्रामनगरनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्मराजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रमभ्यन्तरावस्थितनरपतिनिर्गमप्रतीक्षणपरेण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणशतशबलैश्चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवणपुटघटितधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्राविडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडामभ्यस्यताष्टापदव्यापारमास्फालयता परिवादिनीमालिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बमाबध्नता काव्यगोष्ठीमातन्वता परिहासकथां विन्दता बिन्दुमतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि पठता द्विपदीं गृह्णता कविगुणानुत्किरता पत्रभङ्गानालपता वारविलासिनीजनमाकर्णयता वैतालिकगीतमनेकसहस्रसंख्येन धवलोष्णीषपटाश्लिष्टविकटकिरीटसंकटशिरसा सनिर्झरशिखरालग्नबालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितमास्थानोत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां रत्नासनानां च राशिभिरनेकवर्णै-

रिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजितसभापर्यन्तममलमणिभूमिसंक्रान्तमुखनिवहप्रतिबिम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता गतिवशरणितनूपुरपारिहार्यरसनास्वनमुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितमेकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयतश्वगणमितस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितदिङ्मुखमनेककुब्जकिरातवर्षवरबधिरवामनकमूकसंकुलमुपाहृतकिंनरमिथुनमानीतवनमानुषमाबद्धमेषकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धमुत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलमालप्यमानशुकसारिकमिभपतिमदपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्रास्यमानमुत्त्रास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभाजनितदावानलशङ्कैर्लोलतारकैर्भ्रमद्भिर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरमुद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलमतिशिशिरचन्दनविटपिच्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसमन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेनानवरतसंवाह्यमानदोलाशिखरक्वणितघण्टाटंकारपूरिताशामुखेन भुजगनिर्मोकशङ्कितमयूरह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवनशोभितेनेवान्तःपुरिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाश्वमन्दुरापरिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवनदाडिमीफलैराखण्डिताङ्गणसहकारपल्लवैरभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन शुकसारिकाप्रकाशितसुरतविश्रम्भालापलज्जितावरोधजनेन प्रासादसोपानसमारोहचलितैरबलानां चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे रणद्भिस्तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणीकृतकूजितरुता-

भिर्भवनकलहंसमालाभिर्धवलिताङ्गणेन धृतधौतधवलदुकूलोत्तरीयैः कलधौतदण्डावलम्बिभिः पलितपाण्डुरमौलिभिराधारमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृतिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरं जलधरसनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः सनीहारमिव यामकुञ्जरघटाकरसीकरैः सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः सबालातपमिव रक्ताशोकैः सतारागणमिव मुक्ताकलापैः सवर्षासमयमिव धारागृहैः सतडिल्लतमिव हेममयीभिर्मयूरयष्टिभिः सगृहदेवतमिव शालभञ्जिकाभिः शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारगणमुत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयमप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भं दिवसकरोदयमिवोल्लसत्पद्माकरकमलामोदमुष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारं नाटकमिव प्रकटपताकाङ्कशोभितं शोणितपुरमिव बाणयोग्यवासोपेतं पुराणमिव यथाविभागावस्थापितसकलभुवनकोशं संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्धितरत्नालयं दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानं ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भमीशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठितप्रकोष्ठं महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरं यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तमबलपरिपालितं व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यातसंप्रदानक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितमुदधिमिव भयान्तःप्रविष्टसपक्षभूमिभृत्सहस्रसंकुलमुषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवनाकारं बलियज्ञमिव पुराणपुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरं शुक्लपक्षप्रदोषमिव वि-

ततशशिकिरणकलापधवलाम्बरवितानं नरवाहनदत्तचरितमिवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्धर्वदत्तोत्कण्ठं महातीर्थमिव सद्योनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलं प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलं निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालंकृतं प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयं गान्धिकभवनमिव स्नानधूपविलेपनवर्णकोज्ज्वलं ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलवङ्गैलाकक्कोलपत्त्रसंचयं प्रथमवेश्यासमागममिवाविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारं कामुकजनमिव बहुचाटुसंलापसुभाषितरसास्वाददत्ततालशब्दं धूर्तमण्डलमिव दीयमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्यपत्त्रसंचयं धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनं महावनमिव विविधश्वापदद्विजोपघुष्टं रामायणमिव कपिकथासमाकुलं माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतं संगीतभवनमिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गं रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितं ज्यौतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणं नारदीयमिवावर्ण्यमानराजधर्मं यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादं मृदुकाव्यमिवान्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकं महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरं धनमिव न कस्यचिन्न काङ्क्षणीयं संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयं नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तं बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमति ब्राह्मणमिव पद्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलं स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलं कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कं वेश्याजनमिवोपचारचतुरं दुर्जनमिवापगतपरलोकभयमन्त्यजजनमिवागम्यविषयाभिलापमगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयमन्तकभटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणं सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरं वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मरागारुणी-

क्रियमाणनिशान्तं दिव्यमुनिगणमिव कलापिसनाथश्वेतकेतुशोभितं भारतसमरमिव कृतवर्मशिलीमुखचक्रसंभारभीषणं पातालमिव महाकञ्चुकिसहस्राध्यासितं वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं महाद्वारमपि दुष्प्रवेशमवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितं स्फीतमपि भ्रमन्नप्रलोकं राजकुलं विवेश।

ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौलिशिथिलितचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलो भुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसंकुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्याभ्यन्तरावस्थितमनवरतशस्त्रग्रहणश्यामिकालीढकरतलैः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभनिरन्तरनिलीनमधुकरपटलजटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महाप्राणतयातिकर्कशतया च दानवैरिवाशयाकारसंभाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतमुभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवलचामरममलपुलिनतलशोभिनि सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत्।

आलोकयति च प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छ्वसितमूर्तिरानन्दजलापूर्यमाणलोचनः समुद्गतपुलकतया सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनत-

मौलिलिङ्ग। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्त-रीयमात्मताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतमपनयेति शनैर्वद-न्नग्रचरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद। अन-न्तरनिहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्य-षीदत्। मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुवलयदलदामदीर्घैराजिह्मतरलतारसारैरवलुप्य-मान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा गच्छ वत्स पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसा यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दयेति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो वैशम्पायनद्वितीयोन्तःपुरप्र-वेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरो-दकल्लोलैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तान्तर्वेशिकैरतिप्रशान्ताकाराभि-श्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्र-लम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथावृत्तान्ताभिर्भूतपूर्वाः पुण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिहासान्वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिर्धर्मोपदेशा-न्निवेदयन्तीभिर्जरत्प्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानामुपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृ-हीतविकटप्रसाधनेन वर्षधरजनेन संसेव्यमानानामनवरतविधूयमानबा-लव्यजनकलापामङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासताम्बूलता-लवृन्ताङ्गरागभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानां पयोधराव-लम्बितमुक्तागुणामचलद्वयमध्यप्रवृत्तगङ्गाप्रवाहमिव मेदिनीमासन्नदर्प-णपतितमुखप्रतिबिम्बामर्कबिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवं समुपसृत्य मातरं ननाम।

सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि

परिजने स्वयमेव कृतावतरणका प्रस्नुतपयोधरक्षरत्पयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतान्यभिध्यायन्ती मूर्धन्युपाघ्राय तं सुचिरमाशिश्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत् । वत्स कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमतिमहान्तमियन्तं कालं लम्भिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमां गुरुजनयन्त्रणाम् । अहो बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्धैर्यम् । अहो विगलितशिशुजनक्रीडाकौतुकलाघवमर्भके त्वयि हृदयम् । अहो गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणा । सर्वथा यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामि । इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

यामावस्थितविविधगजघटासंकटमनेकतुरंगसहस्रसंबाधमपरिमितजनसमूहसहस्रसंमर्दसंकुलमेकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवलैरनेककार्यागतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्राध्वनोन्मीलितबुद्धिलोचनैश्चीवरच्छद्मना विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः श-

कैयमुनिशासनपथधौरेयै रक्तपटैः पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमासेव्यमानमभ्यन्तरप्रविष्टानां च सामन्तानां जघनोपविष्टपुरुषोत्सङ्गस्थितद्विगुणकुथाभिरतिचिरावस्थाननिर्वेदप्रसुप्ताधोरणाभिः सपर्यणाभिर्निश्चलावस्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णं शुकनासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरंगादवततार । द्वारदेशावस्थापिततुरंगश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरःप्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैस्तथैव प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थितैरुत्थायोत्थाय प्रणम्यमानस्तथैव प्रचण्डप्रतीहारहुंकारभयमूकीभवत्परिजनानि प्रचलितवेत्रलताचकितसामन्तचक्रचरणशतचलितवसुंधराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणस्तथैव नवनवसुधावदातप्रासादसहस्रनिरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्योपविष्टमपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे ।

शुकनासस्तं ससंभ्रममुत्थायानुपूर्व्येणोत्थितराजलोकः सादरमभिमुखदत्ताविरलपदः प्रहर्षविस्फारितलोचनागतानन्दजलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्तदनु च वैशम्पायनः । समुपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमानहृदयहर्षप्रकर्षस्तमब्रवीत् ।

तात चन्द्रापीडाद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपा-

रूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयहेतवः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः । केयममानुषी शक्तिः । क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवासासङ्गहव्यसनिनी हता खलु लक्ष्मीर्या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा । इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशंपायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य द्वारावस्थितसितपूर्णकलशमाबद्धहरितवन्दनमालमुल्लसितसितपताकासहस्रमभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरमुपरचितविकचकमलकुसुमप्रकरमचिरकृताग्निकार्यमुज्ज्वलविविक्तपरिजनमुपपादिताशेषगृहप्रवेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिकमशनावसानमकरोद्दिवसविधिम् । अभ्यन्तरे च स्वशयनीयगृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । सलिलप्रवाह इव रथचक्रमार्गानुसारेण दि-

त्रसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात् । अभिनवपल्लवलोहितलेन करेणेवाधोमुखप्रसृतेन दिवसकरबिम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज । कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे । करपुटैरादित्रसान्तमापीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम ।

क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि समुल्लसितायामम्बरतटाकविकचकमलिन्यां संध्यायां कृष्णागुरुपङ्कपत्त्रलतास्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेष्वलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेणोत्सार्यमाणे संध्यारागे कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव विशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे दिक्षु दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनबलिपिण्डेषु शिखरदेशलग्नतिमिरास्वनारूढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णोत्पलेषु पारावतेषु विगतविलासिनीसंवाहननिश्चलकाञ्चनपीठासु मूकीभूतघण्टास्वरास्वन्तःपुरदोलासु भवनसहकारशाखावलम्बितपञ्जरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु संगीतविरामविश्रान्तरवासूत्सार्यमाणासु वीणासु युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहंसेष्वपनीयमानकर्णशङ्खचामरनक्षत्रमालामण्डनेषु मधुकरकुलशून्यकपोलभित्तिषु मत्तवारणेषु प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभतुरंगमममन्दुरप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु कृतराजस्वस्त्ययनेषु निष्क्रामत्सु पुरोहितेषु विसर्जितराजलोकाविरलपरिजनेषु वि-

स्तारितेष्विव राजकुलकक्षान्तरेषु प्रज्वलितदीपिकासहस्रप्रतिबिम्बचुम्बितेषु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमिकुट्टिमेषु निपतितदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतबालातपास्विव भवनदीर्घिकासु निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतावतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतीवचनेषु सूर्यकान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलितदीपिकाचक्रवालपरिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डलमिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिश्ये।

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकावकृष्यमाणहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुह्येन्द्रायुधमग्रतो बालेयप्रमाणानाकर्षद्भिश्चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्जरद्व्याघ्रचर्मशबलवसनकञ्चुकधारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिकोद्बद्धमौलिभिरुपचितश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैराबद्धनिबिडकक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगमनोत्साहो बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ। तत्र च कर्णान्तावकृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्तिभिर्भल्लैर्मदकलकलभकुम्भभित्तिभिदुरैश्च नाराचैश्चापटंकाररवभयचकितवनदेवताधीक्षवीक्षितो वनवराहान्केसरिणः शरभांश्चमराननेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान। अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह।

समारूढे च मध्यमह्नः सवितरि वनात्स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलबिन्दुवर्षमनवरतमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायितखरखलीनेन श्रमशिथिलमुखगलितफेनिलरुधिरलवेन पर्याणपट्टकानुसारोत्थितफेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलमलिपटलझंकाररवमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तबकमुद्वहतेन्द्रायुधेनोह्यमानः समुद्गतस्वेदतयान्तरार्द्रीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवशतशबलेन वारवाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिरनेकरूपानुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छत्त्रधारतया छत्त्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपो विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवानश्वखुररजोमलिनललाटावभिव्यक्तावदातस्वेदलेखो दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः प्रजवितुरंगमाधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैरेवं मृगपतिरेवं वराह एवं वनमहिष एवं शरभ एवं हरिण इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम ।

अवतीर्य च तुरंगमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीते समुपविश्यासने वारवाणमवतार्यापनीय चाशेषं तुरंगमाधिरोहणोचितं वेषमरिग्रहमितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विशश्राम । विश्रम्य च मणिरजतकनककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलपल्लवाकलितमौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः कुलवर्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पु-

रतस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् ।

तत्र च द्विगुणीकृतकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हभूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेनेदमस्मै दीयतामिदमस्मै दीयतामिति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेनाहारविधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृतहृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतमवनिपतेः परमसंमतमनुमार्गागतया प्रथमे वयसि वर्तमानया राजकुलसंवासप्रगल्भयाप्यनुज्झितविनयया किंचिदुपारूढयौवनया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सबालातपयेव पूर्वया ककुभा प्रत्यग्रदलितमनःशिलाचूर्णवर्णेनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणेव भवनमापूरयन्त्या ज्योत्स्नयेव राहुग्रहग्रासभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गामवतीर्णया राजकुलदेवतयेव मूर्तिमत्या क्वणितमणिनूपुराकुलितचरणयुगलया कूजत्कलहंसाकुलितकमलयेव कमलिन्या महार्हहेममेखलाकलापकलितजघनस्थलया नातिनिर्भरोद्भिन्नपयोधरया मन्दं मन्दं भुजलताविक्षेपप्रेङ्खितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले

निमग्नशरीरतया क्षीरसागरोन्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या बहलताम्बूलकृष्णिकान्धकारिताधरलेखया समसुवृत्ततुङ्गनासिकया विकासितपुण्डरीकधवललोचनया मणिकुण्डलमकरपत्त्रभङ्गकोटिकिरणातपाहतकपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्वहन्त्या पर्युषितधूसरचन्दनरसतिलकालंकृतललाटपट्टया मुक्ताफलप्रायालंकारया राधेयराज्यलक्ष्म्येवोपपादिताङ्गरागया नववनलेखयेव कोमलतनुलतया त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया मखशालयेव वेदिमध्यया मेरुवनलतयेव कनकपत्त्रालंकृतया महानुभावाकारयानुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत्।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास। कुमार महादेवी विलासवती समाज्ञापयति। इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूतराजधानीमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्त्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता। सा मया विगतनाथा राजदुहितेति समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च। तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता। न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्। बालेव लालनीया। स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया। शिष्येव द्रष्टव्या। सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया। दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे। बलवानस्यां पक्षपातः। महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि। नियतं स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति। केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्यामविदित-

शीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते। सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति। इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यम्बेत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास।

पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य च्छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच। चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत्। अभ्यधिकं च प्रतिदिवसमस्याः प्रसादमकरोत्। आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत।

एवं समतिक्रामत्सु केषुचिद्दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश। समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्शुकनासः सविस्तरमुवाच।

तात चन्द्रापीड विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम्। अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। सततममूलमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषास्वादमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो बलवानागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवति। इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे। गर्भेश्वरत्वमभिनवयौ-

वनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्त्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः । किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरालोको नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशे-

षेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहंकारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्रप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसंदाननिस्पन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टकेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव

परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया । स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । सततमूष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति ।

यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथाहीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां

तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्याहाराणामकालप्रावृड्गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य।

न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसंधत्ते चिन्तितापि वञ्चयति। एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः। सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि। अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्। अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम्। पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः। उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्। आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्। चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः। जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः। ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः। तथाहि। केचिच्छ्रमवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमाना विविधविषयग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुली-

क्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते । धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते । गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति । कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते । मृषावादविपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति । सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इषव इव पानवर्धिततैक्ष्ण्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोपि लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका इवादूरदर्शिनः । उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः । श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति मृगया श्रम

इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति स्वदारपरित्यागो व्यसनितेति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजितभृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसक्ती रसिकतेति महापराधावकर्णनं महानुभावतेति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवावमाननं महासत्त्वतेति बन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञतापक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसंभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै

ददति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ।

किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिर्मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रहस्यसे विटैर्न प्रतार्यसे कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजंगैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे रागेण नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्यौवनराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं

च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति। इत्येतावदभिधायोपशशाम।

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलाभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इवोन्मीलित इव स्वच्छीकृत इव निर्मृष्ट इवाभिषिक्त इवाभिलिप्त इवालंकृत इव पवित्रीकृत इवोद्भासित इव प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेनानन्दबाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच। अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपमुज्झित्वापि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राजलक्ष्मीः। अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिरभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखरो गोरोचनाच्छुरितदेहो दूर्वाप्रवालरचितकर्णपूरो दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसाधितपाणिर्नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः सितकुसुमग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकलाभिर्वैकक्षकस्रग्भिर्निरन्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधुतकेसरनिकरः कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिरैरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः क्षीरोद इव स्फुरितफेनलवाकु-

लंस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसंमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसी प्रलयघनघटाघोषघर्घरध्वनिरुदधिरिव मन्दरपातैर्वसुंधरापीठ इव युगान्तनिर्घातैरुत्पातजलधर इव तडिद्दण्डपातैः पातालकुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः कनककोणैरभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीवोन्मीलितानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि । विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसंधयः । यस्य च भयवशविषमवलितोत्तानफणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण मुहुर्मुहुरभिमुखदत्तदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीक्रियमाण इव नभसि दिवसकररथतुरगैरपूर्वशर्वाट्टहासशङ्काहर्षहुंकृतेनाभाष्यमाण इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव विबुधसद्मन्यैरावतेनाश्रुतपूर्वरवजनितरोषावेशतिर्यगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसद्मनि कृतान्तमहिषेण संवस्तलोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जयजयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाणजयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितैश्च परस्परसंघट्टविघटितहारसूत्रविगलितानवरतमाशाविजयप्रस्थानमङ्गललीलालाजानिव मुक्ताफलप्रकरान्क्षरद्भिः पारि-

जात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः कल्पपादपैरैरावत इव विमुक्तकरसीकरैराशागजैर्गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैर्जलदकाल इव स्थूलजललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपान्निरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्त्रलेखया समध्यासितान्तरासनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्गल्यालंकारां ससंभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामधिरुह्याचलरेचकवक्रीकृतक्षीरोदावर्तपाण्डुरेण दशवदनबाहुदण्डावस्थितकैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनातपत्रेण निवार्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे । निर्गच्छंश्चाभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरितदर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपालयतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रवद्युतिमुषा बहलेनालोकबालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसृतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशो. यौवराज्याभिषेकजन्मना निजानुरागेणेव रज्यमानमवनितलमासन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलमभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श ।

विनिर्गतश्च ससंभ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैरन्योन्यसंघट्टजर्जरितातपत्रमण्डलैरादरावनतमौलिशिथिलमणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थलस्खलितकुण्डलैराज्ञप्तसेनापतिनिर्दिश्यमाननामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानो बहलसिन्दूररेणुपाटलेन क्षितितलदोलायमानस्थूलमुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितशिखरशिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमान

कनकालंकारप्रभाकल्मापितावयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवींमाशामभिप्रतस्थे।

चलितगजघटाकम्पितधवलातपत्रमनेककल्लोलपरंपरापतितचन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं महाप्रलयजलधिजलमिव प्लावितमहीतलमद्भुतोद्भूतकलकलमखिलं संचचाल बलम्।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो धवलदुकूलवासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजस्त्वरितपदसंचारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम। आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्नवर्ती बभूव। अनन्तरमितश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलितकुलशैलकीलितजलधिजलतरङ्गतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी। संमुखागतैरन्यैरन्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैरंशुलताजालजटिलचूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषां च पत्त्रभङ्गिणीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन क्वचिद्विकीर्यमाणचाषपक्षक्षोदा इव क्वचिदुत्पतितशिखिकुलचलच्चन्द्रकशतसारा इव क्वचिदकालजलधरतडित्तरला इव क्वचित्संकल्पतरुपल्लवा इव क्वचित्सशतयज्ञचापा इव क्वचित्सबालातपा इवाक्रियन्त दश दिशः। धवलान्यपि विविधमणिनिकरकल्मापैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचिभिर्मायूराणीवाराजन्त राज्ञामातपत्राणि। क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलं कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालमातपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षं ध्वजवनमयमिवाम्बरतलमिभमदगन्धमय इव समीरणो भूपालमयीव प्रजासृष्टिराभरणांशुमयीव दृष्टिः किरीटमय इव दिवसो

जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैरुत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः संवर्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजसीकरनिकरेण धूमकेतुधूसरैश्चोल्लसद्भिरवनिरजोदण्डकैर्निर्यातपातपरुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः क्षतजकणवर्षबभ्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना संक्षुभितजलधिजलकल्लोलचञ्चलाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरंगममालाभिरन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरता मदजलधारादुर्दिनेन कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव संजज्ञे ।

बलबहलकोलाहलभीता इव धवलध्वजनिवहनिरन्तरावृता ययुः क्वापि दश दिशः । मलिनावनिरजः संस्पर्शशङ्कितमिव समदगजघटावचूलसहस्रसंरुद्धमतिदूरमम्बरतलमपससार । प्रबलवेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरगखुररजोधूसरताभीता इवार्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभकरसीकरनिर्वापणत्रस्त इवातपत्रसंछादिताातपो दिवसो ननाश । बलभरजर्जरीकृता मदकलकरिचरणशतसंताडिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं भूमी ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्गमुखविनिःसृतसितफेनपल्लविते मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचस्खलुः पदे पं पदातयः । हरितालपरिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानुलिप्तस्य समाजस्येव समुपययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य क्रमेण प्रसर्पतो बलस्य पुरःप्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन ता "रतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन खुररवविमिश्रेण च वाजिनां हे षारवेणानवरतकर्णतालस्वरसंपृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण ग्रैवेय ककिङ्किणीक्वणितानुसृतेन च गतिवशाद्विषमविरागिणीनां घण्टानां टं

कृतेन मङ्गलशङ्खशब्दसंवर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानां डिण्डिमानां च निःस्वनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्छेवाभवज्जनस्य ।

शनैःशनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया क्वचिज्जीर्णशफरक्रोडधूम्रः क्वचित्क्रमेलकसटासंनिभः क्वचित्परिणतरल्लकरोमपल्लवमलिनः क्वचित्पत्रोर्णतन्तुपाण्डुरः क्वचिज्जरठमृणालदण्डधवलः क्वचिज्जरत्कपिकेशकपिलः क्वचिद्धूरवृषभरोमन्थफेनपिण्डपाण्डुरस्त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः कुपित इव मुञ्चन्क्ष्मामागण्यपरिहास इव रुन्धन्नयनानि तृषित इव पिबन्करिकरसीकरजलानि पक्षवानिवोत्पतन्गगनतलमलिनिवह इव चुम्बन्मदलेखां मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीषु पदमुपात्तविजय इव गृह्णन्पताका जरागम इव पाण्डुरीकुर्वञ्शिरांसि मुद्रयन्निव पक्ष्माग्रसंस्थितो दृष्टिमाजिघ्रन्निव मकरन्दमधुबिन्दुलग्नः कर्णोत्पलानि मदकलकरिकर्णतालताडनत्रस्त इवाविशन्कर्णशङ्खोदरविवराणि पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिपत्त्रभङ्गमकरिकाभिरभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपविप्लुतैः फेनपल्लवकुसुमस्तबकैरनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेनालिङ्ग्यमान इव चलच्चामरकलापविधुतेन पटवासपांशुना प्रोत्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेसररजोभिरुत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव पिबन्नृपप्रस्थानमङ्गलप्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरुत्पपात । अपरिमाणबलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैः शनैः संहरन्निव विश्वमशेषमकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण राज्यलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेनाहितातपत्रपुण्डरीकखण्डतुषारेण सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्छान्धकारेण चलद्बलजलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन दिवसकरकमलवनोद्दलनद्विपयूथेन गगनमहीतलप्लावनप्रलयपयोधिपूरेण त्रिभुवनलक्ष्मीशिरोवगुण्ठनपटेन महावराहकेसरनिकरकर्बुरेण प्रलयानलधूमराजिमांसलेन पातालतलादिवोत्तिष्ठता चरणेभ्य इव निर्गच्छता लोचनेभ्य इव निष्पतता दिग्भ्य इवागच्छता नभस्तलादिव पतता पवनादिवोल्लसता रविकिरणेभ्य इव संभवतानपह्नुतचेतनेन निद्रागमेनानवगणितसूर्येणान्धकारेणाघर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेणानुदिततारागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेणापतितसलिलेन जलधरसमयेनाभ्रान्तभुजंगेन रसातलेन हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घ्यत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत क्षीरोदफेनपाण्डुना क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमकच्चूलचामरमिव निष्प्रभमभवत् । दुकूलपट्टधवला कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपालबलभरमतिगुरुमसहमाना पुनरिव भारावतरणार्थममरलोकमारुरोह रजोमिषेण मही । निःशेषनिपीतातपमन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरितरविरथध्वजपटमपतदवनिरजः । मुहूर्तेन च गर्भवासमिव संहारसागरजलमिव कृतान्तजठरमिव महाकालमुखमिव नारायणोदरमिव ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । मृण्मय इव बभूव दिवसः । पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुभः । रेणुरूपेणेव परिणतमम्बरतलमेकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

अथ निजमदोष्मसंतप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोदधवलैः सीकरासारैः कर्णपल्लवप्रहृतिविप्लुतेन च विसर्पता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन हेषारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजललवजालकैरुपशमिते रजसि पुनरुपजातालोकासु दिक्षु सागरसलिलादिवोन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे ।

युवराज किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि । का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि । कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि । कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि । के वा न प्रणता राजानः । कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुड्मलकोमलः सेवाञ्जलिः । कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः । कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः । कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रलताः कैर्नोद्धतानि चामराणि । कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः । केषां न पीताः किरीटपत्त्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्त्वच्चरणनखमयूखराजयः । एते हि चतुरुदधिजलावगाहदुर्ललितबलमदावलिप्ता दशरथभगीरथभरतदिलीपालर्कमान्धातृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपूतैश्चूडामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्यां भवच्चरणरजःसंहतिम् । एभिरियमादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री । एतानि चाप्यमीषामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति वसुधेव सूते ककुभ इव वमन्ति गगनमिव वर्षति दिवस-

इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजान्नाणयन्निव कुतूहलाद्भ्रमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभिणि वेणिकावाहिनि मदवारिणि निरन्तरमग्ना निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजलकल्लोलकलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्सरित इव गगनतलमुत्पतिताः संछादयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशैलसंधिबन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा न चलन्ति फणिनां पत्युः फणाभित्तयः ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमयप्राकारमन्दिरसहस्रसंबाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतशोभिनीमावासभूमिमवाप । तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन वैशम्पायनेनान्यतश्च समीपे क्षितितलविन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सहान्तरा पितृसक्तमन्तरा मातृसंबद्धमन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नात्युपजातनिद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधरामाकम्पयन्गिरीनुत्सिञ्चन्सरितो रिक्तीकुर्वन्सरांसि चूर्णयन्काननानि समीकुर्वन्विषमाणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्नमयन्नुन्नतानुन्नमयन्नतानाश्वासयन्भीतान्रक्षञ्शरणागतानुन्मूलयन्विटपकानुत्सादयन्कण्टकानभिषिञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्समर्जयन्रत्नानि प्रतीच्छन्नुपायनानि गृह्णन्करानादिशन्देशव्यवस्थाः स्थापयन्स्वचिह्नानि कुर्वन्कीर्तनानि लेखयञ्शासनानि पूजयन्नग्रजन्मनः प्रणमन्मुनीन्पालयन्नाश्रमाञ्जनयञ्जनानुरागं प्रकाशयन्विक्रममारोपयन्प्रतापमुपचिन्वन्यशो विस्तारयन्गुणान्प्रख्यापयन्सच्चरितमामृद्नंश्च वेलावनानि बलरेणुभिराधूसरीकृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार। प्रथमं प्राचीं ततस्त्रिशङ्कुतिलकां ततो वरुणलाञ्छनामनन्तरं सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये। वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम्। ततः क्रमेणावजितसकलभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह। तत्र च निखिलधरणितलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत्।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्काननं शैलशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किंनरमिथुनमद्राक्षीत्। अपूर्वदर्शनतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरङ्गः समुपसर्पन्नदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य निजबलसमूहात्सुदूरमनुससार। अत्र गृह्यतेऽत्र गृह्यत इदं गृहीतमिदं गृहीतमित्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम। त-

श्वानुबध्यमानं किंनरमिथुनमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह ।

आरूढे च तस्मिञ्शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिमचलशिखरप्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरङ्गमश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले समारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत् । किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम् । अथ न गृहीतं ततोपि किम् । अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयम् । इति विचार्यमाणे सत्यमात्मैव मे पर इ हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चा गच्छता मया तुरगवेगवशात्किंनरमिथुने बद्धदृष्टिनास्मिन्नविरलतरुशतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरपतितशुष्कपर्णावकीर्णतले म हावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामि पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुव

र्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानां ततः परतो निर्मानुषमरण्यं तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति। अयं च कैलासः। तदिदानीं प्रतिनिवृत्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम्। आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव। इत्यवधार्य वामकरतलवलितरश्मिपाशस्तुरङ्गमं व्यावर्तयामास।

व्यावर्तिततुरगश्च पुनश्चिन्तितवान्। अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना दिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति। परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः। तदेनं तावदागृहीतकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि। इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषयन्मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतं करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्मापितमार्द्रार्द्रैश्च शैवलप्रवालैः श्यामलितोद्देशमुद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितमुत्खातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णं खण्डितैश्च कुसुमस्तबकसारैर्वनपल्लवैराच्छादितमालूनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत्पट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितमभिनवकुसुमपरिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत्।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्नुद्ग्रीवदृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरि-

वोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतेन स्थूलकपिलवालुकेन शिलातलबहुलतया विरलतृणोलपेन वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेनाभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्त्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिलान्तरालेनानवरतगलद्गुग्गुलुद्रुमद्रवार्द्रीकृतदृषदा शिखरस्रुतशिलाजतुरसपिच्छलोपलेन टङ्कनहयखुरखण्डितहरितालक्षोदपांशुलेनाखुनखरोत्खातबिलविप्रकीर्णकाञ्चनचूर्णेन सिकतानिमग्नचमरकस्तूरिकामृगीखुरपङ्क्तिना संशीर्णरङ्कुरल्लकरोमप्रकरनिचितेन विषमशिलाच्छेदोपविष्टजीवञ्जीवकयुगलेन वनमानुषमिथुनाध्यासिततटगुहासुखेन गन्धपाषाणपरिमलामोदिना वेत्रलताप्रतानप्ररूढवेणुना कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जलधरव्यूहमिव बहुलक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुखण्डं ददर्श । दृष्ट्वा संमुखादागतेन कुसुमरजःकषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण सीकरिणा चन्दनरससमस्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरंगरुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्या निर्गमनमार्गमिव सागराणां निस्यन्दमिव दिशामंशावतारमिव गगनतलस्य कैलासमिव द्रवतामापन्नं तुषारगिरिमिव विलीनं चन्द्रातपमिव रसतामुपेतं हराट्टहासमिव जलीभूतं त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितं वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतं शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्यन्दितमादर्शमिव प्रचेतसः स्वच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितमा-

पूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणमनिलोद्धूतजलतरंगसीकरधूलिजन्मभिः सर्वतः समुपस्थितैः संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टं सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणमासन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्यप्रवाहानुकारिणा संमिश्रितजलमुपकूलतमालवनप्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरं दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनमसकृत्पितामहपरिपूरितकमण्डलुपरिपूतजलमनेकशो वालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनं बहुशः सलिलावतीर्णसावित्रीभग्नदेवतार्चनकमलसहस्रं सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतं सर्वदा सिद्धवधूधौतकल्पलतावल्कलपुण्यीकृतोदकमुदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्यकेश्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलं क्वचिद्वरुणहंसोपात्तकमलवनमकरन्दं क्वचिद्दिग्गजमज्जनजर्जरितजरन्मृणालदण्डं क्वचित्त्र्यम्बकवृषभविषाणकोटिखण्डिततटशिलाखण्डं क्वचिद्यममहिषशृङ्गशिखरविक्षिप्तफेनपिण्डं क्वचिदैरावतदशनमुसलखण्डितकुमुदखण्डं यौवनमिवोत्कलिकाबहुलमुत्कण्ठितमिव मृणालवलयालंकृतं महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणं षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रौञ्चवनिताप्रलापं भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभममृतमथनसमयमिव तीरावस्थितशितिकण्ठपीयमानविषं कृष्णबालचरितमिव तटकदम्बशाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडं मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितं दिव्यमि-

वानिमिषलोचनरमणीयमरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकमुरगकुलमिवानन्तशतपत्त्रपद्मोद्भासितं कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानकुवलयापीडं कद्रुस्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूषं मलयमिव चन्दनशिशिरवनमसत्साधनमिवादृष्टान्तमतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत् । अहो निष्फलमपि मे तुरगमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् । आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः । दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः । वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा । प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः । विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरःसलिलममृतसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थम् । अतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति । शिशिरतया स्पर्शसुखमुपाहरति । कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति । हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति । स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवो रथाङ्गपाणिः । यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरः । येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा । अन्यथा यद्यत्रागाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनं चास्मादेव सलिललेशमादा-

यादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि। मन्ये च यत्सृष्टेरर्वाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनावस्थितम्।

इति विचारयन्नेव तस्य शिलाशकलकर्कशवालुकाप्रायं विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गमरुन्धतोदत्तदिनकराघ्र्यपयःपर्यस्तरक्तकमलशोभितमुपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुपनिषेव्यमाणातपमभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितमवकीर्णभस्मसूचितमग्नोत्थितगणवृन्दोद्धूलनमवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमदप्रस्रवणसिक्तमतिप्रमाणपादानुमीयमानतृषितकात्यायनीसिंहावतारमार्गं दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवततार। अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत्। क्षितितललुठितोत्थितं च गृहीतकतिपययवसग्रासं सरोवतार्य पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्धा कृपाणिकावलूनान्क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवलान्पुनरपि सलिलमवततार। ततश्च प्रक्षालितकरयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारं चक्राह्व इवास्वाद्य मृणालशकलानि शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि फणीवाभिनन्द्य जलतरंगवाताननङ्गशरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयमरण्यगज इव सीकरार्द्रपुष्करोपशोभितकरः सरःसलिलादुदगात्। प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद। मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीर-

प्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझंकारमिश्रममानुषं गीतशब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च कुतोत्र विगतमर्त्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समुपजातकौतुकः कमलिनीपत्त्रस्रस्तरादुत्थाय तामेव गीतसंपातसूचितां दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोपि विलोकयन्न किंचिद्ददर्श तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव । कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा सप्तच्छदबकुलैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरभिपरिमलयालिकुलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया सरस्तीरवनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च संमुखागतैरच्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिर्जर्जरितभूर्जवल्कलैर्धूर्जटिवृषगोमन्थफेनबिन्दुवाहिभिः षण्मुखशिखण्डिशिखाचुम्बिभिरम्बिकाकर्णपूरपल्लवोल्लासनदुर्ललितैरुत्तरकुरुकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्खोलनदोहदिभिराकम्पितकल्लोलैर्नमेरुकुसुमपांशुपातिभिः पशुपतिजटाबन्धार्तवासुकिपरिपीतशेषैराह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैर्हारिहारीतरुतिरमणीयैर्भ्रमद्भृङ्गराजनखरजर्जरितजरठकुड्मलैरुन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाग्रपल्लवैरुन्मदषट्चरणचक्रवालवाचालितविकचचूतकलिकैरचकितचकोरचुम्बितमरिचाङ्कुरैश्चम्पकपरागपुञ्जपिञ्जरकपिञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः फलभरनिकरनिपीडितनिबिडदाडिमनीडप्रसूतकलविङ्कैः प्रक्रीडितचपलकपिकुलकरतलताडनतरलितताडीपुटैरन्यो·

न्यकलहकुपितकपोतपक्षपालीपातितकुसुमैः कुसुमरजोराशिसारसारिकाश्रितशिखरैः शुकशतमुखनखशिखरशकलितफलस्फीतैर्जलधरजललुब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैरिभकलभकोल्लूनपल्लववेल्लितलवलीवलयैरालीयमाननवयौवनमत्तपारावतपक्षक्षेपपर्यस्तस्तबकैस्तनुपवनकम्पितकोमलकदलीदलवीजितैरविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैरकठोरपत्त्रपुटपूगविटपिपरिवृतैरनिवारितविहंगतुण्डखण्डितपिण्डखर्जूरजालकैर्मदमुखरमयूरीमधुररवविरावितान्तैररकलितकलिकाकलापदन्तुरैरन्तरान्तरा कैलासतरंगिणीतरंगितसिकतिलतलभूमिभागैर्वनदेवताकरतलनिवहनिभमलक्तकजललवसिक्तमिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्वहद्भिर्ग्रन्थिपर्णकग्रासमुदितचमरीकुलनिषेवितमूलैः कर्पूरागुरुप्रायैरिन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः कुमुदैरिवादत्तदिनकरकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैर्दाशरथिबलैरिवाञ्जननीलनलपरिगतप्रान्तैः प्रासादैरिव सपारावतैर्भवभतापसैरिव संनिहितवेत्रासनै रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैरुदधिकूलपुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्नप्रवाललताङ्कुरजालकैरभिषेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुसुमफलकिसलयसनाथैरालेख्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्त्रशकुनिशतसंशोभितैः कुरुभिरिव भारद्वाजद्विजोपसेवितैर्महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैर्महाकरिभिरिव प्रलम्बबालपल्लवस्पृष्टभूतलैरप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैर्देशितैरिव भ्रमरसंघातकवचावृतकायैः प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गुलिस्पृष्टगुच्छैरवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्कितलैरारब्धपञ्चतपःक्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैर्दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैर्जरद्गृहमुनिभिरिव जटालवालकमण्डलधरैरिन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परि-

वृतं चन्द्रप्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्धूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितमचिरोद्धृतैरार्द्रार्द्रैर्दलशिखरगलज्जलबिन्दुभिरूर्ध्वविपाटितचन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृतार्चनममलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गमशेषत्रिभुवनवन्दितचरणं चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनामुपरचितब्रह्मासनामतिविस्तारिणा सर्वादिङ्मुखप्लावकेन प्रलयविप्लुतक्षीरपयोधिपयःपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीमन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिमन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीमतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचेलांशुकान्तरितामिवादर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिवापरिस्फुटविभाव्यमानावयवां पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनेव केवलेनोत्पादितां दक्षाध्वरक्रियामिवोद्धतगणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकां रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनां क्षीरोदधिदेवतामिव सह

वासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टामिन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनामैरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनतां पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव बहिर्निर्गत्य कृतावस्थानां शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिमाविर्भूतां ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्तां गौरीमनःशुद्धिमिव कृतदेहपरिग्रहां कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीं गिरीशवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थितामायतनतरुकुसुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यतां पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णामादियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्तां त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासामागामिकृतयुगबीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थितां देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदममरगजवीथीमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतितां कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतितां श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपावलोकनकुतूहलागतां काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणां शेषशरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गतां मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलितां शुक्लपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृतां सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंभागां धर्महृदयादिव निर्गतां शङ्खादिवोत्कीर्णां मुक्ताफलादिवाकृष्टां मृणालैरिव विरचितावयवां दन्तदलैरिव घटितामिन्दुकरकूर्चकैरिव प्रक्षालितां वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छुरिताममृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृतां पारदरसधाराभिरिव धौतां रजतद्रवेणेव निर्मृष्टां चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णां कुटजकुन्दसिन्धुवारकुसुमच्छविभिरिवोल्लासितामियत्तामिव धवलिम्नः स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादर्कबिम्बादुद्धृत्य बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलतेजस्ता-

आभिरचिरस्नानावस्थितविरलवारिकणतया प्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागां जटापाशग्रथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीं रविरथतुरगखुरक्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन भस्मनालंकृतललाटपट्टिकां शिखरशिलाश्लिष्टशशाङ्ककलामिव शैलराजमेखलामतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतलिङ्गया द्वितीययेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथमनवरतगीतपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः शुद्धहृदयमयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरिव स्नपयन्तीं गौरीपतिमतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्रीवर्णैरिव ग्रथनतामुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्धृतैः सप्तर्षिभिरिव करस्पर्शपूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभागां परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशामधोमुखहराशिरःकपालमण्डलाकारेण मोक्षद्वारकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकहंसमिथुनसनाथामिव श्वेतगङ्गां गौरीसिंहसटामयेनेव चामररुचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्पतरुलतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्यामयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायामाप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनबन्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाल्लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बां यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिनिर्विकारविनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानां लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीतां रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणेव निषेवितामुत्सङ्गगतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मशङ्खखण्डिकाङ्गुलीयकपू-

रिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रकावशेषभस्मपाण्डुरेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीं प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्यां मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिः प्रतिमाभिरुपेतां स्नपनार्द्रलिङ्गसंक्रान्तप्रतिबिम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य हारलेखयेव प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्त्येव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्तमुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमन्द्रतारयोन्मत्तयेवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीमतिमधुरगीताकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीघोषाममरापगामिव नभसोवतीर्णां दीक्षितवाचमिवाप्राकृतां त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीं शीतामृतामिव विगततृष्णामीशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाममथितोदधिजलसंपदमिवान्तःप्रसन्नामसमस्तपदवृत्तिमिवाद्वन्द्वां बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनां वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशां द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षहृदयां महीमिव जलभृतदेहां हिमसमयदिनमुखलक्ष्मीमिव परिपीतभास्करातपामार्यामिव समुपात्तयतिगणोचितमात्रामालिखितामिवाचलावस्थानामंशुमयीमिव तनुच्छायानुलिप्तभूतलां निर्ममां निरहंकारां निर्मत्सराममानुषाकृतिं दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःप्रमाणामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणां प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श ।

ततोवतीर्य तरुणशाखायां बद्ध्वा तुरङ्गमुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धचक्षुषा पुनर्निरूपयामास । उदपादि चास्य तस्या रूप-

संपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि । अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथा हि । मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुरङ्गमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषयता हृदयहारि सिद्धजनोपसृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् । कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गन्धर्वध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयाति नारोहति वा कैलासशिखरं नोत्पतति वा गगनतलं ततः का त्वं किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतमिति सर्वमेतदेनामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम् । इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरमधुररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव पुण्यैरिव स्पृशन्ती तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती तपोभिरिव पावयन्ती शुद्धिमिव कुर्वाणा वरप्रदानमिवोपपादयन्ती पवित्रतामिव नयन्ती चन्द्रापीडमाबभाषे । स्वागतमतिथये कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागस्तदुत्तिष्ठागम्यतामनुभूयतामतिथिसत्कार इति । एवमुक्तस्तु तया संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामो भगवति यथाज्ञापयसीत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास । हन्त तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता। कृतं हि मे कुतूहलेन प्रभाशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते तथा संभावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यतीति । एवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागामुत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु कूजतां मन्द्रं मदमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्तामतिदूरपातिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटिग्रावविटङ्कविपाट्यमानैरुच्चरद्ध्वनिभिरवशीर्यमाणतुषारशिशिरसीकरासारैराबध्यमाननीहारां हिमहारहरहासधवलैश्चोभयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारावलम्बितचलच्चामरकलापामिवोपलक्ष्यमाणामन्तःस्थापितमणिकमण्डलुमण्डलामेकान्तावलम्बितयोगपट्टिकां विशाखिकाशिखरनिबद्धनालिकेरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेतामवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयसंनाथैकदेशामिन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठितां संनिहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घसलिलमादाय तां कन्यकां समुपस्थितामलमतियन्त्रणया कृतमतिप्रसादेन भगवति प्रसीद विमुच्यतामयमत्यादरस्त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालमास्यतामित्यब्रवीत् । अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह ।

कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं

स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे। विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार। अचिरेण तस्याः स्वयंपतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम्। आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम्। आसीच्च तस्य चेतसि। नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम्। किमतः परमाश्चर्यं यत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः। चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्। इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधिस्तान्यमृतरसस्वादून्युपभुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्यैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्। भगवति त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति। जनयति हि प्रभुप्रसादलवोपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः। स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति। अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति। तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि। अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये। कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुल-

मनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । केदं वयः । केयमाकृतिः । क चायं लावण्यातिशयः । केयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किंनिमित्तं वानेकसिद्धसाध्यसंबाधानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । कश्चायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशीं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वम् । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिरिन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिस्तपोरसनिस्यन्दमिव स्रवद्भिर्लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिरच्छाच्छैरमलकपोलस्थलस्खलितैरवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैरनुबद्धबिन्दुभिर्वल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत् । अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा । इति संवर्धितकतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि

किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः प्रत्यवादीत् । राजपुत्र किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिव-

सन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोममयूखसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीतिनाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतिनीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेष्वकठोरचूतकलिकाकलापकृतकामुकोत्कलिकेषु कोमलमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितबकुलेषु मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेष्वशोकतरुताडनारणितरमणीमणिनूपुरझंकारसहस्रमुखरेषु विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेष्वविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिनधवलितधरातलेषु मधुमदविडम्बितमधुकरकदम्बकसंवाह्यमानलतादोलेषूत्फुल्लपल्लवलवलीलीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुसीकरोद्दामदुर्दिनेषु प्रोषितजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्रमार्गेष्वविरतपतत्कुसुमशरपतत्रिपत्त्रसूत्कारबधिरीकृतदिङ्मुखेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदनरागान्धाभिसारिकासार्थसंकुलेषूद्वेलरतिरससागरपूरप्लावितेषु सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि संभृङ्गिरिटीनि पांशुनिमग्नकृशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योयं लतामण्डपः परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुनिकरधारः सुपुष्पितोयं सहकारतरुरुन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजंगमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंसपदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलमिति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेपि काननेभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझंकाराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हरहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तमखिलमण्डलप्रार्थ्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतमयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव सनियममतितेजस्वितया प्रचलतडिल्लतापञ्जरमध्यगतमिव ग्रीष्मदिवसदिवसकरमण्डलोदरप्रविष्टमिव ज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानमुन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटं पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठाकृतचन्दनलेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्रासमानमनेकशापभ्रुकुटिभवनतोरणेन भ्रूलताद्वयेन विराजितमत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्वहन्तं सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागमायतोत्तुङ्गघ्राणवंशमप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणेव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकमनुद्भिन्नश्मश्रुत्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं दधानमनङ्गकार्मुकगुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तडागकमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतमेकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदिताया रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरा-

रचितां स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तमनेकविद्यापगासंगमावर्तेनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानमन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयानपद्वीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुद्रेण तनीयसीं बिभ्राणमात्मतेजसा विजित्य सवितारमागृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागमभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिनामन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनमलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य यौवनमिव धर्मस्य विलासमिव सरस्वत्याः स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानां संकेतस्थानमिव सर्वश्रुतानां निदाघकालमिव साषाढं हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरं मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिभूषितमुखमात्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतमतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियो मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः सुरतपरिश्रमस्वेदजलकणजालकावलीमिव रतेर्ध्वजचिह्नचामरपिच्छिकामिव मनोभवगजस्य मधुकरकामुकाभिसारिकां कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीममृतबिन्दुनिस्यन्दिनीमदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम्। अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्। अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोषस्याक्षीणता विधातुः। यत्त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि-

कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः। अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम्। अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति। ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्। इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमसमयमद इव मधुकरीं परवशामकरोत्।

उच्छ्वासितैः सह विस्मृतनिमेषेण किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरतारसारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि हृदयेवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती हाहा किमिदमसांप्रतमतिक्षेपणमकुलंकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवां तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तदुपसंपदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणेवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्। उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानमधारयम्। अनन्तरं च मेन्तर्मदनावकाशमिव दातुमाहितसंताना

निरीयुः श्वासमरुतः। साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत्कुचयुगलम्। स्वेदसलिललवलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा। मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः। तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम्। अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः।

आसीच्च मम मनसि शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिगूढं हृदयमङ्गनाजनस्य। यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च। क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपामपहाय स्वयमुपयाताः पतीन्। अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः। न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम्। कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम्। अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः। इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्। अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरमचलितपक्ष्ममालमदृष्टभूतलमीषदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलमालोलालकलतालसत्कुसुमावतंसमंसदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम्

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुवो मदजननतया च मधुमासस्यातिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्याविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणां दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणां चपलतया च मनोवृत्तेस्तथाभवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः । तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदं च मनस्यकरवम् । अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति । अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिस्यन्दमिव क्षरन्त्यमृतमिव वर्षन्ती मदमुकुलितेव खेदालसेव निद्राजडेवानन्दभरमन्थरतरत्तारसंचारिण्यनिभृतभ्रूलतोल्लासिनी दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यं यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते ।

प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणाम-

पूर्वकमपृच्छम्। भगवन्किमभिधानः कस्य चायं तपोधनयुवा। किंनाम्नस्तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी। जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध इति। स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्। बाले किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्। अथ कौतुकमावेदयामि। श्रूयताम्।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम। तस्य भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरमशेषत्रिभुवनसुन्दरमतिशयितनलकूवरं रूपमासीत्। स कदाचिद्देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुमैरावतमदजलबिन्दुबद्धचन्द्रकशतलाञ्छितजलां हरहसितसितस्रोतसं मन्दाकिनीमवततार। अवतरन्तं च तदा कमलवनेषु संततसंनिहिता विकचसहस्रपत्त्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श। तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममदमुकुलितेनानन्दबाष्पभरतरंगतरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत्। आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत्। तस्माच्च कुमारः समुदपादि। ततस्तमुत्सङ्गेनादाय सा भगवन्गृहाण तवायमात्मज इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ। असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे। प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोयम्।

इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती

तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः । भगवन्सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोयमलंकारः प्रसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम् । व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य । इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य को दोषः सखे क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रह इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योयं यश्च चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो माममवादीत् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम् । इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां

कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । भर्तृदारिके स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथंकथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाल्लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत् ।

सखे पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवंकृतः । क्व ते तद्धैर्यम् । क्वासाविन्द्रियजयः । क्व तद्वशित्वं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः । क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम् । क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क्व ता वैराग्यबुद्धयः । क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क्व सा सुखपराङ्मुखता । क्वासौ तपस्यभिनिवेशः । क्व सा भोगानामुपर्यरुचिः । क्व तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा । निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः । निरर्थकः संस्कारः । निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः । निष्प्रयोजना प्रबुद्धता । निष्कारणं ज्ञानम् । यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्ष्यसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्। सखे कपिञ्जल किं मामन्यथा संभावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् । इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत् । चञ्चले प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीं भगवन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोयं किं दिवस एषः किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि किं करोमि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा

तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम्।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत्। सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्। भर्तृदारिके यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्। बालिके केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छतीति। मयोक्तमेषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसंभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्त्रलतालाञ्छितभुजतरुशिखरस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचल-

मभिप्रस्थिता । इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह । बालिके कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमानेति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः । भगवन्कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः । इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्वा मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्येयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देयेत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अनया च मे दृष्ट्वा दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनो बहुलनिशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणो दुष्टनिद्रयेव विषविह्वलस्य

लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य दुष्टावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः। येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यागमम्। तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती तरलिके कथय कथं स त्वया दृष्टः किं किमभिहितासि तेन कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र कियदनुसरन्नस्मानसावागत इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम्। अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम्।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे सरागदिवसकरदर्शनानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्यामातपलक्ष्म्यां गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकरावलीषु रविविरहमूर्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु ग्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्। भर्तृदारिके तयोर्मुनि-

कुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोस्मीति।

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं गच्छ प्रवेशयतामित्यादिश्य प्राहिणवम्। अथ मुहूर्तादिव तं तस्य रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतनस्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायमृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलस्य कञ्चुकिनोनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम्। अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवानुपरताभिप्रेतमाकारमलक्षयम्। उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम्। उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत्। अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव भगवन्नव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयतामित्यवोचम्।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्। राजपुत्रि किं ब्रवीमि। वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया। क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः। क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः। सर्वमेवानुपपन्नमालोकय किमारब्धं दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशमुताहो जटानां समुचितम्। किं तपसोनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम्।

अपूर्वेयं विडम्बना। केवलमवश्यकथनीयमिदम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरणं नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि। अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः। तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोन्यं प्रदेशमगमम्। अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम्। यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवं किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेद्गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुमाहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गत उतान्वेषयन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यादित्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम्। तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्। स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत्। न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया। तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्। इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम्। अन्वेषयंश्च यथा यथा नापश्यं तं तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम्।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्ण-

मिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितमेकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितं सानुरागमपि पाण्डुतामावहन्तं शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितं तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयं शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितं शापप्रदानभयादिवादत्तदर्शनेन कुसुमायुधेन संताप्यमानमतिनिस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसंतापसंत्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं निस्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणेव पक्ष्मान्तरविवरवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तमालोहिनीमधरप्रभामनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयमूर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादाय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतासन्नलताकुसुमकेसरं वामकपोलशयनीकृतकरतलया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव ललाटमुद्वहन्तमचिरानीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधानमुत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां मदनशराणां कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गलग्नं बिभ्राणं दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तं मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानमात्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तबकमधुसीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानमलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरश-

ल्यकैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानमतिबहलवनामोदमत्तमधुकरझंकारनिस्वनैर्हुंकारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानं मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणं प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतमन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तमन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतमाविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्थावेशस्यानभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम्।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्। एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः। यनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः। कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः। अहो बत महच्चित्रम्। तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत्। अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः। सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितमिति। उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव सखे पुण्डरीक कथय किमिदमित्यपृच्छम्। अथ सुचिरसंमीलनालग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य लज्जा-

विशीर्णमाणविरलाक्षरं सखे कपिञ्जल विदितवृत्तान्तोपि किं मां पृच्छसीति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत्। अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्।

सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम। केवलमिदमेव पृच्छामि। यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्। उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्। उत धर्मार्जनोपायोयम्। उतापरस्तपसां प्रकारः। उत स्वर्गगमनमार्गोयम्। उत व्रतरहस्यमिदम्। उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्। आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः। कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा। किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे। मूढो हि मदनेनायास्यते। का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः। स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति। अधिगतविषयतत्त्वोपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निवार्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि। यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि च क्षुभितं मनः। कोयमनङ्गो नाम। धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः। इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्। सखे किं बहुनोक्तेन। सर्वथा स्वस्थोसि। आशीविषविषवेगविषमाणा-

मेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोसि न गोचरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि । यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेङ्गानि । उत्क्वथ्यत इव हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् । इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम् । अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेपि तावदस्य यत्नमाचरामि । इतिकृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनि-

षण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपादीनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्। आ चरणतलादङ्गचर्चां चारचयम्। अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतीकारमकरवम्। उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनदलशयनमुपकल्पयतो मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता। नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः। क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वर्थेष्वप्यमवज्ञया विचरति। नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु। अपगतचेतनान्यपि संघटयितुमलं यद्यस्मै रोचते। तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति। कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति। निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति। ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते। छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते। तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति। जरापि यौवनेन संचारिणी भवति। किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्। एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः। क्व तत्तपः। क्वेयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्। किं वा चेष्टितव्यम्। कां दिशं गन्तव्यम्। किं शरणम्। को वोपायः। कः सहायः। कः प्रकारः। का युक्तिः। कः समाश्रयः। येनास्यासवः संधार्यन्ते। केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन

कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत्। इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम्। किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः। तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः। बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम्। अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः। सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः। तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम्। किं चान्यत्क्रियते। का चान्या गतिः। सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्। आवेदयाम्येतामवस्थाम्। इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोहम्। तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवती। इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत्।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैरप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसङ्गा तत्क्षणमचिन्तयम्। दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति। यत्सत्य-

मेतेन मे संतापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता। यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते ततः किमिव नोपकृतमनेन। किं वा नोपपादितम्। को वानेनापरः समानो बन्धुः। कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति। इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्। तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्। इत्येवं विचारयन्त्या एव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्। भर्तृदारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति। तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिरेष मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षधरकलमूकानुगतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ। अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत्। तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम्।

गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्भागे पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्। अयि तरलिके कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि। न

स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य त्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्राननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृताशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशिकेसरिकरविदार्यमाणतमःकरिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानमुदयगिरिसिद्धसुन्दरीकुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणं चलितजलधिजलकल्लोलानिलोल्लासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानं पश्चिमेतरदिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किंचिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवोदयगिरिसिंहकरतलाहतहरितशोणितशोणीकृतमिव रतिकलहकुपितरोहिणीचरणालक्तकरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम् । एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः। एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुपारपातो विपस्फोटमूर्छितस्य कृष्णसर्पदंशः । इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत् । भर्तृदारिके किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम् । इत्येवंवादिनीं तामवोचम् । उन्मत्ते किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसंदेहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वँल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्कालातिपातं परिहरन्नागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुद-

बान्धवः। तदुत्तिष्ठ यथाकथंचिदनुगमनेन जीविता संभावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम्। इत्यभिदधाना मदनमूर्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम्। उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम्। उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवानिव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवोद्ध्रियमाणे महीमण्डले प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु कामिनीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकभयशङ्कितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसारिकासु प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु स्फुटितकुमुदवनबहलधूलिधवलितोदनिशानदीपुलिनायमानेन्तरिक्षे चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महोदधाविव र रसमय इवोत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलो शशिमणिप्रणालनिर्झरप्रमोदमुखरमयूररवरम्ये प्रदोषसमये गृहीता विधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना नैव मूर्छानिहितेन किंचिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालक चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितयाक्षमाल श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मि

नेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम्।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम्। प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्। प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन। नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति। तथा हि। समारोपितशरासनासक्तसायकोनुसरति कुसुमायुधः। दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी। प्रस्खलनभयात्पदे पदेवलम्बते रागः। लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम्। निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठेति। प्रकाशं चावदम्। अयि तरलिकेपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्। इत्येवंवादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्। भर्तृदारिके मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाचितं चुम्बति कपोलयुगलम्। लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः। स्पृशति रशनामणीन्। निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति। किं चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनालेपपाण्डुतामुद्वहति। मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते। प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति। केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते। सलिलसीकराद्रांञ्छशिमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि। एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशम-

भ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना तरलिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं हा हतोस्मि हा दग्धोस्मि हा वञ्चितोस्मि हा किमिदमापतितं किं वृत्तमुत्सन्नोस्मि दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितमाः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेपकृतमाः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल कृतार्थोसीदानीमपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानीं यथेष्टं हा भगवञ्श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानं हा धर्म निष्परिग्रहोसि हा तपो निराश्रयमसि हा सरस्वति विधवासि हा सत्यमनाथमसि हा सुरलोक शून्योसि सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता कथय त्वदृते क्व गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैम्यन्धोस्मि संवृत्तः शून्या मे दिशो जाता निरर्थकं जीवितमप्रयोजनं तपो निःसुखाश्च लोकाः केन सह परिभ्रमामि कमालपाम्युत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनं क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता चेत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं

कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारमालामयमिव मृणालमयं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानमतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तमन्तःकोपशमितमदनसंतापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव मनःक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिवातिस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तमिवाधरेणेन्दुद्वयपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकिरणैरुल्लुञ्चकपाण्डुरया स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दनलेखिकया रचितललाटिकमीपदालक्ष्य परिवृत्ततारकेणानवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेण नातिमीलितेन लोचनयुगलेन मत्तः प्रियंतरस्तवापरो जनो जात इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तं मन्मथव्यथया सहैतानसूंस्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तमनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तमपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तमुपपादितास्मदागमनेन प्रणयादिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेनेन रचितललाटिकात्रिपुण्ड्रकं धृतसरसबिससूत्रयज्ञोपवीतमंसावसक्तकदलीगर्भपत्त्रचारुचीरमेकावलीविशालाक्षमालमविरलामलकर्पूरक्षोदभस्मधवलमाबद्धमृणालरक्षाप्रतिसरमनोहरं मनोभवव्रतवेषमास्थाय मत्समागममन्त्र-

मिव साधयन्तं कठिनहृदये दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोयमनुगतो जन इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा किंचिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागं मन्मथव्यथाविघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना प्रसीद प्राणैः समं प्राणसमे न गन्तव्यमिति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तमितरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तमन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतं कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानं कपिञ्जलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्यमित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम्।

उद्भूतमूर्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिपम्। असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम्। अश्रद्दधाना चासंभावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अम्ब हा तात हा सख्य

इति व्याहरन्ती हा नाथ जीवितनिबन्धन आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य यासि पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः प्रसीद सकृदप्यालप दर्शय भक्तवत्सलतामीषदपि विलोकय पूरय मे मनोरथमार्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि किमिति न करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनादलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि हा हतास्मि मन्दभागिनी कथं न त्वं जातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोको धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती किं मे गृहेण किमम्बया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन हा कमुपयामि शरणमथि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणां भगवति भवितव्यते कुरु कृपां पाहि वनितामनाथां भगवत्यो वनदेवताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणानव वसुंधरे सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुकम्पसे तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुतामित्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेन द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरो-

रुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता तज्जीविताये-वात्ममरणाय स्पृहयन्ती मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दनश्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती पुण्डरीक निष्ठुरोस्येवमप्यार्तां न गणयसि मामित्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयं मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बं मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । आः पापे त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिता इति तामेकावलीमगर्हयम् । अयि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनमिति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते संलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः। प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम् । जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम् । प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम् । शिखरशतानीवावर्धन्त दुःखानाम् । प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्छा । वेगाभिप्पतन्तीं च शिलातले तां ससंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलार्द्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडेन प्रक्षाल्यमानकपोलयुगलो लब्धचेतनामवादीत् ।

भगवति मया पापेन तवायं पुनरभिनवतामुपनीतः शोको येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अविक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसून्पुनःपुनः स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुम् ।

इत्येवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निश्वस्य बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदमवादीत् । राजपुत्र या तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः । सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता । यया चाविष्कृतमदनया वज्रमय्येवेदमनुभूतं तस्याः का गणना कथनं प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यद्भूत्तदावेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नस्तं च कथयामि । यया दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि तदलं श्रूयताम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम् । अय्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कियद्रोदिषि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफे-

नपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितमतितारं हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णीषग्रन्थिरलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकटमौलिरुत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः कामिनीकुचकुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यामोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागम इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत्। अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। दुरात्मन्क मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुन्नतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात्। पश्यन्त्या एव च मे सर्वे एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम्। किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्। अयि न जानासि किमेतदिति। सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्।

भर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चेवंविधा दिव्याः स्वप्नेप्यविसंवादिनो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासंभावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः । इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशंया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या

तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनो निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानामाकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानामवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानामविगणय्य तातमम्बां च परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृज्यमानोपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसंध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया

वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः। इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत्।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोभूत्। तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत्। आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत। भगवति क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन्रोदिति। त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितं येन रोदिषि। तदर्थमा जन्मनः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो बान्धवजनः। संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः। मुक्तान्यतिशयितशुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि। मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः संक्लेशैरुपनीता तनुः। गृहीतं ब्रह्मचर्यम्। आयोजितस्तपसि महत्यात्मा। वनिताजनदुष्करमप्यङ्गीकृतमरण्यावस्थानम्। अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिहतैः परित्यज्यते। महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम्। यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम्। अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः। मोहविलसितमेतदज्ञानपद्धतिरियं रभसाचरितमिदं क्षुद्रदृष्टिरेषातिप्रमादोयं मौर्ख्यस्खलितमिदं यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते। स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः। अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागो-

यमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः । न धर्मोपचयकारणम् । न शुभलोकोपार्जनहेतुः । न निरयपातप्रतीकारः । न दर्शनोपायः । न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते कर्मभूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च । मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ सकलाबलाजनहृदयहारिणि हरहुतभुग्दग्धेप्यविरहितमसुभिः पृथां च वार्ष्णेयीं शूरसेनसुतामभिरूपे सावज्ञविजितसकलराजकमौलिकुसुमवासिताशेषपादपीठे पत्यावखिलभुवनबलिभागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपागतेप्यपरित्यक्तजीवितामुत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावागतेपि धृतदेहां दुःशलां च धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमाहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता । अनुभवे च को विकल्पः । कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः । अतो निःसंशयजातकारुं मसावुपण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुर-

लोकं नीतवान्। अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः। बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः। चित्रं च दैवम्। आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः। अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः। अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते। न चासंभाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या। चिरप्रवृत्त एष पन्थाः। तथा हि। विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान्। अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुसारिणमात्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणमुलूपी नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत्। अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टमुदरादुपरतमेव निर्गतमुत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो 'दुर्लभानसून्प्रापितवान्। उज्जयिन्यां च सांदीपनिद्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान्। अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति। तथापि किं क्रियते। क उपालभ्यते। प्रभवति हि भगवान्विधिः। बलवती च नियतिः। आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि। अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि। न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम। प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखान्यायतस्वभावानि च दुःखानि। तथा हि। कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि समागमो जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम्। अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्। आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः। धीरा हि तरन्त्यापदम्। इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीते-

नानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरजोनिभेन पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि अभ्रमण्डले विरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु चकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि कोकिलविलोचनच्छविबभ्रुणि चारुणयति सांध्ये भुवनमर्चिषि यथाप्रधानमुन्मिषत्सु च ग्रहग्रामणीषु वनमहिषमलीमसवपुषि च मुषिततारकापथप्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमस्यतनुतिमिरतिरोहितहरिततासु च गहनतां यान्तीषु तरुराजिषु रजनिजलबिन्दुजालजनितजडिम्नि बहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगहने प्रवृत्ते च पवने निद्रानिभृतपतत्रिणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसीच्चास्य मनसि । एवं नामायमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधो यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनायेति । पुनः पप्रच्छ चैनाम् । भगवति सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी तरलिका क्व गतेति ।

अथ साकथयत्। महाभाग यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाभूत्। तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुड्मलपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत्। अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेनाधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत्। अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोरथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य वा दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना। सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकासनशयनपानाशना परं प्रेमस्थानमखिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम्। एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु कृताः परिचयाः। शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः। सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्। नाहं कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति। सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती च। यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति। सर्वं च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरंपरया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमश्रृणोत्। गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य स तां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत। एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यंश्चान्यदुपायान्तरमिदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य

क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिरेकेणैव दग्धहृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणमिति संदिश्य मत्समीपमद्यैव प्रत्यूषसि प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादम्बरी किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथमिति संदिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः । इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयमुद्वहन्निव कुमारवधमहापातकं दर्शयन्निव चिरकालग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नमविरलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिनप्रावृतार्धो वामस्तन इवाम्बिकाया धूर्जटिजटामण्डलचूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलशे कुमुदबान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतिमानमातन्वति मानिनीमानशत्रौ शशाङ्कमण्डले शशिकरकलापकलितासु व्रजन्तीषु कृशिमानमौडवीषु प्रभासु प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्राविषु प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलिनि चावस्कन्दपतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयोवीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विद्रुते हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैःशनैः समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति

वैशम्पायनः किं वा वराकी पत्रलेखा किं राजपुत्रलोक इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा सावष्टम्भाकृतिना मदखेदालसगजराजगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्डद्वयेन कुङ्कुमरागपिञ्जरारुणेन चामीकरशृङ्खलाकलापनिबिडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन निरुदरतया विभक्तमध्येन विपुलवक्षसा दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालवर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्धरागान्धकारमधरं दधता कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवलिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता कनकपट्टपृथुललाटेनालिकुलनीलसरलशिरसिजेनाग्राम्याकृतिना राजकुलसंपर्कचतुरेण गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च तत्र तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम् । किं त्वया दृष्टा प्रि-

यसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनमिति । अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत् । भर्तृदारिके दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च यत्तया संततमुक्तस्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसंदिष्टं तदे तयैव विसर्जितः तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति इत्युक्त्वा विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोब्रवीत् । भर्तृदारिके महाश्वेते देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति । यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनवचनानुरोधः किमिदं मच्चित्तपरीक्षणं किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः किं भक्तजनपरित्यागोपायः किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम् । एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियम् । स्वस्थोपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् । किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृदुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा कैव निवृत्तिः कीदृशाः संभोगाः कानि वा हसितानि । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् । दिवसकरास्तमयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि परित्यजति । किमुत नार्यः । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्रव्रतकर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति तत्रा-

हमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमयशः समवधीरितो विनयो गुरुवचनमतिक्रामितं न गणितो लोकापवादो वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा । सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते । तदयमञ्जलि रुपरचितः प्रणामोयमिदं च पादग्रहणम् । अनुगृहाण माम् । वनमितो गतासि मे जीवितेन सह । इति मा कृथाः स्वप्नेपि पुनरिममर्थं मनसि । इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच । राजपुत्र रमणीयो हेमकूटः । चित्रा च चित्ररथराजधानी । बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः ।' पेशलो गन्धर्वलोकः । सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी । यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि नावसीदति वा गुरु प्रयोजनमदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतो मद्वचनमनुरुध्यते वा भवानतिसुखदायि वाश्चर्यदर्शनमर्हसि वा प्रणयमिममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे समारूढो वा परिचयलेशोनुग्राह्यो वायं जनः ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणवान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परसुखोप-

पपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः । इत्युक्तवतीं च चन्द्रापीडोऽब्रवीत्। भगवति दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम्। इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत्।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधं स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकमियत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतमपुरुषमिव सर्गान्तरमङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नं पञ्चममिव नारीयुगावतारमपरमिव पुरुषद्वेषिप्रजापतिनिर्माणमनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषमतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगतया तेजोमयमिव चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानं ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशमाभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरं विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणं यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवं रतिविलसितैरिव विरचितसंचयं मन्मथचरितैरिव कल्पितावकाशमनुरागेणेवानुलिप्तसकलजनप्रदेशं शृङ्गारमयमिव सौन्दर्यमयमिव सुरताधिदैवतमयमिव कुसुमशरमयमिव कुतूहलमयमिवाश्चर्यमयमिव सौकुमार्यमयमिव कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श।

अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीमपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीमनिभृतभ्रूलताविभ्रमैः कामकार्मुकबलानीव प्रच

लितानि शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संबभ्रतः स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकं कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संछादितमष्टदिगन्तरमाभरणकिरणेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् । उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्वीणासु कररुहव्यापारान्कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान्भवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गाँल्लीलादोलासु नितम्बस्थलप्रेङ्खितानि ताम्बूलवीटिकाखण्डनेषु दशनोपचारान्बकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारानशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातानुपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनं लोचनान्येव कर्णोत्पलानि हसितच्छवय एवाङ्गरागा निःश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयोधरद्युतिरेव कुङ्कुमानुलेपनमालापा एव तन्त्रीनिनादा भुजलता एव चम्पकमालाः करतलान्येव लीलाकमलानि स्तना एव दर्पणा निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनं जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसो नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः । यत्र चालक्तकरसोपि चरणातिभारो बकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नकरमङ्गरागगौरवमप्यधिकश्वासनिमित्तमंशुकभारोपि ग्लानिकारणं मङ्गलप्रतिसरवल-

यविधृतिरपि करतलविधुतिहेतुरवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः कर्णपूरकमलतरलमधुकरपक्षपवनोप्यायासकरः । तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसं प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुतस्तनकार्कश्यप्रभावः कुसुमावचयेपु द्वितीयकुसुमग्रहणमप्ययुवतिजनोचितं कन्यकाविज्ञानेपु माल्यग्रथनमसुकुमारजनव्यापारो देवताप्रणामेपु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

तस्य चैवंविधस्य किंचिदभ्यन्तरमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथा हि । लवलिके कल्पय केतकीधूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके गन्धोदककनकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणालिके कृत्रिमकमलिनीपु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके तमालवीथिकान्धकारेपु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्तजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके लिख मणिशालभञ्जिकास्तनेपु कुङ्कुमरसपत्त्रभङ्गान् । उत्पलिके परामृश कनकसंमार्जनीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकाम् । केसरिके सिञ्च मदिरारसेन वकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके निक्षिप चकोरपञ्जरेपु पिप्पलीतण्डुलशकलानि । मधुकरिके विरच

कुसुमाभरणकानि । मयूरिके संगीतशालायां विसर्जय किंनरमिथुनानि । कदलिके समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवंजीवमिथुनानि । हरिणिके देहि पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम् ।

इत्येतान्यन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् । तथा हि । चामरिके मिथ्या मुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते विज्ञातासि या त्वं स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भमयूरानवलम्बसे । परिहासकाङ्क्षिणि रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृतोत्तरीयांशुके हारप्रभामायासितकरतला संकलयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । जालवातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति बालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोषि । खेदस्रस्तहस्तगलितचामरे नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि । इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरीभवनसमीपमुपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैर्दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्कनसहकारफलरसवर्षैर्नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैर्नीलाशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैस्तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैरमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैश्चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्त्रमण्डलैः प्रियङ्गुवनायमानं रोचनातिलकभक्तिभिर्नीलायमानं कृष्णागुरुपत्त्रभङ्गैर्लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैर्धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैर्हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैरथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्रा-

क्षीत्। तेन चान्तर्निपतितमाभरणकिरणालोकं संपिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत्। तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतिहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलोपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृतां नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्योपाश्रये धवलोपधानन्यस्ताद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थितां महावराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीं विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रहरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानां निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु नागैरिवापह्रियमाणामुपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव नीयमानामुपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणां हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैरापीतामिव भवनदर्पणैरधोमुखेन श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणां चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृतां भूषणरवप्रवृत्तशिखिशतविततचित्रचन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणेव दृश्यमानामात्मपरिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानां लक्षणैरपि रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गामकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावमदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेनाविचलितचरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव गलिताभिर्निर्वसितरक्तांशुकदशाशिखाभिरिवावलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिरतिकोमलतया नखविवरेण वमन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलिभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव

नखमणिमण्डलमुद्वहन्त्यां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीं नूपुरमणिकिरणचक्रवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलसहायतामिव कर्तुमुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागां प्रजापतिकरदृढनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताल्लावण्यजलस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधाना सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य विरचितपरिवेषां निपतितसकललोकहृदयभरेणेवातिगुरुनितम्बामुन्नतकुचान्तरितमुखदर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागां प्रजापतेः स्पृशतः सौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव निमग्नां नाभिमण्डलीमावर्तिनीमुद्वहन्तीं त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणामन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिभरखिद्यमानहृदयकरतलप्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषितामधोमुखकर्णाभरणमयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यजलमृणालकाण्डाभ्यां बाहुभ्यां नखकिरणविसरवर्षिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्स्वेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्भासितां स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः करैर्गृहीतचिबुकदेशामभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलतालोकहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन गतिपरिवादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानां गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किंचिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यतामुन्मदयौ-

वनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टमन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टामुत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतममधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्त्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीं पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापां देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषामुरःसमारोपितैकलक्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीमुत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीं निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीं रजनिजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्तुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीं परिजननूपुररवप्रस्थितं दुर्लभं च हंसमिथुनं मृणालनिगडकेन बद्धानयेति हंसपालीमादिशन्तीमाभरणमरकतमयूखालिहते भवनहरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीमात्मसंवर्धितलताप्रथमकुसुमनिर्गमनिवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीमुपनीतविविधवनकुसुमफलपूर्णपत्त्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतपत्त्रशवरीमालपयन्तीं करतलविनिहतैर्मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकन्दुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीं पञ्जरहारीतकरुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीं मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजालचितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पट-

वासमुष्टिना ताडयन्तीं रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रदत्तनवनखपदमण्डलाशङ्कया चामरग्राहिण्यां विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेनात्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीं पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्वरव्यतिकरां शेषभोगेषु निषण्णां मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पदपटलापह्रियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागां शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदां गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणामुदधिवेलावनलेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननामिन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकलत्रां वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्यां दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्नपद्मरागप्रसाधनामाकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलां मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारविस्फुरच्चन्द्रकान्तां कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदां पुरः समीपे संमुखोपविष्टं कोसौ कस्य वापत्यं किमभिधानो वा कीदृशमस्य रूपं कियद्वा वयः किमभिधत्ते भवता किमभिहितः कियच्चिरं दृष्टस्त्वया कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः किमयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्ललास हृदयम्। आसीच्चास्य मनसि । शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति। अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन

ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि । इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोचल इव तत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च प्रथमं रोमोद्गमस्ततो भूषणरवस्तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ । अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशेनाभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध । नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमपयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार । चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः । स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत् । चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ । मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारतामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत् । कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत् । निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् । तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद्द्वितीयस्तया सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथा हि । असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त । हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत् । भूषणरवमपि संभाषणममन्यत । सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत् । देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं

चिरदर्शनजातोत्कण्ठां सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह। महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्। सखि कादम्बरि भारते वर्षे गजानेकवरतुरगखुरमुखोल्लेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रक्षितप्रजापीडस्तारापीडो नाम। तस्यायं निजभुजशिलास्तम्भविश्रान्तविश्वविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम्। एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः। परित्यक्तसकलसङ्गनिष्ठुरामपि मे मविशेषैः स्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य चित्तवृत्तिं वर्तते। दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनो यतो दृष्ट्वेममहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेर्निःसपत्नतां च रूपस्य स्थानाभिनिवेशित्वं च लक्ष्म्याः सद्वृत्ततासुखं च पृथिव्याः सुरलोकातिरिक्ततां च मर्त्यलोकस्य सफलतां च मानुषीलोचनानामेकस्थानसमागमं च सर्वकलानामैश्वर्यं च सौभाग्यस्याग्राम्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोयम्। कथिता चास्य मया, बहुप्रकारं प्रियसखी। तदपूर्वदर्शनोयमिति विमुच्य लज्जामनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भतामविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम्। एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च। इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत्। कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य श्रमसलिललवविसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात। त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार। संमान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम। अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुलीयकमयूखलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भ-

मन्थरं मुखमुत्ससर्प । स्रवत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचरन्मूर्तिर्मकरकेतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जन्मणिनूपुरपुटेन मणिभुवमालिखताङ्गुष्ठेनाहूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत । सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्गन्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः ।

कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतिहार्यो वेणुरवान्वीणाघोषान्गीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयांचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभावर्षिण्यंसदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती चामरपवनविधुतिपर्यस्तां चालकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव

कुशलमाचचक्षे । समुपजातशोकापि च तस्मिन्काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरतारसारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलान्नीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्या रोमाञ्चभिद्यमानकुचतटनश्यत्प्रतिबिम्बेन विरहव्यथां स्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं निमिषता दौर्भाग्यशोकमानन्दजलतिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा । मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत । सखि कादम्बरि संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावद्दीयताम् । इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनमितमुखी शनैरव्यक्तमिव प्रियसखि लज्जेहमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन गृहाण त्वमेवास्मै प्रयच्छेत्युवाच सा ताम् । पुनःपुनरभिधीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिराकुलितलोचना स्थूलं स्थूलं निश्वसती निजशरप्रहारमूर्छिता मन्मथेन स्नपितेव स्वेदजलविसरैः स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना साध्वसपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तसिन्दूरमिव स्वभावपाटलं धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्यामलं कचग्रहाकृष्टिरुदितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शलग्नाञ्जनबिन्दुमिव विसर्पन्नखकिरणतयातिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतं स्पर्शलोभाच्च तत्कालकृतसंनिवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्वहन्तं प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च

सा तत्कालसुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोप्यागत्य सर्वरसै-रधिष्ठिता तेनानिबद्धलक्ष्यशून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवलयावलीवाचालेन संभाषण-मिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकं गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजन इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्त्यद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्तत इति जीवितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च कर-किसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदय-मिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं म-हाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अथ सहसैव त्वरितगतिस्त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमाङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना कुमुदकेसरपिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षद्यु-तीनां कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत् । भर्तृदारिके का-दम्बरि कस्मान्न निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहङ्गापसदम् । यदि मामनेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन। इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृ-त्तान्ता तु महाश्वेता किमियं वदतीति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथ-यत् । एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सारि-का । इयमस्य च परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रह-णपूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्युषसि कादम्बर्या-स्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिकामेकाकिनीं किमपि पाठयन्दृष्ट

यतस्ततः प्रभृति संजातेर्ष्या कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति नालपति न स्पृशति न विलोकयति सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीद्‌नीति। एतदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्। अस्त्येषा कथा श्रूयत एवैतद्राजकुले कर्णपरंपरया परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते बहिरपि जनाः कथयन्त्येवं दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एवास्माभिरप्येतदाकर्णितमेव यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलवाहिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति। यदयमास्तां तावद्ग्रामाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपोनया सह। देव्यास्तु कादम्बर्या कथमेतद्युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्। अथवा देव्यापि कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या। किमिदानीमियं करोतु। यदेतत्सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणमग्रणीर्विरागहेतुः परं परिभवस्थानम्। इयमेव केवलमतिधीरा यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितमनलो वा नासादितोनशनं वा नाङ्गीकृतम्। न ह्येवंविधमपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम्। यदि चेयमीदृशेऽप्यपराधेनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति तदा धिगिमामलमनया दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिरस्या। क एनां पुनरालापयिष्यति को वावलोकयिष्यति को वास्या नाम ग्रहीष्यति। इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाविता जहसुरङ्गनाः। परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद। धूर्त राजपुत्र निपुणेयं न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते। एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः। इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि। अस्या

अपि राजकुलसंपर्कचतुरा मतिः। विरम्यताम्। अभूमिरेषा भुजङ्गभङ्गिभाषितानाम्। इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च प्रस्तावं च कोपप्रसादयोरिति।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्। आयुष्मति देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते। इत्येवमभिहिता च गन्तुकामा सखि चन्द्रापीडः कास्तामिति कादम्बरीमपृच्छत्। असौ तु ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति मनसा विहस्य प्रकाशमवदत्। सखि महाश्वेते किं त्वमेवमभिदधासि। दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्ययमेव प्रभुः किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्तामिति तच्छ्रुत्व महाश्वेता तदत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ। चन्द्रापीडोपि तयैव सह निर्गत्य विनोदार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदरक्रीडारागिणीभिश्चाष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगात्। गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह। तत्र च शयनीये निपत्य दूरस्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन्काले चपले किमिदमारब्धमिति निगृहीतेव लज्जया गन्धर्वराजपुत्रि कथमेतद्युक्तमित्युपालब्धेव विनयेनायमसावव्युत्पन्नो बालभावः क्व गत इत्युपहसितेव मुग्धतया स्वैरिणि

मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयमित्यामन्त्रितेव कुमारभावेन भीरु नायं कुलकन्यकानां क्रम इति गर्हितेव महत्त्वेन दुर्विनीते रक्षाविनयमिति तर्जितेवाचारेण मूढे मदनेन लघुतां नीतासीत्यनुशासितेवाभिजात्येन कुतस्तवेयं तरलहृदयतेति धिक्कृतेव धैर्येण स्वच्छन्दचारिण्यप्रमाणीकृताहं त्वयेति निन्दितेव कुलस्थित्या अतिगुर्वीं लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम् । अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया हताशया । तथा हि । अदृष्टपूर्वोयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकः कलयिष्यतीति निर्ह्रीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान्न भीतम् । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च । महाश्वेता दुःखितेति निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोप्युपलक्षयतीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा तातो वा गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोत्र प्रतीकारः । केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि । क्व वानेन दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता । तथा प्रियसखीनां पुरो मन्त्रितम् । तथा च केयूरकस्य

हस्ते संदिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वोत्सन्नमन्मथेन वा पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वा मृत्युहतकेन वान्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोपि वा न कदाचिद्दृष्टो नानुभूतो न च श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतो यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेनोपकरणीभूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेन । इति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा चान्तर्गतेन मिथ्याविनीते यदि मया न कृत्यमेष गच्छामीति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन तत्परित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्टेव जीवितेनाविशेषज्ञे पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वेति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेणापनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमिति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात्प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग न वक्षसा । तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गमाय नियुक्तवती न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोपि प्रविश्य स्वच्छं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरिनिवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमि-

भागेपूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवंदृशाः सकललोकहृदयहारिणः । आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ताः । येन मां सास्रेण सरागेण कूणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मरशरकुसुमरजोरूषितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्विलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लज्जाविवर्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्कं लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधुतेन रक्तोत्पलभ्रमभ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन खिन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत् । प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवं मां विप्रलभते । लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । स्नेहलवोपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किंचिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलटेवात्मसंभावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान् । किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन । यदि सत्यमेवेयं धवलेक्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति । इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गेयैश्च

विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वग्संदेहविवादैश्च सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचक्रे। मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारुरोह।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षमनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं तलं कैलासशिखरमिव गौर्यारुरोह। तत्र च विरलपरिजना सकलशशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धूयमानैरुपवीज्यमाना शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वती महुश्चामरशिखां समासज्य मुहुश्छत्त्रदण्डमवलम्ब्य मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य मुहुर्मदलेखां सखीं परिष्वज्य मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणावलोक्य मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य मुहुरुद्दीर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्यमाना महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत्। आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार। स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत्। चन्द्रापीडोपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिर्निरुपहतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि मनोहारिणि हा-

रीतहरिते हरिणीरोमन्थफेनसीकरासारे सीरायुधहलभयनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि तरुणीचरणालक्तकशोणशोचिषि कुसुमरजःसिकतिलतले लतामण्डपोपगूढे शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे मरकतशिलातले समुपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसं मृणालवलयेनेव पीयमानमातपं क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीं चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानान्दिगन्तान्सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीच्चास्य मनसि । किमु खलु भगवानौषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत् । उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाणपाण्डुरधारासहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदानिलविकीर्यमाणसीकरधवलितभुवनाम्बरसिन्धुर्धरातलमवतीर्णा ।

कुतूहलाच्चालोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रियमाणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रवस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्गकमुद्वहन्त्या दक्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बां केयूरकेण च निश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता निवेद्यमानमार्गां मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमानामागच्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकां तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य सहभुवमिव चन्द्रमसो मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्डरीकस्य मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरं वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितं हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितं मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहृतं प्रतिमातारागणामिव जलनिधिजलादुद्धृतं दिग्गजकरसीकरासारमिव पुञ्जीभूतं

नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य शरन्मेघशकलैरिव कल्पितं कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुरुमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्नाया लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावर्षिणमतितारं हारम्। दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषो धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेनोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं प्रतिजग्राह। सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच। कुमार तवेयमपहस्तिताहंकारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं किमिव न कारयति। प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम्। अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी। अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि। एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति। कं वा न समाश्वासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः। त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भमर्हति या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति। इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति। तथा हि। संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति। आदरोपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति। स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति। उपचारोपि चपलतामिव प्रकाशयति। प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञा-

पयाति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव ज्ञायते । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयंगृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः । भवादृशस्य दास्यामप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा । यत्तु सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्यात्मानमवगच्छति कादम्बरी तदयममृतमथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकः शेष इति शेषनामा हारोमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताम्भसां पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः पाशभृतापि गन्धर्वराजाय गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै तयापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विभावयन्त्या नभस्थलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणगणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना । न च नारायणोत्रभवन्तमतिरिच्यते । नापि कौस्तुभमणिरमुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते । न चापि कादम्बरीमाकारानुकृतिकलयाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोर्हतीयमिमं बहु-

मानं त्वत्तः। न चाभूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य। नियतं च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा स्वात्मानमुत्स्रक्ष्यति। अत एव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती। तयापि कुमारस्य संदिष्टमेव। न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः। इत्युक्त्वा ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्। मदलेखे किमुच्यते। निपुणासि। जानासि ग्राहयितुम्। उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम्। अयि मुग्धे के वयमात्मनः। के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा। गता खल्वियमस्तं कथा। सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम्। अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्या निर्दाक्षिण्या गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ति। इत्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम्। अनतिदूरं गतायां च तस्यां क्रीडापर्वतकगतमुदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुमुत्सारितवेत्रच्छत्त्रचामरचिह्ना निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह। तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासतरंगितैर्विकारिविलोकितैर्जहारास्य मनः। तथा हि। मुहुर्नितम्बबिम्बन्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशुकानुसारणसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव मुहुरंशुकपल्लवताडितनिश्वासामोदलुब्धमधुकरमुखरतया प्रस्तुताह्वानेव मु-

हुरनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव मुहुः केशपाशकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाघ्राणलीलया कृतनमस्कारेव मुहुरुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलिकोद्गमेव मुहुरुपहारकुसुमस्खलनविधुतकरतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव मुहुर्गलितरसनानिगडनियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा चकितपरिवर्तनत्रुट्यत्त्रिवलीलतांसस्रस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकरकमला कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साचीकृत्य वदनमनेकरसभङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती तावदवतस्थे यावदुपसंहृतालोको लोहितो दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकललोकचक्रवालचक्रवर्तिनि भगवति पूष्णि क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोपरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामितशोणिम्नि व्योम्नि संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि रविविरहमीलितसरोजसंहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु नीलायमाने शर्वरीमुखे शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि तत्कालविजृम्भितेन कादम्बरीहृदयरागरससागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके कुसुमायुधानलदह्यमानचक्रवाकहृदयसहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे दिक्करिकराकीर्णसीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने जातायां चादर्शनक्षमायां वेला-

यां सौधशिखरादवततार कादम्बरी । क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः कलुषमुखीः कुपिता इव प्रसादयन्नाशाः प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन्सुप्ताः कमलिनीर्लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्वहन्रोहिणीचरणताडनलग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानस्तिमिरनीलाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्नतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यमुदगाद्भगवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्त्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव कुमुदमय्या इव गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौतसुधाधवलसोपाने तनुतरंगतालवृन्तवातवाहिनि सुप्तहंसमिथुने विरहवाचालचक्रवाकयुगले तीरे कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखितपत्त्रलतादन्तुरमवदातसिन्धुवारदामोपहारं हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत्केयूरको देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागतेति ।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीमल्पसखीजनपरिवृतामपनीताशेषराजचिह्नामितरामिवैकावलीमात्राभरणामच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृततनुलतामेककर्णावसक्तदन्तपत्त्रामिन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधानां ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले बिभ्रतीं तत्कालरमणीयेन वेषेण साक्षादिव चन्द्रोदयदेवतां मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोपि कुमाराध्यास्यतां शिलातलमेवेत्यस-

कृदनुबध्यमानोपि मदलेखया भूमिमेवाभजत। सर्वासु चासीनासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः। देवि दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः। किमुतैतावतोनुग्रहस्य। न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि यस्यायमनुरूपोनुग्रहातिरेकः। अतिसरलता तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेष्येवमनुरुध्यते। प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते। धन्यः खलु परिजनस्ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात्। आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः। परोपकारोपकरणं शरीरम्। तृणलवलघु च जीवितम्। अपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमेवमागतायास्ते वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि। एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वमिति। अथैवंवादिनोस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्। कुमार भवत्वतियन्त्रणया। खिद्यते खलु सखी कादम्बरी। किमर्थं चैवमुच्यते। सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतं किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा संदेहदोलामारोप्यत इति। स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा कथं राजा तारापीडः कथं देवी विलासवती कथमार्यः शुकनासः कीदृशी चोज्जयिनी कियत्यध्वनि सा च कीदृग्भारतं वर्षं रमणीयो वा मर्त्यलोक इत्यशेषं पप्रच्छ। एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयनसौधशिखरमारुरोह। तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार। चन्द्रापीडोपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्या निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः सुजनतां च

मदलेखाया महानुभावतां च परिजनस्यातिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनप्रजागरखिन्नः स्वप्तुमिव तालतमालतालीकदलीकन्दलिनीं प्रविरलकल्लोलानिलशीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्वसितैरिवोष्णैर्म्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहाराणामुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेष्वनवरतशरक्षेपखिन्नानङ्गनिश्वासविभ्रमेषु वहत्सु लताकुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लाविनीषु तारकासु क्रमेण च समुद्गते चक्रवाकहृदयनिवासलग्नानुरागमिवालोहितं मण्डलमुद्वहति सवितरि शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुखकमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूलः केयूरक विलोकय देवीं कादम्बरीं प्रबुद्धा न वा क्व वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन देव मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठत इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मललाटिकाभिरक्षमालिकापरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाशुपतव्रतधारिणीभिर्धातुरागारुणाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः परिणततालफलवल्कललोहितवस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभिः सितवसननिबिडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यञ्जनाभिर्जटाजिनमौञ्जीवल्कलाषाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः साक्षादिव मन्त्रदेव-

ताभिः पठन्तीभिर्भगवतस्त्र्यम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसो जिनस्यार्यविलोकितेश्वरस्यार्हतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानामन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजबान्धववृद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेतां पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानां पुरो धृते मणिदर्पणे ताम्बूलरागबद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासिक्तमुन्मृष्टमधूच्छिष्टपट्टपाटलमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरीषप्रेषितोत्तानविलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणां कादम्बरीं समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे। स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत्। असौ तु तावतैव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रवीत्। सखि भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम्। जिगमिषति खलु कुमारः। पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते। अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिरा प्रलयात्। अतोऽभ्यनुजानातु भवतीति।

अथ कादम्बरी सखि स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा क इवात्रानुरोध इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय प्रापयत कुमारं स्वां भूमिमित्यादिदेश। चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा

च गृह्यमाणो देवि किं ब्रवीमि बहुभाषिणो न श्रद्दधाति लोकः स्मर्तव्योस्मि परिजनकथास्वित्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीवर्जमशेषकन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि । तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नामिव पृष्ठतः कृतमार्गगमननिरोधामिव पुरस्ताद्वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेगोत्क्षिप्तामिव नभसि सम्यगालोकयितुं वदनं विरहातुरमानसामिवावस्थितामुरःस्थले तामेव ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेतैवं कादम्बर्येवं मदलेखैवं तमालिकैवं केयूरक इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव नास्य पुरेव प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एव सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनमेह्येहीत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा ततो हृदयेन ततो रोमोद्गमेन पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रथितं तमालिलिङ्ग गाढम् उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृ

ताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः । केयूरक कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता चेति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नापित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादृततरमवोचत् । अद्य कुशलिनी यामेवं देवः पृच्छति । इत्यभिधायापनीयार्द्रवल्कपटावगुण्ठितं बिससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तबालमृणालवलयमुद्रं नलिनीपत्त्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । तद्यथा मरकतहारिन्ति व्यपनीतत्वाञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरमतिबहलमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च । चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नास्नापितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा क्षितितलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया । धन्याः खलु ते येषां न गतोसि चक्षुषोर्विषयम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव संवृत्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय । त्वया वियुक्तं विनिवृत्तमहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलपरित्यागाम् । तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं

त्वाम् । अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितं संदेशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः । इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडो महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरीत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन हृदयेनेव द्रुतेन गुणगणेनेव निस्यन्दितेन स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय. वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशुजालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरंगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्चोभयतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सरणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेष्विन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वगलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दु-

गदारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच । केयूरक कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री किं वाकरोन्महाश्वेता किमभाषत वा मदलेखा के वाभवन्नालापाः परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत् । आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा । केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे । देव श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरचक्रक्वणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेवेर्ष्यया निवार्यमाणरविकरस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवास्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमा शुब्दायमानैर्मधुकरैर्जलधाराधवलनखमयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयैः कण्ठबन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनां पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण गृहलतापल्लवान्मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवान्देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणसिच्यमानहरितलतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितमत्र गन्धोदकपरिमललीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातमत्र कुसुमधूलिसिकतिले गिरिनदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणिरत्र स्नपितशशधररोचिषि स्फाटिकशिलातले भुक्तमत्र संक्रान्तचन्दनरसलाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि प-

शयन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिवेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते च भगवति रवावुदिते चन्द्रमसि तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्रीकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय विमलनखनिपतितशशिप्रतिमाभरगुरूणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती लीलामन्तरगमनपटूनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयननिक्षिप्तगात्रयष्टिश्च ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुरश्वोऽश्व इति वदन्भवनान्निर्ययौ । आरोपितपर्याणं च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य पश्चादारोप्य पत्त्रलेखां स्कन्धावारे स्थापयित्वा वैशम्पायनमशेषं परिजनं निवर्त्य चान्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार । अवतीर्य च द्वारपालार्पिततुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्त्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य क देवी कादम्बरी तिष्ठतीति सम्मुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन देव मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्त इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किंचिदध्वानं मरकतहरितानां कदलीदलानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरिताय-

मानं दिवसं ददर्श । तेषां च मध्ये निरन्तरनलिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवीतं वाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलितावयवमापाण्डुभिश्चकश्रवणाश्रयैस्ताडङ्कीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्त्रमालिखितचन्दनललाटिकानि मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानं कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभास्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्वहन्तमपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कृतकर्णपूरं कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवलुलितेषु बकुलावलीवलयेषु स्तनेषु न्यस्तनलिनीपत्त्रप्रावरणमनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोपमृदितचन्द्रकरैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि बिभ्राणमुन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपं जलदेवतानामिव समूहं वरुणश्रियामिव समागमं शरदामिव समाजं सरसीनामिव गोष्ठीबन्धं शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्ककृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामाबद्धलवङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुमुददामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिर्दृष्टवान्क्वचिदुभयतटनिखाततमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुकापुलिनमालिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः

क्वचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जलार्द्रवितानकानां तलेषु ससिन्दूरकुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि क्वचिदेलारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि स्फटिकभवनानि क्वचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसराणां यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि क्वचित्सहकाररससिक्तैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः क्वचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनिकाः क्वचिद्गन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्कामर्पीठेषु स्थूलबिसलतादण्डघटितारकाणि कृतकेतकदलजलद्रोणिकानि कुवलयावलीरज्जुभिर्भ्राम्यमानानि पत्त्रपुटघटीयन्त्रकाणि क्वचित्स्फटिकबलाकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणा मायामेघमालाः क्वचिदुपान्तरूढपाण्डुयवाङ्कुरासु तरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरितत‍रंगासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरीक्रियमाणा हारयष्टीः क्वचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकाननवरतस्थूलजलबिन्दुदुर्दिनमुत्सृजतः यन्त्रवृक्षकान्क्वचिद्विधुतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्त्रशकुनिश्रेणीः क्वचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरबाध्यमानाः कुसुमदामदोलाः क्वचिदुदरारूढनिर्गतोन्नालनलिनीच्छदच्छादितमुखान्प्रवेश्यमानाञ्छातकुम्भकुम्भान्क्वचिद्घटितकदलीगर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तबकातपत्राणि क्वचित्करमृदितकर्पूरपल्लवरसेनाधिवास्यमानानि बिसतन्तुमयान्यंशुकानि क्वचिल्लवलीफलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणांस्तृणशूकमञ्जरीकर्णपूरान्क्वचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजः शीतौषधिरसानन्यांश्चैवंप्रकाराञ्छिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन क्रियमाणान्क्रियमा-

णांश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतो जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसो जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानां कुलगृहमिव सर्वचन्दनवनदेवतानां प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनां निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनां संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषां ग्रीष्मोष्मापनोदोद्देशमिव सर्वनिम्नगानां वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणां वैद्युतदहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणामिन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव कुमुदिनीनां हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्रधारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतमनिलैरपि कदम्बकेसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतं कदलीवनैरिव पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितमलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितं लताभिरपि निरन्तरमधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्वहिश्चातिवहलेन पिण्डहार्येणेवोपलिप्यमानोतिशीतलस्पर्शेनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हारमयानर्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृतामशेषसरित्परित्यागमिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गृहाचलगतां कुल्याभ्रमिभ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणालदण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानां हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयतामीर्ष्यया मन्मथेन चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन बाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन वर्धितनिश्वासमरुति

दष्टामिव मुखे मातरिश्वना संतापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशो हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्यामाश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं स्वेदसीकरिणीं च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसमधुकरैरवतंसमधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीमतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीमायतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलशामापतत्प्रचलचामरप्रतिबिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीं मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीं मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीं मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामास्पृशन्तीं स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानां कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकां हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानां मणिदर्पणमुरसि निहितं नोदितव्यमद्येति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीं करिणीमिव संमुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकरां प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनां मदनाभिषेकवेदिकामिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वामाकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलां कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटिकान्ततरां मधुमा-

सदेवतामिव शिशिरहारिणीं मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलां चन्दनविलेपनामनङ्गरागिणीं च बालां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शां च कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा कथय किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया कियत्यध्वनि कासाविति प्रतिमुखं निक्षिप्तेनानक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्थाप्यमाना संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, स्रस्तकेशकलापसंयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्येवात्मानमर्पयन्ती, वलितत्रिकताम्यत्रिवलीतरंगितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेनान्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलमानन्दवारिबिन्दुवेणिकया चलितावतंसधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती ललाटिकाचन्दनभरेणेव किंचिदधोमुखी, तत्क्षणमपाङ्गभागपुञ्जिततारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ । चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहार्या समुपनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरको देवि देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्क-

वाहिनीत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत्। अथ कादम्बरी दृष्ट्वा तामहो मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेरिति चिन्तयांबभूव। कृतप्रणामां च तां सादरमेह्येहीत्यभिधायात्मनः समीपे सकुतूहलं परिजनेन दृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयत्। दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्याचिन्तयत्। अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्दधाति। भवतु पृच्छामि तावदेनां निपुणालापेनेति। प्रकाशमब्रवीत्। देवि जानामि कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोयमविचलसंतापतन्वो व्याधिः। सुतनु सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान्। इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम्। उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामवेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम्। अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते। गाढसंतापतया च दृष्ट्या वहसि स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम्। दुःखितायां च त्वयि परिजनेपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्तते मुक्ताभरणता। गृहाण स्वयंवरार्हाणि मङ्गलप्रसाधनानि। सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लतेति। अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्तव्याहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह। मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत्। केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत्। ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्। कुमार किं कथयामि। दारुणोयमकथनीयः खलु संतापः। अपि च कुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय। तथा हि। मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि

हुताशनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यसि खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्या इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ ।

निर्गतं च तुरंगममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान् । देव मदलेखा विज्ञापयति । देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्त्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति पश्चाद्यास्यतीति श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । आकर्ण्य चन्द्रापीडः केयूरक धन्या स्पृहणीया च पत्त्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यतामित्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरंगमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । अङ्ग कच्चित्कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुराणीति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं देव यथाज्ञापयसीत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ ।

स्वस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चच्चारुचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किंतु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । देवी च सहान्तःपुरैर्म्लानिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति । शुकनासप्रेपिते द्वितीं-

येप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ यथाज्ञापयति तात इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितं च महताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश । भवता पत्त्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिकतां प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलतां पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणं प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति। नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्त्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुम् । सर्वथा गतोस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसंगतो जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं मंस्थाः यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मद्-

लेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः । रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूट इति ।

एवमादिश्य तं सुहृदादिसाधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुरताण्डवखण्डितभुवा कान्तकुन्तलतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे । क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलिततरुखण्डया गजपतिपातितपादपपरिहारवक्रीकृतमार्गया जनजनिततृणपर्णकाष्ठकोटिकूटप्रकटितवीरपुरुषघातस्थानया महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया तृषितपथिकखण्डितदलोज्झितामलकीफलनिकरया विकसितकरञ्जमञ्जरीरजोविच्छुरिततटैस्तटतरुबद्धपटच्चरकर्पटध्वजचिह्नैरिष्टकास्थितशुष्कपल्लवविष्टरानुमितपथिकविश्रामैर्विश्रान्तकार्पटिकप्रस्फोटितचरणधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितोपकण्ठैः पत्त्रसंकरासुरभीकृताशिशिरपङ्किलविवर्णास्वादुजलैर्व्रततिग्रन्थिग्रथितपर्णपुटतृणपूलीचिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभसलिलतयानभिलषितोद्देशया मधुबिन्दुस्यन्दिसिन्धुवारवनराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुब्जकलताजालकैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवालुकाकूपकोपलभ्यमानकलुषस्वल्पसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया कुक्कुटकुलकौलेयकरटितानुमीयमानगुल्मगहनग्रामकटिकया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा परिणते रविबिम्बे बिम्बारुणातपविसरे वासरे निःशाखीकृतकदम्बशाल्मलीपलाशव-

हुलैः शिखरशेषैकपल्लवविडम्बितातपत्त्रैः पादपैरूर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलपक्ववेणुविटपिदलरचितवृत्तिभिर्मृगभयकृततृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलिनैः प्रियङ्गुप्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृतवनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धं सरसपिशितपिण्डनिभैरलक्तकैरभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रजिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावयवैरुपराचितदण्डमण्डनं परिणतवराटकघटितबुद्बुदार्धचन्द्रखण्डखचितं सुतमहिषरक्षणावतीर्णदिनकरावतारितशशिनेव विराजितशिखरं दोलायितशृङ्गसङ्गिलोहशृङ्खलावलम्बमानघर्घररवघोरघण्टया च घटितकेसरिसटारुचिरचामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभःस्थलमितस्ततः पथिकपुरुषोपहारमार्गमिवालोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श ।

तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तकपाटेन परिवृतां लोहतोरणेन च रक्तचामरालिपरिकरां कालायसदर्पणमण्डलमालां शबरमुखमालामिव कपिलकेशभीषणां बिभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशामभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुणयमकरतलास्फालितेनेव शोणितलवलोभलोलशिवालिह्यमानलोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकां क्वचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः क्वचिदगस्तिकुड्मलैः केसरिणामिव करजैः क्वचित्किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकरामन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकूटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाछेदशतैः कुसुमितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्ड-

मण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीं शाखान्तरालनिरन्तरनिलीनरक्तकुक्कुटकुलैः अभयादकालदर्शितकुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकविटपैर्विभूषिताङ्गणां बलिरुधिरपानतृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोपहारां, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्टकितैरिव श्रीफलतरुखण्डैस्त्रासोर्ध्वकेशैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतां विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवरुधिरारुणबलिसिक्थलुब्धमुग्धकृकवाकुग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भिः केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशां, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमूर्छापतितेनेव प्रतिबिम्बितेनास्ततात्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतजजलप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिरामवलम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन प्रथितशिखिगलवलयावलिना पिष्टपिण्डपाण्डुरितघनघण्टामालभारिणा त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डार्गलं गलत्पीतनीललोहितदर्पणस्फुरितबुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानामन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकपटैरविरहितचरणमूलां पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानां च शिरश्छेदलग्नकेशजालकानामिव परशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालनिवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणां, रक्तचन्दनखचितस्फुरत्फलपल्लवकलितैश्च बिल्वपत्त्रदामभिर्बालकमुण्डप्रालम्बैरिव कृतमण्डनां शोणितताम्रकदम्बस्तबककृतार्चनैश्च पशूपहारपटहपटुरटितरसोल्लसितरोमाञ्चैरिवाङ्गैः क्रूरतामुद्वहन्तीं चारुचामीकरपट्टप्रावृतेन च ललाटेन शबरसुन्दरीरचितसिन्दूरतिलकबिन्दुना दाडिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेकलोहितायमानकपोलभित्तिना रुधिरताम्बूलारुणिताधरपुटेन भृकुटिकुटिलभ्रुणा

रक्तनयनेन मुखेन कुसुम्भपाटलितदुकूलकलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेषविभ्रमं बिभ्रतीं संपिण्डितनीलगुग्गुलुधूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्डूयनचलितत्रिशूलदण्डकृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीं, प्रलम्बकूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव ज्वलितलोहितमूर्धरत्नरश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानां, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता स्तुतिपरेणेव स्तूयमानां स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेनालक्ष्मीसमुत्थातलक्षणस्थानैरिव विस्फोटव्रणबिन्दुभिः कल्माषितसकलशरीरेण कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेनाम्बिकापादपतनश्यामललाटवर्धमानार्बुदेन कुवादिदत्तासिद्धाञ्जनस्फुटितैकलोचनतया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादरश्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया शुष्कैकभुजोपशान्तमर्दनव्यसनेनोपर्युपर्यविश्रान्तकटुकवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेणाश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेणेङ्गुदीकोशकृतौषधाञ्जनसंग्रहेण सूचीस्यूतशिरासंकोचितवामकराङ्गुलिना कौशेयककोशावरणक्षतिव्रणितचरणाङ्गुष्ठकेनासम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थनाकदर्थितदुर्गेण दुःशिक्षितश्रमणादिष्टतिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन हरितपत्ररसाङ्गारमषीमलिनशम्बूकवाहिना पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुहकतन्त्रमन्त्रपुस्तिकासंग्राहिणा जीर्णमहापा-

ग्रुपतोपदेशलिखितमहाकालमतेनाविर्भूतनिधिवादव्याधिना संजातधातुवादवायुना लग्नासुरविवरप्रवेशपिशाचेन प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्यामोहेन वर्धितान्तर्धानमन्त्रसाधनसंग्रहेण श्रीपर्वताश्चर्यवार्त्तासहस्राभिज्ञेनासकृदभिमन्त्रितसिद्धार्थकप्रहतिप्रधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतलताडनचिपिटीकृतश्रवणपुटेनाविमुक्तशैवाभिमानेन दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्वेजितपथिकपरिहृतेन दिवसमेव मशकक्वणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता स्वदेशभाषानिबद्धभागीरथीभक्तिस्तोत्रनर्तकेन गृहीततुरगब्रह्मचर्यतयान्यदेशागतोषितासु जरत्प्रव्रजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेनातिगोपणतया कदाचिद्दुर्न्यस्ताष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन, चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता कदाचिन्निवार्यमाणावासरुषिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन कदाचित्कृतापराधबालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावितस्खलिताधोमुखनिपातोपलस्फुटितशिरःकपालभुग्नग्रीवेण कदाचिज्जनपदकृतनवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्बद्धात्मना निःसंस्कारतया यत्किंचनकारिणा खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा रात्र्यन्धतया दिवाविहारिणा लम्बोदरतया प्रभूताहारिणानेकशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लेखच्छिद्रितनासापुटेन बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णीकृतशरीरेण सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृतशून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेनासकृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यृक्षनखजर्जरितकपोलेन सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेनानेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन दौस्थित्यमपि विविधव्याधिपरिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्वहता मूर्खतामपि

बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता क्रोधमप्यनेकदण्डाघातनिर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता परिभवमपि निष्कारणाक्रुष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं सप्रवाहमिव दधानेन शुष्कवनलतानिर्मितबृहत्कुसुमकरण्डकेन वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरचयत् ।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोपि सुचिरं जहास । न्यवारयच्च तेन सार्धं संरब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यरूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तावावासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु शाखावसक्ततपनीयपर्याणेषु क्षितितललुठनपांशुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु वाजिसमीपविरचितपर्णप्रस्तरे च दिवसगमनखिन्नपरिकल्पितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने कृतबहुपावकप्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे

चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनिवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य । निष्कारणबान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेताप्रसादानाम् । जीवितफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम् । अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुत्प्रैक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । बबन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उषसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एवाविवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिरभसहर्षरसविह्वलात्परिजनाद्द्वारि देव चन्द्रापीडो वर्तत इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षी मुक्ताफलासार इव कल्पपादपः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासितच्छत्रकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्ज-

गाम । दृष्ट्वा च पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेनैह्येहीत्याहूय पित्रा सुचिरं गाढमुपगूढः तत्कालसंनिहितानां च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनमयासीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्त्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्त्रलेखामादायागच्छत् । उपानयच्चैनाम् । कृतनमस्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्त्रलेखाम् । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्चाब्रवीत् । पत्त्रलेखे कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिः परिजन इति । साब्रवीत् । देव यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी । इत्येवमुक्तवतीं

पत्त्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारमचिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्याया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्त्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत् । पत्त्रलेखे कथय कथमसि स्थिता । कियन्ति वा दिनानि । कीदृशो वा देवीप्रसादः । का वा गोष्ठ्यः समभवन् । कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त । को वातिशयेनास्मान्स्मरति कस्य वा गरीयसी प्रीतिः । इत्येवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत् । देव दत्तावधानेन श्रूयतां यथा स्थितास्मि यावन्ति वा दिनानि यादृशो वा देवीप्रसादो यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्यादृश्यश्च कथाः समजायन्त ।

ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्याहं तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना । प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुर्वपुषि वपुः करे करपल्लवो नामाक्षरेषु वाणी प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरंगमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्यां च मणिस्थूणावष्टम्भा स्थिता । स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती

सन्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतसि। स्वेदाम्भःस्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत। कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनदत्तावधानयाज्ञापयेति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव रहस्यश्रवणलज्जयात्मप्रतिमामपि लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती भवनकलहंसान्कुट्टिमोल्लेखमुखरितनूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेनांशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किंचिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम्। प्रयत्नतोपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धाजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता निश्वासपायिभिर्मधुकरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी। केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनमदर्शयत्। तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलां विनयोपि विनयातिशयं मुग्धतापि मुग्धतां वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यं भयमपि भीरुतां विभ्रमोपि विभ्रमितां विषादोपि विषादितां विलासोपि विलासम्। तथाभूता च देवि किमिदमिति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाग्रथितकुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मु-

त्युमार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निःश्वसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुखलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निःश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षितितलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरप्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिर्बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्षस्मितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णानिव ग्रथ्नती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अब्रवीच्च माम् । पत्त्रलेखे वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितं यत्र मे भवती । दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसह्यं निवेद्य भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्रेमि किमुतापरहृदयेन । कथमिव मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति । कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति । अकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति । साहं न संकल्पिता पित्रा न दत्ता मात्रा नानुमोदिता गुरुभिर्न किंचित्संदिशामि न किंचित्प्रेषयामि नाकारं दर्शयामि । कातरेवानाथेव बलादवलिप्तेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः । किं परिचयस्येदं फलम् । यदेवमभिनवबिसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः

परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । न हि मे त्वत्तोन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् । इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती । देवि श्रोतुमिच्छाम्याज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन को वापराधः समजनि केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्स्रक्ष्यसि जीवितम् । इत्येवमभिहिता च पुनरवदत् । आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिवसमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणधूर्तः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्त्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः संकेतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाञ्जनाश्रुबिन्दुपङ्क्तिकथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण बलादरञ्जयदलक्तकरसेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुकदशाप्रतिहतगमनाया गृहीत्वेव सखीभिरर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखन्पत्त्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृति प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरंगवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजलसीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिलशिथिलितग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिव नखकिर-

णाच्छिद्रान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सकचग्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति । भवनाशोकताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूढमानसश्च कथय हे पत्त्रलेखे केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीर्ष्या संभावयति । आक्रोशमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति । अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयतीति ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम् । अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैर्यशसा धवलिताः ककुभो यौवनेन रतिरससागरतरंगैः पातिता रत्नवृष्टिर्यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीर्लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन समासादितोवसरश्चन्द्रोदयेन प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या गतो मदिरारसदोषो गुणतां दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेणेति । अथाहं प्रकाशं विहस्याब्रुवम् । देवि यद्येवमुत्सृज कोपं प्रसीद । नार्हसि कामापराधैर्देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत । योयं कामः कोपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणीति । तामहं व्यजिज्ञपम् । देवि कुतोस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि । अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः

संतापं जनयति। अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति। अदर्शयन्भस्म रजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति। न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने शरशरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा। गृहीतकुसुमकार्मुक बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति। अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीन पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियमुखचन्द्रसहस्राणि संकटमम्बरतलं लिखन्तीन दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलं गणयन्तीनां वल्लभगुणानल्पीयसं संख्या शृण्वन्तीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती ध्यायन्तीन प्राणसमसमागमसुखानि ह्रसीयान्कालो हृदयस्यापततीति।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्। पत्त्रलेखे यथा कथ यसि तथा जनोयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा। यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते। हृदयादव्यतिरिक्तासी दानीं भवतीमेव पृच्छामि। उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम्। एवंविधान वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि। अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नित लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्। इत्येवंवा दिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्। अलमलमिदानीं देवि किमनेनाकारण मरणानुबन्धेन। अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते व दत्तः। का चात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरि पञ्चशरः संकल्पयति मातेवानुमोदते पितेव ददाति सखीवोत्कण जनयति धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति। किमिव कथ यामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन्। यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः। तत्प्रसीद देवि। अलममुना म णानुबन्धेन शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन। संदिश प्रेषय माम्। यास्या यामि देवि ते हृदयदयितम्। इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट

पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशरजर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टमुत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकं प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्यपत्त्रमकरकोटिलग्नं च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैरवदत् ।

जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशिरीषपुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस्य विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं संदिशन्ती बाला जिह्रेमि । किं वा संदिशामि । अतिप्रियोसीति पौनरुक्त्यं तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नस्त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापस्त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भो मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायो बलाद्धृतोसि मयेति बन्धकीधार्ष्ट्यमवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलमनन्यरक्तोयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवं प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनमनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यमेवेति ।

कादम्बरी।

उत्तरभागः।

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीर-
मेकं ययोऽनुपलक्षितसंधिभेदम्।
वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्ध्यै
सृष्टेर्गुरू गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं
हस्ताग्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम्।
आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं
नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥

आर्यं यमर्चति गृहे गृह एव लोकः
पुण्यैः कृतश्च यत एव ममात्मलाभः।
सृष्टैव येन च कथेयमनन्यशक्या
वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं
विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।
दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य
प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ४ ॥

गद्ये कृतेपि गुरुणा तु तथाक्षराणि
यन्निर्गतानि पितुरेव स मेनुभावः ।
एकप्लवामृतरसास्पदचन्द्रपाद-
संपर्क एव हि मृगाङ्कमणेर्द्रवाय ॥ ५ ॥

गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य
स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।
आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे
क्षिप्ता कथानुघटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव
मत्तो न किंचिदपि चेतयते जनोयम् ।
भीतोस्मि यन्न रसवर्णविवर्जितेन
तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंदधानः ॥ ७ ॥

बीजानि गर्भितफलानि विकासभाञ्जि
वप्त्रेव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि ।
उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पोषं
तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ॥ ८ ॥

अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लज्जैव दर्शनम् । मनोभवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव नोपसर्पति । स्वयमुपसर्पणलघु लाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापरा-

ग्रभीता भीतिरेव न संमुखीभवति । अथ कथंचिद्गुरुजनत्रपया वा राजकार्यानुरोधेन वा चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनसुखेन वा सुहृन्मुखकमलावलोकनोत्कण्ठया वा पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा निजगृहावस्थानरुच्या वा जन्मभूमिस्नेहेन वानिच्छया वास्य जनस्योपरि पादपतनेनापि नानेतुमेव पारितो यदा मयि स्नेहात्कृतयत्नयापि प्रियसख्या तदा सुतरामेव न किंचित् । किं चाधुनाप्यधिकमुपजातम् । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण मधुमदमुखरमधुकरकुलकलकोलाहलाकुलितकोककामिनीकरुणकूजितजनितविरहिजनमनोदुःखे विकचदलारविंदवृंदनिष्यन्दानंदितमंदगंधवहसुगंधदशदिशि विकसितकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनदक्षकुसुमायुधे कर्पूरक्षोदमिश्रचंदनपंकपिंडे कुपितकामिनीविनोददक्षगेयमुखरपरिजने पुनरुक्तदर्शनाभ्युत्थानव्रीडितकंचुकिजने प्रदोषसमये जरठशरकांडविपांडुनिबिडकुंडलोद्धृष्टलडहयुवतिगंडस्थलान्यखंडमंडले विडंबयति मंडयति गगनं चानवरतविस्फुरद्विशदकरनिकरनिभंगवर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चंद्रमसि दूरविक्षिप्तदलनिवहकुमुदकाननामोदवासितदिगन्तायाः कुमुदिन्यास्तटे चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशशिमणिशिखरनिर्झरझंकारिणि क्रीडापर्वतकनितम्बके हृद्यहरिचन्दनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शसुखसंभवस्वेदजलनिवहमिव वहति तत्कालहारिणि मुक्ताशिलापट्टशयने कुसुमामोदसुरभितदशदिशि तुषारकणनिकरहारिण्यपि बहिरेव देहदाहमात्रकापहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्रस्तरावलम्बिनी वीक्षिता । ममापि चापुनरुक्ततद्दर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने ययोरालोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदमप्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयं येनान्तःप्रविष्टोपि न

पारितो धारयितुम्। तदेव चैतच्छरीरं येन तत्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम्। स एव चायं पाणिर्योलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिग्राहितवान्। अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोपि स एव योत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः। मय्येवोपक्षीणमार्गणतया चाकिंचित्करोन्यत्र पञ्चशरोपि स एव यस्त्वयावेदितो मे।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः। त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति। सा तु देवि मैवं स्म मनसि कृथाः कुमतिरियमतिदारुणोयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने जनितहृदयानुरागाज्जीवितमप्यपहरतीत्यब्रवीत्। एतदपि नास्त्येव मे। मदनेन वा दैवेन वा विरहेण वा यौवनेन वानुरागेण वा मदेन वा हृदयेन वान्येन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम्। अपि चासाविव नायमकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः। अयमेवास्मद्विरहकातरः। नायं नक्तंदिवं लक्ष्मीसमाकुलः। न पृथिव्याः पतिः। न सरस्वतीमपेक्षते। न कीर्तिशब्दं वर्धयति। पश्यामि चाहर्निशमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्रायमाना च शयने श्रीमण्डपे गृहकमलिनीपूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा तमज्ञजनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारम्। ते तथा कथितमेव मया। तदलमनया तदानयनकथया। इत्यभिदधानातर्कितागतमूर्छेव निमीलिताक्षी पक्ष्माग्रसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी विलीयमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकावितानना भिदामांशुकावलम्बिन्यां बाहुलतिकायामच्छसलिलस्रोतसि प्रसूतायां मृ-

णालिकायामिव जलाहृतिश्यामारुणतामरसमिवाननमुपावेश्य तूष्णीमुत्कीर्णेव तस्थौ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम्। सत्यमेव गरीयः खलु जीवितालम्बनमिदं विनोदश्च वियोगिनीनां यदुत संकल्पमयः प्रियो नितरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम्। तथा हि। अनेन सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैन्यानि प्रतिक्षणं समागमशतान्यकालरमणीयानि स्वेच्छाभिसरणसौख्यान्यदूषितकन्यकाभावानि सुरतानि। सुरतेषु चाकृतस्तनव्यवधानदुःखान्यालिङ्गनान्यजनितव्रणदर्शनव्रीडानि नखदन्तक्षतसुखान्यनाकुलितकेशपाशाः कचग्रहमहोत्सवाः शब्दविहीनानि निधुवनान्यनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवैलक्ष्याण्यधरखण्डनविलसितानि। नैनमन्धकारराशिरन्तरयति। न जलधरधारापातः स्थगयति। न नीहारनिकरस्तिरोदधाति। इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेनुरागकथारसप्लावेनेव रक्ततामगाद्दिवसः। तत्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव कादम्बर्यास्त्रपया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम्। पल्लवशयनमिव संध्यारागमरचयद्यामिनी। परिचारक इव चन्द्रमणिशिलातलतल्पमकल्पयत्प्रदोषः। अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन्। अथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकशल्यानीवाङ्गलग्नानि समुद्वहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव तथावस्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम्। देवि प्रसीद। नार्हस्यखेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम्। संहर मन्युवेगम्। एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैवेति। अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण

मद्वचसा विषापहरणमन्त्रेणेव विषमूर्छिता झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य कः प्रदेशेस्मिन्निति परिजनमपृच्छत।

अथ धवलवसनोल्लासितगात्रयष्टयो द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्गयः परशुरामशरविवरविनिर्गता इव कलहंसपङ्क्तयः कलहंसकलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिर्नूपुरैः पतत्कर्णपूरपल्लवोल्लासितैश्चाज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदशनिक्षिप्तानि चामराणीव वहन्त्यः समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्बलादिव वाह्यमाना वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैः समाज्ञापयेति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन्। आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखकमलावलोकिनीषु तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती स्निग्धामिन्दीवरस्रजमिव मरकतशिलातले न्यषीदत्। अब्रवीच्च। पत्त्रलेखे न खलु प्रियमिति ब्रवीमि। त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम्। तथापि यद्ययं ते प्रहस्तत्साधय समीहितम्। इत्यभिधायाङ्गस्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्रसादातिशयां मां व्यसर्जयत्।

इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्। देव प्रत्यग्रदेवीप्रसादातिशयाहितप्रागल्भ्या दुःखिता च विज्ञापयामि। देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतमिति। चन्द्रापीडस्तु तयोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्त्रलेखया तं च कादम्बर्याः स्नेहोक्तिपुरःसरं गम्भीरं च संतापं च सपरिहासं च साभ्यर्थनं च साभिमानं च सावहेलं च सप्रसादं च सनिर्वेदं च सानुरागं च सार्तिविशेषं च सावष्टम्भं च सकोपं च सात्मार्पणं च ससद्भावं च सोत्प्रासं च सोपालम्भं च सानुक्रोशं च सस्पृहं च सावधारणं च मधुरमपि दुःश्रवं सरसमपि शोषहेतुं कोम-

लमपि कठोरं नम्रमप्युन्नतं पेशलमप्यहंकृतं ललितमपि प्रौढमालापमाकर्ण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य च स्तिमितपक्ष्मतया दुर्विषहदु:खबाष्पोपप्लुतायताक्षं तन्मुखं स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां पर्याकुलोभवत्।

अथ कादम्बरीशरीरादिवालापपदैरेव सहागत्य युगपद्गृहीतो हृदये मन्युना कण्ठे जीवितेनाधरपल्लवे वेपथुना मुखे श्वसितेन नासाग्रे स्फुरितेन चक्षुषि च बाष्पेण च तुल्यवृत्तिर्भूत्वा कादम्बर्याः क्षरद्बाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुच्चैः प्रत्युवाच। पत्त्रलेखे किं करोमि। अनेन दुरात्मना दु:शिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितंमन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण स्वयंकृतमिथ्याविकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्दधानेन मूढहृदयेन यद्यदेवानेकप्रकारं शृङ्गारनृत्ताचार्येण भगवता मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते तत्तदेवादृष्टपूर्वत्वाद्दिव्यकन्यकानां रूपानुरूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथस्याप्यात्मन उपर्यसंभावनया च सर्वं सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां ग्राहयतैवमीदृशस्य देव्या दु:खस्य तव चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोस्मि। मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोपि शाप एवायम्। अन्यथाप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामुह्येत। तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितविहृतलीलालज्जायितानि यान्यन्यथापि संभवन्ति। चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम्। अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तवापि प्रत्यक्ष एव। तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या। सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोषः। तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि

यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी। इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडे आवितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत्। युवराजैवं देवी विलासवती समादिशति। कृतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्त्रलेखात्र पुनः परागतेति। न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता। अपि च तवापि कापि महती वेला वर्ततेऽदृष्टस्य। तदनया सहित एवागच्छ। मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते मुखकमलालोकनमिति।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत्। अहो संदेहदोलारूढं मे जीवितम्। एवमम्बा निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते। पत्त्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारणवत्सलेन देवीप्रसादेन आजन्मक्रमाहितो बलवाञ्जननीस्नेहः। वाञ्छाकुलं हृदयम्। अमोच्यं तातचरणशुश्रूषासुखम्। प्रमाथी मन्मथहतकः। हारिणी गुरुजनलालना। दुःसहान्युत्कण्ठितानि। अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना। मुखावलोकिनः कुलक्रमागता राजानः जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम्। अनुरक्ताः प्रजाः। गरीयान्गन्धर्वराजसुतानुरागः। दुस्त्यजा जन्मभूमिः। परिग्राह्या देवी कादम्बरी। कालातिपातासहं मनः। विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः। इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानवर्त्मा पत्त्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात्। तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचिन्तितदुर्विषहहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत्।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्यामनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्यमानमानसाकुलेषु कलकरुणमुखैर्व्याहरत्सु चक्र

वाकयुगलेधूत्तेजितस्मरशरं समुत्सर्पमाणेषु चन्द्रमसोङ्कोलधूलिधूसरालोकेष्वग्रमयूखेषु विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलग्राहिणि मन्दं मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च शयनवर्ती निमीलितलोचनोप्यप्राप्तनिद्राविनोदः हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव पादपल्लवच्छायायां जङ्घानुरोधिरोहिणा लग्नेनेव सुसंहृतयोरूर्वोर्लिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके मग्नेनेव नाभिमुद्रायामुल्लसितेनेव रोमराज्यामारूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे मुक्तात्मनेव बाह्वोः कृतावलम्बनेनेव हस्तयोराश्लिष्टेनेव कण्ठे प्रविष्टेनेव कपोलयोरुत्कीर्णेनेवाधरपुटे प्रथितेनेव नासिकासूत्रे समुन्मीलितेनेव लोचनयोः स्थितेनेव ललाटशालायामन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे प्लवमानेनेव सर्वदिक्पथप्लाविनि लावण्यपूरप्लवे मनसा सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरीरूपस्य।

उत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्मुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवांस्ततस्तत एवात्मानमन्तरेर्पितवान्। एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलतनौ निर्घृणं प्रहरन्न लज्जस इत्युपालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्बाष्पार्द्रया दृष्ट्या कुसुमचापं पुनः स्मरशरप्रहारमूर्छितां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेदजललवानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घान्निश्वासमारुतान्। तच्चेतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम्। सह्यते हृदयेन वेदना न वेति तद्वार्तां प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधार्षीत्। तत्प्रतिवार्ताकर्णनायेव च गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत्। तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत्। चन्द्रबिम्बेपि नास्य

दृष्टिररमत । तदालापपरिपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किंचिदप्यपरमन्तः कर्णे कृतवान् । वीणाध्वनयोप्यस्य बहिरेवासन् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त । सुहृद्वाचोपि परुषा इवाभवन् । बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त । भावावगमभीत्येव यथापूर्वं न कस्यचिद्दर्शनमदात् । अनवरतमुक्तज्वालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोपि गुरुजनत्रपया सद्यः समुद्धृतार्द्रारविन्दशयनमभजत । न सरसबिसलताजालानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षोदतारकितान्यजठरपद्मिनीपत्त्राणि पार्श्वेप्यकारयत् । न कुसुमपल्लवस्रस्तररचनामादिदेश । नानवरतधारानिपातोल्लसितशिशिरसीकराबद्धदुर्दिनं ददर्शापि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसंपातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत । न मलयजजललुलितपृष्ठेषु मणिकुट्टिमेष्वप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तमणिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना । नाश्यानहरिचन्दनरसचर्चामप्याचरणाददापयत् ।

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृति ज्वलताप्यदहनात्मके दहताप्यक्षतस्नेहेन्धनेन दुःखानुभावनायेव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्बहिश्च क्वाथ्यमानदेहः शोषमगात् । आर्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुस्त्यजतय वातिविसंष्ठुलेनोपास्यमानोपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्यो क्षन्न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचका न लज्जायाः । शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्न कुलक्रमस्थितौ प्रजा एवान्वरुध्यत न मन्मथोत्कलिकाः । सुखमेवावधीरयामा न धैर्यम् । एवं चास्य पुरः कादम्बरीरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणे

वलवतानुरागेणाकृष्यमाणस्य पश्चाद्गुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव चन्द्रमसा सुदूरमुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्यायमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेष्वेकदा रणरणकसकाशादिवान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्नगर्यास्तरंगसङ्गशीतसीकरासारमरुन्ति कलकणितकलहंसचक्रवाकचक्रवालाक्रान्तसरससुकुमारसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम। भ्राम्यंश्च रुद्रतनयायतनं रयेणागच्छतः सावष्टम्भया गत्या त्वरितखुरसंचारान्युज्यमानांश्च विरलीभवतश्च संघटमानांश्च विश्लिष्यतश्चोत्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्तिव्यवस्थानान्स्वलतोपि पततोप्यवसीदतोपि यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडिताङ्घ्रिःसहतया दूरागमनखेदमतित्वरयागमनकार्यगौरवमावेदयतो दूरादेवातिबह्ननिव तुरंगमानद्राक्षीत्। दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्। आत्मनाप्यूरुदघ्नेन पयसोत्तीर्य सिप्रां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत्।

तत्रस्थश्च कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्त्रलेखामवादीत्। पत्त्रलेखे पश्य य एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोल्लासितया प्रेङ्खदालोललम्बाशिखया मयूरपिच्छमय्या छत्रिकया दुर्विभाव्यवदनोश्ववारो ज्ञायते केयूरकोयमिति। यावत्तया सहैवं निरूपयत्येव तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धात्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्य तुरंगमादापतन्तं दूराद्द्रुतागमनधूलीधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितमिवेतराकारेणोज्झिताङ्गरागसंस्कारम-

लिनेन वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च दृष्टया दूरत एवापृष्टामपि कष्टां कादम्बरीसमवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत्। दृष्टा च दर्शितप्रीतिरेह्येहीत्याहूय ससंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम्। अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रश्नवचसा संवर्ध्य सर्वानेव तत्सहायान्पुरः स्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत्। केयूरक त्वद्दर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवाराया इत्येतदावेदितम्। आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि। इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकढौकितां करिणीमारुह्य कुतोस्य जनस्य सुखितेत्यभिदधानमेव केयूरकं पृष्ठतः पत्त्रलेखां चारोप्य स्वभवनमयासीत्। तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेतसा चेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास। निर्वर्त्य च पत्त्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत्। केयूरक कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेतायाश्च संदेशम्।

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोप्यगादीत्। देव किं विज्ञापयामि। नास्ति मयि संदेशलवोपि देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा। यदैव पत्त्रलेखां मेघनादाय समर्प्यागतेन प्रतिनिवृत्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितस्तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निश्वस्य सनिर्वेदमेवमेतदित्युक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम। देव्यपि कादम्बरी झटिति हृदये द्रुघणेनेवाभिहतातर्कितापतिताशनिनेव मूर्ध्नि ताडितान्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्छितेव मुषितेव परिभूतेव वञ्चितेव

चोन्मुक्तेव चान्तःकरणेनाविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने विलक्षेव लज्जितेव विस्मृतेव विस्मयस्तब्धदृष्टिर्महाश्वेतायाः कथयेति सासूयमिव मामादिश्य मदलेखायां पुनर्वलितमुखी सविलक्षस्मितं मदलेखेस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेनेत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थान् । परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं मामेवं दृढतरशरीरेषु म्रियमाणेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामीत्युपालभमानेव न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यमिति निर्भर्त्सयन्तीव किं मे पुरस्तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरमालोकितवती तथा दृष्टश्च दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोहमनिवेद्यैव देव्यै देवपादमूलमुपागतोस्मि । तच्च देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हति देवः । देव श्रूयताम् । यदेव ते प्रथमागमनेनामोदिना मलयानिलेनेव चलितं समस्तमेव तत्कन्यकालतावनं तदैव सकलभुवनमनोभिरामं भवन्तमालोक्य वसन्तमिव रक्ताशोकतरुलतामिवारूढन्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य दिवसकरकान्तोपलानलस्येव निःशब्दस्यापवनेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरकमलकलितकोमलपल्लवलास्यलीलया प्रसङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजडकणिकासारसेकेन निवृत्तिः । न सरसहरिचन्दनपङ्कच्छटाछुरणेन छेदः । न विदलितमुक्ताफल-

वालुकापटलोद्धूलनेन व्युपरमः। नोत्कीलितयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः। यथा यथा चलितजलयन्त्रविगलिताभिरतिशिशिरसीकरनिकरतारकिताभिरम्बुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर इव स्फुरति मदनपावकः। सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीमिव विकासयति स्वेदजललव जालकसंततिमुपचारः। चित्रं चेदम्। मकरकेतुहुतभुजा दह्यमान मप्यग्निशौचमंशुकमिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम्। मन्ये न मृदुस्वभावमपि जलमिव मुक्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्क ण्ठितं हृदयमबलाजनस्य। यत्तादृशेनातिसंतापेनापि न विलीयते बलवती खलु वल्लभजनसंगमाशा। यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्व लितप्राणमतिकष्टं प्राण्यते। किं करोमि। कथय कथं कथ्यते क वृत्त्या वर्ण्यते कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते केन प्रकारेणावेद्यते क युक्त्या प्रकाश्यते कतमया वेदनयोपमीयते बलवती तदुत्कण्ठा स्वप्नेषु विगलितवेदनाः स्फुटं प्राणिनः। प्रतिदिनं दृश्यमानोपि य पश्यसि तामीदृशीमवस्थाम्। प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि क लानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि निर्जि तया निजोष्मणा। निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन म मानास्तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। सासोढमदनवेदने त्व तिकठिने मनसि निवससीति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि स जनेन पात्यते। कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलाल कलवपाटलितैः शय्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः स धिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुपजनयति। सर्वाङ्गीणमनङ्गशर वारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्वहति। रोमाञ्चि

कुचयुगले श्वासगलितमंशुकं निदधाना त्वत्पाणिग्रहणतृष्णया कण्टकशयनव्रतलीलामिव दक्षिणकरकमलमनुभावयति। वामं तु वामकपोलभरजडाङ्गुलिमुल्लसत्पद्मरागवलयप्रभांशुरज्यमानं ज्वलितमदनहुताशनविप्लुष्यमाणमिव हस्तकमलं विधुनोति। नलिनीदलव्यजनपवनविक्षिप्यमाणकर्णकुवलयदलं वदनमजस्रस्रवदश्रुभयपलायमानलोललोचनमिव बिभर्ति। प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न केवलं मङ्गलवलयं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपल्लवेन रुणद्धि। शिशिरवारिक्षोदक्षारिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरंपरया परिक्राम्यति। तथा चरणयुगलेन रसनाकलापं नितम्बविस्तारेण मध्यं संगमाशया हृदयं हृदयेन भवन्तमुरसा बिसिनीपलाशप्रावरणं कण्ठेन जीवितं करकमलेन कपोलपालीं त्वदालापेनाश्रुपातं ललाटफलकेन चन्दनलेखिकामंसेन वेणीमधुना धारयति। त्वद्दिदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति। गोत्रस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते। प्रियसख्येव मूर्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्पृश्यते। परिजनेनेव रणरणकेन मदनपरवशा कुसुमशयनादुत्थाप्यते। परिचारिकयेवार्त्या स्रस्ताङ्गी संचार्यते। मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुत्कण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति। मुहुः सत्कोशकलिकं बिसवलयसंरक्षणरचिताञ्जलिपुटमिव स्थलनलिनीवनमधिशेते। मुहुरुद्बन्धनभयादिव निरन्तरकिसलयाच्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते। मुहुर्निपतदविरतरोदनाताम्रनयनप्रतिबिम्बं स्रस्तरास्तरणत्रासनिमज्जत्कमलामिवोपवनसरोजलमवगाहते। तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति। तस्यां शाखावलम्बोर्ध्वभुजलतानिहितनिमीलितलोचनवदना चम्पकदलमालिकोद्बद्धदेहाशङ्कामुत्पाद-

यन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति । ततो मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलयोद्वेज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति । ततोपि घनजलधारासीकरपुलकितकाया कदम्बकलिकेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीरमुपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवमसहमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्दति । वलयरचनाम्लापितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमिथुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलासमृदितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवनमधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते । निर्भरोत्कण्ठागीतनिर्जितरवरोषितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भपत्त्रकान्तिभिर्विद्धेवोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः परिणाममुपैति दिवसः।

चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः । कमलमयमिव दूयते हृदयम् । कुमुदमय इव विजृम्भते मकरकेतनः । चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम् । उदधिजलमयानीव वर्धन्ते श्वसितानि । चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः । शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततराङ्गुलिमिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती शशिसंतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृदयप्रविष्टानिन्दुकिरणानिवोद्गिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति । विजृम्भिकासु कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु हृदयनिपतितमदनशरपुष्परज इव वमति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत इव । शशिमणिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुम-

शयनेषु परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्रस्तरेषु किञ्जल्करजःपुञ्जपिञ्जरिता ज्वलतीव । स्वेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोदधूलीधवलिता भस्मीभवतीव । न विज्ञायते किं मुग्धतया किं विलासेन किमुन्मादेन संगीतकमृदङ्गध्वनितेषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालसूत्रैश्चित्रभित्तिविलिखितानि चक्रवाकमिथुनानि संघट्टयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलैस्ताडयति । उत्कण्ठालेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतीसंप्रेषणेषु स्वप्नापराधोपालम्भान्संदिशति ।

अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्राह्वशाप इव निशया सहापतति प्रजागरत्रासः । प्रतिरुतानीव वलभीकपोतकूजितैः सहाविर्भवन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः । तथा च जलकणिकेव पद्मिनीपलाशस्थिता कम्पते । प्रतिच्छायेव स्फटिकोपलसलिलमणिदर्पणमणिकुट्टिमतलेषु दृश्यते । नलिनीव शशिकरस्पर्शेन म्लायति । हंसीव सरसमृणालिकाहारव्यतिकरेण जीवति । शरदिव कुमुदकुवलयकमलसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमबाणा च विजृम्भते । चन्द्रमूर्तिरिव कमलप्रकरस्खलितपादपल्लवा संचरन्ती निशां नयति । कुमुदिनीव रजनिकरकिरणकृतप्रजागरा दिवसमलीकनिद्रयातिवाहयति ।

मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्वसितशेषा निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति । मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिसलयलाञ्छितेषु शिलातलेष्वभिपतति । कुन्दकलिकेव तुषारसिक्तपल्लववर्तिनी

वनानिलेनायास्यते । भुजंगीवासह्यसंतापालिङ्गितचन्दना शिखिशकुन्तकुलकोलाहलेन ताम्यति । हरिणीव केसरिकाननं परिहरति । कुसुमघटितशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्त्रस्यति । जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो बिभेति । उषेव स्वप्नसमागमेनापि कृतार्थतामेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा भवति । सर्वथा तस्याः कन्दर्पवेदनयाङ्गानि दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि वलयरचनया गृहकमलिनीमृणालान्युपदेशैः सखीजनवचनानि शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमान्यनवरतमोक्षेण मदनायुधानि निःशेषं क्षीणानि । किं बहुना । संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनस्त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायास्त्वद्वार्तोपलम्भनतत्पराः सर्वप्रश्नास्त्वद्वृत्तान्तमुखरः परिजनस्त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदास्त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासस्त्वदुपालम्भगर्भा मागधीमङ्गलगीतयस्त्वद्दर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नास्त्वत्परिहासप्राया मदनज्वरदाहविप्रलापास्त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः ।

इत्यावेदयन्तं केयूरकं भवतु संप्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुमित्यामीलनाद्दत्तसंज्ञेव कादम्बरीव्यथाश्रवणवेदनासंभवनानुकम्पयेव चन्द्रापीडमाक्रामन्ती मूर्छा न्यवारयत् । न तु पुनरवस्थानिवेदनपरिसमाप्तिः ।

तथा मूर्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभावितताल्वृन्तया च पत्त्रलेखयानुभाव्यार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्भितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापराधेन भीतमिव लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्बा-

ष्पोपरुध्यमानकण्ठः कथमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच। केयूरक येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नानुरागमेव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न त्वमागमनाया-दिष्टो न संदिष्टं वा किंचिन्महाश्वेतया समुपहृतानुबन्धया मदलेख-या वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोस्मि तथा मयि पत्त्रलेखया सर्वमाख्या-तम्। तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीलतया दक्षि-णतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कल-यति देवी कादम्बरी। चन्द्रमूर्तेरालोकेन निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ता-ख्यस्य पाषाणखण्डस्यार्द्रभावोपगमनमेवायत्तं न पुनस्तत्कराकर्षणम्। नितरां पक्षपातिनोपि च मधुकरस्याभिगमनमेवाधीनम्। मकरन्दलाभे तु कलिकाश्रयिणी जृम्भैव प्रभवति। दिवससंतापक्लान्तेन चोन्मु-खता कुमुदाकरेण करणीया। विकासयति पुनस्तं ज्योत्स्नाभिरामा रजन्येव। निर्भरमन्तःसरसतायां सत्यामपि मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहा-द्विना पल्लवानुरागदर्शनस्य कृते किं करोतु पादपः। तत्र देव्याः काद-म्बर्या एवाज्ञापराधिनी। ययाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे पुरःस्थायिनि दा-सजने निष्करुणतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखपरिपन्थिनी दुःखदा-नैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायि-नी देव्याः समवस्था। अथवास्य परिजनस्यापि देव्या अपि कोयमे-वंविधो व्यामोहः। यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता। कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धस्य दासजनस्योपरि लज्जा। कीदृशं वा गौरवम्। को वानुरोधः। अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी। यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाङ्गीकृता न कृतार्थितो मे मनोरथः। अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानां विशेषतोपरि-

त्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबुद्धमुग्धमनसिशयानां कन्यकानाम्। लज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने स्वयं परित्यक्तुं देव्या। मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः। तया किमेवमहार्यसंयमधनैर्मुनिभिरप्यरक्षितहृदयापहारेणानिग्राह्यचौरेण शुचिभिरप्यपरिहार्यस्पर्शेनाबहिष्कार्यचण्डालेन भस्मीकृतापर्यवसानप्राणिसहस्रेणानिर्वाप्यश्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणाकाण्डव्याधेन मर्मभेदिनालीकधनुर्धरेण सद्यःप्राणापहारक्षमेणाकालमृत्युनानिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना परापकारकृतार्थेन हृदयवासिनापरप्रत्ययेन स्वयोनिना कामेन दुरात्मनायास्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितम्। किमिति तत्रस्थस्यैव मे कर्णे नावेदितम्। अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्यध्वनि किं करोमि। मलयानिलाहतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम्। वज्रसारकठिनहृदयैरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः। न ज्ञायते निमेषेणैव किं भवतीति। प्रायेण च देव्याप्यनुभवनीय एवायमर्थः। यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किंचनकारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंष्ठुलं समारम्भं पश्यामि तथा जानामि नैवायमेतावता स्थास्यतीति। अन्यथा क्व निष्प्रयोजनाश्वमुखमिथुनानुसरणेनामानुषभूमिगमनम्। क्व च तत्र तृषितस्याच्छोददर्शनम्। क्व तत्तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्णनम्। क्व तज्जिज्ञासागतस्य महाश्वेतावलोकनम्। क्व तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः। क्व महाश्वेतया सह हेमकूटगमनम्। क्व तत्र देवीवदनदर्शनम्। क्वानुरागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्याः। क्व वापरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा। तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेनाकार्यकारिणास्मत्कर्मबलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा। तथापि

देवीं संभावयितुं प्रयतामहे ।

इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितस्तत्किमपरमहमेनमात्मतेजसा संतापयामीत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तप्तकनकद्रवस्फुलिङ्गपिङ्गलद्युति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम् । अस्तानुसारेण च रवेर्वासरोपि यथोच्छ्रिततरुशिखराविलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षन्नपससार । क्रमेणैव संजातकरुणानुबन्धयेव संध्ययाप्युपरि जलार्द्रपट इव प्रसार्यमाणे स्वरागपटले निशागमेनाप्येवमस्य शून्यताविक्लवस्य मा भूद्दर्शनमित्याशङ्केनेव सर्वतो नीलीपरिलम्बमानायामिव भ्राम्यमाणायां तिमिरलेखायां कमलेष्वपि दुःसहत्वाच्छोषकारिणः संतापस्य तल्पकल्पनाभीतेष्विव संकुचत्सु कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयार्द्रार्द्रेषु शयनसंपादनायेवाहमहमिकयोद्दलत्सु चक्रवाकेष्वपि सहचरीविरहविधुरेषु कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुखैर्मुहुर्मुहुर्व्याहरत्सु चन्द्रमस्यपि भगवति समस्तभुवनैकातपत्त्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्वधूवदनचन्दनतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाह्रदे सकललोकाह्लादकारिणि सुधालिप्तैः करैरिव स्प्रष्टुमुच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्स्नाजलेन च सेक्तुमुदयगिरिशिखरमारूढे प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव वल्लभोद्याने चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहारिणि चन्द्रमणिशिलातले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत् । केयूरक किमाकलयसि । यावद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्संधारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता । मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयो-

रभ्यर्थनाम् । द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसृक्कोपान्तमालोलतारकमुत्त्रस्तहरिणशावकायताक्षं मुखमिति ।

स तु व्यज्ञपयत् । देव धैर्यं समवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्नवर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव स्वेच्छया निमेषितुमपि न ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव मुखे वहितम् । रोमाञ्च एव क्षणमपि शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्तदृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानान्नापसरति ।

एवं वदन्तं तमादिदेश विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वानिपत्य चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसानुत्संकलित एव तातेनाम्बया वापक्रम्य गच्छामि ततो गतस्यापि मम कुतः सुखं किं श्रेयः कुतो वा फलावाप्तिः कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालागामिनी चिन्ता । अपक्रम्य गत एव कथमहम् । तातेन दुस्तराहवार्णवोत्तरणमहासेतुबन्धादवन्ध्यवाञ्छितफलप्रदानकल्पद्रुमादाहितविक्रान्तियशोनिष्क्रान्तिद्वारार्गलदण्डादशेषभुवनभवनोत्तम्भनस्तम्भात्स्वभुजादवारोप्य मय्येव राज्यभारः समारोपितः । तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्यवश्यमपरिमितकरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैरालोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्वद्गभस्तिभिरूर्ध्वाध्रियमाणधवलातपत्रमण्डलच्छायान्तरितवासरव्यतिकरैरतिबहलरेणूद्गमाविच्छेदापूरितभुवनकुहरैः पुरःप्रसृतजवनवाजिभिरनुसंतानलग्नवैतण्डप्रायसाधनैः श्रान्तैरपि बुभुक्षितैरप्यकृतगतिविलम्बैरा पयोधेरष्टाभ्योपि दिग्भ्यो रा

जभिरनुधावितव्यम्। तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः। सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लगन्तीति मे चेतसि। अपि च तातस्यापि कोपरोस्ति यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यपक्रान्ते यातु किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति। कस्य वापरस्य मुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यम्बा। ताते च पृष्ठतो लग्नेष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवतीति। तदा मया क गतम्। क स्थितम्। क विश्रान्तम्। क यातम्। क भुक्तम्। कापसृतम्। कात्मा मया गोपायितव्यः। समासादितेन वात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्। पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम्। अथापि कथंचिद्दैवनियोगान्निःसृतोस्मि। तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे तातप्रसादाददृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता। अपि च स बहुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोपि मेद्यापि न परापतति। तेनापरसंविधानादर्धपथादेव निवृत्य पुनर्धावितव्यम्। अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि। तत्रापि किं कथयामि। मम स्नेहेन दुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति। किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागो नानया विनाहं प्राणान्संधारयामीति। किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिबन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति। किं वा तद्दुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तद्भक्त्या मामानेतुमागत इति। अपरोपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम्। संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य वसुधां प्रत्यागतोस्मि। अद्यापि साधनमेव न परापतति। अक-

थयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि। कथं वा मुञ्चतु तातोम्बा वा। तत्सुहृत्साध्येस्मिन्नर्थेनर्थपतितः किं करोम्येकाकी। वैशम्पायनोप्यसंनिहितः पार्श्वे मे। कं पृच्छामि। केन सह निरूपयामि। को मे समुपदिशतु। को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु। कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा। कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम्। को वापरो वेत्ति वक्तुम्। कस्य वापरस्य मय्यसाधारणः स्नेहः। केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि। को वापरो मयि दुःखिते दुःखी सुखिते सुखी। को वापरो रहस्यावेदनस्थानम्। कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिप्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि। कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता। को वापरो मयानुकोपितं तातमम्बां च परिबोध्य मां नेतुं समर्थः।

इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत्। प्रातरेव च किंवदन्तीं शुश्राव यथा किल दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावार इति। तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि। अहो धन्योस्मि। अहो विधेर्भगवतोनुग्राह्योस्मि। यस्य मेनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायन इति। प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रणामं केयूरकमवादीत्। केयूरक करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय। प्राप्तो वैशम्पायन इति।

स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव भद्रकमापतितं महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जातेत्यभिदधद्देवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य मुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत्। देव सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव बलाहकोन्नाहमुपारूढश्यामिका मेघलेखेव सलिलागमनमु-

पदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयं परिमलग्राहिणी मलयानिलागतिरिव वसन्तमासावतारमभ्युच्छ्रितमकरध्वजा मधुमासलक्ष्मीरिव पल्लवोद्भेदमुल्लसितरागपल्लवोद्गतिरिव कुसुमनिर्गमं विकसितकाशकुसुममञ्जरीव शरदारम्भमवस्थैवेयमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । केन कदा वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः । कमलाकरो वा मृणालिकया विना । उद्यानभागो वा लताशून्यः । अपि च न राजत एव सहकारकुसुममञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि कुसुममासः । असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः । किं तु यावद्वैशम्पायनः परापतति यावच्च तेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवस्तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् । यादृशी चाकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितैव मया । सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेच्छ यावन्निष्प्रत्याशमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मद्वार्तोपलम्भादेतदुत्पत्स्यते चेतसि यथास्ति कार्यं मे जीवितेन दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्येतदिति । अतो विज्ञापयामि । चेतसा त्वग्रतो गत एव देवः शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव । किमपरं मयात्र स्थितेनापि साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमाणमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव ।

इति विज्ञापिते केयूरकेण अन्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच । किमुच्यते । कस्यापरस्येदृशोऽस्मद्दुःखासहिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहः । कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता । को वापरोऽस्मास्वेवं नेर्व्याजभक्तिः । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय ।

मदागमनप्रत्ययार्थं च पत्त्रलेखाप्यग्रतस्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम्। इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः। इमामप्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पद्यत इति मे चेतसि। अपि चास्या अपि देव्यामस्त्येव स्नेहो भक्तिश्च। इत्यभिधाय पृष्ठतः समुपविष्टामेवं नेति पत्त्रलेखामप्राक्षीत्। सा तु किंचिदवनतमुखी निजाज्ञाक्षराणि प्रयच्छतु देव इति व्यज्ञपयत्। कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाह्वानाय प्रतीहारीमादिदेश। आदेशानन्तरमेवागतं च दूरतः प्रणतमाज्ञाप्रतीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश। मेघनाद यस्यां भूमौ पत्त्रलेखानयनाय पूर्वं मया त्वं स्थापितस्तां भूमिं यावत्पत्त्रलेखामादाय केयूरकेण सहाग्रतो गच्छ। अहमपि वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव ते तुरंगमैः परागतः। इत्यादिश्य यदाज्ञापयति देव इति कृतनमस्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे देव किमतः परं विलम्बेनेत्यभिधाय मेघनादनिर्गमनानन्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय सबाष्पया दृष्ट्या पुनः पुनरालोक्य परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्यामात्मकर्णादपनीयानेकवर्णरुचिरं संदेशमिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतबाष्पगद्गदिकगृह्यमाणाक्षरमवादीत्। केयूरक त्वया तु मे देवीसंदेशो नानीत एव। तत्किं तव हस्ते तदनुरूपं प्रतिसंदिशाम्यपूर्वम्। विज्ञापयितव्या देवी। तत्रापि किमलीकलज्जाजालभारोद्वहनेन त्वामायासयामि। यात्येव पत्त्रलेखा देवीपादमूलम्। इयं विज्ञापयिष्यति। इत्यभिदधदेवातर्कितोपनतात्मविरहपीडाममङ्गलशङ्कया कृतयत्नामपि बाष्पवेगमपारयन्तीं संधारयितुमत्प्लुताबद्धलक्षशून्यदृष्टिसंचारणां चरणपाताभिमुखीं पत्त्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा बद्धाञ्जलिरभाषत।

पत्त्रलेखे साञ्जलिबन्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या देवी कादम्बरी । येन सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेनाप्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया ज्ञानं मौढ्येन धीरता तारल्येन स्नेहलता रौक्ष्येण गौरवं लघुतया प्रियंवदता पारुष्येण मृदुहृदयता नैष्ठुर्येण स्थैर्यं चञ्चलतया दयालुता निस्त्रिंशत्वेनार्जवं मायाजालेन सत्यवादितालीककाकुसंपादनेन दृढभक्तितावज्ञानेन पेशलता कौटिल्येन लज्जा धार्ष्ट्येनौदार्यं क्षुद्रतया दाक्षिण्यममहानुभावतया प्रश्रयोभिमानेन कृतज्ञता कृतघ्नतया शीलं पौरोभाग्येण सर्वगुणा एव दोषैः परिवर्तिताः स कथमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन चाङ्गीकरोतु देवी । किमुपदर्शितालीकात्मार्पणेन न प्रतारितं देव्या हृदयमिति । किं प्रकृतिपेशलं हृदयमपहृत्य नापक्रान्तोस्मीति । किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करुणेन शरीरावस्था नोपेक्षितेति । किमहमस्या न कारणमिति । एतत्सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधिताविति वा । तदेवमात्मना सर्वगुणहीनस्यापि मे देवीगुणा एवावलम्बनम् । इयमेव त स्वभावसरसा दूरस्थमपि मदनहुतभुजा दह्यमानं रक्षत्येव सरलता । मुहुर्मुहुराह्वयत्येव स्नेहलता । आनयत्येव स्थिरप्रतिज्ञता । ङ्कयत्येव दक्षिणता । अभिपद्यत एव वत्सलता । चरणपतितं न निर्भसयत्येव मृदुहृदयता । उत्थाप्य संभावयत्येव महानुभावता । आलत्येव प्रियवादिता । ददात्येव हृदयेवकाशमत्युदारता । यच्च तथापि त्वा निर्लज्जहृदयः पुनर्वदनदर्शनदानसाहसमङ्गीकरोम्यत्रापि सत्प्रतयां देवीप्रसादा एव कारणम् । एते हि विशदत्वादुदारभावात्सं-

गतत्वाच्च क्षणपरिचिता अपि समारोपितजीवितप्रत्याशा न किंचिन्न कारयन्ति । स्मारयन्ति सेव्यतां देव्याः । चरणपरिचर्यायै समुत्साहयन्ति । शिक्षयन्ति सेवाचातुर्यम् । उपदिशन्त्याराधनोपायान् । चाटुकारो भवेत्यसकृदाज्ञापयन्ति । एवं स्थीयतामिति स्वयमेवोपदर्शयन्ति । मुखावलोकिनामकालोपसर्पणकोपेनुनयन्ति । परितोषावसरेनुगृह्णन्ति गुणानुवादेन । लज्जापसृतं हठादाकृष्योपसर्पयन्ति । नान्यत्र क्षणमपि ददत्यवस्थातुम् । अपि चैतेनुग्राहकत्वादेवापरित्याज्याः । गुरुत्वादेव कृतावष्टम्भाः । विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः । प्रभूतत्वादेवापरिहार्याः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया सुदूरमपक्रान्तोपि बलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीय इति । यया वानपेक्षितगमनाज्ञयानिर्यन्त्रणत्वाद्गतोहमिति विज्ञप्तं सैव वाणी विज्ञापयति । यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति जगद्वा शून्यं तथा देव्यात्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्यः ।

इति संदिश्य पुनराह । पत्त्रलेखे त्वयापि यान्त्याध्वनि न मद्विरहपीडा भावनीया । न शरीरसंस्कारेनादरः करणीयः । नाहारवेलातिक्रमणीया । न येन केनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम् । न यत्र तत्रैवानिरूप्यावस्थातव्यमुषितव्यं वा । न यस्य कस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम् । सर्वदा शरीरेप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः । येनैवमेकाकिनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तन्नियतं त्वयात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः । इत्युक्त्वा सस्नेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तदवधानदानाय संविधाय महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वयैव सहानया मन्नयनायागन्तव्यमित्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्त्रलेखायां किं शीघ्रमेते यास्यन्ति नवेत्यन्तरा वा गच्छतां परिलम्ब उत्पत्स्यते न वेति कियद्भिर्वा दिवसैः परापतिष्यन्तीत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य बहुदिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमगात् । तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसव्यजानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकलापः पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभरमन्थरेणेव जलधरध्वनिना स्वरेण सधीरमेह्येहीत्याहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्यापरिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत् । शुकनास पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्योत्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणो गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धद्विपस्योपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसो विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव कमलाकरस्य रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिकोज्ज्वलत्कन्दर्पप्रदीपकज्जलशिखा स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी मकरध्वजोपवनतमालवल्ली मनोभवविकारदोषारम्भबालतिमिरोद्गतिरुद्वाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समंतात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोयम् । तद्देव्या विलासवत्या सह संमन्त्र्याभिजनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका । दृष्टं

हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम्। संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम्। इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच।

साधु चिन्तितं देवेन। अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः। संभाविता एव सर्वाः कलाः। स्वीकृता एव सर्वाः प्रजाः। गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः। स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः। ऊढैव चतुरुदधिमेखलाकलापभूषणा भूः। किमपरमवशिष्यते येन न परिणीयते। इत्यभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि। अहो संवादो येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना। तद्यदुच्यते। अन्धकारे प्रविष्टस्यालोको वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनं महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमो म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति। तदेतदापतितं मयि। सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः। इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्थौ। उत्थाय च तमेव विनयावनम्रपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैः शनैः संचरञ्शुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत्। गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानामिन्दूदयावलोकनविलोलामिव समुद्रवेलां विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत्। देवि पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते नोत्ताम्यसीत्युपालभमानेव देवीं वत्सस्य यौवनभरारम्भसूत्रपातरेखावयोस्तारुण्यदुर्विलसितेच्छाविनिवर्तनाज्ञा विजृम्भमाणा श्मश्रुराजिशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति। त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या तदादिशतु देवी। कथ्यमानेपि किमपरमद्यापहरसि वदनमन्यतो व्रीडया। पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि। वर-

मातासि संवृत्ता। जानामि चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिरेषा यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोवधीरणा च। इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निरगात्।

चन्द्रापीडोपि शुकनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत्।

अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोपि जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्यापहरद्भिरिव हरिततां तरुगहनानामधस्तादपि छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिर्निर्वासयद्भिरिव तरुतलच्छायां दरीकुहरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमक्षान्त्येव प्रविश्योत्पाटयद्भिर्विवरप्रवेशव्याजेन च रसातलमिव प्रवेष्टुमारब्धैरन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानामुद्धूलयद्भिरिव कर्पूररेणुना दिङ्मुखानि लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीमुन्नामयद्भिरिव मेदिनीमुपनयद्भिरिव द्यां संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि विस्तारयद्भिरिव सरित्पुलिनानि पृथक्पृथक्कमलवनान्युत्पीड्येव धारयद्भिरुद्दलितदलविकासानेकीकुर्वद्भिरिव कुमुदाकरानपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशिखरेष्वावर्जितैरिव प्रासादमूर्धसु पिण्डीभूय वहद्भिरिव रथ्यामुखेषु तरद्भिरिव जलतरंगेषु प्रसारितैरिव सैकतस्थलेषु हंससार्थैः सहैकीभूतैरिव संविभक्तैरिव चन्द्राश्रयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन क्षालितैरिव चन्द्रकान्तच्युतजलधारासहस्रैस्तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशैर्दन्तवलभीभ्योपि लब्धपरभागैः पद्मिनीपत्त्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलिमभिरारामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरद्भिरिवावर्ज-

यद्भिरिव विक्षिपद्भिरिव विस्तारयद्भिरिव प्रवर्तयद्भिरिव वर्षद्भिरिव सर्वतो ज्योत्स्नाप्रवाहं कादम्बरीसमागमत्वरादानाय स्मरसर्वास्त्रमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादैर्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गमनसंज्ञाशङ्खनादायादिदेश ।

अथ गगनतललब्धविस्तारो विजृम्भमाण इव दिक्कुञ्जेष्वावर्तमान इवाभ्रंलिहनगरीप्राकारमण्डलाभ्यन्तरे समारोहन्निवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि चलन्निव हर्म्यान्तरालेषु विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु प्रसरन्निव राजमार्गेषु परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु प्रविशन्निवोद्याननगह्वरेषु संमूर्छन्निव प्रासादकुक्षिषु तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीसारसानामनुवर्त्यमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगद्गदेन भवनकलहंसानां कलरवेण निर्धार्यमाण इव श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य वाराङ्गनाजनस्य चलवलयनूपुररसनाकलकलेन तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । अनन्तरं चोत्थाप्यमानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च नीयमानैश्चानीयमानैश्च विलभ्यमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिश्चागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च पङ्क्तिस्थितैश्च वाह्यमानैश्च तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिश्चापर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैर्निस्तुच्छितसकलभ्यान्तरतयान्तर्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरंगमसहस्रैस्तत्क्षणं कुन्तवनमयमिवान्तरीक्षं खुररवमयीव मेदिनी हेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि फेनपिण्डस्तबकमयमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणं खलीनरवमय्य इव दशदिशोऽश्वालंकाररत्नप्रभामया इवाभवञ्छशाङ्करश्मयः । अचिराच्च गृहीतसमायोगोऽङ्गणगतमिन्द्रायुधमारुह्य पुरस्ताज्ज्वलितेनालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रे-

णावेद्यमाननिर्गमो यथादर्शनमितस्ततस्तुरंगगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्रैः प्रसुप्तपुरजनतयासंबाधेनापि राजवर्त्मना बहुत्वात्तुरंगमबलस्य कृच्छ्रलब्धसंचारः कथं कथमपि निर्जगाम नगर्याः। निर्गत्य चादूरत एव निर्भरत्वाज्ज्योत्स्नापूरस्याच्छतया च दुर्विभाव्यपानीयामुपरि कलकूजितानुमीयमानोत्त्रस्तहंससार्थोत्पतनव्यतिकरां पुलिनायमानामिव सर्वतो जडतरतरंगानिलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलिलसंनिधिमुत्तीर्य सिप्रामविग्रहत्वादसंकटत्वाच्च वर्धयतेव गमनोत्साहमतिविस्तीर्णेनापि पुनर्विस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम्।

अथोह्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायनालोकनत्वरितस्य चन्द्रापीडमानसस्यैव तुल्यं वहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभिस्तावत्यैवापररात्रवेलया योजनत्रितयमेवालङ्घयत्। अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाह्लादकारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहार्द्रार्द्रस्पर्शेनवश्यायसीकराकर्षिणि रजोलुलितविविधवनपल्लवानिलवीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमलनलब्धपरिमले परिमलाहितजडिम्नि रजनिविरामपिशुने मातरिश्वनि क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि तदा कल्पकाले च दुर्विषहशर्वरीविरहचिन्तयेवासन्नदिनकरोदयविषादेनेवा प्रदोषादुत्तानितमुखैः कुमुदराशिभिरापीयमानस्य धाम्नः परिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाम्बरजःसंघातोपघातेनेव पाण्डुतामुपगतवति चन्द्रबिम्बे प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलग्ने गलति चन्द्रिकालोकेपरजलधिपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्बुदावलीष्विव नश्यन्तीषु तार-

कापङ्क्तिषु गलदवश्यायसलिलक्षालनादिव शनैः शनैर्दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृजन्तीष्वाशासु पुनर्विभाव्यमानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु समुल्लसति पूर्वदिग्वधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवेम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूररेणौ तरणिरथरक्तध्वजांशुके संध्यारागे संध्यातपचरितान्तेष्वालग्नदावानलेष्विव वयःसंघातैर्जनितारावमुत्सृज्यमानेषु निवासपादपेषु सशेषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्हठादाकृष्टदीर्घपदसंचारिभिर्मृगकदम्बकैरुन्मुच्यमानासूषरशय्यास्विच्छावखण्डितोत्खातपल्वलोपान्तप्ररूढमुस्ताग्रन्थिष्वरण्यगह्वराभिमुखेषु वराहयूथेषु निशावसानप्रचारनिर्गतैर्गोधनैरितस्ततो धवलायमानासु ग्रामसीमान्तारण्यस्थलीष्वालोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु प्रसूयमानेष्विव ग्रामेषु यथार्ककिरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे समुत्सार्यमाणास्विवाशास्वपसर्पत्स्विवारण्येषु विस्तार्यमाणास्विव ग्रामसीमासूत्तानीभवत्स्विव सलिलाशयेष्ववच्छिद्यमानेष्विव शिखरिपूद्ध्रियमाणायामिव मेदिन्यामदृश्यतामिवोपयान्तीषु कुमुदिनीषु तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्क्षेपं तिमिरमालां विरहविधुरां कमलिनीमिवालोकयितुमुदयगिरिशिखरमारूढे भगवति सप्तलोकचक्षुषि सप्तवाहे विहायस्तलमुद्भास्य दिगन्तराण्युद्भासन्तीषु सकलजगद्दीपिकासु दिवसकरदीधितिषु दृष्टिप्रसरक्षमायां वेलायां सहसैवाग्रतोर्धगव्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातमन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेवोद्गीर्यमाणमसोढसंघातभरया मेदिन्येव विक्षिप्यमाणमपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संह्रियमाणमपरिमाणरजोनिरोधाशङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणमर्कावलोकेनेव सह विस्तीर्यमाणमायासिता-

यततरदृष्टिभिरप्यदृष्टपर्यन्तमनुजीविभूभृच्छतसहस्रकल्पितावष्टम्भं संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशमजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयमपरपारमष्टममिव महासमुद्रमुद्रिक्तरजःसन्ततेः पूरतया चापरिस्फुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीतस्ततोवलितधवलकदलिकोद्भासितानेककरिघटासहस्रसंकुलमविरलबलाकावलीविभ्राजिताम्भोदसंघातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भमावासभूमिग्रहणसंभ्रमाभिप्रधावितासंख्यकरितुरगनरपरस्परोर्मिसंबाधतयामन्दमन्दरास्फालनलुलितकल्लोलजालाकुलस्य महाजलधेर्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चाकरोच्चेतसि । अहो भद्रकं भवति यद्यचिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं पश्यामि । इत्येवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नैः सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरंगमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च प्रत्यावासकं वहन्नेव कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावास इति पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्बाष्पशून्यवदनाभिर्भद्र किं पृच्छसि कुतोत्र वैशम्पायन इत्यावेद्यमान आः पापाः किमेवमसंबद्धं प्रलपथेति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्नन्तर्भिन्नहृदयत्वान्नापरः पृच्छन्नेवमेवोत्त्रस्त इव हरिणशावको यूथपरिभ्रंशविलोल इव करिकलभको धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णको न किंचित्पश्यन्न किंचिद्वदन्न किंचिदालपन्न किंचिदाकर्णयन्न किंचिन्निरूपयन्न क्वचित्तिष्ठन्न कंचिदाह्वयन्क्वागतोस्मि किमर्थमागतोस्मि क चलितोस्मि क गच्छामि किं पश्यामि किमारब्धं मया किं वा करोमीति सर्वमेवाचेतयमानोन्ध इव बधिर

इव मूक इव जड इवाविष्ट इव कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वे-गेनावहत् ।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजपुत्रदर्शनाच्च देव-श्चन्द्रापीड इति समन्तात्ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनाना-मुद्वाष्पशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणामक्रियया च सममेवावनमत राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य क वैशम्पायन इत्यपृच्छत् । ततस्ते सर्वे सममेव विचार्यास्मिंस्तरुतलेवतरतु तावद्देवस्ततो यथावस्थित विज्ञापयाम इति न्यवेदयन् । चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्याना-दपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्यगर्भे स्फुटितमिव हृदयमासीत् केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा सा धारणमकरोत् । तुरगादवतारि-च कुथोपविष्टं पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवै-धृतमात्मानं तदानीं न वेदितवान् । उपलब्धसंज्ञोपि च वैशम्पायन स्यादर्शनादात्मतत्त्वदर्शनात्किमेतत्क्वाहं वर्ते किं वा मयैतच्चरितमि-भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्ष्यमाणः केवलं स्कन्धा-वारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्दुर्विषहपीडाभिहतेन चेतस किमारटामि किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे किमात्मानमाहत्य हृदया-त्प्राणैर्वियोजयामि किमेकाकी कांचिद्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामीति कर्त-व्यमेव नाध्यगच्छत् । अन्तर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुटन्निव सहस्रध दुःखेन चकार चेतसि । अहो मे रम्योप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः वसन्त्यपि शून्यीभूता पृथ्वी । सचक्षुषोप्यन्धाः ककुभो जाताः सुनिष्पन्नमपि हृतं जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि । केन सह सुख-मासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि । वैशम्पायनस्य क

क्व गच्छामि। कं पृच्छामि। कमभ्यर्थये। को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम्। कथं मया तातस्य शुकनासस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः। किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या। किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः। उत नरपतिः कश्चिदसंघटितः तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः। कश्चिद्विद्या काचिदगृहीता तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः। इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विलक्ष्यमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयञ्शनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत्।

मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोन्तरे संग्राम उत्पन्नः। व्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः। येनैतदतर्कितमेव महावज्रपतनमुपनतमिति। ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयापिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन्। देव शान्तं पापम्। देवशरीरमिव साग्रं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायन इति। एतदाकर्ण्य चोज्जीवित इवानन्दबाष्पनिर्भरः संभाव्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत्। जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षणमप्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तः। तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षराणि। अधुना किं वृत्तमस्य येनासौ नागतः। क्व वा स्थितः। केन वा प्रसङ्गेन स्थितः। कथं वा तमेकाकिनमुत्सृज्यायाता भवन्तः। कथं वा भवद्भिर्बलादपि नानीतोसावित्येतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयमिति। ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्। देव श्रूयतां यथावृत्तम्।

पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वा-

द्वासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण अन्यस्मिन्नहन्याहतायां प्रयाणभेर्यां सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातर्वारमान्वैशम्पायनोभ्यधात्। अतिपुण्यं ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते। तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं व्रजामः। दिव्यजनसेवितं केन कदा पुनः स्वप्नेपि भूमिरियमालोकिता। इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत्। तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्जितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव मरकतमणिश्यामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दशदिग्भागानदत्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तर्निशीथिनीमिव बिभ्राणं चिरपरिचितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डिभिरुत्कन्धरैरवलोक्यमानं पदमिव जलदकालस्य प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानां निजावासमिव जाड्यस्य निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्याश्रयमिव मकरध्वजस्योत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रतेरास्पदमिव सर्वरमणीयानामनवरतवलितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरंगमारुताभिवीजिताभ्यन्तरशिलातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन्स्तम्भित इव लिखित इवोत्कीर्ण इव पुस्तमय इव सुचिरमूर्ध्व एव स्थित्वापारयन्निवाङ्गानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्छयोन्मुच्यमान इवेन्द्रियैर्झटित्युन्मुक्ताङ्गः समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्या

ग्रन्निव निर्विकारवदनो गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ । तथावस्थितं च तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिन्ता । येन केनचिदपह्रियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोऽपि किं पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । तस्मान्नियतमियमस्येमामतिमनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जातेति । न चिराच्च तमेवमवदाम वयम् । दृष्टो दर्शनीयानामवधिरेषः । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निर्वर्तयामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला । सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते किमद्यापि विलम्बितेनेति । स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतास्मदीयालाप इव जड इव मूक इवाशिक्षित इव वक्तुं न किंचिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलस्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् ।

पुनः पुनश्चास्माभिरागमनायानुरुध्यमानस्तद्ग्रथितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरमाह स्म । मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं भवतां चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुम् । इत्युक्तवन्तं तमकस्मान्नाम किंचिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानुनयमागमनाय पुनः पुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो वयम् । एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्यानन्तरमार्यशुकनासाल्लब्धजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्कलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यत्नेनैवं

शिक्षितस्य युक्तमिदम् । यज्ज्येष्ठे भ्रातरि सुहृदि वत्सले भर्तरि जगन्नाथे च गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनात्रावस्थानम् । कस्यापरस्येदृशो युक्तायुक्तपरिच्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । किमन्यो देवश्चन्द्रापीडोन्यो वा भवान् । तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम् । इत्यभिहितोस्माभिरीषदिव विलक्षहासेन वचनेनास्मानवादीत् । किमहमेतावदपि न वेद्मि यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथा हि । स्मरदिव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते । पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति । आसक्तमिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति । निगडिताविव पदमपि दातुं न चरणावुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवः । तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं परिवर्तते मे येनैव विधृतोस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतसि मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । भवतु यावज्जीवमा तृप्तेश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि करतलादेवमाच्छिद्य दैवेन नीतम् । इत्यभिदधानश्च कौतुकात्किमेतद्येनैवं भाषसे नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमित्यस्माभिः पुनः पुनः पृष्टोभ्यधात् । लज्जेहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि

वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन यदि किंचिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद्व्रजन्तु भवन्तः । इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् ।

मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लतागृहेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्वं निश्वस्य तस्मिँल्लतागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच । वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि वल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति तथाप्येषां संधारणे मया प्रयत्नः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैवं चाहमर्थी न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला । इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकृतशम्बलसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यच्चाग्रतो न प्रेषितः संवादकस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येव । अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्रस्यैव देवस्य मा पुनरागमनक्लेशोभूदिति ।

चन्द्रापीडस्य तु तं स्वप्नेप्यनुत्प्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्यामाक्रान्तहृदयस्योदपादि चेतसि । किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासैकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं

भवेत्। स्वीयं च न पश्यामि किंचित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मा मिव तमपि चरणतललुठितचूडामणयोर्चयन्त्येव राजानः । ममे तस्यापि चेच्छाधिकेषु सर्वोपभोगेषु न किंचिदपि हीयते । ममे तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोपि प्रसादान्करोत्येव मत्त इव तस्मादपि विभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वा संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अप्यागच्छंस्ता तेनाम्बया चार्यशुकनासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्दे न संभावितः । विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किंचित्पीडा करमभिहितम् । ताडितो वा । तत्रापि नैवासावेवमस्नेहलः पिशुनस्व भावो वा गुरुजनाभक्तो वा गुणोपादानविमुखो वा तरलचित्तो व यत्किंचनकारी यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिराज्यपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षित दुर्विनीतो वा पुत्रैकताद्दुर्ललितो वा यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोप कारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापी दृशस्य नैष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्य एव निवेशितो देवपितृमनुष्याणामानृण्यमेव नोपगतः । अगत्वा चानृ ण्यमृणत्रयेण बद्धः क गतः । न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठ नीतः । नानन्तदक्षिणैर्महाक्रतुभिरिष्टम् । न सत्त्रकूपप्रपाप्रासादतडागा रामादिभिः कीर्तनैरलंकृता मेदिनी । नाकल्पस्थायि दिशोयायि यशं विप्रकीर्णम् । न गुरवोनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः । न स्निग्धबन्धूनामुप कृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः नानुजीविनः संविभक्ताः । नाभ्यागताः कृता निस्तृपः । न दृष्टाः श्रुत वाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थ साधनानां धर्मार्थकामानामेकोपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम

इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोपि यथाक्रियमाणप्रसादसंमानसंभावनासंभावितं विसर्ज्य सकलमेव राजकमुत्थाय तत्क्षणकृतमुत्तम्भिततुङ्गतरतोरणाबद्धचन्दनमालमुभयपार्श्वस्थापितोत्पल्लवमुखपूर्णहेमकलशं द्वारात्प्रभृति सिक्तसंमृष्टभूमिभागमन्तर्बहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरमितस्ततः संचरता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतविविधभृङ्गारं मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाद्युपकरणपाणिभिर्वारवनिताभिश्चाकीर्णं वितानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितदिगाननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृतैकपार्श्वमपरपार्श्वेपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानमुपवाह्यकरेणुकाक्रान्तबाह्याङ्गणमशेषद्वारावहितबहुवेत्रिलोकं महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसत्त्वशरणतया च महाजलनिधिमनुकुर्वाणम्, तथा हि, सवेलावनमिव यामावस्थितानेककरिघटापरिकरेणान्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन सकल्लोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरंपराभिः सावर्तमिव प्राहरिकजनमण्डलावस्थानैः सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः सरत्नमिव महापुरुषैः सहंसमालमिव सितपताकाभिः सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः हरिमिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत्।

प्रविश्य चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेषाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वाराङ्गनाभिर्यामिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते निसृष्टशून्यदृष्टिर्गन्धमादने शनैः शनैर्वासभवनमयासीत्। तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्याङ्गानि शयनीये तरुतालवृन्तानिलेन संवीज्यमानोङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैः शनैरपनीयमानागमनखेदः सकलरजनीप्रजागरखिन्नोपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिन्तामेवाविशत्।

यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्य तं तनयविरहशोकविक्लवं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति निवृत्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तत्किं करोमि अथवास्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे प्रियसुहृदमात्मानं मां च परित्यजताप्यपरेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं तातो नाम्बापि नार्यशुकनासोपि निवारयितुं शक्नोति माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि । इति निश्चित्य तत्कालकृतं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशंखे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् ।

उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संवर्गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् । कृताहारश्चान्तर्ज्वलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहाय्यकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितर्यातपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तप्तमुद्गिरति रश्मिजाले निर्भिद्य विशन्तीष्विव शरीरमातपकणिकासु पुञ्जयमानप्राणिसंघातासु तलप्रवेशात्संकटायमानासु पादपच्छायासु बहिरालोकयितुं चाप्यपारयन्तीषु दृष्टिषु दिङ्मुखेषु ज्वलत्स्विव दुःस्पर्शासु भूमिषु निःसंचारेषु पथिषु संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेष्वध्वन्येषु नाडिंधमश्वासातुरेषु स्वनीडावस्थायिषु

पत्त्ररथेषु पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिषवृन्देष्वरविन्ददलशकलकिञ्जल्कविच्छुरितमिच्छाविलोडितोत्त्रुटितबिसकाण्डच्छेददन्तुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियूथेषु रक्ततामरसकान्तिषु ललनाकपोलोपान्तेषु दलितमुक्ताक्षोदानुकारिणीषु विराजमानासु घर्मजलकणिकावलीषु स्मर्यमाणायां ज्योत्स्नायां गृह्यमाणेषु तुषारगुणेषु वाञ्छ्यमाने पयोदकालाभ्यागमेभ्यर्थ्यमाने दिवसपरिणामे प्रदोषदर्शनाकाङ्क्षिषु हृदयेषूत्थाय सरस्तीरकल्पितमनवरतापतज्जलासारसेकनिवारितोष्णकरकिरणसंतापमेकसंतानावलीधारावर्षवेगवाहिन्या निर्झरिण्येव कुल्यया परिक्षिप्तमन्तरालम्बितजलजम्बूप्रवालाहितान्धकारमामुक्तकुसुमपल्लवलतावृताखिलस्तम्भसंचयमतनुहरिचन्दनचर्चार्द्रं मरकतश्यामपद्मिनीपलाशास्तीर्णसमस्तभूतलमामोदमानसरसस्फुटितारविन्दराशिदत्तप्रकरमाकीर्णसरसबिसकाण्डमकाण्डकल्पितप्रावृट्कालमितस्ततोवर्षन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिर्जलदेवताभिरिव सद्यः स्नातार्द्रचिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलार्द्रिकाभिरनाश्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवलयमात्राभरणाभिरवतंसितबालशैवलप्रवालाभिर्मृणालतालवृन्तकर्पूरपटवासहरिचन्दनचन्द्रकान्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिर्बह्वीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतं परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य निदानमिव शीतकालस्य निवेशमिव वारिवाहानां तिरस्कारमिव रविकरणानां हृदयमिव सरसः सहोदरमिव हिमगिरेः स्वरूपमिव जडिम्न आवासमिव विभावरीणां प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत् ।

तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया संधुक्षितसुहृद्वियोगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं

दिवसमेकाकी कथं कथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणालङ्घयत् । लोहिताय मानातपे च सायाह्ने निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्दमारु ताहतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षण मिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव स्थित्वा द्वितीर एव यामे चलितव्यं सज्जीकुरुत साधनमित्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोद एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथातिचिरान्त रितोज्जयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्द्या सकल एव कटक लोकः संवृत्य प्रावर्तत गन्तुम् । आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोवतरत्यं तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानतिबहुना राजलोकेन सह वि रलकटकसंमर्देन वर्त्मनावहत् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्य रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेपून्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु पुनरिवान्यथ सृज्यमाने जीवलोके • विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु विरलायमाने ष्विव वनगहनेषु संकुचत्स्विव तरुलतागुल्मेषु गगनतलमारोह न्त्याः पदे इव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियोवश्यायसेकान्नव पल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः कमलिनीरागदायिनि दिवसक रबिम्बे विस्पष्टे प्रभातसमये कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्ज यिनीम् ।

अथ दूरत एव प्रसूतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुञ्ज्यमानैश्च पुञ्जितैश्चाव द्धमण्डलैश्चोपविष्टैर्वलितैश्च दत्तकतिपयशून्यपदैश्च निवर्त्यमानै श्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चाधोमुखैश्चोद्बाष्पदृष्टिभिश्च विवर्णदीनवदनैश्च म हाकष्टशब्दमुखरैश्च दुःखाधिक्याहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिर वीतरागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभि रिव सुहृद्भिरिव स्निग्धबन्धुभिरिव च नगरीनिर्गतैरार्त्या पृच्छ्यमा

कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैशम्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव।

शृण्वंश्च चकार चेतसि। बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी समवस्था। किं पुनर्येनासावङ्केन लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः। तदतिकष्टं मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्। इत्येवं चिन्तयन्नासानिहितोद्बाष्पदृष्टिरदृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम्। अवतीर्य च स राजकुलद्वारि विशन्नेवार्यशुकनासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव। श्रुत्वा च निवर्त्य तत्रैव जगाम। गच्छंश्च समीपवर्ती हा वत्स वैशम्पायनाद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल एवासि कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिञ्शून्यारण्ये स्थितः। केन ते तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता। केन वैषम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः संपादिता। केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम्। कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा दुःखितः। ममोत्सङ्गमुत्सृज्य समानसुखदुःखा वधूरपि न पुनक त्वयोपात्ता। आगतमात्रस्यैव ते पितरमनुज्ञाप्यात्यर्थं वधूमुखमवलोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नम्। परं तवापि वदनदर्शनं दुर्लभं भूतम्। वत्स यत्र तेवस्थातुमभिरुचितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विज्ञाप्य। त्वामपश्यन्ती न जीवामि तात त्वयाहं शैशवेपि नावमानिता। कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता। आ जन्मनः प्रभृति न दृष्टमेव यस्य कुपितमाननं तस्य ते कुतोयमेवंविधो मय्यकस्मादेव कोपः। यदेवं परित्यज्य स्थितोसि। गतोप्यागच्छ शिरसा प्रसादयामि त्वाम्। कोपरोस्ति मे।

देशान्तरपरिचयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः। क्षणमप्यनन्तरितदर्शनस चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेदृशी निःस्नेहता जाता। तात न भद्रकं समापतितम्। सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं स्थापितः। जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तव्यम्। एतानि चान्यानि चान्तर्भवन गतां प्रत्यग्रतनयविरहशोकविह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संस्थाप्य मानामपि मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीत्।

तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापविषेण विह्वल इव निद्रागमेनेव घूर्ण मानो निश्चेतनतामनीयत। कथं कथमपि सहजसत्त्वावष्टम्भेनै संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो वदनमुपदर्शयितुमधोमुख एव निस्पन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुकनासेन सह मथनावसान स्तिमितमिव महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत्। उप विष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्तर्बाष्पभरगद्गदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्। वत्स चन्द्रापीड जानामि ते स्वजीवितादपि सम भ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम्। पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनादेवा संभाव्या या समुत्पद्यते। तथैव हि न किंचिन्न क्रियते। तज्जन्मन स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वद्दोषमा शङ्कते मे हृदयम्। इत्येवं वादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छो कामर्षाभ्यामन्धकारिताननः प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फू र्जितेनैव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत्।

देव यदि चन्द्रमस्यूष्मा दहने चातिशीतलत्वमंशुमालिनि व तमस्तमस्विन्यां वा दिवसो महोदधौ वा शोषः क्षितेरधारणं व शेषे परार्थानुद्यमो वा साधोरप्रियवचननिर्गमो वा स्वजनमुखात्संभ

न्यते ततो युवराजेपि दोषः। तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्त्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनापि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः। न ह्यतःपरमपरं कष्टतरं किंचिदपि पीडाकारणं यद्गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि। किं पुनर्गुरुजनेन। यो गुणी गुणैरेवाराधनीयः। कस्यापरस्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः। अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्कलालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोपि किं करोतु। स्वयमेवोत्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः सर्वदोषाश्रया महाव्याधयोन्तर्विषा महाव्याला विनाशहेतवो महोत्पाता भुजंगवृत्तयो महावातिका वक्रचारिणो महाग्रहास्तमोमयाः प्रदोषा मलिनात्मकाः कुलपांशवो निःस्नेहाः खला निर्लज्जाः क्षपणका निःसंज्ञाः पशवोपि चाकाष्ठा दहना निर्गुणा जालिनोतीर्था जलाशया निर्गौरवाः खरप्रकृतयोशिवमूर्तयो महाविनायकाधिष्ठिताः। ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं भजन्ते। मलिनस्वभावाः करिकपोला इव दानेनैव मलिनतरतामापद्यन्ते। निर्वर्तयो मणिप्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलन्ति। अङ्गलग्ना भुजा इव दाक्षिण्यपरिग्रहेणैवेतरे वामाः संजायन्ते। गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते। सरागाः पल्लवा इव दिवसारूढ्यैवापरज्यन्ते। भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवाभिमुख्येन सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति। अन्तरस्वच्छवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति। ये च स्निग्धेष्वपि रूक्षा ऋजुष्वपि वक्राः साधुष्वप्यसाधवो गुणवत्स्वपि दुष्टप्रकृतयो

भर्तर्यप्यभृत्यात्मानो रागिष्वपि क्रुद्धा निरीहादप्यादित्सवो मित्रेष्वपि द्रोहिणो विश्वस्तानामपि घातका भीतेष्वपि प्रहारिणः प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणो विनीतेष्वप्युद्धता दयापरेष्वपि निर्दयाः स्त्रीष्वपि शूराः भृत्येष्वपि क्रूरा दीनेष्वपि दारुणाः। येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवो नीचा एवोच्चैरगम्या एव गम्याः कुदृष्टिरेव सद्दर्शनमकार्यमेव कार्यमन्याय एव न्यायोऽस्थितिरेव स्थितिरनाचार एवाचारोऽयुक्तमेव युक्तमविद्यैव विद्याविनय एव विनयो दौःशील्यमेव सुशीलताधर्म एव धर्मोऽनृतमेव सत्यम्। येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतमालजालाय नोपशमाय पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकारायोत्साहो धनार्जनाय न यशसे स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय धनपरित्यागः कामाय न धर्माय। किं बहुना। सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय। तदसावपीदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं कुर्वतो मित्त्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि। एवं कृते चलितवृत्तानां शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा। मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनं कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये नापतितम्। पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम्। तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्भ्रान्तेन दुर्दर्शमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम्। दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं क्रियताम्। अपरमसौ तिर्यञ्चाहृता यत्नेन शुक इव पाठितः पुष्टश्च देवेन। अथवा विनोददानात्तिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति। तेपि पो

पिताः पोषितरि स्नेहमाबध्नन्ति । तेपि कृतं जानन्ति । तेपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजन्मस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य यस्य सर्वमेवाधस्ताद्गतम् । अपि चेदृशाचरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद्दुरात्मना जातेन न केवलं सुखं न स्थापिताः सर्व एव वयम् । अपरमेवं दुःखार्णवे निपातिताः । सर्व एव ह्यनाक्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्वहिताय परहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वहितं नापि च परहितम् । किमनेनैवमात्मद्रुहा कृतमिति मतिस्तावन्न बोधपदवीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म । इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्बाष्पां दृष्टिमुद्वहन्नुद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निश्वसन्नेवावतस्थे ।

तदवस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच । एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनं वासरालोकेन भास्वतः समुद्भासनमवश्यायलेशैराह्लादनममृतांशोर्मेघाम्बुबिन्दुभिरापूरणं पयोधेर्व्यजनानिलैरतिवर्धनं प्रभञ्जनस्य यदस्मद्विधैः परिबोधनमार्यस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोपि धीरस्यापि सत्त्ववतोप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य । कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति । न चित्तमालोचयति । न बुद्धिर्बुध्यते । न विवेकोपि विविनक्ति । येन ब्रवीमि । अन्यदस्मत्तो लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेति ।

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः ।

वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा बलेनैव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः। म ध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम्। उरुयुगलेनैव सहोपचीयते हृ यमविनयैः। श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः। आकारेणै सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः। तद्यथा धवलमपि सरागं सर्व दीर्घीभवदपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः। अनुपहतेपि न प्रविशति गु पदेशः श्रोत्रे। स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये। स र्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम्। परित्याज्येषु व्यसनेष्वासङ्गः।

विकाराणां च कारणं प्रायः सरसता। सा च सर्वमेव जलप्र कुर्वाणा वर्षातिवृद्ध्यैवोपजायते। अपि च दिवसो दोषागमाय दो गमोनालोकायानालोकोसद्दर्शनार्थमसद्दर्शनमविवेकायाविवेकोसन्मार्ग वृत्तयेसन्मार्गवृत्तं च मोहान्धं चेतो भ्राम्यदवश्यमेव स्खलति स्खलिते चेतसि तल्लग्ना पतत्येव लज्जा। त्रपावरणशून्ये च प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा निवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः मधन्वा। विलसति च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि भवन्ति यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्व्रजति। सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य गलति शीलम्। किमवलम्बनं विनयस्य। किं करोत्वनाधारं धैर्य क पदमाधत्तां धीः। क समाधानमाबध्नात्ववष्टम्भः। केनवावष्टभ्य लाग्निश्चलीकृतं मनः। विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रिया जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि। केन वालोकभूते मोभिवृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टेरुपहन्ता। किं वा तामसति बहुदर्शित्वे। बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात्कु भवतु प्रथमे वयसि। येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जतां

लिनता । अपि च परिणामेपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहविषयमहाहौ मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्राविलासवेश्मनि नवरागपल्लवोद्गमलीलान्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितमापतति । किमेवमार्येण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान्गृहीतो यदनुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वप्नायमानानामपि यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शुभमशुभं वा शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीर्णा वशतामापद्यन्ते तथैवाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेवमतिपरुषमभिदधत्यार्ये महती मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते स्नेहः । किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किंचिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोनुचितोपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथा युक्तं विधास्यामः ।

इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोभ्यधात् । अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यदतःपरं भवदपि किमिवास्य विरूपकं भवेद्यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमन्यत्रावस्थानमात्मेच्छया चेष्टितम् । इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्बाष्पदृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवा-

दीत्। आर्य यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वै शम्पायन इति तथापि तातेन संभावितमेव कस्य वापरस्य संभावन नोत्पन्ना। मिथ्यापिं तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन विशेषतो गुरुणा प्रसिद्धिरत्रायशसे यशसे वादोषगुणाश्रया वा फलवती। परत्र फल दायी कुत्रोपयुज्यते परमार्थः। तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्त मार्यो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन। नान्यथ मे दोषशुद्धिर्भवति। किं कारणम्। अनागते तु वैशम्पायने तात स्यानया संभावनया नापगन्तव्यम्। अगते च मयि वैशम्पायने नागन्तव्यम्। यद्यसावन्येनानेतुमेव पार्यते तदा तातस्याप्यनुल्लङ्घनी यवचनैरेभिरवनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात्। तदार्यः कारयतु गमनाभ्यनुज्ञया प्रसादम्। न च तुरंगमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमे स्वल्पोपि गमनपरिक्लेशः। वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वा र्यः। अपि च बाह्यखेदादसह्योन्तःखेद एव मे तद्वियोगजन्मा। अनुप दमेव स्कन्धावारमादाय गच्छतीत्यमुना हेतुना विना तेनागतोहम्। अन्यदा जन्मनः प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितं पीत मशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छ्वसितं वा विना वैशम्पायनेन। यत्र श्रुत तस्मादेव प्रदेशान्न गतोस्मि तन्मा तेनैव तुल्योभूवमिति। तदप्रतिग मनदोषाद्रक्षतु मामार्यः।

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडेन्तःपीडोपरागरक्ते रक्ततामरसानुक रिणि मुखे सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेश्यैव गमनाय विज्ञ पयति युवराजः किमाज्ञापयति देव इति शनैः शनैः शुकनासो र जानमप्राक्षीत्। तथा पृष्टश्च शुकनासेन किंचिदिव ध्यात्वा तारापीड प्रत्यवादीत्। आर्य मया ज्ञातमेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दो

ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रक्ष्यामीति यावदयमपरोन्तर्हिताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना विधात्रान्तरा पातितः। यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत्। न तमन्यः शक्नोत्यानेतुं न च तेन विनायमत्र स्थातुम्। तदवश्यमेव तावन्निस्तारितव्यो व्यसनार्णवोमुना पोतेन। वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे। तद्यातु। किं त्वतिदूरं वत्सेन गन्तव्यम्। तद्गणकैः सहादगदार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु संविधानं च कारयत्विति। एतदभिधाय शुकनासमुद्बाष्पलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीडमालोक्याहूय च विनयावनम्रमंसदेशे शिरसि बाह्वोश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत्। वत्स गच्छ त्वमेव प्रविश्याभ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम्। इत्यादिश्य चन्द्रापीडमात्मना शुकनासमादाय स्वभवनमयासीत्। चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णां कादम्बरीवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टान्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूतवैशम्पायनविरहशोकविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत्।

अम्ब समाश्वसिहि। वैशम्पायनानयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम्। तत्कतिपयदिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सुकं मामविकल्पं विसर्जय त्वम्। सा त्वेवमभिहिता प्रत्युवाच। तात किमात्मगमनवचसा मां समाश्वासयसि। कः खलु मे त्वयि तस्मिंश्च विशेषः। तदेकधा तमेकं न पश्यामि कठिनहृदयम्। त्वयि पुनर्गते यदपि तस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वद्दर्शनं तदपि दूरीभवति। तन्न गन्तव्यं वत्सेन। एकेनापि हि युवयोरावां पुत्रवत्यौ। अपि नागतो ना-

मासौ निष्ठुरात्मा । इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच । प्रियसखि तव मम चैवमेतद्यथा त्वयोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं पश्यतु । तदास्ताम् । किमेतन्निवारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गमनायानुमोदितः । तद्यातु । वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्क्लेशाननुभूतान्न पुनरस्य वैशम्पायनाननानवलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमीक्षितुम् । तदुत्तिष्ठ गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।

इत्यभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् । चन्द्रापीडोपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र चापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान् । यथा विना परिलम्बेन मे गमनं भवति तथा भवद्भिरार्यशुकनासाय पृच्छते तातायवा दिनमावेदनीयम् । इत्येवमादिष्टास्ते व्यज्ञापयन् । देव यथा सर्व एव ग्रहाः स्थितास्तथास्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्तमाने न शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्राजेच्छैव कालः । तत्रापि न कार्यमेवाहर्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः सैव वेला सर्वकार्येषु । इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत् । तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अन्यदात्ययिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तथाकथयिष्यत यथा श्व एव गमनं भवेदिति । देवः प्रमाणमित्यभिधाय गतेषु च तेषु शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । निर्वर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकास्ते पुनः प्रविश्य शनैर्न्यवेदयन् । कृतोस्माभिर्दे-

वादेशः। सिद्धश्च तनयविरहविक्लवतयार्यशुकनासस्य। तदतिक्रान्ते श्वस्तनेह्नि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन। इत्यावेदिते तैः साधु कृतमिति मुदितचेतास्तानभिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं वैशम्पायनं च मन्यमानोप्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्यग्रप्रधावितेनावधारयंश्चेतसा चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयानुगामिनस्तुरंगमानगणेयानवगणिततुरंगगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्ननन्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथं कथमप्यस्थात्।

अथानुरक्तकमलिनीसमागमाप्राप्तिसंतापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवति तेजसां पत्यौ तेजःपतिपतनाच्चितानलमिव संध्यारागमपराशया सह विशति पश्चिमे गगनभागे संध्यानलस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरति तारागणे दिवसविरामान्मूर्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु दिङ्मुखेषु निवासाभिमुखमुखरेषु वियद्वियोगदुःखादिव कृतार्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु जनितप्रकाशं जन्मेव समालोक्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके निजालोकाद्विकाशितपूर्वदिग्वधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भगवति भूयो भूयः स्वकान्तिनिर्भरान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे विस्पष्टायां निशीथिन्यां प्रस्थानमङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती पातुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्।

तात युज्यते ह्यङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यस्मिन्प्रथममेवाङ्कादपैति। मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेपि ते पीडा समुत्पन्ना यादृशी तव गमनेनाधुना। दीर्यत इव मे

हृदयम्। समुत्पाट्यन्त इव मर्माणि। उत्कथ्यत इव शरीरम्। उत्प्लवत इव चेतः। विघटन्त इव संधिबन्धनानि। निर्यान्तीव प्राणाः। न किंचित्समादधाति धीः। सर्वमेव शून्यं पश्यामि। न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम्। धृतोपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडः। मुहुर्मुहुः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलति मतिः। न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति। किं निमित्तं चेयमीदृशी मे हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि। किं बहुभ्यो दिवसेभ्यः कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्येव पुनर्गच्छतीति। किं वैशम्पायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति। न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन एव दुःखिततयेति। न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं निवारयितुं पारयति वाणी। हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम्। तदीदृशीं मे पीडां विज्ञाय यथा पुरा स्थितं न तथा कचिदासङ्गमाबध्यातिदीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम्। अस्य चार्थस्य कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्। इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रमूर्तिश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपत्। अम्ब तदा दिग्विजयप्रसङ्गात्स्थितम्। अधुना पुनरयमेव कालक्षेपो यावत्तमुद्देशं परापतामि। तत्पुनश्चिरागमनकृता न भावनीया मनागपि हृदये पीडा त्वया। इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्य बाष्पवेगान्कथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्वर्तितगमनमङ्गला गलता प्रस्रवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य गच्छद्भिरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता।

मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणयते वासभवनमगमत्। तत्र च देव गमनाय नमस्करोति युवराज इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षो-

णीतलनिवेशितशिरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथा प्रणतमालोक्य किंचिदुन्नमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढमप्रौढ इव सहसोद्गताविरलबाष्परयपर्याकुलाक्षोऽन्तःक्षोभावेगविक्षिप्ताक्षरमवादीत् । वत्स पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । राज्यं हि नामैतत्पृथ्वीभारेणैवातिदुरुद्वहं महीभृत्संबाधतयैवातिसंकटं कुटिलनीतिप्रचारेणैवातिदुःसंचरं चतुःसमुद्रपर्यन्तभुवनव्याप्त्यैवातिमहन्महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाधनमपर्यवसानकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनमुत्तुङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुर्गगेहमहितमहस्रोद्धरणेनैवातिदुर्धरम् । अपि च समवृत्तितयैवातिविषममनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारं कण्टकशोधनेनैव दुर्ग्रहमखिलप्रजापालनव्यवहारेणैव दुष्पारं सर्वाशाप्राप्त्यैव च दुष्प्रापम् । नामहासत्त्वे नास्थिरप्रकृतौ नादातरि नास्थूललक्ष्ये नाशुचौ नाविक्रान्ते नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्यसंधे नाप्राज्ञे नाविवेकिनि नाकृतज्ञे नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्मरुचौ नाशास्त्रव्यवहारिणि नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाकृपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानिर्जितेन्द्रिये नासेवके पदमेवादधाति । यः खलु समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात्प्रतिबन्धमस्य चञ्चलप्रकृतेः कर्तुं समर्थस्तत्रास्ते । गुरवोऽप्यपगतस्खलितभीतयस्तत्रैव समारोपयन्त्येतदालोचितपरापराः । तदनेनैव बोद्धव्यमिदं वत्सेन नास्ति मयि दोषं इति । अपि च संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिप्याणुमपि दोषमाचरसि । त्वयैव

सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोस्माकम् । अस्माभिरस्खलितैश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवो मानेन । न विमुखिताः सन्तो मदेन । नोत्त्रासिताः प्राणिनः क्रोधेन । न ह्रासित आत्मा हर्षेण । न हृतः परलोकः कामेन । राजधर्मोनुरुद्धो न स्वरुचिः । वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुरुन्नमितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्भीतं न मरणात् । उपभुक्तानि सुरलोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहारात् । कार्यानुष्ठानाच्चोपार्जितः परोपि लोकः । इति चेतसि मे । त्वज्जन्मना च कृतार्थ एवास्मि । तदयमेव मे मनोरथः । दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन पूर्वराजर्षिगतं पन्थानमनुयास्यामीति । अस्य च मेतर्कित एवायमग्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृतान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा क्व वैशम्पायनः । क्व चैवंविधमस्य स्वप्रेप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् । तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन यथा न चिरकालमेष मे मनोरथोन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते । इत्यभिधाय किंचिदुत्तानितेन मुखेनैव संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

चन्द्रापीडस्तु तया पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोप्यवनम्रतरमूर्तिरुपसृत्य पुनः प्रणामेनोन्नमितात्मा निर्ययौ । निर्गत्य च शुकनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तापरीतमुन्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमविरताश्रुपातोपहतमुखीं च मनोरमां प्रणम्य तादृशाभ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयद्भ्यामिव स्वदुःखभा-

रमनुगतो निवर्तनाय तयोर्निवर्तिताननो मुहुरा द्वारनिर्गतेर्गत्वाग्रतो ढौकितमपि कृतापसर्पणमप्रकृतहेषारवमनुत्कर्णकोशमसुखस्वनममनस्कमनाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवारणाशङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनागप्यारुह्य रयेणैव निरगान्नगर्याः।

निर्गत्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं कायमानमप्रविश्य वहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्कितततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परिजनेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतित्रितयमिव गत्वा सुलभपयोयवसे प्रदेशे निवासमकल्पयत्। उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनरवहन्। वहंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव परापत्य कृतापक्रान्तेस्त्रपया पृष्ठतोनुगम्य बलाद्गृहीतकण्ठग्रहः क परं पलायत इति वैशम्पायनस्य वैलक्ष्यमपनयाम्येवं तत्समागमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमदवलोकनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्याम्येवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया सहैव हेमकूटं गच्छाम्येवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्रां कासौ केन कथितं कियद्दूरे वर्तत इति तत्प्रश्नोन्मुखीं तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीमाभरणतां नीतानि मृणालान्यपास्य भूषणेभ्योधिकां स्वशरीरशोभामेव सर्वाभरणस्थानेषु धारयन्तीं तापोपशमार्पितहारमात्राभरणामत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरि-

तलावण्यशोभान्यङ्गानि करपरामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीमङ्गलग्नानि शयनीकृतकमलकुमुदकुवलयदलकिञ्जल्कशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीं कपोलसङ्गिनीं च मणिदर्पणे विलोक्यायथास्थितां करेण कबरीमंसदेशे विनिवेशयन्तीमानन्दजन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव मकरध्वजानलसंतापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीमुत्सृष्टशेषेणाश्यानमलयजरसेनैवाङ्गलग्नेन भस्मनेव मदनहुतभुजो निवृत्तिमावेदयन्तीमभ्युत्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वतीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयाम्येवं मदलेखां साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य चरणपतितां पत्त्रलेखामुत्थाप्य केयूरकं पुनःपुनः परिष्वज्य निर्भरमेवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधेर्भुव इव वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयाम्येवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोद्दीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयनवर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मालापायां निर्गतायां मदलेखायां त्रपावनम्रमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाद्दोर्भ्यामादाय शयनीयं शयनीयादङ्कमङ्काच्च हृदयं देवीं कादम्बरीमारोपयाम्येवमुद्गाढनीवीग्रन्थिदृढतरार्पितपाणिद्वयायास्त्रपानिमीलितलोचने चुम्बन्नवञ्चितात्मा चिराद्भवाम्येवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमतृप्तैर्निपीय सुजीवितमात्मानं करोम्येवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या इवाङ्गं गाढालिङ्गनसुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरमेवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतोपसर्पणयेव संगोपितसर्वाङ्गयाप्युपदर्शितभावयेव देव्या कादम्बर्या सह तत्किमपि सर्वजनसुलभ

मपि योगैकगम्यं स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि मोहनमपि प्रसादनमिन्द्रियाणामुद्दीपनमपि मदनहुतभुजो निर्वृतिकरमुपाहितसर्वाङ्गखेदमप्याल्हादकरमुपजनितविषमोच्छ्वासश्रमस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननमनुभूयमानमप्युत्पादितानुभवनस्पृहं सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तमतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपमचिन्त्यमसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगतं निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु रम्यप्रदेशेषु रममाणः स्वभावरम्यमपि रमणीयतरतां यौवनमुपनयाम्यैवमुत्पन्नाविश्रम्भां देवीमेवाभ्यर्थ्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामीत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपश्रमोज्जागरव्यथो दिवा रात्रौ चावहत्।

एवं च वहतोप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोर्धपथ एव कालसर्पो वर्त्मनः प्रबलपङ्को ग्रीष्मस्य निशागमो गभस्तिमतः स्वर्भानुरमृतदीधितेर्धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानां मदागमो मकरध्वजकुञ्जरस्य मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाममोघकालपाशवागुरोत्कण्ठितकामिहृरिणानामभेद्यलोहार्गलदण्डो दिग्वारणानामच्छेद्यहिञ्जीरशृङ्खला वाहानामनुन्मोच्यनिगडबन्धोध्वगानामलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानां कालायसपञ्जरोपरोधो जीवलोकस्योद्गर्जन्नलिकुलगलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्विषमतरतडिद्गुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोनवरतधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गमवरुन्धन्विरुद्ध इवान्धकारितमुखो निस्त्रिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योक्षिणी प्रतिघ्नन्निवाशुगमनविघ्नकारी बभूव जलदकालः।

तत्र च प्रथमस्य चेतोहारिभिर्मूर्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दश

दिशस्ततो जलधरैः। अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा काप्यगम्यत पृष्ठतो हंसैः पुरस्तात्परिमलिनोस्य निश्वासमरुतः प्रावर्तन्त पश्चात्कदम्बवाताः। पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्ति नयनयुगलमस्य सलिलं समुत्ससर्ज चरममम्भोमुचां वृन्दम्। आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिकासहस्रपर्याकुलं मनोस्याभवदवसाने स्रोतस्विनीनां पात्रम्। अपि च दुस्तरैर्नदीपूरैरेव सहावर्धन्त मन्मथोन्माथाः। वर्षजलविलुलितैः कमलाकरैरेव सह ममज्ज कादम्बरीसमागमप्रत्याशा। धारारयासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम्। अम्भोदवाताहतैः कदम्बकुड्मलैरेव सहाकम्पतोत्कण्टकिता तनुः। अनवरतजलपतनजर्जरितपक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरेव सह ताम्रतामधत्त नयनयुगलम्। उत्कूलसलिलोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतन्प्राणाः। परिमलमयैर्मालतीकुसुमैरेव सहाजृम्भत रणरणकः। तथातिगुरुनिर्घातैरेवाभज्यन्त मनोरथाः। तीक्ष्णतरकोटिभिः केतकीसूचिभिरेवात्रुट्यन्त मर्माणि। उच्छिखैः शिखिभिरेवादह्यन्त गात्राणि। अन्धकारितदिशा मेघतमसैवावर्धत मोहान्धकारः। तिरस्कृतध्वान्तेन तडिदातपेनैवातन्यत संतापः। भरेणेव गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पितधरापीठबन्धैर्नभसि नवघनैर्घनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैरुद्दाममहारावराविभिरवनिमूले दर्दुरैरनवरतझांकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जलदानिलैरुन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः काननेषु कलापिभिरसमशिखरोपलस्खलनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैरुल्लोलकल्लोलास्फालविस्फारितविषमनिर्घोषझात्कारिभिः सरित्सु पूरैः सर्वतश्च विततेन स्थलीषु संहतेन कन्दरेषूच्चण्डेन शिखरिषु कलकलेनाम्बुषु पटुना पर्वततटेषु मृदुना शाद्वलेषु चारुणा पल्वलेषु सान्द्रेण शाखिषु तनुना

तृणोलपेषूल्बणेन तालीवनेषु यथाधारापतनमाकर्ण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना धारारवेणोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिवा न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वहन्न तिष्ठन्न वैशम्पायनस्मरणे न कादम्बरीसमागमानुध्याने न कथंचिदपि न क्वचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् ।

अनधिगतनिर्वृतिश्चातिकष्टतया वज्रानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसात्कर्तुमिवोद्यतस्य धीरस्वभावोपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । प्लावितसकलधरातलैर्धाराजलैरप्याशोष्यत । द्योतितदशदिशा शतहृदालोकेनापि मूर्छान्धकारेक्षिप्यत । आह्लादितजीवलोकैर्जलदानिलैरप्यदह्यत । पयोभारमेदुरैर्घनैरपि तनुतामनीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां प्रत्यपद्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशीक्रियत । तथापि सकलजगज्जीवनहेतुनापि जीवितसंदेहदोलामारोपितो जलदकालेनोत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोत्प्लवमानोनवरतवर्षाजलजनितेषु मूर्छागमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जञ्जलभरस्थगिते वर्त्मनि विलोचने च स्खलन्विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजोवृष्टिषु चामीलयन्ननुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च मुह्यन्सुदुर्लङ्घ्यवेगान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः स्रोतांसि चोल्लङ्घयन्घनोपाहितवृद्धिना कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन पयःप्लवरयेण चोह्यमानो जीवितप्रत्याशामनिर्वहतो जनांस्तुरंगमांश्च परित्यजंस्तर्ज्यमान इव तडिद्भिरवष्टभ्यमान इव जलधरैर्निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः शकलीक्रियमाण इव शतशो निस्त्रिंशवृत्तिभिर्धारासारैर्निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवाशुगमनविघ्नभूतास्वाशासु कादम्बरीसमागमाशा सुतरां नारुध्यतास्य यया तादृशेपि

यथास्थाननिगडितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले कलामप्यकृतपरिलम्बोनीयत तं पन्थानम् । धाराहतिविकूणिताक्षेण च मुहुर्मुहुर्वलितानमिताननेन श्च्योतदासक्तिसंपिण्डितकेसराग्रेणैकसंतानकर्दमानुमग्नखुरेणादृश्यनिम्नोन्नतस्खलद्गतिना विशीर्यमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीगेत्तारसंतानावानपृष्ठेनापचीयमानबलजवोत्साहेन वाजिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथातथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽभ्यर्हितराजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवलमवहत् ।

वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि निवर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दूरत एव कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत् । तिष्ठतु तावत्पुरस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशम्पायनवृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अयि दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशम्पायनः । पृष्टो वावस्थानकारणम् । पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा । पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्माकम् । पृष्टोसि वानेन किंचिन्मदीयम् । उपलब्धो वाभिप्रायः । उत्पन्नो वालापो युवयोः । मातापित्रोर्वा संदिष्टं किंचित् । परिबोधितो वा त्वयागमनाय । आवेदितं वास्मदीयमागमनम् । नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् । दास्यति वा दर्शनम् । ग्रहीष्यति वास्मदनुनयम् । आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिवसमास्ते । का वा विनोदोस्य तिष्ठतीति ।

स त्वेवं पृष्टो व्यज्ञपयत् । देव देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरंगमैरागत एवाहमित्यादिश्य विसर्जितोहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा वार्तैव नोपजाता । चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोपि न मुच्यत

एवागन्तुं देवश्चन्द्रापीडस्त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ परागतप्रायाश्च वयं तन्निवर्तस्वास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्त्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं यावद्बलान्निवर्तितोऽस्मि। इत्येवमावेद्य विरराम। विरतवचनं च तं पुनरपृच्छत्। किमाकलयस्यद्यतनेनाह्ना यावत्परापतिता पत्त्रलेखा नेति। स तु व्यज्ञपयत्। देव यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी तदा विना संदेहेन परापतत्येवमवगच्छति मे हृदयम्।

इत्युक्तवति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजार्णवमध्यपातिनीं स्वानुमानात्कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विक्लवीभवतः पर्यावर्तन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषैस्ताडितो मदनानलशिखाभिरवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनेनासारधाराः स्मरेषुभिरामन्द्रगर्जितं मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन कलापिकेकाः कालदूतालापैः केतकामोदो विषपरिमलेन खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिरलिवलयानि कालपाशैर्बलाकाश्रेणयः प्रेतपतिपताकाभिरापगाः सर्वक्षयमहापूरप्लवैर्दुर्दिनानि कालरात्र्या कुटजतरवः कृतान्तहासैः। अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया बलं क्षामतया कान्तिर्वैवर्ण्येन मतिर्मोहेन धैर्यं विषादेन हसितं शुचा नयनमश्रुणालपनं मौनेनाङ्गान्यसहतया करणान्यपाटवेन सर्वमेवारत्या। दिवसैश्चोल्लिख्यमानमिवानवरतवाहिनाश्रुपूरप्रवाहेणावभज्यमानमिव सततैर्निश्वासप्रभञ्जनैरुत्खन्यमानमिव संततैर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रैरजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिवापि च महस्रैर्मकरध्वजशरासारैर्वपुषैव च सह क्षीयमाणमिव स्वल्पावशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं कथंकथमपि जीवितं धारयन्धाराधरच्छिन्नतरुतलमाप्लावितोपान्तह-

रिनशाद्वलमसेव्यतटलतावनमनवरतरोघोजलप्रवेशकलुषितप्रान्तमवशीर्यमाणोद्दण्डकुमुददलगहनमामग्नकमलखण्डमुत्प्लवमानाश्यानकिञ्जल्कदलशकलमाजर्जरितकह्लारकुवलयमुद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयमुड्डीनहंससार्थमनवस्थानसारसारसितकरुणमवशिष्टदलतलनिलीयमानोत्ककितचक्रवाकयुगलमुत्कम्पितकादम्बककदम्बकाश्रीयमाणोपकूलनड्वलमुत्कलविरुतकलापिवकबलाककलापाध्यासितोपान्तपादपमुपहतं प्रावृषान्यदिव दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवादत्तदृष्टिसुखमनुत्पादितहृदयाह्लादमनुपजनितमानसप्रीति तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद।

आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वांश्ववारानादिदेश। कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव। तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भवन्त इति। आत्मनापि तुरगगत एव खिन्नोप्यखिन्न इव विचिन्वँल्लतागहनानि तरुमूलानि शिलातलानि लसन्मण्डपांश्च समन्ताद्बभ्राम। भ्राम्यंश्च यदा न क्वचिदपि किंचिदवस्थानचिह्नमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि नियतमसौ पत्त्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेवापक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रं कथमपि नोपलक्ष्यते। निरुद्धोद्देशं गतश्च क्वाप्यस्माभिरसावेवमन्विष्टोपि न दृष्टः। तत्कष्टतरमापतितम्। वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते मे मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रकावलम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः सर्वथा विनष्टोस्मि न दृष्टा देवी कादम्बरी। नापि वैशम्पायनः। इत्येवमुत्पन्ननिश्चयोप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव तत्तां तावत्पश्यामि ततो यथा युक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्य

सैन्यसमायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्याणमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्य महाश्वेतावलोकनकुतूहलात्पश्चाद्राक्कृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव धवलशिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कंपितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुच्चण्डवर्षवाताहतां लतामिवोद्बाष्पदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां महाश्वेतामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये । मा नाम देव्याः कादंबर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृश्यवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेनुभूयते महाश्वेतया । इत्याशङ्काभिन्नहृदयोयमुड्डीनैरेव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्योपविश्य च तस्यैव शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्बाष्पविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् । सा तु तदवस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत् । महाभाग किमियमावेदयति वराकी । यया दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणार्हेपि दुःखमात्मीयं श्रावितं सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग जीवितव्यसनिनी निर्लज्जा निर्घृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् । केयूरकाद्भवद्गमनमाकर्ण्य विदीर्णमानसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितो न मदिरायाः प्रार्थना कृतार्थिता नात्मनः समीहितं संपादितं न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितं न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता यावदत्र

महाभागस्यैव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्प्लुताबद्धलक्ष्यशून्यया दृष्ट्या प्रनष्टमिव किमपीतस्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम्। स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोपि प्रत्यभिजानन्निवासंस्तुतोपि चिरपरिचित इवासंभावितोप्युपारूढप्रौढप्रणय इवास्निग्धोपि परवानिव प्रेम्णा शून्योपि किमप्यनुस्मरन्निव दुःखिताकारोपि सुखायमान इव तूष्णीमपि स्थितः प्रार्थयमान इवापृष्टोप्यावेदयन्निवात्मीयामेवावस्थामभिनन्दन्निवानुशोचन्निव हृष्यन्निव विषीदन्निव बिभ्यदिवाभिभवन्निव हृत इवाकाङ्क्षन्निवानुस्मरन्निव विस्मृतमनिमेषेण निश्चलस्तब्धपक्ष्मणान्तर्बाष्पपूरार्द्रेण कर्णान्तचुम्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाकर्षन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्याब्रवीत्। वरतनु सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस आकृतेर्वा सदृशमाचरन्न वचनीयतामेति। तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेर्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोयं प्रयत्नः। यदियमक्लिष्टमालतीकुसुमसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना कष्टतरतपश्चरणपरिक्लेशेन ग्लानिमुपनीयते। रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव रसाश्रयिणा फलेन किमर्थं न संयोज्यते। जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्र संबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः। किं पुनराकृतिमतो जनस्य। तद्दुःखयति मामस्यास्ते स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपःपरिक्लेशः। यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयत्यात्मानं तदा वृथा वहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः। निष्कारणमुदयति चन्द्रमाः। वृथा वसन्तमासाभ्यागमः। निष्फलानि कुमुदकुवलयकह्ला-

रकमलाकरविकसितानि । निष्प्रयोजना जलदसमयारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मलयानिलेन वेति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तमपि कस्त्वं कुतो वा समायातः किमर्थं वा मामेवमभिदधासीत्यपृष्ट्वैवान्यतोगच्छम् । गत्वा च देवार्चनकुसुमान्याचिन्वती तरलिकामाहूयाब्रवम् । तरलिके योयं युवा कोपि ब्राह्मणाकृतिरस्यावलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोप्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं भविष्यतीति । स तु निवार्यमाणोपि दुर्निवारवृत्तेर्मदनहतकस्य दोषैर्भवितव्यतया वानर्थस्य नात्याक्षीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्दिवसेष्वेकदा गाढायां यामिन्यामुद्रिरत्स्विव भरेणोद्दीपितस्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु लब्धनिद्रायां तरलिकायामप्राप्तसुखा संतापान्निर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कह्लारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेन वीज्यमाना वर्णसुधाकूर्चकैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिरपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेदित्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती कथमभाग्यैर्मे मन्दपुण्यायास्तादृशस्यापि दिव्याकृतेर्महापुरुषस्य तस्य नभसोवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजातं जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिज्जीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यापि येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम न दत्तं किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः कथमियता

कालेन तेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादितेत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रत्येवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणमा चरणादुत्कण्टकमनवरतपतितमदनशरशल्यनिकरनिचितमिव शरीरमुद्वहन्तमुद्रिकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरमेव भस्मसात्कृतमिव मदनहुतभुजा भुजाग्रेण कुण्डलीकृतमृणालमपर्युषितशासनवलयमिवावश्यमरणाय सकलजगदप्रतिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानमुद्भूतसाध्वसोत्कम्पतरलितया केतकीगर्भसूच्या क्वापरं गम्यते हतोसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः कलयेव कर्णान्तलग्नया तर्ज्यमानमुद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसात्मने जलमिव प्रयच्छन्तमात्मेच्छयैव मत्करग्रहणाय निर्वर्तितस्नानमिव स्वेदाम्भसा न युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोपगन्तुमिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसारितभुजयुगलमुत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतरन्तमनवरतप्रवृत्तैराकृष्यमाणमिव पुरस्ताद्दीर्घैर्निश्वासमरुद्भिरुह्यमानमिव दिङ्मुखप्लाविना ज्योत्स्नापूरेण रणरणकशून्यमुच्छुष्काननं प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन प्रतिपन्नं कृपणतयावधीरितं धैर्येण संगृहीतं तरलतया विसर्जितं लज्जयाधिगतं धार्ष्ट्येन दूरीकृतं परलोकभीत्या विमुक्तं युक्तायुक्तविवेकेन संकल्पजन्मन एव केवलस्य वशे स्थितमाविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तं दूरतोपि दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं निस्पृहाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेतस्यचिन्तयम् । अहो कष्टमापतितम् । यद्ययमुन्मादादागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्स्रष्टव्यम् । तच्चिराद्देवस्य पु-

ण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणमिति । स त्वेवं चिन्तयन्तीमेव मामुपसृत्याब्रवीत् । चन्द्रमुखि हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोस्मि । रक्ष मामशरणमनाथमार्तमप्रतीकारक्षममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणागतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोहमाभ्यां कुसुमशरशिशिरकराभ्यामिति । अहं तु तदाकर्ण्य झगित्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव कोपानलेन निर्दहन्तीव तमुन्मिषद्बाष्पस्फुलिङ्गया दृष्ट्या तदा तर्जयन्तीवा पादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेवात्मानमप्यचेतयमाना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम् । आः पाप कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे ते न निपतितं वज्रमवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा विह्वलतां न गता वा वाणी नष्टानि वा नाक्षराणि । मन्ये च न सन्त्येव तेस्मिञ्शरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्च महाभूतानि । येनैवं वदन्नाग्निना भस्मीकृतोसि न वायुना हृतोसि नाम्भसा प्लावितोसि न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोसि नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थितेस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किंचिदपि वेत्सि । येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितसुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिरूपितस्थानास्थानवादी शुक इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमु तस्यामेव जातौ न निक्षिप्तोसि । तेनैकान्तहासहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वदुक्ते दुःखिताहं ते संविभागमिमं करोमि येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे । इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदम् । भगवन्परमेश्वर सकलभुवनचूडामणे

लोकपाल यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तदानेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पतत्विति। स च मे वचसोस्यानन्तरमेव न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्य वेगादुत सद्योविपाकस्यात्मनो दुष्कृतस्य गौरवादाहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव छिन्नमूलस्तरुरिवाचेतनः क्षितावपतत्। अतिक्रान्तजीवितेस्मिन्कृताक्रन्दात्तत्परिजनाच्छ्रुतवती यथासौ महाभागस्यैव मित्त्रं भवति। इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती।

चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनभग्नदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य भगवति कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्या कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं तज्जन्मान्तरेपि भगवती संपादयित्री भूयादिति गदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेनैव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत्। अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायां भर्तृदारिके किं लज्जया पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडो भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति विचालितोपि न किंचिच्चेतयते नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने नायं यथावस्थितपतितानां गात्राणामावरणं करोति नोच्छ्वसिति हृदयेन हा देव चन्द्रापीड चन्द्राकृते कादम्बरीप्रिय क्वेदानीं त्वया विना गम्यत इत्युक्त्वार्तवचसि तरलिकायां तिर्यगाभुग्नचन्द्रापीडमुखनिहितनिश्चलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायामाः पापे दुष्टतापस किमिदं त्वया कृतमपाकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सादितमनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिर्भग्नाः पन्थानो गुणानामर्गे

ल्लिताः ककुभोर्थिलोकस्य कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः कोवलम्बनं भवतु भूमेः कं सेवन्तां सेवकास्त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता वृत्तं समानशीलत्वमस्तमिता च परिजनश्लाघा लघूकृतो भृत्यादरो दूरं गतानि प्रियालपितानि समाप्ताः परित्यागकथाः कथं कथावशेषीभूतोसि भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः क संप्रति साधूनां समाधानमधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्वहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरं धीरस्यापि ते कथं कातरस्येव शुचा भिन्नं हृदयं दयालोरपि ते केयमद्येदृशी जाता निर्दयतास्मासु देव प्रसीद सकृदप्याज्ञापय देहि भक्तजनस्याभ्यर्थनां प्रतिपद्यस्व प्राणान्न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडो न देवी विलासवती नाप्यार्यः शुकनासो न मनोरमा न राजानो नापि प्रजाः परित्यज्य च सर्वानेकाकी क प्रस्थितोसि कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता क सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवमनपेक्ष्य प्रयासीत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने तदाकर्णनोत्कर्णे हा हा किमेतदित्युद्भ्रान्तमनसि समापतति राजपुत्रलोके समुत्प्लुतोत्पक्ष्मनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि दीनतरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्ष्मातले मुहुर्मुहुर्गात्रोन्मोचनायेवाच्छोटितखरखलीनकनकशृङ्खलयोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोल्लासिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा रणन्नूपुरयुगेन मुखरमेखलादाम्ना रम्योज्ज्वलाकल्पेन कल्पितानङ्गचलविभ्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना पुरः केयूरकेणोपदिश्य-

मानमार्गा पत्त्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया सह कृतालापा मदलेखे पत्त्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमतेर्निर्घृणमनसो निःस्पृहागमनमेव न श्रद्दधे किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थात्मश्रद्दधानस्य हिमगृहके मद्विमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितं यत्र सस्मितमालोकितया त्वयैवास्मै सुतरामेवासंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तं तदसौ मरणेपि मे न श्रद्दधात्येवेमामवस्थामन्यथा यदि मदर्थं दुःखमेवमियमनुभवतीत्येतदस्याभविष्यत्तदा तथा गमनमेव नाकरिष्यत्तथागतोप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयैव मया पुनर्दृष्टोपि नालपितव्या नोपालब्धव्यो न चरणपतितस्याप्यनुनयो ग्राह्यो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीयेत्यभिदधानैवाचेतितागमनखेदा कादम्बरी चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगम्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरमिन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धमस्तमिततारागणमिव गगनमपचितकुसुमशोभमिवोपवनमुत्खातकर्णिकमिव कमलमुत्खण्डिताङ्कुरमिव मृणालमवलुप्ततरलमिव हारमुन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं सहसा हा किमिदमित्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथंकथमपि मुक्ताक्रन्दया मदलेखयाधार्यत । पत्त्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुपागमत् । चिराच्च लब्धसंज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव स्तम्भितेव निष्प्रयत्ना निश्वसितुमपि विस्मृतान्तर्मन्युभारनिस्पन्देव चन्द्रापीडवदनसमर्पिताक्षी श्यामारुणानना ग्रहोपरक्तेन्दुबिम्बेव पौर्णमासीनिशा निशातपरशुपातोत्कम्पिनी लतेव वेपिताधरकिसलया लिखितेव स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्थौ । तथावस्थितां च तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मद

लेखाब्रवीत् । प्रियसखि प्रसीदोत्सृजेमं मन्युसंभारमारटन्ती । बाल्यमाक्षेणामुच्यमानेस्मिन्नियतमतिभारोत्पीडितं तटाकमिव सरसमृदु सहस्रधा स्फुटति ते हृदयमित्यपेक्षस्व देवीं मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमपि नास्ति ।

इत्युक्तवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्याब्रवीत् । अय्युन्मत्तिके कुतोस्य मे वज्रसारकठिनस्य हतहृदयस्य स्फुटनम् । यन्नालोक्यैवं सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वमिदं माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्म्रियमाणया जीवितभूतं कथंकथमपि समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवदजीवद्वा संभोगेनानुमरणेन वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तत्किमिति देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमश्रुपातमात्रकेण लघूकृत्य पातयामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनामङ्गलं करोमि । कथं वा पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता हर्षस्थानेपि रोदिमि । किं मे दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलक्रमो न गणितो गुरवो नापेक्षिता धर्मो नानुरुद्धो जनवादान्न भीतं लज्जा परित्यक्ता मदनोपचारैः सखीजनः खेदितो दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मयन्येतदपि चेतसि न कृतं तस्मिन्मदर्थमेवोज्झितप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा तन्ममोपरि स्नेहाबद्धयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोम्बा च मच्छोकादात्मानं परित्यजतः । यथा च मयि वा-

ञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः। येन परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वयि भविष्यति। यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति शून्यं वा भवनमालोक्य न दिशो गृह्णाति तथा करिष्यसि। पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया सहोद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम्। मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः। मत्संवर्धिताया मालत्याः कुसुमानि देवार्चनायैवोच्चेयानि। वासभवने मे शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः। मया स्वयं रोपिताश्चूतवृक्षा यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः। पञ्जरबन्धदुःखाद्वराकी कालिन्दी सारिका शुकश्च परिहासो द्वावपि मोक्तव्यौ। मदङ्कशायिनी नकुलिका स्वाङ्क एव शाययितव्या। पुत्रको मे बालहरिणस्तरलकः कस्मिंश्चित्तपोवने समर्पणीयः। पाणितलसंवर्धितं मे जीवंजीवमिथुनं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते तथा कर्तव्यम्। पादसहसंचारी हंसको यथा न हन्यते केनचित्तथा विधेयः। अपरिचितगृहवसतिः सा च बलाद्विधृता तपस्विनी वनमानुषिका वन एवोत्स्रष्टव्या। क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुपशान्ताय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः। शरीरोपकरणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि। वीणा पुनरात्मन एवाङ्कप्रणयिनी कार्या। अपरमपि यत्ते रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम्। अहं पुनरिमममृतकिरणरश्मिभिरनाश्यानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसेकैरनेकसंतानतुहिनकिरणकिरणनिकरतारकिततारहारार्पणैर्मणिदर्पणप्रणयनेन मलयजजलार्द्रपद्मिनीपत्त्रास्तरणेन सरसबिसकिसलयप्रस्तरैरकठोरमृणालतल्पकल्पनयोद्विकसत्कमलकुमुदकुवलयशयनीयैश्च दग्धशेषमुज्ज्वलचिताज्वालामालिनि विभावसौ देवस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्या-

त्मानम । इत्यभिदधानैव कृतावधारणानुबन्धां मदलेखामवक्षिप्योपसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत् ।

प्रियसखि तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनःसमागमाकाङ्क्षिणी क्षणे क्षणे मरणाभ्यधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं धारयसि । मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामन्त्रये प्रियसखीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । इत्यभिधायोत्पद्यमानपुलककेसरोद्भासिन्यसमसाध्वसानिलाहतोत्कम्पोत्तरङ्ग्यमाणानन्दबाष्पवेगोर्मितरला संगलत्स्वेदमकरन्दबिन्दुनिस्यन्दिनी मुकुलायमाननयनकुमुदा कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा तदवस्थेपि हृदयवल्लभे समागमसुखमिवानुभवन्ती सरभसमुपरिपर्यस्तचिकुरहस्तोद्भ्रान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्नार्चयित्वा चन्द्रापीडचरणौ स्रवत्स्वेदामृतार्द्राभ्यां कराभ्यामुत्क्षिप्याङ्केन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहाज्झटिति तुहिनगिरिमिव सकलमेव तं प्रदेशं कुर्वाणमव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोज्जगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतमशरीरिणी वागश्रूयत । वत्से महाश्वेते पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि भूयस्त्वत्समागमनाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरं शापदोषाद्विमुक्तमप्यन्तरात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा शापक्षयादास्ताम । नैतदग्निना संस्कर्तव्यम । नोदके प्रक्षेप्तव्यम । नापि वा समुत्स्रष्टव्यम् । यत्नतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तेरिति ।

तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिताक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनो लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत्। पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारशीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाविष्टेव वेगाद्धावित्वा परिवर्धकहस्तादाच्छिद्येन्द्रायुधमस्माद्विधानां यथा तथा भवतु त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभस इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत्।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सरसः सलिलाच्छैवलोत्करमिव शिरसि लग्नं गलज्जलबिन्दुसंदोहमयथावलम्बिदीर्घशिखं मुखोपरिपरस्परासक्तैरसंस्कारमलिनतया चोपसूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्वहञ्जलार्द्रदेहासक्तेन बिसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्भासमानं म्लानारविन्दिनीपलाशपृष्ठपाण्डुरेण जीर्णमन्दारवल्कलेनाबद्धपरिकरः करेणाननावरोधिनीर्जटाः समुत्सारयन्नश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमाताम्राभ्यामुद्वहँल्लोचनाभ्यामुद्विग्नाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत्। उत्थाय च दूरत एवोद्दामबाष्पजलनिरोधपर्याकुलयापि बद्धलक्ष्यया दृष्ट्या विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवादीत्। गन्धर्वराजपुत्रि जन्मान्तरादिवागतोपि प्रत्यभिज्ञायते जनो न वेति। सा त्वेवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्था कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत्। भगवन्कपिञ्जलाहमेवंविधापुण्यवती य भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि। अथवा युक्तैवेदृशी मय्यनात्मज्ञा संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेपि देवे पुण्डरी जीवामि। तत्कथय केनासावुत्क्षिप्य नीतः किमर्थं वा नीतः किं व स्य वृत्तं क वर्तते किं वा तवोपजातं येनैतावता कालेन वार्तापि न दृ

कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समागतः। स त्वेवं पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेनोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्।

गन्धर्वराजपुत्रि श्रूयताम्। अहं हि कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहादाबद्धपरिकरः क मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसीत्यभिधाय तं पुरुषमनुबध्नञ्जवेनोदपतम्। स तु मे प्रतिवचनमदत्त्वैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमानिकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानगगनमार्गो दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिरलोलतारकेक्षणाभिरितस्ततः प्रणम्यमानस्तारकाभिरम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभिरामसकललोकं चन्द्रलोकमगच्छत्। तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत्। कपिञ्जल जानीहि मां चन्द्रमसम्। अहं खलूदयगतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ननेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधः संशप्तः। दुरात्मन्निन्दुहतक यथाहं त्वया करैः संतापयोत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवल्लभासमागमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमीभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसीति। अहं तु तेनास्य शापहुतभुजा झटिति ज्वलित इव निरागाः किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपस्त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम्। अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि। वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसं-

भवादप्सरसः कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना । तया चायं भर्ता स्वयंवृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवति । तद्यावदयं शापदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशो भूदिति मयेदमुत्क्षिप्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्यायमानमा शापक्षयात्स्थितम् । अधुना त्वं गत्वैनं वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां कांचिदपि करोति । इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् ।

अहं तु विना वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भृकुटिविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्याब्रवीत् । दुरात्मन्मिथ्यातपोबलगर्वित यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरंगमेणवोल्लङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेवतरेति । अहं तु तमुद्बाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिरवदम् भगवन्वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । उपसंहर शापमाशु त्वमिममिति । स तु मां पुनरवादीत् । यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत् करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि । इत्येवमुक्तस्तु तमहमवदम् । भगवन्यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरंगमत्वेपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन कालो यायादिति

स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्। अनया स्नेहलतया ते ममार्द्रीकृतं हृदयम्। तदालोकितं मया। उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम्। वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नः। त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसीति। अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधःस्थिते महोदधौ न्यपतम्। तस्माच्च तुरंगीभूयैवोदतिष्ठम्। संज्ञा तु मे तुरंगत्वेनापि न व्यपगता। येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीतो देवश्चन्द्रमसोवतारश्चन्द्रापीडः। योप्यसौ प्राक्तनानुरागसंस्काराद्भिलपन्न जानत्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धः सोपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः।

इत्येतच्छ्रुत्वा हा देव पुण्डरीक जन्मान्तरेप्यविस्मृतमदनुराग मन्त्रनिबद्धजीवित मच्छरण मन्मुखावलोकिन्मन्मयसकलजीवलोक लोकान्तरगतस्यापि तेहमेव राक्षसी विनाशायोपजाता दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रदाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पुनस्ते व्यापादनं स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे किं ब्रवीमि किमाक्रन्दामि कमुपयामि शरणं को वा करोतु मयि दयां याचेहमात्मनैवाधुना देव प्रसीद कुरु दयां देहि मे प्रतिवचनमित्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे मन्ये च तवाप्येवमुत्पन्नं मन्दभाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्यां न प्रतिवचनं ददासि हा हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यनिर्वेदेनेत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडनमवनावात्मानमपातयत्।

कपिञ्जलस्तु तथार्तकृतप्रलापां सानुकम्पमवादीत्। गन्धर्व-

गजपुत्रि कस्तवात्र दोषो येनैवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । को वाधुना सुखपाकेनुभवनीये दुःखस्यावसरो येनैवात्मानं शुचा व्यापादयसि । यदसह्यतरं तत्त्वया निर्व्यूढं दृढीकृतहृदययास्यैव समागमप्रत्याशया । यथा च शापदोपादिदमुपगतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव । चन्द्रमसोपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुन्मुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोकानुबन्धः । द्वयोरेव श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं तपः । तपसो हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किंचित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमपि नचिरात्तथैव मे वयस्यस्याङ्के निजतपसः प्रभावात्पदमवाप्स्यसि । इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् ।

उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत् । भगवन्पत्त्रलेखया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतः । तत्किं तस्याः पत्त्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु भगवानिति । स तु प्रत्यवादीत् । राजपुत्रि सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क्व चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्य क्व पुण्डरीकात्मकस्य वैशम्पायनस्य जन्म किं वास्याः पत्त्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम् । इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत् ।

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनपयसि यथास्थानमपसृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत् । प्रियसखि तुल्यदुःखितां त्वां

सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा । अद्य मे शिरः समुद्घाटितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न लज्जे । तवाप्यहमद्यैव प्रियसखी संजाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोपरः प्रष्टव्यो मया । केन वापरेणोपदेष्टव्यम् । तदेवं गते यत्करणीयं तदुपदिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः । इत्युक्तवतीं कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्यवादीत् । प्रियसखि किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा । यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तोऽद्य कपिञ्जलहस्तात्स्फुटीभूतः । तदा तु वाङ्मात्रकेणैव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किंचिदपि कर्तुम् । तत्त्वमन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्ययस्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्ग एवास्ते । तदन्यथात्वेऽस्य करणीयचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां मृदश्मकाष्ठमय्यः प्रतिमाः श्रेयसे पूजासत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्रसन्ना ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चोत्थाप्य तामखेदार्हां चन्द्रापीडतनुमन्यतरस्मिञ्शीतवातातपवर्षादिसर्वद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैरखेदयन्ती स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरवलया स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले प्रक्षाल्य पुनः पुनर्गाढलग्नमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपर्युपरिनिमीलितागतबाष्पवेगतरललोचनान्यदेव किमप्यचिन्तितमनुत्प्रेक्षितमशिक्षितमनभ्यस्त-

मनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोमप्रकृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरार्तरूपा रूपान्तरमिव तत्क्षणेनैवागता विगतजीवितेव शून्यमुखी मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य पीडितोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तं दिवसमक्षिपत्।

यथैव च दिवसमशेषं तथैव तां गम्भीरमेघोपरोधभीमामनवरतगर्जितध्वानकम्पितहृदयबन्धामाबद्धकलकलापिकुलकेकाकोलाहलाकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदर्दुरारटितबधिरितश्रोत्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितदिशमशनिनिर्ह्लादतर्जनापादितभुवनज्वरां ज्वलत्खद्योतनिवहजर्जरिततरुगहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तपस्विनीमपि दूरीकृताबलासहभुवं भीतिमपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणकमलाचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती। प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैः शनैः पाणिना स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत्। प्रियसखि मदलेखे न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति। अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमालोकयामि। तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय। इत्येवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्। प्रियसखि किमत्र निरूपणीयम्। अन्तरात्मनो विरहव्यापारमात्रकमस्योपरतम्। अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुन्मुक्तं श्रिया वदनम्। तथायं संवेल्लिताग्रभागः स्निग्ध-

कुन्तलकलापः । तथैवेयमिन्दुशकलानुकारिणः कान्तिर्ललाटस्य । तादृशमेवेदमामुकुलितनीलोत्पलद्युतिहारि कर्णान्तायतं लोचनद्वयम् । तथैव चेमावहसतोपि विहसिताविवोद्भासितकपोलमूलौ सृक्कोपान्तौ । तादृश एवाभिनवकिसलयच्छविरधरः । तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणिपादम् । तथैव चेदमविगलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवमङ्गानाम् । तत्सत्या सा भारती कपिञ्जलावेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि । इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरं महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयत् । देवि त्वत्प्रभावोयं यदेवमस्मानपुण्यवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लरक्ततामरसच्छायम् । तथैव च पुनः प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्च मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः । इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतयोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणावङ्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्चोपजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत् । प्रियसखि

देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरवश्यमा शापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम्। तदिममत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय। येन नान्यथा मां संभावयतः दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः। यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि। न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम्। मया चोपरतमेव देवमालोक्य न रुदितम्। सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि। इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत्।

गत्वागतया च तया प्रियसखि सिद्धं तेभिवाञ्छितमेवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरया गाढगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय च वक्तव्यावयोर्वचनाद्वत्से कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति तदयमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतस्तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोवतारस्तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दवाष्पनिर्भरमाननारविन्दं ते द्रक्ष्याव इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत्।

अथापगतवति जलदसमये घननिरोधोद्बन्धादिवोन्मुक्ते जीवलोके प्रसरन्तीष्विवाशासु फलभरावनम्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु काशकुसुमधवलास्वरण्यस्थलीषु सेव्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु कह्लारहारिषु पल्वलेषु कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु शेफालिकापरिमलग्राहिषु निशावसानमातरिश्वसु चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषूद्दामफुल्लेन्दीवररजोवाससुरभिषु वासरेषु सलिलापसरणक्रमतरंग्यमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु सुखोत्तारतामापन्नास्वापगासु पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरूढतृणोलपच्छन्नेषु मन्दाश्यानकर्दमोत्क्रियमानाभिन-

वपद्वीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु जम्बालविगमात्सर्वतस्तुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यज्ञपयत् । देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिर्यथावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः । भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरायावनितलपतये देवदेवाय तारापीडायावेदयत । इत्येवमभिहितास्तु तेस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन् । यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवायमर्थस्ततो युज्यतेस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं कृतवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलग्नाश्चरणरेणवः । यद्विज्ञाप्य देवीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः । इत्यावेदिते देवी प्रमाणम् । इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वासश्वशुरकुलवैक्लव्याद्विलीयमानेव

शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलताग्काभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यां गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथं कथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच । स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनया सद्भृत्या न पश्यन्तीत्यघटमानकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेश्यन्ताम् । पश्यन्तु देवम् । सफलयित्वागमनपरिश्रमेण सार्धं लोचने ततो यास्यन्तीति । आज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पश्चाङ्गालिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणवन्दनसद्भावनिहितोत्पक्ष्मनिभृतदृष्टींस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमिवालोक्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत ।

भद्रमुखाः परित्यज्यतामयं क्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः शोकावेगः । यत्खल्वनालोचितावधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नामशोकावेगाय । यत्पुनः सुखोदर्कं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये । तदेष वृत्तान्त एवंविधो येन न केवलमत्र निरवकाशता शोकस्य प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्यावसरः । किमत्र परिबोधनेन । अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तः । भवद्भिरपि दृष्टं च पुरेवाक्षततनोर्देवस्य वदनम् । संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभावितैव तद्गम्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्ष दृष्टोऽप्युपरतशरीराविनाशवृत्तान्तः प्रकाशनीयः । दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरसि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम् । यतः कारणादुपरतिः खल्वव

र्थ्यंभाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति । शरीराविनाशः पुनः प्राणैर्विनाकृतानां दृश्यमानोप्यश्रद्धेय एव । तदस्यावेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरणसंशये निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमत्यद्भुतभूतोर्थो गुरुजनेष्वाप्रकटीभविष्यति । इत्येवमादिष्टाश्च ते व्यज्ञापयन् । देवि किं विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हस्ते द्वयमप्येतन्नास्ति । युवराजवैशम्पायनयोर्वार्तां विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन संभाव्य प्रेषितानामप्रोषितजीवितानामगमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि दयिततमतनयवार्ताश्रवणलालसस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखप्लुताक्षीण्युद्वीक्ष्य मुखानि निर्विकारवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव । इति विज्ञापिता तैरेवमेतदित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीत् । मेघनाद वेद्मि संस्तुतजनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरूणां चेतःपीडामवेक्षमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि दुःखमापतति । कीदृशं भवति । किं पुनरिदं महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु । एभिः सहापरः कश्चिच्छ्रद्धेयवचाः प्रत्यक्षदृष्टसकलवृत्तान्तः संप्रत्ययाय व्रजतु । इत्येवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत् । देवि राजलोके तु का कथा भृत्यवर्गोपि सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वा स्थितो यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति । भृत्या अपि त एव ये संपत्तौ विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते । समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति । आलप्यमाना न समानालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते । क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते । पृष्टा हितप्रियं विज्ञापयन्ति । अनादिष्टाः

कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकत्थन्ते । विकथ्यमा अपि लज्जामुद्वहन्ति । महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते दानकाले पलायमानाः पृष्ठतो निलीयन्ते । धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति । गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं f छन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायामसंतोषो हृदयाराधने व्या नमाननावलोकने वाचालता गुणग्रहणे कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । च विद्यमानेपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोप्यन इव शृण्वन्तोपि बधिरा इव वाग्मिनोपि मूका इव जानन्तोपि ज इवानुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः स्व त्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवायमेवं स्थि भृत्यलोकः । देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतम धारयतु देवी । इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसे कमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ सुबहुदिवसापगमे वार्तां विनोत्ताम्यन्ती चन्द्रापीडस्यैवाग नायोपयाचितं कर्तुमवन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तिमातृणामायतनं f गता विलासवती देवि दिष्ट्या वर्धसे प्रसन्नास्तेवन्तिमातरः परा ता युवराजवार्ताहरा इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात्परिजनादुप त्यानन्दबाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरदलस्रजेव विक्षेपदीर्घया ष्ट्यार्चयन्तीव चिरं दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता फूत्‌ त्य प्राकृतेवार्ता केनेदममृतं मे वाक्छलाद्वृष्टं कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जा केन दृष्टाः कियद्दूरे वर्तन्ते किं वा तैः कथितं कुशलं मे वत्सस्ये पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनं संघशः प्रधावितेन नरपति तिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतो युवराजः किं

दूरे भवद्भिः परित्यक्तो दिवसेष्वेतेषु क वर्तते क वा भवद्भिर्यात्वा दृष्टः क वातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धाराधरागमस्तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये वहत एवास्यापक्रान्तस्त्वरितक एतद्वेत्ति किमनेन वेदितेनाप्येतत्कथयतु यदर्थमयं क्लेशः कृतो युवराजेन स दृष्टो वैशम्पायनः प्रत्यानीतो वा मिलितोऽस्य पत्त्रलेखासहितो मेघनादो दत्तः कथं कश्चिदपि संदेशो देववर्धनेन मे मित्त्रमेवासावद्यारभ्य राभसिकतयैव विनाशं बलाद्गतस्य बालधर्मणो वत्सस्य बिभेम्येव वार्तां पृच्छन्नपि जीवत्यसावस्य वाजी यो युवराजेन प्रसादीकृतः प्रसीदत सादिनां प्रथमस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथयत वार्तामुत्प्रेक्षामहे महानश्ववारैरनुभूतः क्लेश इति कुशलं महाश्वपतेरश्वसेनस्य श्वशुरोऽसावस्माकं विस्मयः कृतोऽस्मत्पित्रापि यच्चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितमाहितभर एवासौ युवराजभवने दृष्टो भवद्भिर्भ्राता मे भरतसेनः सपरिजनस्य सेनापतेर्भद्रं भद्रसेनस्य सेवाव्यसनी सूनुर्मे कुमारवर्मा तत्र लगति बलाधिकृतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य रोपितस्तेनासीन्नासीरार्थे युवराजो राजकुले कः प्रसादवित्तो वर्धमानो मान्यते वा केन वा किं लब्धमेतावद्भिर्दिवसैराजीवनिका बहवः खल्वभिनवमेवका जाता यातु तावत्सर्वमेवान्यद्येन दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसेनस्य वार्तां पितर्युपरते प्रथममेव स प्रविष्टो यात्रां मात्रास्य दुःखान्तरितप्रत्यप्रपतिमरणशोकादशनक्रियैव परित्यक्ता न विद्म एवं कथं सा जीवतीत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं पृच्छ्यमानानप्यदत्तवचसो नासाग्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिवाध्वश्रमनिःसहाङ्गानपि पदाकृष्टिसंभावितोद्यमायासितया गत्या गच्छतश्चातिमलिनपटच्चराच्छादितानसंस्कारमलिनकायाननेकधैवोद्गद्धाध्वधूलिपरुषमूर्धजान्ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रया-

निव श्रमस्य पदन्यासानिव दौर्मनस्यस्यावासानिव प्रवासस्य संदर्भानिव सर्वदुःखानां दूरत एव त्वरितकसमेतांस्ताँल्लेखहारकान् । आलोक्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थित्वा तेषामाह्वानायादिदेश।

अनन्तरं चातर्कितापतितदर्शनोत्पादितद्विगुणदुःखावेगान्मुषितानिवोन्मुक्तानिवेन्द्रियैर्दारुमयानिव शून्यशरीरान्निर्जीवितानिवोपसर्पतः पुरस्तात्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वसस्खलितचरणकमला कतिचिद्गत्वा पदानि गद्गदतरमुच्चैरकृतप्रणामानेवावादीत् । भद्राः कथयताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयम् । अप्रत्ययमेवाश्रयते । वत्सो दृष्टो वा न भवद्भिः । इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादिवाभिमुखमुन्नामितवदना व्यज्ञापयन् । देवि दृष्टास्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः । शेषमेष त्वरितको निवेदयिष्यति । इत्यभिवदत एव तानुद्बाष्पमुखी प्रत्युवाच । किमपरमयं तपस्वी निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृत्यपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिराविषण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां मन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टैर्यदावेदितव्यं तद्भवद्भिरेवावेदितम् । हा वत्स जगदेकचन्द्र चन्द्रापीड चन्द्रानन चन्द्रशीतलप्रकृते चन्द्राभिरामगुण लोचनानन्दभूत किं भूतं ते येन नागतोसि । तात चन्द्रापीड पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना । न युक्तमेतत्तवाम्ब न परिलम्बं मनागपि करोमीति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र काप्यवस्थातुम् । वत्स गच्छत एव ते मयास्य हतहृदयस्य शङ्कयैव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्धृतोसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभाग्याया ममैवैतान्यपु-

ण्यानां विलसितानि । भवन्त्यपुण्यवत्योपि लोके न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवाच्छिद्य क्वापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स सुदूरस्यापि पादयोः पतामि ते । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वदनमालोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जातदुर्लभक न जानाम्येव किमा जन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि । उत यौवनाभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम् । आहोस्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम् । इत्येवं विलपन्तीं मामवलोक्य हृदयस्थितो मैवं कृथाश्चेतसि पुत्र यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती । जात त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेवं ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्मि किमपि प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावाद्वेत्यथापि न श्रद्दधाति मे हृदयमनिष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्तां भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात किं ब्रवीषि यथा किमनेन सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैक्लव्येनेति । एषा स्थितास्मि ते वत्स वचनात्तूष्णीम् । न रोदिमि । इत्यभिदधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगात् ।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्दरास्फालनोद्वेल इव महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां प्रजविनीं करेणुकामारुह्य ग्यादापिबन्निव पुरो राजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्तनादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निवोद्वासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः । उपेत्य चा-

वन्तिमातृगृहमवतीर्य तिर्यग्विषण्णोद्वाष्पवदनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता कदलीदलैश्च वीजयता जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता कथं कथमपि चेतनामापाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत्। दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्छावशेषापनयनायेव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्शनैः शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत् । देवि यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ततो न जीव्यत एव। किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्योपगमेन तुच्छतां नीयते। इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि। किमपरं क्रियते। नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम्। अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया। विधिर्नामापरः कोप्यत्रास्ते। यत्तस्मै रोचते तत्करोति। नासौ कस्यचिदप्यायत्तः। एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं वास्माभिर्लब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः । अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम्। उत्तानशयस्योन्मुच्य चरणावुत्तमाङ्गे कृतौ । जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्के लुलतः स्पर्शसुखमनुभूतम्। अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि। विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः। गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम् । उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता। अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम्। दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि। एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम्। सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम्

अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव कथितम् । एतावत्तु मयाव्यक्तमेतदेव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम् । यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः । स वेत्ति सर्वं वृत्तान्तम् । सोपि त्वया न पृष्ट एवेति । तत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः । इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारस्त्वरितकमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देव इति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य चन्द्रापीडस्नेहादेहीत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वादिष्टवान् । भद्र कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन च लिखितेपि नायातः । अनागमनकारणं वा किंचिन्न प्रतिलेखितवानिति स त्वेवमादिष्टो राज्ञा गमनतः प्रभृति यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्यातिक्षुभितशोकार्णवाक्रान्तिविक्लवः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवादीत् । भद्र विरम संप्रति । कथितं त्वया कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहदः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् । कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोस्मि । हा वत्स त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःखभागिनो निस्त्रिंशाः कर्मचाण्डालाः । येषां तवापि हृदयस्फुटने निर्विकारत्वमेव । देवि वज्रसारतोपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम् । यन्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुःखभीरवोमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी वत्सस्तावदेवानु-

गमनाय प्रयतामहे। सशोकं शुकनास किमद्यापि तिष्ठसि। अयं स कालः स्नेहस्य। महाकालायतनसमीपे समादिश सपदि परिचारकांश्चितारचनाय। रचयत झटिति काष्ठानि काष्ठिकाः। किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः। गत्वा निष्क्रामयत हुताशनप्रवेशोपकरणानि। निष्कारणरुदितेन किमधुना। उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयाशेषं देवि द्विजेभ्यः कोषम्। कस्य कृतेद्यापि पाल्यते। पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य मे। यात यथाभूमि भूमिपतयः। उत्सृष्टाः स्थ। यथा च नाद्यैवास्य दुःखं जानन्ति प्रजास्तथा करिष्यथ कथावशेषीभूतो मे वत्सः। कमपरं संविधाय यामि। एवमार्तप्रलापिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्या धृतशरीरमार्ततरस्त्वरितकं व्यज्ञापयत्। देव स्फुटितेपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं शृणोतु तावद्देव इति।

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकवेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट इव दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रौषीत्। श्रुत्वा च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुःश्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्षस्तिमिततारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुकनासमुखेभ्यपातयत्। सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि निधानीकृत्यात्मदुःखं सुहृद्दुःखापनोदायैव यतन्ते यतः शुकनासस्तदवस्थोपि स्वस्थवदवनिपतिमुवाच।

देव विचित्रेस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमयेषु देवतिर्यग्यो

निमानुषेषु त्रिगुणात्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वरस्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाकस्वभावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वा नियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्षः । यदि युक्तेर्विचारात्कियन्त्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि संवादीनि दृश्यन्ते । मुद्राबन्धाद्ध्यानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाकर्षणे भ्रमणे वा । मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ । नानाविधद्रव्यसंयोगानां वा मरणमदनाद्युत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु शक्तेः समुत्पादनात् । अन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्य एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजास्मिँल्लोके शान्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वमुपगताया गङ्गायाः शापदोषादष्टानामपि वसूनां मनुष्येष्वुत्पत्तिः । तिष्ठतु तावदन्य एव । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जामदग्नेरात्मजतामुपगतः । श्रूयते च पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य तथैव मथुरायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी । न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमत्रासंभाव-

नीयम् । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्र एव दृष्टः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याविनाश कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राप्यखिललोकप्रख्याता भावममृतमेवैकं कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्ये वार्ता । तत्सर्वमेतदित्थमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्च तादृशाकारक न्तेरखिललोकाह्लादकारिणोन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणैं चिराच्छापावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलन्नयनपयसं वध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनामान्तरितः लोकपालस्यैव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृतमेव संतापं परित्यक्ष्या देवः । तयोरेवं शापोस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्ध्यताम् । अकुशलमपि यमनियमकष्टव्रतोपवासादिना तपःपरिक्लेशे क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यद्यदेवं गते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तदद्यैवारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि । उत्पत्तिरपि तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।

इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत् । सर्वमेतद्यदार्येणाभिहितं कोन्यो बुध्यते । केन वापरेण वयं परिबोधनीयाः कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम् । किं तु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटनं हृदयस्याग्रतो दृष्टिलग्नं सर्वमेवान्यदन्तरयति तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्याक्षिं

वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनादृतेऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणाय । इत्येवमवधारयत्वार्यः । इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्यज्य लज्जां विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद । आर्यपुत्र यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्ताम्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव । जानामि वरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि । न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनराशानिबन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपायस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु । इति वदन्तीमेव विलासवतीमासाद्यान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः षट्कर्मा समुपसृत्य स्वस्तिपूर्वकं व्यज्ञापयत् । देवि सर्वत एवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनाकुलीकृतहृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्त्यागता । राज्ञो लज्जमानानोपगता स्थानमिदम् । तदेषा मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम् । किमेभिः कथितम् । जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः । स्वस्थशरीरो वा । ढौकितो वा पुनर्युवराजस्य । क्व वर्तते । तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैरिति । राजा तु तदुपगतिवार्ताया अपि कष्टतममाकर्ण्य दीर्ण इव शुचा शतगुणीभूतशोकोत्प्लुताङ्गीं विलासवतीमवादीत् । देवि न श्रुतं किंचिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते । अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव वियुज्यते । तदुत्तिष्ठ स्वयमेव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथा यथार्यशुकनासेन

सह यातव्यम्। इत्येवोत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयत्। आत्मनापि शुकनासेन सह गमनसंविधानमकारयत्।

अथ तथा प्रस्थिते राजनि राजानुरागाच्चन्द्रापीडस्नेहेन चाश्चर्यदर्शनकुतूहलाय प्रथमगतपितृपुत्रभ्रातृमित्रस्वजनदर्शनाय च गृहरक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव लोको गन्तुमुदचलत्। राजा तु शीघ्रगमनविघातहेतून्समस्तानेव निवर्त्य प्रलघुपरिकरः पिबन्निव पन्थानमेकदिवसेनेव परापतितुमीहमानः स्तोकत एवाध्वनः प्रभृत्युत्ताम्यता हृदयेन कियत्यध्वन्यद्यापि वर्तामहे कतिपयैर्दिवसैः परापताम इति मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं त्वरितकमाहूयाहूय पृच्छन्नविच्छिन्नकैः प्रयाणकैर्वहन्न बहुभिरेव दिवसैरासससादाच्छोदम्। आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेनान्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्ततमानश्ववारान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान्।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तमुज्झितात्मसंस्कारमलिनकृशशरीरमवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गमुद्बाष्पदीनतरदृष्टिं जीवितलज्जया रसातलमिव प्रवेष्टुमीहमानमहमहमिकया परस्परावरणेनैवात्मदर्शनमभिक्षन्तमक्षतमपि हृतमिव सपरिच्छदमपि मुषितमिव जीवन्तमपि मृतमिव ससंभ्रमकृतागमनमपि प्रतीपमाकृष्यमाणचरणमिवाङ्गैरेव सगलितोत्साहं बाष्पेणैव सह मुक्तात्मानं वैक्लव्येनैव सहोपसर्पं मेघनादपुरःसरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजलोकमालोक्योल्लसिततनयशोकोर्मिवेगाक्रान्तोप्युच्छ्वसित इव दृष्टभूतचन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययान्तरात्मना निवृत्य सावरणपर्याणतिनीं विलासवतीमवादीत्। देवि दिष्ट्या वर्धसे। ध्रियते सत्यं शरीरेण वत्सः। येन सकल एवायं तच्चरणकमलानुजीवी राजपु

लोकस्तत्पादमूलादागत इति । सा तु तदाकर्ण्य किंचिदात्मपाणिनैवोत्सारितावरणसिचयाञ्चला निश्चलया दृष्ट्या चिरमिवालोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छिन्नाश्रुधारापि धैर्यमुन्मुच्योच्चैरारटितवती हा वत्स कथं सहपांशुक्रीडितस्यैतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यस इति । तथारटन्तीं तु तां समाश्वास्य दूरत एव राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं मेघनादमितो ढौकस्वेत्यादिश्योद्दिश्याप्राक्षीत् । मेघनाद कथय को वृत्तान्तो वत्सस्येति । स तु व्यज्ञापयत् । देव चेतनाविरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतं शरीरं पुनर्ज्ञायते । दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायत इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवितप्रतिलम्भे समुपजातप्रत्याशः श्रुतं देव्या मेघनादस्य वचनं तदेहि चिरात्पुनः कृतार्थयामो दर्शनेनात्मानं पश्यामो वत्सस्य वदनमित्यभिदधान एवाभिवर्धितगतिविशेषया करेण्वा महाश्वेताश्रममगमत् ।

अथ सहसैव तच्चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुरःप्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनबिन्दुसंदोहा हा हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियन्तावदहमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेधसा परं दग्धव्येत्यभिदधानैव धावित्वा ह्रिया महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशत् । चित्ररथतनयापि सत्वरोपसृतसखीकदम्बकावलम्बितशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तदवस्थयोश्च तयोः शुकनासावलम्बितशरीरो राजा विवेशाश्रमपदम् । तदनु मनोरमावलम्बिता पुरःप्रधावितोत्प्लुतायततरदृष्टिः क्व मे वत्स इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सहजयैव कान्त्याविरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव तं पुत्रवत्सला

तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः प्रस्रवेण च सिञ्चन्ती महीतलमेहि जात दुर्लभक चिराद्दृष्टोसि देहि मे प्रतिवचनमालोकय सकृदपि मामनुचितं तात तवैतदवस्थानमुत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय तनयोचितं स्नेहं न चानाकर्णितपूर्वं बाल्येपि त्वया मद्वचनमद्य किमेवं विलपन्त्या अपि न शृणोषि जात केन रोषितोस्येषा तोषयामि वत्स पादयोर्निपत्य पुत्र चन्द्रापीड प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ क सा गता ते गुरुभक्तिः क ते गुणाः क स स्नेहः क सा धर्मज्ञता क तत्पितृपक्षपातित्वं क सा बन्धुप्रीतिः क सा परिजनवत्सलता कथमभाग्यैर्मे सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोस्यथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ वयमुदासीनहृदयास्त्वयीति कृतार्तप्रलापा समुपसृत्य पुनः पुनर्गाढमालिङ्ग्याङ्गानि शिरः समाघ्राय कपोलौ चुम्बित्वा चन्द्रापीडस्य चरणावुत्तमाङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत्। तथा रुदतीं तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापहरणक्षमाभ्यां भुजाभ्यामवलम्ब्याब्रवीत्। देवि यद्यप्यावयोः सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरेवायमशोचनीयः। तदुन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः। अस्मिञ्शोके कृते न किंचिदपि भवति। केवलं गल एव स्फुटति रटतो न हृदयम्। निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति वदनान्न जीवितम्। निरासङ्गं नयनजलमेव पतति न शरीरम्। अपि च वत्सस्यादर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम्। तवैवमालोक्यमाने मुखेस्य दूरापेतम्। अपरमस्यामवस्थायामावाभ्या-

मपि तावत्परमवष्टम्भं कृत्वा मनोरमा शुकनासश्च संधारणीयौ ययोर्लोकान्तरितो वैशम्पायनः । तिष्ठतां तावदेतावपि । यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्युदयमहोत्सवः सैवेयं गन्धर्वराजतनया वधूस्तेस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणाद्यापि संज्ञां न प्रतिलभते । तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय । ततो यथेच्छं रोदिष्यसि ।

इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती क्व सा मे वत्सस्य जीवितनिबन्धनवधूरित्यभिदधत्येव ससंभ्रममुपसृत्याप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय कादम्बरीं करेण मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्यानवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटं लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण च पाणिना हृदये स्पृशन्ती समाश्वसिहि मातस्त्वया विनाद्यैव प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य मे चन्द्रापीडस्य शरीरं मातस्त्वममृतमयीव जातासि येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितमित्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तन्निर्विशेषवृत्तिना विलासवतीशरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखयाङ्कादवतार्य परवत्येव यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरूणाम् । आयुष्मति दीर्घकालमविधवा भवेति कृताशीर्वादा च शनैः शनैस्तैरुत्थाप्यमानातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत । अथ प्रत्यापन्नचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिरमिवास्य गाढमङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च स्पृशंश्च स्थित्वा मदलेखामाहूयादिदेश । दर्शनसुखमात्रकमस्माकं विधीयमानम् । तत्रा-

स्माभिरासादितम्। तद्यादृशेनैवोपचारेणैतावतो दिवसानुपचरितवती वधूर्वत्सस्य शरीरं स एवोपचारो नास्मदनुरोधाल्लज्जया वा मनागपि परिहरणीयः। वयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव केवलम्। किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा। यस्याः करस्पर्शेनाप्यायितमेतदविनाशि सैव वधूः पार्श्वेस्य तिष्ठतु। इत्यादिश्य निर्जगाम। निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूय सबहुमानमवादीत्। न भवद्भिरवगन्तव्यं यथाद्य शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमीति। पूर्वचिन्तित एवायमर्थो यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया क्वचिदाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमिति। स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः। किमपरं क्रियते। अनतिक्रमणीया नियतिः। अप्रापणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम्। प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवमक्षतेष्वविरहितमस्त्येव। अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेव तेष्वेवावस्थितम्। तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम्। धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति। यत्र बलाद्गले पादमाधाय यदा तदानिच्छतोप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन। तद्यदि पात्रे क्वचिदपि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपार्ज्यन्ते लाभ एवायम्। तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थनीयाः। इत्युक्त्वा संनिहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि तथा हि हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेष्व-

न्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु कुन्तलरचनाभियोगं जटास्वाहारहार्दं कन्दमूलफलेषु शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रे प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु नर्मालापं धर्मसंकथासु समररसमुपशमे जयेच्छां परत्र कोशस्पृहां तपस्याज्ञां मौने सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये तनयस्नेहं तरुषु संक्रमय्य तथा तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहरुपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवातिष्ठत्।

इत्येव च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायं स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव ताञ्छ्रावकानवादीत्। दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम्। यत्कथयितुं प्रवृत्तोस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोस्मि। तद्यः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्दिव्यलोकतः परिभ्रश्य मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुरभवत्स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताच्च सत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः।

इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येपि मे सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेभवन्। सकलासु च कलासु कौशलमुपजातम्। उपदेशाय मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संपन्ना। विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम्। किं बहुना। मनुष्यशरीरादृते सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः सैव कामपरवशता स एव महाश्वेतायामनुरागः सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव। केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत्। तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः किं तातस्य तारापीडस्य किमम्बाया विलासवत्याः किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्योत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्याहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कस्य कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति। तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशितशिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशन्निव पातालतलं कथमपि शनैः शनैर्व्य-

ज्ञापयम् । भगवंस्त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोस्मि संवृत्तः । स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः । मूढतायां च यथैव मे तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि । अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं यस्य मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम् । तत्तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान् । येनायं तिर्यग्योनिवासोपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते । इत्येवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत् । दुरात्मन्ययैतावतीं दशामुपनीतोसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि । अद्यापि पक्षावपि नोद्भिद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रक्ष्यसि । इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ । तात महानयं विस्मयो मे कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता । यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम् । एवं च पृष्टः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत् । स्पष्टमेवात्र कारणं वत्स । अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ च पठ्यत एतद्यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवतीति । लोकेपि च प्रायः कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि दृश्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेपि श्रूयते । यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुर्भवति स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य यथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते मृतो वा जायते जातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तदयमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी

कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसंज्वरासहिष्णोस्तथोपनतम् । अधुनापि तादृश एवाल्पायुरयं शापावसानोत्तरकालं यदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति ।

इत्येतच्छ्रुत्वा पुनरवनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम् । भगवन्नहमपुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्यैवाक्षमः । वागपि मे भगवतः प्रसादात्संप्रत्येवानने संभूता । भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मनि । शरीरं पुनरायुःसंवर्धककर्मयोग्यं भगवतः प्रसादादन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्तत्केन प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमायुर्भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु भगवान् । इत्येवं विज्ञापितस्तु मया दिक्षु विक्षिप्य चक्षुर्भगवानाज्ञापितवान् । एतदपि यथा तथा ज्ञास्यस्येव तावदियं कथास्ताम् । रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभातप्राया रजनी । प्रभाविरहादनुन्मृष्टरजतदर्पणाभमिदमपरान्तावलम्बि वर्तते रजनिकरबिम्बम् । यथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपत्त्रारुणा पाण्डुच्छविरुल्लसति सीमन्तयन्ती तमःकेशसंघातमिव पूर्वस्याः ककुभोरुणप्रकरालोकततिः । इमाः सशेषतिमिरतयाम्बरैककाण्डकलुषं भास्वत्प्रभालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम् । एष पम्पासरःशायिनां प्रबोधाशंसी समुच्चरति कोलाहलः श्रोत्रहारी विहंगमानाम् । एते च निशीथिनीपरिमलनशीतलाश्लितवनकुसुमपरिमलग्राहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातपिशुना वायवः । प्रत्यासन्नाग्निविहारवेला । इत्यभिदधान एव गोष्ठीं भङ्क्त्वोदतिष्ठत ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि निष्कौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव सा तपस्विपरिषत्कथारसाद्विस्मृतगुरूचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्टकितकाया विस्मयोत्फुल्लमुखी युगपदागलित-

शोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी स्तम्भितेव चिरमिव स्थित्वा यथास्थानं जगाम। हारीतस्तु मां संनिहितेपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्यात्मपर्णशालां नीत्वा शनैः स्वशयनैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ। निर्गते च तस्मिंस्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम्। अत्र तावदनेकभवसुकृतशतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम्। तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम्। ततोपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम्। तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात्। कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम्। अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन पततु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम्। सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन। तत्परित्यजाम्येतच्छरीरम्। पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथ इति। एवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्। भ्रातर्वैशम्पायन दिष्ट्या वर्धसे। पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायात इति।

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्ग्रीवावलोकी क्वासाविति तमप्राक्षम्। स त्वकथयत्। एष तातपादमूले वर्तत इति। एवंवादिनं तु तमहं पुनरवदम्। यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान्। उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय इति। एवं वदन्नेवाग्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापमनिल-

पथसंचरणचलितैकाञ्चलोत्तरीयं तरुत्वचा दृढाबद्धपरिकरमर्धत्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेषोरस्कं निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरं समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पन्नखेदसंभृतमुदकप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन मदवलोकनदुःखोद्गतं च बाष्पजललवविसरमीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तं मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तं वीतरागमपि मत्प्रियहितरतं निःसङ्गमपि मत्समागमोत्सुकं निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलं निर्ममम्प्युपारूढस्नेहं निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानं समुज्झितक्लेशमपि मदर्थे क्लिश्यन्तं समलोष्टाश्मकाञ्चनतासुखितमपि मद्दुःखदुःखितं कृतज्ञमकृतज्ञः स्नेहलप्रकृतिं रूक्षचेताः सुकृतिनमपुण्यवाननुगतं वामस्वभावो भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरो मित्त्रं वैरी वचनकरमनाश्रवो महात्मानं दुरात्मा कपिञ्जलमहमद्राक्षम्। दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयनपयास्तादृशोपि कृताभ्युद्गमनप्रयत्नः फूत्कृत्य तमवदम्। सखे कपिञ्जलैवं जन्मद्वयान्तरितदर्शनमपि त्वां दृष्ट्वा किं सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनेन सुखमनुभविष्यामि। किं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि। किं सुखासीनस्य गात्रसंवाहनं कुर्वञ्श्रममपनेष्यामीति। एवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करद्वयेनोत्क्षिप्य मद्विरहदुःखदुर्बले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तः प्रवेशयन्निवालिङ्गनसुखं किल तथा मेनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मच्चरणावितरवदरोदीत्।

तथा रुदन्तं तु तं वाङ्मात्रप्रतीकारः पुनरवदम्। सखे कपिञ्जल सकलक्लेशपरिभूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम्। त्वं पुनर्बालोपि न स्पृष्ट एवामीभिः संसारबन्धात्मकै-

निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किमधुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुपविश्य तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । दुःखितो वा मदीयेन दुःखेन । मद्वृत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् । कुपितो न वेति । स त्वेवमुक्तो मया हारीतशिष्योपनीते पल्लवासने समुपविश्याङ्के मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य मुखमाख्यातवान ।

सखे कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्वृत्तान्तः प्रथमतरमेव तातेन दिव्येन चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियार्थं कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विमुक्तो गतोस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्बाष्पदृष्टिर्विषण्णदीनवदनं भयादनुपसर्पन्तमालोक्याहूयाज्ञापितवान् । वत्स कपिञ्जल परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का ममैवायं खलु शठमतेः सर्व एव दोषः । येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमायुष्करं कर्म निर्वर्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले तावत्स्थीयतामिति । एवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्व्यज्ञापयम् । तात यदि प्रसादोस्ति ततो यत्रैवासावुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तात इति । एवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञापितवान् । वत्स शुकजातावसौ पतितः । तद्गत्वापि तमद्य नैव वेत्सि नाप्यसौ त्वां वेत्तीति तत्तिष्ठ तावदिति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामाज्ञापितवान् । वत्स कपिञ्जल महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योसौ । वत्स यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका

वर्तते । तया तु शिरस्युपाघ्रायैतदेव पुनः पुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माग्रोद्भेदपक्ष्मलानि गात्राणि पुनः पुनः पाणिना परामृश्यान्तर्हृदयेनादूयत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम् । सखे कपिञ्जल किं दूयसे । त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः कथमयमकठोरकिसलयशयनैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेषु कुसुमोच्चयपातितबालवनलतास्पर्शमात्राक्षमेषु गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाता इति । एभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

उपरोहति च मध्याह्नं सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत् । अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुं जाबालिपादमूलादाकर्मपरिसमाप्तेर्न त्वया चलितव्यमित्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अन्यदहमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव तद्व्रजामि संप्रति । अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम् । सखे कपिञ्जलैवं गते किं ब्रवीमि किं च तातस्याम्बाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सीति । स त्वेवमुक्तो मया पुनः पुनस्तत्रावस्थानाय मां संनिधाय हारीतं चानुभूतास्मदालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोन्तरिक्षमतिक्रम्य क्वाप्यदर्शनमगात् । गते च तस्मिन्हारीतः समाश्वास्य मां शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगात् । निर्वर्तितस्नानादिक्रियाश्

लापश्चात्मनैव सहापराह्णसमये पुनर्मामाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोभवम् । उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम् । गमनक्षमस्तु संवृत्तोस्मि । तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम् । महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तत्किमुत्पन्नज्ञानोपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि दुःखं स्थापयामि । भवतु तत्रैव गत्वा तिष्ठामि । इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् । अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त इव मेङ्गानि श्रमेण । अशुष्यच्चञ्चुपुटं पिपासया । नाडिंधमेनाकम्पत कण्ठः श्वासेन । तदवस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति एवानेवान्यतमस्य तमस्विनीतिमिरसंघातस्येवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्योपर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमक्लमोवतीर्य शीतलतरुतलच्छायास्थितो दलगहनसंरोधशिशिरमरविन्दकिञ्जल्करजोवाससुरभि विसरसकषायमापीयमानमेवोत्पादितपुनरुक्तपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीय यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजैस्तीरतरुपर्णाङ्कुरफलैश्च कृत्वा क्षुधः प्रतीकारमपराह्णसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वाध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रमयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य तरोर्मूलभाग एवावतिष्ठम् । तथा स्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिव च लब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव कालपुरुषमतिकठिनतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितं प्रेतपतिमिवापरं प्रतिपक्षमिव पुण्यराशेराशयमिव पाप्मनो विनापि

क्रोधकारणादाबद्धभीषणभृकुटिरौद्रतरेणाननेनारक्तकेकरतरकनीनिकेन च चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तमाशये केशेषु चास्निग्धमानने ज्ञाने चान्धकारितं वर्णे चरिते च कृष्णं निवसने कर्मणि च मलिनं वपुषि वचसि च परुषमदृष्टाश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानक्रौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम्। आलोक्य च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम्। भद्र कस्त्वम्। किमर्थं वा त्वया बद्धोस्मि। यद्यामिषतृष्णया तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोस्मि। किं मया निरागसा बन्धदुःखमनुभावितेन। अथ केवलमेव कौतुकात्। ततः कृतं कौतुकम्। मुञ्चतु मामिदानीं भद्रमुखः। मया खलु वल्लभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम्। अकालक्षेपक्षमं वर्तते मे हृदयम्। भवानपि प्राणिधर्मे वर्तते। एवमुक्तः स मामुक्तवान्। महात्मन्नहं खलु क्रूरकर्मा जात्या चाण्डालः। न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुतूहलेन वा बद्धः। मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः। तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते। तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठति। तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वग्रहणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः। तदद्य पुण्यैर्मयासादितोसि। तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि। बन्धे मोक्षे चाधुना सा ते प्रभवतीति।

अहं तु तच्छ्रुत्वा शुष्काशनिनेव ताडितः शिरसि संविभ्रान्तरात्मा चेतस्यकरवम्। अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः। येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो

जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन्पुण्डरीकहतक धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा शीर्णोसि । मातः श्रीरशरणजनशरणचरणपङ्कजेतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवनत्रयत्राणक्षम त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोस्मि । वयस्य कपिञ्जल यदि परापत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोस्मि तदा जन्मान्तरेपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रत्याशाम् । इत्येतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम् ।

भद्रमुख जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । तत्तवापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो भवत्येवादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः । इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत् । रे मोहान्ध । यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोसि मया स्वाम्याज्ञयेति । एवमभिदधान एव मामादाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोभवम् । नीयमानश्च तथा तेन तन्मोचनप्रत्याशयेवाग्रतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानिभृ-

तैश्च मृगावपाटितजीर्णवागुरासंग्रन्थनव्यग्रैश्चोत्त्रुटितकूटपाशसंग्रन्थनायस्तैश्च हस्तस्थितसकाण्डकोदण्डैश्च प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च सेलग्राहिभिश्च नानाविधग्राहकविहंगवाचालनकुशलैः कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि मृगयां क्रीडद्भिर्दूरत एवावेद्यमानमितस्ततो विस्रगन्धिधूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंशवनान्तरितवेश्मसंनिवेशं सर्वतः करङ्कप्रायवृत्तिवाटमस्थिप्रायरथ्यावकरकूटमुत्कृत्तमांसमेदोवसासृक्कर्दमप्रायकुटीराजिरमाखेटकप्रायाजीवं पिशितप्रायाशनं वसाप्रायस्नेहं कौशेयप्रायपरिधानं चर्मप्रायास्तरणं सारमेयप्रायपरिवारं धवलीप्रायवाहनं स्त्रीमद्यप्रायपुरुषार्थमसृक्प्रायदेवताबलिपूजं पशूपहारप्रायधर्मक्रियमाकरमिव सर्वनरकाणां कारणमिव सर्वाकुशलानां संनिवेशमिव सर्वश्मशानानां पत्तनमिव सर्वपापानामायतनमिव सर्वयातनानां स्मर्यमाणमपि भयंकरं श्रूयमाणमप्युद्वेगकरं दृश्यमानमपि पापजननं जन्मकर्मतो मलिनतरजनं जनतो निस्त्रिंशतरलोकहृदयं लोकहृदयेभ्योपि निर्घृणतरसर्वसंव्यवहारसमस्तपुरुषमविशेषाचारबालयुवस्थविरमव्यवस्थितगम्यागम्याङ्गनोपभोगमपुण्यकर्मैकापणं पक्कणमपश्यम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं नरकवासिनोप्युद्वेगकरं समुत्पन्नघृणोन्तरात्मन्यकरवम् । अपि नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेन्न जातिसदृशमाचरिष्यति । भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि । न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम् । इत्येवंकृताशंसमेव मां नीत्वा स चण्डालस्तदा दुर्दर्शनाकारवेषायै दूरतस्थितः प्रणम्यैष स मया प्राप्त इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टतरवदना शोभनं कृतमिति तमभिधाय तत्क

गात्स्वकरयुगेनादाय मामाः पुत्रक प्राप्तोसि सांप्रतं कापरं गम्यते व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वमित्यभिदधानैव धावमानचण्डालबालकोपनीतेर्धाश्यानलोमशदुर्गन्धिगोचर्मैवध्रिकावनद्धे दृढबद्धदारुमयपानभोजनपात्रे मनागुद्घाटितद्वारे दारुपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत्। यथात्र निर्वृतः संप्रति तिष्ठ। इत्यभिधाय तूष्णीमस्थात्। अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम्। महासंकटे पतितोस्मि। यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धायोपजातः स एव संवर्धितो भवति। साधु जल्पतीत्येवाहमनया ग्राहितः। कास्या मदीयया बन्धनपीडया पीडा। नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः। अथ मौनमालम्ब्य तिष्ठामि। तत्रापि शाठ्यप्रकुपिता कदाचिदतोप्यधिकामवस्थां प्रापयति माम्। नृशंसतमा हि जातिरियम्। अथवा वरमितोप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता। अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चत्येव। वदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाहमनया। अपि च यद्दिव्यलोकभ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्जातौ पतनं यच्चाण्डालहस्तागमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः। तत्किमेकया वाचा। सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि। इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम्। आलप्यमानोप्यातर्ज्यमानोप्याहन्यमानोपि त्रुट्यमानोपि च बलान्न किंचिदप्यवदम्। केवलमुच्चैश्चीत्कारमेवामुञ्चम्। उपनीतेपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम्। अन्येद्युश्चातिक्रामत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पक्वान्यपक्वानि च फलानि सुरभिशीतलं च

पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना क्लिश्यन्तीवावोचत्। क्षुत्पिपासार्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभवत्येव। तद्यद्येवंविधस्त्वं कोपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोस्मदीयमाहारं परिहरसि तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाभक्ष्यम्। यन्न भक्षयसि। येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि। प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः। अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः। येषां च भक्ष्याभक्ष्यनियमोस्ति तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम्। किं पुनस्त्वादृशस्य। न चेदृशं किंचिदप्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते। फलानि तु ततोपि प्रतिगृह्णन्त एव। पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति। तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि। यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि न पिबसि वा पानीयमिति। अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि। मौनं तु पुनर्नोत्याक्षम्।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मय्येकदा प्रभातायां यामिन्यामुन्मीलितलोचनोद्राक्षमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानम्। सापि चाण्डालदारिका यादृशी तादृशी देवेनापि दृष्टैव। सकलमेव तत्पक्कणममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डाल-

वसतिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रष्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनं तावदेषा मामादाय देवपादमूलमायाता। तत्केयं किमर्थमनया चाण्डालतात्मनः ख्यापिता किमर्थं वाहं बद्धो बद्धो वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकुतूहल एवेति।

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरःस्थितां प्रतीहारीमादिदेश। न चिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गा प्रविश्य सा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभिभवन्ती धाम्ना प्रागल्भ्येन बभाषे। भुवनभूषण रोहिणीपते ताररमण कादम्बरीलोचनानन्दचन्द्र सर्वं त्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः श्रुत एव। अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोपि पित्रा कामरागान्धः पितुराज्ञामुल्लङ्घ्य वधूसमीपं प्रस्थितः तथाप्यनेन स्वयमेव कथितम्। तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीः। तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वास्य पित्राहं समादिष्टास्मि। सर्व एव ह्यविनयप्रवृत्तोनुतापाद्विना न निवर्तते। तदयं ते तनयः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तात्पतति। तद्याव-दिदं कर्म न परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोक एव बद्ध्वा धारय। यथा चानुतापोस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्येति। तदस्य विनयायेदं विनिर्मितं मया। सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम्। शापावसानसमयो वर्तते। शापावसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो मयायम्। अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय। तदनुभवतां संप्रति द्वावपि सममेव जन्मजराव्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम्। इत्यभिदधानैव सा झटिति रणद्भूषणारवबधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्वीक्षिता क्षितेर्गगनमुदपतत्।

अथ राज्ञस्तद्वचनमाकर्ण्य संस्मृतजन्मान्तरस्य सखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक दिष्ट्या तुल्यकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातमित्यभिदधत एवाकर्णाकृष्टकार्मुको मकरकेतुरग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वाशोन्तरा पदं च-

कार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामान्तःकरणम् । तन्मार्गणाभिहतिभीता इव देहमुत्सृज्य निर्जग्मुरजडाः श्वासमरुतः । तद्बाणपक्षवाताहतमिवाकम्पत तरलं शरीरम् । तच्छरशल्यभरालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजोरूपितमिव नयनयुगलमश्रुजलमुत्ससर्ज । आपाण्डुतां च सद्यो वदनलावण्यमयासीत् । तद्धनुर्गुणध्वानाकर्णनोद्वेजितमिव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं नयनयुगलमभवत् । अन्तर्ज्वलिष्यतो मदनदहनस्य धूमोपहतमिव वेपमानमधरकिसलयं शोषमगात् । तत्तापविरसमाननान्निष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतत् । आर्द्रस्य दारुणो द्रव इव दह्यमानस्याङ्गेभ्यो निरगमत्स्वेदः । मदनशरकीलितानीव तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त । तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुसुमधन्वनायास्यमानस्य तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाण्यपि तस्याकिंचित्कराण्यभवन् । तथा हि । कमलकिसलयानि पाणिपादेन कुवलयदलस्रजो दृष्ट्या मणिदर्पणाः कपोलेन मृणालानि बाहुलतिकया शशाङ्करश्मयो नखमयूखैर्घनसारधूलिः स्मितप्रभया मुक्तादामानि दशनकिरणैरमृतकरबिम्बं मुखेन ज्योत्स्ना लावण्येन मणिवेदिकाकुट्टिमानि नितम्बेन । एवं च विहतसर्वबाह्यप्रक्रियस्य हृदयेप्यसुखायमानसकलान्यविनोदस्य तामेवाभिध्यायतस्तामेवोत्प्रेक्षमाणस्य तामेवाभिलषतस्तामेव पश्यतस्तामेवालपतस्तामेवालिङ्गतस्तया सह तिष्ठतस्तां प्रकोपयतस्तामनुनयतस्तस्याः पादयोः पततस्तया सह केलिं कुर्वतस्तां रममाणस्य मुक्तसर्वान्यक्रियस्य दिवाप्यनुन्मीलितलोचनस्य रात्रावप्यनुपजातनिद्रस्य सुहृज्जनमप्यसंभाषयतः कार्योपगतानप्यजानतो गुरुजनमप्यनमस्यतो

धर्मक्रियामप्यकुर्वाणस्य, सुखादप्यनर्थिनो दुःखादप्यनुद्विजमानस्य मरणादप्यबिभ्यतो गुरुभ्योप्यपेतलज्जस्यात्मन्यपि विगलितस्नेहस्य किं बहुना कादम्बरीसमागमेप्यनुद्यमस्य केवलमस्य मुहुर्मुहुर्मूर्छोपगमच्छलेन जीवितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन गलितनयनपयसाप्युच्छुष्काननेन मुषितवचनावकाशेनापि वैशम्पायनाक्रोशनपरेणानवरतमाचरणाद्विकीर्णचन्दनचर्चेण चरणतलनिवेशितार्द्रारविन्दिनीदलेन करार्पितकर्पूरक्षोददन्तुरतुषारखण्डेन हृदयविनिहितहिमार्द्रहारदण्डेन कपोलतलस्थापितस्फटिकमणिदर्पणेन ललाटतटघटितचन्द्रमणिनांसदेशावस्थापितमृणालनालेन कदलीदलव्यजनवाहिनानर्तिततालवृन्तेन जलार्द्रानिलसंचारिणा कुसुमतल्पकल्पनाकुलेन धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनाहृतार्तिना मणिकुट्टिमक्षालनाग्रहस्तेन च सजलकिञ्जल्कजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरभूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यानदीर्घिकातटलतागहनमण्डपसंकसंतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राश्रयावधानदानोद्यतेन चाप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहक्षमो झटित्येवारुरोह परां कोटिं कामानलो राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च ।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानिलमालोलरक्तपल्लवप्रालम्बान्कम्पयन्नशोकशाखिनो वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेणानम्रयन्बालसहकारानुत्कोरकयन्कुरबकैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपानापीतयन्किंकिरातैः ककुभान्विकिरन्नतिमुक्तकामोदमुद्दामयन्किंशुकवनानि निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि निर्मूलयन्मानमपमार्जयंल्लज्जामपाकुर्वन्कोपमपनयन्

नुनयव्यवस्थामास्थापयन्हठचुम्बनालिङ्गनरतस्थितिं समुल्लासयन्मकरध्वजरक्तध्वजानिव किंशुकानि सकलमेव महारजतमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादमयमिव प्रेममयमिवोत्सवमयमिवौत्सुक्यमयमिव जनयञ्जीवलोकं किसलयितसर्वकान्तारकाननोपवनतरुरुत्फुल्लचूतद्रुमामोदवासितदशाशान्तरो मधुमदमधुरकोकिलालापदुःखिताध्वगजनश्रुतिरनवरतमकरन्दसीकरासारदुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलभ्रमद्भ्रमरझंकारकातरितविरहातुरमनोवृत्तिरात्मसंभवैकोल्लासकारी भरात्परावर्तत सुरभिमासः ।

येन च कुसुमधन्वनः परमास्त्रेण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महे महता प्रयत्नेन कथं कथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि सायाह्ने स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैः स्नापयित्वाम्भोभिरा चरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्ग्रथितं कुन्तलकलापं कृत्वैककर्णार्पितसत्किसलयाशोककुसुमस्तबककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रायैः प्रसाध्याभरणविशेषैर्विस्मृतनिमेषापिबन्तीव भावार्द्रया दृशा सुचिरमालोक्योत्कण्ठानिर्भरा पुनः पुनर्निश्वस्योत्कम्पमाना साध्वसेन स्विन्नसर्वाङ्गी समुत्कण्टकिततनुरुच्छुष्यदधरवदना महाश्वेतावलोकनभयान्मुहुर्दिक्षु विक्षिप्तचकितदृष्टिरतिचिरमिवोपसृत्य पुनः पुनः स्थित्वाविश्रेव परवती परित्याजिता बलाल्लज्जया सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेनात्मानमपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपत्य मुकुलितनयनपङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः

सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत । दिवसक्षमामीलितं कुमुदमिव शरज्ज्योत्स्नाभिपातादुच्छ्वसितमाबन्धनाद्धृदयम् । उषःपरामृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं चक्षुः । अम्भोरुहविभ्रमेण चाजृम्भत वदनम् । एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां दोर्भ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा वाताहतां बालकदलीमिव भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिमुद्गाढतरामीलिताक्षीं वक्षस्येव प्रवेष्टुमीहमानां न मोक्तुं न ग्रहीतुमात्मना पारयन्तीं श्रोत्रहृदयग्राहिणानुभूतपूर्वेण स्वरेणानन्दयन्नवादीत् ।

भीरु परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोस्मि तवैवामुना कण्ठग्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम् । तत्तेजोमयं वपुः स्वत एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि पाणिना ते स्पृश्यमानोपि न यत्प्रत्युज्जीवितोस्मि तच्छापदोषात् । अद्य तु स मे द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतदुर्विषहमदनज्वरदाहवेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना पालिता च । तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते द्वावप्यधुना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेताया प्रियतमो मयैव सह विगतशापः संजातः । इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि चन्द्रलोकावस्थानलग्नममृतपरिमलमेव केवलमधिकमुद्वहन्नङ्गैरन्यतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशे महाश्वेतौत्कण्ठ्योपरतस्तथैव कण्ठेनैकावलीं धारयंस्तथैवाकल्पनिः

सहैरङ्गैस्तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत कपिञ्जलकरावलम्बी पुण्डरीकः।

दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्तकण्ठग्रहा महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव तावदवतीर्य पुण्डरीकः परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाढौकत। चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत्। सखे पुण्डरीक यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहितसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं भवता। इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वर्धयितुं केयूरको हेमकूटमगमत्। मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोः पतित्वा देव देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेनेत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद। राजा तु तच्छ्रुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्गताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्ठाभ्यां दोर्भ्यां परिष्वज्य तां तदनु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्ठेवलम्ब्य जराभङ्गवलिपरिशिथिलितमूलेन बाहुनोत्क्षिप्तोत्तरीयांशुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितलयाविसंष्ठुलैः पदैर्नृत्यन्निवोत्फुल्लवदननरपतिसहस्रपरिवृतोम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्खोलनाविवर्तितो मदलेखां कासौ कासाविति पुनः पुनः पृच्छन्पुनः पुनर्निर्विशेषहर्षवृत्तिं शुकनासं कण्ठे संभावयंस्तत्रैवागच्छत्। दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत्। दिष्ट्या मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुखमनुभूतमिति। चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुरेव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोरपतत्। अथ सत्वरोपसृतस्तं

तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोभ्यधात् । पुत्र यद्यपि पिताहं तव श पदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातस्तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम् अपि च मय्यपि नमस्यो योंशः सोपि मया त्वय्येव संक्रामितः तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः । इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोक सहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत् । विलासवती तु तथा पित्रा प्रणं तस्मिन्परितोषेण स्वाङ्गेष्विवासंमान्ती तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत पुनः पुनः कृतनमस्कारः शुकनासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैप वं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत् ।

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीत् एवं संदिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः सं वर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव । अस्यापि भवत्स्वे लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमित्येवमवगत्याविनयेभ्यो निवा रणीयः । परोयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोप्यात्मसमी नानीतः तत्तवैवायमिति । अन्यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुर्ि स्थापयित्वा कृतार्थः संप्रत्यस्माद्दिव्यलोकादप्युपरिष्टाद्गन्तुमुद्यतं सत्त्वाख्यं ज्योतिरिति । शुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणि नांसेवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत् । कपिञ्जल सकलजगदाशयज्ञे सता भगवता किमित्यादिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः । इत्ये वंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तानुस्मरणस्मरणालापैः परस्परालोकनसुखो त्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रभाता । प्रात रेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ समं मदिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ

गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजग्मतुः । आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपगमप्रमुदितहृदययोर्जामातृदर्शनसमुत्फुल्लवदनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचितसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्वत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिंश्चित्ररथस्तारापीडमवादीत् । विद्यमाने स्वभवने किमर्थमयमरण्ये महोत्सवः क्रियते । अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिरुचिनिष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ । तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत् । गन्धर्वराज यत्रैव निरतिशयं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं कापरत्र मया संपत्सुखं प्राप्तम् । अन्यच्च संप्रति सर्वगृहाण्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य वधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृहसुखानुभवनायेति । चित्ररथस्तु तथाभिहितो राजर्षे यथा ते रोचत इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव स्वं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसः । तौ तु हृदयरुचितवधूलम्भमात्रकेणैव कृतार्थौ न किंचिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् ।

अन्यदा जन्माभिवाञ्छितहृदयवल्लभलाभमुदिता सर्वस्वजनमध्योपगमननिर्वृतापि कादम्बरी बाष्पोत्तरललोचना विषण्णमुखी वासभवनगतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत् । आर्यपुत्र सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्मः किं तस्याः केवलाया वृत्तमिति । चन्द्रापीडमूर्तिश्चन्द्रमास्तच्छ्रुत्वा प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत् । प्रिये

कुतोत्र । सा हि खलु मद्दुःखदुःखिनी रोहिणी शप्तं मामुपश्रुत्य कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसीत्यभिधाय निवार्यमाणापि मया प्रथमतरमेव मच्चरणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसमुन्मुक्तशरीरां पुनरपि मर्त्य लोकमवतरन्ती बलादावर्ज्यात्मलोकं विसर्जिता । तत्र पुनस्तां द्रक्ष्य सीति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तयोदारतया स्नेहलतय महानुभावतया पतिव्रततया पेशलतया च विस्मितहृदया प लज्जिता न किंचिदपि वक्तुं शशाक ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालप्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभो गसुखमिवोपपादयितुमपससार वासरः । अनुरागपताकेवोल्लसदप रसंध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार वासतेयी । चन्द्रोदयाभिरामं समग्रमेव जगदभवत् । एवं च भरेणावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापी श्चिराभिलषितमुन्मीलितनयनकुवलयमुत्स्रस्तनीवीप्रसृतकरनिवारणानु न्धमनुभूतप्रत्यालिङ्गनसुखमभिप्रार्थितसुरतपरिसमाप्तित्रपासुभगं क दम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दशरात्रं स्थित्वा परि ष्टहृदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम ।

आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृ समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः पि पादावनुचरन्कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्म मिस्नेहादुज्जयिन्यां कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमणीयतममहि हेमकूटे कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिशिरसर्वप्रदेशहारि रोहिणीबहुमानेन चन्द्रलोके कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्त्रनिवहोद वाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि कादम्बरीरुच्या च

।परेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तया सह जन्मद्वयाकाङ्क्षितमाम्‌रिरमासान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या

कादम्बरी महाश्वेतया सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोपि चन्द्रमसा सह परस्पराविर्योगेन सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन ।

ERRATUM.

On every odd page from P. 241 to P. 263, instead of the heading कादम्बरी read उत्तरभागः.

from hell. He must go to the place his own deeds have appointed for him: and the guilt of self-slaughter is incurred for nothing Living, you can help both him and yourself by the customary oblations: dead, you will be of use to neither. And he reminded her of how many of the wives of gods and heroes themselves, such as Rati, and Prithâ, and Uttarâ and Duḥśalâ and others, had survived the death of those dearest to them. Besides, had she not in the voice from heaven a sure ground of hope that Puṇḍarîka and she would meet again?

As they thus talked, the sun himself bent low, as if in sorrow at the tale. Night came on, and Mahâśvetâ, after worship duly done, lay down on her couch of bark. Chandrâpîḍa, too, spread for himself a bed of leaves and lay down, much marvelling at the power of love. Unable to sleep, he was minded of that Taralikâ of whom Mahâśvetâ had spoken as her companion, and, coming to the holy maiden, he asked why Taralikâ had deserted her. "You remember," said Mahâśvetâ, "the race of the Apsarases, whom I described as sprung from the Moon? The king of the Gandharvas, Chitraratha married Madirâ from that stock. They have a daughter, called Kâdambarî, who is my dearest friend, and who, to the dismay of her parents, persists in a resolve that she will not marry so long as I am in my present desolate condition. This very morning the sorrowing king and queen sent a chamberlain, by name Kshiroda, to me to entreat me to use my influence with Kâdambarî, and I have sent Taralikâ back with him to give weight to my entreaties to Kâdambarî that she should not oppose herself to her father's will."

By this the moon was risen and the night far advanced. Seeing that Mahâśvetâ had fallen asleep, Chandrâpîḍa turned to his own couch and lay down with many thoughts in his mind of the story he had heard, and of his own absent friends. In the morning Taralikâ appeared, attended by a Gandharva youth, called Keyûraka, and told Mahâśvetâ that Kâdambarî would by no means be turned from her purpose. And after long thought, Mahâśvetâ sent Keyûraka away, bidding him say that she would come herself and do what was fitting. Then turning to Chandrâpîḍa, she invited him to come with her to Hemakûṭa, and see all that was to be seen there. On the

morrow he might return. His friendship had already comforted her: and she besought him to stay with her a little yet. Chandrâpîḍa readily consented, and together they set out for Hemakûṭa.—(pp. 173–182).

When they came there, they went to the princess' own apartments, and passing through a world of women, came upon Kâdambarî as she was pressing Keyûraka with questions about the stranger he had seen with Mahâśvetâ. And when Kâdambarî and Chandrâpîḍa met face to face, Love entered the heart of the one and Love's own brother the heart of the other. Meanwhile Mahâśvetâ told Kâdambarî who Chandrâpîḍa was, and spoke of his great kindness to herself. Water was brought, and Kâdambarî herself rose and washed the feet of Mahâśvetâ, drying them with the end of her garment: while her companion, Madalekhâ, performed that office for Chandrâpîḍa. Then Kâdambarî, after much pressing, stretched out her hand to give Chandrâpîḍa the betel-nut. And when he stretched out his hand to take it, it seemed as if Kâdambarî were already bestowing her hand on the prince. Hurriedly she drew back her hand when she had given him the betel-nut, and taking another, she gave it to Mahâśvetâ. A quarrel between a starling called Kâlindî and a parrot, by name Parihâsa, who came fluttering through the room, in mutual flight and pursuit, supplied material for a jesting conversation, in which Chandrâpîḍa took part. Kâdambarî had joined her two pets in marriage; but that morning Kâlindî had come upon Parihâsa engaged in close private talk with Kâdambarî's betel-nut bearer, and since then she had resolutely cast off her husband. Chandrâpîḍa professed to have, in the outer world, heard all about the loves and jealousies of Kâdambarî's starling and parrot; and he playfully asked why Kâdambarî did not come to the rescue of the poor starling, who might well have died under such a desertion, and protect her against a wretch so base as thus to leave her.

Note.—This incident, unmeaning enough to our ideas, is an instance of that preparation of the mind of the hearer for incidents which are to follow, which is so dear to Hindu writers. Into Chandrâpîḍa's own mouth is put a condemnation by anticipation of the cruelty he was himself, so fate would have it, to be guilty of: and Kâdambarî, could she have read the future, would have seen in the deserted starling a type of her own condition. Readers of the Vâsavadattâ will remember that in Subandhu's tale the story of the heroine's love for Kandarpaketu is put in the mouth of a śuka who is explaining to a jealous sârikâ the cause of his absence.

As they jested, a chamberlain came in to summon Mahâśvetâ to the king and queen. Rising to go, she asked where Chandrâpîḍa might wait for her; and on Kâdambarî's assuring her that the house and all within it was at her friend's disposal, she bade him go to the pleasure-hill in the garden near Kâdambarî's palace. And Kâdambarî mounted to the terrace, abandoning herself to self-reproaches at the easy conquest this stranger seemed to be making of her maiden heart. Nor could Chandrâpîḍa dismiss from his mind the hopes and fears and wild surmises with which the demeanour of the Gandharva princess had filled him. Mounting, the one to the summit of the pleasure-hill, the other to the terrace of her palace, they, looked at and looking, let the day go past unnoticed. When night came, Chandrâpîḍa was suddenly aware of a celestial whiteness that filled the sky, and much wondering what this might be, he in a little perceived approaching him Madalekhâ, attended by Keyûraka and Taralikâ, who brought him, with many a courteous message, a necklace of pearls from Kâdambarî. The jewel was no common one. Got at the churning of the ocean, it was given by the Lord of Waters to Varuna, by him to the king of the Gandharvas, from whom Kâdambarî had it. She besought Chandrâpîḍa to wear it, and to honour it in the wearing, as Vishnu disdains not to shed a new lustre on the Kaustubha gem. Chandrâpîḍa took the necklace, and had much talk with the messenger concerning Kâdambarî. Then dismissing them, he mounted again his watch tower; and Kâdambarî on her part ascended her palace terrace, and showed, by many a sign, the ascendancy which the God of Love was gaining over her.

The sun went down in a blood-red sky, and darkness hid the lovers from each other's sight. Slowly they descended, Kâdambarî from the terrace, Chandrâpîḍa from the pleasure mound. And now the stars had begun to shine athwart the darkness, and after them the moon, apparent queen, was covering all things with her silver mantle, when Keyûraka announced to Chandrâpîḍa that Kâdambarî was about to visit him. Close on Keyûraka's steps she came, attended by a scanty retinue, with no insignia of her royal birth, a single string of pearls her only ornament, her body stained pure white with sandal-wood-powder, a single flower in her ear, and in garments

all of white. Chandrâpîḍa sprung to meet her; but she, smiling sweetly, sat down on the ground. Rejecting Madalekhâ's entreaty that he would keep his place, Chandrâpîḍa sat down on the ground beside her. Disregarding a further hint from Madalekhâ that he might presume to offer something more than mere courtesy, he answered all Kâdambarî's eager queries concerning Târâpîḍa and Vilâsavatî and Śukanâsa and Ujjayinî and Bharata Varsha, and the world of mortals. And when at last weary of this discourse Kâdambarî called to her Keyûraka and her attendants, and went to her chamber.

In the morning Chandrâpîḍa again visited Kâdambarî, whom he found listening to a recitation from the Mahâbhârata, and, by the mouth of Mahâśvetâ, represented his anxiety to revisit his camp. "Let him go," said Mahâśvetâ. "Is not the affection that has sprung up between you two as independent of place as is that between the lily and the sun?" Kâdambarî gave the permission asked for, and sent some of her own people to escort the prince back to his camp. He found his followers at Mahâśvetâ's hermitage, they having tracked him there by the marks of Indrâyudha's feet.

The night that followed was a sleepless one for Chandrâpîḍa; but in the early morning he was cheered to see Keyûraka approaching his tent. Keyûraka brought him greeting from all at Hemakûṭa, and the necklace of pearls which Chandrâpîḍa, it seemed, had left behind him. Mahâśvetâ too sent a message bidding the prince return, and adding the significant fact that Kâdambarî was ill. Before his people Chandrâpîḍa confined himself to general inquiries as to the health of Kâdambarî and Mahâśvetâ: but, making a pretext of a visit to his stables, in which his visitor alone accompanied him, he pressed Keyûraka to tell him truly in what way Kâdambarî had spent the day of his departure. Keyûraka's description of her love-sick state for the moment dispelled the doubts which were torturing Chandrâpîḍa: and calling out a horse! a horse! he made ready to pay the visit sought for. Placing Vaiśampâyana in charge of the camp, and with Pattralekhâ mounted behind him on Indrâyudha, he made rapidly, with a small band of picked horsemen, for Hemakûṭa. Arriving he was told that he would find Kâdambarî in an arbour on the shore of the lake in the palace garden: and there he saw her endeavouring in

every way to apply some remedy to the fire of love that was consuming her. Keyûraka introduced Pattralekhâ to the princess: and Chandrâpîḍa, with a heart still tossed in uncertainty, made trial of Kâdambarî's disposition to him in a speech of double meaning. To it Kâdambarî herself could find no words of reply; but Madalekhâ answered for her. The reply, however, so subtle had Chandrâpîḍa's own words been, left him in no better case than he had been before, and after a long conversation with Mahâśvetâ, he again took leave. Pattralekhâ he left behind him at the request of Kâdambarî.—(pp. 182–221.)

On his return to the camp, Chandrâpîḍa found that the messenger had come with a letter from Târâpîḍa, in which the king complained of his protracted absence, and ordered him to set out on his return so soon as the letter should reach him. Vaiśampâyana also had received a similar message from Śukanâsa. Not stopping even to dismount, Chandrâpîḍa gave the signal for departure. But first he enjoined Meghanâda to wait at the hermitage for the arrival of Pattralekhâ, and charged him with a message for Kâdambarî, to be entrusted to Keyûraka, who would, Chandrâpîḍa deemed, probably escort Pattralekhâ when Kâdambarî sent her away. Then Chandrâpîḍa, leaving Vaiśampâyana in command of his camp, with orders to follow him slowly, set out for Ujjayinî.*

His unexpected arrival there gave great joy to all; but to Chandrâpîḍa himself it seemed as if his palace, the city, nay, the great globe itself, were empty without Kâdambarî. He could only sit down and wait, as best he might, the arrival of Meghanâda and Pattralekhâ.

In a few days they came: and Chandrâpîḍa's first care was to take Pattralekhâ apart, and put close questions to her with regard to her stay in the palace. In the middle of Pattralekhâ's description of how Kâdambarî to her unburdened her love-sick heart, and of her own earnest entreaties to be allowed to go and fetch Chandrâpîḍa, Bâṇa's tale comes to an abrupt conclusion.—(pp. 221—237.)

* *Note.*—On the way he visited a shrine of Durgâ in the keeping of a Draviḍa ascetic, whose uncouth ways gave him much amusement. The incident, though treated at great length, is rather more irrelevant than any of the other excrescences that disfigure the book, and need not be more than referred to here.

The Story continued.

The continuation of Kâdambarî by the author's son begins without a break in the middle of Pattralekhâ's account of the heroine's despairing lament. Kâdambarî does not believe that Chandrâpîḍa can be induced to come: she fears that, were he with her, he would be less considerate than his image in her heart: and she has vowed a vow to Mahâśvetâ, who in vain dissuaded her from such a rash insult to the God of Love, that she will not give her hand in marriage while her friend's distress continues.

"Musing on the marvellous power of love," Pattralekhâ continues, "I besought her to control herself, and again declared that I would bring you. Reviving at the sound of your name, she called her attendants and dismissed me, saying: 'Pattralekhâ, I do not wish you to go. I know not how I shall live without you. Nevertheless, if this be your wish, do according to your desire.'"

Chandrâpîḍa was answered: but Pattralekhâ, with down-turned head, added her earnest entreaty that her lord would treat the ill-starred Kâdambarî with more consideration than he had yet shown her. Chandrâpîḍa, with whom all doubt was now over, was feebly defending himself on the plea that Kâdambarî or her maidens should have been more explicit, when a door-keeper entered with a message from Vilâsavatî, who had heard of Pattralekhâ's arrival, and desired to see her. At the same time she sent loving reproach to her son for having failed to visit her for some little time. Stifling the reflections raised by this message as to the strait he was in between his duty to his parents and his love, Chandrâpîḍa went with Pattralekhâ to his mother's place, and there spent that day. Night brought him no rest. Day and night he was tormented with the pain of separation, keen distress on Kâdambarî's account, and utter perplexity as to how he could arrange to leave Ujjayinî.

Matters being in this state, one day that he had left the city and was wandering along the banks of the Siprâ, he saw on the opposite bank a troop of horsemen, the foremost of whom he judged to be Keyûraka. So it proved to be: and Chandrâpîḍa with difficulty getting through, in a mechanical way, the rest of that day, as soon

as he could contrive to be alone with Pattralekhâ and Keyûraka, bade the latter say what message he brought from Kâdambarî and Mahâśvetâ. But he brought no message: only a description of Kâdambarî's grief at the tidings (taken to her by Keyûraka when he returned from having escorted Pattralekhâ back to the camp) of Chandrâpîḍa's departure for Ujjayinî—a description which proved so harrowing that Chandrâpîḍa fainted away. And when he came to himself, amidst regrets that he had been so blind, and fears that it was now too late, and misgivings as to how he should contrive to get away, he resolved to return to Kâdambarî. But all that night he was tormented with the anxieties of his position.—(pp. 239—262.)

In the morning he heard a rumour that the camp had come as far as Daśapura. Catching at the thought of consulting Vaiśampâyana, and disregarding Keyûraka's earnest prayer that he would make no delay, but set out at once, he sent for Meghanâda and bade him escort Keyûraka and Pattralekhâ to the place whither Keyûraka had previously brought Pattralekhâ from Kâdambarî. By the mouth of Keyûraka he besought Kâdambarî to do nothing rash: and Pattralekhâ he sent as an earnest of his own fixed intention to follow. At the same time he gave Pattralekhâ a loving message for Kâdambarî, and comforted Pattralekhâ herself in the sorrow she left at this separation from her master. When they had gone, Chandrâpîḍa, following them with his mind, went to his father's palace to ask leave to go to meet Vaiśampâyana. There, to his glad surprise, his father broached the subject nearest to his own heart, declaring that the time had come when Chandrâpîḍa should marry. Glad at heart, and believing that nothing but Vaiśampâyana's arrival now stood between him and his dearest wish, Chandrâpîḍa spent that day. And when night fell, he set out in the light of a full moon to go to meet the camp. On the way he bethought him, as a merry trick, of taking his friend unawares. Covering his head, he rode into the camp, and asked, as he swept by the tents without stopping, in what direction a stranger should look for Vaiśampâyana's tent. But the only answer he got was from weeping women, exclaiming, "Good sir, why do you talk thus idly? How should Vaiśampâyana be here?" Smit with dismay,

he rode wildly on, more than half unconscious, till he reached the middle of the camp. By this time a great crowd, recognizing Indrâyudha, had gathered: and the chief men in the camp besought the prince to dismount, and, under the shade of a neighbouring tree, hear the story they had to tell, assuring him, in the meantime, that his friend was not, as he feared, dead.

Their story was briefly this. In obedience to Chandrâpîḍa's orders that he should not distress the army by a forced march home, Vaiśampâyana halted for one day at the place where Chandrâpîḍa had taken leave of him. Early in the morning of the next day he gave the signal to break up the camp and set forth. "But first mindful of the sanctity of the Achchhoda lake, and bethinking himself that none of us would even in our dreams ever see that heavenly region again, he invited us to come and bathe with him there as a fitting beginning to our journey. As we strolled on foot along the shores of the lake, we became aware of a strange change which had passed over Vaiśampâyana. He stood voiceless and motionless before a certain arbour there, like one who has caught sudden sight of a brother, or son, or friend, long absent, until losing all control over his limbs, he sank down and wept bitterly, while in his set face we fancied we saw the rising remembrance of things long gone by. He seemed like one seeking what was lost. To all our entreaties to rise and come away he remained obdurate, and at last we left him there at his own earnest entreaty. He swore by your name that if he could have averted the grief this must cause you and the king and the queen, and Śukanâsa and Manoramâ, he would have done so; but a power, not his own, restrained him. He could not leave that place and live."

Chandrâpîḍa, on hearing this strange story, was lost in painful surmises as to the causes which could have prompted such an absolute and wholly premature abandonment of all worldly ties on the part of Vaiśampâyana. But in the midst of his distress, he was glad to think that there could now be no question of refusing him leave to revisit the country of the Gandharvas. He must get leave to go in search of Vaiśampâyana. He would find his friend, and accompanied by

him, again visit his love. Vaiśampâyana's unexplained desertion was in the meantime distressing; but where Vaiśampâyana was, there was Kadambarî also.

Under the influence of these mixed emotions, Chandrâpîḍa slowly re-entered the city, which he found already agitated by rumours of the strange hap which had befallen his friend. As he dismounted at the door of the palace, he was informed that Târâpîḍa, with his queen, had gone to visit the minister. He followed: and as he entered the house, was well-nigh unmanned to listen to Manoramâ's loud lament for her son. Summoning up his courage, he entered and sat down, not daring to approach his father. Târâpîḍa, who saw him enter, had time to utter a few mournful sentences, hinting at fault in his own son as the only possible explanation of such conduct on the part of Vaiśampâyana, when Sukanâsa, his face darkened with mingled sorrow and anger, as when lightning tells of the quick approach of the rains, protested against such injustice to Chandrâpîḍa. The moon might be hot and fire cold, the sun darkness and night day, but no fault could be in Chan'of ·iḍa. The blame was with that disposition, fickle as the wind, whicl's ·l led his son into a crime of ingratitude and desertion, for which ne, anguage of reprobation was adequate to describe. Vaiśampâyana was elp. of those worms, begotten of the body, which nature sometimes produces. He had proved a baneful plague, a poisonous snake, a destructive portent. Let the king waste no thought on such a monster, but repair the injustice he had but now done to Chandrâpîḍa.

The king modestly dissented from this way of looking at what had happened. To offer suggestions to the Brâhmin was, he felt, as if one should attempt to light up a fire with a farthing candle, or kindle the sun by means of the daylight, or cool nectar with lumps of ice, or fill the sea with rain. Nevertheless, he could not but sorrowfully reflect on the change that might have passed over his once virtuous son. In this moving world is there any one who can pass unchanged through the fatal period of youth? And what reason was there to suppose that a change in Vaiśampâyana, and not in Chandrâpîḍa, had led to this disaster? After all they knew no more than that

Vaiśampâyana had remained by the lake Achchhoda. Let him be brought back: it would be time then to consider where the fault lay.

And now Chandrâpîḍa tearfully besought Śukanâsa to obtain for him, from his father, an order to go in search of Vaiśampâyana, as the only atonement the Brâhmin could prescribe for the fault he had committed in incurring the displeasure of his father. This Śukanâsa did: and the king musing a little, and considering that there was no other way to bring Vaiśampâyana home, and that Vilâsavatî could not but consent to her son's going on such weighty cause, gave the required permission, and after embracing his son and bidding the minister see to it that the astrologers duly found a lucky day for an expedition which would lead the prince so far, passed to his own house. But Chandrâpîḍa, after taking leave of his mother, called the astrologers to him, and ordered them in secret thus: "You are about to be consulted by my father or the minister Śukanâsa. Frame your answer so that there need be no delay in my setting forth." To which they replied: "As the stars stand you ought not to go. But when royal business is in hand, the will of a prince is time. In such a case, we need not inquire closely into the days. Time depends on the king." Whereupon Chandrâpîḍa bade them say that the morrow would be a suitable day. This they promised to do: and soon after returned to say that all things had been done as Chandrâpîḍa desired, and that his expedition was to set forth on the morning of the next day. So, not without difficulty Chandrâpîḍa wore through another night in Ujjayinî.

In the morning his mother performed for him the usual auspicious ceremonies, and sorrowfully bade him adieu, first taking a pledge that he would, this time, make no delay, but go straight to his friend and return with him at once. And when his mother had released him, he passed to his father's palace, where Târâpîḍa bade him take not too much to heart his father's fears with regard to him, bewailed his evil fortune in that, at the moment when he wished to see his son married and crowned king in his stead, it had become necessary to part with him, and exhorted Chandrâpîḍa to do the work to which he had addressed himself as expeditiously as might be. Then followed

a farewell visit to Śukanâsa and Manoramâ, and Chandrâpîḍa was at last free to gallop out of the town. He made no halt at the camp which had been prepared for him on the banks of the Siprâ, but rode for a space of about three gavyûtis without drawing reins. Spending the night in a place where water and fodder were good, he started again next morning before daybreak: and from there he rode day and night, reckless of hunger, thirst, heat or weariness, with no thought but of Kâdambarî, until he was overtaken by the burst of the rains, when he must needs travel only by day.—(pp. 262—304.)

When he had done well-nigh two-thirds of his journey, he saw Meghanâda returning. Pattralekhâ and Keyûraka, despairing, when the rains came, of Chandrâpîḍa being able to overtake them as he had promised, had sent him back. He had not been as far as the Achchhoda lake. Sad at heart, Chandrâpîḍa rode on, and now approached the Achchhoda lake. Fearing that shame might induce his friend to flee from him, he posted his men in guard over the four sides of the lake, and advanced alone on horseback. But nowhere could he find any trace of Vaiśampâyana. Perplexed as to what course he should follow, and distracted with the thought of all that might be involved in this delay to Kâdambari as well as to himself, he resolved to go to Mahâśvetâ's hermitage in search of news. He found the holy maid seated at the door of her cave, supported by Taralikâ, and weeping bitterly. To his eager inquiry as to whether he was to gather that some great evil had befallen Kâdambarî, Taralikâ answered not a whit, only she sat gazing in the face of her weeping mistress.

At last, in a voice broken with emotion, Mahâśvetâ spoke: "Prince, why should Taralikâ take my place. I am that Mahâśvetâ who found a tongue for her previous woe. Listen to this new one. When I heard from Keyûraka that you had left Hemakûta, I came back here to practise renewed and severer austerities. And here I saw a young Brâhmin much resembling you, who looked as if the soul had gone out of him, and was ever, with trembling lips and eyes full of tears, gazing all about him, with an empty look, as if in search of something he had lost. When he saw me, a great change came over

him. I had never seen him before: yet it was as if he recognized me. Eagerly he ran to meet me, and said: 'Fair lady, only such deeds as answer to one's birth, or age, or form can escape censure in this world. Why, with such pains, do you follow the example of perverse fate, and join things which nature had sundered, wasting a body tender as a flower in penance? Such toil, endured with a view to future happiness, fits well enough him who has enjoyed the good things of this life, and is now old and ugly. But not beauty like yours. Your pain distresses me. If such as you show themselves averse to the pleasures of sense, then love, indeed, bears his bow in vain, the moon climbs the heaven to no purpose, lotuses may cease to bloom, useless is the coming of the spring, of no avail the forests, the moonlight is an idle thing, river-banks and the Malaya wind have lost their charm.'

"Then I, whose heart had, since I knew Puṇḍarîka, been detached from all worldly things, hurriedly went elsewhere without so much as asking the youth who he was. And I charged Taralikâ to keep him away from me, telling her that I knew some great evil would happen if he disregarded my wish in the matter. So some days went past, until one night, as I lay sleepless, I saw him stealing towards me and thought bitterly to myself how, if he but laid a hand on me, I must needs kill myself, and so lose the fruit of all my weary waiting for my love Puṇḍarika. But he crept to my side, and said: 'Moon-faced one, see how love and the rising moon are banded to slay me. I come to you for shelter. Save me, helpless and hapless as I am. My life is in your hands. Is it not the duty of ascetics to save those who fly to them for help? If you do not yield yourself to me, the arrows of the god and the rays of the moon will make an end of me.'

"Then I cursed that wanton youth, and bade him assume a form that should better suit his grossness than the human shape he disgraced, 'Become a parrot,' I said, and at my word, like a tall tree cut at the roots he fell lifeless on the ground. It was only then, from his weeping attendants, that I learned that he was your friend."

Mahâśvetâ ended, and bent low her head, bedewing the ground with silent tears. The heart of Chandrâpîḍa, as he listened to her story, had grown heavy with the thought that Kâdambarî was lost

to him, and now, like a bud ripe for opening when a bee has stung it, burst in two. And at that moment, while Mahâśvetâ, Taralikâ Chandrâpîḍa's men, the princes, and even the horse Indrâyudha (who looked as if he were about to forsake his nature), were mingling their laments over Chandrâpîḍa's lifeless body, Kâdambarî stepped into their midst. She had heard from Pattralekhâ of Chandrâpîḍa's intention: and, drawn to him as the tide is to the moon, she had made a pretext of a visit to her friend Mahâśvetâ. And now, and in loverlike attire, with ornaments and flowers, attended by Keyûraka and Madalekhâ, and holding Pattralekhâ by the hand, she came to meet him who was now a senseless corpse. When she saw him, she fell face forward towards the ground. Madalekhâ bore her up, so that she did not fall completely. But Pattralekhâ let go her hand, and herself fell senseless on the ground. Even after Kâdambarî had come to herself, she remained in a strange stupor: and when Madalekha besought her to give vent to her grief in tears, she laughed and spoke as follows: —"Foolish girl, how should my heart break now, if it did not break before! And why speak to me of mother, or father, or friend, or servant? These names concern the living. But I am about to die, and why should I soil with tears the body for whose sake this divine one came here, and for whose sake he has given up his breath? His face is set heavenwards; shall I let fall ill-omened tears? Why do you bid me take thought again for my life! Death is life to me now: and life death. If you love me, prepare the funeral pyre." Then, after giving directions for the disposal, among her friends and others, of her pet flowers and animals, she threw her arms round Mahâśvetâ, and said, "Dear friend, you have a hope that enables you to bear from day to day torments worse than death. With me it is different. Dear friend, farewell." And as she spoke, she sat herself down, and took Chandrâpîḍa's feet in her lap. It was as if the touch of her hands had brought life back to the dead. For, at the moment, there streamed from the body a great light that whitened all the place, and immediately in the sky a "bodiless" voice was heard, as it were dropping nectar: "Child Mahâśvetâ, again I bid you be of good cheer. Your Puṇḍarîka's body is incorrupt, and awaits in my world the day that will reunite you. And for this body of

Chandrâpîda, know that the separation of the soul, which has taken place, is the effect of a curse. Till the curse shall pass away, you must guard it as you would guard that of a yogi who had for a time changed his body. The fire must not purify it. Water must not drown it. Nor must you leave it. Preserve it with care till that happy meeting."—(pp. 304—317.)

Hearing this voice, all that stood round, save only Pattralekhâ, marvelled what this might be, and stood like figures in a carving, with fixed eyes staring into heaven. But Pattralekhâ, as if the touch of that light had brought back remembrance to her, rose hurriedly and ran to the horse Indrâyudha. Taking him out of his keeper's hands, she said: "Let what may happen to me, you cannot let your lord depart on this far journey alone (without a vâhana or vehicle)." Then, with him, she plunged into the lake.

No sooner had Pattralekhâ and Indrâyudha disappeared beneath the waters, then there rose from the lake a young ascetic who ran to Mahâśvetâ, and said: "Daughter of the king of the Gandharvas, do you know me?" Mahâśvetâ had already turned fixedly her eyes, dimmed as they were with tears, on the stranger, and now thus asked, she threw herself at his feet. "Kapinjala, I know you now. Tell me who it was that took Puṇḍarîka into heaven. Why did he take him? What has become of Puṇḍarîka? Where is he now? Why have you let so long time pass without sending me word, and why do you come now alone?" He smiled, and said: "He who took your friend up into heaven vouchsafed no answer to my cries, 'whither do you bear my friend,' but passed, followed closely by me, among the heavenly hosts until he reached the world of the moon. There he laid down the body of Puṇḍarîka, and turned to me and said: 'Kapinjala, know me for the Moon. This friend of ours, when yielding up his life through love, cursed me, who had done him no harm, and prayed that I might, in more lives than one, endure in this Bharata Varsha the pangs of unsuccessful love. Indignant at the outrage, I, without reflecting, said: 'And you shall share my joys and sorrows.' But when my anger passed away, I saw all that had happened between your friend and Mahâśvetâ. Now Mahâśvetâ is of my own race. And

this is her chosen husband. He and I must, if the words 'in more lives than one' are not to fail of their purpose, live at least twice in the world of men. Therefore have I brought his lifeless body here where it will be kept free from corruption. Do you go and tell all this to Śvetaketu. His power is great and may devise a remedy for these things.'

As I passed quickly along the heavenly path, blinded with sorrow for the loss of my friend, I had the misfortune to run over a choleric Vaimânika, who glared at me, and said: Knave, proud of your good works, since in the broad path of the sky you have run over me like a horse, be a horse. I fell at his feet, and telling him the cause of my distraction, asked forgiveness. In gentler frame of mind, he said: 'What is said, is said, and must be fulfilled. But this much I will do for you. The curse shall last only till the death of him whose horse you may become. Then bathe, and you shall find yourself free.' Then I made this request: 'The friend I have lost is, with the Moon, about to be born in the world of men. Grant that I, when I become a horse, may be with them.' And he mused a little, and said: 'This your great love has melted my heart. I see that the Moon is about to take on him sonship to Târâpîḍa, king of Ujjayinî, who has long done penance to obtain a son. And your friend, Puṇḍarîka, will be the son of his minister, Śukanâsa. Do you be the horse of the young prince.' He ended, and I fell into the sea. Thence I emerged a horse. But I did not forget the past. That is why I brought Chandrâpîḍa, when in pursuit of the Kinnara pair, to this place. And the youth whom you ignorantly cursed, was Puṇḍarîka himself."

When she heard this, Mahâśvetâ beat her breast, and fell to the ground. But Kapinjala bade her not blame herself, but remember that the greater part of her trial was over, and so endure to the end. Mahâśvetâ, more composed, asked after Pattralekhâ. But Kapinjala knew nothing of what had happened to her after she had with him plunged into the lake. He was about to proceed to Śvetaketu, before whose eye the three words lie manifest; and from him he hoped to learn where Chandrâpîḍa or the Moon now lived,

what new birth Vaiśampâyana or Puṇḍarîka was passing through, and what had become of Pattralekhâ. So saying, he flew up into the sky.

Kâdambarî and Mahâśvetâ took counsel together, and resolved to wait where they were, in expectation of the glorious issue promised them by the heavenly voice, and now confirmed by Kapinjala's story, so long at least as the body of Chandrâpîḍa should remain incorrupt. And Kâdambarî, with the help of Taralikâ and Madalekhâ, tended the body, and putting off her gay apparel, bathed and clothed herself in white raiment and took no food that day. In the morning she assured herself, by inquiries made of Madalekhâ, that desire was not cheating her, and that no change had passed over the form she loved; and when she was satisfied of this, she summoned the attendant princes and showed them the body of their lord. Next day her confidence was great, and she sent Madalekhâ to tell her father and mother all that had happened, but to say that she did not wish them to come to her, lest at sight of them she should not be able to restrain tears that would be an ill omen for the future. This message Madalekhâ took and returned. And so the little company remained until the close of the rains again opened up the roads. Then one day Meghanâda came to Kâdambarî, as she sat with Chandrâpîḍa's feet in her lap and told her that messengers had come from Târâpîḍa and Vilâsavatî inquiring after their son. He had been anxious to spare Kâdambarî the pain of receiving them, and had told them all that had happened. But they refused to go without having seen with their own eyes Chandrâpîḍa. Kâdambarî, realizing for the first time the distress and anxiety of Chandrâpîḍa's parents, bade Meghanâda introduce the messengers. And when she saw them, she would have had them conceal the truth from the king and queen, until such time as Chandrâpîḍa should himself confirm so incredible a story. But they refused to do this and the only precaution Kâdambarî could take was to send with them a youth named Tvaritaka, who had been Chandrâpîḍa's follower, and could bear personal testimony to the truth of the account delivered to the messengers.—(pp. 317—33).

The anxious Vilâsavatî had gone to the temple of the Mothers to offer up gifts for her son's safe return when word was brought her th

the messengers were returning. From the temple itself she saw them coming, with the townspeople crowding around them, all eager to hear news of their friends who had gone with Chandrâpîḍa. Her heart foreboded ill. When the messengers said only that they had seen the prince but that Tvaritaka would tell the rest, she burst into loud wailings over the son, whom she now concluded to be dead, and then swooned away. And now the king, to whom word had been brought, came where Vilâsavatî was, and pouring a flood of tears over her as if to bring her out of her swoon, raised her and placed her at his side, with his nectar-dropping hand caressed her forehead, her eyes, her cheeks, her breasts and her arms, and gently, in a voice broken with tears, said: "Queen, if indeed some evil thing has happened to Chandrâpîḍa, you do him dishonour by tears that would befit a more vulgar grief. If he be dead, fear not lest I should bid you live. Rather will I die with you. But first let us hear what message these men bring."

So spoke the king and an attendant summoned Tvaritaka, who began to tell his tale. But when he came to speak of the bursting of Chandrâpîḍa's heart, the king stretched out his hand and would hear no more. With wild laments, he bade prepare the funeral pyre. Vilâsavatî forgot her own pain, and held her husband in her arms, and Tvaritaka called out, "Sire, though his heart be broken, the prince still lives: listen while I tell out the tale." When he had heard the whole, the king turned to Sukanâsa, who, like a true friend, suppressed his own grief, and comforted the king by many confirmations of the wondrous tale drawn from old legends. Straightway the king resolved to go where the body of his son was, and followed by all his people, save a few left to guard the town, he set out. In no long time he reached the lake, and there, with his mind distracted by a hundred doubts, he halted, and sent on some chosen horsemen with Tvaritaka to obtain news. Soon he saw them returning with the whole body of Chandrâpîḍa's attendant princes. Reassured as to his son's position, he cheered his queen, and singling out Meghanâda, asked him what the tidings were. Meghanâda assured him that in everything but the power of motion, the body remained the

same, save that from day to day it grew more beautiful. Glad at heart, the king and queen went on to Mahâśvetâ's cave. She, indeed, fled into the interior of the cave: while Kâdambarî swooned away as the king, leaning on Śukanâsa, entered the cave, and after him Vilâsavatî with Manoramâ. When she saw her son lying as if asleep, and surrounded by a radiance all his own, Vilâsavatî could not restrain herself, but ran forward and pressed the senseless form in close embrace, ever and anon smelling the dear head and kissing the lifeless cheeks. And she lifted up her voice and lamented. Târâpîḍa forgot his own grief in hers, and staying not to embrace his son, he took his queen in his arms, and bade her remember how Chandrâpîḍa was something more than the son they loved. Let them not give way to vain laments; but address themselves to the task of comforting the desolate parents of Vaiśampâyana and, above all, the divine maiden who was now their daughter. She lay in a swoon from which her attendants had as yet failed to rouse her. Let Vilâsavatî take her in her lap and try to bring her back to life. This Vilâsavatî did, restoring Kâdambarî by the mere mention of Chandrâpîḍa's name. Bashfully and with downcast eyes, Kâdambarî saluted the parents of her lover. And they greeted her with the solemn prayer: "Lady, may it be long before you become a widow." Then Târâpîḍa, thinking that his presence in the cave was useless and might interfere with Kâdambarî's constant care of the body, withdrew, and without entering his royal camp, built for himself a hermitage, where, with his queen, Śukanâsa, and Manoramâ, and his attendants daily visited by Kâdambarî and Mahâśvetâ, he remained awaiting the issue of this strange matter.—(pp.—330—345).

End of Jâbâli's Tale to his Pupils.

When he had said so much, Jâbâli smiled, and said, "I have been led far beyond my first purpose. You have heard how the heavenly one, with a mind overcome by love, was, by his own misconduct, made to forfeit for a time his place in the world of light, and become Vaiśampâyana, son of Śukanâsa. This is he in the form of a parrot, a form to which he has been condemned by the wrath of his human

father justly incensed at a fresh transgression, and by the sure word of Mahâśvetâ."

As the sage spoke, the scales fell from my eyes, and in everything, save the human form I had lost, I was again Vaiśampâyana. Again my heart swelled with affection for Chandrâpîḍa. Again Love was the Lord of all to me. Again I pined for Mahâśvetâ. With returning consciousness, the memory of all whom I had known and loved in that life came back to me. And, bending low to the ground in remorse for my fault, I asked the sage where Chandrâpîḍa was now, that I might fly straight to him. He bent his brows, and chid me for the rashness of purpose that still clung to me, then bade me ask him that question when my wings were grown. But Hârîta besought his father to explain how it had been possible for one born as a muni to fall so completely under the power of love as I had done, so as even to die for it, or how I, being an inhabitant of the heavenly world, had been so short-lived. Jâbâli reminded him of my original birth from Lakshmî, without the concurrence of the sage at the mere sight of whom she had conceived me, and quoted the Scripture, which declares that as the parent is, the son must be. I was born of a woman, and lacked the manliness a male parent might have given to me. Was it not said in the Âyurveda—"The child conceived of feeble woman alone according to the measure of strength communicated to him, either dies in the womb, or dies in the act of birth, or, if born alive, lives no long time?" "Even now," added the sage, "Puṇḍarîka remains what he was in his former birth, and this, his second life on earth, will be as short as his first one. Then the curse will have reached its limit, and a life that cannot pass away will be his."

Then I asked how I, who had by the favour of the sage alone, recovered voice and memory, but remained in all other respects a parrot could hope to do deeds that might merit the life eternal he spoke of. But the holy man cast his eyes around, and seeing that the dawn was at hand, and that the time for setting out the fires was nigh, refused to continue the tale then, and rising, broke up the assembly. All dispersed to their homes, and Hârîta, having placed me on his own couch, went out to perform his morning sacrifice. But I, bethinking

saw from a heavenly being I had, by my own deeds, become first a mere mortal man, and afterwards a parrot, and how hard and rare an ascent, by my own deeds, must be from the place in the scale of beings to which I had sunk, was minded to destroy myself, careless of what I might next become, when, with a smile that heartened me, Hârîta re-entered to tell me that my friend Kapinjala had come from the holy Śvetaketu to see me. Soon after Kapinjala came in, and taking me in his arms, wept, half in sorrow at the evil plight in which he found me, half in joy that after so long separation Kapinjala and Puṇḍarîka were again together. He told me that when, by the plunge into the lake, he was freed from his birth as a horse, he went straight to the feet of Śvetaketu, who, seeing him approach, sad and dejected, bade him cease to reproach himself as if he had been in fault. "The whole fault," said Śvetaketu, "is mine, in that though aware of his birth, I did not engage in the work that should have assured a happy life to my son. Now that work is nearly finished. Stay with me till it be completed. Then I besought that he would grant me leave rather to go where you might be. But he refused to do this, telling me that you had become a parrot, and that if I went now, I should not know you, nor would you know me. To-day, however, early in the morning he sent for me, and told me of your arrival in the hermitage of Jâbâli and how you had recovered the memory of the past. And now I am sent by Śvetaketu, and your mother Śrî, who are both engaged in the sacrifice that is to work your bliss, to implore you to remain in this hermitage until the time shall come." With this he fell again to weeping at my sad condition. But I bewailed the indignities which, as a horse, he had suffered for my sake. And so, in mutual talk and recollections of those long past days, we spent the forenoon. When the sun had climbed to the middle of the sky, my two friends gave me suitable food: and soon after Kapinjala, renewing the injunction that I must on no account leave the hermitage till the work should be accomplished, left me.

Some few days passed, and I became aware that my wings were now grown. Immediately I flew away towards the north, to find the place where was the body of Chandrâpîḍa, the story of whose birth I now

knew, and where also I knew I should find Mahâśvetâ. I was soon exhausted and compelled to halt. Falling asleep on a low bough of a tree, I wakened to find myself caught in a net, and standing before me a wild man of the woods, whom I addressed as follows:—"Good sir, who are you? Why have you snared me thus! If from hunger, why did you not kill me while I slept? I have done you no wrong: why do you make me know a captive's woe? Perhaps from mere curiosity? But your curiosity has been satisfied, now loose me. I am on a long journey to see some dear friends. My heart will not brook delay. You, too, are of the world of living beings."* But he answered and said: "Good sir, I am a Chândâla, and my trade is to be cruel. However, I have not snared you from any lust after your flesh, and still less from mere curiosity. I am one of many hunters employed by the daughter of my liege lord, the king of the Pakvanas, to look for a wonderful parrot, which she has heard has escaped from the hermitage of Jâbâli. I have had the luck to find you, and shall take you to her. It is for her to say what is to be done with you." When I thought how I, the son of Śvetaketu, was doomed to consort with Mlechchhas, I cursed the day I was born. "O wretched Puṇḍarîka, accursed be thy birth, since that is the harvest of thy deeds! Why was I not shattered into a hundred pieces when I was first conceived?" And I called aloud on Śvetaketu my father, and Śri my mother, and Kapiñjala my friend, to rescue me from this great calamity.

He took me, notwithstanding my assurances that I was a great muni, to the town of the Pakvanas, and delivered me to his mistress; and she, saying, "Ah, son, have I got you! I will put a stop to your love wanderings," clapped me in a wooden cage. Then I resolved from that moment to hold my tongue. It was useless to speak to her, who was neither mother, nor sister, nor relation of any kind, of the natural affection which, changed from a virtue to a fault, had led me to those bonds. Again, my speaking powers had attracted her notice. If I manifested them, it was not likely that she would release me: and all these evils had come on me from a want of control over my organs of sense. For all these reasons I maintained an obstinate silence.

* A Hindoo rendering of the Roman dramatist's *Homo sum: humani nihil alienum puto*.

So time passed, till one morning I found myself in this golden cage. Your majesty has seen the Châṇḍâla princess. Who she is, why she calls me a Châṇḍâla like herself, why she keeps me a prisoner, or why she has brought me here, I know as little as your majesty does.—(pp. 346—359.)

End of the Parrot's Tale.

The parrot ended, and the king bade call the woman. She came and addressed the king as follows:—"Light of the world, husband of Rohiṇî, spouse of the stars, joy to the eyes of Kâdambarî, Moon, you have heard the tale of your own former birth and that of this perverse one. He indeed, in this life as in the preceding one, sought his love at the expense of a direct act of disobedience against his father's commands. And it was by Śvetaketu's own order that I had him intercepted and imprisoned till the work should be accomplished. The time has come, and I have brought you together. Put off with these earthly bodies the pains of birth, old age, disease, and death, and live happily together." So saying, she sprung up into the sky.

As he listened, the cloud fell from Śûdraka's mind. And in a moment his heart was full of the old hopeless longing for Kâdambarî. Thus, then, Puṇḍarîka's curse received its full accomplishment: and the Moon, that had seemed to smile on his anguish, had, in more lives than one, itself felt the pangs of unsuccessful love.

One day, when the spring had doubled both his and Kâdambarî's torment, she, unable longer to restrain herself, threw her arms round the neck of the senseless form she had so long tended, and clasped it close. And, oh wonder! it revived at her touch! Her embrace was returned, and Chandrâpîḍa himself, with the voice that in the old days had ravished ear and heart alike, said to her: "Oh, fearful one, fear no longer. The touch of your arms has brought me back to life. Are you not sprung from the race born of nectar? And have you forgotten my promise that this body should own its freedom from corruption to you? To-day the curse is over. I have cast off the body I wore as Śûdraka, hateful because it separated me from you. This body I have cherished, and will ever cherish, because in it I pleased you. And now this world and

the world of the Moon are open to you. Nor am I alone free from the curse. He to whom Mahâśvetâ has given her heart, has also dreed his doom." As he spoke, Puṇḍarîka was seen coming from the sky in the dress he wore, with the necklace, in all respects the same as on that far-off day when he died for love of Mahâśvetâ. Seeing him, Kâdambarî ran herself with the glad tidings to Mahâśvetâ, while Puṇḍarîka did homage to the Moon. Keyûraka set out to Hemakûṭa to congratulate Chitraratha and Hansa. And Madalekhâ ran with the news to Târâpîḍa and Vilâsavatî. They hastened to the place, and saluted Chandrâpîḍa as at once their son and the lord of Night. And he presented Puṇḍarîka to Śukanâsa and Manoramâ as in very deed their son Vaiśampâyana. Just then, too, Kapiñjala delivered a message from Śvetaketu, according to which that divine person, about to soar into higher worlds, abandoned all claim on Puṇḍarîka's filial duty in favour of Śukanâsa, as being his father in a higher degree than he could claim to be. And in loving talk over all the strange past, the little company spent that night. In the morning Chitraratha and Hansa, with Madirâ and Gaurî, arrived from Hemakûṭa. And at their suggestion the hermitage was deserted, in order that the marriage of Chandrâpîḍa and Kâdambarî might be publicly celebrated with due rites in the capital of the Gandharvas.

One day while there, Kâdambarî, with tears in her eyes, inquired after the fate of that Pattralekhâ who had been so true a companion to Chandrâpîḍa in the bye-gone life. And she learned that the girl she knew only as her lord's personal attendant, was no other than Rohiṇî, the queen of the stars and the bride of the Moon, who had followed her lord when he first fell from heaven, but had been forbidden to accompany him in his birth as Śûdraka.

And now the time expected, but expected in vain, through two lives, was come. Day fled as if eager to accomplish the desire of the Moon, the lord of time. Love's banner flamed in the evening sky: and Night spread her veil of darkness over the blushes of the bride.

When Chandrâpîḍa's happy marriage with Kâdambarî was accomplished, he took leave of his parents-in-law and set out for Ujjayinî. There he exalted to his own nature the princes who had been the

sharers of his woes, established Puṇḍarîka on the throne, and, in loving attendance on his parents, who left all to follow him, he dwelt with Kâdambarî, now in Ujjayinî, dear to him as the place of his birth, now in Hemakûṭa, that he might do honour to the Gandharva king, now in the world of the Moon, the home of his honoured Rohiṇî. From that time forward the Moon and Kâdambarî, Kâdambarî and Mahâśvetâ, Mahâśvetâ and Puṇḍarîka, Puṇḍarîka and the Moon were never for a moment separated, but lived happily together in supreme and unending felicity.—(pp. 359—369.)

LITERARY ESTIMATE.

The foregoing analysis of the story of Kâdambarî has been made chiefly for the use of University students, who, as a rule, take up part of the book only, and who, from the multiplicity of the subjects to which their attention is directed, have only in a few cases, it is to be feared, the time to add to their study of the part prescribed even a cursory perusal of the whole. It is hoped, however, that other readers who may consult this Introduction, with the view of learning something about one of the ornaments of Indian classical literature, will be able to form for themselves an estimate of Bâṇa's characteristics as a writer from an analysis which has for that purpose been set out in several places with considerable detail. One chief characteristic, it is true, it was neither possible nor desirable to attempt to exhibit in such a sketch. The too ingenious author of the Râghavapâṇḍavîya —a poem whose chief claim to distinction will be best understood by the English reader if he imagines an Iliad, where every line and every word should bear a secondary reference to Napoleon's Campaign in Upper Italy,—boasts in a well-known couplet,* that, on the bad eminence to which his merit as the composer of 'Crooked Sayings' had raised him, his only fellows were Subandhu, who wrote the Vâsavadattâ, and our author. "Like unto these three no fourth is known." It were to be wished that this claim were better founded than it is: but at all events, against the three writers here singled out the indictment must be sustained. Accordingly our book bristles with passages which would be cumbrous and tedious if the words were to be taken in their apparent sense, instead of bearing, as they do, a hidden meaning, to find out which is the reader's painful task. The conscious search for plays upon words, which, to please, should wear at least the appearances of having come unsought, must always be fatal to literary excellence. Like his predecessors and imitators in this unhappy walk of literature Bâṇa is led to cultivate the bye-ways of the

---

* सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

Râghava-Pâṇḍavîya, Canto I., 41st stanza, p. 29, of the Calcutta edition of 1845. Quoted form Hall's Introduction to the Vâsavadattâ.

vocabulary of the language he uses. The result is that in great passages of the book "the sense faints following him." It is hard to win the natural sense of the words; and, in the absence of a commentary, no ordinary reader could hope to find the second intention. In the words of Prof. Weber, who in an article contributed to the magazine of the German Oriental Society in 1853, reviewed the first Calcutta edition of 1850, Kâdambarî "compares most unfavourably with the Daśakumâracharitra by a subtlety and tautology which are almost repugnant, by an outrageous overloading of single words with epithets: the narrative proceeds in a strain of bombastic nonsense, amidst which it—and if not it, then the patience of the reader—threatens to perish altogether: a mannerism, already apparent in the Daśakumâracharitra is here carried to excess: the verb is kept back to the second, third, fourth, nay, once to the sixth page, and all the interval is filled with epithets and epithets to these epithets: moreover, these epithets frequently consist of compounds extending over more than one line: in short, Bâṇa's prose is an Indian wood, where all progress is rendered impossible by the undergrowth until the traveller cuts out a path for himself, and where, even then, he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him."

This vigorous description may be perhaps a little over-coloured, but in the main it is true: and an apologist for Bâṇa will, perhaps, act most wisely if he claim it as his author's special merit that ornaments which can be fairly described in language like this are seen to be ugly blots on a fair face, excrescences that disfigure, but do not destroy, genuine literary excellence of no common order.*

* It is, I think, to be regretted that passages like those which will be found at pp. 86-92 and 221-228 of this edition of Kâdambarî continue to find a place in a University curriculum, in which Sanskrit takes its place, with English, only alongside of other branches of study. An undue amount of time and attention is spent on mastering the sense of what it is well if the student in the end recognises to be not worth understanding. As a matter of fact, however, our undergraduates are apt to fall into Kavirâja's mistake, and to imagine that what is most difficult must be also admirable—a misconception necessarily fatal to the formation of the just standard of literary excellence which it ought to be one aim of a literary course to ensure. The University has of late years carefully excluded from its compulsory Sanskrit course the monstrous growths of Sanskrit mediæval literature: and it would only be a further step in the same right direction if our students were relieved of the thankless task of studying passages in Kâdambarî like these to which reference has been made.

To a fault common to Bâṇa with most writers of his time, must be added a defect in constructive art, which arises, indeed, from a device that is one of the commonplaces of Sanskrit composition, but which our author has exaggerated to the serious injury of the verisimilitude and artistic effect of his work. As is well known, the plan on which the Pancha Tantra and the Hitopadeśa, the oldest prose romances, are written, is that of a number of stories set in a common frame-work. The inconvenience of this method, from a literary point of view, is, of course, that the thread of the main story is apt to be entirely lost in the numerous digressions. In the original models this inconvenience is largely counterbalanced by the fact that the main story, as we have called it, is, in intention as well as in effect, the most insignificant part of the performance. In one class of books, the Buddhist Jâtakas or birth-stories, which is regarded with much probability as among the earliest specimens of this kind of composition, there is, indeed, every reason to believe that the whole of the surrounding matter of the stories that form the pith of the work is unoriginal. English readers may, perhaps, be reminded of the relation in which the account of the fortunes of Shahriyár and Shahrazád stand to the tales that make up that most fascinating work of the Oriental imagination—'The Thousand and One Nights.' The book opens with a sufficiently spirited narrative, awakening the keenest sympathies of the reader for the situation in which the heroine is placed by the mad resolve of the king. As night after night, however, passes, we become ever less tolerant of allusions to a pair in whose career we have long ceased to take any warm interest. And when the end of the book is reached, the reversion to the main story, rendered necessary by the plot of the work, falls as flat as it is totally unexpected. This old and wide-spread model, which is not ill-suited to a succession of disconnected tales that are intended to take the first place in any general review of the work as a whole, Bâṇa has attempted to use in a romance devoted exclusively to the fortunes of a single pair of lovers. That he has been able to do this with some faint degree of probability, is due chiefly to the fact that most of his principal characters are in a second life, and some of them in a third, at the time when the story opens; but, when every allowance has been made for this consideration, it remains true that the awkwardness

of construction amounts to a fatal blemish in the verisimilitude and the artistic grouping, if we may so speak, of the work. Opening the book at random, for example, at the 136th page of this edition, it will be found, on reflection, that the words "When he saw this, Chandrâpîḍa said to himself," are not, as would naturally be expected, the words of the author, but are part of the author's account of the parrot's report of what the sage Jâbâli told to his assembled pupils. No reader can carry in his head a complicated figment of this kind through a romance of four hundred pages. On the part of the author himself the attempt to give an air of probability to it is dropped after the first two or three pages; and the reader comes successively to the end of Jâbâli's tale to the parrot, and the reversion to the main narrative at the end of the parrot's tale to the king, with the guilty consciousness that he had entirely forgotten that he was listening, in the first place, to the parrot, then to Jâbâli as reported by the parrot, and in the third place, to the parrot again. It is true that a certain vigour of effect and unity of time is secured by the Horatian opening at the court of king Śûdraka. But that effect is short-lived, and its unreal character is best witnessed to by the unceremonious way in which that king is got rid of at the end of the tale.

It would be going too far, perhaps, to say that the fact that the greater part of the narrative is put into the mouth of a parrot is in itself a blemish, as involving too large a draft on the reader's imagination. But it is evident that, in so far following his original as to avail himself of an idea which runs through the whole of the preceding fable literature, Bâṇa has not been careful enough to adapt the old machinery to the conditions of the tale as he has told it. The beginning of the parrot's story, in which the bird gives an account of himself, is, indeed, in admirable poetic keeping with the character of the supposed speaker.* But the description put into a bird's mouth of Mahâśvetâ's

* It deserves note that for some of the most effective touches in this part of his story Bâṇa would appear to have been indebted to the recollections of his own early youth. Compare with the passage summarized at p. 3 of this Introduction, the following extract from the first book of the Srî Harsha Charitra.

अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजं स च बाल एव बलवतो विधेर्वशादुपसंपन्नया व्ययुज्यत जनन्या जातस्नेहस्तु नितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्. MS. in Royal Library, Jeypore.

hopeless sorrow, or Kâdambarî's rising love is only saved from a suggestion of bathos, by the fact that it needs a conscious effort on the part of the reader to recall who the speaker is.

The story itself is, in its main features at least, not original; but an examination of what merit attaches to Bâṇa for improvement or development of his borrowed theme may best be reserved for what we have to say about the sources he seems to have used. Of the skill manifested throughout the book in the development and management of a plot, as we understand that art, a fair judgment can be formed from the foregoing analysis. From what has been already said it follows that too much consideration here need not be given to the fact that Bâṇa himself left his tale half told. When the pen dropped from the father's hand, the hesitation with which the son addressed himself to what he regarded as a task of filial piety had nothing in common with the feeling which would deter most writers of the present day from attempting to write a conclusion to *Denis Duval* or *The Mystery of Edwin Drood*. It may be admitted that in Bâṇa's own hands the conclusion of Chandrâpîḍa's adventures would probably have been presented with less impatience, and with a more artistic development. The effect of the story as a whole, too, is seriously marred by the conscious imitations of long passages in the original work which Bhûshaṇabâṇa,* not unnaturally, introduces into his second part. But when allowance has been made for this, as well as for the capital defect in laying out the story already referred to, it remains true that Kâdambarî shows signs of great proficiency in an art comparatively neglected by Indian writers. The skilful grouping of the *dramatis personæ* in the beginning of the book, the effective contrast between the quiet lives of the birds in the Śâlmalî tree or the sages in the sacred wood on the one hand, and, on the other, the pomp and magnificence of the courts of Śûdraka and Târâpîḍa: the art shown in making the story of Mahâśvetâ's passion and sorrow at once a preparation and a foil for the history of the real heroine of the book: the subtle interlacing of the threads of the double narrative may be

* The credit of bringing to light again the name of Bâṇa's son is due to Dr. Bühler.

mentioned as illustrations of the excellence in constructive art claimed for Bâṇa.

In the discrimination and consistent representation of individual character he is, in the judgment of the present writer, immensely superior to most of the Indian mediæval writers. Vigorous descriptions of broad types of character, much marred by an over-ostentatious method, are, of course, common enough in the literature referred to. Such fixed types of character may fitly be compared to the masks under which, in Greek and Roman theatres, the actors were able to shirk the pains of representing in their own features the shifting emotions to which their words gave expression. With the exception of king Śûdraka, who remains throughout the book the shadow he is intended to be, Bâṇa's characters are life-like and consistent to a very unusual degree. The generous-minded and unselfish Târâpîḍa, "forgetting his own woe at the sight of another's distress"; the loving and ever-fearful Vilâsavatî, the wise minister, the faithful Pattralekhâ, to mention these only among the inferior characters, live in the pages of a book which still has power to present its shadowy creatures of romance in a way to touch the heart of the reader. In boldest relief, as was natural, stand out the figures of the loved and the lover on whom the main interest of this book is concentrated. On his representation of Kâdambarî in particular Bâṇa has spent all his wealth of observation, fullness of imagery, keenness of sympathy. From the moment when for the first time her eye falls and rests on Chandrâpîḍa, this image of a maiden heart, torn by the conflicting emotions of love and virgin shame, of hope and despondency, of cherished filial duty and a newborn longing, of fear of the world's scorn and the knowledge that a world given in exchange for this will be a world well lost, takes full possession of the reader—

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव
मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोयम् ।

It is a fault of arrangement in the book that Kâdambarî's entrance is so long delayed. But henceforth, whether off or on the shifting stage of the story, she keeps the pre-eminent place assigned and foreshadowed for her.

It is the reproach of the literature of which Kâdambarî forms a part that any enumeration of Bâṇa's merits must, in justice to our author, dwell for a moment on his almost complete immunity from the grossness which defaces so much of the work of his contemporaries. An expression here and there, a simile whose verbal excellence has proved too great a temptation, may for a moment grate upon the ear as no less incongruous than harsh. But the book is in the main a picture of youthful love as free from the undue development of the sensual side of the passion as a healthy English novel.

To the tenderness and grace without which such a delineation as we have glanced at would have been impossible Bâṇa is shown in his book to have added a keen observation of the more commonplace sides of human life. Himself a dweller, now in king's palaces, now in the recesses of the hermitage, he had an eye to mark, and the imaginative power that can give fit representation to, the ways of men. He is perhaps less happy in this respect when describing the monotonous existence of the stages in Jâbâli's monastery, or Mahâśvetâ's long seclusion from the world. The comparative failure of effect here may be due to the inability of the Western mind to comprehend, so as to sympathise with, a form of life which has for ages attracted, and which still attracts, many of the noblest and wisest minds of the East. Or it may be that Bâṇa himself had less leaning to the ascetic life than he was prepared to confess. But all can recognise the fidelity of the touches by which he brings the court and city of Târâpîḍa in living colours before his readers. The court-yard of the palace thronged with elephants and waiting men, and as public as the great square of the city, the palace itself with its doors open to every subject of the king, the durbar where the king's son, only *primus inter pares*, first among his peers, takes his place with the rest of the king's servants, the outward tokens of the joy or sorrow that unites in a common bond all in the realm "from the king to the cowherd," form the setting of a picture which is no less faithfully worked out when the artist comes to the harder task of divining and describing the thoughts of men. The address of Śukanâsa to Chandrâpîḍa, on the occasion of the young prince's

consecration as Yuvarâja may be cited as an example of successful realism. The address is a masterly review of the dangers to which not only Chandrâpîḍa but every one in his exalted position is of necessity exposed: and it may be taken for granted that the writer had other aims in its composition than merely to write a chapter of his tale.

If our author's descriptions of life in the forest are comparatively tame and uninteresting, it is precisely in these parts of his story that his love of the beautiful in nature finds full scope. Bâṇa wrote before the rhetoricians had done their best to finally degrade to a place in a dry scientific enumeration each simile and metaphor the profusion of nature in India offers to the poetic mind: and both in his direct description of natural objects, and in the poetic use he makes of what later writers irreverently call "the moon, the lotus and the like," his words breathe a freshness and vigour that bespeak a warmth of admiration we in England are too apt to look on as the exclusive possession of certain of our own poets.

Bâṇa's greatest merit we have reserved to the last. Separated as we are by a thousand years and one-half the world from this Indian writer, there is nothing surprising in the fact that the superhuman machinery of his tale, the hero who is the moon, the Gandharvas, the Kinnaras, Kâdambarî's home beyond the mountains that gird the world, strike us at first as flaws which no natural force on the author's part can remedy. As we proceed all that falls away, and we find ourselves face to face with a story of human sorrow and divine consolation, of death and the passionate longing for a union after death, that goes straight from the heart of one who had himself felt the pang, and nursed the hope, to us who are of like frame with him. The machinery is as unreal as that of Virgil's poem: the pathos is Virgilian. *Mentem mortalia tangunt.* Kâdambarî has its place in the world's literature as one more aspiration out of the very heart of genius after that story, which, from the beginning of time, mortal ears have yearned to hear, but which mortal lips have never spoken.

THE AUTHOR.

The writer of the introductory verses to the First Part of Kâdambarî gives the following meagre account of Bâṇa. Kubera was a Vâtsyâyana Brahmin, honoured by more than one of the Guptas, and in great repute as a teacher of the Yajur-and Sâma Vedas. He was the father of Arthapati, who, among other sons, begot Chitrabhânu. Chitrabhânu was the father of Bâṇa. In the verses prefixed to the Second Part, Bâṇa's son intimates that the task of finishing his father's story has fallen to him, but does not give his own name. The account given in Bâṇa's other great work, the Harsha Charita, is much fuller. Indeed, the first chapter of the Harsha Charita is entirely devoted to the poet's genealogy and history, getting from the former theme the name Vâtsyâyanavaṁśavarṇanam.* The personal part of the narrative is continued through the second, third, and fourth chapters, so that fully one-half of the Harsha Charita, as we have it, is autobiography.† It may be noted in passing that this points to the conclusion that

* So correct the 'kavivaṁśa' of Ed.

† "Both the Charitas, which have become known, furnish also important contributions to the literary history of India. Bâṇa devotes nearly two Uchchhvâsas to his personal affairs and to the history of his family, and mentions incidentally so many famous writers, that his work has become a regular landmark for the historian of Sanskrit literature. Bilhaṇa likewise gives up one whole canto, the eighteenth and last, to a description of his country, and to an account of its rulers, of his family and of his own adventures. Though his statements are not as important as those of Bâṇa, still they afford much curious information. It would seem that the poems on historical subjects always contained fuller accounts of their author's lives than is the case with works like the Raghuvaṁśa, the Śiśupâlavadha or the Naishadhîya. For in the Gaudavadha, the second historical poem from Jesalmir, the author also gives some account of his personal history and of his literary activity. This fact finds its explanation in the natural desire of the poets to secure their own immortality together with that of their patrons." (Bühler. *Introduction to Vikramânkadevacharita.*) The fact for which Bühler here supplies the obvious motive did not escape the notice of the pedants into whose hands the art of literary criticism fell in India. The following is the definition given in the Sâhityadarpaṇa of the species of prose composition called Âkhyâyikâ of which, in the commentary, the Harsha Charita is cited as an example:—

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम् ॥
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ।
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ॥
आर्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

Kâdambâri was of the two the later work, and that the account the author prefixed to the First Part takes the place of the details Bâṇa himself would have furnished had he lived to complete the book.* The Harsha Charita has not yet been edited in an accessible form; and I propose therefore to examine here at greater length than would otherwise be necessary the autobiographical and historical matter in that work.

The Harsha Charita is a prose work, but there are prefixed to it some verses which are among the earliest pieces of contemporary literary criticism we have in Sanskrit. Their importance from this point of

---

The sharp contrast between the Indian and Greek models in this respect is worth noting. In the whole course of his History of the Peloponnesian war, Thucydides mentions himself only three times: and the sum of the information presented is that the author was an Athenian, son of Olorus, and in a particular command at a particular time.

The Vikramânkacharita, to which reference has been made in this note, was styled by Bühler, who had the good fortune to recover it, the "second specimen of a class of compositions, which, though probably once numerous, seemed until a few years ago almost extinct." I am happy now to be able to bring to the notice of scholars another work of this kind, which will, I hope, soon be made generally accessible. While examining a list of Digambara books in Jeypore on a recent tour, I noticed a work entitled the Yaśastilaka, which I was informed was a poem on an historical subject. I was unable to procure or get sight of the book then: but, later on, at Udaipur, I found it in the possession of a Jain priest, who would not however part with it. The aparanâma of the Yaśastilaka is Yaśodharacharita: and, unlike the Svetâmbara book of the same name, it appears to be an historical account of a prince who is described as the first son of Arikeśari.

FitzEdward Hall first drew attention to the Harsha Charita in the introduction to his edition of Subandhu's Vâsavadattâ, and gave a brief analysis of the contents of the work, especially emphasising the importance of the allusions to earlier or contemporary writers. A careful study of his introduction is still indispensable. The student should also read Bhao Daji's article on the Harsha Charita in the tenth volume of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. It is matter of regret that the complete and accurate copy of the Harsha Charita, with its commentary by Sankara, on which Bhao Daji's article is based, is not included in the Bhao Daji collection. In quoting from the Harsha Charita I have used (1), a manuscript in the collection of the Government of Bombay called by me A; (2), a fragment in the Bhao Daji Collection, now deposited in the library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, styled here B; (3), a manuscript from the Royal Library at Jeypore, kindly lent to me by Dr. Führer, which I call C; (4), a manuscript from Ahmedabad secured for Dr. Führer's use by Mr. Bhagvandas Kevaldas, and referred to as D; and (5), the Calcutta Edition. The last is exceedingly imperfect; and I am glad to announce that Dr. Führer, of St. Xavier's College, has undertaken the task of preparing an edition for the Bombay Sanskrit Series.

* This conclusion would be a certainty if we could be assured that the Harsha Charita ever existed in a complete form.

view, as affording a literary landmark has long been recognised. Reserving these verses for future discussion, I proceed now to give an abstract of the legendary account of the origin, not so much of the stock from which Bâṇa sprung, as of the great learning by which that stock had always been characterised. The story has this importance for the matter in hand, that in several parts it shows clear traces of being the first draft of material which was afterwards more fully worked up in Kâdambarî.

Long ago, so the legend runs, in an assembly of the Heavenly Ones, the irascible sage Durvâsas, "son of Atri and brother of the Lord of the Stars," while arguing with a muni called Mandapâla,* was betrayed by his bad temper into a false accent. The others kept prudent silence; only Sarasvatî laughed. On which Durvâsas took up water to curse her. All rose from their seats in horror, and tried to turn him from his purpose. But neither the remonstrances of Sâvitrî, nor the prayers of the sages, nor the warning of his father Atri against such a disturbance of his own penance, availed. He threw the water of the curse, and said, "I will cure you of the haughtiness engendered by your little learning: go down into the world of mortals." And when Sâvitrî rose in wrath to curse him again, Sarasvatî herself restrained her friend,† bidding her remember that Brahmins, however imperfect,‡ might not lose the honour due to their birth.

Then the Great Father spoke and said: "Brahmin, the road you have traversed is not one trodden by the good.§ The eye of the mind you have wilfully closed in the darkness of passion. Patience is the root of all penance. But your mind now, like the bodily eye, which avails only to see the faults in others,‖ being disturbed by anger, can-

---

* So B. A Manda; D Upamanyu; Ed. Mandu. The second leaf of O is unfortunately wanting. Ed. omits the name of Durvâsas.

† Sâvitrî is not, as Hall says, represented as the mother of Sarasvatî in this legend. In her speech consoling Sarasvatî, she calls herself अय मनुसरणचतुर: सहपांशुक्रीडापरिचयपेशलः प्रेयान्सखीजनः.

‡ असंस्कृतमतयः. Ed. संस्तुतमतयः.

§ न खलु साधुसेवितोऽयं पन्था येनासि प्रवृत्तः: Compare विद्वज्जनाचरित एष मार्गः Kâd., p. 173.

‖ परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति. So A and B.

not tell you of this your own fault." . . . And to Sarasvatî he said: "Be of good cheer. Sâvitrî will go with you and comfort you when your heart is heavy for want of me. And the curse shall pass away when once you have looked on the lotus face of a son."*

So Sarasvatî and Sâvitrî, following the course of the heavenly Ganges, descended to the world of mortals.

From the sky they saw the great river Hiraṇyabâhu, which men call Śoṇa."

C and D उत्कुपिता न ते बुद्धिरात्मरागदोषं. Ed. कुपिता न ते बुद्धिरात्मनो दोषान्, Compare:

"And why beholdest thou the mote that is in thy brother's eye, but considerest not the beam that is in thine own eye? Or how wilt thou say to thy brother, Let me pull out the mote out of thine eye; and behold a beam is in thine own eye? Thou, hypocrite, first cast out the beam out of thine own eye and then shalt thou see clearly to cast out the mote out of thy brother's eye."—Gospel according to Matthew—Ch. V. vv. 3—5. Muir has noticed the likeness between this passage in Matthew and a verse in the Mahabharata (1·3069), which he translates:—

> "Thou mark'st the faults of other men,
> Although as mustard seeds minute;
> Thine own escape the partial ken,
> Though each in size a Bilva fruit."

Muir's 'Metrical Translations,' p. 110. See also pp. 26 and 226.

*आत्मप्रभुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोयं भविष्यति. Compare the account in the Vikramorvaśî of the nymph's transgression, curse, and of the remission of the curse under a similar condition by Brahma. In Kâlidâsa's legend it is Urvaśî who makes the slip in pronunciation which has such fatal consequence. If Bâṇa modelled his tale on that original, his loyalty to the favourite deity of his family has led him to modify the part of the story.

† Bâṇa is eloquent in praise of the river that flowed past his own house:—

Ed. अपश्यच्चाम्बरस्थितैव हारमिव वरुणस्यामृतनिर्झरमिव चन्द्राचलस्य शशिमणिनिष्यन्दमिव विन्ध्यस्य कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य लावण्यरसप्रस्रवणमिव दिशां स्फुटिकशिलापट्टशयनमिवाम्बरश्रियः स्वच्छशिशिरवारिसंपूर्णं भगवतः पितामहस्यापत्यं हिरण्यबाहुनामानं महानदं यं जनाः शोण इति कथयन्ति.

The last phrase here, "the Hiraṇyabâhu which men call the Śoṇa," might be a translation from the constantly recurring formula in Homer, according to which the gods have one name, and men another, for the same place. In both cases the two names, however they may came later to be regarded, must have been the names given to one and the same river or place by newcomers and by older inhabitants, and of the two the name in the mouth of men, or the people, is the older or original name. With Bâṇa's fondness for his native stream, compare the prominence given by Bhavabhûti in his plays to the Godâvarî, Bhandarkar's Note on Malatî Madhava Act I., l. 28.

The banks of that river, with the screaming peacocks and the flower-laden trees, and the murmur of the bees drunken with honey, seemed to Sarasvatî like the banks of the river of heaven; and there she resolved to fix her dwelling, on its western shore. There they abode in a hut made of leaves, furnished with a plain seat of stone for a couch, and from day to day worshipped Śiva in the form of a linga they themselves set up.

One day there came to the place a great company of men on horseback and on foot, in the midst of whom they saw a youth of about eighteen years, closely accompanied by an elder man clad in white armour, who seemed to wait on him. The youth had heard, from some of those about him, of the two wondrous maidens who dwelt here, and, setting spurs to his horse, approached the place where the hut was. Dismounting at some distance* and bidding his retinue stay there, he came up to the hut with the man already mentioned, and was hospitably received by the two inmates. And when they had refreshed themselves and were resting, Sâvitrî asked the elder of the two to allay the curiosity raised in her mind, and in that of Sarasvatî, by the wondrous grace and beauty of his friend.†

To which he replied that his charge, whom he styled the ornament of the race of Bhṛigu, was the son and second life,‡ by name Dadhicha, of the great sage Chyavana, by Sukanyakâ, the daughter of Śaryâta.§ In the last month of Sakanyakâ's pregnancy

* दूरादेव तुरगादवततार निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव शांतनयमुपससर्प. So in Śakuntala the king dismounts, and hands his bow and arrows to his charioteer before entering the holy place.

† This passage may be mentioned as one of the several that have been alluded to as having all the appearance of first sketches for several passages in Kâdambarî.

‡ Lit. "life outside himself" बहिर्भूतं जीवितम्. The expression is a common one. Cf. रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चर : Râmâyaṇa 3-38-13.

§ The construction here is an irregular one which Bâṇa is fond of:—अनन्यस्य जितजगतोनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्यका नाम &c. Compare:— एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म तत्तनयश्च हारीतनामा .... सिकासुरुपागमत्. Kâdambari p. 36 तां खलु देवीमन्तर्वत्नीं विदित्वा. Ed. reads निर्भुक्तम् for अन्तर्वत्नीम् ।

her father withdrew her from her husband's side । she might lie in there.* There she brought forth her son. And when his daughter went back to her husband the old man kept his grandson with him. But now that Dadhîcha was grown up, Śaryâta desired that the mother of the boy might share his joy in so noble a youth, and was sending him to her. As for himself, Dadhîcha's attendant intimated that he was a humble servant of king Śaryâta, by name Vikukshi, commissioned to attend Dadhîcha to Chyavana's hermitage, which was now but a little way off. Then Vikukshi besought Sâvitrî to tell him who she and her god-like friend might be. But Sâvitrî would only say that he should know that in time. And they two, obliged to be content with this promise, went on their way to Chyavana's† hermitage. But Dadhicha took Sarasvati's heart with him. And day and night she pined for one for whom she felt she could forego without a pang heaven itself. At last, when a world of sleepless nights were come and gone, Sarasvati saw Vikukshi, attended only by an umbrella-bearer, approaching her hut. To her eager enquiries after Dadhicha, Vikukshi answered only in general terms. The youth was well and had not forgotten the two ladies. He had recently however been a prey to a strange wasting away: but would shortly send a dancing girl called Mâlatî to give more particular accounts of his condition. She was the very life-breath of the prince.‡

Next day Mâlati appeared. She was hospitably received by the two inmates of the hut, but waited to give her tidings till noon was past and Sâvitri had gone down to bathe in the Śoṇa. Then with a meaning smile she intimated to Sarasvati that she had a message for her private ear. From the moment he saw her, her image had taken possession of Dadhîcha's heart, and he placed his life in her hand. Sarasvatî

* Read दुहितरि for मातरि of Ed.

† Read पितुराश्रमपदम् for चतुराश्रमपदम्. In the next sentence गते च तस्मिन्तामेव दिशं विलोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत् कृच्छ्रा दिवसं जहार the last three words should be कृच्छ्रादिव संजहार दृशम् ।

‡ उच्छ्वसितं सा कुमारस्य. Cf. पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव Kumaras 7, 4, and सखी सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम् Śakuntalâ: Vishkambaka between Acts II. and III. quoted in St. Petersburg Dict. *sub voce*. Mâlatî is of course the original of Pattralekhâ.

listened intently to the glowing words, in which Dadhîcha's faithful servant pleaded her master's cause: and when Mâlati had finished said, 'I have but few words. Do with me as you please.' Then Mâlatî sprung to her horse, and brought Dadhicha to his bride. In course of time, so fate would have it, Sarasvatî conceived and bore a son. To him at his birth his goddess-mother gave the boon of universal knowledge. And afterwards, recalled by the Great Father, she passed with Sâvitrî away into heaven. Dadhîcha, smit with sorrow, devoted himself to penance, but first he gave the charge of his son to Akshamâlikâ, his brother's wife. Now on the very day when Sarasvatî brought forth her son, Akshamâlikâ bore a son to her husband. She brought up the two children together. The name of the one was Sârasvata, and that of the other Vatsa. Sârasvata, for the love he bore his foster-brother, taught him all the lore he himself possessed in virtue of his birth: and established him in the place called Pritikûṭa* in that district. For himself, he, with his father, passed his life in asceticism. But Vatsa was the progenitor of a mighty race.

I transcribe next the passage in which Bâṇa, coming to firmer ground, recites at greater length the genealogy found in Kâdambarî.

तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु संसरति संसारे यातेषु युगेष्ववतीर्णे कलौ वहत्सु वत्सरेषु व्रजत्सु वासरेष्वतिक्रामति † च ‡ काले प्रसवपरंपराभिरनवरतमापतति विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुबेरनामा वैनतेय इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे। तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतश्चेति चत्वारो युगारम्भा इव ब्रह्मतेजोजन्मना-नग्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव सचक्रनन्दकास्तनयाः §। तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूभार ‖ इवाचलकुलस्थिति ¶ अनुरुदधिगम्भीरोऽर्थपतिरिति नाम्ना सममामज-न्मचक्रचूडामणिर्महात्मा सूनुः। सोऽजनयद्भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं ** धर्मं

* Not Pratikûṭa as in Ed.

† A अतिक्रमति.

‡ D omits च.

§ सचक्रनन्दकाः Ed. सचे. तसचक्रनन्दकाः.

‖ पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूभार इव Ed. पाशुपतः स एक एवाभवत बभार इव!

¶ अचलकुलास्थितिः. C and D add स्थिरः.

** महीदत्तम् So B. and Ed. Hall has Mahidatta (a misprint for Mihidatta) and Mahidharadatta J. महादत्तं (for महीदत्तं). For भृगुं हंसं above Ed. has भूहंसं.

आतथेदसं चित्रभानुं त्र्यक्षमहिदत्तं * विश्वरूपं चेत्येकादश रुद्रानिव सोमामृतरस-शीकरच्छुरितमुखान्पवित्रान्पुत्रान् † । अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभि-धानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम् ।

The autobiographical matter in the Harsha Charita which follows may be thus summarized. Bâṇa's mother, Râjyadevî, died while he was yet a child. He was all the more dear, he says, to his father, who was a very mother to him.‡ Bâṇa was nearly fourteen years old,§ when his father died. There is something very natural in the few words in which he speaks of the grief into which his father's death threw him, and of the buoyant recovery of youth—

संस्थिते च पितरि महता शोकेनाभीलमनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथं कथमपि कतिपयान्दिवसानात्मगृह एवातिनिनाय । गते च विरलतां शोके शनैः ‖ शनैरविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य कुतूहलबहुलतया बालभावस्य धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य शैशवोचितान्यनेकानि ¶ चापलान्याचरन्नित्वरो बभूव ।

As companions of his wanderings Bâṇa names the following friends and contemporaries: but the list should perhaps not be scanned too closely. Hall has pointed out that it includes Mayûraka. It may be noted that all my authorities read Rudra and Nârâyaṇa instead of Bhadra and Nârâyaṇa as Hall has the word.

अभवंश्चास्य वयसा समानाः[1] सुहृदः सहायाश्च । [2]तद्यथा । भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ । भाषाकविरीशानः[3] परं मित्रम् । प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ । विद्वांसौ[4] वारबाणवासबाणौ[5] । वर्णकविर्वेणीभारतः[6] प्राकृतकृत् कुलपुत्रो वायुविकारः[7] । वन्दिनावन-

*त्र्यक्षमहिदत्तं विश्वरूपं. So B and J. A तृक्षमाहदत्तं विश्वरूपं. Ed. त्र्यक्षं विश्वरूपं मेघदत्तं Hall gives the three last names as being Tryaksha, Makadatta and Visvarûpa.

† C and D omit पुत्रान्.

‡ जातस्नेहस्त्वतितरां पितैवास्य मातृतामकरोत्.

§ चतुर्दशवर्षदेशीयस्य.

‖ A omits one शनैः.

¶ A उदित for उचित.

1 वयसा समानाः. C and D सवयसःसमानाः 2 तद्यथा A add B यथा च. 3 भाषाकविः. C and D कविः. 4 विद्वांसौ B omits, adding it in the margin 5 वारबाणवासबाणौ. C and D वारबाणवासधारौ. 6 वेणीभारतः C and D वेणीभरतः. 7 वायुविकारः वन्दिनौ B वायुविकारवन्दिनौ

ब्रूवाणसूचीबाणौ । कात्यायनिका[8] चक्रवाकिका[9] । जाङ्गुलिको[10] मयूरकः[11] । ताम्बूलदायकश्चण्डकः । भिषक्पुत्रो मन्दारकः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः । कलादश्चामीकरः । हैरिकः सिन्धुषेणः[12] । लेखको गोविन्दकः[13] । चित्रकृद्वीरवर्मा[14] । पुस्तकृत्कुमारदत्तः । मार्दङ्गिको जीमूतः । गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ । सैरन्ध्री कुरङ्गिका । वांशिकौ मधुकरपारावतौ । गान्धर्वोपाध्यायो दर्दुरकः[15] । संवाहिका केरलिका । लासकयुवा[16] ताण्डविकः । आक्षिक आखण्डलकः[17] । कितवो भीमकः । शैलालियुवा शिखण्डकः । नर्तकी हरिणिका[18] । पाराशरी सुमतिः । क्षपणको वीरदेवः । कथको जयसेनः । शैवो वक्रघोणः । मन्त्रसाधकः करालः[19] । असुरविवरव्यसनी[20] लोहिताक्षः । धातुवादविद्विहङ्गमः । दार्दुरिको दामोदरः । ऐन्द्रजालिकश्चकोराक्षः[21] । मस्करी ताम्रचूडः[22] ।

One day, in the height of the hot weather,* as Bâṇa sat in his house after the mid-day meal, his half-brother, Chandrasena, introduced a courier who brought a letter from Krishṇa, the brother of Śrî Harshadeva.† In the letter Krishṇa referred Bâṇa to his messenger Mekhalaka,‡ and bade him lose no time in carrying out what he would learn from him to be his friend's wishes. The message proved to be an urgent invitation to pay a second visit to the court of king Harsha, which Bâṇa, after considerable hesitation, due apparently to discourtesy previously experienced at the hands either of the king himself or of his courtiers, resolved to accept. Early in the morning of the next

[8] कात्यायनिका. C कात्यायनीका. [9] चक्रवाकिका. C चक्रावाकिका. [10] जाङ्गुलिकः. A जागुलिको. C जांगुलीकः. [11] मयूरकः. A वायूरकः. [12] सिन्धुषेणः. C and D सिद्धसेनः. [13] गोविन्दः. B गोविंदकः. [14] वीरवर्मा. B धीरवर्मा. [15] दर्दुरकः. B दुर्दुरकः. C is illegible. [16] लासकयुवा. A लासयुवा. [17] आखण्डलकः. B आखंडः. A आखंडः. [18] हरिणिका. B and D हरणिका. C is illegible. [19] करालः. C and D करालकः. [20] असुर. A अस्वर. [21] ऐन्द्रजालिकः. C and D इंद्रजालिकः. [22] ताम्रचूडः. C ताम्रकतकः. D ताम्रचूलकः.

* Read अत्युग्रे for उदिते. The Defoe-like detail (तथाभूते च तस्मिन्नत्युग्रग्रीष्मसमये कदाचिदस्य स्वगृहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराह्णसमये, &c) may speak for the historical truth of the narrative, though it must be observed that it is a peculiarity which occurs persistently in other parts of the book where it cannot have that significance.

† Read प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः for अप्रतिज्ञाततमो दीर्घाध्वगः; and विमुच्य चार्पयत् for किमुचार्य यत्.

‡ The reading of Ed. in previous sentence मेखलकनामानं प्रविश्यन्तमशक्षीत् is wrong. Bâṇa learns the messenger's name from the letter.

day, after the performance of the due rites,* he set out from Prîtikûṭa. On the first day† he traversed the Chaṇḍikâ forest, and reached the village called Mallakûṭa. There he stayed with his brother and friend, whom he loved as himself, Jagat-pati.

Next day he crossed the holy Bhâgîrathî, and spent that night at a village in the wood called Yashṭigṛiaka. On the following day he reached Harsha's camp, which was then on the Ajiravatî, near the town Maṇi.‡

They reached the door of the king's tent, and Mekhalaka, bidding Bâṇa wait there, entered. Soon he returned accompanied by a eunuch,§ whom he introduced to Bâṇa as the chief door-keeper, by name Pariyâtra. He led Bâṇa into the encampment. They passed through a stable full of horses: and when Bâṇa, struck with wonder,

* He mentions that the 'gamanamangala' was performed for him by a younger sister of his father, who loved him as if she had been his own mother, and who, that day, clothed all in white, looked like the goddess Mahâśvetâ in bodily form. Her name was Mâlatî. In setting out he took care to *move his right foot first* Read (प्रथमचलितदक्षिणचरण :). Some such superstition is at the bottom of the common English phrase which enjoins us to 'put our best foot foremost.'

† Hall says that there is nothing in the account of Bâṇa's journey to the court of Harsha to indicate distance. But this is a mistake. Each day's journey is carefully marked off. Bâṇa's visit is not paid to Harsha at Sthâṇvisvara. See next note.

‡ उपमणिपुरमन्वजिरवति is the reading of C. and D. A reads उपमणितर (*sic*) अन्वाजिरवती. B. omits the whole of this incident. The Calcutta Ed. reads उपमणिटयन्वजितवनी (कृतसंनिवेशं) and an edition recently printed in Kashmir, a copy of which has only now come into my hands, उपमणितारमन्वजिरवति. At the time of Bâṇa's visit Harsha was already supreme ruler in the North of India: and, like later monarchs in that position, does not appear to have had any fixed capital. In the verse to be quoted below it will be seen that his rule "went out" from Śrikaṇtha, where his ancestors reigned. At the outset of his reign he had to deal with a rebellion on the part of the king of Mâlava: and we are told that two of the sons of the sovereign of that district were brought up at the court of his father. Mâlava therefore was vassal to his line before he ascended the throne. But he is not represented in the Harsha Charita as monarch in any special sense of Mâlava: nor, as he is in Hiouen Thsang—where, too, there are frequent accounts of his 'progresses'—as having his capital at Kanyâkubja. Kanyâkubja is the place to which his sister goes with her bridegroom from his father's court.

The river Ajiravatî is mentioned in the Tibetan account of the story of Sâkyamuni. Is it the Ajitavati of Hiouen-Thsang?

§ वर्षवरेण. A पुरुषेण.

asked what the king did here,* he was told that this was the stable of the king's great elephant, Darpaśâta. By permission he turned aside to see that famed companion of the king, and the narrative is for a time submerged in a description of the wondrous beast. It needed the door-keeper's admonition to induce Bâṇa to leave the elephant and go on to see the king Harsha.† Harsha received Bâṇa with mock signs of resentment: but afterwards showed him much favour. We are told that a son of the king of Mâlava was with Harsha at the time.

In the beginning of autumn Bâṇa ‡ returned home. He was greeted with a cordial welcome, and among the friends who surrounded him in the afternoon was the reader Sudṛishṭi,§ who forthwith treated his friend to a recital of a Purâṇa. All were charmed; but Sûchîvâna, in the same tone as the singer, uttered the following distich in the Âryâ metre :—

तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावनं तदपि ।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥
वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।
श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव ॥ ‖

Hearing this, Bâṇa's four cousins, by the father's side, Gaṇapati, Adhipati, Târâpati and Śyâmala, lookod at each other, and

---

* Read अपृच्छच्चात्र देवः किं करोतीति असावकथयत् for the senseless अपृच्छच्च देव किंकरोस्मीति असावकथयत् of Ed.

† While they were yet some way off the elephant's attendant, sung aloud the following aparavaktra :—

कारिकलभ विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।
मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्षमते न तेऽङ्कुशः ॥

Ed. मुञ्च and क्षमते न तेऽङ्कुशम्.

‡ शरत्समयारम्भे राज्ञः समीपाद्बाणो बन्धून्द्रष्टुं पुनरपि तं ब्रह्मणाधिवासमगात् Ed. शरत्समयारम्भे जृम्भमाणे राजसमीपमगात् । बाणः &c.

§ Sudṛishṭi and Śûchîvâṇa are among the friends mentioned in the extract given above.

The Jeypore MS. reads quite distinctly पवनप्रोक्तं in this passage. Dr. Bhao Dajî's MS., that in the Gov. Coll., and the Kashmir edition पवमानप्रोक्तं. The Calc. Ed. अन्योपवनप्रोक्तं. See Hall's introduction to Vasavadatta, p. 12.

‖ This is the reading of C, D and of the Kashmir edition. A reads भारत for भरत, मार्गण, and श्रीकण्ठकाविनिर्यातं for श्रीकण्ठविनिर्यातं.

the youngest, Syâmala, made bold to ask Bâṇa to tell them from the beginning the story of king Harsha whose reign extended then over the known world, and who, in virtue and good fortune, surpassed all the kings of former days. Bâṇa, saying that in a hundred lives he could not hope to tell the whole story of Harsha's mighty deeds, asked if they would be content to hear a part.*

But the day was far spent: to-morrow he would tell them the story. So saying he rose, went down to the banks of the Śona to pay his evening sacrifice, and then sought his couch. They closed their eyes indeed, but could not sleep. They waited for the rising of the sun as beds of lotus-flowers do. In the fourth watch of the night, Sûchîvâna awoke and sung the following verses†:—

पश्चार्धंघ्रिं प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वांगमुच्चै-
रासज्याभुग्नकंठो मुखमुरसि सटाधूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुंडस्तुरंगो
मंदं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥ १ ॥
कुर्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कंधरामातिरश्चीं
लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुषा चंचता केसरेण ।
निद्राकंण्डूकषाये कषति निबिडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरंग-
स्त्वंगत्पक्ष्मामलग्नप्रतनुतुसकणं कोणमक्ष्णः खुरेण ॥ २ ॥

Then Bâṇa arose, and, having gathered together his friends, began to tell the story of Harsha.

So far the autobiographical matter in the Harsha Charita. The historical part of the book which follows may be more briefly summarized

* The passage is important as being evidently modelled on Kâlidâsa's Introduction to his Raghuvaṇsa and as showing that it was not the author's intention to do more than he has effected in the eight Uchchhvâsas—

बाणस्तु विहस्याब्रवीत् आर्य न युक्तमननुरूपमभिहितम् । अघटमानमनोरथमपि भवत कुतूहलमवकल्पयामि । शक्याशक्यपरिसंख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थतृषः परगुणानुरागिणः प्रियजनकथाश्रवणरसरभसमोहिता न मन्ये महतामपि मतिरपहरति प्रविवेकम् । क्वयन्त्वार्थः परमाणुपरिमाणं वटुहृदयं क्व समस्तब्रह्मस्तंभव्यापिदेवस्य चरितं क्व परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः क्व संख्यातिगास्तद्गुणाः सर्वज्ञस्याप्ययमविषयः वाचस्पतेरप्यगोचरः सरस्वत्या अप्यतिभारः किमुतास्मद्विधस्य कः खलु पुरुषायुषशतेन शक्नुयादविकलमस्य चरितं वर्णयितुम् एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः सज्जा वयं इयमधिगतकतिपयाक्षरलवणलघीयसी जिह्वा कोपयोगं यास्यति भवतः श्रोतारो वर्ण्यते हर्षचरितं किमन्यत् ।

† The former of these verses is quoted in the Kâvya Prakâsa.

In Srikaṇṭha* there is a town called Sthâṇvîśvara. There lived a king, Pushpabhûti, who was the progenitor of a mighty line of kings.† In it, as time went on, was born a king, named Prabhâkaravardhana, who is described as follows :—

हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गूर्जरप्रजागरो गन्धाराधिपगन्धद्विपपाकलो‡ लाटपाटवपाटच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः § प्रतापशील इति प्रथितरनाम प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः.

The name of Prabhâkaravardhana's queen was Yaśomatî.‖ By birth the king was a worshipper of the sun. To Prabhâkaravardhana and Yaśomatî were born, successively, three children, Râjyavardhana, Harsha, and Râjyaśrî. The last was born while Harsha was as yet an infant, and her elder brother was entering on his seventh year. Mention is made of the brilliant horoscope drawn for the second son by the astrologer Târaka.¶

About the time of the girl's birth the queen's brother, whose name does not appear to be given, joined his son, a youth then about eight

---

* Read स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः with C. D. reads the same with स्थाण्वाश्वर for स्थाण्वीश्वर which has been wrongly corrected by a second-hand into स्थाण्वाश्रम. A स्थाण्वीश्वराध्यि (*sic*) जनपदाविशेषः Ed. स्थाण्डीश्वरो (a mistake for स्थाण्वीश्वरो नाम जननिवेशः).

† There is no authority for Hall's conjecture that Pushpabhûti is perhaps referred to as the father of the next king named. Cf. अथ तस्मात्पुष्पभूतेः (read so for the तस्मात् of Ed.) निर्जगाम राजवंशः । यस्मात् ....कल्पतरव इव नन्दनात्स्वभूताश्रयाश्च रूपाविकार इव श्रीधरादजायत राजानः तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि... ..प्रभाकरवर्धननाम राजाधिराजः. Beginning of the fourth Uchchvâsa of the H. Ch. All three MSS. read पुष्पभूतिः, but in D. this has been corrected to पुष्पभूः and this again to पुष्पभूतिः. Hall seems to have found both forms.

‡ A गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटहस्तिज्वरः पाकलः a reading due to the introduction into the text of the gloss हस्तिज्वरः.

§ This is the reading of A. C. and D. लाटमालवलक्ष्मीलतापरशुः for the two words.

‖ यशोमती. So all three MSS. here. In other places A यशोवती.

¶ Târaka is called a Bhojaka. See the note contributed by Wilson to Reinaud's *Mémoire sur L'Inde.*

The name of the second son is given first in the account of the sister's birth. Both there and at the passage to be found at p. 104 of Ed. the MSS. read Harsha, and neither Harshadeva as Ed. has in former place, nor Harshavardhana, as it has in the latter. I have not found the latter name in the MSS., but the form Harshadeva is used.

years old, named Bhaṇḍi,* as a companion to the service of the tw princes. The three grew up together, all equally dear to the king Kumâragupta and Mâdhavagupta were two brothers, sons of the kin of Mâlava, whom Prabhâkarâvardhana attached to the service c his sons. Râjyaśrî was married to Grahavarman, the eldest so of Avantivarman of the Maukhara† family, who took her away t his own land.

When Râjyavardhana was of an age to bear armour, his father sent him northward on an expedition against the Huns. Harsh accompanied his brother for a few marches, and when Râjyavardhan entered the Kailâsa range of hills, Harsha remained behind an engaged in hunting. He was summoned back by the tidings of hi father's serious illness. At the door of his father's room he met th physician Susheṇa coming out with grief written in his face,§ an eagerly asked if there was any change in his father's condition. None said the physician, but perhaps there will be when he sees you: an Harsha slowly entered the room where his mother was weeping ove her dying lord.|| A few days afterwards, and before Râjyavardhan to whom Harsha had at once despatched a courier, could arrive Prabhâkaravardhana closed his eyes to open them no more.¶

---

* So correct Hall's, "To Bhaṇḍin, a subject of high rank, Râjyavardhana an Harshavardhana were entrusted for education." Bhaṇḍin was afterwards, a we shall see, Harsha's minister. He was his cousin by the mother's side, an only a few years older than Harsha himself.

† A मौखर.

‡ Read अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय. Ed. omit राजा and read कवचधरम्. C. and D. have here the form राजवर्धनं.

§ Read अप्रसन्नमुखरागम्.

|| The meeting of father and son is thus described :—

दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसंपातमथ्यमानमतिराशङ्कित एव भागधेयेभ्यः समभवत् अन्तकगुरव- तिनमेव पितरममन्यत । निराकृत इवान्तःकरणेन क्षणमासीत् अवधूतश्च धैर्येण क्षेत्रीकृत क्षोभेण रिक्तीकृतो रत्या विपर्यीकृतो विषादेन पावकमयमिव हृदयमुद्वहन् विषयविषदूषितानीव मुह्यन्तीन्द्रियाणि बिभ्राणस्तमसा रसान्तरमेपि विशेषयन् शून्यत्वेनाकाशमप्यतिशयानो नावि- न्दत कर्तव्यं पस्पर्श च हृदयेन भियमुत्तमाङ्गेन च गाम् । अवनिपतिस्तु दूरादेवाह्वयन् दयित- तनयं तदवस्थोपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजावेह्येहीति दृष्ट्वा शरीरा- र्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रममुपस्थितं चैनं विनयावनमं मूर्धन्यमय्य बलादुरसि निवेश्य प्रविशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्ये मज्जन्निव ज्वरामृतमये सरसि स्नापयन्निव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणेभिसिच्यमान इव तुषारादिद्रवेण पीडयन्नङ्गेरङ्गानि कपोलेन कपोलं विघ- टयन् मीलयत्पक्ष्माग्रग्रथिते अजस्रास्रविस्राविणी लोचने विस्मृतसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग ।

¶ अपुनरुन्मीलनाय निमिमील लोचने राजकुलसिंहः

Harsha performed the funeral rites and waited anxiously till his brother should come to mount the throne.

Some days afterwards, Râjyavardhana arrived: but only to announce his firm intention of refusing the succession and retiring into the forest. This decision filled Harsha with consternation, and he was secretly minded to follow his brother's example in the matter. But even as they were talking, and while Râjyavardhana was in the act of donning the hermit's bark dress, a man entered suddenly the room where they were together, and with loud wails threw himself at their feet.

They recognized him as Samvâdaka, one of Râjyaśrî's attendants.

He bore a dreadful tale.

On the very day on which the news of Prabhâkaravardhana's death reached him,* the king of Mâlava had slain Grahavarman and thrown Râjyaśrî into prison at Kanyâkubja, and was about to march against a kingdom which he regarded as left without a head. Without a day's delay Râjyavardhana started for Mâlava with only ten thousand horse.† He took Bhaṇḍi with him, but would not listen to Harsha's entreaties that he, boy as he was, might also accompany him.

Many days went by: and at last, Kuntala, who is styled बृहश्चाश्वारं गज्यवर्धनस्य प्रसादभूमिं प्रज्ञाततमम्, brought the news of Râjyavardhana's death, by treachery at the hands of the king of the Gaudas, and urged Harsha to lose no time in avenging his brother's fate.‡ After an interval of natural sorrow, Harsha sent for Skandagupta, described as अशेषजगत्साधनाधिकृतम्, who applauded his design, but implored him to learn the wisdom of distrust from Râjyavardhana's sad end, and a long list of simliar catastrophes with which Skandagupta's memory served him§. So Harsha set out, and made his first halt not far from the city on the banks of the Sarasvatî, where he performed the ceremonies that might bring his enterprise good luck. From the Sarasvatî they marched on Kathaka. While in that region he received and accepted overtures of friendship by

* यस्मिन्नहन्यवनिपतिरुपरत इत्यभूद्वार्ता तस्मिन्नेव. It was the news of the event that moved the king of Mâlava to rise in revolt.

† Read तस्मिन्नेव वासरे. In the next sentence, अथ तथागते भ्रातर्युपरते च पितरि प्रोषितायां च मातरि संयतायां च स्वसरि, the प्रोषितायां च मातरि is an absurd mistake for प्रोषितजीविते च मातरि.

‡ तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवने च भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत्.

§ See Hall, p. 53: and Bhao Daji, *loc. cit.*

the mouth of Hansavega, from Bhâskaradyuti, or, as he was otherwise styled, Bhaskaravarman, king of the Prâgjyotishas.

After dismissing Hansavega, Harsha in uninterrupted marches made for the enemy's country. On the way, however, he encountered Bhaṇḍi, who was on his way home with the spoils which Râjyavardhana had won from the Mâlavas. He brought tidings that Râjyaśrî had escaped, and had sought refuge in the Vindhya range. Harsha sent Bhaṇḍi against the perfidious Gauḍa king, and went himself in search of his ill-starred sister. The eighth and last book of the Harsha Charita tells how by the help of one Divâkaramitra, a convert from Brahmanism to Buddhism, whom Harsha remembered as a friend in boyhood of Grahavarman, Râjyaśrî was found just as she was about, in despair, to ascend the funeral pyre, to the great distress of the Jains and Buddhists in the neighbourhood who had become aware of her intention.

The book closes with the return of Harsha and Râjyaśrî to Kathaka, whence the former had set out on his quest.*

It does not fall within the purpose of this introduction to attempt to separate between the fact and fancy of this account of Harsha. It would be easy to argue from internal evidence that in its main incidents, at all events, the tale is presented as history, and that it has every appearance of being what it professes to be. But, as has long been known, there exists in another literature ample corroborative evidence of the truth of Bâṇa's narrative.† The immense importance, for the history of Sanskrit literature, of this corroborative evidence springs out of the fact that it gives, with other details, Harsha's date, and so enables us to assign to Bâṇa with absolute certainty his chronological place in the misty roll of Indian writers, and to form conjectures more or less reasonable with regard to the probable dates of the authors he mentions as his contemporaries or predecessors. These considerations must be my excuse for the following attempt to examine at considerable length the data referred to, and the conclusions which have been, or may be, built up on them.

In the year 629‡ A.D. the Chinese Buddhist, Hiouen-Thsang, left

* Read स्वसारमादाय प्रयाणकैः कतिपयैरेव कटकमनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम.

† This was first pointed out by Hall in his very valuable Introduction to his edition of the Vâsavadattâ.

‡ Fergusson's first article on Indian Chronology; Journal of the Asiatic Society, N. S., Vol. IV., p. 83.

his native country to visit in India the sacred places of his religion. He entered India from Kashmir after a stay of about two years in the former place. He reached Nâlanda in India, in 633-4. "Here he resided five years, and then set out on his travels south 638-9. Two years were so occupied, and he returned to Nâlanda 640-41 The latter date is fixed by a story he himself tells. He relates that while at Nâlanda a man appeared to him in a vision and told him that, in ten years from that time, the king Śilâditya would die, and Hiouen-Thsang's biographer adds that this event accordingly took place in 650; but for this, I would be inclined to place his second visit to Nâlanda in 642-3, because the great meeting at Allahabad took place when he was there, and the narrative would lead us to suppose that immediately after it was over, he returned straight to China. If this is so, his journey could hardly have occupied one year, and he reached his native land in 645."*

There exist in Chinese two works relating to Hiouen-Thsang's travels in India, both of which have been made accessible by the translation into French of the distinguished Chinese scholar, M. Stanislas Julien,†

* Fergusson, *loc. cit.*

† "Hiouen-Thsang, a celebrated Chinese traveller, professing the Buddhist creed who visited 110 countries and places of India in the first half of the 7th c. (629-645), and gave a very detailed and interesting account of the condition of Buddhism as it prevailed at that period in India. His inquiries having been chiefly devoted to the objects of his veneration, he did not enter so much into details concerning the social and political condition of India as might be desired; but considering the many curious notices he gives on other matters which, besides those of Buddhist interest, came under his observation, and the high degree of trustworthiness which his narrative possesses, his memoirs must be looked upon as one of the most important works on the history of India in general, and of Buddhism in particular, during the period stated. Apparently he travelled alone, or with a few occasional companions; and wearing the garb of a religious mendicant, with nothing but a staff, wallet, and waterpot, he does not seem to have been exposed to any dangerous adventures on his journey from China to India. It is more remarkable, however, that he incurred no impediment on his way home, when he travelled with 500 packages of books, besides images of Buddha and various sacred relics; and his immunity from danger affords a remarkable proof of the civilised condition of the countries which he described. It does not appear that the account of his travels was written by himself, for of the two works relating to them neither is the performance of Hiouen-Thsang. The first is a bibliographical notice of him in which his travels form a principal feature: it was composed by two of his pupils Hoei-li and Yen-Thsong. The latter bears the title of *Ta-thang-si-yu-ki* or Memoirs of the Countries of the West, published under the Thang, and was edited by Pien-ki, since H. himself, who during 17 years had spoken none but foreign languages, had perhaps lost the facility of writing elegant Chinese. According to a remark added to the title of his work in the imperial Chinese edition, it would follow that it had been translated from Sanskrit into Chinese;

and from these works can be gathered the following details with regard to a king who, it will be seen, can be no other than Bâṇa's patron Harsha.

During the whole of Hiouen-Thsang's travels in India, a king called Ho-li-cha-fa-t'an- na was on the throne of Kanyâkubja as supreme ruler in the north of India. He had succeeded an older brother, by name Ho-lo--che-fa-t'an-na, who had been treacherously enticed to a rendezvous and slain by Che-chang-kia, king of Kie-lonasoufo-la-na. The name of the father of the two, whom the elder brother succeeded immediately, was Po-lo-kie lo-fa-t'an-na.*

---

but this statement, as Professor Stanislas Julien observes, can only mean that the fundamental part of the work relating to history, legends, &c., was taken from Hindu sources, since it is obvious that the indication of distances and numerous personal observations must have come from H. himself. Both works have been published in a French translation by the distinguished Chinese scholar, M. Stanislas Julien, who has acquitted himself of the great and peculiar difficulties of his task in so creditable a manner that his *Histoire de la Vie de Hiouen-Thsang* (Paris, 1853) and his *Memoires sur les Contrees Occidentales par Hiouen-Thsang* (2 vols., Paris, 1857—1858), have not only become indispensable to the student of Chinese and Sanskrit literature, but will be a lasting honour to M. Julien's industry and scholarship. An abstract of both works by the late Professor H. H. Wilson appeared in the 17th volume of the Journal of the Royal Asiatic Society, pp. 106—137."—Article in *Chambers' Encyclopædia.*

Besides Wilson's abstract mentioned here, the student may be referred to a translation of the account of Harshavardhana given in the *Ta-thang-si-yu-ki* which appeared in the *Indian Antiquary*, Vol. VII., pp. 196-202. See also *Hall's Introduction to Vâsavadattâ.*

* In the passage (*Mémoires sur les Contrées Occidentales*, I. p. 24), of which the above is an abstract, it appears to be stated that the reigning king of Kanyâkûbja, Harshavardhana, was a Vaiśya. This assertion has given a good deal of trouble. Hall found in it reason to doubt the accuracy of Hiouen-Thsang's further statement to the effect that Harsha assumed the title of Śilâditya. "Of this assertion there is not an inkling in what I have seen of the Harsha Charita. Its truth is, indeed, open to grave question; for the titles of Kshatriyas only end in *âditya*: and the Chinese pilgrim informs us that Harsha was a Vaiśya."—(Introduction to Vâsavadattâ, p. 53). In an earlier translation of this passage, which Stanislas Julien contributed to Reinaud's *Mémoire sur l'Inde*, it was made to run:—"The reigning king belongs to the Vaisya caste: the late king had for his surname Harshavardhana" and it has been suggested (*Indian Antiquary*, Vol. VII., p. 198) that this rendering of the passage removes all difficulty. It may be doubted whether that is so: and at any rate the Sinologue's authority must be held to be in favour of the later version, which he deliberately adopted in preference to his earlier one. That version, too, appears to be the only one that suits the context.

I have looked carefully through the Harsha Charita for the name Śilâditya, but have not found it. On the other hand, I think there can be no doubt that Harsha was a Kshatriya. In his account of the kingdom of Wallabhi (*Histoire de la Vie de Hiouen-Thsang*, p 206) Hiouen-Thsang tells us that the king of that realm belonged to the Kshatriya caste, and was the son-in-law of Śilâditya of Kanyâkûbja.

The writer of Hiouen-Thsang's memoirs has two methods of dealing with Sanskrit proper names, and employs now the one, now the other, now both together. The one method is to transliterate into Chinese, syllable by syllable, as exactly as the genius of the Chinese language will permit, the Sanskrit word. The other to take advantage of the fact that all Sanskrit proper names have a meaning apart from their use as a proper name, and to represent the Sanskrit word by a Chinese word of the same meaning. The names in the extract given above are phonetic renderings of the Sanskrit names; and were deciphered in 1857, or to speak more correctly, some considerable time before that, by M. Stanislas Julien as follows:—Ho-li-cha-fa-t'an-na he rendered by Harshavardhana; Po-lo-kie-lo-fa-t'an-na by Prabhâkaravardhana, and Ho-lo-che-fa-t'an-na by Rajavardhana.* The names of the three kings—a father and two sons—are also translated into Chinese by words Hi-tseng, Tso-kovang-tsong, Wang-tseng which mean respectively 'increase of joy' (Harshavardhana), 'increase of the procurer of splendour' (Prabhâkaravardhana), and 'increase of the king' (Râjavardhana). The translation of the name of the father Po-lo kie-lo-fa-t'an-na led M. Julien to the conjecture that Po-lo in that word is a mistake for a Po-lo-p'o and that the name must be written back into Sanskrit as Prabhâkaravardhana, not Prakara-vardhana, as he had previously given it.

Of the other two words in the passage summarized above, Che-chang-kia, the name of the king who slew Râjavardhana, was written back into Sanskrit by M. Julien, as early as 1847, under the form Saśânka, and Kie-lo-nason-fa-la-na was rendered by Karṇa-Suvarṇa. Moreover, the Chinese words given by the Chinese writer as translations of the two names were Youci and Kin-cul, of which the former means, 'moon' and the latter 'ears of gold,' or 'he who has gold on his ears.'

Did space permit, I should gladly here enter on a detailed examination of Hiouen-Thsang's account of a king who, there can be no reasonable doubt, is identical with Bâṇa's patron and the hero of the Harsha Charita. I give below† the narrative of the

* "Hiouen-Thsang is venially mistaken in speaking of Râjavardhana." (Hall, *loc. cit.*, p. 51.) The name is occasionally so spelt in the MSS. of the Harsha Charita.

† The following is from the translation in the *Indian Antiquary* of Hiouen Thsang's account of Harsha already referred to:—

The inhabitants (of Kanyâkubja) having lost their prince, the state became a prey to disorder. Then a minister named *Po-ni* (Bâṇi), who enjoyed much

circumstances under which, as was reported to Hiouen-Thsang, Harsha ascended the throne; but for the rest must content myself with drawing attention to such points in the Chinese memoirs as may serve to illustrate a conclusion already placed beyond dispute. As such may be noted first that the name of the minister who took the initiative in urging Harshavardhana to assume the kingdom was Po-ni. This name of which no translation appears to be given, M. Julien writes back into Sanskrit as Bhâṇi; and there need be no difficulty in accepting Hall's identification of this minister with the Bhaṇḍi of the Harsha Charita. I may add in passing that the circumstance that Bhaṇḍin

---

authority, spoke thus to his colleagues: "The fate of the kingdom must be decided to-day. The (eldest) son of our first king is dead; the brother of that prince is benevolent and humane, and Heaven has endowed him with filial piety and reverence. From the impulse of his heart he will revere his parents and have confidence in his subjects. I desire to see him inherit the throne. What think you of it? Let each speak his own opinion.

As all admired his virtues, no one had a different opinion. Then the ministers and magistrates besought him to ascend the throne. "Royal prince," said they, "condescend to listen to us. Our first king had accumulated merits and amassed virtues, and he reigned with glory. When Wang-tseng (Râjavardhana) succeeded him, we thought that he would continue to the end of his career. But by the incapacity of his ministers he has gone and fallen under the sword of his enemy; that has been a great disgrace to the realm. It is we who are to blame. The opinion of the public is manifested in the songs of the people, and all the world sincerely submits to your resplendent talents. Rule, then, gloriously over the country. If you can avenge the injuries of your family, wipe out the disgrace of the state, and render illustrious the heritage of your fathers what merit will be comparable to yours? We supplicate you, do not spurn our wishes."

"In all times," replied the royal prince, "the inheritance of a kingdom has been a heavy load. Before mounting a throne one ought to consider maturely. For myself, in truth, I have only moderate ability; but now that my father and my brother are no more, if I decline the inheritance of the crown, shall I thereby promote my people's weal? It is right that I should obey public opinion and forget my weakness and incapacity. But on the banks of the Ganges there is a statue of Kwan-tseu-ts' al-pu-sa (Avalôkitêśvara Bôdhisattva). As it works many miracles, I wish to go and pray to it." He went at once to the statue, fasted, and made fervent prayers. The Bôdhisattva touched by his heartfelt sincerity, appeared to him in person and asked thus: "What do you ask for with such pressing importunity?"

"I have done nothing but accumulate evils," replied the royal prince: "I have lost my father, who was good and affectionate, and my elder brother, a pattern of gentleness and kindness, has been shamefully massacred. Their death has been to me a double affliction. I perceive that I have but little ability; however, the inhabitants of the state wish to raise me to honours, and require that I should succeed to the throne to render famous the heritage of my father. But, as my mind is dull and devoid of knowledge, I venture to ask your holy opinion."

The Pu-sa (Bôdhisattva) said to him: "In your previous life you dwelt in a forest: you were the Bhikshu of a hermitage, and you discharged your duti

according to the Harsha Charita, accompanied Râjyavârdhana on his final expedition, and was therefore absent from the capital when news of his brother's murder reached Harsha, does not, as Hall seems to suppose,* throw any difficulty in the way of identification. Harsha set out to avenge his brother's death as soon as was practicable after he heard of it; he had not gone far before he met Bhaṇḍin returning victorious from the overthrow of the Mâlava king. There is no reason, rather every reason to the contrary, for placing the incidents referred to by Hiouen-Thsang prior to Harsha's departure from the capital.

Some other isolated coincidences may be worth noticing. Hiouen-Thsang's Harsha had a sister, "gifted with a rare intelligence" who resided at his court, and was sitting behind her brother on the occasion of Hiouen-Thsang's first audience.† She was learned, we are told, in the school of the Sammitîyas, a school which, curiously enough, we find, was specially studied in Mâlava.‡ A point of contact between the Harsha of Bâṇa, Hiouen-Thsang's Harshavardhana Sîlâ-

with indefatigable zeal. By the effect of that virtuous conduct you have become the son of this king. The king of the state of Kin-eul (Karnasuvarna) having destroyed the law of Buddha, it is right that you should succeed to the crown, to restore the splendour of the kingdom. If you fill your heart with affection and compassion, if your mind sympathize with distress, before long you will rule over the five Indies. If you wish to prolong the duration of your dynasty, it will be necessary to follow my instructions. Through my secret protection I will obtain for you distinguished honour, and no neighbouring king will be able to resist you. But do not ascend the siṅhâsana (throne) nor take the title of Mahârâja."

Having received these instructions he returned. He then accepted the itance of royalty, called himself by the name of prince royal (Kumârarâja) and took title of Shi-lo-'o-te'i-to (Sîladitya). Thereupon he gave the following orders to all his subjects :—"The death of my brother is not yet punished, and the neighbouring states are not obedient to my laws: I do not know when I shall be able to eat in peace. Let all you magistrates unite your hearts and arms."

Immediately he collected all the troops of the kingdom, and caused the soldiers to be exercised. He had an army of five thousand elephants; the cavalry numbered twenty thousand horses; and the infantry, fifty thousand men. He marched from west to east to punish the insubordinate kings. The elephants did not put off their housings, nor the men their cuirasses. Finally, in the middle of the sixth year, he made himself master of the five Indies.

* "Lastly, the minister Po-ni, whose name M. Julien reads into Bhaniy and Bâni, and into whose mouth a long speech is put, is, in all probability, my Bhaṇḍin, or Bhaṇḍi, as some would write the word; only Bâṇa provides Bhaṇḍin with an *alibi* at the time Hiouen-Thsang sets Po-ni to haranguing at Kanyâkûbja." Hall *loc. cit.*, p. 54.

† *Vie et Voyages de Hiouen-Thsang*, p. 241.

‡ *Ibid.*, p 204.

ditya, and a king Harsha known to us from other sources, may found in a statement made by Hiouen-Thsang. I give the passag which is a curious one, below in a note,* and am disposed to see in i reference to the troubles Harsha encountered on the southern fronti of his empire, culminating as they did in his defeat at the hands o Satyâśraya prince.

Lastly, as Hall has already pointed out, the king to whom Hioue Thsang's Harsha addresses himself when he has heard of the fame the Chinese traveller and wishes to be honoured by a visit from hi is called Bhâskaravarman.

The circumstance that Bâṇa can be thus assigned with absolu certainty to the first half of the seventh century of the Christian e lends great importance to the introductory verses of the Harsha Cha ita in which reference is made to other known and unknown poets. shall first transcribe the passage, marking the various readings in m MSS. of the text, and in a copy of the commentary which I ha procured from Jeypore since the previous pages were printed, † an

* "The inhabitants set a high price on honour and duty, and despise deat The king belongs to the warrior caste: his tastes are those of a soldier, and places the glory of arms above every other fame, as a consequence his soldie both horse and foot, are equipped with the greatest care: and throughout h realm military laws and ordinances are known to all, and rigidly observe Should the king have sent a general to deliver battle, who is beaten a loses his army, he does not make him suffer in body, but he gives him t garments of a woman to fill his heart with shame. It often happens that commanders kill themselves to escape this dishonour. The king constant keeps up a force of several thousands of brave warriors, with many hundr savage elephants. Shortly before joining battle they are filled with wine t drunkenness renders them mad: then the signal is given, and they are launch against foes who needs must disband and fly. Proud of these auxiliaries shows the greatest contempt for neighbouring peoples with whom he is at w King Kiâi-ji (Śilâditya) boasts himself of his skill in war, and of the valour a renown of his generals. He takes the field himself at the head of his army. B these troops he can neither subdue nor hold in check."—*Vie et Voyages Hiouen-Thsang*, p. 203.

† This commentary will be noticed in the forthcoming report of the search f Sanskrit MSS. in the Bombay Circle, 1882-3. I may say here that it is t same as that which Bhao Daji describes, as having come into his possess from Kashmir, in the tenth volume of the Journal of the Bombay Branch of t Royal Asiatic Society. The name of the commentary is Harshacharitasanke and of the author Śankara. It is given with the text in the Kashmir ed. refe ed to above. Sankara refers to other commentators: and I have been told th there is in existence another commentary of the Harsha Charita by o Sâmakara, which I hope also to procure. In what follows I am glad that I ha been partly able to use Max Müller's very valuable "Note on the Renaissa of Sanskrit Literature" appended to his "India: What can it teach us?" It w be seen that my own conclusions, arrived at independently, are substantia the same as those of that eminent scholar. The few points on which I vent to differ from Max Müller are submitted under every reserve.

emphas any other ancie onclusions which may be drawn
we not re tire silence, in all
fame of the indebted. The obj
gethe y
orld

ओं[2]
...स्त्रमेण
...तप्रभावा ।
वाग्... ...त्प्रतिष्ठा[3]
रूपं प्रकाशय... सरस्वती ताम् ॥
नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि... चामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शंभवे ॥ २
हरकण्ठमहानन्द[4]मीलिताक्षीं नमाम्युमाम् ।
कालकूटविषस्पर्श[5]जातमूर्छागमामिव ॥ ३
नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४
प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः[6] ।
कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः[7] ॥ ५
सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।
उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६
अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः ।
अनाख्यातः सतां मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ ७
श्लेषप्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थमात्रकम् ।
उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८
नवोऽर्थो जातिरग्राम्या[8] श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ९
किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी ।
कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम्[9] ॥ १०
उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।
कथमा[10]ख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ॥ ११

[1] ओं श्रीगणेशाय नमः. C ओं नमः सर्वज्ञाय. [2] ओं इच्छादिशक्तिनिचयप्रसर°. B. C. and Com. omit ओं and this verse. For प्रसर, A reads प्रचय. [3] प्रतिष्ठा. Both MSS. write प्रतिष्टा. So below v. 9 both write उक्लिष्टः. [4] हरकण्ठमहानन्द. A हरकण्ठग्रहानन्द (*sic.*). [5] स्पर्शजात. C स्पर्शोऽजात. [6] दृष्टयः. A मूर्तयः. [7] कामचारिणः B. C. and Com. कामकारिणः. [8] अग्राम्या. A writes अग्रास्या. So also below v. 14. So before it writes incorrectly उदीच्येषु. and प्रतीच्येषु. [9] न प्राप्नोति दिगन्तरं C न व्याप्नोति जगत्त्रयं Com. [10] कथमाख्यायिकाकाराः. &c. The Calcutta Edition omits all that precedes this line and prefixes the interpolated verse चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम । मानसे रमतां दीर्घं सर्वशुक्ला सरस्वती.

कवीनामगलद्दर्पो नूनं ...wn to us from other sources, may be
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां ...ouen-Thsang. I give the passage,
[11] पदबन्धोज्ज्वलो हारी ...note,* and am disposed to see in it a
...countered on the southe... ...ntier
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्य... ...id in his defeat at the ... of
[12] अविनाशिनमग्राम्यमकरो...
विशुद्धजातिभिः कोशं र... ...ll out, the...ैः ॥ १४
कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता ...when ...ज्ज्वला ।
सागरस्य परं पारं कपिसे... ...be सेतुना ॥ १५
[13] सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६
निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु[15] मञ्जरीष्विव जायते ॥ १७
समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥ १८
आढ्यराजकृतोत्साहैर्[16]हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।
जिह्वान्तःकृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १९
तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहनाकुलः ।
करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २०
सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः[17] ।
शब्दैराख्यायिका भाति शय्येव प्रतिपादकैः[18] ॥ २१
जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः ।
सकलप्रणयिमनोरथसिद्धिश्रीपर्वतो हर्षः ॥ २२

The enumeration it will be seen begins from Vyâsa, who has his place at one and the same time, alongside of the tutelary deities invoked.

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥

and as the exemplar of all good poets—

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी ।
कथेव भारती यस्य न व्याप्नोति जगत्त्रयम् ॥

It may be fanciful: but in these, and in the numerous other refe... ences to the Mahâbhârata to be found in the Harsha Çharita an...

[11] पदबन्धोज्ज्वलोहारी कृतवर्णक्रमस्थितिः. Calc. Ed. पदबन्धोज्ज्वलो हारिकृतकण्ठ... मस्थितिः. [12] अविनाशिनम् Calc. Ed. कुविनाशनम्. सातवाहनः Hall's first MS. सात... वाहनः. [13] सूत्र. A सूत. भूमिकैः. A भूषिकैः, [14] भासो. A भासा. [15] सार्द्रासु ... सान्द्रासु. [16] कृतोत्साहैः. Calc. Ed. कृतोच्छ्वासैः. So also Hall's second MS. w... आद्य for आढ्य. [17] सुवर्णघटनोज्ज्वलैः. A सुवर्णघट्टनोज्ज्वलः. [18] प्रतिपादकै

emphasany of ognise the language of a time when the
in we not are tire silence athâ Bhâratî—India's 'Tale of Troy div-
fame of the indebted. Vyâsa, was as yet comparatively a fresh
together by inferred, of
world?

ary importies to the great body of 'story-tellers, or
a Bâṇa go the illustrârás. Most writers have followed Hall in what
khyâyikâre through the erroneous idea that in v 7 Bâṇa alludes to a
poe is lle st tasteThe context shows that the author is speaking
of poets wh pecich only in name (जातिभाजः); and in this verse
he in effect says that the plagiarist, however skilful his *juncturæ* may
be, finds no honour among learned men and is esteemed chaura—a
thief. This is the natural construction, and it has the support of the
commentary, the note in which runs as follows:—अन्वंति कविश्चौरः सहृदयानां मध्ये नाख्यातः कथितोपि न ज्ञायते न आ समंतात् ख्यातोपि तु किंचित्प्रथितो वा अन्ये पूर्वकविनिबद्धं विलक्षणा ये वर्णा अक्षराणि तेषां रचनेन बन्धचिह्नं लक्ष्मीप्रभृतिरचनालिङ्गम् तु भाषालंकारप्रभृतिबंधचिह्नमाहुः।अथ च सतां साधूनां मध्ये चौरो लक्ष्यते कीदृक् न ना भना कापुरुषः अख्यातोऽप्रसिद्धः केन अन्यः प्राक्तनच्छायव्यतिरिक्तव्रासकृतः पाण्डिमादिवर्णः मुखरागविशेषस्तस्यारिवतेनैव यद्वा शूद्रत्वे सति द्विजातिवर्णाश्रयेण स्वजात्युचितस्य स्वभावस्य † स्यक्रमणस्यस्वाज्ञानप्रकटनमवश्यमेव भवति यतो बन्धः शृंखलादिकृतो ग्रंथिस्तच्चिह्नं नगदूषणादि।

The reference to the Âkhyâyikâkârâ, with which Bâṇa begins his enumeration of poets presumably nearer his own time than Vyâsa, is extremely interesting in view of the question of the origin of Kâdambari. In later books on Rhetoric, the Âkhyâyikâ is, as we have seen, defined as resembling the Kathâ, with the difference that th enealogy of the poet, and somebough he alsoount of other poets, are ven. And the Harsha Chaidence, that his very obviously sugge ted the definition, is given as is certain now, muclass. When, for he better understanding of tisible not to wish to go back to the description of Kathâ, we find that
ed as a narration in prose, with here 9.
of matter *already existing in a metrica*

* Hall, *loc. cit.*, p. 54. See Bühler's Papcabhûti was patronized
shmîr Report Bühler shows that thes subdued by Lalitâd
ythical Chaura is a composition of Bilhis a paramount supremacy
circumstance enables us to fix the
† The otherwise praiseworthy , according to General Cunningham,
Pramadâdâsa-mitra in the Bibl. nicle of Kâśmîra mentions another poet
कथायां सा court of Yaśovarma. A work in Prâkrit

tions of metrical fables, such as the Ka[illegible]er sources, may be and the Vrithatkathâ of Kashemendra. I give the passage, centuries; but Hall and Bühler * have [illegible]posed to see in it a is due to Somadeva's and Kshemendra's [illegible] [illegible]uther [illegible]ntier their books are translations into Sanskrit a[illegible]t at the [illegible] work. I shall show in the sequel that the tains one form of the original of Bâna's K[illegible] when we bear in mind that Kâdambarî is given of a Kathâ, it is clear that by Âkhyâyikâ in [illegible] Bâna refers to metrical stories, such as furnishem with th of his own romance.

The poets next mentioned by name, or sing are—(1), th of a Vâsavadattâ; (2), Bhattâraharichan[illegible]; (3), Sât (4), Paravarasena, or, perhaps, the autho of a work in Pravarasena; (5), Bhâsa; (6), Kâlidâsa (7), the ant[illegible] Vrithatkatha. I do not take Âdhyarâja i the verse that follo a proper name. Before examining our li[illegible] in detail, it may be to ask how we are to regard the list i elf. If it be fair to j from a casual note, † it would seem tha the distinguished sc[illegible] Weber leans to the theory that we have here an attempt to classi[illegible] order of merit, some of the writers who preceded Bâna. I ca no grounds for such a supposition, and the particular instance [illegible] Weber has in view does not, when closely examined, in any way [illegible] it out. For Bhâsa and Kâlidâsa are not here compared as writers of dramas. If Bâna's reference were all that remained [illegible] fame of the prince of Indian poets, we should never have know[illegible] he wrote a play.

But, while the सर्वविदे तस्मै व्यास order of merit, it is not necess contend, on t[illegible] चक्रे पुण्यं सरस्वत्या [illegible]n order of merit, it is strictly in order of time. can be certai[illegible] exemplar of all good but it is strictly in order of time. time with B[illegible] किं कवेस्तस्य काव्येन [illegible]erred to lived before, or at the कथंव भारती यस्य न प्रा[illegible]e certain of more than this.

It may be fanciful: but in these [illegible] ences to the Mahâbhârata to [illegible]दायो कविरक्लापवक्त्रके । नमस्कारः सलादेवे संकीर्तनम् ॥

11 पद्वन्धोज्ज्वलोहारी कृतवर्णक्रमस्थिति n "In the Kathâ, which is one of the [illegible] poetical matter is represented in verse भास्थिति:. 12 अविनाशिनम् Calc. Ed. कृवि[illegible] ve given the sense above. वाहन:. 13 सूत्र. A सूत. भूमिके:. A भूमि[illegible] Ind. Ant., Vol I., p. 302. सान्द्रासु. 16 कृतोत्साहै:. Calc. Ed. कृतोच्छ्रासै: od. v. 15, Bhâsa is lauded on acc आय for आढ्य. 17 सुवर्णघटनोज्ज्वलै:. A सुवर्ण before that of Kalidâsa". 'N [illegible]terature.

emphasise is the internal evidence the verses seem to furnish are not the tribute of cold respect, or even of warm though d admiration, for authors, the pride of their time, but king into oblivion to the men of Bâṇa's day. I may be but it appears to me that the passage breathes in every impulse of a mighty revival in the last phase of which Bâṇa re part. With his own eyes, so to say, he had seen the her poets go out, as the star of the incomparable author of dattâ rose above his country's intellectual horizon; he ... were the time when Bhâsa won eternal [illegible] is accordingly just ...m of composition unknown [illegible] by those plays of ... (सूत्रधारकृतारम्भैः) [illegible] before, and best described by ... [illegible] calling one of their special characte- to ... joy the people took in Kâlidâsa acted as a deterrent ... an incentive to one who lived while as yet the fame of ... poet ... yet fresh in the hearts of all men. I shall make meaning clear if I say that the tone of the passage appears to to resemble that which the poets who stood nearest our own than writers loved to use of that glorious company, rather that of a grave deliberate panegyric on the classical ornaments the long story of a nation's literature.

is commonly taken for granted that the Vâsavadattâ,* with ch this list opens, is the extant romance by Subandhu of that ne. This was the opinion of the commentator of that Vâsava- Śivarâma Tripâṭhin, who quotes the present couplet, and refers ressly to his author. The commentator of the Harsha Charita, a rule occupies himself more with verbal explanations than ything else, does not say anything on the point. Hall ex- doubt on the subject; though he also would seem to have e ground of internal evidence, that his Subandhu was pos- Bhavabhûti,† who, it is certain now, must in his turn be Bâṇa.‡ It is impossible not to wish to agree with Hall

---

* Hall's Introduction to Vâsavadattâ, p. 9.

† Ibid., p. 14.

‡ According to Râjataranginî, Bhavabhûti was patronized by Yaśovarma, of Kanoja. This Yaśovarma was subdued by Lalitâditya, king of Kâśmîra, who acquired by his conquests a paramount supremacy over a large art of India. The mention of this circumstance enables us to fix the date Bhavabhûti. Lalitâditya reigned, according to General Cunningham, from 693 A. C. to 729 A. C. The chronicle of Kâśmîra mentions another poet named Vâkpatisâja, who lived at the court of Yaśovarma. A work in Prâkrit

72

in his estimate of the relative positions of Bha
Subandhu. For that after the graceless string of ex
indecent puns presented by the present Vâsavadatt
received with approval into the national literature, a reve
have been possible to the chastity, alike of sentiment anc
of Bâna and Bhavabhûti would be a literary miracle almost
The matter is not one on which to dogmatize, but I may
tion to the following considerations as tending to sho
Vâsavadattâ which excited Bâna's passionate admiration
now extant under that name. I
one form of the original that this Vâsavadattâ was, I
when we bear in mind that Kâdambarî is given ... tely precedin
of a Kathâ, it is clear that by Âkhyâyikâ in ... elf follow
Bâna refers to metrical stories, such as furnished h... m Mahâsvetâ
of his own romance.

The poets next mentioned by name, or singly, are—(1), th
of a Vâsavadattâ; (2), Bhattâraharichandra; (3), Sât
(4), Paravarasena, or, perhaps, the author of a work in
Pravarasena; (5), Bhâsa; (6), Kâlidâsa; (7), the aut.
Vrithatkatha. I do not take Âdhyarâja in the verse that follo
a proper name. Before examining our l... in detail, it may be
to ask how we are to regard the list itself. If it be fair to j
fr... note, † it would seem that the distinguished sc
...jala hurriedly depa... ry that we have here an attempt to classif
seemed ill, came and went witho... writers who preceded Bâna. I ca
what was passing: and I, in talk with ... the particular instance w
divided counsels. Should I, like a base-bo... and ... ly examined, in any way
cease to lay hold on firmness, do outrage to my ... are not here compared as
the tongue of censure? Or should I resist th... ce were all that remained a
unsanctioned and unknown by father and mothe... hould never have know
over me? The night, and the moon, and the month of ...
the unequal contest. But it was not till Taralikâ impl... it is not necess
abandon a restraint which might cost me my life that I set ... of time.
accompanied only by her, to meet here my love Pundarîka. ... at the

As I came near the place, I heard sounds of loud lament, and pressing eagerly forward, I could soon distinguish Kapinjala's voice upbraiding Pundarîka for his cruelty in leaving his friend to live without him. Distracted by fear, I reached the spot, and there saw the lifeless body of my love Pundarîka.—(pp. 136—168.)

Break in Mahâsvetâ's Tale.

But, as she conjured up in memory that dreadful scene, Mahâsvetâ, ... with emotion, fainted away. Chandrâpîda supported her as

then offe| mphs/any other ancient composition, there is, however, the from it. are tire silence, in all Hindu literature yet discovered, that ndebted. The object which he proposed to himself was, sin inferred, of a nature to render choice of plot a matter of :en ; ary import. His aim, as slight observation may suffice to the illustration of certain powers of the Sanskrit language; hrough the medium of such imagery as was in his time, st tasteful, and such allusions to Indian lore as were specially in esteem. At the least it is accordingly just that he devised, as that he borro...ine by those plays of s which he has employed ... before, and best described by I should pr... ...calling one of their special characte- to borrow fro...ple took in Kâlidâsa acted as a deterrent ither suitable; and it i..ve to one who lived while as yet the fame of w ... b...yet fresh in the hearts of all men. I shall make eaning clear if I say that the tone of the passage appears to resemble that which the poets who stood nearest our own eren-than writers loved to use of that glorious company, rather hat of a grave deliberate panegyric on the classical ornaments ti long story of a nation's literature.

is commonly taken for granted that the Vâsavadattâ,* with h this list opens, is the extant romance by Subandhu of that This was the opinion of the commentator of that Vâsava- Śivarâma Tripâṭhin, who quotes the present couplet, and refers to his author. The commentator of the Harsha Charita, rule occupies himself more with verbal explanations than thing else, does not say anything on the point. Hall ex- oubt on the subject; though he also would seem to have ground of internal evidence, that his Subandhu was pos- to Bhavabhûti,† who, it is certain now, must in his turn be after Bâṇa.‡ It is impossible not to wish to agree with Hall

all's Introduction to Vâsavadattâ, p. 9.

Ibid., p. 14.

According to Râjataranginî, Bhavabhûti was patronized by Yaśovarma, of Kanoja. This Yaśovarma was subdued by Lalitâditya, king of mîra, who acquired by his conquests a paramount supremacy over a large f India. The mention of this circumstance enables us to fix the date vabhûti. Lalitâditya reigned, according to General Cunningham, 693 A. C. to 729 A. C. The chronicle of Kâśmîra mentions another poet. Vâkpatisâja, who lived at the court of Yaśovarma. A work in Prâkrit

in his estimate of the relative positions of Bh
Subandhu. For that after the graceless string of e vabhûti and his
indecent puns presented by the present Vâsavada travagant and
received with approval into the national literature, a reve â had been
have been possible to the chastity, alike of sentiment and rsion should
of Bâna and Bhavabhûti would be a literary miracle almost of diction,
The matter is not one on which to dogmatize, but I may incredible.
tion to the following considerations as tending to sh call atten-
Vâsavadattâ which excited Bâna's passionate admiration w that the
when we bear in mind that now extant under that name. as not the
worthless production that that this Vâsavadattâ was, I the first
place, then, it seems probable by ... version of one of the ke Bâna's
own Kâdambarî, a metrical or prose furnished tely precedin ales of the
rhapsodists mentioned in the verse immed elf follow It will
be shown in the sequel how closely Bâna h of a Kathâsaritsâ
incidents of his story, his original. Now the ... ang
contain a tale of Vâsavadattâ, which the author of the Ratnâvali
as the ground-work of his play, and this tale is not identical
or in any way similar to Subandhu's romance.* Second
appears to be right in pointing out that there is little re
suppose that Subandhu had need to be beholden to any pr
author, for his narrative. "Kâtyâyana the grammarian
earliest author known, by whom a tale of Vâsavadattâ appears to be
indicated. To discourage the surmise that Subandhu was beholden

---

entitled Gaudavadha Kâvya by this same Vâkpatirâja has recently been discovered by Dr. Bühler. In it, the exploits of Yaśovarma and his defeat of a Gauda king are narrated. In giving his own history, the poet tells us that "certain excellences still shine in his works like drops of poetic nectar churned from the ocean of Bhavabhûti." From this it would appear, that Vâkpatirâja was either a pupil of Bhavabhuti, or one of those who derived benefit from his company. If the poem then was written in the latter part of Yaśovarma's reign, Bhavabhûti must have lived in the first part. So that our poet flourished at the end of the seventh century. And the date thus determined agrees with all that is known of the chronological relations of Bhavabhûti with other writers. In the first place Bâna's omission of his name from the long list given by him at the beginning of his Harsha Charita is now intelligible. Bâna flourished in the first half of the seventh century."—Bhandarkar's Introduction to Mâlatî-Mâdhava, p. ix.

* "The romance of Vâsavadattâ, referred to in the Mâlatî-Mâdhava, as in like manner that found detailed in the Kathâsaritsâgara—and which had pr viously [?] been dramatized in the Ratnâvalî—resembles in scarcely a featu barring the common appellation of their respective heroines, the one wi which we are at present engaged." (Hall's Introduction to Vâsavadatt p. 2.) Bhandarkar has pointed out to me that Bhavabhûti's reference to tale which he puts on a line with those of Sakuntalâ and Urvasî, and which evidently not Subandhu's story, goes far to establish the existence of so such Vâsavadattâ as that to which I believe Bâna refers here.

to this, or to any other ancient composition, there is, however, the argument of entire silence, in all Hindu literature yet discovered, that he was, thus indebted. The object which he proposed to himself was, it is justly inferred, of a nature to render choice of plot a matter of very secondary import. His aim, as slight observation may suffice to convince, is the illustration of certain powers of the Sanskrit language; and this, through the medium of such imagery as was in his time, counted most tasteful, and such allusions to Indian lore as were then held especially in esteem. At the least it is accordingly just as probable that he devised, as that he borrowed, the hungry array of incidents which he has employed as a vehicle for the execution of his purpose." I should prefer to say that Subandhu's purpose left him free to borrow from any available sources such incidents as seemed suitable; and it is in that light that I should explain certain coincidences between his narrative and that of our author.

Bhaṭṭâraharichandra is still no more than a name to us: and the reference made to his work is ambiguous, Bâṇa's aim unfortunately being rather to illustrate the simile between the composition in question and a good king, than to convey information of the kind we want. The note in the commentary is पदानां सुश्लिष्टतानां बंधः प्रकृष्टा रचना रीतिरित्यर्थः स्वमण्डलावष्टंभश्च हारी हृद्यो हारयुक्तश्च अहारीति वा न कस्यचित्किमपि यो हरति कृता वर्णानामक्षराणां क्रमेण भामहाद्युपदर्शितनीत्या [रीत्या] स्थितिरवस्थानं यत्र कृतयुगवद्वर्णानां द्विजादीनां क्रमेण मन्वादिस्मृतिकारप्रकाशितमार्गेण स्थितिः पालनं यस्मिन्सन्तीति च भट्टारेति पूजावचनं. In the beginning of Maheśvara's Viśvaprakâśa, the author traces his lineage to one Harichandra who was a physician at the court of Sahasâṅka. If there were any other reasons for identifying this Sahasâṅka with the king (Śaśâṅka) who slew Harsha's brother, we might find our Harichandra here: and regard him as one of the authors in virtue of whose writings Śri Sâhasâṅka, like Śrî Harsha, stands among the poets.* The honorific epithet Bhaṭṭâra was much in use among the

* भासो रामिलसौमिलौ वररुचिः श्रीसाहसांकः कवि-
मैंठो भारविकालिदासतरलाः स्कंधः सुबंधुश्च यः ।
दंडी बाणदिवाकरौ गणपतिः कांतश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेपि ते ॥

Rajasekhara in the Śârṅgadhara-paddhati: quoted in Aufrecht's paper on the work in the 27th volume of the *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.*

earlier Jains as a designation of those who abandoned the worldly life. The Śvetâmbara Jains have a mahâkâvyam on an historical subject called Dharmaśarmâbhyûdaya, by Bhaṭṭâraka Harichandra, which presents many points of resemblance with Kâlidâsa's Raghuvaṃsa. I have not yet been able to procure the Dharmaśarmâbhûdaya,* and cannot say whether these resemblances are vulgar plagiarisms, or are to be accounted for in the way in which I attempt below to account for the resemblance between Kâlidâsa and other writers of his time.

Sâtavâhana's Kosha† was at first taken to be a vocabulary; but it has long been seen that Kosha is used here in the technical sense which it bears already in Daṇḍin's Kâvyâdarsa.‡ It is more difficult to say with any certainty whether the work to which Bâṇa refers, or any part of it, has come down to us. There is in existence a Prâkrit anthology of love poems called the Saptaśataka of Hâla, which there is fair reason, as has been generally recognised, for holding to be the Kosha of our verse. Hâla§ is given by Hemachandra as a synonym of Sâtavâhana. In his commentary on Hâla's Saptaśataka Gangâdhara-bhaṭṭa identifies Hâla with Śâlivâhana, as the Bombay MS. reads the name. A circumstance which seems to support the traditional view is noticed now, as is believed, for the first time. It is difficult to understand how the Kosha, which won for Sâtavâhana undying fame, and—what has perhaps stood him in better stead,—a place in this list of poets, can have been a collection of the kind of which the Śârṅgadharapaddhati may be put forward as a type. The poet may, and the Indian poet often did, stoop to collect into a

* Bodl. Cat., p. 187.

† The note in the commentary is अविनाशिनं प्रसिद्धमनश्वरं च अग्राम्यं वैदग्ध्ययुक्तं अग्रामभवं च जातिः स्वभावोक्तिरूपोऽलंकारः कोशः समुच्चयो गंजश्च सुभाषितैः सूक्तिभिः शोभनं च भाषितं प्रभावर्णनं येषां तैः. I should have mentioned earlier that the commentary gives very little help here. Śaṅkara, as Bhâo Dâji, *loc. cit.*, p. 39, as already noticed, evidently knew no more than he could gather, or thought he could gather, from his text.

‡ Hall, p. 14. The technical meaning of the word is thus given in the Sâhityadarpaṇa in the same context in which the definitions of Kathâ and Akhyâyikâ which we have already had occasion to consider, stand—

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

The commentary explains व्रज्या by सजातीयानामेकत्र सन्निवेशः. Compare a title like *The Golden Treasury.*

§ St. Petersb. Dict., *sub voce* हाल. See also Aufrecht's Catalogue, p. 195.

'treasury' the verses of others: but no title to immortality can be drawn from work which can be done as well by the intelligent critic.

In other words, it is not unreasonable to suppose that the poems brought together in the Kosha were original. Now there are, I submit, grounds for supposing that Hâla's Saptaśataka is a collection of this kind, and not, as the eminent scholar Weber holds, a collection of verses by different hands. In his essay "On the Saptaśataka of Hâla," Weber discusses this question as follows:—"That the work is a collection, and not the production of a single author is clear not only from the author's own words in the third verse, but, more particularly, from the circumstance that the scholiast, though unfortunately he does not carry the practice beyond the beginning of the commentary, gives with each verse the name of its author. These names, moreover, are given in Prâkṛit,* a circumstance which makes it tolerably certain that they belong to the text. Unfortunately they break off with the 15th verse. The names given up to that are: Hâlassa (the compiler himself!†) 4,13, Vodisassa 5, Chullohassa 6, Maarandasenassa 7, Amararâassa 8, Kumârillassa 9, Siriràassa (Srîrâja) 11, Bhîmasâmino (Bhîmasvamin) 14. Of all these names only one, Kumârila, is familiar to us in another connection, namely, as that of the eminent teacher of the Mîmânsa philosophy. . . . Besides these, Bhao Daji mentions the following as given also by Kulanâtha, Kavirâja, Vishṇudatta, Ratirâja, Paramararasika, Nâsira, Avarâî, Kavva, Usala, Jalaharadhvani, Kesava. These must, I suppose, be given in parts of the commentary which have not come into my hands. Among these names, too, which, it must be noted, have a somewhat strange and suspicious look, but which, like the previous ones, are in Prâkṛit, so as, like them, to raise the presumption that they belong to the text, there is again only one familar to us in another connection, namely, that of Kavi-

* "In prakritischer Genetivform." I omit the last word, as I do not understand that Weber lays any stress on the circumstance that the names are, as always, in the genitive case. May I in passing, with all respect, deprecate the attack on Bhâo Dâji's 'curious style'— for what is obviously a printer's error-as proceeding from the learned German whose own style is the despair of the English translator.

† There would be nothing surprising in the fact of a compiler of an anthology including verses of his own. "Śârṅgadhara, the compiler of the anthology often in the various divisions of the work inserts efforts of his own. These have no poetical merit. In the 14th century Sarasvatî's lips had long been closed." Aufrecht's paper in the Magazine of the German Oriental Society. I have noticed the same circumstance in a Sûbhâshitavalî of Vallabhadeva in my possession.

râja, known to us as that of the author of the Râghavapâṇḍavîya, who, however, cannot, on account of the date, be thought of here.', The "author's own words" to which Weber refers in the beginning of this passage are found in the third verse of the Saptaśataka, and run as follows in the original Prâkṛit, and in Gaṅgâdharabhatta's Sanskrit gloss*:—

सत्तसआइं कइवच्छलेण कोडीअमज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालंकाराण गाहाणं ॥ ३ ॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये स्वग्रन्थस्य संक्षिप्तसांसारूपतां चाह ।

सत्तेति । सप्तशतानि कविवत्सलेन कोटिमध्ये । हालेन विरचितानि सालंकाराणां गाथानाम् । मज्झआरो मध्यः। कविगाथानां संग्रहेण तत्कीर्तिस्थापनात् । कविवत्सलेन हालेन शालिवाहनेन सालंकाराणां गाथानां कोटिमध्ये सप्तशतानि संगृहीतानीत्यर्थः। गाथालक्षणं तु । पढमं बारहमत्ता बीए अट्ठारएहिं संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं दहपंच अवि हसिआ गाहा इति पिंगलोक्तं बोध्यम् ॥ ३ ॥

It appears to me to be at least doubtful whether this verse has been correctly understood to mean that Hâla in the works of which he is speaking has "collected"† seven hundred poems by different authors. I venture to suggest that विरचितानि has its ordinary acceptation here: and that the verse really means that of the thousands‡ of gâthâs which (v. 2) are the admiration of men of discrimination *Hâla is the author of no less than seven hundred, namely, those which are given in the book that follows.* If I am right, we have an easy explanation of the fact that the commentator's list of authors breaks off with the 15th verse, and of the perhaps even more significant fact that the names he gives are unknown, and wear the appearance of unreality which Weber so justly notes.

The contents of the Saptaśataka, it must be added, do not in any way militate against such an hypothesis. The verses are all in the same metre, a circumstance in which Weber sees an indication of the antiquity of the

* I quote from the MS. in the Bombay Government collection deposited in the Elphinstone College, which Weber also used.

† Weber has apparently felt the difficulty of giving this meaning to विरचितानि, a word which everywhere else is consistently used in the sense of 'composed'. At p. 4 of the Essay he translates the word by zusammengestellt (collected) at p. 73 by zurecht gestellt (arranged). It is not unimportant that विरचितानि is applied to the verses themselves (सप्तशतानि) and not to some such collective title as कोषः.

‡ The कोटी in the midst of which are Hâla's seven hundred verses may have been a collection made by his order.

collection: but which may as naturally, it is obvious, be referred the predeliction for a particular kind of verse entertained by an individual author. Weber has noticed places where the verses, which, as a rule, have no very close relation to each other, are brought more nearly together, either by the carrying over from one verse to one or more following verses of the same situation (vv. 70 and 71, 80 and 81, 129 and 130, 135 and 137), or by the recurrence of a catchword in several verses that stand together (vv. 118—20, 122—125, 156 and 157, 162 and 163, 259—264, 267—269, 308—310, 315 and 316, 324 and 325, and 329 and 330).

The *locale* of all the verses appears to be the same, while the slightly varying themes on which all the seven hundred verses ring the changes are no more inconsistent with a common origin than the love plaints of Heine's *Buch der Lieder*, or the various shapes one sorrow takes in Tennyson's *In Memoriam*. The matter is again not one on which to dogmatise, but if this be, as I believe it is, the character of the Saptaśataka of Hâla, we may perhaps be permitted to see in that circumstance corroboration of the traditional identification of Hâla with the Sâtavâhana, who by his "Treasury" won for himself a fame that could not perish.

The question of Sâtavâhana's date I do not wish to enter upon. I content myself with pointing out, as Bhâu Dâji and Weber have already done,* that the author of the Kathâsaritsâgara makes him a contemporary of Guṇâḍhya, the author of the Vṛihatkathâ. This is found also in Kshemendra's Vṛihatkathâ.† Somadeva makes Gunâdhya, the minister of king Sâtavâhana of Pratishthâna. That the Sâtavâhana and the author of the Vṛihatkathâ to whom reference is made here by Bâṇa were contemporaries is at all events then not out of keeping with the view I have endeavoured to support of the general character of this passage.

कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥

"The glory of Pravarasena flashed, bright as the lotus, to the further shore of the sea by means of the 'Bridge,' just like the army of apes."

* ...y, p. 2.
† Bühler's paper in *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 307.

There can, I take it, be no reasonable doubt that the reference here, as Weber has recognized, is to the extant Prâkṛit poem the Setukâvya or Setubandha. But it appears to me to be quite as certain that Bâṇa knows nothing of the tradition which ascribes that poem to Kâlidâsa. There does not appear to be any authority for the omission of the next following couplet with regard to Bhâsa, so as to bring the couplet in which Kâlidâsa is mentioned by name in juxtaposition with our verse.* And it appears to me to be impossible to admit that verses 15 and 17 both refer to Kâlidâsa. He is obviously adduced in the latter of the two verses for the first time. This being so, I think it is impossible, with our present light, to say what amount of truth there is in the legend which makes Pravarasena, the patron of the author of the Setubandha. In that detail the legend is not, in itself, indeed inconsistent with Bâṇa's reference to the book, as it is quite possible that here, as in his allusion to the Vâsavadattâ, our author, unfortunately for us, did not think it necessary to mention a name, as that of the author of the book, which in his day seemed as if it would never die. But when the legend goes on to ascribe the poem to Kâlidâsa, it is in direct conflict, as it appears to me, with Bâṇa's statement, and is so far discredited. Pravarasena, moreover, is in no way the subject of the Setubandha; so that he must be mentioned here either as the author of the poem, or as the patron of the poet. When we look at the context, and remember that Bâṇa's theme is the triumph of good poets, we can hardly, I think, resist the conclusion that it is the author's fame, and not that of any patron, which this famous bridge carried over sea.

It does not, of course, follow that the Pravarasena who wrote the Setubandha is not the king of Kashmir† with whom, in his presumed character of patron of the work, and friend of Kâlidâsa, he has been

---

* Max Müller ("India: What can it teach us," p. 315), pointed out this difficulty to Dr. Bhâo Dâji. I may add that there appears to be no doubt that the proper reading in what I may call the Kâlidâsa verse is *Nirgatâsu na vâ kasya* and not *Nisargasuravamíasya* as the Calcutta Ed. has. But the vâ here does not connect this verse with the verse immediately preceding (the Bhâsa verse) and still less of course with the verse preceding that which we are now considering. It resumes the whole argument, as to the fame of the true poet of which Kâlidâsa's glory is one of the *last* examples cited.

† "How Pravarasena distinguished himself we are no longer informed. Among the various kings so called were two of Kashmir, the former of whom was

dentified by Bhâo Dâji and Max Müller. The commentator on the Setubandha was a king: and there is no reason why the Setubandha should not have been written by a king. But if I am right in regarding with suspicion the legend referred to above, it will be seen that the motive, as well as some of the arguments for the identification in question, must be held to have lost much of their force.

I will only add that Śaṅkara evidently knows nothing of the tradition which assigns the Setu-bandha to Kâlidâsa. His note is:— प्रवरसेनः कश्चित्कविः प्रवे प्लुते रसो येषां ते प्रवरसाः वानराः तेषामिनः स्वामी प्रवरा च सेना यस्य स सुग्रीवश्च कुमुदवत् कैरववत् यद्वा कुः भूमिः तस्याः मुत्प्रहर्षः येति कुमुदेन वानरसेनापतिना च सेतुः प्राकृतकाव्यमन्यः सेतुश्च.

Bhâsa's fate has been a cruel one. Referred to here as the chief, if not the first,* of the illustrious line of Indian dramatists, and looked up to by Kâlidâsa himself as his master, he has left not a line of his writing—unless we admit his authorship of a few verses attributed to him in the Sâriṅgadhara Paddhati, and other late anthologies—which has survived. It is as if Chaucer were known to us only as the poet whom Spenser called, 'the well of English undefiled,' or as if Shakespear's fame rested on Milton's sonnet.

---

grandfather of the second. The latter, according to Kalhaṇa, dethroned, and afterwards rehabilitated Pratâpaśîla or Śilâditya, son of Vikramâditya. *Râjataranginî*, chap. 3, śl. 332 and 333, p. 33 of the Calcutta edition. But the time and country of this Śilâditya are still to be determined. If his paternity is rightly stated by Kalhana he was not of Gujerat. That he ruled over Mâlava is very much more likely." Hall, Introduction to Vâsavadattâ, p. 14.

* Śankara's note on the Kâlidâsa verse is as follows:—निर्गता उच्चारितमात्राः आस्तां तावदर्थावगतिः आपात एव गीतध्वनिवत् किमपि श्रोत्रहारिण्यः.

यदुक्तम्—

अपर्यालोचितेऽप्यर्थे बंधसौंदर्यसंपदा ।
गीतवद्भूतयाल्हादं तद्विदां विदधाति यत् ॥

तत्काव्यमित्यादि । तथा निर्गताः सर्वदेशप्रतीताः अन्यत्र निर्गताः अभिलाषिताः न वा ... र्यंत्यनेनैतदुक्तं आस्तां तावत्काव्यतत्त्वविदः सहृदयाः विवेक्कारो येपि शास्त्राप्रहितबुद्धयो दुर्दढमत्सरप्रायाः तेषामपि या हृदयमाल्हादयंति तथा चोक्तम् ।

असुणि अपरमंथाण विहरे इवा आमणंक इम्माणण आणाणण जकुवल अवणं अलद्ध-धाणा विसुहाइ इति मधुराश्च ताः सार्द्राः सरसाः अन्यत्र मधुना मकरंदेन किंजल्केन रसेन सार्द्राः सुगंधयः.

I wish to suggest that the manner in which the nâṭakas of Bhâsa are characterised in the verse may perhaps point to the conclusion that Bâṇa recognised these compositions as novelties, in the revival of Sanskrit letters which he is celebrating. The argument is not one that can be pressed, since the significance of the epithets may spring rather out of the desire to justify the simile employed: but the point is perhaps worth consideration. Weber has already suggested that it may possibly have been the representation of Greek dramas at the courts of the Grecian kings in Bactria, in the Punjab, and in Guzerat which awakened the Hindu faculty of imitation, and so gave birth to the Indian drama. On this theory the introduction of the technical terms which Bâṇa uses here, must have been contemporaneous with, or followed closely upon, the introduction of the drama itself. But that is what we should expect in the assumed case of the introduction, from abroad by a coterie of learned men of a foreign kind of literature. And the difficulty which has always been felt of explaining the technical terms of Hindu dramatic criticism may be due to the fact that these early pedants went, for a terminology of the new art, to the text-books of an art that had existed from time immemorial – the art of building. The sutradhâra of the drama is not to be explained by conjuring up an earlier form of plays in the shape of puppet-shows the strings of which were pulled by him or even, with Weber* and Lassen, by referring the title to the work of erecting the theatre, a work which, we have no reason to suppose, was actually laid on the sutradhâra of the stage. The term, with others, was taken over bodily from one art into the other: and in its new acceptation applied to that one among the actors who was to the production of a play what the real sutradhâra was to the building of a house.

Śaṅkara's note on the Bhâsa verse is as follows :—सूत्रधारः पूर्वरंगस्य प्रवक्ता स्थापकः स्थपतिश्च भूमिकाः पात्राणि रामाद्यनुकार्यविस्याभूमयः उपभोगनिमित्तान्युत्पत्ति [उपर्युपरि!] स्थानानि पताका अर्थप्रकृतिः । उक्तं च—

बीजं विन्दुः पताका च प्रकरीकार्यमेव च ।
अर्थप्रकृतयो ह्येताः पंच सर्वप्रयोगगा इति ।

---

* History of Indian Sanskrit Literature; note on p. 275.

यद्वृत्तं तु परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् ।
प्रधानवच्च कल्पेत सा पताकेति कीर्त्यते ॥ वैजयन्ती च पताका.

Next comes Kâlidâsa :—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

" And so soon as Kâlidâsa's sweet sayings went forth from him, was there any one who did not rejoice in them as in honey-laden flowers."

The colourless character of the description here given of Kâlidâsa's works is much to be regretted. But the negative evidence of the verse as it stands is not unimportant. It is difficult for us now to imagine a time when the supremacy that has for a thousand years been assigned to Sakuntalâ among India's dramatic works was withheld from, or only grudgingly bestowed on, Kâlidâsa. A poet, however, like a prophet, is not honoured in his own country or in his own time; and we have it on Kâlidâsa's own authority that his plays were received with a certain amount of prejudice by the literary critics, who, in those days as ever loved to say that the ' old is better.'* There is a good deal of other evidence for the comparatively late date now sought to be assigned to Kâlidâsa; and on a review of that evidence it is difficult to resist the conclusion that the explanation of the nature of Bâṇa's references to the younger poet and to Bhâsa respectively, is that at the time he wrote Kâlidâsa's plays had either not been written, or were still far from occupying the prominent place in the nation's literature they afterwards attained. When the inherent excellence of these compositions is remembered, I think it must further be granted that the second of these alternatives is equivalent to saying that Kâlidâsa was either a contemporary of our author, or was his elder by little more than a generation. This is an hypothesis to which I shall recur after offering remarks on the last of the works to which Bâṇa refers.

---

* सूत्र० । अभिहितोऽस्मि परिषदा कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन्वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति तदारभ्यतां संगीतकम् ।

पारि० । मा तावत् प्रथितयशसां भासकविसौमिल्लकविमिश्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः ।

सूत्र० । अयि विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना । *
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥

Somadeva, the author of the Kathâsaritsâgara (about the beginning of the 12th century), and Kshemendra, the author of a Vṛihatkathâ (the second and third quarters of the 11th century), both tell us that their works are abridgments and translations into Sanskrit of the Vṛihatkathâ of Guṇâḍhya. This last work has not yet been found. For long the only evidence that it had ever existed was Somadeva's assertion, which was, however, it may be pointed out in passing, clearly entitled in itself to greater weight than scholars like Wilson, Brockhaus and Lassen were disposed to attach to it. If there is one matter more than another in which the personal tatement of an author deserves implicit credence, it is surely where we find him acknowledging his indebtedness to an earlier work, which he could have had no conceivable notice for inventing. Wilson was misled by the unmistakable signs of relationship between certain tales in the Kathâsaritsâgara and independent works which it was impossible to place later than Somadeva. As Weber first pointed out,† Kâdambarî itself is another example of the same phenomenon. I have shown that the author of the Sâhityadarpaṇa knew that Kâdambarî

* The note here is : बृहत्कथा कस्य न विस्मयायापि तु सर्वस्यैव गर्वविनाशाय भवती-त्यर्थः । अद्भुतकथावर्णनाद्वा आश्चर्याय समुद्दीपितो वृद्धिं नीतः कन्दर्पो यस्यां कामजनानां बहूनां वृत्तान्तानां वर्णनात् उद्बोधितः स्मरो ययेति वा काव्यसेवया हि शृङ्गाररसः समुद्भवति ।

तथा चोक्तम्—

ऋतुमाल्यालंकारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।
उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥

यद्वा समुद्दीपितः प्रकाशितः ख्यातिं नीतः कन्दर्पो नरवाहनदत्तो यस्यामिति स हि कामांश इत्यागमः । कृतं गौर्या विद्याभेदस्याराधनं यस्यां सा हि नरवाहनदत्तेनैशाकृपाराधितेति यद्वा गौरीं प्रति पूरयति गौरीप्र साधनं परिकरबन्धः यथा प्रस्तारो यस्यां गौरीप्रेरितेन हि हरेण तथा तस्यां परिकरबन्धः कृतो यथा सातीव पिप्रिये हरलीलापि समुत् सहर्षो दग्धकामा च कृतं गौर्याः प्रसाधनं मण्डनं यस्यां क कामं प्रति तादृग्द्वेषः क च कान्तां प्रति प्रसाधनामिति कृत्वा विस्मयमाश्चर्यम्.

† Indischen Streifen, Vol. I., p. 358.

was a redaction into prose of a tale already existing in a material form, and it is clear now that the coincidences Wilson has the credit of first observing should have been accepted by that scholar as supplying corroborative evidence of the truth of Somadeva's assertion. He preferred, however, to believe that Somadeva had borrowed from these earlier prose-writers, and that his assertion about a Vrihatkathâ presumably prior both to him and to them, was intended to conceal his debt; and in this he was followed by other eminent scholars. The utmost respect for one of the most honoured and honourable pioneers in these studies need not prevent the obvious moral being pointed that it may sometimes be the safer course to accept statements like that made by Somadeva until their inaccuracy can be demonstrated, instead of regarding them from the beginning as tainted with fraud.

In a list of Sanskrit works prepared for Captain Wilford, and presented by him through Colebrooke to the Asiatic Society, there is an entry with regard to the Vṛihatkathâ by Kshemendra. This work Bühler had the good fortune to recover;* and to him we owe the discovery that Kshemendra, like Somadeva, calls his work a translation into Sanskrit of a work written in the Paiśâcha language by Guṇâḍhya. "Sarva proclaimed it first: Kâṇabhûti heard it form the Gana (Pushpadanta Vararuchi), and told it to Guṇâḍhya, who delivered it in his turn to his pupils and to Sâtavâhana. The story which had thus come to be written in the Paiśâcha language, gave trouble to the readers. For this reason it has been rewritten in Sanskrit."† While as yet uncertain as to Kshemendra's date, Bühler was able to show from a comparison of the two books, whose contents are identical, that it was extremely improbable that the one was, in any way, a modification of the other, and that therefore the only reasonable supposition was that both really drew, as they said they did, from an older work in one of the low vernaculars. In the course of his brilliant researches in Kashmîr,‡ Bühler was able to fix Kshemendra's date as prior, by some seventy years, to that of Somadeva. He had already argued that it was impossible to admit that "the con-

* There is a copy of part of the work in the Bhao Daji collection.

† Indian Antiquary, Vol. I., p. 307.

‡ Bühler's Kashmir Tour, p. 41.

nected and clear story" given by Somadeva had been constructed out of the "short and undefined outlines," found in Kshemendra; and, it being now clear that Kshemendra in his turn could not have copied from a poet who flourished two generations later than himself, no doubt remained as to the existence in the tenth century of a Vṛihatkathâ by Gunâḍhya. Is this the work to which Bâṇa refers?* It appears to me that there are strong reasons for holding that it is, and that the reference is made to an almost contemporaneous redaction by Gunâḍhya of stories that for many centuries previous had been more or less current. To connect the Vṛihatkathâ of Gunâḍhya with Bâṇa's reference, all that is required is to show that Bâṇa was familiar with that collection of tales. The reader's judgment as to the mutual proximity or remoteness of Gunâḍhya and Bâṇa will depend on the weight he is disposed to attach to what appears to the present writer the character of this whole passage, and to certain other considerations which will be adduced later. It will be convenient to give here the story of Kâdambarî as it is found in the Kathâsaritsâgara. The extract must be a long one; but the book is not very accessible: and students, I think, will be glad to have the extract†.

ततः प्रातः कृतावश्यकार्यः स सचिवैः सह ।
नरवाहनदत्तः स्वमुद्यानं विहर्तुं ययौ ॥
तत्रस्थश्च प्रभापुञ्जमादौ व्योम्नोऽप्यनन्तरम् ।
ततो विद्याधरीर्बह्वीरवतीर्णा ददर्श सः ॥
तासां मध्ये च दीप्तानां ददर्शैकां स कन्यकाम् ।
ताराणामिव शीतांशुलेखां लोचनहारिणीम् ॥
विकसत्पद्मवदनां लोलालोचनषट्पदाम् ।
सलीलहंसगमनां वहदुत्पलसौरभाम् ॥

* "Gunâḍhya's Vṛihatkathâ goes back to the first or second century of our era."—Bühler's Kashmir Tour, p. 47. "The Vṛihatkathâ of Gunâḍhya belongs to about the sixth century."—Weber, English Translation of Sanskrit Literature, p. 213, note. I trust that discrepancies between eminent authorities of which this is only one of many examples it would be easy to give, may be some excuse if I am caught tripping, as I am painfully aware may at any moment be my fate, in the course of this difficult excursion.

† My friend, Pandit Durgâ Prasâda, of Jeypore, pointed out this reference to me, and was good enough to write out the extract from his own MS. of the Kathâsaritsâgara. I have printed from his copy (called D), collating it with Bhâu Dâji's MS. (B.)

तरंगहारित्रिवलीलतालंकृतमध्यमाम् ।
साक्षादिव स्मरोद्यानवापीशोभाधिदेवताम् ॥
स्मरसंजीवनीं तां च दृष्ट्वा सोत्कलिकामतः ।
चान्द्रीं मूर्तिमिवाम्भोधिश्चुक्षुभे स नृपात्मजः ॥
अहो सुन्दरनिर्माणवैचित्री काप्यसौ विधेः ।
इति शंसन्स सचिवैः सहितस्तामुपाययौ ॥
तिर्यक्प्रेमार्द्रया दृष्ट्या पश्यन्तीं तां स[1] च क्रमात् ।
पप्रच्छ का त्वं कल्याणि किमिहागमनं च ते ॥
तच्छ्रुत्वा साब्रवीत्कन्या शृणुतैतद्वदामि वः ।
अस्ति काञ्चनशृङ्गाख्यं पुरं हैमं हिमाचले ॥
तत्रास्ति नाम्ना स्फटिकयशा विद्याधरेश्वरः ।
धार्मिकः कृपणानाथशरणागतवत्सलः ॥
तस्य हेमप्रभादेव्यां जातां गौरीवरोद्भवाम् ।
मां शक्तियशसं नाम जानीहि तनयामिमाम् ॥
पितुः प्राणप्रिया साहं पञ्चभ्रातृकनीयसी ।
अतोषयं तदादेशाद्[2] व्रतैः स्तोत्रैश्च पार्वतीम् ॥
तुष्टा सा सकला विद्या दत्वा मामेवमादिशत् ।
पितुर्दशगुणं पुत्रि भाविविद्याबलं तव ॥
नरवाहनदत्तश्च भर्ता तव भविष्यति ।
वत्सराजसुतो भाविचक्रवर्ती द्युचारिणाम् ॥
इत्युक्त्वा शर्वपत्नी मे तिरोभूत्तत्प्रसादतः ।
लब्धविद्याबला चाहं संप्राप्ता यौवनं क्रमात् ॥
अथादिशच्च सा रात्रौ देवी मां दत्तदर्शना ।
प्रातः पुत्रि त्वया गत्वा द्रष्टव्यः स निजः पतिः ॥
आगन्तव्यमिहैवाद्य[3] मासेन हि पिता तव ।
चित्तस्थितैतत्संकल्पो विवाहं संविधास्यति ॥
इत्यादिश्य तिरोभूत्सा देवी याता च यामिनी ।
ततोहमार्यपुत्रैषा त्वामिह द्रष्टुमागता ॥
तत्संप्रति व्रजामीति गदित्वा[4] ससखीजना ।
उत्पत्य खं शक्तियशाः सा जगाम पुरं पितुः ॥
नरवाहनदत्तस्तु तद्विवाहोत्सुकस्ततः ।
विवेशाभ्यन्तरं खिन्नः पश्यन्मासं युगोपमम् ॥
तत्र दृष्ट्वा विमनसं स च तं गोमुखोब्रवीत् ।

[1] स च. D च स. [2] तदादेशात्. D तथादेशात्. [3] अद्य. D अयं. [4] गदित्वा ससखीजना. B गदिता सा सखीजना.

शृणु देव कथामेकां तवाख्यामि विनोदिनीम् ॥
बभूव काञ्चनपुरीत्याख्यानगरी पुरा ।
तस्यां च सुमना नाम महानासीन्महीपतिः ॥

आक्रान्तदुर्गकान्तारभूमिना येन चक्रिरे ।
चित्रं विराजमानेन तादृशा अपि शात्रवः ॥
तमेकदास्थानगतं प्रतीहारो व्यजिज्ञपत् ।
देव मुक्तालता नाम निषादाधिपकन्यका ॥
पञ्जरे स्थितमादाय शुकं द्वारि बहिः स्थिता ।
वीरप्रभेणानुगता भ्रात्रा देवं दिदृक्षते ॥

प्रविशत्त्विति राज्ञोक्ते प्रतीहारनिदेशतः ।
भिल्लकन्या नृपास्थानमाकूपं प्रविवेश सा ॥
न मानुषीयं दिव्यस्त्री कापि नूनमसाविति ।
सर्वेप्यचिन्तयंस्तत्र दृष्ट्वा तद्रूपमद्भुतम् ॥

सा च प्रणम्य राजानमेवं व्यज्ञापयत्तदा ।
देवायं शास्त्रगङ्गाख्यश्चतुर्वेदधरः शुकः ॥
कविः कृत्स्नासु विद्यासु कलासु च विचक्षणः ।
मयेश्वरोपयोगित्वादिहानीतोद्य गृह्यताम् ॥
इत्यर्पितस्तदादाय प्रतीहारेण कौतुकात् ।
नीतोग्रे नृपतेरेतं शुकः श्लोकं पपाठ सः ॥

राजन्युक्तमिदं सदैव यदयं देवस्य संधुक्षते
धूमश्याममुखो द्विषद्धरिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।
एतत्त्वद्भुतमेव यत्परिभवा[5]द्बाष्पाम्बुपूरप्लवै-
स्तासां प्रज्वलतीह दिक्षु दशसु प्राज्यः प्रतापानलः ॥

एवं वदित्वा ध्यायंश्च शुकोवादीत्पुनश्च सः ।
किं प्रमेयं कुतः शास्त्राद्ब्रूमीत्यादिश्यतामिति ॥

ततोतिविस्मिते राज्ञि मन्त्री तस्याब्रवीदिदम् ।
शङ्के शापाच्छुकीभूतः पूर्वर्षिः कोप्ययं प्रभो ॥

जातिस्मरो धर्मवशात्पुराधीतं स्मरत्यतः[6] ।
इत्युक्ते मन्त्रिणा राजा स शुकं पृच्छति स्म तम् ॥
कौतुकं भद्र मे ब्रूहि स्ववृत्तान्तं क्व जन्म ते ।
शुकत्वे शास्त्रविज्ञानं कुतः को वा भवानिति ॥
ततः स बाष्पमुत्सृज्य वदति स्म शुकः शनैः ।
अवाच्यमपि देवैतच्छृणु वच्मि त्वदाज्ञया[7] ॥

---

[5] परिभवात्. D परिभवत्. So corrected from परिभयात्. [6] जातिस्मरो धर्मवशा-त्पुराधीतं स्मरत्यतः. B omits this line. [7] "Infandum regina jubes renovare dolorem."

हिमवन्निकटे राजन्नस्त्येको रोहिणीतरुः ।
आम्नाय इव दिग्व्यापिभूरिशाखाश्रितद्विजः ॥
तस्मिन्नेकः समं शुक्या शुकस्तस्थौ कृतालयः ।
तस्मादेकोऽहमुत्पन्नस्तस्यां दुष्कर्मयोगतः ॥
जातस्यैव च मे माता शुकी सा पञ्चतां गता ।
तातस्तु वृद्धः पक्षान्तैः[8] क्षिप्त्वा वर्धयति स्म माम् ॥
निकटस्थशुकानीतभुक्तशेषफलानि च ।
अश्नन्मह्यं च वितरन्नथ तत्रास्त मत्पिता ॥
एकदा तत्र तूर्योरुध्मातगोशृङ्गनादिनी ।
आखेटकाय तत्रागाद्भिल्लसेना भयंकरी ॥
विन्यस्तकृष्णसाराक्षी धूलिव्यालुलितांशुका ।
संभ्रमाद्दोलचमरीवालौघकवरीभरा[9] ॥
विद्रुतव्याकुलेवाभूत्सहसा सा महाटवी ।
पुलिन्दवृन्दे विविधप्राणिघाताय धावति ॥
कृतान्तक्रीडितं कृत्वा दिनमाखेटभूमिषु ।
अगाच्छबरसैन्यं तदान्तैः पिशितभारकैः ॥
एकस्तु वृद्धशबरस्तत्रानासादितामिषः[10] ।
अद्राक्षीत्स तरुं सायं क्षुधितस्तमुपागतः[11] ॥
आरुह्य च स तत्राशु शुकानन्यांश्च पक्षिणः ।
आकृष्याकृष्य नीडेभ्यो हत्वा हत्वा भुवि न्यधात् ॥
तथायान्तं च निकटं यमकिंकरसंनिभम् ।
तं दृष्ट्वाहं भयाल्लीनः शनैः पक्षान्तरे पितुः ॥
तावच्चास्मत्कुलायं स प्राप्याकृष्यैव पातकी ।
तातं मे पीडितग्रीवं हत्वा तरुतलेऽक्षिपत् ॥
अहं च तातेन समं पतित्वा तस्य पक्षतेः ।
निर्गत्य तृणपर्णान्तः सभयः प्राविशं शनैः ॥
अथावतीर्य भिल्लोऽसावग्नौ भृष्टानभक्षयत् ।
शुकानन्यान्समादाय पापः पल्लीं निजामगात् ॥
ततः शान्तभयो दुःखशीर्णो नीत्वा निशामहम् ।
प्रातर्भूयिष्ठमुदिते जगच्चक्षुषि भास्वति[12] ॥
अगच्छं पक्षसंरुद्धवसुधः[13] प्रस्खलन्मुहुः ।
तृषार्तः पद्मसरसस्तीरमासन्नवर्तिनः ॥

---

[8] पक्षान्तैः. B पक्षान्ताः. [9] कवरी. So D : corrected from what looks like चमरी. B चमरी. [10] अनासादितामिषः. B अनामिषतावरः. [11] उपागतः. B उपागतं. [12] भास्वति. B भास्करे. [13] पक्षसंरुद्धवसुधः. So D, corrected from पक्षसंरुद्धो वसुधो (*sic*). B पक्षसंरुद्धो वसुधां.

तत्रापश्यं कृतस्नानमहं तत्सैकतस्थितम् ।
मुनिं मरीचिनामानं पूर्वपुण्यमिवात्मनः ॥
स मां दृष्ट्वा समाश्वास्य मुक्ताक्षिप्तोदबिन्दुभिः ।
कृत्वा पत्रपुटेनैषीदाश्रमं कृपया मुनिः ॥
तत्र दृष्ट्वा कुलपतिर्मां पौलस्त्यः किलाहसत् ।
तेनान्यमुनिभिः पृष्टो दिव्यदृष्टिरुवाच सः ॥
इमं शापशुकं दृष्ट्वा दुःखेन हसितं[14] मया ।
वक्ष्यामि चैतत्संबद्धां कथां वो विहिताह्निकः ॥
जातिं यच्छ्रवणादेष प्राग्वृत्तं च स्मरिष्यति ।
इत्युक्त्वा स पुलस्त्यर्षिराह्निकायोत्थितोऽभवत् ॥
कृताह्निकश्च स मुनिः पुनरभ्यर्थितोत्र सः ।
मत्संबद्धां कथामेतां महामुनिरवर्णयत् ॥
आसीज्ज्योतिष्प्रभो नाम राजा रत्नाकरे पुरे ।
आरत्नाकरमुर्वीं यः शशासोर्जितशासनः ॥
तस्य तीव्रतपस्तुष्टगौरीपतिवरोद्भवः ।
हर्षवत्यभिधानायां पुत्रो देव्यामजायत ॥
स्वप्ने मुखप्रविष्टं यत्सोमं देवी ददर्श सा ।
तेन सोमप्रभं नाम तं चक्रे स सुतं नृपः ॥
ववृधे च स तन्वानः[15] प्रजानां नयनोत्सवम् ।
राजपुत्रोमृतमयो गुणैः सोमप्रभः क्रमात् ॥
दृष्ट्वा भरक्षमं शूरं युवानं प्रकृतिप्रियम् ।
यौवराज्येभिषिञ्चत्तं प्रीतो ज्योतिष्प्रभः पिता ॥
प्रभाकराभिधानस्य तनयं निजमन्त्रिणः ।
ददौ प्रियंकरं नाम मन्त्रित्वे चास्य सद्गुणम् ।
तत्कालमम्बरादश्वं दिव्यमादाय मातलिः ।
अवतीर्णस्तमभ्येत्य सोमप्रभमभाषत ॥
विद्याधरः सखा शक्रस्यावतीर्णो भवानिह ।
तेन चाशुश्रवा नाम शक्रेणोच्चैःश्रवःसुतः ॥
पूर्वस्नेहेन ते राजन्प्रहितस्तुरगोत्तमः ।
अत्राधिरूढः शत्रूणामजेयस्त्वं भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा वाजिरत्नं तं दत्त्वा सोमप्रभाय सः ।
आत्तपूजः समुत्पत्य ययौ वासवसारथिः ॥
ततो नीत्वैव दिवसं तमुत्सवमनोरमम् ।
सोमप्रभस्तमन्येद्युरुवाच पितरं नृपम् ॥

---

[14] हसितं B सहितं. [15] तन्वानः. B मन्वानः.

तात न क्षत्रियस्यैष धर्मो यदजिगीषुता ।
तदाज्ञां देहि मे यावद्दिग्जयाय व्रजाम्यहम् ॥
तच्छ्रुत्वा स पिता तुष्टस्तथेति प्रत्यभाषत ।
चक्रे ज्योतिष्प्रभस्तस्य यात्रासंविदमेव च ॥
ततः प्रणम्य पितरं दिग्जयाय बलैः सह ।
प्रायाच्छक्रहयारूढः शुभे सोमप्रभोऽहनि ॥
जिगाय सोऽश्वरत्नेन तेन दिक्षु महीपतीन् ।
आजहार च रत्नानि तेभ्यो दुर्वारविक्रमः ॥
नमितं स्वधनुस्तेन विद्विषां च शिरः समम् ।
उन्नतिं तद्धनुः प्राप न तु तद्द्विषतां शिरः ॥
आगच्छन्कृतकार्योऽथ हिमाद्रिनिकटे पथि ।
संनिविष्टबलश्चक्रे मृगयां स वनांतरे ॥
दैवात्सुरत्नखचितं तत्र पश्यत्स किंनरम् ।
अभ्यधावच्च तं प्राप्तुं तेन शक्रेण वाजिना ॥
स किंनरो गिरिगुहां प्रविश्यादर्शनं ययौ ।
सोमप्रभस्तु तेनाश्वेनातिदूरमनीयत ॥
तावत्प्रकीर्य काष्ठासु प्रकाशं तिग्मतेजसि ।
प्राप्ते प्रतीचींककुभं संध्यासंगमकारिणीम् ॥
श्रांतः कथंचिदावृत्य स ददर्श महत्सरः ।
तत्तीरे तां निशां नेतुं चाकांक्षश्चावततार ॥
दत्त्वा तृणोदकं तस्मायाहृतांबुफलोदकः ।
विश्रांतश्चैकतोऽकस्मादशृणोद्गीतनिःस्वनम् ॥
गत्वा तदनुसारेण कौतुकान्नातिदूरतः ।
सोऽपश्यच्छिवलिङ्गाग्रे गायन्तीं दिव्यकन्यकाम् ॥
केयमद्भुतरूपा स्यादिति तां च सविस्मयम् ।
साप्युदाराकृतिं दृष्ट्वा कृतातिथ्यमवोचत ॥
कस्त्वं कथमिमां भूमिमेकः प्राप्तोऽसि दुर्गमाम् ।
एतच्छ्रुत्वा स्ववृत्तांतमुक्त्वा पप्रच्छ सोऽपि ताम् ॥
त्वं मे कथय कासि त्वं वनेऽस्मिन्का च ते स्थितिः ।
इति तं पृष्टवन्तं च दिव्यकन्या जगाद सा ॥
कौतुकं चेन्महाभाग तदद्मि शृणु मत्कथाम् ।
इत्युक्त्वा सा लसद्बाष्पपूरा वक्तुं प्रचक्रमे ॥
अस्तीह कांचनाभाख्यं हिमाद्रेः कटके पुरम् ।
पद्मकूटाभिधानोऽस्ति तत्र विद्याधरेश्वरः ॥
तस्य हेमप्रभादेव्यां राज्ञः पुत्राधिकप्रियाम् ।
मनोरथप्रभां नाम विद्धि मां तनयामिमाम् ॥

साहं विद्याप्रभावेन सखीभिः सममाभ्रमम् ।
द्वीपानि कुलशैलांश्च वनान्युपवनानि च ॥
क्रीडित्वा प्रत्यहं चैवमाहारसमये पितुः ।
आगच्छामि स्वभवनं वासरप्रहरैस्त्रिभिः ॥

एकदाहमिह प्राप्ता विहरन्ती सरस्तटे ।
मुनिपुत्रकमद्राक्षं सवयस्यमिह स्थितम् ॥

तद्रूपशोभयाकृष्टा दूत्येवाहं तमभ्यधाम् ।
सोऽपि साकूतया दृष्ट्यैवाकरोत्स्वागतं मम ॥

ततो ममोपविष्टायाः सखी ज्ञातोभयाशया[15] ।
कस्त्वं ब्रूहि महाभागेत्यपृच्छत्तद्वयस्यकम् ॥

स चाब्रवीत्तद्वयस्यो नातिदूरादितः[16] सखी ।
निवसत्याश्रमपदे मुनिर्दीधितिमानिति ॥

स ब्रह्मचारी सरसि स्नातुमत्र कदाचन ।
आगतो ददृशे देव्या तत्कालागतया श्रिया ॥

सा तं शरीरेणाप्राप्यं प्रशान्तं मनसैव यत् ।
सकामा चकमे तेन पुत्रं संप्राप मानसम् ॥

त्वद्दर्शनान्ममोत्पन्नः पुत्रोऽयं प्रतिगृह्यताम् ।
इति नीत्यैव तज्जातं सा दीधितिमतः सुतम् ॥

बालकं मुनये तस्मै समर्प्य श्रीस्तिरोदधे ।
सोऽप्यनायासलब्धं तं पुत्रं हृष्टोमहीन्मुनिः ॥

रश्मिमानिति नाम्ना च कृत्वा संवर्ध्य च क्रमान ।
उपनीय समं विद्याः सर्वाः स्नेहादशिक्षयत् ॥

तं रश्मिमन्तं जानीतमेतं मुनिकुमारकम् ।
श्रिया जातं मया साकं विहरन्तमिहागतम् ॥

इत्युक्ते तद्वयस्येन पृष्टा तेनापि मत्सखी ।
सा सनामान्वयं सर्वं मदुक्तं तदवर्णयत् ॥

ततोऽन्योन्यान्वयज्ञानान्नितरामनुरागिणौ ।
मुनिपुत्रः स चाहं च यावत्तत्र स्थितावुभौ ॥

तावदेत्य द्वितीया मां स्वगृहादब्रवीत्सखी ।
उत्तिष्ठाहारभूमौ त्वां पिता मुग्धे प्रतीक्षते ॥

तच्छ्रुत्वा शीघ्रमेष्यामीत्युक्त्वावस्थाप्य चास्मि तम् ।
मुनिपुत्रं गताभूवं भीत्याहं पितुरन्तिकम् ॥

---

[15] ज्ञातोभयाशया. B. ज्ञातोभयाश्रया. [16] नातिदूरादितः. So D corrected from नातिदूरादतः. B. नातिदूर इतः.

तत्र किंचित्कृताहारा यावच्चाहं विनिर्गता ।
तावदाद्या[17] सखी सा मामागत्य स्वैरमब्रवीत् ॥
आगतो मुनिपुत्रस्य तस्येह स सखा सखि ।
स्थितश्च प्राङ्गणद्वारि सत्वरश्च समावदत् ॥
मनोरथप्रभापार्श्वमहं रश्मिमताधुना ।
प्रेषितो व्योमगमनीं विद्यां दत्त्वैव पैतृकीम् ॥
प्राणेश्वरीं विना तां हि मदनेन स दारुणाम् ।
दशां नीतो न शक्नोति प्राणान्धारयितुं क्षणम् ॥
तच्छ्रुत्वैवास्मि निर्गत्य तेन युक्तापयायिना ।
मुनिपुत्रकमित्रेण सख्या चाहमिहागता ॥
प्राप्ता च तमिहाद्राक्षं मुनिपुत्रं विना मया ।
चन्द्रोद्गमेनैव[18] समं वृत्तप्राप्तोद्गमे प्रियम् ॥
ततोऽहं तद्वियोगार्ता निन्दन्ती तनुमात्मनः ।
प्रवेष्टुमैच्छमनलं गृहीत्वा तत्कलेवरम् ॥
तावद्दिवोऽवतीर्यैव तेजःपुंजाकृतिःपुमान् ।
आदाय तच्छरीरं तदुत्पत्य गगनं गतः ॥
अथाहं केवलैवाग्नौ पतितुं यावदुद्यता ।
तावदुच्चरति स्मैवं[19] गगनादिह भारती ॥
मनोरथप्रभे मैवं कृथा भूयो भविष्यति ।
एतेन मुनिपुत्रेण तव कालेन संगमः ॥
एतच्छ्रुत्वा परावृत्य मरणात्तत्प्रतीक्षिणी ।
स्थितास्मीहैव बद्धाशा शंकरार्चनतत्परा ॥
मुनिपुत्रसुहृत्सोऽपि गतो मे क्वाप्यदर्शनम् ।
इति तां वादिनीं विद्याधरीं सोमप्रभाभ्यधात् ॥
स्थितास्येकाकिनी तर्हि कथं सापि सखी क्व ते ।
एतच्छ्रुत्वा तमाह स्म सा विद्याधरकन्यका ॥
सिंहविक्रम इत्यस्ति नाम्ना[20] विद्याधरेश्वरः ।
तस्यानन्यसमा चास्ति तनया मकरन्दिका ॥
सा मे सखी प्राणसमा कन्या मद्दुःखदुःखिता ।
तया सखी प्रेषिताभूद्वार्त्तां ज्ञातुमिहाद्य मे ॥
ततो मयापि तत्सख्या सभं सा प्रहिता निजा ।
सखी तदन्तिकं तेन स्थितास्म्येकैव संप्रति ॥

---

[17] आद्या. D. अन्या. [18] उद्गमेन. P उदयेन. [19] स्मैवं. B स्वैरं. [20] D. omits नाम्ना विद्याधरेश्वरः तस्यानन्यसमा चास्ति तनया मकरन्दिका.

एवं वदन्ती गगनादवतीर्णा तदैव ताम् ।
स्वसखीं दर्शयामास तस्मै सोमप्रभाय सा ॥
तामथोक्तसखीवर्त्ता पर्णशय्यामकारयत् ।
सोमप्रभस्य तद्वाहस्यापि वासमशापयत् ॥
ततो नीत्वा निशां सर्वे तत्र ते प्रातरुत्थिताः ।
व्योमावतीर्णं ददृशुर्विद्याधरमुपागतम् ॥
स च विद्याधरो देवजयो नाम कृतानतिः ।
मनोरथप्रभामेवमुपविश्य जगाद ताम् ॥
मनोरथप्रभे राजा वक्ति त्वां सिंहविक्रमः ।
यावत्तव न निष्पन्नो वरस्तावन्न मत्सुता ॥
विवाहमिच्छति स्नेहात्त्वत्सखी मकरन्दिका ।
तदेतां बोधयागत्य येनोद्वाहे प्रवर्त्तते ॥
एतच्छ्रुत्वा सखीस्नेहात्तां विद्याधरकन्यकाम् ।
गन्तुं प्रवृत्तां वक्ति स्म राजा सोमप्रभोथ सः ॥
द्रष्टुं वैद्याधरं लोकमनघे कौतुकं मम ।
तत्तत्र नय मामश्वो दत्तवासोत्र[22] तिष्ठतु ॥
तच्छ्रुत्वा सा तथेत्युक्त्वा व्योम्नः सद्यः सखीयुता ।
तेन देवजयोत्सङ्गारोपितेन समं ययौ ॥
प्राप्ता तत्र कृतातिथ्या मकरन्दिकया तया ।
दृष्ट्वा[23] सोमप्रभं कोयमिति स्वैरमपृच्छत[24] ॥
तयोक्ततदुदन्ता च ततः सा मकरन्दिका ।
सोमप्रभेण तेनाभूत्सद्योपहृतलोचना ॥
सोपि तां मनसा प्राप्य लक्ष्मीं रूपवतीमिव ।
स तु कः सुकृती योस्या वरः स्यादित्यचिन्तयत् ॥
ततः स्वैरकथालापे तामाह मकरन्दिका ।
मनोरथप्रभा चण्डि कस्मान्नोद्वाहमिच्छसि ॥
तच्छ्रुत्वा साप्यवोचत्तां त्वयानङ्गीकृते वरे ।
कथं विवाहमिच्छेयं त्वं शरीराधिका हि मे ॥
एवं तया सप्रणयं मकरन्दिकयोदिते ।
मनोरथप्रभावादीकृतो मुग्धे मया वरः ॥
तत्संगमप्रतीक्षया हि तिष्ठामीत्युदिते तया ।
करोमि तर्हि त्वद्वाक्यमित्याह मकरन्दिका ॥

---

[21] वासं. B seems to write घासं. [22] वास. B वास as before. [23] B दृष्ट्वा. द्रष्टुं
[24] अपृच्छत. B अपृच्छयत.

मनोरथप्रभा साथ ज्ञातचित्ता जगाद ताम्।
सखि सोमप्रभः पृथ्वीं भ्रान्त्वा प्राप्तोऽतिथिस्तव ॥
तदस्यातिथिसत्कारः कर्तव्यः सुन्दरि त्वया।
इत्याकर्ण्यैव जगदे मकरन्दिकया तया ॥
आ शरीरान्मया सर्वमिदमेतस्य सांप्रतम्।
अर्घपात्रीकृतं कामं स्वीकरोतु यदीच्छति ॥
एतं तयोक्ते तत्प्रीतिं क्रमादावेद्य तत्पितुः।
मनोरथप्रभा चक्रे तयोरुद्वाहनिश्चयम् ॥
ततः सोमप्रभो लब्धधृतिस्तुष्टो जगाद ताम्।
तदाश्रममहं यामि सांप्रतं तत्र जातु मे ॥
चिन्वानं पदवीं सैन्यमागच्छेन्मन्त्र्यधिष्ठितम्।
मामप्राप्याहिताशङ्कि तच्च गच्छेत्पराङ्मुखम् ॥
तद्गत्वा सैन्यवृत्तान्तं बुद्ध्वागत्य ततस्ततः।
निश्चित्य परिणेष्यामि शुभेह्नि मकरन्दिकाम् ॥
तच्छ्रुत्वा सा तथेत्येतन्मनीषीं निजमाश्रमम्।
मनोरथप्रभा देवजयाङ्कारोपितं पुनः ॥
तावत्प्रियंकरो मन्त्री तस्य सोमप्रभस्य सः।
विचिन्वानश्च पदवीं तत्रैवागात्ससैनिकः ॥
मिलिताय ततस्तस्मै प्रहृष्टो निजमन्त्रिणे।
सोमप्रभः स्ववृत्तान्तं यावत्सर्वं च शंसति ॥
तावत्तस्याययौ दूतः शीघ्रमागम्यतामिति।
लेखे लिखित्वा संदेशमादाय पितुरन्तिकात् ॥
तेन सैन्यं समादाय सचिवानुमतेन सः।
पित्राज्ञामनतिक्रामन्नगाम नगरं निजम् ॥
तातं दृष्ट्वाहमेष्यामि नचिरादित्युवाच च।
मनोरथप्रभां तां स तं च देवजयं व्रजन् ॥
सोथ देवजयो गत्वा तत्सर्वं मकरन्दिकाम्।
तथैवाबोधयत्तेन जज्ञे सा विरहातुरा ॥
नोद्याने सा रतिं लेभे न गीतेन सखीजने।
शुकानामपि शुश्राव न विनोदवतीर्गिरः ॥
नाहारमपि सा भेजे का कथा मण्डनादिके।
प्रयत्नैर्बोध्यमानापि पितृभ्यां नागृहीद्धृतिम् ॥
उत्सृज्य बिसिनीपत्रशयनं चाचिरेण सा।
उन्मादिनीव बभ्राम पित्रोरुद्वेगदायिनी ॥

---

३० एतं. D एवं.

यदा न प्रतिपेदे सा समाश्वसयतोस्तयोः ।
वचस्तदा तौ कुपितौ पितरौ शापतः स्म ताम् ॥
निषादमध्ये निःश्रीके कंचित्कालं पतिष्यसि ।
अनेनैव शरीरेण स्वजातिस्मृतिवर्जिता ॥
इति शप्ता पितृभ्यां सा निषादभवनं गता ।
निषादकन्या संवृत्ता तदैव मकरन्दिका ॥
स चानुतप्य तच्छोकात्तत्पिता सिंहविक्रमः ।
विद्याधरेश्वरः पत्न्या सह पञ्चत्वमाययौ ॥
स च विद्याधरेन्द्रोभूत्प्रागृषिः सर्वशास्त्रवित् ।
केनापि प्राक्तनापुण्यशेषेण शुकतां गतः ॥
तथैव तस्य भार्या च सा जातारण्यसूकरी ।
सोयं शुकः पुराधीतं वेत्ति चैव तपोबलात् ॥
अथ कर्मगतिं चित्रां दृष्ट्वास्य हसितं मया ।
एतां राजसदस्युक्त्वा कथां चैष विमोक्ष्यते ॥
सोमप्रभश्च तामस्य सुतां खेचरजन्मनि ।
प्राप्स्यत्येव निषादीत्वमागतां मकरन्दिकाम् ॥
मनोरथप्रभा तं च जातं संप्रति भूमिपम् ।
रश्मिमन्तं मुनिसुतं तथैव पतिमाप्स्यति ॥
सोमप्रभोपि पितरं दृष्ट्वा गत्वा तदाश्रमे ।
सांप्रतं स प्रियाप्राप्त्यै शर्वमाराधयन्स्थितः ॥
इत्याख्याय कथां तत्र पौलस्त्यो व्यरमन्मुनिः ।
अहं स्वजातिमस्मार्षं हर्षशोकाकरः स्थितः[26] ॥
ततो येनाहमभवन्नीतस्तत्कृपयाश्रमम् ।
स मरीचिमुनिस्तत्र गृहीत्वा मामवर्धयत्[27] ॥
जातपक्षश्च पक्षित्वसुलभाचापलादहम् ।
इतस्ततः परिभ्राम्यन्विद्याश्चर्यं प्रदर्शयन् ॥
निषादहस्ते पतितः क्रमात्प्राप्तस्त्वदन्तिकम् ।
इदानीं च मम क्षीणं दुष्कृतं पक्षियोनिजम् ॥

इति सदसि कथामुदीर्य तस्मिन्विदुषि शुके विरते विचित्रवाचि ।
सपदि स सुमनोमहीभृदासीत्प्रमदतरङ्गितविस्मितान्तरात्मा ॥
अत्रान्तरे तं परितुष्य शंभुः स्वप्ने च सोमप्रभमादिदेश ।
उत्तिष्ठ राजन्सुमनोनृपस्य पार्श्वं व्रज प्राप्स्यसि तत्र कान्ताम् ॥
मुक्तालताख्या पितृशापतो हि भूत्वा निषादी मकरन्दिकाख्या ।
आदाय तं स्वं पितरं गतास्य राज्ञोन्तिकं तं शुकतामवाप्तम् ॥

---

[26] इत्याख्याय...स्थितः. B omits. [27] अवर्धयत्. B अवर्णयत्.

स्मरिष्यति स्वां तु विलोक्य जातिं वैद्याधरीं सा विनिवृत्तशापा ।
अन्योन्यविज्ञानविवृद्धहर्ष[a]शोभी भविष्यत्यथ संगमो वाम् ॥
इति भूमिपतिं निगद्य तं गिरिशः स्वाश्रमगां तथैव तां च ।
अपरां स मनोरथप्रभां भगवान्भक्तकृपालुरब्रवीत् ॥

यो रश्मिमान्मुनिसुतोऽभिमतो वरस्ते
जातः स संप्रति पुनः सुमनोऽभिधानः ।
तत्तत्र गच्छ समवाप्नुहि स स्वजातिं
सद्यः स्मरिष्यति शुभे तव दर्शनेन ॥

एवं ते सोमप्रभविद्याधरकन्यके पृथग्विभुना ।
स्वप्नादिष्टे नृपतेस्तस्य सदः सुमनसस्तदा ययतुः ॥
सोमप्रभं तत्र च तं विलोक्य संस्मृत्य जातिं मकरन्दिका स्वाम् ।
दिव्यं प्रपद्यैव निजं वपुस्तज्जग्राह कण्ठे चिरशापमुक्ता ॥
सोऽपि प्रसादाद्गिरिजापतेस्तां संप्राप्य विद्याधरराजपुत्रीम् ।
सोमप्रभः साकृतिदिव्यभोगलक्ष्मीमिवाश्लिष्य कृती बभूव ॥
स चापि दृष्ट्वैव मनोरथप्रभां स्मृतस्वजातिः सुमना महीपतिः ।
प्रविश्य पूर्वं नभसश्च्युतां तनुं मुनीन्द्रपुत्रश्च बभूव रश्मिमान् ॥
तया च संगम्य पुनः स्वकान्तया चिरोत्सुकः स प्रययौ स्वमाश्रमम् ।
ययौ स सोमप्रभभूपतिश्च तां प्रियां समादाय निजां निजं पुरम् ॥
शुकोऽपि मुक्त्वैव स वैहगीं तनुं जगाम धाम स्वतपोभिरर्जितम् ।
इतीह देहान्तरितोऽपि देहिनां भवत्यवश्यं विहितः समागमः ॥
इति नरवाहनदत्तो निजसचिवाद्गोमुखान्निशम्य कथाम् ।
अद्भुतविचित्ररुचिरां शक्तियशस्युत्सुकस्तुतोष तदा ॥
॥ इति श्रीकथासरित्सागरे शक्तियशोलम्बके तृतीयस्तरङ्गः ॥

The slightest comparison of this tale as taken from Guṇāḍhya by Somadeva with Bāṇa's version is sufficient to corroborate, in the fullest manner, the theory to which all the external evidence already points, namely, that we have here the original from which Bāṇa took his plot, reserving to himself the poet's right to make such modifications as he thought fit. No reason can be assigned why the dry and colourless narrative of the fablists should have deviated as they do from the tale that had entranced the world in 'Kādambarī,' if we embrace the old hypothesis of the relation between the two. And the differences are of the kind which genius imposes on the stuff it is working in. They correspond to the changes made in popular legends,

[a] हर्षे B हर्षं.

to suit their immediate purpose, by the Greek dramatists. It would be as reasonable to see in the few lines in which Homer lightly touches on tales known, as he has them, to all men, an abridgment notwithstanding the signal discrepancies, of the Agamemnon of Æschylus, or the Electra of Sophocles, as to contend that Somadeva has wilfully altered the features of the work which must, on any other hypothesis, be presumed to have been serving him for model.* And the same observation will, I am confident, be found to apply equally to the work of Kâlidasa.

Last in this passage comes the poet Âḍhyarâja or Âdyarâja, of whom nothing else appears to be known, and who is, I suspect, as much the fruit of a misapprehension as the "Chaura" of v. 5. Here Bâṇa says that the brave deeds of famous kings are in his heart, well remembered, but that on that very account, strange as it may seem (अपि), his tongue cannot sing forth their praises, being drawn back into his throat by the very recollection of his subject. Nevertheless, he will attempt to speak in prose of the deeds of Harsha, &c. There may be an intentional ambiguity in âḍhyarâja (âdyarâja) as referring both to, 'kings of song' and to kings of the earth but I doubt if the supposed reference to a poet called by that name has any foundation.

I must be content with little more than a reference to other works that were either written by Bâṇa, or have been ascribed to him. The Chaṇḍikâ-śataka is a century of verses in honour of Chaṇḍikâ, which is referred to by certain Jain commentators on the Bhaktâmâraстotra of Mânatuṅga, and a copy of which was discovered by

* Compare Somadeva's own words:—

यथा मूलं तथैवैतन्न मनागप्यतिक्रमः ।
ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च विद्यते ॥

I have printed ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा with the MS. in the Bhao Daji collection, and with Brockhaus. Hall reads "on the authority of a very excellent manuscript" ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रं भाषा च विद्यते; and translates.—"It is merely an epitome of the larger work, and in the familiar language," Bühler (*Indian Antiquary*, Vol. I., p. 303), gives his support to this way of taking the passage. But it is surely doubtful whether, in Somadeva's time bhâshâ could have the meaning here ascribed to it: and there seems no very good reason, in this way of taking the passage, why *vidyate* should be in the singular. With our own reading I should explain the word as meaning 'an exposition (perhaps a rendering or translation) of no more than an abridgment of the complete book.

Bühler.* That scholar has acutely pointed out a line in this composition which, as frequently happens, is in all probability the sole foundation for the ridiculous story of the Jain commentators with regard to its origin. The tradition, however, as handed down by these commentators, may, it is considered, preserve this much of sober fact, that the Chaṇḍikâśataka of Bâṇa, the Sûryaśataka of Mayûra, and the Bhaktâmarastotra of Mânatunga are three opposing poems written by devotees of one or other of the great forms of religion which flourished side by side under Harsha's protection. †

In the third volume of the *Indian Antiquary* (p. 219), Telang has called attention to the close resemblance in subject-matter, and occasionally even in expression, between a drama styled Pârvatîpariṇaya, which is ascribed to Bâṇa, and parts of Kâlidâsa's Kumârasambhava.* Telang "does not venture to ascribe the Pârvatîpariṇaya to Kâlidâsa:" and has considerable hesitation in accepting even as possible what he regards apparently as the only alternative, namely, that the author of the play took Kâlidâsa's poem as the basis for his own work. It will be a sincere gratification to me if a scholar who has done and will do so much for the elucidation of moot points in the history of Sanskrit literature, shall find anything in the considerations I have urged in this paper to lead him to regard, with me, the undeniably close connexion, which he has the merit of having established between these two poems, as only another illustration of the fact that the brother poets of the golden age of letters in India, like the great dramatists of Greece, did not disdain to borrow in substance their plots from a common source. I venture also to think, though here there may be more reason for doubt, that the almost verbal coincidences which Telang has singled out go to show that the Pârvatîpariṇaya was written while as yet the fame of the Kumârasambhava had not overshadowed the common original of the two works—in other words, that Bâṇa and Kâlidâsa were almost if not altogether contemporaries.

---

* Hall, Introduction to 'Vasavadattâ,' pp. 8 and 49. Bühler, 'On the Chaṇḍikâśataka of Bâṇabhaṭṭa in the *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 111.'

† There are many references in the Harsha Charita to the worship of the sun. Mayûra is among those mentioned there as the friends and coevals of Bâṇa. It is not impossible that he may afterwards have given a daughter in marriage to his friend. In a Subhâshitâvalî by Vallabhadeva, which I acquired last year, there are verses attributed to the joint authorship of Bâṇa and Mayûra.

Pandit Durgâprasâd informs me that in a commentary by Guṇavinayagaṇi on the Nalachampû the following passage occurs in the sixth uchchhvâsa:—

यदाह मुकुटताडितकनाटके बाणः ।
आशाः प्रोज्झितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव ।
बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशां
जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्दैवस्य शून्याः सभाः ॥

From this it would appear that a play by Bâṇa call Mukuṭatâḍitaka may be still in existence.

Lastly, there is a statement in the Kâvyaprakâśa to the effect that for one of his works Bâṇa got from king Harsha neither fame, nor divine favour, but a third 'fruit' of poetry, namely, money; and on thi ground Hall, followed by Bühler, would ascribe the Ratnâvalî, which professes to be the work of a king Harsha, to Bâṇa. The hypothesis, it will be noticed, is a double one—first, that the statement in the Kâvyaprakâśa refers to the Ratnâvalî; and, secondly, that the statement is to be accepted. There appears to be a consensus of authority among the commentators of the Kâvyaprakâśa as to the former point; a close comparison of the Ratnâvalî with Bâṇa's other work would probably be conclusive as to the latter.

Is it possible to form any conjecture as to what it was which, in the 6th—7th century, gave the impulse to the great 'burst of song', the memory of which has never died out of the literary consciousness o the learned among the Hindus? Here I approach ground strewed witl the ashes of smouldering fires and will walk warily. I have indeed only one argument to offer in this controversy: and will premise i with the remark that the most ardent patriotism need not, as it shoul not, make a Hindu scholar resolved to shut his eyes to anythin tending to shew that, notably at this time, some of his country's poet were touched, if no more than touched, by a live côal from off th altar which is the sacred birthplace of the oetry and philosophy o the whole western world. When down-trodden Greece made prisone her conqueror she could boast that she carried the first seeds of literary culture to a rude and unlettered people, which, however, far the own efforts in that field might carry them, must always trace their fir

beginnings in it to Athens. The India of the Rig Veda knows no such dependence on foreigners for the intellectual and spiritual life which flows through her frame.

I cannot here enter into any detailed examination of the discussion as to the existence and extent of Greek influence in the works of such of the Indian mediæval writers as have come down to us. I proceed to state very briefly reasons which appear to me to go to show that Bâṇa was, in a fashion and to a degree which I cannot pretend to define, subject to an influence whose all-pervading power is, when we think of it, almost as much of a miracle as the spread of Christianity itself.

In the first place, then, I do not think it is possible any longer to resist* the available proof that Indian astronomy as taught by Âryabhaṭa (A.D. 476) and Varâhamihira (died A.D. 587), and as known to Kâlidâsa and to Bâṇa, is of Greek origin. That being taken for granted, it is clear that in the absence of direct evidence it is more probable than not that Greek influence, whether exerted directly or through some intermediate channel of communication was not confined to that branch of literature where it has left traces of its presence to clear to be explained away, and that what might have been explained away as mere coincidences may fairly, as the facts stand, be held to wear a very different aspect.† Can we point to anything in our author which

* If this position is premature it is time that some defender of the autochthonous origin of the system replied to the arguments of European scholars in the matter. But is it too much to say that Sh. Paṇdit, for example, virtually gives up the fight when he takes refuge in the hypothesis that diametron may be a Grecized form of jâmitra? (Preface to Raghuvansa, p. 43.) Is this not equivalent to playing with the two works as if they were two counters with regard to which nothing is known but their present form and the meaningless inscription they bear? Diametron is a pure Greek word, formed after the analogy of hundreds of other words, from a verb used by Homer and itself occuring in the vocabulary of Plato and of Aristotle. In Sanskrit jâmitra is a hybrid word, of no assignible origin within the language itself, and seen first in the works of these astronomers, unless we are to take its presence in Kâlidasa as evidence that it had lain *perdu* in Sanskrit for hundreds of years before. When Sh. Paṇdit then goes on to say that "whether however jâmitra is obtained from diametron or diametron from jâmitra, the two words having the same astrological sense must have had a common origin," he really concedes all that is asked. For it is quite certain that jâmitra cannot be the origin of diametron.

† "It was, however, Greek influence that first infused a real life into Indian astronony. This occupies a much more important relation to it than has hitherto been supposed: and the fact that this is so of itself implies that Greek influence affected other branches of the literature as well even though we may be unable at present to trace it directly elsewhere."—Weber's *Indian Literature*, p. 251.

must be regarded either as a fortuitous coincidence in style] between two literatures that never really touched, or the effect, however remote, of the one upon the other ? Before setting out what appears to me to be something of the kind wanted I will make two preliminary remarks. In the first place there is of course no question here of such a complete conquest by one literature of another, or rather complete transference of one and the same breath of letters from one country to another as is presented in the familiar instance of Greece and Rome. Vyása did not put together the Mahâbhârata because he had learned to know and admire the Iliad and Odyssey. Kâdambarî is not modelled on anything in Greek literature as the odes of Horace are modelled on the strains of Sappho or Alcæus. The influence was partial and indirect, not direct and all-absorbing : and analogies to the Sanskrit romance are to be looked for not in the plays of Æschylus and Euripides, but in the Greek that was spoken and read and was popular, in the years that immediately preceded the final expulsion of the Greeks as a political power from the peninsula.

In the second place, wherein does the difference lie between Kâdambarî regarded as a work of art, and the tale which we have seen good reason to believe is in one sense the source of the work ? The one is a tale pure and simple, such as are to be found in all languages, existing only for itself, deriving all its interest from the rapid but at last extremely monotonous array of more or less extraordinary incidents, In our book these incidents, or such of them as did not seem unsuitable, are made the mere framework of a representation of human passion which for us is all that animates the superstructure on which it is based. These dry bones live : but it is because breath has entered into them, sinews and flesh have been laid upon them, and they have been covered up with skin. It is hard to put the difference in words : but if the reader will turn from the description in our book of Kâdambarî's love to the lines in which that subject is disposed of in the Kathâsaritsâgara, he will, I doubt not, feel it for himself.

With this preface I proceed to select and translate from the popular Greek literature of the fourth and fifth centuries after Christ passages for whose resemblance in general tone, and sometimes even in expression, to our book I ask the consideration of my fellow scholars. Let

it be only further premised that if a resemblance which cannot be regarded as a mere coincidence is established, it does not appear to be open to argument that Greece is the debtor and not the creditor. The whole page of Greek literature from Homer to the Byzantine historians pleads against such an hypothesis. It is not of course questioned that in the country where men " spent their time in nothing else but either to tell, or to hear some new thing," there were many curious enquiries into the wisdom and learning of the East. And with such help as the Greeks themselves give us, it is possible in their philosophy to put our finger on ideas that are non-Hellenic. But these are details that do not affect the general question. From its glorious beginnings down to the time when it overflowed the boundaries of the Greek world Greek literature was a purely native growth.

The date assigned to Achilles Tatius is 450 A. D. In his romance containing the love story of Leuippe and Cleitophon, I have marked, on a cursory inspection, the following analogies to descriptions, sentiments, and ideas that are of constant occurrence in Bâṇa, while no trace of them is found in the story of Kâdambarî, as Bâṇa read it in the Vṛihatkathâ of Gunaḍhya. I quote from the Trübner Edition of the Erotici Scriptores:—

"The maiden's chiton covered her breast down to her middle; the lower part of her body a chlaina concealed. The chiton was white, the chlaina purple, her body gleamed through her garments." * * * * " Her breasts peeped forward but a litte : the girdle that drew together her dress and breasts confined the two in such fashion that the dress became a glass for the body." (P. 39.)*

" I looked at the Love who was represented as leading the bull [the subject is a picture of the rape of Europa], and said, 'Child as you are, you rule over heaven and earth and sea.' " (P. 39.)

---

* अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचेलांशुकान्तरितामिवादर्शतलसंक्रान्तामिव शारदभ्रपटलतिरस्कृतामिवापरिस्फुटविभाव्यमानावयवां.—(*Kâdambarî*, p. 128.) An interesting paper might be written on the conception of female beauty among Sanskrit mediæval writers, in which it would not, I think, be difficult to trace a greater analogy between Greek and Sanskrit thought on that subject than can be easily explained by independent similar appreciation of an identical type in the two countries.

"Her mouth a rosebud when the rose begins to open its petals. As I looked I was straightway undone: for beauty pierces sharper than any dart, and through the eyes finds its way into the heart. It is by the eye that the stroke of love enters. A tumult of emotions held me, praise, astonishment, fear, shame, boldness. I praised her stature; stood awe-struck at her beauty, feared her heart; gazed unabashed; felt shame to be so moved; fain would I have induced my eyes to turn away from the maiden; but they would not. They laid hold of the tackle of beauty, * and, by its help, offered a stout resistance: and in the end they conquered." (P. 42.)†

'How then,' said I, 'may I light upon this oracle: tell me how to begin: for you are one of the initiated while I am a novice; you have experience of the service of the god. What should I say? What do? How can I obtain my love? I know not my way here.' 'Seek not,' said Climas, 'instruction in this matter from another; the god is his own interpreter, and a cunning interpreter to boot.‡ New born infants need not to be taught to feed—of themselves they know what pleasing table is spread for them in their mothers' breasts. And the young man into

* "She knows her man; and while you rant and swear,
Can draw you to her by a single hair."—*Dryden.*

* उच्छ्वसितैः सह विस्मितनिमेषेण किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिम्बिततरलतरसारोदरेण दाक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि हृदयेवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती हाहा किमिदमसांप्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतामिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथितशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणैवोपादिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम्—(*Kádambarí*, p. 141.)

गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यास्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमास्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोयं किं दिवस एषः किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम्। अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि किं करोमि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोस्य प्रतीकार इति च नाज्ञासिषम्—*Kádambarí* p. 147.)

‡ More literally is (in each heart) a self-taught master of his craft, The Greek is the Sanskrit अशिक्षित.

whose heart the seed of love has for the first time dropped may be trusted to bring it to the birth without assistance.' " (P. 49.) *

" Being then minded to incline the heart of the girl to love, I began to talk to Satyros, taking my cue from the bird. For my love chanced to be crossing at the moment with Kleio, and had stopped to look at the peacock. And fortune willed it that just at that moment the bird should unfurl all his beauty, and spread the glorious show of his plumage. 'This,' said I, 'the bird does not without a certain art of its own. It is a lover. And it is when it wishes to attract its mate that it bedecks itself thus. Look, there she is beside the plane tree,'—and I pointed out the female bird—'it is for her he now shows his beauty.' . . . Satyros perceived my intention and the drift of my words. 'Love truly has power,' said he, 'to send its flame even into the hearts of birds.' 'Not only into the hearts of birds,' said I, 'it is no wonder that he can do that since he himself has wings. But he darts his flame into the hearts of creeping things, plants, nay, as I think, even of stones. Does not the magnesian stone love iron. If she but see it she draws it to herself as having within her something of the nature of love. Consider whether the coming together of the stone and the iron be not the kiss of the loved and the lover? As to plants the children of the wise have a story which they would call a myth, if it were not that the children of husbandmen say the same thing. The story is this: Every plant loves some other plant, but on none does love lie heavier than on the palm tree.† They say that some palm

* इदं च मनस्यकरवम् । अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपादिशति । अन्यथा विविधरसासङ्कलललितैस्त्रीदृशोः व्यतिकरैरप्राविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिस्यन्दमिव क्षरन्त्यमृतमिव वर्षन्ती मदमुकुलितेव खेदालसेव निद्राजडेवानन्दभरमन्थरतरतारसंचारिण्यनिभृतभ्रूलतोल्लासिनी दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनिपुण्यं यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते—(*Kádambarí, p.* 143.)

† As certain of our own poets have said : and none more beautifuly than Heine—

Ein Fichtenbaum steht einsam,
Im Norden auf kahler Höh'.
Ihn schläfert : mit weisser Decke
Umhüllen ihn Eis und Schnee.

Er träumt von einer Palme,
Die fern im Morgenland
Einsam und schweigend trauert
Auf brennender Felsenwand.

trees are male, some female. The male then love the female, and, if she chance to be put far away in the order of planting, the lover pines. The husbandman becomes aware of the sorrow of the tree, and mounting where he can see all around, he marks in what direction the palm tree bends. For it leans towards its love. Seeing this the husbandman cures the tree's complaint; he cuts a shoot from the female palm and grafts it into the heart of the male. He thus refreshes the soul of the tree. Before it was ready to die, but now it takes fresh life and stands erect, rejoicing in the embrace of its love. This is the marriage of plants.' "* (P. 56.)

It would be easy to multiply examples from this author, and to add others, at least as striking from his contemporaries, but I hold my hand. The argument is not one which can be made any stronger by an indefinite multiplication of individual instances, if the first fail to convince. Nor indeed has it been my object to convince others of the truth of an hypothesis which is still to my own mind little better than an hypothesis that may be worthy of consideration. I have desired merely to call attention to what appears to me to be a marked resemblance, and to the conclusion which it is possible to draw from that resemblance, if it be once granted, as I think it must, that the writers of the Indian *renaissance* period were not outside the all embracing influence of Greek letters.

---

* नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः । क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेष्वयमवज्ञया विचरति । नायं केनचित् प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु । अपगतचेतनान्यपि संघटयितुमलं यदि रोचते । तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति । कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति । ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते । छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते । तडिदपि जलदे स्थिरतां भजति । जरापि यौवनेन संचारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम् ।—(*Kádambarí, p.* 157.)

THE PRESENT EDITION.

The present edition of Kâdambarî is based chiefly on a manuscript of the text, with a complete Commentary, procured for the Government of Bombay by Dr. Bühler in 1867-68, and deposited in the Government collection in this College. The Commentary opens with the following verses:—

श्रेयःश्रीललनाविलासकुशलः पायादपायात्स वः
श्रीमन्नाभिनरेन्द्रसूनुरमरैस्संसेव्यमानान्तिकः ।
रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे लुठन्ती प्रभो-
र्लग्ना शैवलमञ्जरी भवसरित्पारं प्रयातुः किमु ॥ १ ॥

सर्वेऽन्ये जनतानिषेविततया मानाभिभूता भृशं
मन्यन्ते तृणवत्त्रिलोकमखिलं दुर्बुद्धिबद्धाशयाः ।
कृत्स्नैश्वर्यजुषापि येन सुधिया देवेन्द्रसेव्याङ्घ्रिणा
नैवाकारि कदापि गर्वमलिनं चेतः स शान्तिः श्रिये ॥ २ ॥

यत्कीर्तिर्धवलीचकार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
दाशार्होऽपि तदन्तरा निपतितः सद्यो न संक्षिप्तः ।
तेनाद्यापि निरीश्वरं जगदिदं जल्पन्ति सांख्यादयः
स श्रीनेमिजिनेश्वरो भवभृतां देयादमन्दां मुदम् ॥ ३ ॥

मूर्ध्नि न्यस्तद्विजिह्वाधिपतिफणगणस्पष्टसंरम्भदम्भा-
द्भुङ्क्ते यस्समविश्वाद्भुतपरममनाहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।
नम्रालुस्सर्वमौलिप्रकरमणिलसत्कान्तिभिश्चित्रिताङ्घ्रिः
स श्रीपार्श्वाधिराजो भवतु भवभिदे पार्श्वसंसेव्यमानः ॥ ४ ॥

यद्वाचामधिकां विलासपदवीमीहे भृशं भारती
यस्सत्त्वैकपरंपरां कलयितुं सिंहाङ्कदम्भादियात् ।
यत्सौन्दर्यदिदृक्षयेव समभूद्दक्षणा सहस्रं हरेः
स श्रीवीरविभुर्ददातु भविनां शश्वन्मनोवाञ्छितम् ॥ ५ ॥

श्रीमत्तपष्पक्षसहस्रदीधितिः श्रीहीरसूरिः समभून्महोदयः ।
यद्वक्त्रसौन्दर्यगुणं विलोकयन्नथयो सुरौघः किमु निर्निमेषताम् ॥ ६ ॥

अनन्यसौजन्यगुणैर्गरीयान्विशिष्टशिष्टाचरणैर्वरीयान् ।
तत्पट्टपाथोनिधिपूर्णचन्द्रो विराजते श्रीविजयादिसेनः ॥ ७ ॥

तत्पट्टोदयचूलावलम्बिपूर्णेन्दुसन्निभः श्रीमान् ।
श्रीविजयतिलकसूरिर्भूरिगुणैर्भूषितो जयति ॥ ८ ॥

तत्संप्रदाये प्रथितप्रभावो बभूव दानर्षिरतिप्रसिद्धः ।
यदीयवैराग्यकथां प्रवक्तुं प्राप्तो गुरुः किं हरिसंनिधानम् ॥ ९ ॥

तद्दीक्षितानेकविनेयवर्गमुक्तालतामध्यमणिप्रकारः ।
श्रीवाचकेन्द्रः सकलादिचन्द्रो बभूव विश्वाद्भुतवाग्विलासः ॥ १० ॥
श्रीसूरचन्द्रस्समभूत्तदीयशिष्याग्रणीर्न्यायविदां वरेण्यः ।
यत्तर्कयुक्त्या त्रिदिवं निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥ ११ ॥
तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽह्ना हरिधीसलाभः* ।
श्रीवाचकः संप्रति भानुचन्द्रः अकब्बरक्ष्मापतिदत्तमानः ॥ १२ ॥
श्रीशाहिचेतोऽब्जषडङ्घ्रितुल्यः श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्यः ।
कादम्बरीवृत्तिरियं तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतन्यते ॥ १३ ॥

The colophon at the end of the book is इति श्रीपादशाहश्रीअकब्बरजलालदीन्सूर्यसहस्रनामाध्यापकश्रीशत्रुंजयतीर्थकरमोचनाद्यनेकसुकृतविधायकमहोपाध्याया[य]श्रीभानुचन्द्रगणितच्छिष्याष्टोत्तरशतावधानसाधकप्रमुदितपादशाहश्रीअकब्बरप्रदत्तपुष्पदमापराभिधानमहोपाध्यायश्रीसिद्धचन्द्रगणिरचितायां कादम्बरीटीकायां उत्तरखण्डटीका समाप्ता ।

This manuscript I have in the notos called A.

B is a manuscript of 206 leaves, with 13 lines to the page, and, on an average, 45 letters to each line. It containe the text alone. It begins

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॐ नमो भगवते श्रीसर्वज्ञाय ॥ ॥

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये—. .

The first fourteen leaves formed no part of the original manuscript but have been added later to supply a deficiency.

The colophon is—

परां कोटिं चानन्दस्याध्यगच्छन् ।

इति श्रीकादम्बरीनाम चम्पूः संपूर्णयमिति । छ ॥
सं० १६४८ वर्षे माघमासे कृष्णत्रयोदशी भूमे[भौमे]लिखितमस्ति:[स्ति]॥छः॥
मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम् ।
मङ्गल सर्वभूतानां भूमिभूपतिमङ्गलम् ॥ १ ॥
ग्रं० ७००० संपूर्णमिति ॥ छ ॥
यादृशं पुस्तके दृष्टं स्ता(ता)दृष्टं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥

श्रीतपागच्छाधिराजपूज्यश्रीहीरविजयसूरि आदेशात् शिष्येण शोधितम् ॥ साहश्रीवच्छाभार्याबाईगुरदेलभ [म] साहसहिसकिरणेन भण्डारलज्यापितं सुतवर्धमानशांतिदासपुस्तकपरिपालनार्थम् ।

* MS. विराजते श्री हरिधासलाभः

I owe the loan of this manuscript to the kindness of my pupil, Mr. H. H. Dhruva.

The whole text has also been carefully collated with the Calcutta editions of 1849 (called Ed. 1) and 1872 (called Ed. 2). Every case in which the text, as has been printed, differs from A or B, is noticed in the notes : and all variations of any importance from either or both editions have also been given.

The edition was undertaken for the *Bombay Sanskrit Series*, and had therefore to be printed in accordance with the rules on that matter laid down at the commencement of that undertaking. Otherwise I should have been glad to use the anusvâra sign in the middle of a word, and—a point which is of much more importance—to punctuate. I have never been able to understand the objections taken to the former practice, convenient in itself, giving rise to no possibility of misconception, and almost universally prevalent in the manuscript we seek to reproduce through the printing press. For the other matter I think it is much to be regretted that a system of punctuation modelled on the European method, but with such modifications as may seem desirable, has not long ago been introduced into our editions of Sanskrit texts. To put stops is, it is true, a modern device: but that is surely no reason why we should refuse to avail ourselves of so good a device when reading Sanskrit, alone of all dead languages. For in the case of Thucydides or of Horace, who would now dream of reverting to the practice, or want of practice, of the Greek or Roman scribes ! But Bâṇa and Kâlidâsa require, not less but more, the aid of such a running comment as stops supply. Feeling myself precluded from the course I should like to have followed here, I fell back on an expedient which has given me—and the printers, to whom I must express my obligation in the matter—a very great deal of trouble without, it is feared, securing a corresponding advantage to the student. In all cases of long and involved sentences, wherever in an English book a comma would have stood, the two words on either side of such imaginary comma have been separated by twice the usual interval or space. Where a colon or semicolon would have been appropriate, the interval is three times as great as that ordinarily separating two words. It was occasionally necessary to put these extra spaces at the

wrong side of the word they as a rule, indicate, as the last in the clause, or sub-clause, but, in spite of that, it is hoped that the object aimed at—that of breaking up to the eye a sentence into its component parts—has been to some extent gained.

NOTES.

ADVERTISEMENT.

A stands for the MS. with the Commentary of Siddhachandra, B for my second MS., and B^2 for the supplemental part of B (see Introduction). In preparing the text for the second edition occasional reference was made to two additional MSS., belonging to the Deccan College Collection, which are in the notes cited as C and D. Dp^1 and Dp^2 stand for two MSS. collated for me by Pandit Durgâprasâda.

I use the symbol Com.—to draw attention to the fact that the Commentary repeats the word or words in the text, and explains the text by the word or words following the symbol. In cases where a word or a phrase has a double meaning or reference, the two are explained under (*a*) and (*b*), (*a*) always introducing the meaning or reference specially appropriate to the passage in hand.

NOTES.

Text of A has an introductory श्रीजिनाय नमः. B² has श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो भगवते सर्वज्ञाय. Cartellieri, Vienna Oriental Journal, I. 132, assumes that the verses which follow are by Bâṇa himself. So also Siddhachandra in his note, for example, on v. 20 below. But the verses are evidently by the writer of the similar stanzas prefixed to the Uttarabhâga, who there discloses himself as Bâṇa's son.

P. 1. v. 1. त्रयीमयाय. Com., त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानां वेदानां वा त्रयी तन्मयाय तत्स्वरूपाय. The second interpretation is the right one. Bâlakṛishṇa, त्रयीप्रतिपाद्याय.

v. 2. भवाच्छिदः. Com. = संसारविच्छेदिनः.

v. 3. Upendra is a name of Vishṇu in the Nṛisinhâvatâra.—क्षणलब्धलक्ष्यया. A and C., °लक्षया. B², क्षणबद्धलक्षया.

v. 4. भर्वोः. So also A in text. Com. भत्सुरिति गुरोर्नाम कश्चित्तु भर्त्सुरिति पाठः. Sivarâma, भर्वोस्तदाख्यगुरोः. Bâlakṛishṇa, भर्त्सुः प्रबन्धकर्तुर्गुरुः Sukhâkara, who gives the text of the first seven verses without comment, reads पित्रोः. Mahâdeva has भर्वोः, and explains it as a dual: भर्वोः भरुश्च ईश्वरः भरुश्च स्वामी । भरुः स्वर्णं हरे पुंसीति मे (Medinî) भरुर्मेषेणि भर्तरीति महीपः. So also Kern on this place, in Bohtlingk's Shorter Dictionary. This last is the right explanation. The Maukharis, a dynasty mentioned in the Harshacharita, were the patrons of the great image of Harihara; Hari and Hara, at the place of that name for the kalachuris to whom the commentators refer in the following note, see Cunningham, Archæol. Rep. IX. p. 77, and Fleet's Canarese Dynastics, p. 11. D. reads शंभोः—मौखरिभिः. Com.=क्षत्रियविशेषैः. Sivarâma, सशेखरैः करचुल्यादिवत्प्रसिद्धैः मौखरिभिः राजभिः हर्षचरिते वर्णिताः. Bâlakṛishṇa, मौखरयः करचुल्यादिवन्महाराजविशेषाः ग्रन्थकृतैव हर्षचरिते प्रतिपादिताः—समस्तेति. Com., समस्ता समग्रा ये सामन्ताः विषयान्तरराजानः । तेषां किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः। विस्तीर्णत्वात् तत्साम्यम् । तस्याः विटङ्कः

मध्य उन्नतप्रदेशः। विटङ्कशब्दस्य कपोतपालिकाधाराश्च काष्ठवाचित्वेऽप्यत्र लक्षणयोन्नतत्वमात्रवाचित्वम्। विटङ्क एव पीठं स्थलम्। तत्रत्ताः लुठिताः घृष्टाः। अत एव अरुणाः रक्ताः। तत्रत्यरक्तादिसंबन्धात्स्वभावेन चारुणाः। अङ्गुलयः करशाखाः। यस्येति तत्तथा. Sivarâma, सामन्तकृतपादारविन्दार्चनवर्णनं सार्वभौमादप्याधिक्याय ते हि सार्वभौमाय करमददन्तः स्वबाहुबलेन प्रजाः पालयन्तः स्वशकेन व्यवहरन्ति। यदत्र वक्तव्यं तत्काव्यलक्ष्म्यां स्पष्टम्.

P. 2, v. 7 विशत्यधो गलात्. Com., हृदयशून्यत्वादिति भावः.—धत्ते हृदयेन. 'Puts in his heart.' For this use of the third case see Whitney's Sanskrit Grammar, 281.

v. 8. कौतुकाधिकम्. Com. कौतुकं कुतूहलं अधिकं यस्मिन् तत् कौतुकाधिकम्। कौतुकपूर्णमित्यर्थः। तादृशं रागं.—रसेन. (*a*) 'By its rasa,' (*b*) 'from love'— शय्याम्. (*a*) 'Composition,' (*b*) 'couch.' Mahâdeva,

कथापक्षे शय्या शब्दालंकारभेदः। उक्तं च सरस्वतीकण्ठाभरणे.—

शब्दालंकारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः।
जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छाया भद्रोक्तियुक्तयः॥
भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च।
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाको वाक्यं प्रहेलिका॥
गूढप्रश्नोत्तराध्येया . .प्रेक्ष्याभिर्नातयः।
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालंकारजातयः॥

v. 9. उज्ज्वलद्दीपिकोपमैः.(*a*)'In which sparkle dîpikas and upamâs' (*b*) 'like flashing lamps.' निरन्तरश्लेषघनाः. (*a*) 'Thick set with plays upon words' (*e*) 'well tied together.' जाति. (*a*) a figure of speech, (*b*) name of a plant. Siddhachandra explains जातिः differently, सुजातय इति सुष्ठु जातिः छन्दोविशेषो यासु यद्वा सुष्ठु जातिः स्वरूपं यासां ताः. Bâlakṛishṇa सुजातयो जात्यलंकारयुक्ताः. Sukhâkara, जातिरलंकारः पुष्पविशेषश्च.—चम्पककुड्मलैः. Supply उपपादिताः.

P. 3, v. 10. अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः. Com. अनेके असंख्या ये गुप्ता गुप्तनामाङ्किता वैश्यशूद्रादयः। तदुक्तम्—

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य च।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥

&c. So also Sivarâma, अनेकगुप्ता वैश्याः.

Mahâdeva absurdly explains गुप्ता as—रक्षिताः here. Sukhâkara, probably rightly, refers it to the Gupta dynasty, गुप्ता कुमारगुप्तादयः. The reading of this gloss suggested in my

Second Report pp. 53 and 121 is wrong. The latter भ before गुप्त: in the MS. is a mere mistake, which is corrected, apparently *prima manu.*

v. 11. पुरोडाश°. Siddhachandra, पुरोडाशेन अग्निहोत्रे देवेभ्यो दत्तहविःशेषेण. Mahâdeva, पुरोडाशः हविःशेषं. Bohtlingk gives this meaning of पुरोडाश with an asterisk.

—सोमकषायितोदरे Siddhachandra gives the reason, सोमस्य किंचित्कटुत्वात्.

—बन्धुरं. Siddhachandra, बन्धुरं मनोहरं. Sivarâma, बन्धुरे सुन्दरे. Mahâdeva, बन्धुरे रम्ये उन्नते वा. Sukhâkara reads मन्थरे, which he explains by गम्भीरे.

—वाङ्मयं. Siddhachandra, वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं.

v. 12. निगृह्यमाणाः. Siddhachandra quaintly expands this, making the parrots say भवद्भिरशुद्धं पठ्यते वयं गुरुनिकटे कथयित्वा तद्दण्डनं कारयिष्यामः. Sukhâkara, निगृह्यमाणाः स्वमतात्प्रस्थाप्यमानाः पदे पदे स्थाने स्थाने इत्थं किल तत्र नक्तंदिवमविरतमध्ययनं यदमी शुका अपि गृहीतवेदाः. Compare अनवरतश्रवणगृहीतवषट्कारवाचालशुककुलम् sc आश्रमम् p. 39, l. 12.—अभ्यस्त. Edd., ग्रस्त.

v. 13. द्विजन्मनां पतिः. Siddhachandra, गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणां ब्रह्मपक्षे. चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिरित्यपि योज्यं. So also Sukhâkara, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा स च द्विजन्मनां पतिः अण्डकात् ब्रह्माण्डकात् द्विजन्मा द्विजः पक्षी च चन्द्रश्च द्विजन्मनां पतिः.

v. 14. श्रवणे. (*a*) 'Hearing,' (*b*) 'his ear.' Siddhachandra suggests two explanations of लग्नाः श्रवणे as applied to the pupil श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने लग्नाः सावधानाः । यद्वा श्रवणे कर्णे लग्नाः जगद्विदिताः.

—अधिकां श्रियं प्रचक्रिरे. Siddhachandra (*a*) अर्थपतेः गुरोरधिकां श्रियं शोभां चक्रिरे वितेनिरे.........(*b*) शोभां कुर्वन्ति रमण्या इति शेषः. Sivarâma takes (*a*) differently, अधिकां श्रियं तत्र बुद्धेः प्रसादेन स्वल्पायासेन बहूपस्थितेः शोभातिशयम् । काले कृतं कर्मफलाधिक्यायेति ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥

इति कालिदासः.

P. 4, v. 15 Siddhachandra explains the punning epithets as follows:— विधानेति. (*a*) विधानेन विध्युक्तमार्गेण संपादितं विहितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यः

स्वर्णादिप्रतिपादनं तेन शोभितैः विशिष्टदक्षिणैरित्यर्थः, (a) विधानेन मदोद्रेकार्थं गजादीनां दीयमानभक्ष्यविशेषेण अत एव विधानः पिण्डस्नेहस्तुतिः स्नपितबाहुरिभाधिराजमिति माघे तेन संपादितं निष्पन्नं महानं मदजलं तेन शोभितैः.

—स्फुरन्महावीरेति. (a) स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महावीराःश्रौतामयः तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः अग्निचयसहितैः इत्यर्थः, (b) स्फुरन्तः शूराः ये महावीराः योद्धारः तैरधिष्ठितैरित्यर्थः.—यूपकरैः. (a) यूपाः यज्ञपशुबन्धनार्थं स्तम्भविशेषाः त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः, (b) यूपवत् यज्ञस्तम्भवत् करः शुंडादण्डो येषां ते तथा तैः.

Śivarâma, महावीराः शूराः पक्षे महावीरा मखामयः। मखाग्नौ च महावीर इति त्रिकाण्डी। यद्वा प्रवर्ग्ये होमसाधनीभूतपात्रविशेषः. Bâlakṛishṇa, महावीरा धर्मार्थमृण्मय (v. 1. धर्माथै मृण्मय)पात्रविशेषः वीराश्च Mahâdeva agrees with Śivarâma. Sukhakara, महावीरो यज्ञे पात्रविशेषः महान्तश्च वीराः.

v. 16. स्फटिक. A here, and wherever the word occurs, स्फुटिक.

—स्फटिकोपलोमम्. B and Edd., स्फटिकोपलामलम्. So also Śivarâma.

v. 17. Sidddachandra, अपिशब्दाध्याहारेण पितुः समीपि शत्रूणामप्यन्तःकरणं प्रविविशुः प्रवेशं चक्रुः किं पुनः सज्जनानामिति.—नखाङ्कुराः. Edd. नखाङ्कुशाः.

v. 18. अलीकालकभङ्गतां गतः Com., अलीके ललाटदेशे अलकभङ्गतां अलकाः चूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गो रचनाविशेषः तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः। एतेनाजस्रं क्रतुसमूहविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितमिति.

Śivarâma, अलीको नागरः। नगरवासिवधूकृतोलकभङ्गः केशरचनाविशेषः। जुलुफ इति भाषाप्रसिद्धः। तस्य भावः। तां गतः प्राप्तः। अलीको नागरे स्मृत इति विश्वप्रकाशः। यद्वा अलीके ललाटे योलकभङ्गः भ्रमरकभङ्गः Mahâdeva does not admit that अलीक can mean forehead, अलीकेति न किल सत्यमेवालकविच्छित्तिरेवासौ धूमः किं तु तदाकार इत्यर्थः.—मलीमसः शुक्लतरं &c. One form of the figure of speech called Vishama. See Kâvyprakâśa, Calcutta Edition of 1876, p. 506. There is a contrariety of qualities here between cause and effect.

P. 5, v. 19. सप्तविष्टपान्. Siddhachandra, सप्तरवितुरगप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि.

v. 20. Siddhachandra, इदानीं बाणः कथां चिकीर्षुरतितीक्ष्णबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह। तेनेति। तेन बाणेन द्विजेन इयं कादम्बरीरूपा कथा धिया बुद्ध्यैव निबद्धा ग्रथिता। पूर्वं बुद्ध्यारूढीकृत्य पश्चाल्लिलेखेति भावः। समुद्रकम-

(read समुद्रक) कादम्बरीकथोपबन्धने धियः सामर्थ्यं ज्ञात्वापि मन्दः कवियशःप्रार्थिन्यादित्याद्ययो माम्यमेवारोपयाति । अक्षतेति । अक्षतं अच्छिन्नं कण्ठे गले कौण्ठ्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तया । कण्ठेपि कुण्ठता किमुत सभायामपीति भावः । पुनः कथंभूतया । महेति । महानुत्कृष्टो यो मनोमोहः चित्तविकलता तेन मलीमसा मलिना चासौ अन्धा चेति तया । पुनः कथंभूतया । अलब्धेति । अलब्धो अप्राप्तः यो वैदग्ध्यविलासचातुर्यलीला तेन मुग्धा अप्रगल्भा तया । एतादृश्यापि बुद्ध्या रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषणबलादुद्धेरतितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां च अतिक्रान्तेत्यर्थः. Sivarâma and Mahâdeva take अतिद्वयी as—अद्वितीया. So also Kern, on the place, in Böhtlingk's Shorter Dictionary (Supplement). Bâlakṛishṇa and Sukhâkara are silent.

L. 5. अशेष°. Sukhâkara, अः विष्णुः शेषश्च । नरतोयः (sic)। तत्पातिः वरुणः। Bâlakṛishṇa अः विष्णुरुपेन्द्रः । शेषस्तदवतारो लक्ष्मणबलभद्रादिरूपः । अद्याप्यवतारार्णां देवक्रीडायतनखण्डान्तरेषु विद्यमानत्वात् । नरपतयो नहुषादयो धर्मविजितस्वर्गाः । समन्ताः दिगीशाः. Sivarâma, अशेषनरपतयः राजपक्षे वर्तमानाः । इन्द्रपक्षे नहुषादयः. Siddhachandra अथ राजानं विशेषयन्नाह । अशेषेति । अशेषाः समग्रा ये नरपतयो राजानः तेषां शिरांसि उत्तमभागानि तैः समभ्युचितं सादरतया गृहीतं शासनं आज्ञा यस्य स तथा । सर्वेषामाज्ञापको न तु आज्ञाकरः । अत एवापरो भिन्नः पाकशासन इव इन्द्रसाम्यम् । चतुरिति &c. Mahâdeva is silent. He does not therefore recognize the above ingenious explanation of the word as applied to Indra. With अ as a name of Vishṇu compare the "Alpha and Omega" of the Apocalypse.

6. प्रतापानुराग°. Siddhachandra, प्रतापः कोशदण्डजं तेजः । अनुरागः स्नेहः । ताभ्यां &c. Perhaps better explained as a tatpurusha. Compare प्रभावानुरक्त p. 7, l. 7. On चक्र Siddhachandra says अन्यदपि लोहचक्रमग्निप्रतापादवनतं भवतीति ध्वन्यते.

7. करकमल°. Siddhachandra, करकमले हस्तपद्मे । उपलक्ष्यमाणं दृश्यमानं शङ्खचक्राकारं च । रेखोपरेखास्वरूपं लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा.

8. जितमन्मथः. Cf. p. 3, ll. 14-23.—शक्तिः. (a) 'Strength,' (b) 'a spear.'

9. विमानीकृत. (a) 'Humbled,' (b) 'made his vehicle.'—राजहंस. (a) 'Excellent kings,' (b) 'royal swans.'

10. भगीरथपथप्रवृत्तः. Siddhachandra, (a) भगीरथस्य राज्ञः पन्था पितृणामुद्धारः तत्र प्रवृत्तः लग्नः Sivarâma, भगी श्रीमान् । रथ इव पथप्रवृत्तः।

यथा रथः स्वमार्गेणैव गच्छति तथायं स्वपित्रादिकल्पितव्यवहारेण प्रवृत्तो न तून्मार्गगन्ता. Mahadeva, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथस्य राज्ञः पन्थाः इति — — — त्यादिना साधुः तत्र प्रवृत्तः। पक्षे भस्य भृगुनन्दनस्य या गौः सैव रथः। तत्पथे प्रवृत्तः। भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भृगुनन्दने इति मेदिनी.

11. सकल°. Siddhachandra in his commentary follows a reading सकलोपजीव्यमान°, omitting भुवन (सकलैः समग्रैरर्थार्थिभिः........ सकलैरर्थार्थिभिः। अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात्). Ed. 2 reads with us, but has the note सकलोपजीव्यमानपादच्छाय इत्यतः परं बृहस्पतिरिव सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इत्यधिकः पाठः. C reads °भुवनतल. D with us.

12. अनवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः. As applied to the king the reference is to the practice of dipping a gift in water before presenting it. Compare Subhâshitâvali No. 2318, and the note there.

13. आदर्शः. Siddhachandra, मुकुरः। तत्र तेषां प्रतिबिम्बत्वादिति भावः Mahâdeva reads आदेशः, and explains, स्वरूपेण पररूपहर्ता

—आगमः. Siddhachandra = उद्गमः.

15. प्रत्यादेशः. Siddhachandra प्रत्यादेशः निराकर्ता। प्रत्यादेशो निराकृतिरिति कोषः. 16. विनतानन्द. (*a*) 'Joy to the humble,' (*b*) 'Joy of his mother Vinatâ.'

17. वैन्य. A name of Prithurâja. A writes the word चैन्य. B[2] and Edd. वैण्य. Siddhachandra, कं इव चैन्य इव पृथुराजेव. Ed. 2 has the note वैण्य इत्यत्र पृथुरिति पाठान्तरम्. Śivarâma, वैण्यः पृथुः। आदिराजः पृथुर्वैण्य इति त्रिकाण्डी. Mahâdeva, who makes the same quotation, writes वैन्य.

—अरातिकुलाचल. (*a*) The king's enemies are as mountains: (*b*) the mountains themselves were Prithu's enemies. Siddhachandra takes (*b*) differently, अरातयः कुलाचलाश्चेति द्वन्द्वः.

19. नाम्नैवेत्यादि. He excelled Vâsudeva (1) in that with his name alone he split the hearts of his enemies, and (2) in that with "ekavikrama"—(*a*) 'unique valour,' (*b*) 'one step'—he possessed the three worlds. Śivarâma, नाम्नैव निर्भिन्नारातिहृदयः। नृसिंहस्तु नखैरिति व्यतिरेकः. For the Vyatireka figure, of which this is an example, see Kâvyaprakâśa, p. 462.—आडम्बरः Com., = आटोपः.

20. आवसितं. Com.=संप्राप्तखेदं. Siddhachandra goes on to mention another reading, आसितामिति पाठ आसितं स्थितं.

21. अतीतेति. Siddhachandra, यस्य खड्गधारारूपे जले चिरं बहुकालं यावत् लक्ष्मीः पद्मा उवास वसतिं चक्रे । खड्गबललक्ष्मीः स्ववशीकृतेति भावः । अतिक्रान्ताः व्यतीताः......अन्यापि पङ्कादिकं जलादिना क्षालयतीति ध्वनिः. His sword-edge (dhârâ) is the water (dhârâ) with which Lakshmî washes away the old stains.

P. 6, l. 1. यश्च मनसि धर्मेण. Take वसता (l.3) with धर्मेण and with all the other instrumentals.

4. Notice that अनुकरोति governs the genitive of the person. Cp. ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम् Malav. 71, 16. (BR.) Śivarâma and Mahâdeva quote the rule: कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी.

6. दृढमुष्टीति. Siddhachandra, दृढमुष्ट्या यन्निपीडनं अत्र दार्ढ्यमात्रविवक्षया न पुंवद्भावनिषेधः तस्मात् निश्च्यूतं निर्गतं धारेव जलमिति रूपकं तस्य ये बिन्दवः पृषतः तैरेव दन्तुरेण उद्यदशनेनेत्युपमा. The meaning seems to be that the pearls on the hilt are like drops of water forced out of it by the firm grip of the hand.

7. सुभटेति. Siddhachandra, परस्य ये सुभटाः योद्धारः तेषां उरांस्येव कपाटानि तेभ्यो विघटितानि विभिन्नानि यानि तनुत्राणि । तेषां यत्सहस्रम् । तदेव नैल्यसादृश्यादन्धकारः तिमिरं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःपातिनी. Sivarâma has the curious variant करसहस्र with the note, उरःकपाटेन विघटितो व्यवहितः करसहस्रो रविर्यस्मात्तादृशान्धकारमध्यवर्तिनी.

9. असकृत्. So B[2],C, D and Edd., with Sivarâma and Mahâdeva. Bâlakṛishṇa and Sukhâkara have no note. A सकृत्, Com.,=एकवारं. Siddhachandra adds पुनर्न गतेति भावः.—or पतीन् C has पृथिवीपतीन् and D, अवनिपतीन्.

11. यस्मिंश्चेत्यादि. The figure called Parisaṃkhyâ. For न प्रजानां (l. 15), (which is the reading of A and C), B[2], D and Edd. have प्रजानां.

The figure Parisaṃkhyâ is thus set out in the Kâvyaprakâśa, p. 496.

किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्प्यते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तराभावात्सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत्पर्यवस्यति सा भवेत्परिसंख्या ॥ अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं

तदन्यथा परिवृत्तम् । तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः.

There are then four kinds of Parisaṃkhyâ, according as the figure is introduced by a question or not; and, secondly, according as the meaning intended to be rejected is implied or expressed. We would seem to have here a case in which the meaning intended to be rejected is implied only, by the aid of the various śleshas, and the न should therefore be rejected. Correct accordingly. This king's subjects had वर्णसंकराः in their pictures, a statement which serves only to suggest that they were without further वर्णसंकराः The śleshas are easy. In जालमार्गः 1. 14. जाल in the second reference means 'deceit' as *e.g.* in Daśakumarach. 79, 15 ed. Wilson (quoted by Böhtlingk). Siddhachandra's note is as follows:—

यस्मिन् राजनि जितजगति निर्जितविष्टपे महीं पृथ्वीं पालयति शासति सति एतानि वस्तूनि एतेषु स्थलेषु आसन् बभूवुः न प्रजानामित्यन्वयः । तान्येवाह । चित्रे-ष्वादि । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु वर्णाः रक्तपीतादयः तेषां संकराः परस्-परसंबन्धाः । चित्रकर्मणि सुवर्णसंकरा इति वा । सुवर्णमिश्रालेख्यानीत्यर्थः । द्वितीयपक्षे वर्णाः ब्राह्मणादयः तेषां संकरः । अन्यत अन्योत्पत्तिरित्यर्थः । रतेष्विति । रतेषु मैथुनेषु केशग्रहाः नान्यत्र कलहेषु तदभावात् । काव्येष्वि-ति । काव्येषु । कविकर्मसु दृढबन्धाः काठिनबन्धाः नान्यत्र अपराधाभावात् । शास्त्रेष्विति । शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता चिन्तनं नान्यत्र समग्रवस्तुनः सद्भा-वात् । स्वप्नेष्विति । स्वप्नदशायां विप्रलम्भाः वियोगाः नान्यत्र पुरुषायुषजीवित्वा-ज्जनस्येति भावः । छत्रेष्विति । छत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः नान्यत्र कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णग्रहणं स्वस्य[स्व]मार्गानतिक्रमेण मासां प्रवर्त्तनात् । ध्वजेष्विति । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेल्लनं नान्यत्र भीतेरभावात् । गीतेष्विति । गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः शास्त्रीया देशीया धानाश्रप्रभृतयः तेषां चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयः तेषां विलसितानि हननादिरूपाणि । तादृग्रागद्वेषाभावात् । करिष्विति । करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकाराः विकृतयः नान्यत्र मदोहंकारः तस्य विकारास्तत्तद्विचेष्टितानि मदो रागः तस्य विकारा इति वा । सर्व्वदा गुरुवचनामृतास्वादमेदुरितमानस-त्वात् । चापेष्विति । चापेषु धनुष्षु गुणस्य ज्यारूपस्य त्रुटनं नान्यत्र गुणस्य शौर्यादेः विच्छेदः सदाचारित्वात् । गवाक्षेष्विति । गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गाः वातागमनहेतवे जालिकाः। नान्यत्र कुवणीस्थापनपन्थानः सर्वदा-भयदानप्रवृत्तत्वात् । शस्त्रासीति । असी चन्द्रः कृपाणं खड्गं (sic) कवचः संनाह-

एतेषां द्वन्द्वः एषु कलङ्काः चिह्नानि । नान्यत्र कुलमालिन्यादिहेतवो व्यभिचारादिदोषाः । रतिकलहेष्विति । रतिकलहेषु कामकेलिषु विग्रहेषु दूतसंप्रेषणानि संचारकगमनानि । नान्यत्र सर्व्वदा प्रबलविरोधिन अभावात् । शार्यक्षेष्विति । शारयः खेलन्यः अक्षाः पाशकाः तेषु शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्र उद्वसगृहाणि राजदेयद्रव्यजनितपीडाभावात्.

15. शार्यक्षेषु शून्यगृहाः. Compare Bühler's note on l. 5, p. 9 of his Daśakumâracharita. He quotes a commentary according to which अक्षभूमिः means the board (शारीस्थापनगृहम्). That seems to be the meaning here. D omits the phrase.

17. करग्रहणं. Ed. 2, करपीडनं. L. 21. जलावगाहनायात. Edd., जलावगाहनावतारित. 22. सरिता. So B2 and C. Edd. omits the word. A writes सत्या in the text, perhaps for सरिता. Com., परिगता संगता । कया । वेत्रवत्या नद्या नदीं विशिनष्टि.

P. 7, l. 7. कालविद्भिः. We may compare:

> "And statesmen at her council men
> Who know the seasons when to take
> Occasion by the hand."
>
> *Tennyson's Dedication to the Queen.*

—प्रभावानुरक्त. B2 and Edd., प्रेमानुरक्त. Cf. p. 5, l. 6.

8. आख्यानकाख्यायिका. Com., आख्यानकानि चूर्णकानि आख्यायिका वास[व]दत्तादिः. "आख्यायनक 'episodes' and आख्यायिका 'stories,' like Kâdambarî. See also Dandin Kâvyâdarśa, 23 seq. on the difficulty of distinguishing between a कथा and an आख्यायिका." Bühler's note on p. 13, l. 1. of his Dasakumâracharita. B2, आख्यायिकाख्यान Edd., omit. आख्यायिका. They have it however in the similar passage below, l. 20.

9. गजघटापीठबन्धैः. 'the broad foreheads of innumerable elephants.' Cf करिकुम्भपीठपाटनम् p. 6. l. 5. and असीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनाम् p. 28, l. 23. Com. dissolves it differently, गजघटाः द्विपपङ्क्तयः ता एव पीठबन्धाः स्थलविशेषाः.

13. प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोपि. B2. omits अपि after वर्तमानस्य. C omits रूपवतो D and Edd. अतिरूपवतोपि for अपि रूपवतोपि.

15. सत्स्वपि......अवरोधजने. Com. construes this clause with the preceding sentence.

17. घर्घरिकास्फालनप्रकम्प. Com., घर्घरिका वाद्यविशेषः तस्याः आस्फालनं वादनं तेन यः प्रकम्पः चलनम्.—By 'ghargharikas' are meant small bells or cymbals inserted in the ear-ornaments 'स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः. as he played himself on the mṛidanga.' The Com. explains it differently. स्वयमात्मनैव आरब्धं विहितं मृदंगवत् वाद्यं वादित्रं येन स तथा उभयहस्ताभ्यां तद्वादनादिति भावः, *i.e.*, he was himself his own instrument.

22. अक्षरच्युतकमात्राच्युतकबिन्दुमतीगूढचतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिः.

Com., अक्षरस्य वर्णस्य च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकं यथा.

कुर्वन्दिवाकरश्लेषं दधच्चरणडम्बरम् ।
देव यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥

अत्र करेणुपदात्ककारच्युतौ द्वितीयार्थप्रतीतिः ।

मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकं यथा.

मूलस्थितिमधः कुर्वन्मात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः ।
विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः ।

विटपदादिकारमात्राच्युतौ वटस्यार्थस्य प्रतीतिः ।

पद्यवर्णसंख्यया बिन्दुमात्रव्यवस्थापनेन तद्वर्णोपलब्धिः बिन्दुमती यथा.

ऻु ऻ ऻ ऻ ऻू व ऻ ऻ॑ं । ऻि ऻ॑ृ ऻिं ऻेः ऻु ऻु ऻ॑ृ वि ऻं ऻुः ।
ऻ ऻ ऻ॑ृ ऻ ऻ ऻि ऻु ऻ॑ृ व ऻु ऻ ऻ ऻ ऻ वि ऻ ऻ ऻे ऻ ऻः ऻु ऻू ः ॥ २ ॥

एतत्पद्यं तथा

त्रिनयनचूडारत्नं मित्रं सिन्धोः कुमुद्वतीबन्धुः ।
अयमुदयति घुसृणारुणरमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥

गूढो गुप्तो चतुर्थः पादो यस्य तत् गूढचतुःपादं चित्रमेतदुदाहरणं विदग्धमुखमण्डनादवसेयम् ।

प्रहेलिका प्रवह्लिका सा शाब्दी आर्थी च । आद्योदाहरणं यथा.

पयस्विनीनां धेनूनां ब्राह्मणः प्राप्य विंशतिम् ।
ताभ्योऽष्टादश विक्रीय गृहीत्वैकां गृहं गतः ॥

अत्र धेन्वा ऊना धेनूनामिति विंशतेर्विशेषणेन अर्थावगमः सुगमः । आर्थी यथा.

जइ सासुआइ भाणिआ पियवासघरंमि दीवयं देसु ।*
ता कीस मुद्धडमही हिययंमि निवेसए दिट्ठिम् ॥ २

एतेन सर्वदा मम हृदयान्तर्वर्तित्वेन मम हृदयमेव मद्वासगृहम् । तेन तत्र दीपककरणानर्हत्वमिति ज्ञापितम् । एतासां प्रदानं समर्पणम् । अपिशब्दात्स्वात्मना तन्निर्माणं च । तैः.

P. 8. l. 4. सहस्र. B, C and Edd. omit. Mahâdeva confirms the word

5. कौक्षेयकेण. 'A sword.' Bâlakṛishṇa, कौक्षेयकेण खड्गेन । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवदित्यमरः. Siddhachandra, कौक्षेयकेण खड्गेन । तरवारि (tulwar) कौक्षेयमण्डलाग्रा इति कोषः. Maṇḍalâgra is said (Böhtlingk's Shorter Dictionary) to be a rounded surgical knife. L. 7. चूडामणि °. Cdd. चूडामणिसंक्रान्त.°

9. जामदग्न्यपरशुधारेव. Siddhachandra, जमदग्नेः गोत्रापत्यं जामदग्न्यः परशुरामः तस्य परशुः कुठारः तस्य धारा प्रान्तप्रदेशः तद्वदिव । उभयाविशेषणसाम्यमाह वशीति वशीकृतं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा &c. Mahâdeva, पर्शुधारेव पर्शुः परशुरिति शब्दभेदः.

21. सा. Mahâdeva, सा प्रतीहारी राजानमद्राक्षीदित्यन्वयः (P. 10, l. 4). This is not right. सा must refer to मातङ्गकुमारी. So Siddhachandra, सा चाण्डालकुमारी राजानमद्राक्षीत्.

P. 9, L. 2. नातिमहतः. Compare नातिमहतः पर्यङ्कस्य P. 186, l. 6.

3. उद्धूयेति. Com. उद्धूयमानः, व्यज्यमानः सुवर्णस्य काञ्चनस्य दण्डोवलम्बनयष्टिर्येषु एतादृशानि चामराणि प्रकीर्णकानि तेषां कलापः समूहो यस्य स तम्.

4. उन्मयूखमुखेति. Siddhachandra, उदूर्ध्वं मयूखाः किरणा यस्मिंस्तादृशं यन्मुखं तस्य या कान्तिर्दीप्तिः तया यो विजयो जयस्तेन यः पराभवस्तिरस्कारस्तेन प्रणते पादसंलग्ने. Mahâdeva reads उन्मुखमयूख° (उन्मुखाः ये मयूखास्तेषां कान्तिः तस्या विजयेन पराभवेन प्रणतः नम्रः). B² omits कान्ति Edd., कान्तिविजिते पराभवप्रणते.

9. प्रनर्तितदशे. Mahâdeva, दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते इति मेदिनी. I gave °दशे in this Edition from C, having previously read प्रनर्तितान्तदेशे with A (Text of A, नर्तित for प्रनर्तित Com., प्रनर्तिता आन्दोलिताः अन्तदेशाः प्रान्तदेशाः ययोस्ते.) D आनर्तितदशे. Edd; प्रनर्तितान्तदेशे.

10. उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकम्. Bâlakṛishṇa, चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासक इत्यमरः. Siddhachandra, उपरि अर्थाद्वक्षसः विन्यस्ताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासकाः हस्तबिम्बा यस्य स तम् । स्थासकस्तु हस्तबिम्ब इति कोषः. L. 11. Edd., अन्तरा for अन्तरान्तरा.

16. ऊर्णासनाथं ललाटदेशम्. Bâlakṛishṇa, ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोरिति विश्वः. Mahâdeva, ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादन्तरावर्तके भ्रुवोरिति मेदिनी. Siddhachandra, ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्तेस्त्वन्तरा भ्रुवोरित्यमरः. The three extracts give a good illustration of the wholesale way in which the Indian lexicographers

copied from one another. Compare Francke's remarks in his edition of Hemachandra's Lingânuśâsana. Siddachandra goes on, ए च चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य । तदुक्तं भ्रूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतमेकं प्रशस्तावर्तं महापुरुषलक्षणमिति.

20. अमलमणिकुट्टिमेत्यादि. Compare हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भे। p. 186, l. 11.

—सकलदेह. B omits सकल. Edd. omit both words.

23. A omits व्याप्तभुवनमण्डलमासनगतमपि. The omission is supplied in the margin by a modern hand with स्थितं for गतम्.

P. 10, L. 1. आसनगतमपि धनुषि निषण्णम्. Bâlakṛishṇa, असना वृक्षविशेषास्तत्समूहः आसनं तत्रतश्च । धनुषि प्रियालद्रुमे निषण्णो न (sic) भवति। धनुःसंज्ञा प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासन इति विश्वः. Siddhachandra's explanation seems better, आसने भद्रासने स्थितमपि उपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णमपि स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे धनुःसंज्ञा [perhaps for धनुःसंज्ञाख्ये sc. राशौ] तस्मिन्स्थितमित्यर्थः। नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव भयोत्पत्तेः। धनुःसंज्ञा प्रियालद्राविति [perhaps for प्रियालद्रौ राशिभेदे] विश्वः. The numerical value of the letters composing his name gives the धनुः sign of the Zodiac. On hearing his name therefore his enemies fled away.

2. महादोषम्. (a) 'Long-armed,' (b) 'of great faults.'

3. कुपतिम्. (a) 'Lord of the earth,' (b) 'a bad husband.'—

—दान. (a) 'Gifts,' (b) the juice on the temples of an elephant in rut.

4. कर. (a) 'Taxes,' (b) 'hands.'

9. तालशब्देन. Siddhachandra, तालः वाद्यविशेषः तस्य शब्देन तद्वत्ध्वनिना. Sukhâkara, तालस्तरुविशेषः. With this latter explanation compare perhaps वायुवेगकृततालशब्दा (sc. विन्ध्याटवी) p. 20, l. 8. But may not the meaning be "the sound of the clapping of the ears" (of a rogue elephant or the leader of another herd)? Compare गजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिः Ragh. ix. 71 (BR.).

11. Construe अवनिपतिस्तु दूरात्...तां...ददर्श (p. 11, l. 9). With आलोकय as addressed to the king compare

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
मालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥

Ragh. ii. 9. Malinâtha, आलोकस्य शब्दं वाचकम् । आलोकयेति शब्दमित्यर्थः. Siddhachandra makes the doorkeeper say दूरादालोकम, but that is clearly wrong.

17. पटु. 'Beautiful.' Com.,=प्रकट. B² omits the word.

18. श्यामतया. Com., कृष्णत्वेनेत्यर्थः. But Krishṇa, when he appeared as Mohinî, was not black. The word must be taken in its reference to a girl under sixteen here.

—A writes in text संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिव. Com., संचारिणीं संचरणशीलां जंगमप्राणिरूपामिन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिव इन्द्रमणिपाञ्चालिकामिव.

19. आगुल्फावलम्बिना. A. गुल्फावलम्बिना.

अवच्छन्न. Com., अवाच्छिन्न, explained by आच्छादित.

20. एककर्णावसक्त. Edd., एककर्णावमुक्त.

21. छुरित. 'Streaked.' Com.,=व्यान्तनिवृत्त्या सप्रकाशम्.

22. आकपिलेत्यादि. The tilak mark had the appearance of a third eye, so that altogether we may say that she resembled Bhavâni, if we suppose Bhavâni to have put on the dress of a Kirâta in imitation of that assumed by Śiva (cf. l. 17.)—ईशानरचितानुरचितकिरातवेषाम्. B₂ ईशानरंजनानुरचितकिरातवेषाम् Edd., ईशानुचरिताकिरातवेशाम्. Ed. 2 gives as a variant ईशानाचरितानुचरितकिरातवेशाम् ।

P. 11, L. 3. यमुनाम्. The waters of this river are always described as black. Compare below l. 11.

4. आलोहितेत्यादि. Compare यत्र च कन्यकाजनस्य............नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकाराः p. 183, l. 20.

4. आलोहितेत्यादि. Compare यत्र च कन्यकाजनस्य............नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः p. 183, l. 20.

6. आविद्धरेणोत्सर्पिणेत्यादि &c. Her body was enveloped in the sheen of her jewelled anklets, so that it seemed as if Fire, with an eye for nothing but her beauty (*i. e.*, disregarding her low birth), were, in defiance of the Creator, attempting to remove the stain of her birth.

7. रूप एव पक्षपातिना. Cf. रूपैकपक्षपाती (कुसुमायुधः) p. 141. B², रूपपक्षपातिना. Edd., रूपैकपक्षपातिना, Ed. 2 giving ing in text as a variant.

8. अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन. Com., अनङ्ग एव ... एकारादयः तस्य शिरसि शोभार्थं नक्षत्रमालावदाचरमाणेन.

11. पुण्डरीकलोचन. (*a*) 'Her lotus-like eyes,' (*b*) ... that are its eyes.'

तम्. वर्णवर्ण- ःवर्णानाम- काः प्रकटाः एतेषां शब्दश्लेषादिः तेन re than ordinary

12. घनकेशजालाम्. (*a*) 'with dense masses of hair,' (*b*) 'with clouds for masses of hair.'

—चन्दनपल्लवावतंसाम्. (*a*) 'with ornaments made of sprouts of the sandalwood tree,' (*b*) 'with the branches of sandalwood trees for ornaments.'

13. चित्रश्रवणाभरणभूषिताम् (*a*) Siddhachandra, चित्राणि विविधप्रकाराणि श्रवणे कर्णे आभरणानि भूषणानि यस्याः सा ताम्। पक्षे चित्रा श्रवणाचैव आभरणे ताभ्यां भूषितेति विग्रहः. Bâlakṛishṇa recognizes the names of three nakshatras, and otherwise explains differently, चित्रं यच्छ्रवणाभरणं तेन भूषिताम्। चित्रश्रवणः आ समन्तात् भरणं यत (sic: the other MS. भरणं च तेन भूषितां &c., omitting the intervening words) यस्यास्तां भुवि उषितां च। तेन भूषितां शोभितां वा। पक्षे चित्रश्रवणाभरणैः चित्राश्रवणभरणीनक्षत्रैर्भूषिताम्। चित्राशब्दोपि चित्रावाचकः श्रवणाशब्दोपि श्रवणवाचकः भरणशब्दोपि भरणीनक्षत्रवाचकः.

14. हस्तस्थितकमलशोभाम् (*a*) 'With a hand as fair as a lotus,' (*b*) 'in her hand a fair lotus.'

15. अक्षतरूपसंपन्नाम्. Bâlakṛishṇa, अक्षतसौन्दर्यसंपन्नाम् अक्षतपशुसंपन्नां च। रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाराचे पशुशब्दयोरिति विश्वः। यद्वा अक्षतरुभिर्विभीतकवृक्षैरुपसंपन्नां युक्ताम्.

—अकुलीनाम्. (*a*) 'Not nobly born,' (*b*) 'not stationed upon earth.' We have had कु in this latter sense already p. 10, l. 3.

16. मातङ्गकुलदूषिताम् (*a*) 'Disgraced by her low origin,' (*b*) 'injured by herds of elephants.'

—स्पर्शवर्जिताम्. Com., स्पर्शः श्लेषः शिष्टानां तेन वर्जितां रहितां अकुलीनत्वादेव (compare below l. 23) पक्षे स्पर्शो गुणः तद्रहितां अमूर्तत्वादेव.

17. दर्शनमात्रफलाम्. Cf. below l. 22, अपगतस्पर्शसंभोगसुखे कुले.

—विजातिम्. Com. writes अजातिमिति apparently by mistake for विजातिं as the text has it. जाति means (*a*) 'family,' and (*b*) 'the Mâlatî flower.' Compare above p. 2, verse 9. Bâlakṛishṇa विरुद्धजातिमतीं विगताजातिकुसुमम्. This explanation of (*a*) is better than Siddhachandra's, न विद्यते जातिर्ब्राह्मणत्वादिर्यस्यां सा ताम्. Sukhâkara, जातिः जन्म पुष्पविशेषश्च.

18. अलकोद्भासिनीम्. (*a*) 'Beautiful by her hair,' (*b*) 'beauteous in Alaka.' Com. (*b*) अलकाभिः नगरीभिरुद्भासिनीति विग्रहः.

20. समुपजातविस्मयस्य च. Edd. दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्य.

P. 12, L. 2. Read सवर्णो विच्छिन्निमित्यादि. 'How could the Creator join in one thing so unlike each other!' Com., असदृशः अनुचितो यः संयोगः संबन्धः.—Edd. and B² omit one धिक्.

3. क्रूरजातितया. B² and Edd., क्रूरजातिजा, Ed. 2 mentioning क्रूरजातितया as a variant.

—सततनिन्दितसुरता. (*a*) 'One whom to love must always be a reproach,' (*b*) 'always railing at the host of the gods.'

7. देवेत्यादि. In translating, begin with the इति कृत्वा l. 14, 'Sire, seeing that this parrot, &c., and that you are, &c., 'our Princess.'

9. आख्यायिकाख्यानक. We had at p. 7, l. 8, and l. 20 आख्यानकाख्यायिका. Edd. here omit आख्यायिका.

11. नृत्त. Edd. and B² नृत्य.

18. अतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया. B² अतिस्पष्टवर्णसंस्कारया. Com., अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयः तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तया. Cf. स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरतां p. 13, l. 2, from which passage it is clear that स्वर is not to be taken as the Com. takes it of the accents.

20. स्तनयुगमित्यादि. 'The twin-breasts of the women of your foes are as it were performing a vow.' They bathe themselves in tears. They draw nearer the fire of sorrow in their hearts (*i.e.*, waste away). They are vimuktâhâra (*a*) 'without strings of pearl,' (*b*) 'without food.' The Com. attempts to get the first meaning of विमुक्ताहारम् by dissolving विमुक्तः आ समन्तात् हारः Rather, with note to Ed. 2, dissolve विगतौ मुक्ताहारौ यस्मात् Compare विहारम् p. 51, l. 9. So also Bâlakṛishṇa, विगतमुक्ताहारं त्यक्ताहारं च.

22. अतिमहार्हहेमासन°. Edd. and D. अतिमहार्हासन, Ed. 2 giving our reading as a variant. A spells अतिमहार्घ°.

23. अतिवयसम्. Com....अति अधिकं वयो दिवसबाहुल्यं यस्य स तथा तम्.

P. 13, L. 3. असंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां वदयम्. Com., असंकीर्णः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानः वर्णानामक्षराणां प्रविभागः भिन्नता यस्यां सा तथा ताम् । अभीति मात्रा एकारादयः अनुस्वारा अनुनासिकाः संस्कारो व्याकरणशुद्धिः अभिव्यक्ताः प्रकटाः एतेषां योगाः संबन्धाः यस्यां सा तथा ताम् । विशेषेति विशेषः शब्दश्लेषादिः तेन संयुक्तां सहिताम्. विशेषसंयुक्ताम् means 'of more than ordinary

merit.' B[3] असंकीर्णवर्णविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारस्वरसंयोगाम् (omitting विशेषसंयुक्तां यदयम्). Edd. यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारस्वरसंयोगविशेषसंयुक्ताम्. C, असंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारस्वरसंयोगविशेषसंयुक्ताम्. D, यदसंकीर्णवर्णभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंयोगामतिपरिस्फुटां गिरमुदीरयतीति.

4. अक्षर B[3] अंगिर.

5. तत्र पुनरपरम्. 'But there we had something more than that, namely.'

—संस्कारवतो. Ed. 2, संस्कारवती.

11. यथाश्रुताम्. Ed. 2, यथाश्रुतम्.

16. नाडिकेति. Com. नाडिका घटिका तस्याः छेदः परिसमाप्तिः तस्यां प्रहतस्ताडितो यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिः &c.

20. भङ्गुरपत्त्रभङ्गमकरकोटि. Com. भङ्गुरपत्त्राणि तेषां भङ्गः त्रुटनं तस्य या मकरकोटिः वक्रप्रदेशः. This explanation of भङ्ग is wrong. पत्त्रभङ्ग is the same as पत्त्ररचना or पत्त्रलता. Compare कृष्णागुरुपत्त्रभङ्ग p. 60, l. 13. So that मकरपत्त्रभङ्ग does not differ from मकरपत्त्र, with respect to which see the note on p. 20, l. 20; and compare the reading of B[3] there.

22. कुङ्कुमपटवास Com., कुङ्कुमानि केसराणि पटवासः पिष्टातश्च तयोः &c.

P. 14, L. 1. गमनप्रणामलालसानाम्. 'Eager to do him homage as he went.'

—अहमहमिकया. Bom., कया। अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यां अहमहमिका मयूरव्यंसकादित्वात्साधुः। तया. Bâlakṛishṇa, अहमहमिकया परस्पराहंकारेण, quoting Amara.

4. जर्जरेण. Com., तेन जर्जरितेन (sic) संभिन्नेन.

8. उत्सुकितानाम्. Edd., उत्सुकानाम्.—This is also Bâlakṛishṇa's reading रसनारसितोत्सुकानामिति (v. l. रसनारसनोत्सुकानामिति) स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथेत्यमरः—कांस्येति. Com., कीदृशेन (sc. कूजितेन) उल्लिख्यमानं घृष्यमाणं यत्कांस्यं विघुल्लियं तस्य झेङ्कारः अव्यक्तध्वनिः तद्वत् दीर्घेण आयतेन.

10. निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण. The text of A omits निर्घोष and the commentary omits निर्घात (आस्थानमण्डपस्य) तपोपवेशनस्थलस्य निर्घोषः अव्यक्तध्वनिः तेन गम्भीरेण पुष्टध्वनिना मृदुत्वशब्देनेत्यर्थः.

12. उच्चारयताम्. Com, उच्चरतां (sic) ब्रुवताम्.

—तारतर. Edd. and B[3] तार.

13. दीर्घताम्. B, D and Edd. दीर्घतरताम्. B[3] दीर्घतरयाताम्.

14. आवर्जित. Com., =नमित.

18. मधुरवचनानुयातेन. Com., अयजीव २ (showing that he takes the word to be repeated in the text, though there is no similar sign there) इति यन्मधुरं वचनं तदनुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन. B, रचन for वचन. Edd. read मङ्गलमधुरवचनानुपातेन, Ed. 2 giving अनुयातेन as a variant for अनुपातेन.

P. 15, L. 1. प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्. Ed. 1 adds स्नानपानाशनादिना च सुखिनमेनं कारयं, a clause which Ed. 2 also gives in a footnote, and to which the queen's message at p. 18, l. 2 (देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च) may be regarded as giving some support, though on the other hand the clause in question may be an interpolation suggested by that passage. B[2] and C read प्रवेश्यतामभ्यन्तरमशनादिना चोपचर्यताम्.

8. ललाटपट्टकेत्यादि. Cf. what is said of his forehead at p. 9, l. 15.

12. अनेकेति. Com., असंख्या ये चारगणाः कुशीलवसमुदायाः तैर्निबध्यमानं (sic, in text अवबध्यमानं) विरच्यमानं मण्डलं परिवृत्तियैर्या सा तथा ताम्.

13. Bâlakṛishṇa, श्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनीत्यमरः.

15. Balakṛishṇa, नीलकर्पटो नीलवस्त्रम्.

18. अंशुकानिविडनिबद्धस्तनपरिकराः. Com., अंशुकैः वस्त्रैर्निविडं दृढं निबद्धः संयतः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभिस्ताः.

21. समुन्नतकुचकुम्भ. Their breasts (कुच) represent the frontal globes (कुम्भं) of the elephants whom they resemble.

P. 16, L. 9. क्रमेण. Com., यथायथं explained by यथायोग्यं.

13. निर्वर्तित. A. generally, as here and below l. 18, and l. 22, writes this word निर्वर्तितः. Com., =विहितं.

धौतवाससी. C. omits धौत. Edd., धौते वाससी.

18. झंकारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन. Com. झंकारिभिः झंकारशब्दं कुर्वाणैः अलिकदम्बकैः भ्रमरसमूहैः अनुबध्यमानो (MS. अनुध्यध्यमानो) नियम्यमानः परिमलः आमोदो यस्य स तथा तेन.

21. परिवर्तो. Edd., परीवर्तो.

—समुचितभोजनैः. Com. एकपङ्क्तौ समुचितं योग्यं भोजनं येषाम्. Compare तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह p. 17, l. 15; and (with a different construction of समुचित) अभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेन p. 17, l. 3 and तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेन p. 67, l. 23.

23. परिपीतधूपधूमवर्तिः. So B[2] and C. A in text, परिपीतधूपवर्ति

Com., मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं परि सामस्त्येन पीता गृहीता धूमवर्तिः (sic) द्रव्यविशेषो येन. Edd., परिपीतधूपवर्तिः. Ed. 2 giving धूपधूम as a variant.'

23. प्रमृष्टमणिमात्. Write प्रमृष्टमणिकुट्टिमात्.

P. 17, L. 1. प्रसारितबाहुमवलम्ब्यानवरतवेत्रलताग्रहणप्रसङ्गातिजरठकिसलयानुकारिकरतलकरेण If the reading is right प्रतीहार्यौ प्रसारितबाहुम् is an ekadeśânvaya ; and अनवरत° is an epithet of परिजनेन. Their hands (कर) had palms (करतल) as described. So the Com. But, besides the awkwardness of expression, such an epithet of परिजनेन has no peculiar appropriateness here. B² and D read प्रसारितमवलम्ब्यानवरतवेत्रलताग्रहणप्रसङ्गादनतिजरठकिशलयानुकारि करतलं करेण. So also C, but with अतिजरठ for अनतिजरठ. Edd. प्रसारितं बाहुमवलम्ब्यानवरतवेत्रलताप्रसङ्गातिजरठकिशलयानुकारिकरतलं करेण (printing however अनुकारि करतलं as if they were separate words).

5. अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिगतेनामोदिना. So A, C, D and Ed. 1. The reading of Ed. 2 अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेनामोदिना does not differ materially in meaning. The sandalwood water is fragrant in itself, but has an added fragrance from the infusion of musk, reads अतिसुरभिमृगनाभिपरिगतेनामोदिना B¹.

7. कुसुमोपहारेण, Com.,=पुष्पप्रकारेण. See note on p. 41, p. 15. —निरन्तरनिचितं. 'Strewn so that no place was left uncovered.' Com., निरन्तरं सर्वकालं.

11. शिरोधाम्ना. Ed. 2, शिरोभागेन.

12. सदृशशयनेन. B², C, and Edd., सदृशेन शयनेन. D सदृशेन शयनीयेन.

15. तत्कालोचितदर्शनैः Compare note at p. 16, l. 21.

21. अवच्छिन्नवपुषा. A here writes अवच्छिन्न both in text and in commentary. अवच्छिन्न is probably the right word.

P. 18, L. 4. क्वचित्. A क्वचित, with the note क्वचिदिष्टप्रश्ने.

7. दाडिम. B², D and Edd., दाडिमी.

10. वचनमाक्षिप्य. Com.,=वाक्यं तिरस्कृत्य. 'Interrupting him.'

12. Remove the stop after जन्म. The first question is आत्मनो जन्म कस्मिन्देशे.

P. 19, L. 6. प्रचयेन. Edd., चयेन. So also A in Com., चयेन समूहेन. L. 8. कङ्कोल. Com., कङ्कोलाः कोशफलवृक्षाः. B² and C कंकोल.

Edd. काम्पिल. L. 9. स्तरैः. So C. A and B² प्रस्तरैः. DD. and Edd., संस्तरैः.—नालिकेर. Edd., नारिकेल, Ed. 2 giving करिकेसर as a variant. But see next note.—करीरकेसर. B² करकेसर Edd. omit. L. 11. स्थलगलितप्रस्रवसलिल°. B² °स्थलप्रवसणलिल°. C °स्थलप्रभवणसलिल°. Edd. स्थलप्रस्रवणसलिल.

14. मृत्युभीषणा. Com., मृत्युर्यमस्तेन भीषणा भयकारिणी। पक्षे मृत्युरजगरस्तेन भीषणा भयावहा। यद्वा कारणे कार्योपचारात् मृत्युर्व्याघ्रादयः तैर्भीषणेत्यर्थः.—महिष°. Com., (*a*) गवलैः. (*b*) यमस्य वाहनेन.

15. पताकिनी. 'An army.'—बाणासनारोपितशिलीमुखा. Bâlakṛishṇa, बाणासनारोपिताशिलीमुखा बाणा असनाश्च (compare his explanation of आसनगतम् above, p. 10, l. 1), वृक्षविशेषास्तेषु अरोपिताः शिलीमुखा भ्रमरा यस्यां सा। बाणासनेष्वारोपिताः शिलीमुखा बाणा यत्र. I gave this reading from C. A and B² बाणासनारोपितशिलीमुखा. Com., बाणाख्ये वृक्षविशेषे &c.—विमुक्तसिंहनादा. Bâlakṛishṇa reads विविक्त°, and has the note, विविक्तः सिंहानां नादो यत्र। सिंहनादो वीरगर्जितं च। क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यादित्यमरः. Siddhachandra, विमुक्तेति विमुक्तः त्यक्तः अर्थात् केसरिभिः सिंहनादः केसरिध्वनिर्यस्यां सा तथा। पक्षे सुभटैर्विहितः सिंहनाद इव नादो यस्यामिति विग्रहः.

16. प्रचलितखड्गभीषणेत्यादि. Bâlakṛishṇa, खड्गः करवालः गण्डश्च। गण्डके खड्गखड्गिनावित्यमरः. Siddhachandra, प्रचलितेति सेनाप्रकर्षेण प्रचलितो यः खड्गः गण्डकः तेन भीषणा भयावहा रक्तचन्दनं रक्ताङ्गं वृक्षविशेषः तेनालंकृता भूषिता च। पक्षे &c.—कर्णीसुतेत्यादि. Bâlakṛishṇa,

कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः।
तस्याख्यातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ॥
शशश्च मन्त्रिप्रवर—

इति बृहत्कथायां कर्णीसुतकथा निबद्धास्ति. Siddhachandra has the same quotation (ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ and शशो मन्त्रिवरस्तस्य.) The story is not, with the same names at least, in the Kathâsaritsâgara. शश (*a*) is explained in Com. as=मृदुलोमक or लोध्रवृक्ष. In one of the two MSS. of Bâlachandra's book the two clauses कर्णीसुतकथेव &c. and कल्पान्तप्रदोषसंध्येव &c. are transposed.

17. नीलकण्ठ. (*a*) 'Peacocks,' (*b*) 'Siva.' L. 18. पल्लवारुणा. (*a*) 'Red with leaves', (*b*) 'red as a leaf.'—श्रीद्रुमोपशोभिता. Bâlakṛishṇa, श्रीश्च द्रुमाश्च कल्पतरवस्तैरुपशोभिता। श्रीयुक्तद्रुमोपशोभिता च.—वारुणीपरिगता. Bâlakṛishṇa, वारुणी मदिरा. Siddhachan-

dra reads वारुण, with the note वरुणानां वृक्षविशेषाणां समूहो वारुणं .. ...पक्षे वरुणस्येदं वारुणं मद्यं &c. Edd. and B² have वारुणी°.

19. घनश्यामला. Bâlakṛishṇa, घनवत् श्यामला घनैः °श्यामला च. Siddhachandra, घनं निबिडं श्यामला अत्यन्तकृष्णेत्यर्थः &c.—अनेकशतह्रदालंकृता. (a) ह्रद 'a lake' (b) शतह्रद 'lightning.'—चन्द्रमूर्तिरिवेत्यादि. Bâlakṛishṇa, ऋक्षसार्थो भल्लूकसार्थास्तैरनुगता नक्षत्रसार्थानुगता च। ऋक्षाश्च भल्लभल्लूका इत्यमरः। नक्षत्रमृक्षं भं तारेति वि°. चमरेति. Bâlakṛishṇa, चमरमृगसंबन्धिवालव्यजनैरुपशोभिता। चमरमृगवालैः व्यजनेन तालवृन्तेन चोपशोभिता. Siddhachandra, चमराः चमर्यः मृगाः हरिणाः वालव्यजनानि चामराणि तैरुपशोभिता। सह मदेन वर्तमानः समदा ये गजा हस्तिनः तेषां घटाः समुदायाः ते परिपालिता यया सा। अथ च तादृशी राज्यस्थितिरित्युभयोः साम्यम्. Mṛiga is the name of one of the Nakshatras.

21. गिरितनयेवेत्यादि. Bâlakṛishṇa स्थाणुः निष्पत्रकाण्डो वृक्षः शिवश्च. L. 22. प्रसूतकुशलवा. Bâlakṛishṇa, कुशानां लवाः कुशलवौ रामतनयौ च. Siddhachandra, निशाचरैरुलूकादिभिः...निशाचरेण रावणेन. L. 23. कामिनीवेत्यादि. Bâlakṛishṇa अगुरुतिलकभूषिता। तिलको वृक्षः. Siddhachandra, चन्दनवृक्षः मृगमदो गन्धधूली तयोः संसर्गात् यः परिमलः तं वहतीति सा तथा रुचिरो योगुरुवृक्षः तथा तिलकवृक्षश्च ताभ्यां भूषिता शोभिता चेति। पक्षे चन्दनं च मृगमदश्च तयोरनुलेपनवशात् परिमलं तं वहत्येवंशीला रुचिरस्य शोभनस्यागुरोः काकतुण्डस्य तिलकेन पुण्ड्रेण शोभिता चेति विग्रहः.

P. 20, L. I. समदना. Madana is the name of a kind of tree.

2. बालग्रीवेत्यादि. Siddhachandra, बालाः स्तनंधयास्तेषां ग्रीवा कंधरा तद्वदिव। उभयोरेकधर्मतामाह। व्याघ्रेति। व्याघ्राः शार्दूलाः नखाः सुरभिद्रव्याणि तेषां पङ्क्तिः श्रेणी तया मण्डिता शोभिता तथा। गण्डकाः वार्ध्रीणसाः त एव आभरणं यस्यां चेति। पक्षे व्याघ्रनखपङ्क्त्या मण्डिता अत एव शार्दूलादिभ्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजायेति। (बालरक्षार्थं व्याघ्रनखा बध्यन्त इति प्रसिद्धिः। गण्डस्थलपर्यन्तवर्ति यत्तादृशं ग्रीवास्थं भूषणं देशविशेष (?) गण्डकमिति प्रसिद्धं तदाभरणं यस्यां सा.) What the odorous animal called 'nakha' was, does not seem certain. Monier Williams says "apparently a dried shell-fish."

2. पानभूमिरिवेति. Bâlakṛishṇa, मधु मद्यं पुष्परसश्च. Siddhachandra, प्रकटितं आविष्कृतं यन्मधु माक्षिकं कोशा एव कोशकाः पद्मसूक्ष्मस्थानानि तेषां शतं यस्यां सा पक्षे प्रकटितं मधु मद्यं तस्य कोशकानि पानपात्राणि

तेषां शतं यथेति विग्रहः। प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि विचित्राणि कुसुमानि यस्यामित्युभयत्र समानम्.

°शाल°. Siddhachandra, (*a*) शालवृक्षाः, (*b*) गृहैकदेशाः. L. 6. उद्वृत्त. Edd. उन्मत्त, a word which occurs in the next clause but one. Com.,=निर्मर्याद L. 8. °तालशब्दा. Bâlakṛishṇa तालो वृक्षः करास्फालश्च.—°तालपत्रा. Bâlakṛishṇa, तालानां पत्रं तालपत्रं कर्णाभरणं च. L. 9. °शर.° Siddhachandra, (*a*) मुञ्जदण्डाः, (*b*) बाणाः.—°नेत्र°. Bâlakṛishṇa, नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने इति विश्वः. Siddhachandra, नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला। यद्वा नेत्राणां जटानां सहस्रं तेन संकुला। जटांशुकयोर्नेत्रमित्यमरः.

10. पार्थेति. Pârtha is a name of Arjuna.—वानराक्रान्ता. Siddhachandra, (*b*) कपिचिह्नोपयुक्ता. L. 11. विराटेति. Bâlakṛishṇa, कीचकाः पुष्पविशेषाः वेणुविशेषाश्च। वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः इत्यमरः Bâlakṛishṇa has missed the point here. Compare Siddhachandra's explanation, कीचकाः सच्छिद्रवेणवः तैराकुलाः पक्षे कीचकानां श्यालेयबान्धवानां शतं तेनाकुला व्यथा. "कीचक 2. Name of a people, tribe of the Kekayas; they are called सूताः Mahâbhârata I. 6085, iv. 815, सूतपुत्राः 829: A Kîchaka appears as general of King Virâṭa 376 fgg. The defeat of this Kîchaka and his army is wrought by Bhîmasena I. 328, iv. 376 fg. Panchatantra III. 29. Bhîmasena is called in consequence कीचकजित् Trik. II. 8, 15. °निसूदन Hemachandra's Abhidhânachintâmaṇi 708, &c." Böhtlingk and Roth.

12. व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा. (*a*) 'Where the hunters pursued the quivering-eyed deer,' (*b*) 'where the hunter follows the deer with its twinkling stars.' Siddhachandra, व्याधैरनुगम्यमानाः तरला भयविह्वलाः तारकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा। पक्षे व्याधेनानुगम्यमानः तरलतारकामृगः चन्द्रनक्षत्रं यस्यामिति विग्रहः। महादेवेन (MS. °देव्येन) व्याधरूपधारिणा हतं तस्यार्धं मृगनक्षत्रमिति प्रसिद्धम्. Bâlakṛishṇa apparently omitted व्याधानुगम्यमान, as his note is तरलतारकास्तरलाक्षिकनीनिका मृगा यत्र। तारकरूपो मृगो यत्र (So both MSS.: one goes on तरलः तारकरूपो मृगो यत्र). तरलतारक in the sense in which we have, with Bâlakṛishṇa, taken it, as applied to the deer, occurs again at p. 29, l. 5.

13. दर्भेति. Siddhachandra, दर्भाः कुशाः चीराणि तृणविशेषाणि जटाः

शिफा वल्कलानि चोचानि एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा। पक्षे दर्भचीराणि पूर्वोक्तानि जटाः संहताः कचाः। शिफाजटे संहतौ कचावित्यनेकार्थः। वल्कलानि प्रतीतानि तेषां धारणं विद्यते यस्या इति विग्रहः.

14. सप्तपर्ण. Siddhachandra, (विरोधपरिहारपक्षे) सप्तपर्णः अयुक्छदः. Bâlakṛishṇa सप्तपर्णो वृक्षः। सप्तपर्णो विशालत्वक्छारदो विषमच्छद इत्यमरः—क्रूरसत्त्वा. (*a*) 'Full of wild beasts,' (*b*) 'of fierce disposition.'—पुष्पवत्यपि पवित्रा. Bâlakṛishṇa, पुष्पं कुसुमं स्त्रीरजश्च Cf. p. 59, l. 11.

17. सुरपतीति. Sc. भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य 1. 22. L. 18. गति. Text of A गमन. Com. गतिर्गमनम्. L. 19. The text of A omits a line here, the copyist's eye having wandered from the last syllable of °समूहवचसा to that of चुम्बितचरणरजसो (written °रजसा). The words are supplied in the commentary. L. 20. जठरेति. Com., जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तर्हितस्तिरोहितः वातापिदानवो येन.

20. सुरासुरमुकुटमकरपत्त्रकोटी°. Com.,...... तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषु मकरपत्त्रं मकराकारः पत्रः पत्त्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः तस्य कोटी अग्रं &c. B[a] and C, °मुकुटमकरपत्त्रभङ्गकोटि° D, °मुकुटपत्त्रभङ्गकोटि°. Edd. °मुकुटतटघटितमरकतमकरपत्त्रभङ्गकोटि°, Ed. 2, mentioning a reading °मुकुटमकरकोटि Cf. अङ्गदपत्त्रभङ्गमकरकोटि p. 13, l. 20.

22. नहुष A, B[a] and C write नघुष, भार्यया, B[a] and C तद्भार्यया The commentary, which begins its note on this paragraph with the words तस्यां विन्ध्याटव्यामगस्त्यस्य मुनेर्वातापिद्विष आश्रमपदं मुनिस्थानमासीदित्यन्वयः, has here पुनः कीदृशम् (sc. आश्रमं) पादपैर्वृक्षैरुपशोभितम्। अथ पादपान्विशिनष्टि। अगस्त्येति। अगस्त्यस्य भार्यया पत्न्या लोपामुद्रया (Ms. लोपमुद्रया) स्वयं आत्मना उपरचितं आलवालकं आवापो येषां ते तथा तैः, Bâlakṛishṇa construes better, धर्मस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव पादपैरुपशोभितं दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतं कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरं गोदावर्या परिगतं आश्रम (MS. आश्रय) पदमासीदित्यन्वयः

P. 21, L. 2. चीवर, A in text, चीर, Com., कुशा एव चीवरं वासो यस्य स तेन.

4. The parenthetical clause यस्येध्मवाह इति &c. stands in all my MSS. Ed. 2 takes it out of the text, perhaps on MS. authority. It looks very like a gloss.

7. Bâlakṛishṇa बहुवेणिकया बहुप्रवाहया.—गोदावर्या B[a], C and Edd., कावेर्या Ed. 2 giving ·गोदावर्या as a variant. L. 11. निभृत. 'Still.' It is the absence of noise

which heightens the illusion (cf. निःशब्दतया &c. p. 27, l. p. 2). For this meaning of the word compare अतिनिभृतपदः p. 148, l. 16, and अतिभृतपरभृत p. 185, l. 14 Siddhachandra, शाखेति शाखासु शालासु निलीनाः संलग्नाः निभृतमत्यर्थं पाण्डवाः श्वेताः &c.; below, p. 27, l. 2 on कुलायनिलीननिभृतशावक his note is सुप्ताः अत्यन्तं शुकशावकाः—L. 16. आविद्ध. B[2] and Edd., अनुविद्ध. L. 19: Bâlakṛishṇa, घोषस्य स्मरन्तः घोषं स्मरन्त इत्यर्थः. Bühler (on Daśakum. p. 41, l. 20) has pointed out that this construction, which Bâṇa usually follows, is the rule in Latin after verbs meaning 'to remember.' L. 20. कलित. Com.=व्याकुलीभूत. Compare शबरकामिनीकुचकलशलुलितजलं (sc. पम्पासरः p. 22, L. 12. L. 22. Bâlakṛishṇa, निहतानां शेषा ये वनहरिणास्तैः.

P. 22, L. 5. पुनरिव धरणितलादुल्लसन्ती. The reference is to Sîtâ's miraculous birth. L. 10. विघटित. C and Ed. 1 write विघटित. L. 17. केशपाशकुसुमैः. B[2], C and Edd., केशकुसुमैः.

20. सवर्णतया रसितानुमेयैः. So closely did they resemble in colour the plants that it was only by their voice that they could be distinguished. This is a favourite fancy: compare सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य p. 69, l. 16.

"My dazzled sight he oft deceives,
"A brother of the dancing leaves."

Wordsworth. Ode to a Green Linnet.

22. °पञ्चवानिलवीजितम्. The next epithet of पम्पासरः is वनराजिभिरुपरुद्धतीरम् p. 23, l. 5. L. 23. वाल्मिनिर्वासितेन. Text of A adds च.

P. 23, L. 1. सुग्रीवेणेति. A reads °परिलघुताभिः. So also in Commentary (omitting परि), सुग्रीवेण वानराधिपतिना अवलुप्तानि यानि दूरीकृतानि फलानि तैर्लघुता यासु ताभिः. L. 4. वनदेवताभिः श्वास°. Com., स्वश्वास° (ताभिः स्वश्वासेन स्वकीयपानेन (!) वासिताभिरिव भावितामिरिव.) 'Perfumed with their breath by the nymphs of the forest.' Above, p. 22, l. 17 we have had वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतम्. B. and Edd., वनदेवताभिःश्वास°. L. 9. मध्यचारिणा. Com. मध्यचारिणा वनान्तर्भ्रमणकारिणा पथि चारिणेति पाठे पथिकेनेत्यर्थः.

10. तस्यैवंविधस्य. Edd. तस्यैवं, Ed. 2 giving our reading as a variant. D तस्य चैवंविधस्य, L. 17. अरालतिलकबिन्दुभिः. Com.

कैरिव जरायाः विस्रसायाः ये तिलकबिन्दवः तैरिव अतिवार्द्धक्ये शरीरे कृष्ण-बिन्दवो जायन्त इति लोकप्रसिद्धिः. L. 18. इतस्ततः परिपीत° &c. Com., जलेति जलधरपटलैः मेघसमूहैरपि अदृष्टं अनवलोकितं शिखरं प्रान्तदेशो यस्य स तथा । मेघपटलं विशेषयन्नाह । इत इति इतस्ततः समन्तात् परिपीतं सागरसलिलं समुद्रपानीयं यैस्ते तथा तैः अथ च गगनागतैः । कैरिव । शाखान्तरेषु शालान्तरेषु निलीयमानैर्गुप्ततया तिष्ठद्भिः पत्त्रस्थैरिव पक्षिभिरिव । क्षणमिति क्षणमात्रं यावत् अम्बुभारालसैः जलभारेण मन्दगामिभिः । आर्द्रीति आर्द्रीकृताः जलेन स्विन्नाः पक्षा यैस्ते तथा तैः.

21. समीपवर्तिनां &c. Siddhachandra, समीपेति धवलीकृतः शुभ्रीकृतः शिखरस्य अग्रस्य शाखा यस्य स तथा । कैः । फेनपटलैः कफसमूहैः । कीदृशैः । संदोहितः संदेहविषयीकृतः तूलराशिः अबीजकार्पासकपिण्डो यैस्ते तथा तैः स्वेति (sic, but the previous colophon, it will be noticed, is समीपेति, which is also the reading in text) स्वस्य समीपवर्तिनां निजनिकटवर्तिनां उपरि ऊर्ध्वं संचरतां गच्छतां अथ च गगनतलं आकाशतलं तत्र यत् गमनं संचरणं तेन यः खेदः प्रयासः तेन आयासितानां खिन्नानां रविरथतुरंगमाणां सूर्यरथाश्वानां सृक्कं (MS. सृक्कं) ओष्ठप्रान्तः ततः परिस्रुतैः पतितैः फेनपटलैः. Siddhachandra does not give the right answer to the question कैः in the second line of this quotation. What whitens the topmost branch of the tree is the clumps of cotton upon it, "which made one wonder if it might be foam from the mouths of the horses of the sun." Compare पादाभरणरत्नांशुकलेखासंदेहदायिनीभिः.........अङ्गुलीभिः p. 186, l. 21 and आमुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशम् p. 188, l. 3. संदोहिततूलराशिभिः must be taken as a karmadhâraya compound, not as a bahuvrîhi. The well-known line in Vikramorvasî Act III. v. 2, धूपैर्जालविनिसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः is to be explained in the same way, and not with Böhtlingk and Roth, following Bollensen (धूपैः संदिग्धाः "enveloped in, or besmeared with smoke)" or with Shankar Pandit ("The smoke of the incense coming out through the windows causes to be confounded with it the wild pigeons under the projected eaves.") The poet, who in the previous line (उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशा निद्रालसा बर्हिणः) has spoken of the peacocks heavy with sleep, here describes the pigeons sitting so still that they are mistaken for wreaths of smoke There is no smoke really present, any more than in ou

passage is there foam from the mouths of the horses of the sun. Bhandarkar had already indicated the correct way of taking the Vikramorvaśî passage in his note on an example of the same figure occurring in Mâlatî-Madhava, Act I, v. 2. पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासंदिग्धमुग्धेन्दवो भूतेशस्य......जटाः "Comp. Vikr. III. धूपैः &c. The sense is:—the resemblance between the two leads to one of them being mistaken for the other. This is an instance of what is called संशयोपमा by Daṇḍin and संदेहालंकार by more modern writers." There too both things are not to be supposed to be present. Compare Jagaddhara's note अकठोरया कोमलयासंपूर्णया या केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण संदिग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः। हरशिरसि किं केतकशिखेयमित्यनौचिती । तदयं संशयोप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः. A line has dropped out in the text of A here (समीपहिततूलराशि &c.).

P. 24, L. 3. Bâlakṛishna, शकुनिः पक्षी दुर्योधनमातुलश्च.—Nalinanâbha is a name of Kṛishṇa वनमाला (a) "A line of woods," (b) a kind of ornament. Bâlakṛishna, आपादलम्बिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधाः इति. L. 4 नभसि. (a) "In the sky," (b) "in the month Srâvaṇa. Siddhachandra differently, नभसि आकाशे दर्शिता उभतिर्येन स तथा उभयोः साम्यत्वादभङ्गश्लेषः.L. 11. परिणामविरल. Siddhachandra, परिणामेन वार्द्धक्येन विरलानि &c. L. 13. अतिवाह्यातिवाह्य. B[a] and Edd. omit one अतिवाह्य. L. 14, मदकलहलधरेत्यादि. "Once, when Bâlarama was intoxicated, he called upon the Yamunâ river, to come to him, that he might bathe; but his command not being heeded, he plunged his ploughshare into the river, and dragged the waters whithersoever he went, until they were obliged to assume a human form and beseech his forgiveness. This action gained for him the title Yamunâ-bhid and Kâlindî-karshaṇa.—*Dowson's Classical Dictionary*. L. 20. विसारिणिम्. Text of A, विस्तारिणीं. Com., विसारिणीं विस्तारिणीं. L. 23, Com., विकाराः परिपाकविशेषेण परिणताः कणाः. C and D omit मञ्जरी.

P. 25, L. 7. B, विनाशदुःखदुःखित. D, °विनाशदुःखितो मे तातः. L. 8, अन्तर्निगूह्य. So B[a] and Edd. A in text, अन्तर्निगृह्य. The Com. has evidently a different reading in view as its note is

अभ्यन्तरे एव मध्ये एव निरुध्य अवरुध्य. L 9, कुशचीर. Com. कुशो दर्भः चीरं जीर्णवस्त्रखण्डः (MS. °वस्त्रजं sic). Kusachira is said to mean a dress made of Kusa grass. L. 10. अवस्रस्तांसदेशशिथिलाम्. The reading of B² and Edd. A अवभ्रस्तांसदेशां शिथिलाम्, with the note अवभ्रस्तो गलितोंऽसदेशो यस्याः सा तां अथवा स्कंधदेशात् अवभ्रस्तांसदेशा तां अत एव शिथिलां श्लथां अदृढावयवसंयोगां. Compare शवस्रस्तांसशिथिलेन पक्षसंपुटेन. p. 33, l. 20; and खेदस्रस्तगलितचामरे p. 185, l. 11. L. 12, क्षीण. B² क्षीर. L. 13. उपान्त. A in commentary, उपान्त्य. L. 15. Edd., मयमाहारमदात्. L. 16. Com. प्रतिदिवसं प्रत्यहं अनेन प्रकारेणानीतं भक्ष्यं मह्यं दत्त्वा मया उपभुक्तं ततः शेषं उद्धारितं आत्मना आत्मने (MS. omits आत्मना, which need not perhaps be supplied, as the word in the text is occasionally omitted in the commentary. But आत्मनाशनमकरोत् as Parab has printed it is wrong) अशनं अकरोत् । व्यत्ययानुशासनवशात् चतुर्थ्यर्थे तृतीया. Siddhachandra therefore explains आत्मना as=आत्मने. "आत्मन् is often used as a reflexive pronoun आत्मना-अकरोत्, *ipse fecit* Kâd. 27, 21. II. 112, 18. संस्तम्भयात्मानमात्मना Râmây. Gorresio's Ed. II. 53, 38." Böhtlingk's Shorter Dictionary. The first of the two passages from Kâdambari here is our passage: the secondis at p. 340, L. 2, of our edition, आत्मनापि शुकनासेन सह गमनसंविधानमकरोत्.—मदुपभुक्त. Edd. मदुपयुक्त.— L. 22. संध्यामुपासितुम् Com=सायन्तनविधिं कर्तुम्.

P. 26, L. 1. विघटित. Com. विघट्टितानि (sic. विघटित in text) स्फुटितानि L. 2. तटम्, B² and Edd. तलम्, Ed. 2 giving our reading as a variant.--तुषारबिन्दुवर्षिणि. Sc. कानने L. 5. L. 4. Read उदयगिरिशिखरस्थितं with C and D. The anusvâra is omitted in text of A. L. 6. तरूणाम्. Com. wrongly adds च. L. 8, अवश्यायसीकारिणि. Sc. प्राभातिके, l, 12. (A writes always शीकर &c.) L. 13. घनघटमान°, From C and D. So also B² with निरुद्ध for our निबद्ध. (MS.घनघटमानं). A. विघटमान, which is explained in commentary as=संक्षोभं प्राप्यमाण, though above, L. 10. the same word has already been rightly explained as =विकाशं प्राप्यमाण. The bees are indignant that they are prevented from celebrating the morning, on the cheeks of

the elephants that serve them for drums, by being caught in the closing petals of the night lotus.

11. निशावसानजातजडिम्नि. Com., जडिमा जडत्वम्......अत एव मन्दमन्द &c. Compare प्रभातशिशिरमारुत l. 14, below. For जाडिमन् in the sense of cold Kern quotes Kâd. 198, 11 (our 177, 11) and II. 42, 7 (our 276, 15).

19. अवतरत:. Com.,=अधिरोहत:. Parab prints this with a note of exclamation, but the note is quite right. Both words may take from the context a sense other than that in which they are generally used. There is one example of the converse case, the use of अधिरोहति where we should expect अवतरति in Vikramorvaśi, Act I. V. 14—

अयं च गगनात्कोऽपि तप्तचामीकराङ्गद: ।
अधिरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयद: ॥

20. अवचूलचामर. Com., अवचूल: अधोमुखकूर्चको यश्चामरकलाप:. The dictionaries do not recognize this word, otherwise अवचूड, as an adjective. L. 21. पञ्जरसर: &c. The commentary here takes this and the following word with सवितरि instead of बालातपे; but below says rightly that the bâlâtapa is compared to Sugrîva (Kapiśvara) तरुशिखरचारित्वात् हततारत्वाच्च. L. 22. दिवसकरजन्मनि. Com., दिवसकरात् जन्म यस्य स (*a*), referring to the morning rays of the sun, (*b*) referring to Sugrîva.—हततार (*a*) 'Blotting out the stars,' (*b*) 'taking away Târâ.' L. 23 दिवसाष्टमभागभाजि. Com. दिवसस्याष्टमो भागश्चतुर्थघटिकात्मक: &c.—D omits स्वष्ट.

P. 27, L. 2. कुलायनिलीननिभृत. Text of A, कुलायनिभृत. Com., कुलाया: नीडानि तेषु सुप्ता: निभृतमत्यन्तं &c. For the meaning of निभृत see note on p. 21, l. 11.

4. B² and Edd., असंजातबले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे. Com. of A, शैशवात् बाल्यात् असंजातं अनुत्पन्नं यद्बलं तेन समुद्भिद्यमानं विलीयमानं पक्षपुटं यस्य स तथा.

5. A. सरभससमुत्पतत्. Com., सरभसेति सरभसेन वेगेन समुत्पतन्त: &c.. Compare सरभससारमेयविलुप्यमान° p. 28, l. 12, and सरभसविमुक्त° p. 28, l. 23. I cannot now trace B²'s reading. सरभसमुत्पतत् is the reading of Edd. L. 8. Edd., भगीरथायमाण. L. 10. जर्जरित. Com.,=मतिरक्त. L. 11=प्रतीकारबुद्धया. Com.; भयानि-

वृन्दपायधिया. "In the hope of there finding shelter." L. 13. सरभसम्. Goes with कोलाहलमशृणवम् p. 28, l. 8. Compare the construction of नातिचिरात् p. 28, l. 9. The commentator construes it with गजयूथपतिलुलित here (इतः अस्मिन्प्रदेशे सरभसं वेगवत्तरं गजयूथपतिना लुलिता मर्दिता &c.).

P. 28, L. 2[a] .B°वेणिकानुसारिणी. The commentary construes इयमटवी वेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना as one clause, and संचारवीथीचमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम् as another (इयमिति इयं अटवी अरण्यभूमिः वेणिकां अलकपङ्क्तिं अनुकरोतीत्येवंशीला सा तथा । कीदृशी । पक्षचरस्य समुदायचारिणो यूथपतेर्यूथनाथस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना श्यामा । अनेन वेण्या साम्यमरण्यस्य सूचितम् । संचारेति संचारवीथ्यां गोचरमार्गे चमर्योः गोविशेषस्य पङ्क्तिपरंपरा ताः अनुगम्यतां व्रज्यतां युष्माभिरिति (Sc. शेषः:). This seems wrong. It is the track (संचारवीथिं) of the elephant that is like a long black braided lock of the forest personified, being as it is black with the juice flowing from the beast's temples: and चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम् is a clause by itself. The explanation of पक्षचरस्य (unless indeed समुदायचारिणः is a copyist's mistake for असमुदायचारिणः) is unsatisfactory. पक्षचर and पक्षधर are both cited as names for a rogue elephant. Compare below, l. 11, सेनस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां च संचरताम्'''गजयूथपतीनाम्. Ed. 2 quotes a reading एकचरस्य, which is that of C. B[a] read समीपचरस्य.

9. विजृम्भित. Com.,=प्रसृत. L. 10. विनादेन. Sc. सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवत् p. 29, l. 1. L. 14. अनुगतकलभानाम्. Com. अनुगताः पश्चात् लग्नाः कलभा यासां तास्तथा तासाम्. L. 14. उत्कर्णपल्लवानाम्. Com., उत् ऊर्ध्वं कर्णपल्लवाः यासां तास्तथा तासाम्. L. 17 उन्मुक्तकण्ठम्. Com., उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा.—अतिकरुणम् Another adverb. Com., अतिकरुणशब्दम्. Edd. read उन्मुक्तकण्ठकरुणम्.

19. रूपानुसारेति. Com., मृगाः हरिणाः तेषां यूथानि वृन्दानि तेषां चरणशब्देन क्रमणोत्थ (MS. क्रामणोत्थ) रवेण । कीदृशानाम् । रूपेति रूपं शक्ति तदनुसारेण प्रधावितानाम् &c. But read मृगयूनाम् with B[a] and Edd. Balakrishna, मृगयूनां लुब्धकानाम्. रूप means 'beasts' as a p.11, l. 15. For प्रधावितानाम् B[a] has प्रस्थितानाम्. L. 22. कालेन. A in text, कलकलेन. In commentary, कलकलितेव (मदेन कल

मनोज्ञा या कुररस्य मत्स्यस्य कामिनी स्त्री तस्याः कण्ठकूजितं तस्य कलो मधुरो ध्वनिः तेन शबलितेन मिश्रितेन). कलेन is the reading of C, D and Edd. B², कलकलेनेव.

P. 29, L. 2. A writes तदारण्यम् in the text, probably a copyist's mistake. L. 4. B², मन्दीभूतश्वासः. L. 6. D and Edd., समुपजातविस्मयो दिदृक्षुः B², संजातदिदृक्षुः (sic). L. 8. अभिमुखमापतत्. Sc. शबरसैन्यम्. L. 18. D and Ed. 1, अभिमुखमापतन्तम्. Ed. 2, अभिमुखमापतितम्.—अर्जुनेति. Ed. 2 refers to Râmâyaṇa Uttara-Khâṇḍa XXXIII. for this story. The waters of the Narmadâ are always represented as black. Compare the figure at p. 24, l. 14, and that at p. 29, l. 23. L. 11. पुञ्जम्. D and Edd., पूरम्, Ed. 2 giving our reading as a variant. B², बलम्. L. 14. Text of A and B², °निहतं खर°. Com. of A, C, D, and Edd. with us. The Commentary takes खरदूषण as one name, खरदूषणस्य पातालजङ्काधिपतेः. It is a dvandva, Khara and Dûshaṇa. Edd. omit निवह.—तदपध्यानात्. Com., तस्मिन् रामचन्द्रे अपध्यानं दुश्चिन्तनं तस्मात्. B², त्वदध्यानात्. L. 16. Edd., अवगाढोत्थितशास्थितम्.—अचलेति. Com., अचलः पर्वतः तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितो यः केसरी महानादः तस्य करौ हस्तौ ताभ्यां आकृष्टिः आकर्षणं तस्मात् यत्पतनं भ्रंशः तेन विशीर्णं विशरारुतां प्राप्तम्. L. 17. अखिलरूपविनाशाय. Com., अखिलानां समग्राणां यद्रूपं तस्य विनाशाय Siddhachandra does not seem to have known the word रूप in the sense of beast. It has occurred already twice. Compare the notes at p. 11, l. 15, and p. 28, l. 19.—Edd. अन्धकारिताशेषकाननम्.

20. अतिमहतः. Com. reads महतः.—प्रथमे वयसि वर्तमानम्. Sc. शबरसेनापतिमपश्यम् p. 31, l. 23. L. 21. Read आयसमयमिव. Com., कमिव एकेति एकलव्यः द्रोणाचार्यशिष्यः शबरः तमिव. I took आयसम् from C and D.—जन्मान्तरागतम्. A, जन्मान्तरगतम्. Com., कीदृशं (sc. एकलव्यम्) जन्मेति एकस्माज्जन्मनः अन्यज्जन्मान्तरं तत्र गतं प्राप्तम्.

P. 30, L. 1. पूरितारण्यम्. This is the reading of the commentary (पूरितं भृतं अरण्यं काननं येन स तथा तम्). The text has पूरितमरण्यं (sic), B² and Edd., पूरयन्तमरण्यम्—like रक्षयन्तम् below l. 10. With our reading compare देहप्रभया कपिलीकृतकाननम् p. 139, l. 12; and, for a similar combination of the two constructions, आविर्भवद्दिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसम् p. 182, l. 11. D, सरयन्तमरण्यम्.

2. आयतललाटम्. Ed. 2 mentions a reading आयतललाटमासीनम्. L. 3. एककर्णाभरणतामुपनीतस्य. B^3 and Edd., उपनीतस्यैककर्णाभरणताम्. So also D, but omitting एक. L. 6. उपरि तस्यपरिमलान्धेन भ्रमता. Com. उपरीति तस्य मदस्य यः परिमलो गन्धस्तेनान्धेन विह्वलेनेति हेतुः उपरि उपरिष्टात् भ्रमता भ्रमणं कुर्वता. B^3, परिभ्रमता for भ्रमता. D. लुब्धेन for अन्धेन. Edd. read उपरिपतत्परिमलान्धेन परिभ्रमता. L. 7. मायूर. 'Made of peacock's feathers.' B^3, मायूरपिच्छ a word which occurs at p. 31, l. 7. Edd., मयूरपिच्छ—आतपत्र. D., छत्र. L. 8. आलोलकर्णपल्लवव्याजेन. From B^3 and Edd. A omits कर्ण. Com., आलोलाः चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन छलेन. L. 9. A in text स्वेदसलिललेखया. Com. स्वेदलेखा &c. L. 10. हरिणकुलक्षयरात्रिसंध्यायमानया. A nominal verb formed according to rule from the noun हरिणकुलक्षयरात्रिसंध्या. B^3 and C omit रात्रि. D omits क्षयरात्रि. Edd. read कालरात्रि. instead of क्षयरात्रि. L. 11, आशाविभागानामानुलम्बेन. A, आशाविभागानां आनुलम्बेन. The anuswâra probably crept in by mistake, but the commentary repeats the reading with the note, अत्र कर्मणि षष्ठी. Edd. have °लम्बिना for °लम्बेन. With the reading आनुलम्बेन compare गुल्फावलम्बिना the reading of A at p. 10, l. 19.—कुञ्जर, B^3, दिकुञ्जर. Edd. वनकुञ्जर. With this absolute use of गृहीत्वा compare that of अपहाय p. 128, l. 20, and that of उत्पाद्य p. 182, l. 11.—चण्डिकेति. Com., चण्डिका काली तस्याः रुधिरबलिप्रदानाय असकृत् निरन्तरं निशितानि तेजितानि यानि शस्त्राणि तेषां उल्लेखः घर्षणं तेन विषमितं स्थपुटं शिखरं भुजाग्रं यस्य स तथा तेन. L. 13, अन्तरान्तरालग्न. A अन्तरालग्न. Com., लग्नेति अन्तरा मध्ये लग्ना &c. L. 15. वक्षःस्थलेन. A, चक्षुःस्थलेन (MS. चक्षुस्थलेन Com., चक्षुरिति चक्षुस्थलेन नेत्रस्थानेन). L. 18. ललाटफलके. B^3 and Edd., ललाटपट्टे, Ed. 2 giving our reading as a variant. D. पट्टके. L. 19, उपजातपरिचयैः. Sc. धर्मैः p. 31, l. 2. L. 21. स्पष्टदृष्टदन्तांशून्दंष्ट्रान्तरालग्नकेसरिसटामिव. A. °सटामिव. Com., स्पष्टं प्रकटं दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवो दशनाभिख्यो येषु ते तथा तान्। कामिव। दंष्ट्रान्तराले दाढामध्ये लग्ना या केसरिसटा सिंहस्कन्धकेसरा तामिव. Edd. °दंष्ट्रांशुदन्तान्तराल°.

P. 31. L. 3. केचित्. Sc. शबरवृन्दैः, l. 9. L. 5. B^3, विभिन्नगजकुम्भ°.—Edd. जातुधानैः. L. 6. Edd. गृहीतपिशिताहारैः. L. 10. सलज्ज-

धेनुकम्. Siddhachandra, (a) खड्गः कौक्षेयकः धेनुका कृपाणिका ताभ्यां सह वर्तमानम्. The dictionaries know धेनुका in this sense only as forming a compound with असि. Dissolve (a) खड्गधेनुकया सह. L. 11. Ekachakra is the name of a town: Arunânuga is a name of Garuḍa. L. 13. मानसवेगम् Siddhachandra, मानेन अहंकारेण सवेगः सर्वदा तीव्रगतिः। पक्षे मानसे मानसाभिधाने सरसि गतिर्गमनं यस्येति विग्रहः.—A पाराशरम्. Com., = व्यासः.—Yojanagandhâ (b) is a name of Satyavatî, the mother of Vyâsa. (a)=कस्तूरीमृगः. L. 14. Bhîma was Ghaṭotkacha's father. L. 15. नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्. Com. नीलकण्ठो मयूरः तस्य चन्द्रका मेचकाः तेषां आ समन्तात् भरणं धारणं यस्मिन्स तथा तं पक्षे नीलकण्ठो महादेवः तस्य यः चन्द्र एव चन्द्रकः तदेव आभरणं यस्मिन् अर्धनारीत्वादिति भावः. L. 16. अतिरागिणमिव &c. Siddhachandra अतिरागिणमतिरागाभिभूतामतिशयेनाभिलाषुकं तमिव। उभयोस्तुल्यतामाह। कृतेति कृतो विहितः बहुबन्दीनां महाणां परि सामस्त्येन ग्रहो येन स तं पक्षे कृतो बहुबन्दिनां वैतालिकानां परिग्रहः स्वीकारो येनेति विग्रहः। श्लेषे स्वरो न गण्यते इति ह्रस्वदीर्घार्थः श्लेषः. अतिरागिणम् .' Very musical.'

17. पिशिताशनमिव &c. Siddhachandra, पिशिताशनः मांसभक्षकः तद्वदिव। उभयोस्तुल्यत्वमाह। रक्त इति रक्ताः अनुरक्ता लुब्धकाः व्याधा यस्मिन् स तथा ते पक्षे रक्ते रुधिरे लुब्ध एव लुब्धकः सस्पृह इत्यर्थः—Nishâda is the name of a note on the scale. Com., तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः. L. 18. वयसम् (a) Birds, (b) 'life.' L. 19. सारमेव. (a) 'Dogs,' (b) सारस्य धनस्य मेयस्य मातुं योग्यस्याशादेः.

P. 32. L. 1. Edd. तस्य पश्चात्. The clause is a very awkward one, which Bâṇa either did not write, or would have corrected if he had lived to finish his book.—L. 2. मोहप्रायम्. B², घोरप्रायम्. L. 4. निन्दित. Edd. विगर्हित.—शाक्तं शिवारुतम्. Siddhachandra शिवा शृगाली तस्याः रुतं शब्दितं शाक्तं उच्चस्वरवेदपाठः प्रबोधजनकत्वसाम्यात्तदुपमानम्. L. 4. D and Edd. उपदेष्टारः. L. 6. Text of A writes शून्याटवीषु. Com., शून्यासु जनरहितासु विन्ध्याटवीषु.— मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूंषि. Ed. 1, मित्राणि क्रूरकर्माणि धनं धनूंषि. Ed. 2, मित्राणि क्रूरकर्माणि धनूंषि, mentioning क्रूरकर्मसाधनानि as a variant. L. 8. A, उत्साहकारि. Com. स्तम्भतावधायि. Compare note on p. 10, l. 9. उत्साद is from Edd. But उत्साह is perhaps right, in the sense of joy (Böhtlingk quotes Râmâyaṇa III, 33, 4, and Sâkun, 23, 12.) It is, because the

deer have no sense that they delight in the song which is to be their ruin. B[2], वच्छद and D, वम्माद. L. 12. C. and D, कुर्वन्ति. L. 15. A. B[2], C and D, अन्यतरः Com. अन्यतरः कश्चिदनिर्दिष्टनामा. L. 18. अस्वच्छतया स्पर्शानुमेयम्. Compare अवर्णतया रसितानुमेयैः p. 22, l. 19. 8.

P. 33, L. 2. पिशिताशनः. Com.=व्याघ्रः. Böhtlingk gives the meaning wolf. L. 8. The tâla tree is often used as a measure of height. L. 13. अनवरतेत्यादि. Compare अपारूढकम्पतया च संतापकारिणीमङ्गलग्नां जरामिव विधुन्वन् p. 25, l. 11. L. 14. Edd., एकैकशः. L. 15. A, in text and commentary, शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकान्. Edd., शाखासन्धिभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च. B[2], शाखान्तरेभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च. L. 18. द्विगुणतरोपजातवेपथुः. The reference is to the passage on p. 25 quoted above on l. 13.

P. 34, L. 3. Edd., तमाकृष्य तातम्. L. 4. Edd., स्वल्पशरीरत्वात्.—सावशेषत्वादायुषः.

" Few months of life has he in store. "

Wordsworth's Simon Lee.

6. निभृतम्. 'So as to be hidden.' Siddhachandra again renders the word by अत्यर्थम्. See note on p. 21, l. 11. L. 7. Edd., आयुषोवशिष्टतया, which would be a mere repetition of सावशेषत्वादायुषः above. His store of merit acquired in a previous life was not yet exhausted, and he escaped in consequence. L. 9. Read येन मे नाशीर्यन्त, and remove the stop after यावचासौ. D, मे येन &c. Edd., अवशीर्यन्त.—D omits the न before अयतराति. L. 10. C. अहं चावशीर्णे.° D, अहमपि शीर्णे.°

15. संकर्षणेत्यादि. Siddhachandra, संकर्षणो बलभद्रः। संकर्षणः पिमधुर्बलरौहिणेयाविति कोषः। तस्य पटो वस्त्रं तस्य नीला छाया कान्तिस्तया गदाधरो विष्णुः तस्य देहच्छविं शरीरदीप्तिं उपहसत इव उपहास्यं कुर्वत इव. Text of A संकर्षणपटनीलच्छायमुपहसत इव. Edd., °दलच्छायया. B[2], संकर्षणपटनीलया छायया. C. संकर्षणपटच्छायानीलया छायया.

16. अच्छेत्यादि. Siddhachandra, अच्छैर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्याः जल पानीयं तेषां छेदाः खण्डानि तैरिव विरचितानि निर्मितानि छदानि पत्राणि यस्य स तथा तस्य. L. 20. B[2], C, and D, अवशीर्य च. L. 23. संभासजाता. B[2] and C, संभासजात°. D and Edd., संभासजातवेपथुम्.

P. 35, L. 1. अनया च कालकलया. 'By this time.' L. 3. तृणेपि चलति. 'When a blade of grass stirred.' L. 6. Edd., अनुपजात.—मुखेन पतत: 'Falling on my face.' For the instrumental compare हृदयेन धृत, V. 7 of the introductory stanzas. Also मुखेन पतति p. 38, l. 2. Edd. अधोमुखेनापतत:. L. 9. मम समभूत्. C, ममैवं समभूत्. Edd. ममाभूत्.—Edd. अतिकष्टासु दशास्वपि. L. 10. जीवित. Text of A, B[2], C and D, स्वजीवित. L. 11. Edd. हृदय:.—B[2], C and Edd., omit सर्व. L. 12. सुगृहीतनामा. Siddhachandra, सुगृहीतं सर्वदा ग्रहणयोग्यं नाम यस्येवंभूते. L 13. अहो सोढ. Edd. विसोढ. L. 15. मया. B[2] and Edd., अहम्. L. 18. अद्यापि क्वापि गच्छन्तम् B[2], अद्य क्वापि यान्तम्. Edd. अद्यातिगच्छन्तम्. L. 19. सर्वथेत्यादि. Compare p. 171, l. 13: अहं तु सकललोकदुर्लभ्यतया जीविततृष्णाया:......नोत्सृष्टवती जीवितम्. L. 20. ईदृगवस्थम्. Edd. ईदृशावस्थम्. L. 21. निर्घृणतैवेत्यादि. 'My mind to drink water, as I call it, is mere heartlessness. For the lake is no nearer me to-day than it ever was,' *i. e.*, I know I cannot reach it. Edd. निर्घृणतया for निर्घृणता. 22. दूरे. Edd. दूरत:.

P. 36, L. 7. अथोपपादयेत्. A अंथ for अथ. The com. takes the अपि at the beginning of this sentence with चक्षु: and not with नाम; and B[2] punctuates in the same way.

L. 9. प्रतिवसति स्म. B[2] and Edd. omit स्म. Edd. read प्रवसति. With the construction here compare इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गत: पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी. p. 144, l. 22. L. 10. तापसकुमारक:. D. Edd. मुनिकुमारक:. तापसकुमार:. L. 17. कृतकपटबहुवेष: Cf. कृतकपटपटुविलासिनीवेषस्य P. 10, l. 17. L. 19. निवृत्ति. A and B[2], निवृति. L. 20. विसस्येनेव. Com. मनोवाक्कायलक्षणेन त्रिसत्येनेव. Text of A has त्रिसत्ये[न्य]केनेव. L. 21. स्वर्गमार्गमिवेत्यादि. Compare अभिनवस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्वीक्षेण विलोकयता तप:सुहृदा कमण्डलुना समुपेतम् p. 166, l. 8.—स्फटिकमणि. B[2], मणि. Edd. स्फाटिक.

23. तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता. 'Drunk in, in very thirst of penance, and now 'exuding.' Com. तपो मे भविष्यति तपस्तृष्णा तया निपीतेन कीदृशेन अंत:शरीराभ्यंतरे निपतता (text नि:पतता) प्रवेशं कुर्वता. B[2], अन्तर्निपतता, and Edd., अन्तरपगच्छता for अन्तर्निष्पतता. C, अन्तर्निपतता. D, अन्तर्निर्यातनिष्पतता.

P. 37, L. 4. विषाणविश्लेषोल्लासामित्यादि. Compare कविजनार्थमेणकैर्विषाणवि-

खरोत्खन्यमानविविधकन्दमूलम्, sc. आश्रमम्, p. 39, l. 21, and the similar passage at p. 45, ll. 15—17. L. 5. कुशकुसुमलतावा-स्वमानलोलदृष्टिना. 'With eyes that wander being tempted by, &c., Edd. अपास्यमान for आयास्यमान. L. 6. अनुयात/ Edd., अनुगम्यमानः. L. 7. सोमः. (*a*) 'Soma,' (*b*) 'the moon.' L. 8. मरीचिपो. Com. (*a*) दिवसकरस्य सूर्यस्य आतपभयात् मरीचीन् पाति रक्षति(*i. e.*, 'guards himself against') स तथा, (*b*) सूर्यविकाशित्वात् सूर्यमरीचीन् पाति पिबति यः स तथा. It seems better to take मरीचिप in the sense of 'drinking in the rays of the sun' in both references. Compare उष्मपैस्तपोधनैः p. 47, l. 15. L. 9 कलभ. Text of A writes करग.– सित (*a*) 'White as,' (*b*) 'white with' द्रोणिरिव. Kṛipa was the preceptor of Draup (Aśvatthâman).

12. नरक. (*a*) 'Hell,' (*b*) the demon Naraka. L. 14. अक्षचक्र (*a*) 'The whole (the circle) of his passions,' (*b*) 'the axle and the wheels.'—निगूढमन्त्रसाधनक्षपितविग्रह: (*a*) 'With a body wasted by the secret performance of penance,' (*b*) 'who brings to nought his enemy's plans of battle by secret counsels and his army.' L. 15. करालशङ्खमण्डलावर्तगर्त Com. करालं यत् शङ्खमण्डलं भालभवोन्तरं तत्रावर्तेन गर्तो यस्य स तथा तावद्गावर्तश्च महातपस्विलक्षणं, (*b*) करालानि जिह्मानि यानि शङ्खमण्डलानि घोडशावर्तवृन्दानि आवर्तः पयसां भ्रमः एते गर्ते अगाधप्रदेशे यस्य —असकृत्. B_2 and Edd. omit. L. 16. Pushkar (Com. पुष्कर जलं तेन सहितं यद्वनम्) is doubtless the famous place of pilgrimage of that name near Ajmere.—वनेचि । Com., वने चरतीति वनचर : । एवं भूतोपि कुतो महालयेषु वेश्मसु प्रवेशो येनेति विरोधः। परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मणि लयः । तदुक्तम्—अधोमुख्या कुण्डलिन्यो मुखे कृते सति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तेनावस्थानं ब्रह्मणि लय इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतवसतिरित्यर्थः. L. 17. असंयतोपि Com., असंयत असंयमवानपि मोक्षार्थी मोक्षाभिलाषुक इति विरोधः । परिहारपक्षे असंयतः अबद्धोपीत्यर्थः । सं दानितः संयितश्च इत्यभिधानचिन्तामणिः. L. 18· सामेति, Com., साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि भेदप्रयोगतत्परोपि सततं निरन्तरमवलम्बित आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्यं येनेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सामवेदप्रयोगपरोपि सततमवलम्बितो दण्डो यष्टिर्येन विग्रहः. L. 18. सुप्त इति. Com., सुप्तोपि निद्रितोपि प्रबुद्धो जाग्रदवस्थ इति विरोधः । परिहारपक्षे सुष्ठु शोभना सा जटा यस्येति विग्रहः । तस्य च

राजा राजार्चिताङ्घ्रिरनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं
नागा नागात्मजार्थे न भसितधवलं यद्रुपभूषयन्ति ।
मा रामारागिणी भून्मतिरिति यमिनां येन बोद्धाहि मारः
स सा: सप्ताश्वशुभारुणकिरणनिभाः पातु विश्वस्त्रिनेत्रः ॥

। इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् । तथा सत्रालिका सदाप्ता परिकरमुदिता इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि. The verse which Siddhachandra quotes from a Śṛingâratilakaṭikâ here is No. 97 in Vallabhadevâ's Subhashitavâli. See the note there as to the word सा, which is wrongly given in BR. from the Śabdak, as मा, (so also Monier Williams). The quotation from the Śobhanastuti is in v. 48 of that well-known Jain hymn. See Jacobi's edition and translation in the Z.D.M.G.XXXII. 522, and note that jaṭâ-maṇḍala there must be the commentator's explanation, not of parikara, but of ptâparikara. —संनिहित इति । सम्यक्प्रकारेण निहितं स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनद्वयं येनैवंभूतोपि परित्यक्तं दूरीकृतं वामलोचनं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे परित्यक्तं वामं वक्रं लोचनमालोकनं येनेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मचारित्वात्परित्यक्तं वामायां मनस्विन्यां लोचनं येनेत्यर्थः.

20. Com. of A, B,[2] D and Edd. omit च.—सदा भवन्ति सतां खलु. Text of A omits खलु. Com. खलु निश्चयेन सदा सर्वकाले सतां सज्जनानां चेतांसि मनांसि भवन्ति. Edd. सतां खलु भवन्ति सदा. L. 23-श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन भवितव्यम्. 'Or he may have dropped from the mouth of a hawk.'

P. 38, L. 1. तथा हि अतिजवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसितीति. Text of A, पतति मुहुरत्युल्बणम्. B[2], वमति for पतति. But compare मुहुर्मुहुर्मुखेन पततः p. 35, l. 6. C...अल्पशेषजीवितो न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुरत्युल्वणं श्वसितीति. D. and Edd., तथा ह्यस्याल्पशेषं जीवितम् अयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुरत्युल्बणं निःश्वसिति मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति. L. 4. विमुञ्चति Edd., विमुच्यते. L. 6. उत्तानितमुखम्. B[2], उन्नमितमुखम् L. 7. समुपजातनवीनप्राणम्. Text of A and B[2], समुपजातप्राणम्. Edd. समुपजातप्रश्रम्. Com., उपेति उपजाताः नवीनाः नवाः प्राणा असवो यस्य. L. 10. पविचाणि. Edd. omit.—प्रत्ययभर्भैः...... °विशदजटः. The text of A omits this passage, the copyist having passed by mistake from the one प्रत्यय to the other. B[2] reads धवलधौत for धौतधवल, Edd. omit धौत. L. 12. सहज्यां-

19

रत्न. B² and Edd., रत्नोत्तम.—निर्धूनन. Edd. निर्धूत. L. 14 शनैः. B² and Edd., शनैः शनैः.

15. अनतिदूरमिव गत्वा. Consture with आश्रमपदम् p. 40, l. 21. The first epithet is काननैकदेशस्थम् l. 21 of this page.—फले. Edd. पटलैः. तालतिलक. B², सतिलकतालताली. D and Edd., तालतिलकताली. L. 16. नालिकेरी. D, नालिकेर. Edd., नारिकेल. Cf. p. 19, l. 9, and p. 39, l. 16.—लोल. B² and Edd., आलोल.L. 17. उल्लसितचूतरेणु. B² and Edd., उल्लसच्चूतरेणु. L. 18. केतकीरजः. B² and C, केतकमञ्जरीरजः. Edd., केतकीकुसुममञ्जरीरजः. L. 21. कमलिनी. Edd., स्थलकमलिनी. L. 22. खतकन्दगर्तविषमित. Com. खता उत्खाताः ये कन्दा मूलानि तेभ्यो ये गर्ता भुवो विवराणि तैः विषमितं उन्नतनीचतां प्राप्तं. L. 23. आगृहीत......अशून्योपकण्ठम्. Com., आगृहीतेति आगृहीता आत्ताः समिध एधांसि कुशा दर्भाः कुसुमानि पुष्पाणि मृदो मृत्तिकाः यैस्तथा तैः अध्ययनेन वेदपारायणेन मुखरा वाचाला ये शिष्या विनेयास्तैरनुगतैः सहितैः सर्वतोऽभितः प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः Edd., प्रसरद्भिः for प्रविशद्भिः.

P. 39, L. 3 °ध्वनिम्—अनवरत......उपलक्ष्यमाणम्. It seemed as if the pleased flames were making with their wavy columns of smoke flights of stairs up which the sages might mount in bodily form to heaven. D, प्राज्यैः for प्रीतैः.—उपलक्ष्यमाणम्. The next epithet is दीर्घिकाभिः परिवृतम्. l. 8.—तरंगपरंपरासंक्रान्तरविबिम्बपाङ्क्तिभिः. So that the multiplied images of the sun gave the ponds the appearance of being bathed in by the seven Rishis (the Great Bear) come to see the hermits. Compare चलितगजघटाकम्पितधवलातपत्रमनेककलोलपरंपरापतितचन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं महाप्रलयजलधिजलमिव...संचचाल बलम्. p. 113, l. 4. Com. विगाह्यमानाभिरिव विलोक्यमानाभिरिव एतेन सप्तर्षीणां सूर्यप्रतिबिम्बसादृश्यं ध्वनितम्. L. 8. शिखराभिः C, D and Edd., शिखाभिः 9. पल्लव. Edd. पल्लवपुट., 10. श्यामाक. A and C, शामाक. Com., शामाको धान्यविशेषः. B² omits the word, leaving a blank.-लवली. Edd. लवलीलवङ्ग-Lakucha and Panasa are names of different kinds of bread-fruit trees.

11. अनवरतश्रवणगृहीतवषट्कारवाचालशुककुलम्. Com., अनवरतेति निरन्तरं श्रवणगृहीताः श्रुतिमात्रेण शिक्षिताः ये वषट्कारशब्दाः तैर्वाचालं शुककुलं यस्मिन्स तम्. Compare v. 12 of the Introductory stanzas.

12. °सुब्रह्मण्यम्. Com.=वेदः. See the article in BR., where

the सुब्रह्मण्या is said to be the invitation to drink the soma, addressed to the gods by the priest of the name, and beginning with the words इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ. Roth quotes °ण्यामाह्वयन्ति Ait Br. VI, 3. L. 14. Com. अग्निकार्ये होमे— सिमिसिमायमान. So written by Text of A, (which however has ण for न,) B², C, and D. Edd. सिमसिमायमान. Com. of A मिसमिसायमानानि मिसमिसेति शब्दमाचरमाणानि. 'Simmering.' 15. नालिकेर. Edd. नारिकेल. Cf. p. 19, l. 9. l. 16. इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारम्. 'In which here and there the eating-places of the sages were guarded from profanation by lines of ashes thrown round them.' The Com. suggests also that लेखा means 'rubbing' and परिहार 'cleaning.' Edd. इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखालंकृतमुनिभोजनभूमिभागम्. L. 17. शाखामृग 'Monkeys.' L. 20 ऋषिजनार्थमित्यादि. See note at p. 37, l. 4.

P. 40. L. 1 अमृतचरुचारु. The reading of Com., B², and Edd. Text अमृतचारु २. *i.e.*, अमृतचारुचारु. L. 3. अर्च्यमानहरिहरपितामहम्. Com., अर्च्यमानाः पूज्यमानाः हरिः कृष्णः हरः ईश्वरः पितामहः पितुःपिता एते यस्मिन्. Pitâmaha is a name of Brahma here. Or the word may mean 'Harihara who is Pitâmaha.' Compare note on v. 4 of the introductory stanzas. L. 8. निवर्त्यमान. A and B², निवर्त्यमान. L. 9. गृह्यमाणगवेधुकम्. So also C. D omits a line here. Com. गवेधुका धान्यविशेषः. B², निगृह्यमाणगवेधुकम्. Edd. गृह्यमाणगवेधुकम्. L. 10. न्यस्यमानवेत्रदण्ड संस्क्रियमाणपरिव्राजकम्. C Com. न्यस्यमानः स्थाप्यमानः वेत्रदण्डो यस्मिन् संस्क्रियमाणा परिव्राजका यस्मिन्. Edd. गृह्यमाणपिण्डकं न्यस्यमानत्रिदण्डकम्.

11. अदृष्टपूर्वे कलिकालस्यापरिचितमनृतस्याश्रुतपूर्वमनङ्गस्य. Com., कलिकालस्य कलियुगस्य अदृष्टपूर्वं अनवलोकितपूर्वं कलिप्रवेशायोग्यमित्यर्थः एतेन सवर्था पातकाभावो व्यज्यते । अपरीति । अनृतस्यासत्यस्य अपरिचितं असन्निहितं । अश्रुतेति । अनंगस्य कामस्य अश्रुतपूर्वं अनाकर्णितपूर्वं मदनोद्दीपकत्वाभावात्.

13. वत्साङ्कमिव. Write सांख्यमिव.—कापिल (*a*) 'Cows,' (*b*) Kapila.—मथुर. The town Madhura., Edd. the other form, मथुर. L. 14. धेनुक. (*a*) 'Cows,' (*b*) the demon of that name.—उदयन. The name of a king of the Vatsas. द्रुम. (*a*) 'Trees,' (*b*) the

king of that name. L. 16. हरि. (*a*) 'Lions,' (*b*) Vishṇu. L. 17. अक्ष. (*a*) The fruit of a tree, (*b*) a son of Râvaṇa.

18. सुरभिविलेपनधरम्. (*a*) 'Having plots besmeared with cowdung,' (*b*) 'sweet smelling.' 19. मातङ्ग. (*a*) 'Elephants,'' (*b*) 'barbarians.'—धूमकेतु. (*a*) 'Meteors,' (*b*) 'columns of smoke.' 20. द्विजपति. (*a*) 'Brahmins,' (*b*) 'the moon.'

22. यत्र चेत्यादि. An example of the form of Parisaṃkhyâ in which the meaning to be rejected is expressed. See note on p. 6, l. 11: and compare the passage at p. 55, l. 14, where the meaning to be rejected is left to be inferred, as it is also in the sentence immediately following here.

P. 41, L. 4. वसु(*a*) 'The Vasus,' (*b*) 'wealth.'—गणना. (*a*) 'Estimation,' (*b*) 'counting.' L. 5. बाल. (*a*) 'Hair,' (*b*) 'youth.'—राम. (*a*) 'Râma, (*b*) 'women.' L. 11. तस्य चैवंविधस्य. Construe तस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणस्य रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टम् l. 16. भगवन्तं जाबालिमपश्यम् p. 43, l. 8. C. omits च—मण्डल. Edd. omit. L. 12. जलकरक. Com. जलकरका : पात्रविशेषाः. D, जलकलश. Edd. जलकरङ्क. L. 13. मूलभाग. So D and Edd. Text omits the word. The Com. would seem to have read आलवाल, or more probably मूलप्रदेशे (cf. note to p. 43, l. 23: आलवाल occurs immediately), as its note is आलवाले मूलप्रदेशे.

—पीतपिष्टपञ्चाङ्गुलस्य. Com. पीतपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गुलयो हस्तबिम्बा यस्मिन् तथा तस्य. C. पीतपिष्टातकपञ्चाङ्गुलस्य. D, पिष्टपञ्चाङ्गुलस्य. Edd. पीतपिष्टातकानेकपञ्चाङ्गुलस्य. L. 15. कुसुमोपहार. Com.=पुष्पढौकनं. This is the correct explanation, and not पुष्पसमूह as the Com. gives in another place. The meaning is the same as that of the more common phrase उपहारकुसुम. L. 19. समधापभियेत्यादि. With the personification of जरा here compare the passage at p. 44, l. 7.

P. 42, L. 6. स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव. C reads सामभिरिव स्व°. C, D and Edd. add विद्यागुणैरिव. L. 9. अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तम्. Construe this and the intervening accusatives with आननम् l. 11. L. 12. अतिचपलानाम्......निरन्तरसंबद्धकंधरम्. Construe this and the intervening accusatives with अङ्गम् l. 15. 14.—तनु. Com.=सूक्ष्म. The तनुतराङ्गभङ्गाः correspond to the ribs, and the मृणाल to the sacrificial thread of the sage.

L. 20. क्षालित. D., क्षालन. L. 23. स्थैर्येणाचलानाम्...संविभागमिव कुर्वाणम्. Compare सर्वहारिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम् ..मुनिकुमारकम्. p. 139, l. 17, मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे...रविबिम्बे p. 150. l. 14, and संविभक्तैरिव चन्द्राश्रयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन......चन्द्रपादैः p. 269, l. 19. Edd. read अवनेः स्थैर्येण for स्थैर्येणाचलानाम्.

P. 43, L. 2. द्विज. (*a*) 'Brahmins,' (*b*) 'birds.'—आश्रमगुरुम्. Com. आश्रमो मुनिस्थानं तत्र गुरुं श्रेष्ठं पक्षे आश्रमा ब्रह्मचारिप्रभृतयः तेषां गुरुं प्रवर्तकं वर्णाश्रमाश्च ब्रह्मणैव प्रवर्तिताः ' L. 4. कर्णवालम् (*a*) Hair on the ear,' (*b*) 'ears and tail.'—कच (*a*) 'Hair,' (*b*) name of a son of Brihaspati. L. 5. क्षीणवर्षम्. (*a*) क्षीणानि गतानि वर्षाणि हायनानि यस्य स तं, (*b*) क्षीणं स्वल्पत्वं प्राप्तं वर्षं वृष्टिः यस्मिन्. Sântanu is a name of Bhîshma. Satyavrata is the name of Bhishma's father. L. 6. उत्तर. (*a*) 'Upper garment,' (*b*) 'the north.'

11. चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि. Com. चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि महांसि प्रतिहन्ति प्रतिघातं कुर्वन्ति (read करोति) आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरश्मीनां बलवद्वेगसौदामिनीतेजसा प्रतिनिवृत्तिरनुभवसिद्धैवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनं.
15. करतलामलकफलवदित्यादि. Compare स हि भगवान्कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगदवलोकयति p. 46, l. 15. B¹ reads करतलामलकवत्. Edd.; करकमलतलामलकफलवत्. Ed., 2 gives as a variant करकमलामलकवत्.

16. भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणां. So all four MSS. C divides as we do. B² puts the stop after चक्षुषा, agreeing in that with Ed. 2. Edd. read भगवतामेवंविधानामघक्षयकारणानि, Ed. 2 giving a reading °करणानि as a variant. Com. divides in its note here as we do; but in the next note it takes अघक्षयकारिणाम् with the words that follow. L. 19. अवनितलकमलयोनिना. 'The Brahma of this lower earth.'

22. समुपासते. Edd. पर्युपासते.—धन्या. Text of A omits.—यास्य तु. B² या तु. Edd. यदस्मिन्, Ed. 2 mentioning as a variant या तु अस्य.

23. रुचिरद्विजपरिवारा. is fitted by the double meaning of द्विज—(*a*) 'teeth,' (*b*) 'birds,'—to go both with सरस्वती and हंसी. Com. परिच्छदः परिवारः as if the former word were its reading in the text : but it may be merely a mistake, such as is common enough, for परिवारः परिच्छदः. B reads

रुचिरद्विजपरिवरे. C and D, रुचिरद्विजपरिवार. Ed. 1, रुचिरद्विजकुल-परिचरे. Ed. 2, रुचिरद्विजकुलपरिचये.

P. 44, L. 1. मानसे (*a*) 'Mind,' (*b*) 'Mânasa lake.'—चतुर्मुखमुख. I gave चतुर्मुख in my first edition from A (Com. चतुरिति चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभिः). But B², C, D, Dp., Dp. 2 and Edd. have चतुर्मुखमुख. L. 4. सर्वात्मना. Com.=सर्वप्रकारेण. Compare the expressions in English 'with all his soul,' 'with all his heart.' L. 8. रश्मि. Edd. कर, Ed. 2 giving रश्मि as a variant. L. 12 पुञ्जीकृत. Text of A पुञ्जित. L. 13. स्तस्मरिया. Com.,—मुनिर्लेहेन.—आशुशुक्षणयः 'Fires.' L. 15. महाभूतानामपि. Construe with दुरभिभवानि. 'The elements themselves find it hard to resist.' The Com. seems to take it differently, महाभूतानामपि पृथिव्यादीनामपि तेजांसि महांसि दुरभिभवानि दुःखेन अभिभवितुं शक्यानि भवन्ति. D. अस्य तेजांसि. 16. सर्वतेजस्विनाम्. Edd. यतः सर्वतेजस्विनाम्.

P. 45, L. 7. प्रसादात्. B² and Edd., प्रभावात्. L. 8. अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमित्यादि. "The wolf also shall dwell with the lamb, and the leopard shall lie down with the kid; and the calf and the young lion and the fatling together; and a little child shall lead them. And the cow and the bear shall feed: their young ones shall lie down together, and the lion shall eat straw like the ox. And the sucking child shall play on the hole of the asp, and the weaned child shall put his hand on the cockatrice's den. They shall not hurt nor destroy in all my holy mountain."—*Isaiah, ch.* xi. *vv.* 6–9.

13. प्रक्षरत्क्षीरधारम्. Com.. क्षरन्तीति (Text with us) क्षरन्ती भवन्ती क्षीरधारा यस्मिन्—मृणालकलापाशङ्किभिः. 'Taking it (his mane) for a clump of lotus-stalks. L. 14. बहु मन्यते. 'Is pleased to have,' 'thinks it much that he has.' Com.=सुखेन जानाति. L. 15. इत्यामिहेत्यादि. Compare the passage at p. 39, l. 21. L. 20. निश्चेतनास्तरवोपि .....किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः. Compare का वा गणना सचेतनेषु अपगतचेतनान्यपि &c. P. 157, l. 13, and a similar passage at p. 134, l. 6.

21. अस्य भगवतः. Construe with तरवोपि. Edd. अस्य भगवतः समीपवर्तिनोत्र लक्ष्यन्ते. L. 22. एवम्. B², C D and Edd., इत्थमिह.

P. 46, L. 1. कुशासने समुपाविशत्. With these words the fragment B[2] breaks off, in the middle of the second page of its 54th leaf. B begins at the top of the first page of its 26th leaf with the same words. L. 3. तरु. B omits L. 4. दूरनिपतन. Edd. दूरानिपतित.

5. तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेः. 'And as the tree was one which a hermit could hardly climb.' B has तपस्वी, and omits च. So also C, putting the stop after तपस्वी. L. 11. उपजातपरिचयः. B उपजातविश्रम्भः. L. 14. वृद्धा. C, D and Edd. Edd. omit. L. 15. स हीत्यादि. Compare the passage at p. 43, l. 15.—कालत्रय. B त्रिकाल. L. 17. वेत्ति. B adds च. L. 18. यतः. 'Wherefore.' The word must be taken with the whole of the preceding paragraph स हि . प्रमाणमावेदयति. Siddhachandra (स हीति यतः हि निश्चितं......सर्वं वेत्ति) seems to take it in that way. B and Edd, ततः. There does not seem to be any manuscript authority for omitting the word as Parab does. L. 21. उपजाथितवती. B and C, उपेत्यार्थितवती. Edd. असकृदुपयाचितवती.

P. 47, L. 12. च. Edd. omit. L. 13. वृत्तः. B अथो दत्तः.—अम्बरतलगतः. Text of A, अम्बरतलं गतः. B अस्ताचलगतः. L. 14. विनिहित. Edd. निहित. L. 16. पारावत. So text of A and D. Com. of A and C, पारापत. L. 18 °शयनगतस्य, Edd. °शयनमध्यगतस्य.—अपरार्णवेत्यादि. Com. कमिव अपरेति अपरार्णवे पश्चिमसमुद्रे प्रतिमागतं स्वमूर्तिरूपेणागतं बहिर्निःसृतं मधुरिपोः कृष्णस्य नाभिनालिनमिव नाभिपद्मभिव. L. 19. अलक्ष्यत. Edd. आलक्ष्यत. Ed. 2 gives अवैक्ष्यत as a variant.—धरणितलम्. Edd. धरातलम्. C and D omit तलम्.—उन्मुच्य. B adds च. L. 21. मुनिभिरालम्बितालोहितवल्कला. Siddhachandra explains this wrongly, मुनिभिः तपस्विभिः आलंबिताः आश्रिताः अत एव लोहितवल्कला इव. The trees look as if the ascetics had hung their red bark dresses on them to dry. Edd. लोहित for आलोहित. L. 23. विद्रुमलतेव पाटला. Edd. विद्रुमलतेवापाटला.

P. 48, L. 2. ध्वनितधन्यतरातिमनोहरम्. B, C and Edd., ध्वनिमनोहरम्. L. 4. लोहिततारका. Goes both with तपोवनधेनुः and संध्या. L. 5. मुनिभिः. B, मुदितैर्मुनिभिः. C and Edd., मुदितैस्तपोधनैः. L. 7. Edd. यज्ञोपवीतिनी. L. 10. Edd. सतारम्. L. 14. अपहाय.

'Except.' Compare p. 158, l. 4, and note on p. 128, l. 20.

15, क्रमेण चेत्यादि. Siddhachandra, क्रमेणेति । क्रमेण परिपाट्या रविः सूर्यः अस्तं गतः अदृश्यतां प्राप्त इत्युदन्तमिति वृत्तान्तं उपलभ्य प्राप्तः अमृतदीधितिश्चन्द्रः । अमरेति । अमरा वशिष्ठादयो मुनयस्तेषां लोकः समुदायः तस्य आश्रमो मुनिस्थानं तमिव गगनतलं अम्बरतलं अध्यतिष्ठदधिष्ठितवान् । कीदृक्सूर्यः । जातेति । जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे विशिष्टो रागस्तस्य भावस्तत्त्वम् । धौतेति । धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलवस्त्रमेव धवलं शुभ्रं अम्बरं यस्मिन् । पक्षे दुकूलवल्कलवत् शुभ्रमम्बरमाकाशं यस्मिन् । सतारेति । तारा शक्तिविशेषः प्रणवो ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र.—

इदं तारात्रयं प्रोक्तमगमनादृते ।

एतद्वृत्तौ तारात्रयं प्रणवशतत्रयमित्याह विज्ञानेश्वरः । तया सहवर्तमानं यदन्तःपुरमिति पुरस्य शरीरस्य अन्तर्मध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति पुरस्य परनिपातः । तस्याः पर्यन्तः सहस्रारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यात्स्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा । पक्षे तारा अश्विन्यादयः ताभिः सह वर्तमानं यदन्तःपुरं अवरोधः तस्य पर्यन्तः संनिधिः तत्र स्थिता तनुः शरीरं यस्य स तथा । अथाश्रमसाम्येन गगनतलं विशेषयन्नाह । तिमिरेति श्यामत्वसाम्यात्तिमिरवत् श्यामा ये तमालवृक्षाः तेषां लेखा पङ्क्तिर्यस्मिन् । पक्षे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विग्रहः । शेषं पूर्ववत् । सप्तर्षीति । सप्तर्षिसदृशा ये ऋषयः नारदाद्याः तेषां मण्डलं समूहः । मण्डलं ग्रामसमूहयोरित्यमरः (corrected to इति ध॰ in margin) तेनाध्युषितमाश्रितम् । पक्षे सप्तर्षयः सप्ततारकाः । शेषं प्राग्वत् । अरुन्धतीति । अरुन्धती वशिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिभ्रमणं तेन पूतं पवित्रम् । पक्षे अरुन्धती ताराविशेषः । शेषं प्राग्वत् । उपहितेति । उपहितः संनिहित आषाढः पलाशदण्डो यस्मिन् । पालाशो दण्ड आषाढ इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे आषाढा पूर्वाषाढानक्षत्रम् । आलक्ष्येति । आ समन्तात् । लक्ष्यमाणानि विलोक्यमानानि मूलानि वसुधान्तर्गतवृक्षप्रदेशा यस्मिन् । पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम् । शेषं प्राग्वत् । एकान्तेति । एकान्ते विजने (MS. व्यजनं) स्थिताश्चारवो मनोहराकृतयः तारकामृगाः श्वेतमृगा यस्मिन् । पक्षे तारकारूपं मृगो नक्षत्रम्. Siddhachandra then takes सतारान्तःपुरपर्यन्तस्थिततनुः, as he reads, with सूर्यः, and explains the word accordingly. My reading is from C, D and Edd.

The nakshatras (or Tarâ, wife of Bhrihaspati, carried off by the moon) are the wives who are accompanying the moon on his pilgrimage: and the lighter streaks of darkness round about him stand for a Tamâla wood. With तनुतिमिर compare अतनुतिमिर at p. 176, l. 10; and the reading of B.

there. The reading of B is सतारांतःपुरपर्यन्तस्थिततनुतिमिरतमालवनलेखम्. L. 21. हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते. Com. हिमकरः चन्द्रः स एव सरः तस्मिन् तदेव विशिनष्टि°। विकचेति विकचानि विकस्वराणि यानि पुण्डरीकाणि तद्वत् सिते शुभ्रे अन्यदपि सरः विकचपुण्डरीकैः सितं भवति अतः तदुपमानम्.

P. 49, L. 5. अवश्यायजलबिन्दुपतनमन्दगतिषु. D and Edd., अवश्यायजलबिन्दुपतनशीलेषु मन्दगतिषु. L. 6. विघटमानकुमुदवनकषायपरिमलेषु. Sc. निशामुखसमीरेषु. With this sign of evening compare the विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि sc. प्राभातिके मातरिश्वनि p. 26, l. 10, which is one of the marks of the morning in that passage: and कुमुदोदरेषु घटमानदलपुटनिबद्धपक्षसंहतीनामुपरन्तु हुंकारेषु in the same passage two lines below. L. 10. वेत्रासनोपविष्टम्. Edd. वेत्रासने सुखोपविष्टम्. L. 12. हे तात. B, C, D and Edd. omit हे. —°कुतूहलाकलितहृदया. Com. आकलितं व्याप्तं. B, C, and Edd., °कुतूहलाकुलितहृदया.

P. 50, L. 1. अस्ति. Sc. उज्जयिनी नाम नगरी p. 52, l. 10. B adds किल. L. 2. महाकालाभिधानेन. Mahâkâla is the name under which Śiva is worshipped at the famous shrine of that god in Ujjayinî. L. 3. Edd., °कारणेन, Ed. 2 giving °कारिणा as a variant. L. 4. A omits च. L. 5. पशुपतिनिवासप्रीत्या. B, C, D. and Edd. add च—परिसर. Com.,—पर्यन्त. B, C and Edd., तल. L. 10. प्रमत्त. Com.=योषिताः. Edd. omit the word. L. 11. मथनोद्धतेत्यादि. Siddhachandra, अमरेति। अमरमन्दिराणि देवप्रासादाः तैर्विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि त्रिमार्गश्लेषरूपाणि यस्यां सा तथा। त्रिमार्गश्लेषः शृङ्गाटः इति कोशः। कैरिव। तुषारगिरिः हिमाद्रिः तस्य शिखरैः (MS. सानुशिखरैः) सानुभिरिव। देवगृहगिरिशिखरयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह। मथनेति। मथनं विलोडनं तत्रोद्धतः कृतप्रयत्नः दुग्धेन पयसा धवलीकृतो यो मन्दरो मेरुः तद्वद्द्युतिः कान्तिर्येषां ते तैः। कनकेति। कनकमयाः स्वर्णमयाः अमला निर्मला ये कलशाः लघुकुम्भाः त एव शिखराणि अग्राणि येषां ते तथा तैः। पक्षे कलशवत् शिखराणि येषामिति विग्रहः। अनिलेति। अनिलैः वायुभिः दोलायिता प्रेङ्खवदाचरिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः। कैरिव। उपरिपतदभ्रगङ्गैरिव उपरिष्टात्पतन्ती स्रवन्त्यभ्रगङ्गा स्वर्धुनी येषु तैरिव. Take मथनोद्धत as an epithet of दुग्ध, not of मन्दर, as Siddhachandra does. कलश means dome here (Kuppeldach oder Dachkuppel. Kern). Edd. read दुग्धसिन्धुधवलमन्दर. Bâlakrishna, शृङ्गाटकचतुष्पथे इत्यमरः. L. 15. उपशल्यकैः. Com., =

ग्रामसीमाभिः. Bâlakrishna, ग्रामान्तमुपशल्यं स्यादित्यमरः.—निष्कुटा. Com.= गृहारामाः. L. 18. मदन.° So B, C, D and Edd. Madana is the name of a kind of wood. A सदन°. Com., सदनेति सदनस्य गृहस्य यष्टयः प्रासिद्धाः तासु स्थिताः केतवो वैजयन्त्यः तैः.

19. स्तिमितेत्यादि. The peacocks dance and scream because they are led to believe, by appearances in the fountain houses, that the rainy season has come. L. 20. Edd., आसार for our आसारस्तबक, and किरणस्तबक for our किरण. L. 23. अनिमिष. Bâlakrishna, अनिमिषा मत्स्याः निमेषरहितं चानिमिषम् । अनिमिषः सुरे मत्स्ये इति विश्वः Compare Vidûshaka's jest in Vikramorvaśi, Act III. (Sansk. भवति किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न तत्र खाद्यते न वा पीयते । केवलमनिमिषैरक्षिभिर्मीनतावलम्ब्यते). Böhtlingk marks this meaning of अनिमिष with a star.

P. 51. L. 4 विप्रया परिक्षिता. The next epithet is विलासिजनेनाधिष्ठिता l. 20-Com., इभ्यजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह । विलासिजनेन अधिष्ठिता इति दूरेणान्वयः तत्र विलासिनीनां जनः विलासी यो जनः इत्येवं समासभेदेन द्वयोर्ग्रहणम्.

5. यशः 'Fame,' (b) 'light.' Compare the passage at p. 54,1

—कोटिसारेण. Com., कोटिः संख्याविशेषः तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं येषां ते तथा सारो द्रव्यं बलं सारमित्यनेकार्थः पक्षे कोटिरग्रभागः तेन सारः प्रधानः Bâlakrishna, कोटिसंख्यसारवता सारो धनं धने च सारमिति विश्वः.

6. मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन. The mountain Mâinaka did not lose its wings with the other mountains.

—प्रकटितकनकपद्मराशिना. Bâlakrishna, कनकस्य पद्मसंख्यो ("a thousand billions" M. W.) यो राशिस्तद्वता. Siddhachandra, प्रकटितेति प्रकटिता प्रकाशिता कनकस्य सुवर्णस्य पद्मेति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् पद्मरागमणेश्च राशयः समूहा येन स तथा तेन पक्षे कनकपद्मानां राशयः कमलसमूहाः.

7. स्मृतीति. Com., स्मृतिः धर्मसंहिता तल्लक्षणेन शास्त्रेणेव । उभयं विशिनष्टि सभेति । सभा संसत् आवसथं छात्रव्रतिनां वेश्म सामान्यतो गृहं वा कूपः उदपानः प्रपा पानीयशाला आरामः कृत्रिमं वनम् सुरसदनं देवगृहं सेतुः पालि यन्त्रेरघट्टकादिः गृहादि प्रमस्थत्वात् एतेषां प्रवर्तकेन प्रयोजकेन । पक्षे धर्मजनकत्वाचाद्विधायकेनेत्यर्थः.

8. उद्धृतसमस्तसागररत्नसारेण. Com., उत् ऊर्ध्वं धृतानि समग्राणि अखिलानि सागरवत् समुद्रवत् रत्नेषु साराणि मुख्यरत्नानि येन पक्षे उत् धृतानि बाहिर्नीतानि समग्राणि सागरात् समुद्रात् रत्नसाराणि चतुर्दशरत्नानि येन.

—गारुड (*a*) 'Emeralds,' (*b*) 'charms against poison.' L. 9. भुजंग (*a*) 'Pimps' (Com.=गणिकापति), (*b*) 'serpents.'—B, C, D and Edd. read भुजंगसङ्ग.—खलोपजीविना. Com., खलं दुर्जनं उपजीवतीत्येवंशीलेनापि प्रणयिजनेन सज्जनजनेन उपजीव्यमानो भोग्यमानो विभववतो यस्येति विरोधः तत्परिहारस्तु खलं नवीनधान्यस्थापनस्थलं उपजीविना तदाश्रयेण आजीविकां कुर्वाणे [ने]त्यर्थः. B reads कलोपजीविना. C and Edd., सकलोपजीविना; Ed. 2 explaining सकल as (*a*) = शिल्पादिकलासहितः and (*b*)=समस्तः. Bâlakṛishṇa supports B's reading, कलोपजीविनापीति कला शौर्यादिः मूलधनवृद्धिश्च. This is probably right: but I do not find the second meaning ascribed to कला here in the dictionaries.—प्रियंवदेनापि. Siddhachandra would remove the apparent *virodha* by dissolving प्रियो वल्लभो वदो वक्ता यस्य. He adds, अनुस्वारः श्लेषभङ्गकृत् न भवतीति प्राञ्चः. But the meaning is that these people found a way to reconcile the true and the agreeable. So the next clause अभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेन means simply 'though beautiful yet content with their own wives.' Siddhachandra makes अभिरूप mean learned. Bâlakṛishṇa, अभिरूपो रम्यः। प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपाबुधमनोज्ञयोरित्यमरः.

11. अतिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन. They besought indeed strangers to enter their dwellings, but that was the only boon they sought at the hands of others. Com., अतिथीति अतिथिजनः अभ्यागतजनः तस्य अभ्यागमः आगमनं तदर्थिनापि परेषु यत् प्रार्थनं याचनं तत्र अनभिज्ञेन अकुशलेनेति विरोधः तत्परिहारस्तु साधुजनाभ्यागमस्य अर्थिना वाञ्छकेनेत्यर्थात्. Note to Ed. 2, परकर्तृका परकर्मिका च प्रार्थना परप्रार्थना. B reads परप्रार्थनानभिज्ञेनापि धर्मप्रधानेन for our अतिथि......धर्मप्रदानेन.

—कामार्थपरेण. Com., (*a*) कामो वाञ्छितो योऽर्थः पदार्थः तत्परेण तत्साधकेन, (*b*) कामः स्त्रीषु रतिः अर्थो द्रव्यं तत्परेण. Ed. 2 explains as follows, कामार्थौ परौ उत्कृष्टौ इतरौ च यस्य कामार्थासक्तः त्यक्तकामार्थश्च. L. 12. परलोक (*a*) 'The other world,' (*b*) 'the enemy's people'—विशेष. B omits. Com.,=तारतम्यम्. L. 13. Read दक्षेण. So Com. of A, C, D and Edd. Text of A and B दक्षिणेन a word which occurs below l. 17. For वदान्येन दक्षेण Edd. read विद्यावदातेन दानशीलेनादीनेन दक्षेण. L. 15. Note that the people of Ujjayinî are familiar with the Mahâbhârata, the Purâṇas

and the Râmâyaṇa. The Brihatkathâ of the next word is doubtless Guṇâḍhya's famous work, still undiscovered. Siddhachandra, महाभारतं प्रसिद्धं पुराण पञ्चलक्षणं रामायणं रामचरित्रम्......बृहत्कथा वासिष्ठादिकथा. Below, p. 52, l. 7, there is a reference to the Harivaṅśa.

17. अन्तःसरलेन. (a) 'Upright in heart,' (b) 'containing sarala trees.' L. 18. लक्ष्मणेनेवेति. Bâlakrishṇa, रामस्य रामायाश्च (or with Siddhachandra रामाणां स्त्रीणां) आराधननिपुणेन.—शत्रुघ्नेनेवेति. Bâlakrishṇa, भरतः भरतसूत्रं च भरतो नाट्यशास्त्रेपीति विश्वः. L. 19. मित्र. (a) 'Friends,' (b) 'the sun.'

—सर्वास्तिवादशूरेण. Com., सर्वस्य वस्तुनः यः अस्तिवादः सर्वमस्तीति जल्पनं तत्र शूरेण धीरेण कदाचिदपि नास्तीति न ब्रुवीति [ब्रुवन्तीति] भावः पक्षे सर्वास्तिवादः बौद्धानां निकायभेदः स च शूरो यस्मिन् अतः परं सिद्धान्ताभावात् यद्वा सर्वेषां पदार्थानां सर्ववादिनां वा यः अस्तिवादः अक्षणिकवादः तत्रशूरेण तदवक्षेपकेण. B सर्वास्तिवादशून्येन. C and Edd., सर्वदा नास्तिवादशूरेण, a reading—(a) 'constant in saying yes with regard to all kinds of gifts, (b) always bold in denying real existence'—which is preferable to that in the text. Bâlakrishṇa, सर्वदा नास्ति परलोक इत्यादिवादशूरेण सर्वदानस्य योस्तिवादस्तत्रशूरेण, confirms it.

—प्रधानपुरुषोपेतेन. B and Edd., प्रधानपुरुषगणोपेतेन. Com., (a) प्रधाना मुख्याः ये पुरुषाः पुमांसः तैः उपेतेन सहितेन, (b) प्रधानं सत्त्वादीनां साम्यावस्था पुरुषश्चेतनारूप आत्मा तदुक्तम्.

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां अजो ह्येकः

इत्यादि प्रधानश्चासौ पुरुषश्च ताभ्यां उपेतेन. Bâlakrishṇa, प्रधानपुरुषा मुख्यपुरुषास्तदुपेतेन । प्रधानं प्रकृतिः पुरुषश्चात्मा तदुपेतेन च.—जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना. B, सर्वभूतानुकम्पिना, and C, सर्वजीवानुकम्पिना for जीवानुकम्पिना. Edd. omit the words. L. 21. सशाखानगरेव. B. सशाखेव. Com., शाखानगरमुपपुरं तेन सह वर्तमानेव कैः महाभवनैः उत्तुङ्गगृहैः सद्मनामतिदैर्घ्येण शाखापुरोपमानम्.

22. सत्पुरुषैः. Who gave like the Kalpa tree.—संध्येव पद्मरागानुरागिणी. From A and D. Com., संध्येव पितृसूरिव पद्मेति पद्मरागो मणिः तस्य अनुरागो रक्तिमा यस्यां सा अनेन रत्नबाहुल्यं दर्शितं पक्षे पद्मरागवत् अनुरागो यस्यामिति विग्रहः. B has not the phrase here, but inserts पद्मरागानुकारिणी after मसंसाताभ्रमभूमयूता in the next line. In Edd. the phrase संध्येव पद्मरागारुणा, as they read,

is taken over so as to stand immediately before प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, p. 52, l. 2. I followed this in my first edition, retaining the reading of A. It seems better to follow A altogether.

P. 52. L. 1. अट्टहास (*b*) 'The markets which were its smiles,' (*a*) 'his loud laughter.'—रूपक्षय (*b*) 'Treasure vaults.' (*b*) 'waste of beauty.'

—अच्युत (*a*) 'Upright,' (*b*) 'Krishna.' L. 2. गृहावेरित. Bâlakrishṇa, नागदन्तो द्विपरदे गृहानिर्गतदारुणीति विश्वः. Siddhachandra, अवलम्बितानि आलम्बितानि चामराणि बालव्यजनानि येषु एवंविधा ये नागदन्ता दन्तका येषु एवंभूतानि धवलगृहाणि राजगृहाणि यस्यां सा । पक्षे अवलम्बितानि चामराणि नागदन्ताः गजदन्ताः तैर्धवलीकृतानि गृहाणि यस्यामिति विग्रहः. B, C, D and Edd., चारुचामर.—सदासन्नवसुधाधरा. Com., सन्तः शोभना आसन्नाः समीपस्था वसुधाधराः पर्वता यस्यां सा । पक्षे सदा सर्वकालं आसन्ना समीपवर्तिनी वसुधां पृथ्वीं धारयति सा तथा. Bâlakṛishṇa, सदा आसन्ना या वसुधा तद्धरा सती नवा (another MSS. सदा सती) नवा या सुधा चूर्णं तद्धरा.—महाघोष. Bâlakṛishṇa, महाघोषो महाशब्दः । घोष आभीरपल्ली च. So also Siddhachandra.

4. प्रस्तुताभिषेकभूमिः. Edd. प्रस्तुताभिषेकवेला.-संनिहितकनकघटसहस्र (A. in text °घटकसहस्र). Com., संनिहिताः समीपस्थाः कनकघटकाः सौवर्णिकाः तेषां सहस्रं यस्यां सा तथा एतेन जनालंकारबाहुल्यं सूचितं पक्षे आसन्नवर्तिनः कनकघट (*sic*) सहस्राः सुवर्णकुम्भसहस्राः यस्यामिति विग्रहः.

6. हिरण्याक्षपात (*a*) 'The fall of golden dice,' (*b*) 'the destruction of Hiraṇyâksha' "Hiraṇyaksha—Golden Eye—a Daitya who dragged the earth to the depths of the ocean. He was twin-brother of Hiraṇyakaśipu, and was killed by Vishnu in the Boar incarnation."—*Dowson's Classical Dictionary* Com. takes Hiraṇya as the name of the Daitya, and explains अक्ष by इन्द्रियाणि. B. reads अक्षपाट for अक्षपात.

—कद्रूः. Ed. 1 and B, आस्तीकतनुः Kadrû was the mother of a race of serpents, while Âstîka is the name of the sage whose intercession saved the serpent race from destruction at the hands of Janamejaya.

7. बाल. (*a*) Children,' (*b*) King Bâla.—प्रगटाङ्गनोपभोगा. Com. प्रकटं स्पष्टं अङ्गनायाः स्त्रियः उपभोगो यस्यामेवंभूतापि अखण्डितचारित्रेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटाङ्गनानां उपभोगस्ताम्बूलादिरित्यर्थात् अख-

ण्डितं चरितं लोकप्रशंसा यस्यामित्यर्थोद्वा. L. 8. वर्ण. (a) 'Castes,' (b) 'colours.' L. 9. विहार. (a) 'Vihâras, (Siddha. = जिनप्रासादाः) (b) 'without strings of pearl.' Compare विमुक्ताहार, p. 12, l. 21.

11. उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसाङ्गिनीनाम्. Com., उत्तुङ्गं उच्चं सौधं धवलं गृहं तस्य उत्सङ्ग उपरिप्रदेशः तस्मिन्यत्संगीतं गीतनृत्यादि तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानां अङ्गनानां स्त्रीणाम्.

13. गच्छन्. Com., = व्रजन् B, C and Edd. omit the word. L. 14. यस्यां च संध्यारागारुणा. Sc. विराजन्ते रविगभस्तयः. l. 21. —°परिमलना. B परिमला. Bâlakṛishṇa, परिमलनं संपर्कः. C and Edd. °परिमिलना. L. 23. कान्ति. B and C omit. Edd. insert it before कामिनीनां भूषणप्रभाभिः. L. 23. यां चेत्यादि. Com., मकरकेतुना मदनेन दाहः तस्य हेतुभूतो यत्र मकरकेतोर्दाहो हेतुभूतो अस्य रतिप्रलापस्येति विग्रहः रतिप्रलापसाम्यं कोलाहले वक्तुमाह संनिहितेति संनिहितः समीपस्थो विषमलोचनो शंभुः यस्यां सा ताम्.

P. 53, L. 2. भवनकलहंस. A, भवनकुलहंस. Com., भवनं गृहं तस्य कुलं समुदायः तत्र हंसकुलानि तेषाम् &c. L. 3. पवनविलोलैः. Edd. पवनवशविलोलैः. L. 7. यस्यां चेत्यादि. Com., यस्यां चेति प्रभाते प्रत्यूषे मङ्गले नैमित्तिकाः गीतयः व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति व्यर्थीभवने हेतुद्वयं प्रदर्शयन्नाह शुकेति शुकः कीरः सारिका पीतपादा तयोः समूहः संघातः तस्य अभिभूतानि तिरस्कृतानि गृहसारसानि येन सारसानीत्यत्र लक्षणया सारसस्वर (MS. सारस्वर) नादशैन स्वरामृतेन विलासिनीति विलासिन्यः स्त्रियः तासां भूषणरवेण आभरणनिनादेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन अभिभाव्यमानाः पराभूयमानाः. I pointed out in my first edition that Siddhachandra has mistaken the construction. प्रभातमङ्गलगीतयः goes with शुकसारिकासमूहस्य. So also Bâlakṛishṇa, शुकसारिकासमूहस्य प्रभातमङ्गलगीतय इत्यन्वयः. Edd. read तारतरमतिपठतः for तारतरमपि पठतः, शुकसारिकासमूहस्य रवेणाभिभूता गृहसारसविरुतेन for शुक..... स्वरामृतेन and add च after भूषणरवेण, all of which readings may be changes due to a misconception similar to that of the commentator. B and C रुतेन for स्वरामृतेन. Perhaps स्वरामृतेन, which can hardly be right, arose out of a conjectural emendation स्वररुतेन of an original रुतेन.

10. यस्यां चानिर्वृत्तिर्मणिप्रदीपानामित्यादि. Compare the similar passages at p. 6, l. 11, p. 41, l. 7, and p. 55, l. 14. Com., अनिर्वृत्तिः अनिर्वाणता. Edd. अनिर्वृतिः. L. 12. वर्णपरीक्षा कनकानाम् Com., वर्णो वार्णिका तस्याः परीक्षा परीक्षणं कनकानां सुवर्णानां नतु

लोकानां वर्णाः ब्राह्मणादयः तेषां परीक्षा वर्णसांकार्याभावात्. L. 15. शेखरचन्द्रशकलाः. Text of A, चन्द्रशकलशेखरः. Com., शेखरे अवतंसे चन्द्रशकलम्. L. 18. अन्धकारातिः. Edd., अन्धकारिः. L. 20. नलनहुष. (A writes नलनघुष). B and C, नृगनहुष. Edd. नृगनलनहुष.—दशरथप्रतिमः. B omits दशरथ. Edd. दशरथजनमेजयार्जुनप्रतिमः. L. 21. शक्तित्रयः. Com., प्रभुशक्तिः मित्रशक्तिः उत्साहशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् where मित्रशक्ति ; is probably a mistake for मन्त्रशक्तिः. Bâlakṛishṇa, शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजा इत्यमरः. L. 23. सप्ततन्तु. 'Sacrifices, Bâlakṛishṇa, सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यमरः.

P. 54, L. 1, विहायेत्यादि. Compare on the last page l. 18, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिः. L. 2 शूरसमागमव्यसनिन्या. B and Edd., शूरसमागमैकव्यसनिन्या. L. 4. शिशिरस्य. sc. यशसः l. 7. L. 6. सर्वजनरागकारिणः....यशसः Compare प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रः p. 5, l. 6, and the note there. L. 7. पातालवत्. Edd. पाताल इव. —क्षितिभृत्कुलैः. So C and D. A, क्षितिभृत्कुटिलैः, with the note क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च तेषु कुटिलाः वक्राः तैः. B, क्षितिभृतः कुलैः. Edd. क्षितिभृतां कुलैः. L. 9. क्षमाभरगुरुः. Com., क्षमा क्षान्तिः तस्याः भरो भारः तेन गुरुर्गरीयान् पक्षे क्षमा पृथ्वी शेषेण स्वपृष्ठे वसुधा धृतेति लोकरूढिः. Bâlakṛishṇa. क्षमया गुरुः क्षमायाश्च गुरुश्च.

11. परिहृतप्रजापीडः. So D and Edd. A परिहृतप्रजापीडः. B and C omit the word. Compare with the pun here जातपीडश्चन्द्रापीडः p. 168, l. 21. L. 15 यः. Construe with प्रणेमुरत्नानिपाः p. 55, l. 6. Notice that there follow sentences beginning with येन च, यस्मै च, यस्माच्च and यस्य च respectively. A sentence beginning with the nominative of the pronoun has preceded.

—जलनिधितरंगधौतमेखलात्. Sc. शैलादुदयनाम्नः. l. 18. Text of A has तरंगजलनिधौत for जलनिधितरंगधौत. The 'Hill of Sunrise,' (l. 18), the bridge between India and Ceylon (l. 21), Mount Meru (p. 55, l. I). and Mount Gandhamâdana (p. 55, l. 4) are in this sentence indicated as the boundaries of Târâpiḍa's power in the East, South, West and North respectively. L. 16. अमृतबिन्दुदुर्दिनार्द्रचन्दनात्. The commentary here seems to point to another reading, अमृतबिन्दवः पीयूषविप्रुषः तद्वर्षो यः आसारः मेघजं तमः तेन आर्द्राः अशुष्काः चन्दना मलयजा यस्मिन् स तथा. L. 17. लवङ्ग. A, लविङ्ग. L. 18. सकलकीकिसलयाम्, Write °किसलय-

दलात् in my first edition. So text of A (किशलय°). I thought that in the comment., सल्लकी गजप्रिया तस्याः किशलयदलानि यस्मिन्, we should perhaps read किशलयानि दलानि, as no synonym is given for किशलयदलानि. B, C, and Edd., सल्लकी (Edd. शल्लकी) कवलात्. D शल्लकीकिसलयकवलात्. L. 19. बन्ध्यमान. Edd. अभिबध्यमान.

P. 55, L. 3. सौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलात्. B and C, सौगन्धिकखण्डमण्डलात्. Edd. सौगन्धिकषण्डसुगन्धिमेखलात्. Com., सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकाभिधं वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य स तथा तस्मात्. L. 6. अनेकरत्नांशु. Text of A, °रत्नांशुक. Edd., °रत्नांशुजाल. L. 8. सर्वदिशः. C and Edd., सर्वा दिशः. L. 9. यस्मै च मन्ये. C and Edd. add अनन्यसाधारणशक्तिसंपदे. L. 11. उद्धुत. B, C, and Edd., उद्धूत. L. 14. तथा च यस्य. Text of A, तथा चेति यस्य. Com., तथा चेति यस्य राज्ञः. B यस्य च. Edd. तथा चास्य. L. 15. दिष्टिवृद्धिम्. Com.,=भाग्यस्योदयमिव. Ed., 1 दिष्टवृद्धिम्. L. 16. आगमवचनम्. Com. and Edd., आगमम्.—यस्मिंश्च राजनि. Compare with this sentence that at p. 6, l. 11. L. 17. गिरीणां विपक्षता. B, विपक्षता गिरीणाम्.—Bâlakṛishṇa, पक्षराहित्यं शत्रुता च. प्रत्ययानां परत्वम्. Bâlakṛishṇa, औत्तर्यं शत्रुता च. L 18. चापधारणम्. Edd. add पक्षानां जलादिव्यं प्रतीहाराणामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्. L. 20. वारिप्रवेशाः. (*a*)'Entrance into the enclosure,'(*b*)'passing through the water ordeal.' With वारि in the first sense compare गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धाद्विनिर्गतम्, p. 77, l. 15 Bâlakṛishṇa, वारी तु गजबन्धनीत्यमरः वारिणि प्रवेशश्च जलादिव्ये भवति. —तैक्ष्ण्यमसिधाराणां व्रतिनामसिधारणम्. So A, C and D. We should of course expect असिधाराणां तैक्ष्ण्यम्, but such an inversion of the order running through the sentence may be paralleled (compare वयःपरिणामे दण्डग्रहणमक्षिपरिवारेष्वकुशलयोगो वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु करिणां दानविच्छित्तिः p. 50, l. 2). B reads व्रतिनामसिधाराधारणम् for the two clauses. Edd. omit both. See note on l. 18. L. 21. विषशुद्धि. (*a*) 'Purification of the waters,' (*b*) 'purification by the ordeal of poison.' L. 23. योगसाधनम्. Edd. lean.—तारकोद्धरणम्. (*a*) 'The death of Târaka,' (*b*) 'the putting out of eyes.'—ग्रहणचक्रुराः. B and Edd. ग्रहणाशङ्काः.

p. 56, L. 2. असिपरिवारेष्वकुशलयोगः. So A and D. Com., असिपरिवारेषु अङ्गविधानेषु अकुशलयोगः न विद्यते कुशलं यस्मात् स अकुशलः खड्गः तेन योगः संबन्धः न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छदेषु अकुशलं अपुण्यं तस्य योगः पर्याप्तिः क्षेमपुण्येषु कुशलमित्यनेकार्थः अकुत्सितं शोभनं चर्म तस्य योगः अन्यथाकुशलं अक्षेमजरा तेन योगो नास्तीति वा केचिदसिपरिवारेषु कलङ्कयोग इति पठन्ति तत्र कलङ्कः श्यामिका अन्यत्र दोष इत्यर्थः. L. 3. कुचभङ्गेषु. Com.=पयोधररचनायां. 'Lines painted on the breasts.' Compare note at p. 13, l. 20, and कुचकृष्णागुरुपङ्कपत्त्रलता p. 57, l. 11. B reads here असिपरिवारेषु कोषगुप्तिः वक्रता कामिनीनां कुचपत्त्रभङ्गेषु. Edd., असिधारासु कोषगुप्तिः कामिनीकुचपत्त्रभङ्गेषु वक्रता. C. as in text, but with कुचपत्त्रभङ्गेषु. L. 4, पृथिव्यामासीत्. Com. has at the beginning of its explanation of the clause इदं पृथिव्यां नासीत् तदेव दर्शयति गिरीत्यादि. With the नासीत, if it is not a mere mistake, compare the reading at p. 6, l. 15; and see the note there. L. 5. च. Edd. omit.—शास्त्रकलावगाह. So also C. B. शास्त्रकलापावगाहन. Edd., शास्त्रकलाकलापावगाहन. L. 6 भारनौकर्ण. Edd., भारैकनौकर्ण. L. 8. सेतुः. Edd. सिन्धुः. L. 9 महासत्त्वः. Edd., महासत्त्वनिवासः.—जरासंध इव घटितसंधिविग्रहः. "Jarâsandha was a son of Bṛihadratha and king of Magadha. Bṛihadratha had two wives, who after being long barren brought forth two halves of a boy. These abortions were regarded with horror and thrown away. A female man-eating demon named Jarâ picked them up and put them together to carry them off. On their coming in contact a boy was formed, who cried out so lustily that he brought out the king and his two queens. The Râkshasî explained what had happened, resigned the child, and retired. The father gave the boy the name of Jarâsandha because he had been put together by Jarâ."—*Dowson's Classical Dictionary*. (*b.*) Com., पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं विग्रहस्य शरीरस्येति घटितसंधिविग्रहं यस्य जरासंधस्येति द्वितीयो बहुव्रीहिः. L 10. धर्मप्रभवः. Com., धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभवः उत्पत्तिर्यस्मात् पक्षे धर्मात्प्रभवो यस्येति विग्रहः. L. 13. दमनक इव नलस्य. Edd. दमनक इव भीमस्य सुमतिरिव नलस्य. L. 17. तं च समासाद्यैस्यादि.. Compare अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपमुज्झन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राजलक्ष्मीः. p.110

l. 12., L. 19. परिक्षेप. Edd., परिखा. L. 22. सकलजगदभय-प्रदानयज्ञदीक्षायूपेन. Text of A, सकलजगदीक्षाभयप्रदानयज्ञदीक्षायूपेन. Com., सकलजगतः समप्रविष्टपस्य यदभयदानं तदेव यज्ञदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन. Edd., सकलजगदभयप्रदानशौण्डेन रणयज्ञदीक्षायूपेन. L. 23. केयूरदण्डेन बाहुना. Edd., केतना बाहुदण्डेन,—सप्तद्वीपवलयाम्, Edd., सकल for सप्त.

P. 57, L. 3. प्रायः. Edd., प्रायशः. L. 5. जर्जरित. Com.=ग्रथीभूत. L. 7. कुङ्कुम. B, कुङ्कुमवास. Edd. कुङ्कुमपटवास.—लोचन., Edd., लोललोचन. L. 8. नख. Edd.; नखर. L. 9. दष्टाधराधूतेत्यादि. B, C, D and Edd., धुत for धूत. Com., दष्टो खण्डितो योधरः रदच्छदः तेन आधूतं कम्पितं यत्करतलं तेन चलन्ति यानि मणिवलयानि तेषां यः कलकलोव्यक्तध्वनिः तेन रमणीयं मनोहरं. Edd., रमणीयं रतिरभस° for रमणीयमतिरभस° and चरणतल for चरण. L. 10. दन्तपत्र. Com.= कर्णाभरणानि. L. 11. उल्लसितकुचकृष्णागुरुपङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम्. Com., उल्लसितेति संभोगावस्थायां उल्लसिता उल्लासं प्राप्ता ये कचा पयोधराः तेषु कृष्णागुरुः काकतुण्डः तस्य यः पङ्कः कर्दमः तस्य पत्रलता. पत्रभङ्ग्यः ताभिराङ्कितः चिह्नितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन्. L. 12. गोरोचना. B, C and D, रोचना. L. 14. विनिर्गताभिः. Text of A adds इव. L. 16. कनकशृङ्गकोशैः. Com.,=सुवर्णघटितशृङ्गसंघातैः. Ed. 2 has the note शृङ्गाकारः कोषः जलगुप्तिस्थानम् (पिचकारी). L. 17. चटुल. Com.,=मनोहरः. Cf. its use, p. 59. l. 1. L. 18. कुसुमचारम् A B, कुसुमसारम्. Com., पुष्परहस्यं. B C कुसुमासारं. Edd., कुसुमनिकरशारम्, Ed. 2 adding the note शारं चित्रवर्णम्.—पूर. Edd. omit. L. 19. जर्जरित. Com.,=क्षीण. L. 22. Read भङ्गुर.—परिहार्य. Com.=कङ्कणम्. L. 23. बकुलकुसुमावलिभिः संयतचरणः. Edd., बकुलकुसुमावलीसंयतचरणः.

P. 58, L. 1. दिवसम्. 'A whole day long.' Com.,=प्रतिदिवसम्.—कामिनीगण्डूष.° Text of A, कामिनीनां गण्डूष°. L. 3. संक्रान्तालक्तक. Edd., संक्रान्तालक्तकरसः. L. 4. मुसलायुधः. A name of Balabhadra. MSS. write मुशलायुधः, and Edd., मुषलायुधः.—चन्दनधवलः. (*a*) 'White with sandalwood powder,' (*b*) 'white as sandalwood powder.'—With the कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममाल, compare वनमालेव मुसलायुधस्य p. 59, l. 17. L. उल्लसत्. B and C, समुल्लसत्. Edd. omit the word. 6. मदकल कान्तं विक्रचवनलता°. So B, C, D and Edd. Text of A omits the words. Com., मदकलः

मदेन कल। मनोहरः विकस्वराणि यानि वनलताकुसुमानि. L. 7. क्वणित Edd., क्वणन्. L. 11. विघट्टितकनककपाटप्रकट°. A in text, विघटितकनककपाटं प्रकट°. Com., विघटितेति उद्घटित[ं]स्वर्णकवाटं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणं प्रकटा वातायनाः स्पष्टगवाक्षा येषु. L. 12. पारापतैः. The spelling of Com., B and C. Text of A, D and Edd., the more common पारावतैः. L. 14. मनोहरतमम्. B, C. and Edd., मनोहरम्. L. 15. अनाविलम्. Com.,=अनाकुलम्. L. 17. मही. Edd., महीमण्डल.—उपभोग. Edd., संभोग. L. 19. निमित्तेषु. 'When there was occasion.' Com., तथाविधकारणेषु. L. 21. चक्रे. Edd., चकार, Ed. 2 giving चक्रे as a variant. L. 22. चलित. Edd., चापलित. Ed. 2 giving चलित as a variant. L. 23. नृप. B and Edd. omit.

P. 59, L. 1 संघट्टित. Edd., संघटित.—चलिते चलित°. Edd. चलति (for both words). Ed. 2 giving चलिते and चलति चलित° as variants For the repetition of the word compare the passages at p. 73, l. 1, p. 79, l. 10, and p. 193, l. 6. L. 5, शब्दनिर्भराः. Edd., शब्दानिरन्तराः. L. 8. विनिवेशित. Edd., निवेशित. L. 9 कालः. B कश्चित् कालः. L. 10. सुतमुख. B, तोक. C. तोकमुख. Edd., नयनमुख. L. 11. निष्फलपुष्पदर्शनम्. Compare the figure at p. 20, l. 14. —अभूत्. B and Edd., अभवत्. L. 13. विजह्रे. This is the reading of the Edd. A, B, C. and D, विजध्रे. Com. of A,=विरक्तं बभूव. L. 16 अथ तस्य. Edd., अथास्य. L. 18. पादपस्य. B. and Edd., कल्पपादपस्य, Ed. 2 mentioning also the reading पादपस्य. L. 22. स तदावासगतः. Text of A, B and D omit स. Com., एकदेति एकस्मिन समये स तारापीडः. Edd., स तदावासमुपगतः. Ed. 2 mentions a reading राजा राज्ञीनिवासमुपगतः. L. 23. स्तिमितदृष्टिना. Edd., स्तिमितदीनदृष्टिना.

P. 60, L. 4. सुनिबिड. B and Edd., निबिड.—रुदन्तीम्. Edd. omit, Ed. 2 giving रुदतीम् as a variant. L. 4. ददर्श. Edd., देवीं ददर्श.—प्रत्युत्थानाम्. Com. reads अभ्युत्थानाम्. Edd., प्रत्यभ्युत्थानाम्. L. 5. बाष्पकारण. Edd., बाष्पवेगकारण. L. 13. कृष्णागुरुपत्त्रभङ्ग. For the meaning of पत्त्रभङ्ग see note on p. 13, l. 20; and compare the use of पत्त्रलता in कुङ्कुमपत्त्रलतं below, l. 16. L. 19. असंयमित. Edd, असंस्कृत.—ललाटरेखाम्. Edd., अलिकलेखाम्, L. 21. कुसुमरहितः. Edd. omit. L. 23. श्वासमरुतः. B. श्वासमारुताः, Edd., निश्वासमारुताः.

P. 61, L. 1. अतिनिपुणमपि. Text of A omits अपि. Com., अतिनिपुणं अति चतुरं चिंतयन्नपि विचारयन्नपि. L. 2. स्खलितमन्यमन्यात्मनस्त्वयि B. स्खलितमन्यात्मनस्त्वयि विषये. L. 3. जीवितं च. B and Edd omit च. It is also not repeated in Com.—अभिधीयमाना B, D and Edd. add अपि. L. 4. विलासवती. Edd. pu विलासवती after प्रतिवचनं प्रयेदे, as they read for प्रतिवचः प्रतिपे L. 6. ताम्बूलकरङ्कवाहिनी. "Native princes keep even no a special servant who has the betel leaves, betelnut, &c., i his charge, and offers them to his master when required Formerly this office was given only to very trustworthy an confidential servants, no doubt in order to prevent th administering of poison with the betel." *Kielhorn's Not to Panchatantra I.*, p. 67, l. 5.—सततप्रस्यासन्ना. Text of A omits.

L. 10. दानवश्रीरिव सततनिन्दितसुरता. Cf. असुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरत p. 12, l. 3. L. 11 शयन. Edd., शयनासन. L. 15. न सन्ति लोका शुभाः. Edd., गतिर्नास्ति न वा सन्ति लोकाः शुभाः. L. 21. देवि किम क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि. Cf. अप्रतिविधेये तु किं विधातारि करोमि. p 63, l. 16.—अतिमात्रमलं रुदितेन. Com., अतिमात्रं रुदितेन=अत्यं न्तरोदनेन. Edd., अलमतिरुदितेन. If our reading is right the con struction bears some analogy to that commented on at p 66, l. 11. L. 23. अभाजनमस्माकं हृदयम्. Compare अभाजनं वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम्. There is a curious parallel to thi use of भाजनम् in the English expression, vessels of grace, 'vessels of wrath,' &c., taken from the English translatio of the Bible to describe men who are the objects of divin favour or wrath.

P. 62, L. 1. कृतम्. Edd., विहितम्. L. 3. मानुष्यके. Com.=मनुष्यजन्मनि 4. गुरुषु भक्तिम्. Text of A, गुरुभक्तिं, Com., हे देवि हिताहितप्राप्तिपरिहा रोपदेष्टारो गुरवः तेषु पूर्वावस्थातः अधिकाम् आधिक्येन भक्तिम् आराध्यत्वे ज्ञानं कुरु विधेहि. L. 5. सपर्यासु. Edd., परिचर्यासु. Cf. तत प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव I 64, l. 1. L. 6. श्रूयते. A. श्रूयन्ते. L. 7. पुरा. B. omits —प्रभावात्. Edd., प्रसादात्, Ed. 2 mentioning a reading प्रसाद प्रभावात्.— मगधेषु. Ed. 2, मगधेशो.—जनार्दनस्य जेतारम्. Ed 2 gives as a variant जनार्दनप्रतिमम्. L. 8. अतुलभुजबलमप्र

तिरथम्. Edd., अतुलबलपराक्रमम्, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 9. परिणतवया:. Edd. add. अपि. L. 12. महामुनिसेवा भवति. So B and D. A, महामुनिजनसेवा भवन्ति. Edd.; महामुनिजनसेवा, omitting the verb. Ed. 2 mentions the reading भवति as a variant. L. 13 देवि. Edd. omit.—आपाण्डु. Edd., आपाण्डुर. L. 15. हरिष्यति पूर्णपात्रं. 'Carry off the reward for the good news they have brought.' Com., पूर्णपात्रं पूर्णानकं हरिष्यति गृहीष्यति उत्सवेषु सुहृद्भिर्यत् बलादाकृष्य गृह्यते वस्त्रमाल्यं च तत् पूर्णपात्रं पूर्णानकं चेति कोष·. Compare स्वयमेव शुकनासस्योपरीयं पूर्णपात्रं जहार p. 73, l. 17. L. 17. निहितरक्षाघृत. Com., स्थापितो रक्षया युतो घृतबिन्दुः. Edd. निहितरक्षाघृतमधु. With रक्षाघृत compare रक्षासंविधान, p. 68, l. 3, and रक्षापरिक्षेप, l. 7. of same page.—°बिन्दुनि तालुनि विन्यस्त. Edd., बिन्दुतालुविन्यस्त.

L. 18. भूतिलेशः. Compare भूतिलिखितपत्रलता p. 68, l. 6. B and Edd., भूतिलेखः, Ed. 2 giving भूतिलेशः as a variant. चित्र. Edd., चित्रित. L. 20. अन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिः. Compare वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्ती p. 137, l. 19. L. 21. वन्दितः Edd., अभिनन्दितः. L. 22. क्षिति. Edd., क्षितितल.

P. 63, L. 1. अवस्थः Edd., आरम्भः, Ed. 2 giving अवस्थः as a variant —स्फटिकमणि°. Edd., स्फटिकमणिमय°. L. 2. अन्तःपुर. Edd., अन्तःपुरिका. Com., अन्तःपुरे अवरोधे यः नूपुरस्य—&c. L. 3. कलहंसकान्. Text of A omits कल.—कक्षान्तरप्रधावित:. B, कक्षान्तरप्रधावितामृ. L. 5. स्थलकः. D स्थलांकः. Com., B and Edd., स्थलः.—मुखडिण्डिम. B, कोमलमुखडिण्डिम. Edd., कोमलमुखरवडिण्डिम.—अनित. Edd., आत. L. 7. लीलाक्रीडाः. D and Edd., लीलाम्. Ed. 2 gives a variant क्रीडाम्. L. 8. युगल, Edd. omit. L. 9. चञ्चल. B and Edd., लोल.

12. मे पुरःपर्यटिष्यति सभान्तरेषु. So D. Edd., मम for मे. B, सभान्तरे for सभान्तरेषु. A, सर्पिष्यति (Com.=पुनः पर्यटनं करिष्यति) for पर्यटिष्यति.

13. इत्येतानि॰च. The च is not repeated in Com. Edd., इत्येतानि चान्यानि. Compare our reading at p. 164, l. 23.—प्रयान्ति. Edd., यान्ति. L. 15. शून्यमिव. Edd., शून्यमेव.—पश्यामि राज्यम्. Edd., अखिलं पश्यामि जीवितं राज्यं च. Cf. p. 61, l. 3., where that phrase occurs. L. 16. अयम्. Edd. omit. L. 19. उपमानम्. Edd., तुल्यम्. L. 21. अपनोद. Edd., अपनोदन. L. 23. कांक्षा.

B, शोकवेगा. D and Edd., शोकविगा.—यथाक्रियमाणाभरण°. A, यथ क्रियमाणमाभरण° a reading which is also given as a variant b Ed. 2. Com., यथेति यथा पूर्वोक्तप्रकारेण क्रियमाणो विधीयमानो यः आ रणपरिग्रहः विभूषणस्वीकारः स एव आदौ यस्मिन्नेवंभूतं दिवसव्यापारं दिन त्यम् अन्वतिष्ठत अकरोत् यथाक्रियमाण may be translated ' usua as यथासमीहित in यथा समीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता, in p. 70, l. may be translated ' desired. '

P. 64, L. 1. दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत. Edd., वासरव्यापारमकरोत्. L. 2. सपर्य सु. Edd., परिचर्यासु, as at p. 62, l. 5.—आदरवती, ' Energetic Kern quotes अन्वेष्टुमादरमकरवम् p. 152, l. 15. B, अधिकमादरवत L. 3. कुतश्चिच्छुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार. Text of omits these words. Our reading is that of Com., B and I except that B omits one तत्. Edd., कुतश्चित् शुश्राव बतं तत्त कतृष्णया सर्वं चकार. L. 5. धवलाम्बरशुचिमूर्तिः. Edd., धवलाम्ब शुचिमूर्तिः.—उपच्छदेषु. Edd., उपच्छन्नेषु. L. 6. मुसलशयने (MS. श् for स्). B, शयनेषु. Edd. भूतलशयनेषु. Com., मुशला अयोग्राणि तेषां शयनेषु. L. 8. वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानाम्. D an Edd., वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गला. L. 9. तिलपात्राणि. A, तिलपात्रा Com.,=तिलपर्णाकृतिरूपाणि. L. 11. पक्ष. Edd., omit., Ed. mentioning it in a note.—चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि. B चतु थस्नपनमङ्गलानि. Edd., चतुष्पथेषु स्नापनमङ्गलानि. L. 12. वि चित्रदेवता. Edd., विविधदैवत.

—दर्शितप्रत्ययानि. Com., दर्शितः प्रकाशितः प्रत्ययो विश्वासो यैः ता प्रत्ययः अनुष्ठानानुरूपं देवतावचनमिति वा यद्वा मातृगृहाणि (previous rightly explained as=महेश्वरीप्रभृतिदेवतानां गृहाणि) अभिमतमातृ भवनानि. प्रत्यय means here not ' confidence,' but ' that whi (a sign or deed or prophecy fulfilled) inspires confidenc Compare in Panchatantra I. (page 38, l. 11. Bombay San krit Series Edition) ततश्च तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोध ग्गो गृहं प्रविश्य तामाह, and below in the same passage तदद्य स संजातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमि. Kielhorn's note on दृष्टप्र there is " ' one who has seen conviction,' *i. e.*, one who h seen with his own eyes what convinces him (of the truth rumours heard before)." B, D, and Edd., दर्शितप्रत्यादेशानि, E 2 with the note प्रत्यादेश आविर्भावः. L. 15. स्नाता. Com., कृतस्नाना. Edd., कृतस्नाना, Ed. 2 giving our reading as

variant.—अखण्ड. Compare अखण्डिताननमत्स्यपटल p. 68, l. 13. Edd., अखण्डित. B, अखण्डासित. Compare सितशालिसिक्थ p. 68, l. 12. L. 16. रजतपात्रे परिगृहीतम्. Edd., रजतपात्रपरिगृहीतम्.—अपरिमितेति. (MS. of Text has लाल for लाज). Edd. agree with this reading except that they omit बलि. B, अपरिमितधूपविलेपां पललपायसबलि लाजकलिताम्. L. 17. अम्बादेवी. Edd., ज्येष्ठादेवी. L. 18. उपाहृत. Edd., उपहित. L. 19. विप्रश्निका. Com., शुभाशुभप्रकाशिका स्त्री विप्रश्निका. L. 20. अनेकेति. Com. अनेके ये वृद्धाः स्थविराः तेषां परंपरा परिपाटी तया तस्यां य आगमः प्रसिद्धिः तदागतानि यानि रहस्यानि तत्त्वानि अङ्गीचकार स्वीचक्रे परिपाट्यां यः आगमः मन्त्रशास्त्रं तदागतानि रहस्यानि वा. B, परंपरागतानि, Edd, परंपरासमागतानि for परंपरागमागतानि. L. 21. द्विजजनम्. B, द्विजजन्म. Edd.; द्विजगणान्. L. 22. पुण्यकथाः. Edd., पुण्याः कथाः. Cf. p. 93, l. 14. L. 23. भूर्जपत्र. A, भूर्यपत्र. B, भूर्ज.—करण्डकान् B, दंडकान् Edd., गण्डकान्.

P. 65 L. 1. प्रतिसर. Edd., परिसर. Com., प्रतिसरकङ्कणं. With रक्षाप्रतिसर compare रक्षाघृत. p. 62, l. 17, and the references given there. —ओषधि°. A, औषधी°. B and D, ओषधी°. Ed. 2, ओषधि.—सततमुपश्रुत्यै &c. Com., उपश्रुत्यै रजकादिवाक्यार्थं विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ देवप्रश्न उपश्रुतिरिति कोषः नादांत तन्निमित्तानि तदुक्तशकुनानि. जग्राह अग्रहीत्. L. 2. तन्निमित्तानि. Cf. below l. 17. शुभानि निमित्तानि. L. 3. निशि. Text of A omits. Com. cites it immediately before समुत्ससर्ज, and it has that position in B and D. Edd. reads it after शिवाभ्यः.—आश्चर्याण्याचार्याणाम्, Text आश्चर्याणाम्, for आचार्याणाम्, which word B omits.

P. 65, L. 4. शिवबलिम्. Edd., शिवाबलिम्. L. 5. च. Edd. omit.—क्षीणभूयिष्ठायां रजन्याम्. See note below on l. 18. L. 6. अल्पशेष. D and Edd., अल्पावशेष.—पारापत. So here Com. of A and B. Text of A and D, पारावत. Cf. p. 127, l. 5.—धूम्रे. Edd., धूसरे. —सितप्रसाद. So Com. of A and D. Text of A, and Edd., सितप्रसाद, Ed. 2 recognising सौधसितप्रासाद as another reading. B, सौध. L. 7. वलयम्. B and Edd., पल्लवम्. D, वल्लवं (sic) corrected into पल्लवं L. 9. स्फीततरेण. D, स्फातीरकेण.—समाहूय शुकनासाय. So text of A, B and D. Com. does not cite शुकनासाय. Edd., सबहुमानं शुकनासमाहूय. L. 10. स तं समुपजातहर्षः. D, स तु श्रुत्वा समुपजातहर्षः. Edd., समुपजातहर्षः स तम्. L.

11. प्रजानां च. Edd. omit. L. 12. असंदेहम्. D and Edd., असंशयम्.—अनुभवति. B, अनुभवतु. D and Edd., अनुभविष्यति, Com., अनुभवति अनुभविष्यतीत्यर्थः वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति. L. 13, अथ. D, अथापि.—सकल. D and Edd., धवल, Ed. 2 giving सकलधवल as a variant.—शान्त. D and Edd., प्रशान्तं. L. 14 विकचं चन्द्रकला°. D and Edd., विकचचन्द्रकला°.—आलोलकेसरसहस्रजटालं मकरन्दबिन्दुसीकरवर्षि. So also D, but with जटिलं for जटालं. B, आलोलकेसरसहस्रजटालमकरन्दं मधुसीकरवर्षि. Edd. आलोलकेसरसहस्रजटिलमकरन्दबिन्दुसंदोहवर्षि. Ed. 2 mentions a reading मधुसीकरवर्षिसितपुण्डरीकम्. L. 16. A omits हि.—अप्रपातीनि Edd., अप्रजातानि. Ed. 2 mentions a reading आनन्दपातीनि. L. 17. निमित्तानि. Com.,=अक्षिस्फुरणादीनि. Cf. तन्निमित्तानि च. अमाह l. 2.—किं चान्यत्प्रियतरमधिकमानन्दकारणतो भविष्यति Edd., किं वान्यत्प्रियतरं परमानन्दकारणमतो विद्यते. L. 18. अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः. Edd., हि for च. Hall (Introduction to Vasavadata, p. 30) quotes a statement of his commentator to the effect that dreams at dawn are accomplished within ten days. See his note and references —निशावसानसमयदृष्टाः. Edd., निशावसानसमये दृष्टाः. L. 19 नचिरेण. B, अचिरेण. Edd., न चिरेणैव.—सर्व. Edd. omit, Ed. 2 giving it as a variant. L. 20. काल. D and Edd. omit, Ed 2 giving it as a variant. L. 21. अविच्छिन्नसंतानां an expression which recurs, if our reading there is correct, at p. 135, l. 23

P. 66, L. 3. क्षेन. Edd. add च.—L. 4. सा सुतरामराजत. B. omits सा. D and Edd., सुतरामराजत देवी.—दर्पणश्रीरिव. B and Edd. add च L. 5. शनैः शनैः A in text, सा शनैः, in Com., सा शनैः शनैः. B सा शनैः शनैः L. 6. प्रतिदिनम्. D and Edd., प्रतिदिवसम्. L. 7 विजृम्भिकम्. Edd., जृम्भिकम्.—आजिह्मितलोचना सालसं. This is the reading of the Commentary of A. So also D with जिह्मित. There is a somewhat similar arrangement of words at p. 190, l. 23, स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठां सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह Text of A writes लोचनामालसं. B and Edd., °लोचनं सालसं Ed. 2 giving आमीलितलोचनं as a variant. L. 8, तयावस्थाम्. D. °तामवस्थां.—अहरहः Edd. omit Ed. 2 mentioning it as a variant —स्वयम्. Edd. omit. Compare स्वयमुत्प्रेक्ष्य, p. 67, l. 6.—अनेकरसवाञ्छितपानभोजनाम्. Com., अनेके बहवः तिक्तादयो रसाः आ

स्वादहेतवो यस्मिन्नेवंभूतं वाञ्छितं ईप्सितं पानं द्राक्षापानकादि भोजनमशनं च यस्याः सा तां. B, अनेकवाञ्छितपानभोजनः, which would have to be construed with परिजनः. D and Edd., अनभिनन्दितपानभोजनाम्. Ed. 2 gives our reading (but with वञ्छित for वाञ्छित) in a note. L. 10. परिजनः. B अन्तःपुरिकाजनः. L. 11. सदा राजकुलसंवासचतुरा सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा. Com., सदेति सदा सर्वदा राजकुले नृपपरंपरायां संवासः अवस्थानं तत्र चतुरा दक्षा तदन्वेष्यदृष्टस्य तदभावादित्याह सदेति सर्वकालं च राज्ञा यः संनिकर्षः संबन्धः तत्र प्रगल्भा पण्डिता. Edd., सर्वदा for the second सदा. B, सदाचारा राजसंनिकर्षप्रगल्भा for सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा. सदा is in both clauses to be taken, as far as the sense goes, with the first members of the compounds, which is a somewhat remarkable construction. The position of सततं in the clause सततं मनसि विपरिवर्तमानत्वात्, p. 67, l. 4, is somewhat analogous. L. 12. महत्तरिका. A title still given to the chief women in the women's apartments. Com., वयसा अतिशयिता महती महत्तरिका स्वार्थे कः. Ed. 2 has the note महत्तरिका अन्तःपुरे विश्वासमाहात्म्या. B reads महान्तःपुरिका सा. L. 14. अवसेक. Edd., अभिषेक. Compare अवसिक्तैः below l. 16.—परिगृहम्. Edd., परिवृतम्. L. 15. फण. B, D, and Edd., फणा.

16. अवसिक्तैः. Edd., अभिषिक्तैः. Compare above, l. 14. परिमितैः. Compare तत्कालं विरलजनेपि राजकुले, p. 15, l. 11, and तत्कालसेवासमुचिते च विरलविरलेन परिजनेन below, p. 67, l. 23. Text of A omits the word. Com., प्रधाननरेन्द्र अनुरूप अंश परिमित स्तोकैः. L. 17. अनुल्बण. Edd. नात्युल्बण. L. 19. विदितं . अकार्षीत्. 'Made known.' B, D and Edd. have विदितविलासवतीगर्भवृत्तान्तं for विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं. L. 22. (join सद्यःप्रकट°) प्रकट. Edd. प्रकट. Ed. 2 mentions a reading प्रकटप्रकट. D प्रगूढ. L. 23, स्थलस्य. Edd. मूलस्य.

P. 67, L. 2. अनालोकित. B. अनालोचित. L. 3. हर्षप्रकर्षम् B and D, तं हर्षप्रकर्षम्. L. 4. विपरिवर्तमानत्वात्. Edd., वर्तमानत्वात्. L. 7. तस्मिन्. Edd. omit, Ed. 2 giving it as a variant. L. 8. अत्यन्तम्. Edd. omit. Ed. 2 gives as a variant अत्यन्तोत्फुल्ल°. D, समुत्फुल्ललोललोचना, omitting the previous अत्यन्तम्. L. 10. आनन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकं. So B and Edd. A, आनन्दजलपरिप्लुततरलतारकं. D, आनंदजलपरिप्लवतरलतारकं.—A, महत्प्रकर्षकारणम्.

Com., प्रमोदस्येति शेषः. L. 11. उत्सुकोत्सुकम्. Edd., उत्सुकम्. L. 15. अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम्. Compare आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् p. 61, l. 22. L. 16. असंभावितम्. Com. = अयोग्यम्. L. 22. दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरता. See note to p. 164, l. 4.—अभिनन्द्यमानः. Com., = आनन्द्यमानः B, अभिवन्द्यमानः. L. 23. तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेन. See note on p. 66, l. 16, and compare also note on p. 16, l. 21.

P. 68, L. 1. समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिः. Edd., समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम्. L. 3. तत्र च. &c. Construe तत्र च वासभवने. (l. 6) शयनतलमधिशयानाम् (l. 11) क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम् (l. 16), &c. &c. विलासवतीं ददर्श p. 69 l. 1.—सुकृतरक्षासंविधाने. Com., सुकृतेति सुष्ठु शोभनं कृतं रक्षासंविधानं पापपाखण्डशाकिनीडाकिनीप्रभृतीनां प्रवेशप्रतिबन्धकर्माणि मन्त्रायौषधप्रकारो यस्मिन्. Edd., तत्र वसुकृत°, a mistake for तत्र च सुकृत°. But Ed. 2 follows with तत्र बहुकृत°. With रक्षासंविधान compare रक्षापरिक्षेप below, l. 7, निहितरक्षाघृतबिन्दूनि तालूनि, p. 62, l. 17, and रक्षाप्रतिसर p. 165, l. 23. L. 4. पूर्णकलशाधिष्ठितद्वारपक्षके &c. Com. points to another reading, अधिष्ठितं पक्षकं पक्षद्वारं यस्मिन्. B reads पूर्णकलशाधिष्ठितं द्वारपक्षकपत्यग्रलिखित°. Compare द्वारावस्थितसितपूर्णकलशं भवनम् p. 96, l. 13.—मङ्गल्यालेख्य. B, मङ्गल्यलेख्य. L. 5. उज्ज्वलित. B and Edd., उज्ज्वल.—भागमनोहारिणि. B and D, भागे मनोहारिणि.—उपरचितसितवितानै वितानपर्यन्त°. Edd., समुपरचितसितवितानपर्यन्त°. Compare, for the repetition of वितान, अभालंकारेणालंकृतमभालंकारनिहित, p. 79, l. 10.—अवबद्ध. D, अवसक्त. Ed. 2 mentions a reading स्थित. L. 6. वासभवने. Text of A, वासभुवने. वासभवन is a bedroom. Compare its use at p. 65, l. 9, and that of वासगृह p. 70. l. 4.—भूतिलिखितपत्त्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम्. Com., भूतीति भूत्यै ऐश्वर्यार्थं लिखिता या पत्त्रलता पत्त्रफलान्विता कल्पलता तया कृतो रक्षायाः गर्भरक्षायाः परिक्षेपो दार्ढ्यं यस्मिन्। दृश्यते हि देशविशेषे सयोगर्भसंभूत्यर्थं प्रथम कृतो नवोढायाः फलपत्त्रान्वितकदलीछाया क्रियते । गर्भानन्तरं च पर्यङ्के उत्तरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा फलपत्त्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुष्ट्यर्थं वृद्ध्यर्थं च क्रियते. पत्त्रलता is the same as पत्त्रभङ्गः. Cf. स्तवदभुजललवधौतकुङ्कुमपत्त्रलतं p. 60, l. 16. The explanation of परिक्षेप is wrong. With रक्षापरिक्षेपम् compare इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखाकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारम्

p. 39, l. 16, and the expressions quoted above on l. 3. B reads भिन्निलिखित and Edd. भूर्मिलिखित for भूतिलिखित. D भूतिविलि° corrected into भिन्निलि°. भूति must be explained as in विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशः p. 62, l. 18, and not as in Com. शिरोभाग.° the reading of D. A and Edd., शयनशिरोभाग°. Com., शयनेति शिरोभागे विन्यस्तः स्थापितः धवलश्चन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलकलशो यस्मिन् । इयं च देशरीतिः । तदुक्तमन्यत्र निद्राकलशो रूप्यमयः सर्वेषितः शिरोभागे अहर्निशं पूर्णजलः स्थाप्यते इति. Compare पूर्णकलशाधिष्ठितद्वारपक्षके above l. 4, and the passage at p. 64, l. 6.—आबद्धविविधौषधिमूलयन्त्रपवित्रं. Com., आबद्धेति आबद्धानि संयतानि विविधानामनेकप्रकाराणामौषधीनां मूलानि यन्त्राणि चक्रव्यूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रभृतीनि यस्मिन् तत्. B, आबद्धविविधौषधिमूलपत्रं, and D, आबद्धविविधौषधिमन्त्रयन्त्रं, both omitting पवित्र. Edd., आबद्धविविधौषधिमूलमन्त्रपवित्रं. L. 8. अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्. Com., अवेति अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षितानि रक्षार्थं कात्यायनीनां शक्तीनां (in that order. Parab's शक्तीनां कात्यायनीनां is a correction) वलयानि बहिर्निर्मितानि यस्मिन् तत्.

9. अवलम्बितबालयोक्त्रमथितलोलपिप्पलपत्रम्. Text of A. अवलम्बितबाल°. Com., अवेति अवलम्बितानि बालानां केशानां योक्त्रं मध्यबन्धनं तेन ग्रथितानि गुम्फितानि लोलानि चञ्चलानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थदलानि यस्मिन्. B अवलम्बितवलयोद्ग्रथितलोहितपिप्पलपत्रम्. Edd. also have लोहित for लोल; and Ed. 2 mentions a reading दल for पत्र. This last is also D's reading. –आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्. Com., आसक्ता अन्योन्यं संलग्ना हरिता नीला अरिष्टपल्लवाः निम्बकिसलया यस्मिन्. L. 10. पादपीठ. 'Sockets.' B, पादपीठा. L. 11. गर्भोचितं. Com., गर्भवत्यवस्थायां उचितं योग्यं. कनकपात्रपरिगृहीतैः ....अन्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतरणकमङ्गलां. Balakrishna, कनकपात्रेत्यादिविशेषणविशिष्टैः पूर्णभाजनैः क्रियमाणावतरणक- (MS. 1 omits क) मङ्गलामित्यन्वयः । प्रत्यग्रापिशितं नूतनमांसम । प्रत्यग्रेति अवच्छिन्नेत्यादि च मत्स्यपटलविशेषणम् । पटलैरिति च क्रियमाणान्वयि । पटलकप्रज्वलितैः शीतलप्रदीपैश्च क्रियमाणेत्यन्वयः । पटलकं दीपाच्छादकसूक्ष्मवस्त्रपुटकम् । शीतलं मधूच्छिष्टादि तन्निर्मिताः प्रदीपाः शीतलप्रदीपाः (MS. 2 omits शीतलप्रदीपाः) । अवतरणमङ्गलं भूतग्रहादिनिवारकं (MS. क) मङ्गलम् । अवतरणं च भूतादिग्रहे वस्त्राञ्चलार्चन इति विश्वः. Com., (wrongly), पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह । अन्तारिति अन्तःपुरसक्ताः याः जरत्यो वृद्धा योषितः तासां जनेन समुदायेन क्रियमाणं विधीयमानं अवतरणकमङ्गलं

यस्याः तां अवतरणकमङ्गलं उत्तारणमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीदृशेन । आचारः कुलाचारः तत्र कुशलेन अभिज्ञेन । तानेवाह । कनकेति कनकस्य सुवर्णस्य पात्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैः आत्तैः अविच्छिन्नाः अविच्छेदं प्राप्ताः *विरलावस्थिताः अनिबिडतया स्थिताः ये दध्नः लवाः खण्डाः तैः जलेति जलतरंगाः पानीयकल्लोलाः तद्वत्तरलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्थानां पक्कौदनानां शालिलाजानां वा निकराः समूहाः तैः अग्रथितेति अग्रथितानि अगुम्फितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः पूर्णानि भृतानि भाजनानि यैः शालिविशेषणं अखण्डितेति अखण्डितम् अच्छिन्नम् आननं मुखं येषामेवंविधैः मत्स्यपटलैः मीनसमूहैः कीदृशैः मत्स्यमं तत्कालीनं यत्पिष्टितं मांसं तस्य पिण्डाः प्रसिद्धाः तैः मिश्रैः मिश्रितैः पुनः कैः शीतलप्रदीपैः कर्पूरप्रदीपैः कीदृशैः पटलके रक्तवस्त्रनिर्मितगृहे मण्डलके वा प्रज्वालितैः उद्दीपितैः अविच्छिन्नेति अविच्छिन्ना अत्रुटिता या जलधारा तस्याः अनुगम्यमानः अनुष्ठीयमानो मार्गो येषां तथा तैः गोरोचनेति गोरोचना प्रसिद्धा तया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्षपैः श्वेतसिद्धार्थैः पुनः कैः सलिलस्य जलस्य अंजलयः तैः. L. 13. अग्रथितकुसुम D, ग्रथित.—D, रजतकनकपात्रैः पूर्णभाण्डैरखण्डितानन. L. 21. D, अम्लानकमल. L. 23 अनुपहतम्. Com=अच्छिन्नाम्.

L. 69, L. 2. वाम जानुविन्यस्तहस्तपल्लवाम्. Com., गर्भवतीज्ञापकं लक्षणम्,—Text of A, प्रबल. L. 3. अत्यादरेण. Com.,—अतिप्रयत्नेन. Compare note on p. 64, l. 2. L. 4. तस्मिन्नेव शयनीये. After explaining this rightly, Siddachandra has a refereuce to previous commentators of the book which should be noted, केचित्तु स्त्रीपुरुषयोरेकत्रावस्थितिर्न युक्तेति तस्मिन्नेव शयनीये शयनसंबंधिगृहे पृथगासने राजा उपाविशदित्यर्थमाहुः. L. 5. पादे. B, पट्टे. Compare Com. of A, प्रमृष्टेति प्रमृष्टं उज्ज्वलीकृतं यत्सुवर्णं तस्य चारवः मनोहराः पादा यस्मिन् क्वचिच्चारुपट्ट इति पाठस्तत्र चारुः सुंदरः पट्टः दृढबन्धो यस्मिन्नित्यर्थः. Edd., पदे.—आसन्ने शयनान्तरे. B, आसन्नशयनान्तरे. So also D. by a correction from our reading. L. 9. दशनांशु. Text of A दशनांशुक. L. 10. अनुबध्यमाना. Edd अनुरुध्यमाना, Ed. 2 giving our reading in a note.—किम् Edd add नाम. L. 13. Write भूभुजां पतिरेनां. L. 14. यदि. Com of A reads यद्, the note being यदिति यत्तदोः संबन्धः. L. 15 निभृतम्. See. note on p. 21, l. 11.—किं प्रतिविधास्यसि. 'Ho

* From here I have, for my second edition, been able to consult a second manuscript of Siddhachandra's commentary belonging to the Bhao Daji Memorial collection in the Library of the Bombay Asiatic Society. Both my MSS read here अविच्छिन्नाविच्छेदं प्राप्ताः (sic).

will you deal with, *lit.* what steps will you take against?' (was wirst du dagegen thun. Kern). Com., किमिति प्रश्ने प्रकारार्थे वा प्रतिविधास्यसि तस्य गोपनं कथं करिष्यसीत्याशय:.

16. परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य. So also B. except that it reads पण्डुताम्. Edd., परिमलानुमीयमानकुङ्कुमरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य. So also D, with पाण्डुरताम्. With सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य compare सवर्णतया रसितानुमेयैः p. 22, l. 19, and the note there. L. 19. पल्लवलाञ्छित. Text of A, and D, पल्लवाञ्छित.—आलिखित. B, लिखित. L. 20. कृष्णागुरुपङ्कपत्त्रलतयो:. Compare कृष्णागुरुपत्त्रभङ्गः p. 60, l. 13, and the note at p. 13, l. 20.—अस्य च. B अस्य तु. L. 21. —अतिगाढतरताम्. D, गाढताम्. Edd., अतिगाढताम्.

P. 70, L. 1. कुलवर्धनाकथितवार्त्तां (write so in text) संवर्द्धुं. There is a pun on the word कुलवर्धना here.

5. यथासमीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता. See the note on यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकम् p. 63, l. 23. Siddhachandra explains wrongly, समीहितः (omitting यथा) ईप्सितो यो गर्भः तन्निमित्तको दोहदो मनोरथः नानारसविषयकोभिलाषः इति यावत् तस्य संपादनं परिपूर्णतापादनं तया प्रमुदिता संतुष्टः. यथासमीहित 'to her wish' goes with संपादन.—°पूर्णे प्रसवसमये. Text of A. and B, पूर्णप्रसव°. L. 6. अनवरतगलन्नाडिकाकलितकालकलै:. 'Who took the exact moment by means of the ever-flowing water-clocks.' Siddhchandra says that नाडिका, which properly signifies a division of time, is used here in the (lakshya) sense of an instrument for measuring time (अनवरतेति नित्यं गलन्ती जलं त्यजन्ती या नाडिका घटिका नाडिकाशब्दस्य समयवाचित्वेपि नाडीबोधकं पात्रविशेषं लक्ष्यते तया कलिता निश्चिता ज्ञाता कालकला सूक्ष्मकालो यैः) He adds however an alternative explanation, नित्यं चलन्ती या नाडिका मुहूर्तार्धं तस्मिन् कलिता कालकला यैरिति वा.—बहिरागृहीतच्छायैः Siddhachandra, बहिरङ्गणादौ आगृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निश्चिता छाया यैः. L. 7. गृहीते लग्ने. Com., गृहीते लग्ने मेषादिके प्रशस्तायां सर्वदोषराहित्येन मनोभीष्टायां वेलायां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां. L. 10. विकल. A. omits. But Com. has हर्षोद्रेकात् स्खलन्ती या गतिर्गमनं तया क्षुन्यं कञ्चुकिनां सौविदल्ला[नां] सहस्रं यस्मिन् सः. L. 11. विस्फार्यमाण. B. घूर्णमान. L. 12. पूर्णपात्राहरण. Compare कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः p. 62, l. 14 and the note

there. L. 12. विलुप्यमानवसनभूषणः. D and Edd. विलुप्यमानवसनभूषणः. L. 18. आगोपालं. 'Down to the cowherd-.'—प्रतिदिनम्. Edd., प्रतिक्षणम्. L. 20. दिवसवशेन. Com., शुभदिनानुसारेणेत्यर्थः. L. 22. मणिमयमङ्गलकलशयुगलाशून्येन. So, द्वारदेशेन p. 71, l. 2. Compare पूर्णकलशाधिष्ठितद्वारपक्षके वासभवने p. 68, l. 4. L. 23. नवपल्लव. B and Edd., नवपलव. -हलमुसलयुगेन. Com., हलं शीरं मुसलं अयोग्रं युगमीषांतबंधनं एतानि यस्मिन् अयं च राज्ञां गृहे कचिद्देशाचारः हलमुसलयोर्युगमिति समासो वा. The Text of A has युगलेन for युगेन. D, युगहलमुसलकेन.

P. 71, L. 1. विरलग्रथितसितकुसुम. Compare अग्रथितकुसुम p. 68, l. 13. —अवलम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा. B, आलंबिताविकटव्याघ्रचर्मणा. Edd., आलम्बिताविरलव्याघ्रचर्मणा. With अविकल compare अखण्ड p. 64, l. 15, and अखण्डित p. 68, l. 13. L. 2. विराजमानम्. The next epithet of सूतिकागृहम् is पुरंध्रिवर्गेण समधिष्ठितम् l. 15. L. 4. कूर्पास. B and Ed. 2, कर्पास. Ed. 1, कार्पास. L. 6. हरिद्रा. Edd., हारिद्र. L. 7. षष्ठीदेवी. The Goddess of the sixth day. When the sixth day had passed mother and child were considered out of danger. Cf. अतिक्रांते च षष्ठीजागरे p. 74, l. 14. "The personification of a particle of Prakriti, or of the sixth day after the birth of a child, when the chief dangers for it are over.=इन्द्रसेना and identified also with Durgá." Kern. L. 9. प्रचण्डं. So D. A प्रचंड°.—संघटयता. So A and Ed. 2. B and Ed. 1, संघट्टयता. L. 10. ऊर्ध्वप्रोत. Com.=स्यूत (Ms. स्पूत). L. 13 पिष्ट. B and Edd., पिष्टातक. L. 14. वर्धमानपरंपराम्. Com.=शरावश्रेणीम्. Edd,. वर्धमानकपरंपराम्. L. 16. अखिल. See note above l. 1. L. 18. रक्षाधूमगन्ध. See note on p. 68, l. 3, and compare रक्षाबलिविधान below l., 21, and रक्षापुरुषैः p. 72, l. 1.

P. 72, L. 2. अम्भःपावकं चेत्यादि. Com., बालकनिरीक्षणे दृष्टिदोषनिवारकमेतत्. L. 9. वनिताकर, Edd. वनिताकरतल. L. 11. आगामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया. B and D omit, Text of A, and Edd. omit इव. But Com. has प्रहृष्टया हर्षितयेव. L. 13. प्रमृष्टसंघटित. 'That formed again as soon as they were rubbed away.' L. 16. अङ्गप्रत्यङ्गानि 'Limbs great and small.' Com. अङ्गं शरीरं प्रत्यङ्गानि हस्तपादादीनि. Bohtlingk refers to Vajrachhedikâ 31, 11.—अस्य. B. and Edd., बालस्य. Com. अस्य कुमारस्य.—

प्रीतिविस्तारित. Edd., प्रीतिविस्फारित. Cf. प्रीतिविस्फारिताक्षः p. 73, l. 13, L. 17. पश्य पश्य. Text of A omits one पश्य. L. 19. संध्यांशु°. A सन्ध्यांशुक°. Com. संध्यांशव एव संध्यांशुकाः स्वार्थे कः With संध्यांशुरक्तबालशशी compare अपरसंध्यालोहितबिम्बं चन्द्रमसम्. above l. 5. L. 20 नलिननालभङ्गेत्यादि. Com. नलिननालं मृणालं तस्य भङ्गात् छेदात् यदन्तस्तन्तुर्निस्सरति तद्वत् तन्वी सूक्ष्मा ऊर्णा रोमपद्धतिः परिस्फुरति. D and Edd. नवनलिननालभङ्ग°, L. 23. दूरायता. Text of A. दूरादायता.- कनककलशेव. D omits.

P. 73, L. 1. रक्तोत्पलकलिकाकारमुद्वहतीवास्याधररुचकम्. अधररुचकम्. is an expression which recurs at p. 139, l. 19. The note here is रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य या कलिका तस्याः आकारो यस्मिन्नेवंभूतं अधररुचकं अधरलक्षणं रुचकं मङ्गलद्रव्यं मणिविशेषो वा उद्वहतीव उद्वहनं कुर्वतीव॰ रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्दवेपीत्यनेकार्थ· Siddhachandra, who omits the च before अस्य p. 73, l. 1. (write 'तांव च) takes उद्वहती as a participle ! B reads रक्तोत्पलकलिकानुरागमुद्वहन्त्येतस्याधररुचकं. Edd. read रक्तोत्पलनिकरमुद्वहतीव चास्याधरकम्, Ed. 2 mentioning a reading अधरपुटकम् for अधरकम्.- रक्तोत्पलकलिकालोहिततला. B लोहिततलौ. For the repetition of रक्तोत्पलकलिका see note on p. 68, l. 5. D's reading of the whole passage is सहजमाननामोदं जिघ्रतीव दूरायता नासिका । रक्तोत्पलकलिकालोहिततरौ भगवतो. &c. L. 5. स्वरयोगास्य. See note on p. 12, l. 18. L. 7. द्वारि स्थितेन. Text of A द्वारस्थितेन. 9. मङ्गल. Edd. मङ्गलक. L. 15. दर्शयता. Compare the use in medical phraseology of the word 'exhibit.' L. 17. स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं जहार. Compare कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः p. 62, l. 14, and the extract from the commentary given there. L. 19. तेन. Construe with राजपरिजनेन p. 74, l. 11.- विकुट्टन. B. कुट्टन. Edd. विघट्टन. L. 20. चलित. Com. चालित. D and Edd. वलित. L. 21. अनिललुलितामाकाशकमलिनीमिव दर्शयता. Compare सुरगजोन्मूलितविगलदाकाशगङ्गाकमलिनीशङ्कामुपपादयन्तः p. 24, l. 15.—लुलिताम्. D and Edd. read लुण्ठिताम्, Ed. 2 giving लुलिता as a variant. L. 22 परस्पराङ्गदकोटिसंघट्टस्फाटितोत्तरीयांशुकेन. Compare अतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्त्रभङ्गमकरकोटिपाटितांशुकपटानाम् p. 13, l. 20. L. 23. नवीनवाससा. B स्वच्छचीनवाससा. C. चीरवाससा. Edd. चीनवाससा.

P. 74, L. 3 प्रनृत्तकल. So A and D, in which last however कल is a

correction from विकल. B प्रवृत्तकल Edd. प्रनृत्य विकल. Com. प्रनृत्ताः स्वयमेवारब्धतांडवाः कला मनोज्ञा मूकाः अस्फुटवाचः. कलमूक means 'deaf and dumb' Cf. p. 159, l. 14. L. 5. विडम्बित. Edd. विलम्बित. L. 7. नृत्तक्रीडा. Edd. नृत्यगीतक्रीडा. L. 11. प्रवृत्तनृत्तेन. B नृत्ते प्रवृत्ते. Edd. प्रवृत्तनृत्येन D प्रवृत्तेन omitting नृ. L. 12. गायता. B and Edd add वल्गता. D prefixes चलता. 14. अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे. See the note on षष्ठीदेवी, at p. 71, l. 7. L. 22. तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्. Compare पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव परिगता p. 50, l. 5.

P. 75, L. 9. तथा. Ed. 2. यथा. L. 10. यथास्वम्. 'Each his own.' Com) reads यथा स्वम् taking यथा as the correlative of तथा (l. 9 and explaining स्वम् by स्वकीयम्. 12. तथाहीत्यादि. Com. :—

तथाहीति पदेति पदं व्याकरणं शास्त्रं तस्मिन् वाक्येति वाक्यं मीमांसे पूर्वोत्तरे तस्मिन्प्रमाणं न्यायवैशेषिकसांख्यपातंजलरूपं तस्मिन धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतो ग्रंथः तस्मिन् इतःपरं चतुःषष्टिकलामाह राजेति राजनीतयः कामंदकीयप्रभृतिशास्त्राणि तेषु व्यायामः श्रमः तदर्थं या विद्याः मल्लयुद्धादिकास्तासु चापेति चापं धनुः चक्रं प्रसिद्धं चर्म सन्नाहः कृपाणं खड्गं शक्तिः शस्त्रविशेषः तोमरः प्रहरणविशेषः परशुः कुठारः गदा प्रसिद्धा एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु आयुधविशेषेषु रथचर्यासु रथपरिवर्तनेषु गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु वीणा वल्लकी वेणुर्वंशः मुरजो मृदंगः कांस्यतालं वाद्यविशेषः दर्दुरपुटं दर्दुरशब्दाकारशब्दं वाद्यं एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु आतोद्येषु भरतादयो विद्वांसः तैः प्रणीतानि विहितानि नृत्तशास्त्राणि ताण्डवविधानप्रतिपादकग्रन्थाः तेषु नारदीयप्रभृतिषु गांधर्ववेदविशेषेषु हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायां तुरगस्य अश्वस्य वयोज्ञाने वयः अवस्था तस्य ज्ञाने पुरुषाणां नराणां लक्षणेषु सामुद्रिकप्रतिपादितेषु मषीतिलकादिलक्षणेषु चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायां पत्त्रच्छेद्ये केतकादिपत्त्रच्छेदने पुस्तकानां शास्त्राणां व्यापारे प्रयोगे लेख्यकर्मणि लिखनविद्यायां समग्रासु द्यूतकलासु शकुनिरुतज्ञाने पतत्त्रिशब्दज्ञाने ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे रत्नपरीक्षासु रत्नानां मण्यादीनां शुद्धाशुद्धज्ञाने दारुकर्मणि काष्ठकर्मणि दंता गजानां रदनाः तेषां व्यापारः व्याहृतिः तस्मिन् वास्तुविद्यासु गृहनिर्मितिविद्यासु आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे यंत्राणां सूर्यप्रतापादीनां प्रयोगः व्यापारणं तस्मिन् विषाणां स्थावरजंगमप्रभृतीनां अपहरणं दूरीकरणं तस्मिन् सुरुंगा संधिला तस्या उपभेदः भेदनं तस्मिन् तरणे नद्यादितरणे लंघने कूपकाद्युल्लंघने स्रुतयः व्याघ्रादिषु संग्रामादिषु विद्युत्करणादिरूपाः तासु इंद्रजालं मायाकूटननिर्मितं तस्मिन् कथासु बृहत्कथाप्रभृतिषु नाटकेषु अभिनयात्मकेषु आख्यायिकासु वासवदत्ताप्रभृतिषु काव्यं कविकर्म तेषु महाभारतं प्रसिद्धं तदुक्तं भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जंतुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते ॥ पुराणं पंचलक्षणं इतिहासः पुरावृत्तं रामायणं रामचरित्रं एतेषु सर्वलिपिषु अष्टादशाक्षरविन्यासेषु सर्वेषां देशानां भाषासु वचनव्यापारेषु सर्वा याः संज्ञाः परिभाषाः तासु सर्वेषु शिल्पेषु विज्ञानेषु छंदःसु आचार्येषु अन्येष्वप्येतद्व्यतिरिक्तेषु कलाविशेषेषु परं अधिकं कौशलं चातुर्यं अवाप प्राप्तवान्.

With this list of subjects in which Chandrâpîḍa became proficient, compare a similar summary in the Dasakumâracharita (Bühler's edition p. 12, Wilson's p. 16).—

ततः सकललिपिज्ञानं निखिलदेशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वं काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासहितपुराणगणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रचातुर्यं कौटिल्य (Wilson omits) कामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलं वीणाद्यशेषवाद्यदाक्ष्यं संगीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादिमायाप्रपञ्चचञ्चुत्वं मातङ्गतुरंगादिवाहनारोहणपाटवं विविधायुधप्रयोगचणत्वं (Wilson चरणत्व) चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग्लब्ध्वा &c.

P. 75, L. 17. पत्त्रच्छेद्ये. B पत्रछये. C पत्रछेदेषु. D पत्रछेदे. Edd. यन्त्रछेद्ये. 18. गन्धर्वशास्त्रेषु. The Com. omits this word. Compare गान्धर्ववेदविशेषेषु above l. 16. B गान्धर्वशास्त्रेषु. D गंधशास्त्रे. Edd. गंधशास्त्रेषु. l. 19. यन्त्रप्रयोगे. Edd. मन्त्रप्रयोगे. L. 22. सर्वशिल्पेषु. Edd. omit सर्व. B छन्दःसु सर्वशिल्पेषु. C सर्वशिल्पेष्वन्येषु omitting also कलाविशेषेषु. D सर्वशिल्पेष्वन्येषु च कलाविशेषेषु.

P. 76, L. 1. च. Edd. omit.— अजस्रम् So Com. of A--निरंतरं Text of A सहजा चाजस्रमभ्यस्यतो. B, C, D, and Edd. श्रमम्. L. 2. महाप्राणता. 'His great strength.' Cf. कृते च महाप्राणतायाः—below l. 7, and महाप्राणतया च सदैवतेयमस्याकृतिः p. 80, l. 15. L. 3. अवलम्बित (Com. = गृहीत). B आकुंचित. C and Edd. आलम्बित.—किशोरकक्रम. Com., किशोरको बालः तस्य क्रमौ पादौ. C and D. किशोरविक्रम. L. 20. नवसेवक. Com., सेवक. B and Edd. अनुसेवक. D अभिनवसेवकः. L. 21. लक्ष्म्या सह विसस्तार वक्षःस्थलं &c. See the note on p. 145, l. 21.

P. 77, L. 3. आज्ञया. D प्रज्ञया.—भुजशिखरदेशः. Edd. omit. भुज. L. 6. अनुमोदित In the same sense as अनुमत below ll. 10 and 14. L. 8. द्वाःस्थैः. D omits : but has द्वारपालैः in the margin. Edd. द्वारपैः. Ed. 2 mentions a reading द्वारस्थैर्विग्रहं. L. 9. आविलम्बित. B and D आचुंबित. C, विचुंबित.—स्वभूमिसमुचिते. 'Fitting his place,' राजसमीप इव. C नातिसमीप एव. L. 19. एवं संपिण्डितेनामुना षोडशेन प्रवर्धसे. 'This year then is, so calculated, the sixteenth of your life.'

P. 78, L. 2. पारसीकाधिपतिना. Com. = यवनाधीशेन. Pârasika is given in Amara Kosha as a name for a Persian horse. L. 3. त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा. Compare the similar phrase at p. 12, l. 14, L. 4. प्रहितः. Text of A प्रहितम्.—दृष्ट्वा च निवेदितं. l. 23

Text of A adds च. B, C and Edd. read दृष्ट्वा निवेदितं च. So also D, but with निवेदितश्च. L. 9. प्रणामलालसं. Compare गमनप्रणामलालसं p. 14, l. 1. and प्रणामलालसाः p. 81, l. 23. L. 14. अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्. Construe with इन्द्रायुधमद्राक्षीत् p. 80, l. 3.—खलीनकनक. So B, C, and Edd. A खलीनक Com. खलीनकं मुखयंत्रणम्). D कनकखलीन. L. 18. दुर्विदग्धम्. Com. = मिथ्याभिमानम्.—अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च. So B, C, D, and Edd. A in Text अतिदूरमुन्नमता च, in Com., अतिदूरमुन्नमता, omitting अतिदूरमवनमता प्रतिक्षण. L. 21. कल्माषित. A in text कल्मिषित, in Com., कल्मषितं = कर्बुरितं. L. 22. विचित्रवर्ण. Edd. omit D विचित्र.

P. 79, L. 16. उत्कीर्णमिव जङ्घासु. Cf. above, l. 4. अतिनिर्मांसतया समुत्कीर्णमिव. L. 20. वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः. Compare दुःखसब्रह्मचारिणि p. 176, l. 23. For वेग the Text of A has वेगरय. L. 22. पाटल. (*a*) 'pale red,' (*b*) name of a plant.

P. 80, L. 1. भुजंगमिवेत्यादि. Com. (*a*) सदा निरन्तरं या गतिः गमनं तस्या अभिमुखं संमुखं (*b*) पक्षे सदागतिः वायुः तस्य अभिमुखं वातपानकारित्वात्. L. 2. चक्रवर्तिनरवाहनोचितं (*a*) 'fit to bear one who is an universal monarch,' '(*b*) fit for King Naravâhana.' Com., नरवाहनो वत्सराजसुतो विद्याधरः. L. 3. अश्वातिशयम्. Compare अश्वरूपातिशयं below l. 5. L. 7. अनभ्युद्धुरता. C and D add. पूर्वम्. Edd. अनुद्धुरता पूर्वम्. L. 12. तां गरुडारोहणव्यसनिताम्. So also B, but with अधिरोहण for आरोहण. Edd. तं गरुडारोहणव्यसनिता. L. 15. सदैवता. Cf. what follows दैवतान्यपि &c. l. 17. L. 18. शापवचनोपनीतानि. Edd., शापवचनबलोपनीतान्येतानि There is a gap in C after this word extending to (कपोल) तलामाभाति, p. 85, l. 21. L. 19. एव । श्रूयते हि पुरा किल. B, D and Edd. omit किल. D एवं श्रूयते हि. L. 21. वडवा. D and Edd. add भूत्वा. Compare नानाकारा भूत्वा p. 81, l. 1, L. 22. मृत्तिकावत्यां The town Mrittikâvati is mentioned in Harshacharita Uchchhvâsa VI.

P. 81, L. 2. केनापि शापभाजा भवितव्यम्. Compare the construction at p. 37, l. 23. L. 4. मनसा च तं तुरंगममनुपसृत्य. मनसा goes with आमन्त्रयांबभूव l. 7. He makes a silent prayer to the horse before he ventures even to approach it. Com., अनुपसृत्य समीपे अनागत्य. B has समुपसृत्य, and D and Edd. उपसृत्य for अनुपसृत्य.

But compare विदिताभिप्राय इव l. 7. L. 11. अपरुषहुंकार. So B, D, and Edd. A अपरुषं हुंकार. L. 12. हेषितेन. Edd. ह्रेषितेन. So also below l. 15. L. 21. अदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यम्. From Com. So also D. Text अश्वीयं सैन्यम् for अश्वसैन्यम्. B अदृष्टपूर्वमश्वसैन्यम्. Edd. अदृष्टपर्यन्तमप्रमेयमश्वसैन्यम्.

P. 82, L. 1. निवारणायस्ताः. Com., निवारणं निबन्धनं तत्र आयस्ताः उद्यताः. B निवारणाय आयासिताः. D, निवारणायासिताः, and puts तत् before राजपुत्राः. Edd. निवारणायायस्ताः. L. 2. च. Text of A omits. L. 4. आवर्जित. Com., आवर्जितं गृहीतं. L. 6. मानयित्वा. B, D and Edd. संमानयित्वा. L. 7. राज्य. B and Edd. राज.—निवास-पुण्डरीक. Edd., निवासयोग्यपुण्डरीक. L. 10. कार्तस्वरदण्डेन. Text of A कार्तस्वरेण दण्डेन.

P. 83, L. 1. पुट. Text of A omits. L. 14. तनु. B omits. L. 17. चषकाः. A चकषाः. L. 19. विकचेरवारि. Compare the similar passage at p. 73, l. 21 and the passage quoted there. L. 21. मधुरसारणास्फालित. So B, D, and Com. of A, the note in which latter is मधुरं यथा स्यात् तथा सारणासु तंत्रीषु आस्फालिताः या वीणाः वल्लक्यः. Text of A मधुरसास्फालित. Edd. मधुरसा-धारणास्फालित.

P. 84, L. 1. कोमलौ. Com., मधुरः हर्षप्रकर्षात्. D कलितौ. L. 3. निह्रादी. D Edd., निर्ह्रादी. L. 15. गृहाण. Com., पतंतं निवारय. Compare गृहाण निपतितम् below l. 19.—उल्लासयालककलतामाननावलम्बिनीं मूढे। चन्द्रलेखामुपाहरोपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे. 'Put up, O foolish one! your hair; it is falling over your face. O blind with love! put your chandralekhâ ornament in its place: you are stumbling over the oblations of flowers.' This is the reading of A. Com., उल्लासय ऊर्ध्वीकुरु......चन्द्रलेखां अली-काभरणं.........उपहारार्थं पूजार्थं यानि कुसुमानि........ पतसि पतिष्यसी-त्यर्थः. B reads उल्लासयालककलतामाननावलम्बिनीं चन्द्रलेखे किमुपहारकुसु-मस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे. D with us, and so divided, but with मदान्धे. In same line where we have मदनिकेतने D reads निकेतने. Edd. चपले उल्लासालककलतामाननावलम्बिनीम्। मूढे चन्द्रलेखा-मुपाहर। उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे. Ed.2 explains चन्द्र-लेखा as a kind of anklet. L. 23. आलोकयसे. Com. = वीक्ष्यसे. D आलोक्यते.

P. 85, L. 11. निश्वसितुम्. A and B निःश्वसितुम्. Com., निःश्वसितुं निःश्वासं ग्रहीतुं.

With विस्मृतासि निश्वसितुम् compare विस्मृतनिमिषेण चक्षुषा. p. 141, l. 9. L. 22. एतदनेन चामरकलापान्तरैरित एव वीक्षितम्. Text of A, तदनेन &c. Com., एतदिति एतद्वस्तु अभिनवं अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापांतरैः मध्यैः इत एव इतः प्रदेश एव वीक्षितं अवलोकितं. So also D, but with एवमेव. With चामरकलापान्तरैः compare सितातपत्रान्तरेण above l. 17. B reads एतदनेकचामरकलापांतरेरितमस्य वीक्षितं. So also C, but omitting अस्य. Edd. एतदलकचामरकलापान्तरेरितविरलवीक्षितं, Ed. 2 mentioning a reading एतदनेन for एतदलक.

P. 86, L. 6. मास. Edd. omit. L. 9. ययायं. This is the reading of B. So also C and D, except that D has उद्ढः. A has in the Text यया च and in the Commentary यया. Edd. यया च. L. 12. उपक्रियमाणः. Com.=पूज्यमानः.—शिथिलभुजलताविगलितधवलवलयनिकरैः पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणः. This is the reading of B and Edd. So also C with बधूल (sic) for धवल, and D, with वलयकिरणनिकरैः. A reads °निकरे for °निकरैः; also (in its Text) शिथिलित for शिथिल and कुसुममिश्रलाजाञ्जलिभिः for कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिः. Com., शिथिला श्लथा या भुजलता बाहुलताः ताभ्यो विगलितानि च्युतानि धवलवलयानिकरः श्वेतकटकसमूहो यस्मिन् एवंविधे पदे २ प्रतिपदं विवाहानल इव उद्वाहवह्निरिव कुसुममिश्रैः पुष्पसंपृक्तैः लाजाञ्जलिभिः अवकीर्यमाणः वर्धाप्यमानः. Ed. 2 °निकरे. L. 15. यामावस्थिताभिः. Com.=सेवावसरस्थिताभिः Cf. यामकरेणुकाभिः p. 87, l. 10 ; and प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु p. 97, l. 22.

P. 87, L. 1. संजवन. This is the reading of B. A in Text संयव, in Com., संयवन. C संजावन. D and Edd. संयमन. L. 2. अपहसितकैलास. Com., अपहसितसितकैलास. B. and Edd. उपहसितकैलास. L. 4. उपरि विततेन. So Text of A and D. Com. of A writes विस्तीर्णेन (=विस्तृतेन) for विततेन. B and C add वितानेन. Edd. उपरिवितानेन. L. 9. उपरूढ. So Com. B and C. Text of A उपगूढ. Edd. उपारूढ. L. 10. विनयनिभृताभिः. So B, C, D, Edd., except that D has अभिनय. Text of A विनयेन निभृताभिः. Com., °उपरूढौ प्राप्तौ यौ शिक्षाविनयौ ताभ्यां निभृताभिः मृताभिः तत्र शिक्षा संज्ञादिज्ञानं विनयो नम्रता अत एव कुलयुवतिभिरिव ता अपि शिक्षाविनयाभ्यां निभृताः स्युः. With regard to the meaning of निभृत see note on p. 21, l. 11, and compare दूरस्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना p. 196, l. 19. L. 10. अशून्यकक्षान्तरम्. The

next epithet of राजकुलं is गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्. l. 23. L. 12. अनवरतसंगीतमृदङ्गध्वानिम्. C and D °ध्वानम्. Edd. अनवरतमृदुमृदङ्गध्वानिम्. L. 16. रजनिकरबिम्बचुम्बिसंवर्तकाम्बुदवृन्दाविडम्बकेन. B and D चुम्बितसंवर्तकाम्बुद and Edd., चुम्बितावर्तकाम्बुद for चुम्बिसंवर्तकाम्बुद. Com., संवर्तकांबुद लोकविनाशकालीना मेघाः L. 18. द्वितीयेनेव कर्णचामरेण. Compare अपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमाधीत् p. 145, l. 19.—अलंक्रियमाणेन. Text of A अलंकृतेन क्रियमाणेन (*sic*). L. 22. लग्नसिंहमुखप्रतिमेन. Com. (*a*) लग्ना सिंहमुखा प्रतिमा गजस्य दंतबंधो यस्य स तेन प्रतिमा प्रतिरूपके गजस्य दंतबंधे चेत्यनेकार्थः पक्षे लग्ना प्रतिबिंबिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिरूपकं यस्मिन् स तेन. L. 23. सनाथीकृतैकदेशम्. The next epithet of राजकुलम् is तुरंगमैरुद्भासितम् p. 88, l. 5.

P. 88, L. 1. उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावारितपृष्ठैः. Com., उज्ज्वलाः श्वेताः ये पट्टकंबलाः पट्टसूत्रनिर्मिताः पट्ट इति प्रसिद्धा वा तेषां पटाः तैः प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः. L. 2. वनगजरुधिर. Edd. निहतवनगजरुधिर. L. 4. मधुरसलव. So B, D and Edd. But read with A मधुरसरस. Com., मधुराः मिष्टाः सरसा रसोपेताः.—लुलित. Com., लुलिता हस्तेन मर्दिताः. L. 7. ग्राम. Edd. add. कर्वट. C reads सकलनगरग्रामकर्वट. L. 8. धर्मराजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिः 'Exhibiting as it were the procedure of the King of Justice (Yama).' A omits इव, and Com. explains as follows : धर्मराजो यमः तस्य नगरं संयमिनीति ख्यातं तस्मात् व्यतिकरं अतिशयं दर्शयद्भिः. L. 9. आलिख्यमानशासनसहस्रम्. The next epithet of राजकुलम् is सेवकजनेन (l. 14.) आस्थानमण्डपगतेन च ......सामन्तलोकेनाधिष्ठितम् (l. 22.). L. 17. किन्नुमतीं. See note on p. 7, l. 22.

P. 89, L. 4. वारविलासिनीजनेन. The reading of C, D, and Edd. A and B वारविलासिनीनां जनेन. L. 5 अमित. B अपरिमित. C and D omit. L. 6. कस्तूरिका. B सितकस्तूरिका. L. 11. उद्भास्यमानम् B, C, and D omit. It is added in D in the margin. L. 14, निद्रायमाणगृहसारसम्. The next epithet of राजकुलम् is अन्तःपुरेण......समुपेताभ्यन्तरम्. p. 90, l. 5. L, 15. बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेन. Com., बालिकाजनेन कन्याजनेन प्रस्तुत प्रारब्धा कंदुकस्य गेंदुकस्य पंचभिर्मृदादिमयीभिः स्वल्पगुलिकाभिर्भूतं पंचालिकोच्यते तस्माच [तस्याः] क्रीडा येन स तेन अंतःपुरेण. With बालिकाजनप्रस्तुत° compare अन्तःपुरिकाजनप्रस्तुत below l. 18, where the Com. dissolves better (अंतःपरिकाजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा अभ्यन

रपतिचरितानां विडंबनक्रीडा यस्मिन् स तेन); and शुकसारिकाप्रकाशित-सुरतविश्रम्भालापलज्जितावरोधजनेन l. 21. The Commentator's explanation of कन्दुकपञ्चालिका is wrong. The word is a dvandva.-अनवरत. Text of A अविरल. L. 18. नरपतिचरितविडम्बन. 'Imitations of the deeds of the king.' L. 20. अभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलात्. Com., अभिभूता: पराभूता: ये कुब्जवामनकिराताः तेषां करतलात्.—Separate भूषणानि वि°. L. 23. मणिमयैः. Edd. add विभूषणैः. Compare a similar interpolation of भूषण p. 182, l. 13. Com., तुलाकोटिवलयैः.

P. 90, L. 2. पलितपाण्डुर. B and C, पलितपाण्डु. Edd., पलितपाकपाण्डुर.—आधारमयैरिव. Com., आधार अवष्टंभः तन्मयैरिव. B, C, D, and Edd., आचारमयैरिव. which is perhaps better. Edd add नियमम-यैरिव. Cf. next note.—मर्यादामयैरिव. C and D. add विनयमयैरिव. L. 4. अपरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः. Com., अपरित्यक्तः अनुज्झितः सत्त्वावष्टंभः यैः सत्त्वं साहसं अवष्टंभः आधारो यैः. The note in Ed. 2 is सत्त्वानां जन्तूनामवष्टम्भ आस्कन्दन सत्त्वस्य ज्ञानादिसाधनगुणभेदस्यावलम्बनं च. L. 6. वामकुब्जर. Com. = चतुष्किकागतहस्तिनः See note on p. 86, l. 15. L. 9. सगृहदेवतामिव . . . प्राग्वंशामिव नानासवपापसंकुलं p. 91, l. 3. It will be convenient to give the following extracts from the Commentary on some of the more difficult clauses of this part of the sentence in a single note :—

सेति सह गृहदेवतेव वर्त्तमानमिव काभिः शालभंजिकाभिः पत्रिकाभिः शिवेति शिवस्य ईश्वरस्य भवनं गृहं तद्वदिव द्वारावस्थिताः दंडपाणयः प्रतीहारगणा यस्मिन् ईश्वरपक्षे कूष्मांडकादयो गणाः उत्कृष्टं अलंकाराद्युपेतं यत्कविगर्भं अछंदं (*sic*) तद्वदिव उभयं विशेषयन्नाह विविधेति विविधा अनेके ये वर्णा ब्राह्मणादयः एकमुख्यसजातीयसमूहः श्रेणिः ताभिः प्रतिपाद्यमान उत्पाद्यमानः अभिनवः प्रत्यग्रः अर्थसंचयः द्रव्यसमूहो यस्मिन् पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिः विविधाक्षरपंक्तिभिः प्रतिपाद्यमानः कथ्यमानः अभिनवः अश्रुतपूर्वः अर्थसंचयः अभिधेयसमूहो यस्मिन्..... दिवसेति दिवसकरस्य सूर्यस्य उदयः उद्गमनं तमिव उल्लसंति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोदः परिमलो यस्मिन्नित्यभंगश्लेषः यद्वा उल्लसंतः पद्माकराः श्रीकारकाः कमला हरिणविशेषाः तेषामामोदः परिमलो यस्मिन् उष्णकिरणः सूर्यः तमिव निजलक्ष्म्या स्वराज्यश्रिया कृतो विहितः कमलवत् जलजवत् कमलेषां उपकार उपकृतिः पूजा वा येन तत् पक्षे.निजलक्ष्म्या निजशोभया कमलानां उपकारो विकासरूपो येन तं नाटकं तांडवं तद्वदिव

पताका वैजयंती तस्या अंको मध्यं तेन शोभितं पक्षे पताका हस्तविन्यासः अंको नाटकैकदेशः ताभ्यां शोभितं विराजितं शोणितपुरं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तच्च देवीकोट इति प्रसिद्धं तद्वदिव बाणाः शराः तेषां योग्यो यः आवासः तेन उपेतं सहितं पक्षे बाणो दैत्यः तदावासोपेतमित्यर्थः पुराणेति पुराणं पंचलक्षणं तद्वदिव विभागेन भिन्नभिन्नतया अवस्थापितो रक्षितः सकलभुवनस्य समग्रविष्टपस्य कोशः द्रव्यसमूहो यस्मिन् पक्षे विभागेन अवस्थापितः ज्ञापितः सकलभुवनकोशः समग्रभुवनमंडलं येन......दिगिति दिशि स्थितो गजः दिग्गजः तमिव अविच्छिन्नं अत्रुटितं महादानस्य महद्वितरणस्य (*sic*) संतानं परंपरा यस्मिन् पक्षे दानसंतानं मदसंततिः शेषं पूर्ववत् ब्रह्मांडेति ब्रह्मांडं विश्वं तदिव सकलजीवलोकस्य समग्रविष्टपस्य व्यवहारः व्यवहरणं तस्य कारणं निदानं तदर्थं उत्पन्नं यत् हिरण्यं सुवर्णं तदेव गर्भे मध्ये यस्य तत् पक्षे हिरण्यगर्भो विश्वरेताः शेषं पूर्ववत् ईशानेति ईशानः ईश्वरः तस्य बाहुवनं भुजवनं सरलत्वात् बहुत्वाच्च नृत्यारंभे ऊर्ध्वीकृतत्वेन च वनोपमानं तद्वदिव महेति महाभोगिनां नृणां मंडलसहस्रैः अधिष्ठितः आश्रितः प्रकोष्ठः गृहैकदेशो यस्मिन् पक्षे महाभोगिनां महासर्पाणां मंडलसहस्रैः अधिष्ठितः प्रकोष्ठः कलाचिका यस्मिन् महान् आभोगो विद्यते येषामेवंविधानां मंडलानां खड्गानां सहस्रं तेनाधिष्ठितौ प्रकोष्ठौ यस्येति वा महेति......पक्षे अनंतः परमेश्वरः तस्य गीतं स्तुतिः तदाकर्णनेन आनंदितो नरः अर्जुनो यस्मिन्

यदुवंशमिव यदुः नृपतिः तस्य वंशः संतानपरंपरा तमिव..... पक्षे शूरो नाम विष्णोः पितामहः भीमो नाम कश्चित् पुरुषोत्तमो विष्णुः बलो बलदेवः एभिः पालितं लालितं जरासंधोरिति शेषः व्याकरणं शब्दशास्त्रं तद्वदिव अयं प्रथमः आद्यः अयं मध्यमः अनुत्कृष्टाधमः अयं च उत्तमः सर्वोत्कृष्टः एवंविधा या पुरुषविभक्तिः तस्यां स्थिता ये अनेक आशाकारकाः तैराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या दानक्रिया तस्यां यो व्ययः तस्य प्रपंचो विस्तारः तत्र सुस्थितं सुखेनावस्थितमित्यर्थः पक्षे प्रथमपुरुषः मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रयं पाणिनिना प्रपंचितं विभक्तयश्च स्वादयः तासु स्थिताः आदेशाः तिसृचतसृप्रभृतयः कारकाणि कर्त्रादीनि आख्यातानि नव दश वा संप्रदानं चतुर्थीकारकं क्रिया भ्वादिः अव्ययानि उच्चैरित्यादीनि तेषां प्रपंचो विस्तारः स्थितो यस्मिन् जलधिः समुद्रः तदिव.............. पक्षे सपक्षाः पक्षयुक्ताः भूभृतः पर्वताः शेषं पूर्ववत् उषेति उषा बाणासुरपुत्री अनिरुद्धः प्रद्युम्नतनयः तयोः समागमः संबंधः तद्वदिव तस्याः सखीभूता चित्रलेखा तया अनिरुद्धोत्कंठितामुषां प्रति अनिरुद्धलाभाय चित्रे त्रिभुवनमालिख्य दर्शितमिति पौराणिकी कथा ....बलिर्नृपः तेन कृतो यज्ञो यागः तमिव.........पक्षे पुराणपुरुषो यो वामनः गृहं तद्वामनावतार... ....नरवाहनो राजा तस्य दंतकथा (*sic*) लोकप्रवृत्तिः तद्वदिव......पक्षे अतः संवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाहनपुत्री गन्धर्वदत्ता च तस्याः

गांधर्वशिक्षक उपाध्यायः तयोश्चिरविरहितयोः समागमोत्कंठा यस्मिन् महातीर्थे वाणारस्यादि (*sic*) तद्वदिव.........पक्षे अनेकपुरुषैः प्राप्तं अभिषेकात् स्नानात् स्वर्गादिपदबंधफलं यस्मात् प्राग्गिति प्राग्वंशः हविर्गृहात् प्राग्गृहं यज्ञगृहमित्यर्थः तमिव नानाविधो यः आसवः सोमवल्ल्यासवः तेषां पात्राणि भाजनानि तैः संकुलं व्याप्तं पक्षे आसवपात्राणि मद्यपात्राणि. This last is wrong. The word in the second reference is सव not आसव.

P. 90, L. 12. निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्. The meaning of कमलोपकारः in the first reference is doubtful. The note in Ed. 2 is निजचिह्नीकृतः कमलया उपकारः प्रजानां येन. L. 20. संप्रदान. B. and C. संप्रदानापादान.

P. 91, L. 5. गान्धिक. Com., गंधिक L. 6. कक्कोल. Edd. कक्कोल.—प्रथमेत्यादि. Com., प्रथमः आद्यो यः वेश्यया वारयोषिता समागमः तमिव अतिगांभीर्यात् अविदितः अज्ञातः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो यस्य एवंविधस्य अर्थात् राज्ञः चेष्टाविकारः चेष्टा शरीरादिक्रिया तस्या विकारः विकृतिः यस्मिन् इत्यभंगश्लेषः The अर्थात् राज्ञः seems wrong. The palace is full of people whose outward gestures give no clue to their real sentiments. L. 7. बहुचाटुसंलाप°. Com., बहूनि चाटूनि प्रियप्रायाणि येषु एवंविधाः संलापाः परस्परालापाः सुभाषितानां सूक्तानां रसास्वादाः तेषु दत्ताः तालशब्दाः अभीष्टावबोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् पक्षे येरिति तृतीयाबहुव्रीहिः. C तालासंगं for तालशब्दं. D reads बहुविधसंलापसुभाषितरसास्वादं followed by वेश्याजनमिवोपचारचतुरं (l. 20), omitting all the intervening words. L. 8· धूर्तमण्डलमिवेत्यादि. Com., धूर्तः द्यूतकृत् तस्य मंडलमिव समूहमिव दीयमानं यन्मणिशतसहस्रालंकरणं अलंकृतिः तत्र कृतो लेख्यपत्रसंचयो यस्मिन् अवरोधजनस्य मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्वं बहिःस्थैः लिपिक्रियत इति राजास्थितिः पक्षे कृतो लेख्यपत्रसंचयो येरिति धूर्तैरपि सर्वं पत्र, लेख्यपूर्वकं गृह्यत इति तदुपमानम्. Ed. 2 has the note धूर्ताः द्यूतकारिणस्ते च द्यूते पराजितद्रव्यदानार्थं दातव्यतया ऋणशोधनानुगुणं लेख्यपत्रं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम्. L. 10. विविधश्वापदद्विजोपघुष्टं. Com. (omitting विविध), श्वापदाः वने व्याघ्रादयः गृहे मृगयार्थं संरक्षिताश्च द्विजाः पक्षिणः ब्राह्मणाश्च तैरुपघुष्टं सहितं. उपघुष्ट means 'resounding with.' L. 11. कपिकथा, Ed. 2 reads कविकथा, but gives our reading as a variant.—माद्रीकुलमिवेत्यादि. 'Madri. A sister of the king of the Madras, and second wife of Pâṇḍu to whom she bore twin-sons Nakula and Sahadeva.'—*Dowson's*

Classical Dictionary. Com., नकुल: (*a*) सर्पेश.—संगीतभवनमिवेत्यादि. Com. explains मृदङ्ग. as (*a*) मृदां मृत्तिकानां अंगं and (*b*) मुरजानि. L. 12. रघुकुलमिवेत्यादि. भरतगुण is (*a*) 'the skill of actors'; and (*b*) 'the virtue of Râma's brother Bharata.' —ज्योतिषमिवेत्यादि. Com., ज्योतिषमिव ज्योतिःशास्त्रमिव ग्रहः उद्धतनृपाणां ग्रहणं मोक्षः तेषामेव दंडादिना मोचनं कलाभागाः विज्ञानैकदेशाः तेषु निपुणाः यस्मिन् पक्षे ग्रहो मोक्षश्च कला षोडशो भागः तासां भागाः विभागाः तेषु निपुणं एतज्ज्ञापकमित्यर्थः. L. 13. नारदीयमिव. Bühler, translation of Manu, introduction p. cvii. calls attention to this "pretty clear allusion to the Nâradîya Dharmaśâstras." —यन्त्रमिवेत्यादि. Com., यन्त्रं वीणा., L. 14. मृदुकाव्यमिवेत्यादि. Com., अन्यचिन्तिता निःस्वभावाः प्रकृतयः अध्यवसाया मनोगताभिप्रायाः तेषामावेदकं कथकं पक्षे अन्येन कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहजोभिप्रायः तात्पर्यविषयीभूतोर्थ इति यावत तस्य आवेदकं ज्ञापकं. Ed. 2 reads अनन्यचिन्तित for अन्यचिन्तित. with the note अनन्यचिन्तागोचरः स्वभावस्य योभिप्रायस्तस्यावेदकम. B, वेदकम् for आवेदकम्. L. 15. महानदीप्रवाहमिवेत्यादि. Com. explains दुरितं as (*a*) दुश्चरितं and (*b*) पापं. Edd. read सर्वदुरिततापहरं for सर्वदुरितापहरं. The note in Ed. 2 is दुरितं पापं तज्जन्यः तापः दुःखं दुरिता दुर्गता दरिद्रास्तेषां तापश्च. C, सर्वदुरितापहारं. L. 16. संध्यासमयमिवेत्यादि. Chandrapîḍa is a name of Śiva. Com., पक्षे चंद्रापीड ईश्वरः सर्वदा संध्यायां नृत्यविधानादिति भावः. —नारायणवक्षःस्थलमिवेत्यादि. Com. explains श्रीरत्न as (*a*) 'beautiful jewels,' and (*b*) 'Lakshmi and the Jewel.' L. 17. बलभद्रमिवेत्यादि. Com., कादंबरी वक्ष्यमाणा स्त्री तस्या रसविशेषवर्णने आकुला मतिर्यस्मिन् पक्षे कादंबरी कापिशायनं. The word of course is meant to suggest the name of the heroine of the book, but it must be taken in both references as meaning wine. Balabhadra was pre-eminently a wine-bibber. Compare note to p. 24, l. 14 A, C, and Edd., मति for मति. This is wrong. In the reference to Balabhadra the present word ends with आकुलम् and अति goes with the next word. L. 18. ब्राह्मणमिवेत्यादि. Com., ब्राह्मणमिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशाय दर्शितं भूमंडलं यस्मिन् पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा तस्य उपदेशो वेदः तेन दर्शितं अन्येभ्यः प्रकाशितं भूमंडलं येन. The first of these interpretations is not very intelligible. The note in Ed. 2 is (*b*) पद्मया लक्ष्म्या आसनमाश्रयभूतस्तस्य

नारायणस्योपदेशेन दर्शितं भूमंडलं यस्मै (a) पद्मया राजलक्ष्म्याः आसन्नोपदेशः स्थितिहेतुभूतः नीत्युपदेशस्तेन दर्शितं भूमण्डलं यस्य च. B, C, and Ed. 1 read ब्रह्माणम्. for ब्राह्मणम्. L. 1, 9. स्कन्दमिवेत्यादि. Skanda is represented riding on a peacock.—कुलाङ्गनाप्रचारमिवेत्यादि. Com., सर्वं ददातीति सर्वदः परमेश्वरः तस्मात् उपजाता शंका भयं यस्मिन् पक्षे सर्वदा सर्वकालं. L. 20. अन्त्यजजनमिवेत्यादि. Com., अंत्यजजनो दिवाकीर्तिजनः तमिव अगम्या, परैरप्राप्याः एवंविधो विषयो देशः तस्य अभिलाषो यस्मिन् पक्षे अगम्यानां विषयाभिलाषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः. D अंत्यजम् for अन्त्यजजनम्. L. 21. अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयं. D omits these words. C omits अगम्य. L. 22. वासरारम्भमिवेत्यादि. Com. explains पद्मराग as (a) रक्तमणयः and (b) पद्मानां रागाः.

P. 92, L. 1. दिव्यमुनिगणमिवेत्यादि. कलापि is (a) 'peacocks,' and (b) the sage of that name. श्वेतकेतु (a) 'white banners,' and (b) the sage of that name. L. 2. भारतसमरमिवेत्यादि. Com., कृतवर्माद्रोणपुत्र: 'Kritavarman. A Kuru warrior, one of the last surviving three who made the murderous night attack upon the camp of the Pâṇḍavas'.—*Dowson's Classical Dictionary.*—पातालमिवेत्यादि. कञ्चुकि, (a) 'chamberlains,' (b) 'serpents.' L. 3. वर्षपर्वतसमूहमिवेत्यादि. Com., वर्षपर्वताः क्षेत्रसीमाकारिणोऽचलाः सप्तैव तदुक्तं हिमावन् (हेम) कूटश्च निषधो मेरुरेव च श्वेतः कृष्णा च [कृष्णश्च] शृंगी च सप्तैते वर्षपर्वताः तेषां समूहमिव अंतःस्थितानि मध्यस्थितानि अपरिमितानि असंख्येयानि अलंकाराय यत् स्वर्णं तत् शृंगीकनकं विदुः तेषां कूटानि यस्मिन् तत्संबंधः तैः अपरिमितत्वेन शृंगं प्राधान्यं येषामेवंभूतानि हेमकूटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन् शृंगं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यनेकार्थः पक्षे अपरिमितशृंगी हेमकूटाचलो यस्मिन्. The note to Ed. 2. in an enumeration of the वर्षपर्वताः, gives श्वेतः and कर्णी instead of श्वेत and कृष्णः, and dissolves (b) अपरिमाणः शृङ्गी हेमकूटश्च यत्र, and (a) अपरिमितानां शृङ्गीणां गवादीनां हेम्नां च कूटं समूहो यत्र इति, adding the note अत्र च पक्षे खर्परे शरि वेति विसर्गलोपः. L. 4. अवन्तिविषयगतमपीत्यादि. मागध is (a) 'bards'; (b) 'people of Magadha.' L. 5. स्फीतमपीत्यादि. Com., परिहासस्तु भ्रमंतो देशांतरादागताः नग्नलोकाः स्तुतिवक्ताः नग्नाचार्याश्च यस्मिन्. L. 7. पूर्वकृतावस्थानेन. Com., कुमारागमनप्रतीक्षया पूर्वकृतं विहितं अवस्थानं अवस्थितिर्येन. L. 9. आचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः. Compare आचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमा-

णावतरणकमङ्गलाम् p. 68, l. 16; and स्वयमेव कृतावतरणका p. 94, l. 1. L. 12. आलीढ. Com. = आश्लिष्ट. L. 15. महाप्राणतया. Kern quotes three passages, where महाप्राणता means, as here, bodily strength 76, 1, 80, 15, 98, 22.—आशयाकारसंभाव्यमानपराक्रमैः. Com., आशयः चित्ताभिप्रायः आकारः आकृतिः ताभ्यां संभाव्यमानः पराक्रमः साहसं येषु तैरेवंभूतैः. B and C omit आशय; and it can hardly be right. D omits a line here, reading उदात्तान्वयैः परिवृतम् &c. Ed. 1, अतिशयाकारं संभाव्यमानपराक्रमैः. Ed. 2, अतिशयाकारैः संभाव्यमानपराक्रमैः. L. 16. शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः. 'Bodyguard.' L. 22. उच्छ्वसित. B, उच्छ्वसित. L. 23. पुलकतया. Edd., °पुलककण्टकतया.—पिबन्निव. Com., अस्यान्तरेण पानं कुर्वन्निव, the erect hairs being so many conduit pipes. Edd. omit. B inserts च after सौम्यभिवैकीकुर्वन्निव.

P. 93, L. 3. चन्द्रापीडः. Edd. omit, Ed. 2 giving it as a variant.—अनन्तरनिहिते. From Edd. So also C and D. A, अनन्तरं निहिते. Com. explains अनन्तरं by तदुपवेशनानन्तरम्. But compare यथोचितमनन्तरं...अनुगम्यमानः p. 82, l. 6. B, अनन्तरनिहिते. L. 4. सुतोनिर्विशेषमुपगूढः. Compare लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतानिर्विशेषैः पादपैरुपशोभितं p. 20, l. 22. L. 6. तरलतारसारैः. So also D. The note in Com. is आजिह्मा कुटिला तरला चपला तारा कनीनिका सा एव सारं प्रधानं येषु तैः. B, तरलतरतारसारैः. Edd., तरलतरतारसारैः. L. 8. दर्शनलालसा यथाक्रमं सर्वा जननीर्ददर्शनानन्दव. Compare दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा-दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः p. 77, l. 20. L. 12. शुद्धान्तान्तर्वंशिकैः. From Edd. Text of A, शुद्धांतर्वंशिकैः. Com., शुद्धांतर्वंशिकैः शुद्धांतमंतर्वंश्यन्तःपुरं तत्र नियुक्ताः आंतर्वंशिकाः कंचुक्यादयः तैः. B, शुद्धांतांतर्वासिकैः. C, शुद्धांतर्वासिकैः. D, शुद्धांतर्वंसिकैः. L. 14. भूतपूर्वाः. B and C, भूतपूर्वाः. B goes on as follows, कथाः कथयंतीभिर्वाचयंतीभिः पुस्तकानि ददतीभिर्धर्मोपदेशान्निवेदयंतीभिः पुण्याः कथाः.—पुण्याः. Text of A omits. L. 15. पुस्तकानि. A, पुस्तकान्. L. 16. भावेण. So also B. Edd. भारेण. L. 18. Text of A omits ताल. L. 23. उत्थाप्य. B (which omits तं), and Ed. 1, उत्थाप्य. So also C omitting तं, and D omitting तु तं.—पार्श्वपरिवर्तिनि. C and D, पार्श्ववर्तिनि.

P. 94, L. 1. कृतावतरणका. Com., अवतरणकं उत्साहकर्मविशेषः. Compare क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम् p. 68, l. 16, and क्रियमाणावतरणमङ्गल:

p. 92, l. 10. D and Edd. here read कृतावतरणमङ्गला.—प्रस्तुत. So B, D, and Edd. A in Text प्रभुत: in Com., प्रस्तुत. C प्रस्तुत. L. 2. शतानि Edd. add इव. L. 6. ससंभ्रम°. B, ससंभ्रमं. L. 10 कथमसि. C, कथमपि.—गुरुजनयन्त्रणाम्. Cf. तथा नियन्त्रितो राज्ञा p. 75, l. 9. L. 12. अभेके त्वयि. So Com. of A. Text, अभेकत्वे त्वयि. C and D, अभेकत्वेपि. L. 13. असाधारणा. D and Edd., असाधारणी. L. 14. आलोकित. Text of A, अवलोकित. L. 20. यामावस्थित. Com.=चतुष्किकायां स्थिताः. See note at p. 86, l. 15; and compare यामकरेणुकाभिः p. 87, l. 10.

P. 95, L. 3. द्विगुण. Text of A, द्विगुणित. With the expression compare उत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां p. 88, l. 23.—सपर्योणाभिः. So Com. and B. Text of A adds च. D and Edd., अपर्योणाभिः सपर्योणाभिश्च. C, सपर्योणाभिरपर्योणाभिः. L. 16. आनुपूर्व्येण. B, C, and Edd., आनुपूर्वेण. D writes अनुत्थितराजलोकः. Com. has आनुपूर्व्या, explained by अनुक्रमेण. L. 21. क्षणमिव. So B and Edd. Text of A, क्षणमपि. Com., क्षणम्.

P. 96, L. 3 न ह्यपुण्यभाजाम्. So B and Edd. Text of A, तत्पुण्यभाजाम्. Com., अपुण्यभाजाम्. L. 10. च. Edd. omit. L. 12. मनोरमाभिधानाम्. Compare p. 73, l. 11. L. 14. हरितचन्दनं. Text of A, हरितचंदन. C and D, हरितपल्लवचंदन. L. 16. विविक्त. Com., विविक्तः भिन्न २ स्वरूपः. See note at p. 99, l. 18.—गृहप्रवेशमङ्गल. Compare the अवतरणमङ्गल (p. 92, l. 10) and the अवतरणक (p. 94, l. 1) we have had already. L. 22. पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलं. The sun is like a bracelet the lustre of which is so great that it seems an unbroken round. Compare further on (p. 194, l. 6) the passage where a bracelet is compared to a heart which has been pierced.

P. 97, L. 1. ककुभमगात्. D, अगमत्. for अगात्. B and C, दिशमगत्,—पल्लव. B, पल्लवदल. L. 8. तटाक. B, C, and Edd., तडाग. L. 9. दिशां मुखेषु. Construe with the preceding words. Ed. 2 makes a separate clause of दिशां मुखेषु अलिकुलेन मलिनेषु as it reads the word immediately following. D writes अलिनेव कुवलयवनेन. L. 11. अन्धकारपल्लवेषु. B, C and Edd., अन्धकारकरपल्लवेषु. L. 13. दिक्षु विक्षिप्तस्वापि. Com., दिक्षु पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं बलिपिण्डेषु क्षिप्तेषु विकीर्णेषु सत्सु अर्कम-

लांजलैरिति बोध्यम्. C, D, and Edd. omit one दिक्षु. L. 16. कर्णोत्पलेषु. D and Edd., इव, Ed. 2 giving our reading as a variant.—पारावतेषु. Com. B, and C, पारापतेषु. Note on p. 65, l. 6.—विगतेत्यादि. Com., विगतं दूरीभूतं संवाहन उद्वहनं तेन निश्चलानि स्थिराणि कांचनपीठानि सुवर्णफलकानि यासु. The Text of A has a reading °निश्चलासु. कांचनपीठासु. L. 17. मूकीभूतघण्टास्वरासु. Com., मूकीभूताः दोलासंबंधिघंटाः ताभिः अस्वरासु शब्दरहितासु. B, C and D, घंटासु, Edd., घंटारवासु for घण्टास्वरासु. L. 18. संगीत. B, C, and Edd. संगीतक. L. 19. निभृतेष्वित्यादि. Com., निभृतेषु निश्चलेषु भवनकलहंसेषु गृहराजहंसेषु सत्सु नूपुरशब्दोपशमस्य सजातीयरवशंकाकारित्वाभावेन तेपि सुखेन सुप्ता इति भावः. But for the meaning of निभृत see note on p. 21, l. 11. L. 20. अपनीयमानकर्णेति. Com., अपनीयमानानि दूरीक्रियमाणानि दृष्टदोषोपशमार्थं कर्णे बद्धो यः शंखः.—मण्डनेषु. C, D, and Edd., मण्डलेषु. L. 22. प्रथमयामकुञ्जरघटासु. Com., प्रथमयामसक्ता याः कुञ्जरघटाः. See note at p. 86, l. 15.

P. 98, L. 6. सूर्यकान्तमणिभ्यः. B. and D, सूर्यमणिभ्यः. L. 12. समभ्यनुज्ञातः. B, अभ्यनुज्ञातः. L. 14. बालेयप्रमाणाम्. (D, बालेयक°). B, बालेयद्वीपिप्रमाणान्. L. 16. उपचितेति. Com., उपचितानि वर्धितानि यानि श्मश्रूणि आस्यलोमानि तैर्गहनानि संकीर्णानि मुखानि येषां तैः. —आबद्धेति. Com., आबद्धा बद्धा निबिडं कृतं कक्षा मध्यप्रदेशो यैः. L. 18. द्विगुणीक्रियमाणगमनोत्साहः. A phrase which recurs (द्विगुणीकृतगमनोत्साहः), according to the reading of Edd., at p. 27. l. 4. L. 19. °पदातिपरिवृतः. B, °पदातिभिः परिवृतः. L. 20. नाराचैः. Com., नाराचैः लोहनिर्मितबाणैः सर्वलोहो नाराच एषणश्च स इति कोषः. L. 21 शरभान्., Com., शरभानष्टापदान्. L. 22. चमरान्. A, चामरान्. Com., चामरान् चमरीः. —अनेककुरङ्गकान्. B, अनेककुरङ्गान्. D. महिषान् कुरंगान्. Edd., अनेकविधकुरङ्गकान्. Ed. 2 giving our reading as a variant—महाप्राणतया. 'By his great strength,' Com., महाप्राणतया महासाहसतया. Compare the passages at p. 76, l. 2, p. 80, l. 15, and p. 92, l. 15. L. 23. स्फुरतो. Com., स्फुरतो (*sic*) दीप्यमानान्.

P. 99, L. 1. समारूढे च मध्यमह्नि सवितरि. अहन् is used for the sky here —स्नानोत्थितेन. Com., स्नानोत्थितेनैव आश्रवानंतरमेव कृताभ्युत्थानेनैव, The Text of A, B, and D have स्नानोत्थितेनैव. L. 2. विघट्टनैः Com., विघट्टनैः घर्षणैः. L. 5. B and D omit एव. L. 6. अस्त.

रार्द्रीकृत. Ed. 1, अन्तरान्तरार्द्रीकृत. L. 7. अनेककृपानुसरण. B, C, D, and Edd., अनेककृपानुसार. Com., कृपाः पन्नगः. Compare p. 28, l. 19. L. 8. नवपल्लवेन. Edd., वनपल्लवेन L. 18. निर्वर्तित. A and B, निवर्तित,—विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः. The Commentary translates विविक्त in this compound by विजने. It seems better to make it qualify वसन in the ordinary sense of 'made clean.' Compare its use at p. 96, l. 16. L. 19. आकलित. Text of A, आकुलित. Com., आकलितौ वेष्टितौ.—गृहीतवाससः, B, गृहीतधौतवाससः. D, गृहीतधौतधवलवाससः. L. 20. देवार्चन. Text of A, देवतार्चन. L. 22. B and C omit पुरःप्रेषिताश्चान्तः.

P. 100, L. 1. I have followed the Commentary in taking यथाक्रमम्. with the words that follow. Edd. take it with the preceding sentence. B reads here उपनिन्युश्च उपनीतानि च यथाक्रममादाय च. The only objection to this reading is the च after आदाय, which is hardly consistent with it. C gives our reading, but begins a new clause with उपनिन्युश्च. D, our reading and punctuation, but omits च after आदाय. L. 3. सहस्त्रसारं (Text of A, सहस्त्रीसारं). Edd., सहस्त्रशारं. Com, सहस्रं तेन सारं प्रधानं. This may be the meaning of सार here, though in that case the compound must be dissolved as a Bahuvrihi. But it is better to take सार (or शार as it is spelt in Edd.) in the sense of 'sparkling. It corresponds to स्फुरित in the simile. C, सहस्लोपशोभितमंबरतलं. D, सहस्त्रभारमंबरतलं.—B omits शारम्. 5. द्विगुणीकृत. Com., द्विगुणितं परावर्तितं. Compare p. 95, l. 3.—तरुणोपवर्णनपरेण. B. तरुणवर्णनपरेण. D omits the word. Text of A, तरुणोपवर्णेन परेण. Com., तदिति तस्य तारापीडस्य ये गुणाः. &c. Refer it rather to the following राजपुत्रलोक. C writes समीपोपविष्टे तरुणोपवर्णनपरे वैशंपायने. L. 6. राजपुत्रलोकेन. B, सह राजपुत्रलोकेन. This is the meaning, but the सह is not needed, and I have therefore followed A, C, and D. in omitting it. Edd. have सह in the following line with a च which is clearly wrong. (°संवर्धितसंवासेन च सहाहारविधिमकरोत्). D the same reading without च Ed. 2 mentions in addition a सह after वैशम्पायनेन as a variant.—इहमस्मै दीयतामिदमस्मै दीयताम्. So Com. of A and C., Text of A तस्मै for second अस्मै. B,

मदीयताम् in both places for दीयताम्. So also D, but with the phrase written thrice. L. 9. अगमत्. B, अगात्. L. 10. पार्श्वपरिवर्तिनी. So Com. of A. Cf. p. 93, l. 23. Text of A, C, and D, पार्श्ववर्तिने. L. 11. हृत. C, गृहीत Edd. अपहृत. L. 13. अपरेद्युश्च. B, परेद्युश्च. The construction is सर्वान्तःपुराधिकृतमवनिपतेः परमसंमतम्...अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत् (p. 101, l. 8.)—अवनिपतेः परमसंमतम्. B. सर्वान्तःपुराधिकृ [त] तयावनिपतेः परमसंमतं. L. 14. अनुमार्गागतया. Text of A, and Edd. add. च. B and D, अनुमार्गगतया.—राजकुलसंवासप्रगल्भया. Compare सदा राजकुलसंवासचतुरा सदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा p. 66, l. 11, and passages quoted in the note there. L. 15. शक्रगोपकालोहितरागेण. Com., शक्रगोप एव शक्रगोपकः स्वार्थे कः आरक्तः प्रावृट्कीटः तद्वत् आलोहितो रक्तो रागो यस्मिन् &c. B, लोहित for आलोहित. L. 18. महमास. B and Edd. omit मह. B, मसन for मास. L. 19. ग्राम् B and C omit. Ed. 2 mentions भूमण्डलं as a variant—राजकुलदेवतयेव. B,C,and Edd., राजकुलगृहदेवतयेव. D, रात्रिकुल°.—क्वणितमणिनूपुराकुलितचरणयुगलया. The Com. has आकुल (explained by व्याप्त) for आकुलित. Edd. have आकलित, with आकुलित in the next word. The repetition of आकुलित is extremely harsh. B has a variant क्वणितमणिनुपुराकुलितचरणया रुचिररेणुचर्चिताचिचिरीकचक्रवालवाचालितरक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिन्या महार्हं &c. C writes क्वणितनुपुराकुलितजघनस्थलया नातिनिर्भराङ्घ्रि°. L. 21. कलित. B. आकलित. L. 22. मन्दं मन्दं भुजलताविक्षेपप्रेङ्खित°. So also B. Com., मन्दमिति मंदं २ नातिप्रयत्नेन यः भुजलतायाः बाहुवल्याः विक्षेपः इतस्ततश्चलनं &c. C, D, and Edd., मन्दमन्दभुजलता°. with either reading the adverbs must be construed with भुजलताविक्षेप Cf. note at p. 66, 11.

P. 101, L. 2. समचुवृत्त. B and C, समुपवृत्त. D, समवृत्त. L. 3. मणिकुण्डलमकर. Edd., मणिकुण्डलमरकतमकर. For the meaning of मकरपत्रभङ्ग see note on p. 13, l. 20, and the references there. —कपोलतया, B, कपोलतलतया. L. 5. राधेयेत्यादि. Com., राधेयः कर्णः तस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव उभयं विशिनष्टि उपेति उपपादितो विहितः अंगरागो यया पक्षे अंगनाम्नो देशस्य रागः प्रीतिः. L. 6. नवनव. B, नवनव.-कोमलतनुलतया. Com., (a) सुकुमारा शरीरलता यस्यां (d) कोमलाः तनवः मतल्यो यस्यां.—सुप्रतिष्ठितचरणया.

Com., (*a*) शोभनतया स्थापिताः पादा यया (*b*) सर्वत्र प्रतिष्ठाः शाखाः पादानि यस्यां L. 7. वेदिमध्यया. Com., (*a*) वेदिवन्मध्यं यस्याः तनुमध्येत्यर्थः (*b*) परिस्कृता भूमिः मध्ये यस्याः.—कनकपत्रालंकृतया. Com., (*a*)कर्णाभरणैः भूषितया (*b*) नागेकसरः चम्पको वा तस्य पत्राणि दलानि. L. 10. क्षितितलनिहितदक्षिणकरः. Com., इयं दाक्षिणदेशरीतिः क्षितौ दक्षिणकरं व्यवस्थाप्य विज्ञप्तिं कुर्वतीति भावः. L. 11. कन्यका. Text of A, कन्या. L. 12. कुलूतराजधानीम्. Com., कुलूतनाम्नीं राजधानीम्. In the Text of A the word is spelt कलूत in this, and कलुत in the next word. B, C, and D, कुन्तल in both. L. 14. B, C and Edd. insert च after राजदुहितेति. L. 15. दुहितृनिर्विशेषम्. Compare सुतानिर्विशेषैः sc. पादपैः p. 20, l. 23. दुहितृनिर्विशेषम् is here an adverb. L. 16. उचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी. See below. l. 21. L. 17. न चेत्यादि. In this sentence परिजनसामान्यदृष्टिना is the predicate, attracted into the same case as the subject (आयुष्मता), as is the rule in this impersonal construction. Compare a similar construction at p. 37, l. 23. Com., अस्यां पत्रलेखायां आयुष्मता भवता परिजने परिच्छदे सामान्या सर्वसाधारणा दृष्टिः यस्यैवंविधेन त्वया न च भवितव्यं. L. 18. द्रष्टव्या. Com.=विलोकनीया. So also C, D, and Edd. B, उपदेष्टव्या. L. 20. The Com. omits बलवानस्यां पक्षपातः. L. 21. एवंविधानि कर्माणि. Com., ताम्बूलकरङ्कधारणप्रभृतीनि. See note on p. 61, l. 6. B and C omit कर्माणि, the latter writing एवंविधा. L. 22. अतिविनीततया. Edd. अभिविनीततया. The sequence of thought here is—'I know full well that she will make her own way with you in a very few days. But I am very fond of her, and you do not know her. Therefore I speak as I do.'—केवलं. 'But.' Compare its use at p. 237, l. 7: also केवलं च below p. 102, l. 17.

P. 102, L. 1.—कल्याणिका. Cf. कल्याणाभिनिवेशी p. 104, l. 7. and कल्याणाभिनिवेशिनः p. 136, l. 6. L. 2. भवति इति. Edd. भवतीति इति. L. 3. अभिजात. Com., अभिजातः कुलीनः. B and C, अभिज्ञात. —अनिमिषलोचनं. B, C and D, अनिमिषलोचनः. L. 13. उपकरणसंभार. B. उपसंभार. L. 15. विनीततरमिच्छन्. B and D, add कर्तुम्. L. 16. वेषितव्यस्य. B, वेषस्य. L. 18. अपरिणामोपशमः. Com., द्वितीयो लक्ष्मीमदः द्रव्यमदः. अपरीति .न विद्यते परिणामेन उपशमो यस्य सः, अयं भावः परिणामेनोपशमः औषध्यादिषु प्रसिद्धः

विपरीतमत्र वयःपरिणामेपि नोपशम.—अपरं Com., अपरं तृतीयं. Compare द्वितीय in last note. But अपरं means simply 'other,' *i. e.*, than ordinary blindness. B and D, अपटलं. L. 20. अत्यन्ततीव्रः. D and Edd., अतितीव्रः.—सततममूलमन्त्रगम्यः. This is the reading of the Edd. (except that Ed. 2 has शम्य for गम्य). So also C and D. A in text, सततमूलमन्त्रगम्यः. Com. सततं निरन्तरं मूलमन्त्रैः अगम्यः निवर्तयितुमशक्यः. B, सततसमूलमन्त्रगम्यः. where सततसमूल is evidently a mistake for सततममूल. "मूलमन्त्र = spell". Kern. Com. मूलमंत्रेत्युपलक्षणं तेन मणिमधुकरादिविषोच्चारणहेतूनां संग्रहः. L. 21. अञ्जनवर्त्तिबाध्यः. Edd., °बाध्यः. L. 22. रागमलावलेपः. Com., रागो विषयाभिलाषः स एव मलः पंकः तस्य अवलेपः संपर्कः.—Bohtlingk cites Daśak. 67, 4 for अपावसान. L. 23. अभिधीयसे. Text of A, अभिधीयते.

P. 103, L. 4. सरागैव. B, सरागेव.—वात्या. Com., वायूनां समूहो वात्या वातकलिकोच्यते. L. 5. समुद्भूतरजोभ्रान्तिः. Com., समुद्भूता रजोगुणेन भ्रान्तिर्भ्रमो यस्यां पेक्ष रजसां रेणूनां भ्रमो यस्यां—अतिदूरं. Ed. 2, दूरं. L. 6. अतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका. B, अतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगमृगतृष्णिका. C अतिदूरं नयतीयमुपभोगमृगतृष्णिका. L. 10. भजनानि. B. C and D, भाजनम्. For the expression see note at p. 61, l. 23.—स्फाटिक. A, स्फुटिक. L. 12. अभव्यस्य. Com. = असाधोः—इतरस्येत्यादि. *Cf.* the passage at p. 58, l. 18. L. 13. तु. B and C, च.—शङ्खाभरणं. Com., हस्तिनां दृष्टिदोषबाधनार्थं शंखाभरणं कर्णे बध्यते इति लोकनीतिः. L. 14. हरति चेत्यादि. Put a stop after गुरूपदेशः. C and D, हरति सकलमतिमलिनमपि दोषजातमुपदेशः प्रशमहेतुः परिणाम इव. &c. Edd. have अपहरति for हरति, omit च, and have परिणामः for वयःपरिणामः. Com., अतिमलिनं अतिश्यामं दोषजातं दूषणसमूहं अंधकारमिव तिमिरमिव हरति दूरीकरोति क इव प्रदोषसमयनिशाकर इव यामिनीमुखचन्द्रोदय इव प्रकारांतरेणाह प्रशम इति प्रशमः अंतरिंद्रियनिग्रहः तद्धेतुर्गुरूपदेशः शिरसिजजालं शिरोरुहभारं अमलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिणमयति परिपाकं नयति क इव अवस्थापरिणतिरिव यथा सोपि शिरसिजजालं केशसमूहं पलितरूपेण अमलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं गुणरूपेण परिणमयत तन्निदानमेव प्रथमे वयसि किमुपदेशेनेत्यत आह अयमिति. L. 17. कुसुमशरशरप्रहार. So A and D. B, कुसुमशरसंप्रहार. C, कुसुमशरप्रहार. L. 18. गलति. Com., क्षरति गलति [गलति क्षरति] विनश्यति निरर्थकं भवति.—अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा

विनयस्य. 'Nor will lineage or learning make a nature already corrupt produce good things.' This is the second of two reasons for regarding youth as the reason of instruction. Instruction runs out like water from a heart which has been pierced by the arrows of love : and if it did remain it could not be expected to produce its wonted results in a nature already vitiated. The wood of the sandal tree will burn. The fire of hell grows hotter by reason of the means used to cool it. A has in text what may be either वा विनयस्य or चाविनयस्य—more probably the former : but the note is दोषांतरमाह अकारणं चेति उपशमादिकार्यजनकं न भवतीत्यर्थः ननु मदनशरप्रहारजर्जरितहृदयस्य उपदेशाभावेपि उपदेशकार्यं प्रशमादिकं सर्वं अन्वयो वंशः श्रुतं च शास्त्राभ्यामेव ['शास्त्रं ताभ्यामेव] भविष्यतीत्याशयेनाह दुष्प्रकृतेरिति दुष्प्रकृतेः दुरात्मनः तादृशहृदयस्य अन्वयः श्रुतं च अविनयस्य हेतोः भवति न तु विनयायेत्यर्थः. L. 19. चन्दनप्रभव॰. B and C चन्दनप्रभवोपि.—Separate किं वा. L. 22. अनारोपितमेदोदोषं गुरूकरणं. Com., न आरोपितः स्वीकृतः मेदोदोषो येनैवंभूतं गुरूकरणं स्थूलीभवनं मेदोदोषेण स्थूलता भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धं तथायं न भवतीत्यर्थः. B, मददोषं for मेदोदोषं.—असुवर्णविरचनमग्राम्यं. B असुवर्णविरचनाग्राह्यं. L. 23. अतीत. Edd., अपनीत.

P. 104, L. 1. B omits तु. So also C and D. L. 2. उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्च. This is from Edd. A, उद्दामदर्पाश्व पृथुस्थगितश्रवणविवराश्च. B, उद्दामदर्पाश्वयथुसंस्थगितश्रवणविवराश्च. Compare अहंकारदाहज्वर° l. 4. L. 3. गजनिमीलितेन. Com., गजो हस्ती तस्य यन्निमीलितं नेत्रसंकोचः तद्वत् निमीलितेन. L. 4. दाह. A writes दाघ. L. 6. विषविकार. B and D, विषय for विष. Ed. 2 mentions omission of विकार. as a variant.—तन्द्रा. Edd. and B, तन्द्री. L. 7. आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी. Compare कल्याणिना प्रयतितव्यम् p. 102, l. 1.—Put the stop after प्रथमम्.—L. 8. सुभटेत्यादि. Com., खड्गानां कौक्षेयकानां यन्मण्डलं संघातः तदेव कृष्णत्वसाम्यात् उत्पलवनं तत्र विभ्रमः अवस्थितिः तस्मिन् चंचलत्वसाम्यात् भ्रमरी मधुकरी. For विभ्रम B, C, D and Edd. have विभ्रम. L. 11. न ह्येवंविधमपरम्. A omits अपरम्.—अपरिचितम्. Com., निर्दाक्षिण्यम्. L. 15. मदेत्यादि. Com., मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वसाधर्म्यात् दुर्दिनान्धकारः तद्युक्ता ये गजा हस्तिनः तैर्घटिता निष्पादिता या घना निबिडा घटासमूहः तया परिपालितापि रक्षितापि.—गज. B, गन्धगज. L. 20. गन्धर्वनगरले-

लेव. Text of A omits नगर. Com., गंधर्वनगरलेखा हरिचन्द्रपुरीति यस्याः प्रसिद्धिः असद्वस्तुभ्रमो वा. L. 21. संस्कार. Com., संस्कारो वेगाख्यः.— संचरण. B and C, संचार.

P. 105, L. 2. अप्रत्ययबहुलेत्यादि. Com., अप्रत्ययः अविश्वासः बहुलो यस्यामेवंभूता सती दिवसान्ते यथा कमलं साश्रयं मुंचति तथा स्वाश्रयीभूतं भूभुजमपि तत्रोभयोः साम्यमाह सर्वमिति. With अप्रत्ययबहुल Cf. दर्शितप्रत्ययानि p. 64, l. 12 and the note there. C omits च.—दिवसान्तकमलं. B दिवसावसानकमलं. L. 6. हिडिम्बेव. A, B, and C, हिडम्बेव. L. 10. अनिमित्तामिव. Com.—निष्फलमिव. L. 11. शातारमित्यादि. Bâṇa generally construes स्मृ with the genetive. See note on p. 21, l. 19. L. 14. उष्मापम्. Com.= (a) तापम्. (b) दर्पम्. L. 17. कटुक. D and Edd., कटु.—विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना. Com., विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यपि अप्रत्यक्षं अगम्यं दर्शनं यस्या इति विरोधः तत्परिहारस्तु विग्रहवती कलहवतीत्यर्थात्. L. 22. व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां. Com., व्याधगीति· मृगवधाजीविगानं इंद्रियमृगाणां अक्षहरिणानां अत्र नाशकत्वसाम्यात् श्रीगीत्योः साम्यं नाश्यत्वसाम्याच्च अक्षमृगयोः साम्यं गानलुब्धाश्च मृगा हन्यंते इति सर्वत्र प्रसिद्धं. Compare the note at p. 10, l. 9, and the passage referred to there.—परामर्शधूमलेखा सच्चरिताचित्राणां. Com., सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि तेषां परामर्शः आचमनं तदर्थं या धूमलेखा धूमपंक्तिः लोकैः कफनिवृत्त्यर्थं द्रव्यांतरस्य धूमपानं कृत्वा पश्चात्स एव डीयते तत्परामर्शादिवालेख्यं विनश्यतीति भावः. The note in Ed. 2 is पराभवः प्रोञ्छनं तदर्थं धूमलेखा धूमसंततिः.

P. 106, L. 1. गुरुः पताका. C, D, and Edd., गुरुसत्पताका. L. 2. ग्राहाणां. Text of A and D, ग्रहाणां Com., ग्रहाः जलजंतवः. L. 4. विस्फोटकानां. B, C, D, and Edd., विस्फोटानां. L. 7. अपरिचितयानया. A omits अनया. Com., अपरिचितया असन्निहितया. B and C omit न before निर्भरं, There is a gap in D here which extends to देवावमानं p. 108, l. 5. L. 12. एषां. B, C. and Edd., चैषां. L. 14. अपनीयते. A in Text, अपतार्यते; in Com., अपह्रियते. This latter has probably crept in from l. 16 below.—पट्ट. B and C, पट.—आच्छाद्यते C and Edd., अवच्छाद्यते. B omits the words from औच्छाद्यते to आतपत्रमण्डलेनेव inclusive. L. 15, अपवार्यते. A, अपतार्यते. Com., अपतार्यते दूरीकार्यते. L. 18. केचित्. B, कश्चित्. —श्रमवशेत्यादि. Com , श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः श्लथः अदृढः शकुनेर्मयूरस्य अन्यस्य वा पक्षिविशेषस्य यो गलः कंठः तस्य यत्पुटं तद्वच-

पलाभिः मयूरस्य कंठः भ्रमवशे [न] च अत्यन्तं चपलः स्यादिति तदुपमानं. The Text of A omits वश. L. 19 खद्योतेत्यादि. Com., खद्योत: ज्योतिरिङ्गणः तस्य यः उन्मेष (ष): अवभासः तद्वत्. L. 20. अनेकेत्यादि. Com., अनेके दोषा दूषणानि तैः उपचितेन व्याप्तेन रागावेशेनेति रागः इच्छा आरुण्यं च तेसा [षां] आवेशः तन्मयीभावः तेन बाध्यमानाः पीड्यमानाः केनेव दोषेति दोषदुष्टं यदसृक् रक्तं तेनैव तथापि रागा [गो] भवतीति साम्यं. L. 21. विविधेति. Com., विविधा ये अनेके विषया गोचराः त एव ग्रासाः गुडेरकाः तत्र लालसैः लंपटैः Edd., विषयरस°. L. 23. प्रसरेण. B, प्रसारेण.

P. 107, L. 4. आहताः. C, and Edd., अभिहताः. L. 5. अधर्मभग्नगतयः Com., गतिर्गमनं सत्कर्मणि वृत्तिश्च. L. 7. सप्तच्छदतरवः. Com. =विषमच्छदवृक्षाः. A tree noted for its bad smell. L. 8. Edd. insert पुरःस्थितं. before बन्धुजनम्. L. 9. उत्कूपितलोचना. This is the reading of B, C, Edd., and Durga Prasada's MSS. So also Balakrishṇa· A, उत्कंपितलोचन. Com., उत्कंपिते भावल्येन धूते. L. 10. जातुषाभरणानि. C and Edd., जातुषाः. See note at p. 129, l. 11. L. 11. सोष्माणं. Com.=तेजस्विनं पुरुषं.—महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः. Ed. 1, महानालस्तम्भनिश्चलीकृताः. Ed. 2. महालानस्तम्भनिश्चलीकृताः. The महामानस्तम्भ in this clause corresponds to the तृष्णाविष in the next. Edd, add अपि. L. 12 तृष्णाविष. B, तृष्णावेश. Edd., अतितृष्णाविषवेग. L. 13. इषवः. B, C, and Edd., असयः, Ed. giving अश्रयः as a variant. L. 16 उपसृष्टा इवेत्यादि. Com., उपसृष्टा बहिःकृता इव क्षुद्रैः विटैरधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येषां ते तथा. L. 19. सरव्यतां. A, सरव्यतां. L. 22. धनेति. Com., धनं द्रव्यं तदेव पिशितं मांसं तस्य ग्रासः ग्रहणं तस्मिन् गृध्रैः दूरदृग्भिर्यथा तथा द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थः.—आस्थानेति. Com., आस्थानं नृपोपवेशनं (स्थ) लं तदेव नलिनी कमलिनी तस्यां बकैः धूर्तैः यथा बकाः नलिनीमाश्रित्य तदाश्रयबलेन स्वात्मानमाछाद्य येन केन प्रकारेण परान्वंचयित्वा अकस्मादेव परान् भक्षयंति तद्वदास्थानबलेन परान्वंचयित्वा स्वानि भक्षयंति. आस्थान. A durbar.

P. 108, L. 3. महापराधावकर्णनं. So A and C, 'Listening (without resentment) to plans of crime.' Com., महेति महापराधानां कौरवगुरुदीनां अवकर्णनं श्रवणं महानुभावता महाधर्मिष्ठता अदातृत्ववशात्. B, महापराधानवकर्णनं. Edd., महापराधानाकर्णनं. L. 4. परिभवसहत्वम्. A in Text, परभवसत्वं (sic): in Com., पराभवसहत्वं L. 8. वित्तमदमत्तचित्तानि°. B and D वित्तमदमत्तानि°: .C. वित्तमदमत्तचित्तानि°:—सर्वे-

वेति. B and Edd., तथेति. Ed. 2 mentions another reading यथेति.—आत्मन्यारोपित.° B, आत्मारोपित.° D, आत्मन्यध्यारोपितं. L. 9. दिव्यांशावतीर्णमिव. Com., दिव्या: देवसंबन्धिनो ये अंशा: भागा: तै: अवतीर्णं उत्पन्नमिव. L. 10. उत्प्रेक्षमाणा:. A, उत्प्रेक्ष्यमाण:. D, मन्यमाना:. L. 11. आत्मविडम्बनाम्. Com., असद्गुणारोपलक्षणाम्. L. 12. मनसेत्यादि. Com., मनसेति देवताया हरिहरादे: अध्यारोप: (sic) आरोपणं तेन विप्रतारणं (sic) वंचनं तस्मादिति.—असदिति असद्भूता असद्रूपा या संभावना देवरूपत्वेन निश्चय: तेन उपहता: विनष्टबुद्धय:. For प्रतारणादसद्भूत. B reads प्रतारणासमुद्भूत and Edd., प्रतारणासंभूत.

P. 109, L. 1. तं मित्रतामुपनयन्ति. So D and Ed. 2, A and Ed. 1. तं मित्रतामुपजनयन्ति. Com., तं पुरुषं प्रति मित्रतां सुहृद्भावतां उपजनयन्ति निष्पादयन्ति. B reads here तस्य मंत्रितामुपनयंति; C, तं मंत्रितामुपनयंति.—तस्य वचनं शृण्वन्ति. B and C, तस्य शृण्वन्ति वचनं D. omits L. 7. शास्त्रेषु. This is the reading of B, C, D, and Edd. A has शस्त्रेषु.—सहजेति. Com., सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तेन आर्द्रं स्विन्नं हृदयं येषां अत एव अनुरक्ता:. L. 8. कष्टचेष्ट. B, कुचेष्ट.—मोहकारिणि. D and Edd., मोहान्धकारिणि. L. 9. तथा...यथा. B and C, तथा तथा...यथा यथा. Compare p. 105, l. 20.—जनै:. B and C, जनेन. L. 11. प्रहस्यसे. A, प्रकाश्यसे. (Text ते for से) Com. =प्रकटीक्रियसे. प्रहस्यसे is the reading of B, C, and D (C, यथा न च प्रहस्यसे) It is the simpler reading, but open to objection as being a repetition of the उपहस्यसे above l. 10. Edd. have न प्रतार्यसे विटैर्न प्रहस्यसे कुशलै:. But with प्रतार्यसे कुशलै: compare प्रतारणकुशलै: p. 108, l. 7. L. 12. A inserts च after प्रलोभ्यसे L. 13. वनिताभि:, B and C, सर्ववनिताभि:. L. 14. न विकृष्यसे. B and C, न कृष्यसे. Edd., नावकृष्यसे.—रागेण. Edd., रागै:. L. 20. Read यौवराज्य°. L. 23. सप्तद्वीपभूषणां. Edd., सप्तद्वीपसमुद्रभूषणां.

P. 110, L. 1. Edd. omit हि, Ed. 2 giving it as a variant.—त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेश:. Com., त्रैलोक्यदर्शीव योगीव सिद्धो निष्पन्न: आदेशो आज्ञा, यस्य स तथा त्रिकालदर्श्यपि सिद्धादेशो भवति यथैव वदति तथैव भवतीत्यर्थ:. L. 4. स्वच्छीकृत:. This is the reading of B, C, D, and Edd. A, स्वस्थीकृत:. Com.—स्वस्थतां प्रापित:. L. 12. पादपान्तरं निजपादपममुञ्चत्यपि तारापीडं. This is the reading of Edd. In Ed. 1 transfer लक्ष्मी: from end of L. 17 to end of line 18. B has पादपं निजपादपान्तरममुंचत्यपि तारापीडं. A, C, and D, निजपादपं पादपान्तरममुंचत्यपि तारापीडं, Com., निजपादपं स्वकीयवृक्षं अमुंचत्यपि अत्यजंत्यपि

तारापीडं. It will be noticed that the commmentator does not repeat the पादपान्तरं of his text. If A's text is right we must suppose that निजपादपं means not the tree the creeper is on at present, but the tree to which it goes, and which is marked out in some way as its own. But this seems very harsh, and the simile would then be somewhat discourteous to Târâpida. L. 17. दीर्घदशमनुपहतं., Com., दीर्घा आयताः दशा वर्त्तयो यस्यैवंभूतं अनुपहतं अखण्डं. L. 18. नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेन. This is the reading of A, B, C, and Edd. Com., राजानं विशिनष्टि नवेति नवा प्रत्यग्रा या राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः सा एव उज्ज्वलत्वसाम्यात् कमलिनी नलिनी तस्याः आयत्वसाम्यात् मृणालेनेव बिसेनेव. It will be noticed that this would sanction an इव after मृणालेन, which is not however wanted, though, it stands in D. The necklace is here called the lotus stalk of royal prosperty, and it is said to be like the seven sages come to see the consecration. L. 19. सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेण. Com., मुक्तासु संक्रान्तमुखत्वेन उपमानान्तरमाविष्कर्तुमाह. L. 20. इन्दुकरकलाभिः. Com., कलाः मनोहराः. B, C, D, and Edd., इन्दुकरकलोपकोमलाभिः.—वैकक्षकस्रग्भिः Com., वैकक्षं उत्तरीयकं तद्वत् स्थापिताभिः स्रग्भिः मालाभिः.

P. 111, L. 5. जलधिरिव मन्दरपातैः.—D breaks off the Pûrvabhâga here. L. 8. येन. A in text, and B, add च. Com. येनेति दुन्दुभिना कर्तरि तृतीया ध्वनता शब्दं कुर्वता रवेण शब्देन. L. 10. प्रदक्षिणीकृतानीव. Com. = आवर्तीकृतानीव. L. 13. अभिमुखदत्तघन्त.° A, अभिमुखं दत्त°. Com., अभिमुखदत्त°. L. 15. अपूर्वशर्वाट्टहासशङ्काहर्षहुंकृतेन. Com. अपूर्वः अश्रुतपूर्वो यः शर्वस्य भवानीपतेः अट्टहासः महाहासः तस्य शंका आरेका तस्याः हर्षः प्रमोदः तस्माद्यत् हुंकृतेन हुंकारेण. The word is followed in the text of A and Edd. (not in C) by अश्रुतपूर्व which seems to be a gloss on the preceding अपूर्व, taken perhaps from l. 17 below. L. 17. विबुधसद्मनि. From B and C, Edd., मेरौ. Ed. 2 giving विबुधसद्मनि as a variant. A omits the word. See note on l. 18. =अश्रुतपूर्वरवजनितरोष. B, C, and Edd. omit जनित. Ed. 2 gives as a variant. अश्रुतपूर्वरव इव. L. 18. यमसद्मनि. From B and C. A and Edd., विबुधसद्मनि (Com.=देवलोके), Ed. 2 giving यमसद्मनि as a variant. See note on l. 17. L. 21. सह हिमवतां भित्वा. Note on p. 145, l. 21. L. 23. लीलालसात्. Text of A, लीलावीलात्.

P. 112, L. 5. पूर्वोक्तया पत्रलेखया. (Com., पूर्वं प्रथमम्.) Pattralekhâ is mounted in front on the same elephant. Text of A adds the gloss कुलूतेश्वरदुहित्रा. L. 7. भ्रमत्चक्र. Com.=मंदरभ्रमणम्. L. 17. ग्रन्थ. B, C, and Edd. omit. L. 18. आदरावनतमौलि. B, आदरादनवरतप्रणाममौलि. Ed. 2 mentions a reading आदरादनवरतप्रणाम (omitting मौलि.) : this is the readings of C.—आवर्जितं. Com.=आनमितं. Compare p. 112, l. 22. L. 19. आप्तम. So B and Edd. A. राजाप्त Com., राजेति राज्ञो यः आप्तः प्रत्ययितः.

P. 113, L. 1. प्रभा (Ed. 2 gives as a variant घटा). Edd. add प्रतान. L. 4, Edd. begin with अथ. which is not found in any of the MSS Com. however has तदनंतरं, which may refer to an अथ which has dropped out. L. 6. अखिलं. B, सकलं. L. 7. धवलदुकूल. Edd. omit धवल, Ed. 2 giving it as a variant. C. omits दुकूल. L. 12. चलितकुलशैलकीलितजलधिजलतरंगगतेव. Com., चलिताः कंपिता ये कुलशैलाः क्षेत्रमर्यादाकारिणो नगाः तैः कीलितो यंत्रितो जलधिः समुद्रः तस्य जलं पानीयं तस्य तरंगाः कल्लोलाः तत्र गतेव प्राप्तेव. B reads चलितकुलशैलकैलासजलधितरंगगतेव. L. 13 Com. takes संमुखागतैरन्यैश्चान्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः. with the preceding sentence. C punctuates as we have done. B omits one अन्यैश्च. L. 15. पत्रभङ्गिनीनाम्. Com., पत्रभङ्गाः रचनाविशेषाः विद्यंते यासु एवंविधानाम्. Compare note at p. 13, l. 20, L. 18. अक्रियन्त. A, क्रियंते. L. 20. अराजन्त. A in Text, अरंजंत, in Com., राजंते. L. 23. दृष्टिः (Com.=चक्षुः) B, दृष्टिः.

P. 114. L. 2. आतपत्रैः. B and C, शतसितातपत्रैः. L. 3. च. Text of A omits. L. 18. निर्घातपातपरुष. Com., निर्घातो वज्र तस्य पातः पतनं तद्वत्परुषः कठोरः. B omits परुष. C, निर्घातपातगंभीर. °L. 5. बभ्रुणा च. text of A and C omit च. L. 7. अनवरतं. Edd., अनवरत°. B. 8. च. A omits. L. 10, बलबहल. Com. and C omit बहल. B and Edd., बहलबल. L. 12. प्रबलवेत्रि. (Com., प्रकृष्टबलयुक्ताः ये वेत्रिणः द्वारपालकाः तेषां) B, प्रचलितप्रचुर. C, प्रचुर. Edd., प्रचालित. L. 23. धूसरताम्रीता इवार्ककिरणाः. B, C, and Edd. read धूसरमर्ककिरणाः. Ed. 2. mentions a variant धूसरताम्रीत for धूसरम्. L. 15. बलभर. Edd. बहलबल. L. 20. क्रमेण. B, C, (क्रमेण च संसर्पतो) and Edd., and च.

P. 115, L. 4. बलसंक्षोभजन्मा. Construe with रेणुः. l. 21. L. 6. पत्रार्णवतन्तु. So B and Edd. A, उत्पन्नोर्णातन्तु. Com., उत्पन्नः समुद्गतो यः

ऊर्णातंतुः जालंकारकः. C, पञ्चोर्णातन्तु. L. 8. हरि (*a*) 'horses,' (*b*) Hari.—क्षमा (*a*) 'the ground,' (*a*) 'patience.' L. 11. पताका. So B and Edd. A, पताकाम्. L. 15. मणिपत्त्रभङ्ग. B and Edd., मणिभङ्ग. L. 17. धातु. Com., गैरिकादिः कुम्भस्थलशोभार्थं अनुलिप्यते.

P. 116, L. 9. अनपहृतचेतनेन. There is a gap here in C extending to p. 117, l. 14.—अनवगणित. Com.=अनिराकृत. L. 10. भूमिगृहेण. A 'Bhumigriham' is a room dug out under the earth for coolness. L. 13. अवष्टभ्यमानम्. Com.= व्याप्यमानम् L. 15. अवचूलचामरमिव. Com= हस्तिकर्णाभरणव्यालव्यजनमिव. L. 17. मिषेण. B and Edd., निभेन. L. 21 पुस्तमय्यः. Com. पुस्तं लेप्यादिकर्म तन्मय्य इव विलिखा इव. Edd., प्रस्थमय्यः.

P. 117, L. 1· Edd omit दन्तिनाम्. L. 2. क्षीरोदधवलैः. B and Edd. क्षीरोदक्षोदधवलैः. L. 13. कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रलताः. Com., एतेन सर्वे प्रतीहारतां प्राप्ता इति सूचितम्, C. 15. तचरण. Edd., त्वचरण. L. 16. एते हि. Edd. and ते. A has (by mistake) in text एते हीति. L. 18. रक्षाभूतिमिव. Cf. भूतिलिखितपत्त्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम् p. 68 l. 6. L. 20. अपरैः. Text of A, परैः. L. 21. पश्य पश्य. Edd. omit one पश्य. C omit both.

P. 118, L. 1. महाभारतसमर. B. महाभारतबलसमर. L. 3, कदलिकावनान्तरेषु. Com,=रम्भाकाननान्तरेषु. The 'kadalikâs are the banners. (cf. Mâlati-Mâdhava, p. 203, l. 1. and Bhandarkar's note: also कदलिका कामकरिणः. above p. 106, l. 5.). whose burnished tops reflect the sun. For शिखरदेशेषु (Com.=ध्वजाग्रभागेषु) B and C have मत्तेभकरटशिखरदेशेषु. L. 5. कलकलकालिला. (Com., कालिल=गहन). B, कलंककालिका. C with us. Edd.,) कलकलकलिता. L. 6 कोलाहलकालितेव. Edd., कल्लोलकालितेव. L. 10. न चलन्ति. Com., यद्योति बलभरेण सैन्यभरेणपीडिता या वसुधा तस्याः धारणं तेन विधुराः पीडिताः फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणकुड्यानि चलंति) omits न Edd., न दलन्ति. Compare न हि शुष्कनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा p. 135, l. 20. L. 23. प्रतिष्ठत. This is, I find, the reading of C. A, प्रतिष्ठता, taken by Com. with सेनासमुदायेन. B has an altogether different reading न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन्. Edd., प्रतिष्ठत्!

P. 119, L. 5. A omits जनयन्, the Com. taking जनानुरागम् as an adjective agreeing with विक्रमम्. L. 13. हेमकूटधाम्नाम्. From B.

So also C. A, हेमजकूटनामाम्. Edd., हेमजठनामाम्. L. 18, आदरात्. 'Carefully.' Com. = बहुमानात्. L. 20. पार्ष्णिप्रहार. So B and Edd. C, पार्ष्णिप्रहारात्. A, पाणिप्रहार, Com. = हस्ताभिघातः.

P. 120, L. 7. B omits अगृहीतेन. L. 8. Edd. omit यांचे. L. 9. प्रकारः. Com. = भेदः. L. 16. इति विचार्यमाणे सत्ययम्. B and Edd., यत्सत्यम् for सत्ययम्. C, इति विचार्यमाणोऽयं सत्यम्. L. 22. सुवर्णपुरगामिनं पन्थानम्. 'The road going to Suvarṇa.'

P. 121, L. 5. वलित. A, चलित. Com. = कंपित. C, चालित. L. 12. अन्वेषमाणः. Edd., अन्विष्यन्; Ed. 2 mentioning a variant, अन्वेषयन्. L. 13. नलिनीजल. Com., नलिनी कमलिनी तया संयुक्तं जलं नलिनीजलम्. L. 14. Edd. omit वनगजयूथस्य--दत्यार्पितैः. B, C and Edd., उत्तारितैः. L. 16. कुमुद. Edd., कमलकुमुद; Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 19. कुसुमोपविष्टोच्छ्वसत् B, कुसुमोपविष्टनिर्ष्पिष्टोच्छ्वसत्. C and Edd., कुसुमोपविष्टानिष्पिष्टोच्छ्वसत् With उच्छ्वसत् compare उच्छ्वसितमूर्तिः p. 92, l. 22. —अभिनवकुसुम. B, C and Edd., अभिनवबकुलकुसुमम्. L. 22. उपजातजलाशयशङ्कश्च. B and C, उपजातजलाशय.— प्रतीपमनुसरन्. Construe with पादपंरूपेतेन (p. 122, l. 1.) कैलासतलेन कंचिद्भ्रानं गत्वा (do., l. 9.) तरुखण्डं ददर्श (do., l. 12).

P. 122, L. 5. टंकनहय. Com., टंकनं प्रस्तरदारं तल्लक्षणो यो हयखुरः. Edd., टंकनखर. L. 7. संशीर्ण. B, C and Edd., संशीर्णजीर्ण. L. 9. प्रतानप्ररूढ. Edd., प्रतानवता प्ररूढ. L. 12. तच. B, C and Edd., तं च. L. 13. सम. B and Edd. omit Com., चंदनं मलयजं तस्य रसः द्रवः तस्य समः सदृशः स्पर्शो यस्य तेन. L. 18. अंशावतारम्. B, अवतारम्. C, चावतारम्. Edd. अंशावतारं जलाकारम्.

P. 123, L. 2. समुपस्थितैः. Com., संस्थितैः explained by कृतावस्थानैः. Edd., समुपस्थितैः. L. 3. प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टं सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालमित्यादि. 'Bearing within it, like Nârâyaṇa on a breast on which lotuses (or, *b*, the lotus) bloomed, earth and heaven—with all their forests, hills, and stars,—in the shape of their reflected image there.' A in text reads अंतःप्रविष्टसकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालम् for अन्तःप्रविष्टं सकानन°. The note however is अथ त्रिभुवनं विशेषयन्नाह प्रतिमेति प्रतिमा प्रतिबिंबं तस्य निभेन व्याजेन अंतःप्रविष्टं मध्यप्रविष्टं सह जलचरेण नक्रचक्रादिना वर्त्तमानं यत्काननं वनं शैलः अद्रिः नक्षत्राणि ऋक्षाणि ग्रहाः मंगलादयः तेषां चक्रवालं

fusion in the text assigns an impossible meaning to बकानन. B, C and Edd. read अन्तःप्रविष्टसकलकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालम्. With our reading compare देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम् p. 128, l. 15. L. 12. कमलसहस्रं. B, C and Edd., कमलं. L. 15. हंसोपान्तकमलवनमकरन्दम्. B and C, हंसान्तिकमलमकरंदं. Edd., हंसापान्तविकचकमलवनखण्डं. L. 18. उत्कलिका. (*a*) 'Buds,' (*b*) 'passion.' L. 20. लक्षण. (*a*) 'Appearance,' (*b*) 'marks.'

P. 124, L. 6. आलोक. Text of A, आलोकन. L. 23. आदायादाय. Text of A omits one आदाय.

P. 125, L. 1. वृक्षा. B, C and Edd. omit. L. 2. मन्ये च यत्सृष्टेरवांकसलिलमयं. A, मन्ये यत्र for मन्ये च यत्. Com., मन्ये चेति अहमिति मन्ये जानामि यत्र आदौ सृष्टेर्वंभनिर्मितेरवांग्. B and Edd., मन्ये च यत्तसलिलमयं. L. 7. पदपङ्क्ति. Edd., omit. L. 8. अवगाह. Text of A, अवगाहन. L. 9. पादानुमीयमान. Text of A and C, पदानुमीयमान. L. 14. चरणौ. B, C and Edd., चरणे. L. 15. दूर्वा. Edd., प्ररूढदूर्वा. L. 16. करयुगलः. Edd., करचरणयुगलः. L. 17. जलमयम्. Text of A, जलम्. L. 22. संस्तर. So A in Com. and B. So also C. A in Text, प्रस्तर. Edd., संस्तर as on l. 4 of next page. Compare note on p. 19, l. 9.

P. 126, L. 4. संस्तरात् So Text of A, B and C. Com. and Edd., संस्तरात् (=प्रस्तरात्). L. 13. Construe क्रमेण च ...कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं (l. 17.) ...पादपैः परिवृत्तं ...शूलपाणेः शून्यसिद्धायतनमपश्यत् (p. 127, l. 23). L. 14, वृष. Edd., वृषभ. L. 18. Com. of A omits च (गत्वा स चंद्रापीडः &c.). L. 19. जरठ. Text of A writes जठर. L. 21. चकोर. B, C and Edd., चकोरचञ्चु. L. 22. दाडिम. B, C and Edd., दाडिमी. L. 23. चपलकपिकुल. Com. and B omit चपल. C omits कुल. Edd., कपिलकपिकुल.

P. 127, L. 1. कपोतपक्षपाली. Edd., कपोनपोतसंहतलोलपक्षपाली.—कुसुमरजोराशिसारसारिकाश्रित. From Edd. (Ed. 2, शार). A in text कुसुमरजोराशिराशे (*sic*) सारिकाश्रित. Com., राशिः समूहः. सारिणः सारिकाः. तदनुसार &c. सार here means spotted with. reads कुसुमरजोराशिसारसारसिकामिश्र. C, कुसुमरजोराशिसारसारसिकाश्रित. L. 3. जललुब्ध. B, जललवलुब्ध, a reading which is also mentioned by Ed. 2 as a variant.—विप्रलब्ध. Text of A, विप्रलुब्ध. B omits the word. L. 4. यौवन. Edd., यौवनमद. L. 5. पादप

B and C, पारापत. L. 8. विराजित. So B and Edd. A, विराजित.
—अकलित. A, आकालत, which the Com. repeats and explains by प्रादुर्भूत. L. 12. घनावस्थानैः. B, घनावलिस्थानैः.
—दिनकरकर. Ed. 1, दिनकर. L. 13. अञ्जननीलनल. Com., अंजनवत् नीलानि यानि; नलानि तृणानि. B, नीलनलांजन. L. 19.
संघात. Edd., संपात. L. 20. प्रमाणाभिमुखैः. B, C and Edd., प्रयाणाभिमुखैः. Com., प्रमाणं तोलनं तत्र अभिमुखाः संमुखाः तैरिति उभयोः प्रकारांतरेण भंगमाह वानरेति वानराः.. पक्षे नेति विकल्पार्थः.

P. 128, L. 4. समापतद्भिः. Com. = यत्र तत्र निःपतद्भिः. B, समाघट्टद्भिः. C, समामोदयद्भिः. L. 12. तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्य. Construe with कन्यकां ददर्श p. 131, l. 20. — ध्यानासनम. Com. = ध्यानासनम्. Cf. p. 130, l. 19. L. 13. अतिविस्तारिणेत्यादि. Compare the passage at p. 182, ll. 11—14. विवृत. Edd., परिवृत. L. 14. विसर्पता Edd., सर्वतो विसर्पता.—पादपान्तरैः. Com., पादपांतरै : वृक्षांतरैः प्रतिबंधकीभूते : पिंडीभूय समूहीभय. पादपान्तरै· (for which B reads प्रांतरे) goes with वहतेव. L. 15. पिण्डीभूय वहतेव. Compare पिण्डीभूय वहद्भिरिव Sc. चन्द्रपादैः, p. 269 l. 18.—सगिरिकाननम्. Compare सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनम्, if the reading there is right, p. 123, l. 3. — दन्तमयमिव. Com., —गजदंतनिर्मितमिव. Ed. 1, हतमयमिव. Ed. 2, चन्द्रमयमिव. L. 17. लोचनपथप्रविष्टेन. Sc., तेनैव दृष्टप्रभावितानेन. B, लोचनपथं प्रविश्य. —अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया. Construe with अपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम् (l. 20). Edd. read परिस्फुट for अपरिस्फुट L. 18. चेलांशुक. B and Edd., चीनांशुक. L. 20. अपहाय. Construe with उत्पादितम्. 'Made of whiteness alone without,' &c. This use of the participle almost exactly coincides with our use of prepositions. Compare for the construction p. 30, l. 11, p. 48, l. 14, p. 129, l. 23, and p. 156, l. 8. —द्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादन°. So Com. and B. Text of A and Edd., द्रव्यात्मकमङ्गलनिष्पादन°. P. 21. दक्षाध्वरक्रियेत्यादि. Com., अध्वर इति अध्वरो दक्षस्य यज्ञः तस्य क्रिया कर्म तामिव उभयसादृश्यमाह उद्धतेति उद्धता अनार्या ये गणा मनुष्यवृंदाः पार्षदाश्च तैर्यः कचग्रहः केशग्रहः तस्मात् यद्भयं तेन उपर्शवितः सपर्यांविषयीकृतः त्र्यंबकः ईश्वरो यया सां तां दक्षप्रजापतिना अध्वरे ईश्वरो नाहूतः तेन गणाः प्रेषिताः तैरध्वरविनाशो विहित · इति पुराणप्रसिद्धम्. Here, (मनुष्यवृंदाः पार्षदाश्च) and in the immediately following clauses, the Com. attempts, with

no great success, to find a second reference to Mahâsvetâ in the clauses which are added to explain how the things to which Mahâs'vetâ is compared may be conceived as present at the shrine of Siva. (Compare, however, the quotation given at p. 129, l. 11.) P. 22. उद्धृत. B, उद्धृत्त —Edd. insert before रतिम्. the word निरन्तरभस्मोद्धुण्ठनसिताङ्गीम्. —मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्. Com., मदनस्य देह इव देहो यस्यैवंविधः पुंडरीकमुनिः. (for Puṇḍarika, see Introduction, pp. 10, 11). See note on l. 21.

P. 129, L. 1. उत्कण्ठाकृष्टाम्. A, उत्कण्ठाम्. L. 2. गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनताम्. 'Come to the wish of (प्रथमं चिन्तिता पश्चादुपनता) Siva when he desired a covering of elephant's skin.' Com. takes उपनत as equal to पूरित making चिन्तितोपनत a bahuvrihi (चिंतितं समीहितमुपनतं पूरितं यया सा) and as referring to Mahâs'vetâ, translates चिन्तितोपनताम् by अपेक्षा प्राप्ताम्. Cf. use of उपनत at p. 132, l. 2. L. 3. B, C and Edd. omit बहिः. L. 4. भूति. Edd., विभूति. L. 5. गौरीमनःशुद्धिम्. Edd., गौरीतपःसिद्धिम्. तपःसिद्धि occurs below l. 8. L. 6. गिरीश. B, C and Edd., गिरिश. L. 11. अमरगजेत्यादि. Com., अमरा देवाः तेषां गजाः हस्तिनः तेषां वीथी ततिः तामिव गजसमूहस्य तत्रागमने निदानमाह अभ्रेति अभ्रगंगा तस्यां अभ्यागमः संमुखागमनं तत्र यो वेगः त्वरा तेन पतितां स्रस्तां गजवीथी is preferred to गज simply for the purpose of getting a word in the feminine gender. Compare in the next line कैलासाभियम्. L. 13. Text of C omits the words काशकुसुमविकासकान्तिमिव...निर्गताम्. Com., उदीक्ष्यमाणां explained by प्रतीक्ष्यमाणां. L. 16. सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागां. Text of A omits this clause. Compare with it p. 42, l. 23, and passages quoted there. L. 20. निर्मृष्टां. Edd., निघृष्टां. L. 21. इयत्तामिव धवलिम्नः. The 'thus far' or '*ne plus ultra*' of whiteness. L. 22. उदयतटगतार्कबिम्बात्. B, उदयिताभार्कबिम्बात्. C, उदयतस्ताभादर्कबिंबवत्. Ed., उदयतटगतार्कबिम्बात्. L. 23. उद्धृत. 'From.' See note on p. 128, l. 20.

P. 130. L. 3. खुर. B, C and Edd., खुरमुख. L. 8. Text of A omits स्वैरैरिव. L. 10. मथनताम्. B मन्थिताम्. Edd., मन्थनाम्, Ed. 2 giving as a variant मथितताम्. L. 13. परिवेषपरिगत. Com.,

परिवेषः परिधिः तेन परिगतं सहितम्. L. 15. चामररुचिराकृतिना. B and C, चामरचीराकृतिना. L. 18. आप्रपदीनेन. Com., आप्रपदीनेति आपदव्यापकेन तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यदिति कोषः L. 20. यौवनेनेत्यादि. Com., यौवनेनापि तारुण्येनापि उपास्यमानां सेव्यमानां केनेव स्वल्पकालोपसर्पिणा निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रसृतेनैवंभूतेन शिष्येणेव विनयेनेव यौवनस्यापि स्वल्प (*sic*) कालोप (स) र्पित्वादिगुणविशिष्टत्वेन तत्साम्यमिति भावः. B, C and Edd. read स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारविनीतेन for स्वकालोपसर्पिनिर्विकारविनीतेन. Ed. 2 mentions a reading यौवनेनादृष्टेनोपसर्पिणा. निर्विकार seems to intimate that 'youth' though it has come to her—not before its appointed hour—has not had time to work any change. She is—

> 'Standing with reluctant feet,
> Where the brook and river meet,
> Womanhood and childhood fleet.'

L. 21. कृतपुण्येनेव. Compare अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम् p. 186, l. 18. L. 23. सूक्ष्मशङ्खखण्डिकाङ्गुलीयकपूरिताङ्गुलिना. An epithet of दक्षिणकरेण in next line. For शङ्खखण्डिका, which is the reading of Text of A and Edd., Com. has दंतखंडिका (explained by नागदंतशकलं), and B and C, शंखघटित.

P. 131, L. 4. सखीभिः. Edd. add विलासवतीभिः. L. 6. ग्रामक्रमयोगया. Com. as referring to गीत्या, रागाणामवस्थाविशेषो गीतिशास्त्रप्रसिद्धः. L. 7. रक्तमुखवर्णया. (*a*) 'Beginning in impassioned accents,' (*b*) 'red in the face.' The Com. would seem at first to have had another reading in view, as its note is रागरक्तेति श्रीरागादयः तैः रक्ताः मिश्रिताः मुखे प्रारंभे वर्णा अक्षरा यस्यां सा तथा पक्षे रक्तो लोहितो मुखे आस्ये वर्णो यस्याः सा तथा.—घूर्णितमन्द्रतारया. Com., (*a*) घूर्णिताः घोलनां प्राप्ताः मंद्रा उरःप्रदेशोद्भवाः ताराः शिरः समुद्भवाः स्वरा यस्यां सा तथा, (*b*) घूर्णिता प्रचलायिता मंद्रा अलसा तारा यस्यामिति विग्रहः. L. 8. भावना. Com., (*a*) घोलनाविशेषाः, (*b*) शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा यागादिप्रवृत्त्यनुकूला, आख्यातार्थरूपा. The Com. takes मीमांसा in the sense of विचारणा. L. 12. तेजोमयीम्. There does not seem to be any real authority for the variant तपोमयीं which Parab has admitted into the Text. Correct in commentary, तप इति तपोमयी to तेज इति तेजोमयी. — उपवीणयन्तीम्. A, उप-

वर्धयंतीम्. Com. =स्तुवंतीं. L. 13. जल. Text of A omits. L. 15. वशीकृताक्षहृदयाम्. Com., (*a*) वशीकृतानि अक्षाणि इंद्रियाणि हृदयं चित्तं च यया सा तां, (*b*) वशीकृतं अक्षैः पाशकैः हृदयं यस्या इति बहुव्रीहिः. The second interpretation here cannot be right. The explanation in the Calcutta edition is वशीकृतमक्षहृदयं पाशकाविचारहृदयं यया. This may be right. Or अक्षहृदयं may be the square in the dice on which the figures are marked, and the word mean that the द्यूतकलाकुशला knows which side will fall uppermost. L. 16. जलभृतदेहाम्. (*a*) 'Living on water,' (*b*) 'floating on water.' L. 19. अष्टादशवर्षदेशीयाम्. 'About eighteen years old.'

P. 132, L. 2. असमर्थितोपनतानि. Com.— अतर्कितप्राप्तानि. Compare चिन्तितोपनत p. 129, l. 2. L. 4. प्रदेशो वांछितः. B, C and Edd. add क्षितेः. Com. explains प्रदेशः by भूभागः. L. 5. सिद्धजनोपसृष्टजलं. So also B and C. Com. explains उपसृष्ट by सेवित' That would be a good paraphrase of उपस्पृष्ट, the reading of Edd. उपसृष्ट if it is right, must mean 'made.' L. 9. गन्धर्वध्वनिविशेषाणाम्. A, गान्धर्वध्वनेर्विशेषाणाम्. L. 12. सर्वमेतत् Edd., सर्वमेवैतत्. L. 19. वरप्रदानम्. Com.— वांछितदानं. B and Edd., वरदानम्. L. 20. आगम्यताम् Edd., अनुगम्यताम्.

P. 133, L. 1. तिरोभूता. B adds अद्भुताकृतिः. L. 4. अखिलम्. Edd. omit, Ed. 2 mentioning the reading in a note. L. 7. कूजतां मन्द्रं मदमत्तमधुलिहां. Text of A, मंद्रमद°. Com., मद्रं गुंजता (*sic*) शब्दं कुर्वतां. B omits मन्द्र and reads मधुमत्त. Edd. read मन्दं मन्दं for मन्द्रं. C, कूजतां मधुलिहां. L. 13. नालिकेरी. Edd., नारिकेली. See note at p. 19, l. 9. L. 18. अलम्. B and Ed., अलमलम्.

P. 134, L. 4. आचिरेण. B and Edd. add च. L. 5. उपयोगाय. Com.= उपभोगाय. Compare the reading of Edd. at p. 25, l. 16. C reads उपभोगाय here. L. 7. यत्र. Edd., यदत्र.—स्वपगतचेतनेत्यादि. Compare the passage at p. 45. l. 19. L. 8. आत्मानुग्रहम्. Com.=निजसाफल्यम्. L. 10. निर्वर्तित. Com. and B, निवर्तित. See note at p. 16, l. 13, and below l. 14. L. 11. उपभुज्य. Edd., उपयुज्य. See note above l. 5. L. 14. निर्वर्तित. A, निवर्तित. L. 15. निभृतम्. Com., निश्चलं यथा स्यात्तथा. See note on p. 21, l. 11. L. 19. एकदेशावस्थाने कालकला. B and Edd., एकदेशावस्थानकालकला.

P. 135, L. 2. केदं वयः क्वेयमाकृतिः क चायं लावण्यातिशयः क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः 'Your age ! your form ! and your surpassing loveliness ! How reconcile these things with an ascetic's life!' Edd. read केदं वयः केदं तपः क्वेयमाकृतिः क चायं लावण्यातिशयः क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः. L. 3. तद्. B and C omit. L. 4. अनेकासि-कुसुमसंबाधानि. From B, (which however adds तानि) C and Edd. A reads संबंधानि for संबाधानि. Com., संबंधानि संकीर्णानि. —सुलभानि. Edd., सुभगानि, Ed. 2 mentioning सुलभानि as a variant. L. 6. प्रकारः. Com. = प्रभेदः. Compare p. 110, l. 9. L. 8. आवेदयतु भवती सर्वम्. B omits भवती. C, भगवती. C and Edd. add इदम्. Com. of A, सर्वमिदं पूर्वोक्तं. L. 16. व्यसनोपनिपातानाम्. Com., व्यसनानि मद्यपानादीनि तत्र उपनिपाताः अत्यासक्तिरूपाः. But compare महानर्थोपनिपातः p. 152, l. 3. L. 16. आत्मीयां कुर्वन्ति. So आत्मीकृतानि p. 117, l. 9. L. 18. द्वन्द्वानाम्. Com. = सुखदुःखानाम्.—अधिकतरमुपजनितम-तिमहत्. Text of A omits उपजनितम्: but the note is इदमपरमन्यत् अधिकतरं महत् कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितम्. L. 23. अविच्छिन्न. Com.— अत्रुटित. Compare अविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं p. 161, l. 14. B, C and Ed. 2, अनविच्छिन्न. The अपि shows that we are to understand that she speaks through her tears.

P. 136. L. 6. कल्याणाभिनिवेशिनः. Com., कल्याणं श्रेयसि अभिनिविशते इत्येवं शीलं नः अस्माकं. L. 9. अभ्रे. Text of A, नद्ये. L. 13. कन्यकानाम्. B, C and Edd., सुतानाम्. L. 23. युग. Text of A. omits. Edd., युगल.

P. 137, L. 3. The words तुम्बुरुप्रभृतीनाम्...गन्धर्वः are passed over in the commentary (MS. in Text, तुंबरु and सोदर्याणां). L. 7. यत्तु तस्सोममयूखसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात् 'And in the family (तस्मात्) of Apsarases sprung from the rays of the Moon of which I spoke' (यत् तत्) &c. Compare the construction at p. 148, l. 14, and the note there. Edd., सोममयूखसंभवम्.—किरणजलं. Com. = अमृतं.—अनुसार. So Com., B, C and Edd. Text of A, अनुसरण. L. 23. मदेन. Ed. 2, मदनेन.

P. 138. L. 1. अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेषु. Construe with मधुमासदिवसेषु. l. 12.—अकठोर. Text of A, अनेक. L. 2. Com., अनंगध्वजके-पनेनानंगस्य प्रोत्साहनं सूचितम्. L. 7. मधुकर. B and Edd., मधुकरी. L. 8. उद्दाम. Edd., उद्दम.—प्रोषितजनजायाजीवितापहारदक्षमन्मथा-

स्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्रमार्गेषु. 'When the roads are wet with the blood of the passers-by, whose hearts have split asunder by reason of their fear at the twanging of the bow of Manmatha rejoicing in the oblations made to him of the lives of women whose husbands are away.' The women die of sorrow. Ananga is pleased and his bow rattles (*i. e.*, the buds burst into flower, &c.). At this the pain felt by the travellers is heightened, and they die. Compare the fine verse ascribed to Râmila and Somila in the Śârngadharapaddhati (No. 3822: Aufrecht Z. M. D. G. XXVII, 79.)

सव्याधेः कृशता क्षतस्य रुधिरं दष्टस्य लालास्रुतिः
किंचिन्नैतदिहास्ति तत्कथमसौ पान्थस्तपस्वी मृतः ।
आ ज्ञातं मधुलम्पटैर्मधुकरैरारब्धकोलाहले
नूनं साहसिकेन चूतमुकुले दृष्टिः समारोपिता ॥

B and Edd., प्रोषितजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथेषु मन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरार्द्रमार्गेषु.—Edd. add किंशुकसमाकीर्णेषु. C, रुधिरार्द्रेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु. L. 12. आनन्ददायकेषु. B, C and Edd., आनन्दकेषु. L. 14. इदम्. Text of A omits. अभ्यागमम्. So B, C and Edd. A, अभ्यपतम्. I should have printed this as corresponding to the following imperfects. L. 16. सभृङ्गिरिटीनि B, संभृंगरीटीनि. Edd., सभृङ्गरीटीनि. अनुमित. Compare अनुमेय p. 22, l. 19. L. 17. भ्रम. B, भग्न. This is preferable. L. 18, उपहार: Com.=समूहः. See note on p. 41, l. 15, and compare जीवोपहार above l, 8. L. 19. कुल. B, C and Edd. omit.

P. 139, L. 1. एकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतं......कुसुमगन्धमभ्यर्जिघ्रम्. So Chandrâpîḍa (p. 125, l. 23) was drawn to Mahâsvetâ by the sound of her song. There is a certain weird resemblance betwen the two incidents. B and Edd., अथैकस्मिंश्च प्रदेशे. L. 3. तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव. B, C and Edd., पूरयन्तमिव तर्पयन्तमिव which is a better order. L.6. मणिनूपुर. Com., मणिनूपुराणां रत्नखचिततुलाकोटीनां. B, C and Edd., नूपुरमणि. L. 7. हरहुताशन. Edd., हरनयनहुताशन Compare कुपितहरहुताशनदह्यमानमदन p. 11, l. 1. L. 10. दिवसकरः. Text of A, दिनकर. C reads here ग्रीष्मदिवसं दिवसकर°. L. 11. ज्वलन. B,

जलज्ज्वलन. L. 13. कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्. Compare दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, p. 126, l. 18.—रोचनेति. Com., रोचना गोरोचना तस्या रसो द्रवः तेन लुलितः एकीभूतो यः प्रतिसरः हस्तसूत्रं तद्वत् समाना सदृशी सुकुमारा सुकोमला पिंगला पिंजरा च जटा सटा यस्य स तं. L. 16. भ्रुकुटी. A, भृकुटी. B, भ्रुकुटि. L. 17. सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्. Com., सर्वहरिणैः समग्रमृगैरिव दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यस्मै स तं. See note on p. 42, l. 23. L. 19. सर्वात्मना. Compare the English phrase 'with all his soul.' Com. सर्वप्रकारेण. Cf. p. 141, l. 12; also the use of आत्मना at p. 265, l. 14. L. 19. अधरकृचकम्. Cf. note at p. 73, l. 1.

P. 140, L. 1. स्फटिकाक्षमालिकाम्. B, C and Edd., स्फटिकगुलिकाक्षमालिकाम्. L. 3. अपवान. B, अपनयन.—तनीयसीम. B and C, तनीयसा. Edd., तनीयसा तनीयसीम्. L. 8. सर्वभूतानाम्. B, C and Edd., सर्वभुतानाम्. L. 14. मलयमारुतागमनार्थंलाजाञ्जलिम्. Text of A, मलयमारुतागमनार्थं लाजाञ्जलिम्. Com., मलयमारुतो मलयानिलः तस्य आगमनार्थं आगमननिमित्तं लाजाञ्जलिमिव अक्षताञ्जलिमिव. L. 18. परिभूतान्यकुसुमामोदः. So अभिभूतान्यकुसुमपरिमलम् p. 139, l. 2. L. 20. कोपस्य. So Com. B and C. Compare अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवांगनाकोपम् p. 182, l. 10. Text of A and Edd. read कौशल्यस्य, which has perhaps crept in from p. 141, l. 1. L. 21. तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरयमपरो मुनिमायामयः. A, तदाकारातिरिक्तः रूपातिशयराशिरयमपरो मुनिमायामयः. Com., तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षस्तस्य राशिः समूहः मायामयो मोहरूपः मकरकेतुः अयमपरो मुनिः उत्पादितः उत्तरोत्तरं अतिशयवत्त्वात् अयं मकरकेतुः तदपेक्षयाप्युत्कृष्ट इति भावः.

P. 141, L. 2. सदृशवस्तुविरचनायाम्. Edd., सदृशवस्तुविरचनायाः. L. 5. इदम्. B, अमुष्य. L. 7. रूपैकपक्षपाती.. कुसुमायुधः Compare पावकेनेव रूप एव पक्षपातिना p. 11, l. 7; and the reading of Edd. there. L. 8. कुसुममयमदः. Com = वसंतकालमदः. B, C, and Edd., कुसुमासवमदः. L. 9. उच्छ्वसितैः सह. The Com. construes this with the preceding sentence. L. 12. सर्वात्मना. See note on p. 139, l. 19. L 13. दत्त हृदयेऽवकाशम्. Compare ददात्येव हृदयेऽवकाशमन्युपरता p. 265, l. 21 L. 16. केनापि. Edd. omit—Read निरन्तरसकलावयवां. L. 17. अकथितमपि श्रुतेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं. 'The con-

struction breaks off after केवलं because the speaker is at a loss what name to give to that feeling the 'manner of whose working she hast never been taught, which she cannot describe, which can be known only by being felt.' Cf. अवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् p. 143, l. 15. With अकथिताशिक्षितेन Compare अशिक्षितानि चाटुसहस्राणि P. 168, l. 12. The note of the Com. here is :—एवंभूता (referring to निष्पन्दसकलावयवा and the preceding epithets) सती कथं कथमिति महता कष्टेन मुनिकुमारकं अतिचिरं बहुकालं व्यलोकयं अद्राक्षमिति दूरेणान्वयः प्रस्तुतस्य दोषरूपतया तत्प्रदानं दुर्ज्ञेयमिति निरूपयन्नाह अकथितेति यत् अनुचितं प्रस्तुतं कर्म तत् केन निमित्तेन उपदिश्यमानं उपदेशविषयीक्रियमाणमिति न विभाव्यते न निश्चीयते इत्यन्वयः अनिश्चयं प्रदर्शयन्नाह किं तद्रूपेति किमिति वितर्के तस्य मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौंदर्यसमृद्ध्या किं मनसा चित्तेन किं वा मनसिजेन कंदर्पेण किं वा अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन किं वा अनुरागेण अंतर्गतप्रीत्या किमन्येनैव पूर्वोक्तभिन्नेनैव केनापि प्रकारेण किमिति सर्वत्र वितर्कार्थः तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह स्वसंवेद्येति स्वानुभवेनेत्यर्थः तस्मिन्ननुभवे अप्रमाणत्वं निराकरोति अकथितेति न कथितं शिक्षितं वा यस्मिन्नेवंभूतेन कथिते शिक्षिते हि अर्थे संभावना (MS. संभाविना) विपरीतभावना च उत्पद्यते तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा शब्दजन्य एव अनुभवो भवतु तथा संभावनात्मकेन (MS. संभवनात्मकेन) तेन कथं निर्णय इत्यत आह अनाख्येयेति स्वमात्रसाक्षिणा तेनापि अहं न जानामीति संबंधः.

L. 18. किं मनसा. B, किं कान्त्या. C, किं मनसा किं कान्त्या. L. 22 मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम्. From B. A puts the अपि after आत्मानम् (Com., आत्मानमपि प्राणिनमपि.) C and Edd. omit अपि. L. 23. च. B omits.—मेऽन्तर्मदनावकाशमिव दातुम्. From B, except that B omits मे. A, मेंतर्मदनेनावकाशमिव दातुम्. C, मे तदर्शनावकाशमिव दातुं. Edd., मे तन्मदनेनावकाशमिव दातुम्, Ed. 2 mentioning a reading मे ह्यन्तरमदनेन for मे तन्मदनेन.

P. 142, L. 10. मन्मथपरिस्पंदितानि. The reading of B, C and Edd. A has in Text मन्मथपरस्परस्पान्दितानि. The note in Com. is मन्मथपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि. स्पंदितानि चेष्टितानि ; pointing to a third reading मन्मथपरस्पन्दितानि. L. 11. B inserts तम् before अवगच्छन्ती. L. 12. उपसंहर्तुम्. Com.=दूरीकर्तुं. L. 13. अनेन. A, अन्येन. L. 16. सर्वथा. C and Edd. take rightly with following clause. Com. as in our Text.

p. 143, L. 2. मदजननतया. A, मदजनतया. Com =मदोत्पादकत्वेन. L. 4. B and C omit one सख्य. L. 5. B, C and Edd. omit मन्द. —अस्य. Com.,=मुनेः. L. 7. पत्युरुच्छ्न. B and C, प्रत्युरतवान. L. 9. वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत करतलगताक्षमाला. B, वेपथुना व्रतभंगभीतेवाकम्पत गात्रयष्टिः करतलगताक्षमाला च. So also C. but omitting च. L. 11. मद्दर्शनप्रीति. Text of A, मदनप्रीति. This is a mere slip of the copyist who in the commentary makes a similar one, writing मद्दर्शनेति मदर्शनं (*sic.*), &c. Parab here and elsewhere gives readings from my notes which are not real variants. L. 15. अवर्णनयोग्याम् Cf. अनाख्येयेन p. 114, l. 17. C, वर्णनायोग्यां. Ed. 2, अस्मवर्णनयोग्यम्. L. 19. कृत इयम्, Edd., कृत इवेयम्.—अनभ्यस्ताकृतिः. B, अनभ्यस्ता जाता. L. 20. मन्थरतरत्तार. So A, B and C. Com., आनंदस्य प्रमोदस्य यः भरः तेन मंथरा अलसा एवंविधा तरंगी या तारा कनीनिका यस्मिन् एतादृशः संचारो विद्यते यस्याः सा तथा. Compare below—p. 144, l. 13—आनन्दबाष्पभरतरंगतरलतारेण लोचनयुगलेन. Edd. read मन्थरतरलतर. L. 21. लतोल्लासिनी. B and Edd., लतालासिनी.

P. 144, L. 1. च. Edd., वा.—तपोधनयुवा. So B and C. Cf. तपोधनयुवा p. 145, l. 15. A and Edd., तपोधनस्य युवा. L. 5. L. 8. तस्य. A in Text adds च. L. 9. अतिशयितनलकूबरं. Com., अतीति नलकूबरात् कुबेरपुत्रात् अतिशयितं अतिशयितनलकूबरं मुनोऽस्य नलकूबर इति कोषः क्वचिदमायितस्य पदत्वामिति नलकूबरस्य पदप्रयोगः अतिशयितः अतिक्रांतः नलकूबरो येनेति बहुव्रीहिर्वा नलकूबरकपापेक्षया अत्युत्कृष्टरूपमित्यर्थः. L. 10. ऐरावतमदजलबिन्दुबंधुचंद्रकशतखचितजलं. Compare उन्निद्रारविन्दमधुबिन्दुनिःस्यन्दबद्धचन्द्रकम् sc. सरः. p. 22, l. 12. L. 11. संततसंनिहिता. Com., संततं निरंतरं सन्निहिता समीपवर्तिनी. L. 13. प्रेममद. Com. = प्रीतिमद. B and Edd., प्रेममन्द. C, प्रेममंदमद. L. 17. तस्मात्. Com., तस्मान्मुंडरीकात L. 22. इयं च............ पादपस्तस्य मञ्जरी. See note on p. 36, l. 9.

P. 145, L. 2. निर्गत्य. Edd. add च. L. 4. कुसुम. Edd. पारिजातकुसुम. L. 7. संदृशः. B, तु सदृशः. C and Edd. समदृशः. L. 8 प्रसादि क्रियताम्. Edd., प्रसादीक्रियताम्.—अवतंसविलासदुर्ललिता. Com., इयं अवतंसविलास एव दुरधिगमं दुर्ललितं क्रीडितं यस्याः सैवंविधा मंजरी. B reads अवतंसः विलासदुर्ललिता. L. 9. श्रवणाशिखरम्. B, श्रवणशिखरे. L. 13. वायम. Edd. add यस्य चायम्.—वा चेयम्. Text of A omits. L. 15. Write नाम.—L. 16. प्रभावासेन. Text

of A, प्रभाशयेन.—रुचिरसुरभिपरिमला. Com., यदि रुचिविषयीभूतः सुरभिः परिमलो यस्याः एवंविधा इयम्. B and C o रुचित, a variation which Ed. 2 also mentions in a n L. 17. इयम्. B, C and Text of A omit. L. 20. B, C and Edd., हृदयम्. Com. omits the word. Its not मम त्विति मम तु पुनरर्थकः तस्य यत्करतले तत्स्पर्शलोभेन तत्तृष्णया ण अवतंसस्थाने उक्तः आरं पारिजातकुसममिव आसीत् एतेन द्विती पि तच्छोभा सूचिता. But compare तथैव च तेन तत्करतलस्पर्श मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोल p. 148, l. 10.

P. 146, L. 2. व्यतिकरे. Com.—परस्परानुरागातिशये. L. 8. तथाविधम्. A विधः. Com.—तादृशः. L. 10. एष मार्गः. B, क एष मार्गः. L आद्य. So A and C. Com.=प्रथमः. B and Edd., अद्य:- येन. B, केन L. 14. क नस्कुलक्रमागतम्. B, कुलक्रमागतं क तत्. L. 17. क्वासौ तपस्याभिनिवेशः क सा भोगानामुपर्युपरुचिः. B and C, संगानाम् for भोगानाम्. Edd., क्वासौ तपस्याभिनिवेशः क सा संयमिता क सा भोगानामुपर्यरुचि. L. 20. यत्र. B and C, यत्र. L. 21. प्रमादैः. B, प्रमोदैः. L. 22. अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्. From Edd. So also C. B agrees with Edd. so far as to read अपहृता नामेयम. But the words आर्य न लक्षयसि अहो विगतचेतनत्वम् have fallen out of B. A reads अहो विगतचेतनत्वमपहृतानामेवं. Com., अपहृतानां कामपीडितानां.

P. 147, L. 5. चञ्चले. B, C and Edd., चपले. L. 6. उन्मुच्य. A omits. L. 8. शून्यहृदयस्य. So that he did not notice what it was she was giving him. Cf. note at p. 151, l. 9. L. 11. च. A omits. Write ततः —. L. 12. किमागतास्मीत्यादि. Compare similar passages at p. 159, l. 6, and p. 166, l. 14. L. 12. किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि. Edd., किं परिवृतास्मि किमेकाकिन्यस्मि. B and C omit किं परिवृतास्मि. L. 13. A omits किं तूष्णीमास्म प्रस्तुत. Read प्रस्तुत.

P. 148, L. 6. दूरस्थस्य. B, दूरतःस्थितस्य. C, दूरस्थितस्य. Edd., दूरस्था. Compare with this passage that at p. 157, l. 14. L. 8. रक्षावलीमिव. A line it could not pass. Cf. रक्षापरिक्षेप p. 68, l. 7. L. 10 कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन. Compare p. 145, l. 19. L. 13. C and Edd. omit च. L. 14. यौ तौ तापसकुमारकौ ......तयोरेकः. Compare the construction at p. 36, l. 18;

p. 137, l. 7, and at p. 144, l. 21. L. 16. **अतिनिभृतपदः.** Com. explains अतिनिभृत by अतिनिश्चल here. See note on p. 21, l. 11. L. 18. **वा.** B and C, च. Compare the different readings at p. 144, l. 1. L. 19. **अंशुसंभूतायाम्.** Com.= सोममयूखसंभूतायाम्. Edd., अंशुभूतायाम्. B, अंशभूतायाम्. L. 21. **चरणनख.** Text of A, नखचरण. L. 23. **हेमकूटाचलम्.** B and Edd., हेमकूटमचलम्. C, हेमकूटमचलवरम्.

P. 149, L. 7. **न पातयन्ति.** Text of A, निपातयन्ति. The emphasis in this sentence is on the पुण्यैर्विना. For the sentiment compare दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते p. 108, l. 15. L. 11. **तेन...रसेन** 'With the juice thus obtained.' Cf. p. 157, l. 2. L. 19. **दूरमित्यादि.** Com., मानसे मनसि जन्म यस्य एवंभूतो मनोरथः अभिलाषः मुक्तालतया एकावल्या विप्रलोभ्यमानः लोभं प्राप्यमाणः दर्शिता आशा फलप्राप्तिर्यस्यैवंभूतः त्वया नीतः तथैव [तत्रैव] समीपे निर्वृतिं त्वामेव विषयीकरोतीति भावः मानसजन्मत्वसाम्यादन्वेक्षते हंस इवेति यथा मानसजन्मा हंसः मुक्तावत् निर्मलाः याः लताः व्रतत्यः ताभिः प्रकर्षेण लोभ्यमानः दर्शिता आशा गमनार्थं दिग् यस्यैवंभूतः अन्यत्र नीयते अथ लतां विशेषयन्नाह बिसेति बिसं मृणालं तद्वत् शुभ्रया धवलया इत्युभयोर्विशेषणम्. L. 21. **दृष्टया.** Read दृष्टया (*sc.* पट्टिकया).

150, L. 1. **दुष्टावेशक्रियया.** B, C and Edd., दुरावेशक्रियया. L. 4. **कृतमहापुण्यामिव.** Cf. अकृतपुण्यामिव बालभावम् p. 186, l. 18. L. 5, **पीतामृतामिव.** Text of A omits. L. 8. **अलककलताभङ्गेषु.** From Edd. A, अलककलताभंगेषु. B, अलकलतासंगेषु. C, अलकपत्रलताभंगेषु. L. 14. **मदीयेनैव हृदयेन कृतरागसंविभागे ..रविबिम्बे.** See note at p. 42, l. 23 and passages quoted there.

L. 5. **अथ.** Text of A, अथ च. **तस्य रूपस्येव यौवनमित्यादि.** Compare the passage at p. 137, l. 21. तस्य=पुण्डरीकस्य. L. 9. **शून्यम्.** 'Vacant ;' in his anxiety paying no attention to the things around him. Compare शून्यहृदयस्य p. 147, l. 8, शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् p. 159, l. 17, and गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव p. 262, l. 19. L. 10. **अनुपरताभिप्रेतम्.** Com., अनुपरतं अपरिपूर्णं अभिप्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादृशं. B and Edd. read अन्तर्गताकूतम्. C with the next word, अन्तर्गताकूताकारम्. L. 12. **उपसृत्य.** B, C and Edd. add च. L. 14. **मत्समीप.** A, समीप. L. 15. **भगवन्नव्यतिरिक्तमस्मच्छरीरात्.** 'There is no differ-

ence between her and me :' *i.e.*, you can speak as if I were alone. Notice the use of शरीरम् here. Compare note on आत्मन् p. 177, l. 17. L. 19. शान्तो वननिरतः. B, शान्तोपवनरतः. Edd., वनवासनिरतः for वननिरतः.

P. 152, L. 1. Read केवलमवश्यं कथनीयमिदम् with A. L. 4. अस्ति. अस्ति is to be taken with अभिहितः; and the effect is to emphasise what is already known, and therefore need not be told, but is used as a starting point 'You remember how he was.' L. 9. यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनसि. 'But there I could not see him. And I thought.' The Com. omits च and makes the two clauses correlative. L. 11. लज्जमानः. Edd., लज्जया.

P. 153, L. 2. स्ववृत्ताच्चलितम्. Com., स्ववृत्तात् स्वाचारात् चलितमिति विरोधः तत्परिहारपक्षे चलितं भ्रष्टमित्यर्थः. B and C read सुवृत्तात् चलितम्. L. 3. शून्यान्तःकरणमपीत्यादि. Com., शून्यं अन्यकर्तव्यतेच्छारहितं अंतःकरणं मनो यस्यैवंविधमपि हृदये निवासिनी निवसनशीला दयिता यस्येति विरोधः कस्यचित्सद्भावे शून्यत्वाभावात् तत्परिहारस्तु शून्यं ध्यानांतरवर्जितं केवलं तदासक्तचित्तत्वादिति भावः. Cf. note at p. 151, l. 9. L. 4. शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्. Compare आसनस्थितमपि धनुषि निषण्णम् p. 10, l. 1. L. 13. अचिरापनीत°. He had given the flower to Mahâśvetâ. L. 18. नश्च. B, C and Edd. omit.

P. 154, L. 16. अत्र. A अत्र. Com.—अस्मिन् प्रदेशे. इतर इव. Com=अन्य इव. But compare the explanation at p. 160, l. 2. also (Kern) इतरवद्रोदीत् p. 350, l. 20. L. 17. उन्मूल्य. A, उन्मील्य. Com=आच्छाद्य. L. 18. च. A omits. L. 19. अनुन्मीलितलोचनम्. From Edd. A, अनुमीलितलोचनम्. Com.—मुद्रितनेत्रम्. B, अहमसमुन्मीलितलोचनम्. C, अहमनुन्मीलित. L. 20. सुचिरसमीलनालसम्. So A, and Ed. 1. B, सुचिरसम्मीलनालसम्. C, सुचिरसंमीलनालसम्. Ed. 2, सुचिरसम्मीलनालसम्. L. 21. पटल. B, वर्ष. Edd. omit the word.—उत्कूणित. A, उत्कंपित. I should, perhaps, have kept this reading. The eye 'swims' in tears, as we say. At p. 107, l. 9, where there is the same variance, उत्कूणित seems right.

P. 155, L. 15. रत्नम्. B and Edd., महारत्नम्. L. 16. अनुबन्धेषु. B and C, अनुबंधेषु.—थः. Edd. add परिणतिविरसेषु. L. 23. स्वस्थः. Com.

=निरुपद्रवः, Edd., सुस्थः. Compare the various readings at p. 110, l. 4.

P. 156, L. 2. परस्य. The Com. takes this word twice. परस्य सुखमुपदिश्यते and परेति मदव्यतिरिक्तस्य यस्य, &c.—This seems a pure mistake, and Parab should not have printed परस्य । परस्य in the text. विद्यते. Ed. 2 omits. L. 5 प्रतिसंख्यानम्. Com.=अभ्यासज्ञानम्. "Repeated consideration of the *pro* and *contra*." Kern. L. 8. भवन्तमपहाय. 'But you.' See note on p. 128, l. 20. 11. दुष्टावस्था. B, C and Edd. omit दुष्ट. B reads अवस्था दृष्टा for the दृष्टावस्था of Edd. L. 18 अतिभूमिम्. Com., अतिभूमिं अतिदूरं. 'He has gone too far.' Cf. सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना p. 158, l. 19.

P. 157, L. 1. चन्दनविटपार्थिनाम्. Edd., चन्दनविटपिनाम्. L. 5. Edd. omit निकर. L. 10. स्वभावमुग्धः. B, स्वभावविषयविमुखः. L. 13. का वा गणना सचेतनेषु. Cf. किं पुनः सचेतनाः. प्राणिनः p. 47, l. 21. L. 14. तत्. Com. and Edd. omit. B, यत्तत्. कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति. Compare the passage at p. 148, l. 6. L. 19. तृणवत्. B, C and Edd. तृणलव

P. 158, L. 2. किमनया त्यासया. So A and C. Edd., किमनयात्यन्तायतया, B, किमनयात्यायतया. L. 4. तत्समागमम्. Ed. 1, त्वत्समागमम्. Compare तस्याः सकाशम् below l. 11. L. 5. अनुचितम्. B, C and Edd. add उपनतम्. L. 8. अकृत्येन. A, कृत्येन. Compare अकर्तव्यम् l. 9. L. 10. किं च. Text of A and C, किं वा. L. 13. सव्याजम्. 'Finding some pretext.' L. 22. °प्रसङ्गा. Edd. °प्रसरा.

P. 159. L. 1. एतेन. Edd., अनेन.—संतापयताप्यंशेन. B and C, संतापयत. कियताप्यंशेन. Edd., संतापयतापि कियताप्यंशेन. L. 2. B, C and Edd. omit वर्तते. L. 4. प्रतिपत्तव्यम्. B, प्रतिकर्तव्यम्. Cf. below अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि l. 23. L. 6. अस्वस्थशरीरा. Compare the various readings at p. 110, l. 4 and p. 155, l. 23. Edd. here, असुस्थशरीरा as in previous passages सुस्थ for स्वस्थ. L. 11 विभवः॰ Com.=ऐश्वर्ये. L. 14. कल्मूक. Com., कलमूकः अवाक्श्रुतिरि(ति) हलायुधः Cf. p. 74, l. 4. B reads here बर्बरकलमूक. C, वामनबाधिरकलमूक. Edd., बर्बरविकलमूक. L. 16. तथा तु तथागत्य, किं कृतमित्यादि. Compare the similar passages at p. 147. l. 12, and p.] 166, l. 14. L. 17. शून्यहृदया. 'With vacant mind.' See note at p. 151, l. 9. L. 22, B omits कथम्. L. 23.

अप्रतिपत्तिविह्वलानि So Text of A and Edd. Com., अप्रतीति for अप्रतिपत्ति; with the note अप्रतीतिः सर्वस्मिन् विषये अरुचिरनिश्चयं वा. B, अप्रतिपत्तिशून्यानि. For अप्रतिपत्ति compare above l. 4.

P. 160, L. 1. अस्मि. This is the reading of B, C and Edd. A has अस्मिन्. Com., अस्मिन्नर्थे. L. 2. इतरकन्यकेव. Com.—नीचकुलोत्पन्नकनीव. Compare इतर इव p. 154, l. 16 and the note there. L. 3. अवमुच्य. B and Edd., उन्मुच्य. L. 19. अवधार्य. A, अवदीर्य.

P. 161, L. 1. सिंह. A writes सिंघ. L. 2. हरिण. C and Edd., निजहरिण. L. 3. अभिनवोद्वयरागलोहितं रजनिकरम्. A in Text has omitted the anusvâra over त. Edd. omit राग.

A page is wanting in B here from l. 5 to p. 162, l. 6. L. 7. इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम्. This is the reading of B and Edd., A, इदमतिदुर्विषहहृदयम्. Com., इदमिति अतिदुःखेन विषहते इति दुर्विषहं हृदयं. L. 8. सवाहस्वरमस्तस्याङ्कारवर्ष इत्यादि. Compare the similar passage at p. 149, l. 21.—मस्त. Edd. omits. L. 14. अविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीम्. Cf. अविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानाः p. 135, l. 23. L. 17. स्वयम्. B omits. L. 14. तामवोचम्. B and Edd., तामहमवोचम्. L. 20. उन्मत्ते. B, उन्मत्तिके.

P. 162. L. 1. यथाकथंचिदनुगमनेन जीविता संभावयामि. 'If by any means I can honour him by going to him before I die.' Compare उपपादितास्मदागमनेनेत्यादि p. 165, l. 19. अभिगमनेन (cf. last page, l. 22) would perhaps be a better reading. But compare अयमनुगतो जनः p. 166, l. 2, and note there. B reads अनुगमनजीविता, *i.e.*, अनुगमनं जीवनं यस्याः सा अहम्. 'I whose life lies in following him' for अनुगमनेन जीविता. It would be possible to construe our reading so as to give the same sense, but the explanation given above seems preferable. Com., अनुगमनेन यथाकथंचित् यदि जीविता भविता तदा यन्निमित्तमायासोनुभूयते तमायासकारिणं हृदयदयितं जनं संभावयामि अनुसरणफलीभूतेन सह संगमरूपेण समाधानं करिष्यामीत्याशयः. The Edd. read अनुगतजीविता (with which compare आचिरोद्गतजीवित p. 166, l. 8.) for अनुगमनेन जीविता. Ed. 2 mentions our reading as a variant L. 3. दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम्. The throbbing of the right eye was held to forebode ill to women, and good to men. That of the left eye, good to women, and ill

to men. Compare दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानः p. 67, l. 22, and दक्षिणेक्षणस्फुरणे च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का p. 164, l. 4. There is a reference in Shakespeare to a similar belief—

'So get thee gone : good night. Mine eyes do itch ; Doth that bode weeping?

Emilia. 'Tis neither here nor there.

Desdemona. I have heard it said so.'

Othello, Act IV. Sc. III.

L. 6. महाप्रणालानुकारिणा. Compare below शशिमणिप्रणालनिर्झरै l. 19. L. 14. नीलोत्पलप्रभाविहितासु. B and C, सनीलोत्पलप्रभासु. L. 17. रतिरसमय. Com., रतिरसः शृंगार तन्मय इव. Text of A and C, रतिसमय. L. 18 विलासमय इव प्रीतिमय इव. B, प्रीतिमय इव मदनमय इव विलासमय इव. C, मदनमय इव प्रीतिमय इव. L. 21. Text of A omits आकुल. L. 22. आर्द्रार्द्रेण. Text of A and C, आर्द्रेण.

P. 163, L. 4. नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयता. Compare पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिः......अङ्गुलीभि : p. 186, l. 21. For विभ्रमं Edd. read विभ्रमान्. L. 6. तरलिकाद्वितीयमपरिजनम्. This is the reading of Edd. and C. A and B read तरलिकाद्वितीयपरिजनम Com., तरलिकैव द्वितीयः परिजनो यस्यैवंभूतमात्मानम् अवलोक्य. B, C and Edd., आलोक्य. L. 9. दूरप्रसारितकर कर्षन्ति शार्वी. So B (with दूरं), and C. A and Edd., दूरप्रसारितकर करमिव, &c. L. 13. B omits हतक. किरणकचमहाकृष्टं, Edd., करेण कचग्रहाकृष्टं. L. 16. स्वेदसलिलकणिकाञ्चितम A and C, °कणिकाञ्चितम्. Com., अंचितं व्याप्तं. Compare स्वेदजलबिन्दुजालचितनयनाद p. 188, l. 22. L. 17. प्रस्फुरितकरः. Text of A, प्रस्फुरितः कर. L. 21. केतकी. B, केतकि.

P. 164, L. 2. प्रस्रुत. B and Edd., स्नुत. C, श्रुत. L. 4. दक्षिणेक्षणस्फुरणेन. See p. 162, l. 3. L. 8. अथ. Edd., अनि?. L. 9. B omits हा वञ्चितोऽस्मि. L. 10. उत्सन्नोऽस्मि. B and C, उच्छिन्नोऽस्मि. L. 11. दुर्विनीते महाश्वेते. Edd., महाश्वेते दुर्विनीते. L. 12. चाण्डाल. B, C and Edd., चण्डाल. (The latter print चन्द्रचण्डाल separately.) L. 15. सत्यम्. B, सत्यत्वम्. L. 18. कथमपरिचित इवेत्यादि. Compare the similar passages at p. 167, l. 1, and p. 342, l. 4. L. 22. Edd. insert विलपतः after मे. L. 23. स्मितपूर्वाभिभाषिता. B, पूर्वाभिभाषिता.

P. 165, L. 2. तच. B, C and Edd., तं च. Com., तत् पूर्वोक्तं विलपितं —सरस्वतीरलतासक्तिचुड्यमान. B, सरस्वतीरलतानुषज्यमान, a reading which Ed. 2 gives also in a note. L. 4. B omits भूमि. L. 5. B omits आसार. L. 6. कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारमालामयमिव मृणालमयं. Edd., कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं मृणालमयं. Com., कुमुदेति कुमुदानि श्वेतकमलानि कुवलयानि उत्पलानि कमलानि नलिनानि विविधानि अनेकप्रकाराणि वनकुसुमानि अरण्यपुष्पाणि तेषां या सुकुमारा माला स्रक् तन्मयमिव मृणामलयं बिसनिःपन्नं उद्दीपकत्वादाह कुसुमेति &c. B, कुमुदकुवलयविविधकुसुममालामयं मृणालमयं. C with A, but omitting सुकुमार. L. 8. अंतःकोप. So Text of A and Edd. The word is intended to make the तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव more probable. B, अंतःकृतांत. Ed. 2 mentions a variant अन्तःक्षोभ Compare मनःक्षोभ below l. 9. Com., ममोपरि अंतःकोधः तेन शमितो मदनसंतापो यस्य. C is illegible, but looks like मत्कृतकोप. L. 9. B omits तत्. L. 11. इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतयेत्यादि. Compare the phrase beginning किंचिद्वृताधरतया, p. 166, l. 3. L. 13. पाण्डुरया. Text of A and Edd., पाण्डुरतया. —स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया. Com., अत एव शुष्कत्ववक्रत्वसाम्यादाह मदनेति मदनो मन्मथः स एव चंद्रः तस्य कलयेव कीदृशया स्वस्य यो विनाशः तल्लक्षणः उत्पातः तेन उत्पन्नया प्रकटीभूतया. B omits उत्पात. Edd., स्वदेशविनाशोत्पन्नया. L. 14. ईषद्वालव्यपरिवृत्ततारकेण.......................लोचनयुगलेन. The editions omit this clause. L. 17. मन्मथव्यथया सहैतानसून्स्वयमिवोत्सृज्य. This is the reading of Edd. and of C. B, मन्मथव्यथासहानसून् स्वयमिवोत्सृज्य. A in Text, वयमिव (sic); for स्वयमिव. Com., सहवयामिव अकस्मादिव (sic). L. 18. निश्चेतनतासुखम्. A, निश्चेतनासुखम्. L. 19. उपपादितास्मदागमनेनेत्यादि. Com., उपेति उपपादितं निष्पादितं अस्मदागमनं येनैवंभूतेन अनंगेन प्रणयादिव स्नेहादिव अपहृतं आकर्षितं प्राणलक्षणं पूर्णपात्रं यस्मात् स तं उत्सवेषु सुहृद्भिर्यत् बलादाकृष्य गृह्यते तत्पूर्णपात्रमिति वृद्धाः. See note on p. 62, l. 15. L. 22. एकावलीविशालाक्षमालम्. Com., एकावल्येव विशाला विस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य स तं. His akshamâlâ is in her possession, and he has her string of pearls. Cf. 147, l. 6. B reads विलास for विशाल. L. 23. रक्षाप्रतिसरमनोहरं. B, रक्षाप्रतिसरतयातिमनोहरं. Ed. 2, रक्षापरिसर for रक्षाप्रतिसर. See the note at p. 68, l. 3.

P. 166, L. 1. **कठिणहृदये.** Com., भो इति भो कठिणहृदये. L. 2. **अनुगतः.** Com., अनुरक्तः Compare अनुगमनेन संभावयामि p. 162, l. 1. L. 3. **विधुत.** Text of A, विधृत. L. 4. **व्यथाविघट्टमान.** B and Edd., °व्यथया वि°. L. 8. **अचिरोद्गतजीवितमार्गभित्तौ दर्शनेन विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना.** Compare गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्ग्रीवेण स्फटिकमणिकमण्डलुना. p. 36, l. 20. L. 11. **हस्तेन.** B, न्यस्तहस्तेन. L. 12. **विगत.** B, अपक्रान्त. L. 14. B omits **तत.—काहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम्.** Compare the similar passages at p. 147, l. 12; and p. 159, l. 16. L. 15. **अखवध्र मे तस्मिन्क्षणे किमपिकठिनतयास्थैर्येत्यादि.** Compare the similar construction at p. 141, ll. 18-20. L. 17. **भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य.** See note at p. 61, l. 23, and the reference (to p. 67, l. 15) there. L. 22. **अश्रद्धानान.** Text of A, अश्रद्धाना. Com., अश्रद्धानं अश्रद्धाविषयीकुर्वाणं. **मरणम्.** B, मरणकारणम.

P. 167, L. 5. **आर्तास्मि ....मदनपरिभूतास्मि.** B, आर्तास्मि भक्तास्मि बालास्मि अनुरक्तास्मि अनन्यशरणास्मि अनाथास्मि अगतिकास्मि मदनपरिभूतास्मि. L. 7. Text of A omits **कथय** – B omits the second **वा**. L. 8. **कुपितः.** B and Edd. add असि.—**दासजनम्.** Edd., दासीजनम्. L. 9. **कौलीनात.** Com. = जनापवादात्. Cf. the use of the word at p. 233, l. 17. L. 10. **पापया वाहम.** This is the reading of B and C. A and Edd. read पापया । आः अहं, Ed. 2 mentioning a reading पापया आः अहमपापि या. L. 11. **कथं न त्वं जातो न विनयः.** Com., कथमिति न त्वं भवान् जातः पतिरिति शेषः This is of course wrong. Edd., कथं मे न त्वं न जातः. L. 16. B omits **इयित.** L. 18. **अब वसुंधरे सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुकम्पसे.** Com., हे सकललोकानुग्रहजननि वसुंधरे अब रक्ष हे रजनि हे रात्रि न अनुकंपसे न अनुकंपां करोषि. The Com. generally, as here, inserts **हे** or a similar word before a vocative even in its repetition of the Text. But it would seem to have read नानुकम्पसे for किमर्थं नानुकम्पसे. सकल° goes better with रजनि. B reads here अंब सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुककम्पसे. Edd., अम्ब वसुन्धरे सकललोकानुग्रहजननि किमर्थं नानुकम्पसे. L. 19. Text of A omits **ते**. L. 21. B inserts **च** before **व्यलपम्.—पतित.** B, निपतित. L. 23. B omits **मयूख.**

P. 168, L. 2. **प्रसूत.** A, प्रसूत. Com., प्रसवाति प्रसूतानि जनितानि. –**तज्जीवितावेव.**

B, तज्जीविताय च. Edd., तज्जीवितायैव. L. 15. अमुच्यान्त. Write अमुच्यन्त. L. 19. जहार मूर्च्छा । वेगात्. B, जहार मूर्च्छा । मूर्च्छावेगात्. L. 20. जातपीडश्चन्द्रापीडः. Compare परिहतप्रजापीडो राजा तारापीडः p. 54, l. 11. L. 23. प्रक्षाल्यमानकपोलयुगलः Edd., प्रक्षाल्यमानकपोलयुगलाम्.

P. 169, L. 3. अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनानि. I can offer no satisfactory explanation of the प्रियजनविश्वासवचनानि. As the sentence stands it must be an adjective qualifying दुःखानि, perhaps in some such sense as 'when made the subject of confidential conversation with a friend.' The Com. attempts to get out of the difficulty by making प्रियजनविश्वासवचनानि, with the preceding words, the object to श्रोतुम्. The note is इयं कथा संह्रियतां संक्षिप्यतां हि यस्मात् अतिक्रान्तान्यपि व्यतीतान्यपि संकीर्त्यमानानि वाच्यमानानि प्रियजनस्य इष्टलोकस्य विश्वासवचनानि विश्रंभभाषितानि अहमपि श्रोतुमसमर्थः अक्षमः तत्र हेतुमाह अनुभवेति सुहृज्जनस्य मित्रलोकस्य दुःखानि अनुभवसमां विपाकतुल्यां वेदनां व्यथां उपजनयंति निष्पादयंति. B agrees with A; and perhaps indicates by the way in which it also writes श्रोतुमति° (not श्रोतुं अति as above it has संह्रियतामियं अहमप्यसमर्थः) that it construes in the same way. B, however, has अनुभवसमयवेदनाम् for अनुभवसमवेदनाम. The Edd. omit प्रियजनविश्वासवचनानि and read अनुभवसमवेदनाम् for अनुभवसमवेदनाम. It will be noticed that this latter would seem to have been the reading also of the Commentary. L. 5. पुनःपुनः. Commentary and B omit one पुनः. L. 8. या तदा.........असुभिर्न परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम्. This is the reading of A. (Text by a common mistake परित्यक्तां for परित्यक्ता). B and Edd. omit तदा. The second clause is in B, (परित्यक्तास्मि) तदिदानीं परित्यज इति दूरादपेतम and in Edd., (परित्यक्ता) सेदानीं परित्यजत इति दूरापेतमेतत्. But Ed. 2 mentions the reading ते मामिदानीं परित्यजन्ति. L. 10. मम. B omits. L. 11. दुरात्मनः. B omits. L. 12. निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता. Compare सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन p. 265, l. 2. L. 13. आविष्कृतमदनया. Com.=प्रकटितकंदर्पया. B, आविःकृतमदनवेदनया. Edd., अधिगतमदनवेदनया.—तस्याः. A omits, reading वा in its place.—का गणना कथनं प्रति. B, का दुःखगणना कथं प्रीतिः. L. 18. हतशरीरम्. B, हतशरी-

रकम्. L. 20. मरणैकान्तिश्चया. So C and Edd. A and B, मरणै-कनिश्चयात्.—तत्तत्. B, तत्. L. 21. रोदिषि. Edd., रोदिमि, Ed. 2 giving रोदिषि as a variant. L. 23. ग्रहीति. B, ग्रंगति (*sic*). —B adds च after अवतीर्य.

P. 170, L. 2. प्रभानुरक्त. Edd., प्रभारक्त. L. 3. अतितारम्. Com., अतिमनो-हरम्.— कल्पित. Edd., कल्पित. L. 4. विकट. B, निर्चित. L. 8. वर्षेण. B, वर्णेणा. L. 9. गोशीर्ष. B, गोशीर्षक. L. 10. B omits तम्.—उत्क्षिपन्. Com. = उत्पादयन्. B and Edd., उत्क्षिप्य. Compare p. 171, l. 8, and. p. 174, l. 23. L. 12. एवमादृत: पितेव. B, पितेव. omitting एवमादृत:. Com. also omits आदृत:. L. 15. दुरात्मन्. Edd., दुरात्मन्नन्तके. Ed. 2 gives our reading in a note. L. 16. बध्नन्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरम्. Edd., सवेगम् for सवेगम्. The Com. explains परिकर by कटिभाग, which agrees with its explanation at p. 15, l. 18. Compare the following form the Daśakumâracharita (Wilson's Ed., p. 144) पुरुषमेकमायामवन्तमायसपरिघपीवराभ्यां भुजाभ्यामाबध्यमानपरिकरम्. परिकर is a girdle. L. 17. उत्पतन्तम्. B, उत्पेत्य.—पश्यन्त्या एवेत्यादि. Text of A omits this sentence L. 21. अयि न जानासि किमेतदिति So B. A, अयि न जानासि कथय किमेतदिति. Edd. with A, but omit न.

P. 171, L. 3. दिव्या:. B, दिव्या भारत्य:. L. 4. साक्षात्. B, साक्षात्कृता:. L. 5. युक्तं विचार्य......निवर्तयितुम्. 'The right thing to do is to bethink yourself and draw back.' Compare below l. 16. तदेव युक्तं मन्यमान:. B reads युक्तमिव for युक्तं विचार्य. L. 6. आश्वासस्थानम्. B, आश्वासनस्थानम्. L. 9. Com., (कस्माच्च...समागमस्य आशा तस्या: प्रदानेन पुन: अमुना पुरुषेण भर्तृदारिका समाभाषिता) takes पुन: समागम° as two separate words. Compare, however, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागम: p. 170, l. 12. See note at p. 174, l. 19. L. 10. सर्वम्. Edd., सर्वमिदम्. B omits first वा.—अदुर्लभम्. B, न दुर्लभम्. L. 11. अध्यवसितम्. 'If once determined on.'—B omits च. L. 13. B omits मे.—न्यपतत्. B, अपतत्. अहं स्विस्त्यादि. Compare the passage at p. 35, l. 10. L. 14. स्त्रीस्वभावस्य तथा च. B, स्त्रीस्वभावतया:. L. 15. दुराशामृगतृष्णिकया. B, दुराशया.—कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया. B, कपिजलस्य प्रत्यागमनाकांक्षया. L. 17. पापकारिणी. A, पापकारिणि. Cf. p. 172, l. 21. I should have followed A. L. 19. उत्सन्ननिद्रा. B, उत्पन्ननिद्राम्. L. 20. विमुक्त-

व्याकुलैः. B, विमुक्तैरत्यकुलैः. —मुखी. A, मुखा. L. 22. क्षपाम्. Text of A, क्षणम्. B, क्षिपाम्. L. 23. तस्मिन्. B, अस्मिन्.

P. 172, L. 3. व्यसनोपनिपातानाम्. A word repeated from p. 135, l. 16, where see note. B has व्यसनोपपातानाम्. here. L. 4. B omits first च.—चार्तिबहुलदुःखताम्. B, दुःखबहुलताम्. L. 6. अविगणय्य. B, अवगणय्य. L. 7. B inserts निगृह्य. before गृहीत्वा. L. 8. त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्. B, त्रैलोक्यनाथशरणम्. -आश्रित. B and Edd., आश्रितवत्यस्मि. L. 9 omits च. L. 11. गृहागमनाय. B and Edd., गृहगमनाय. —Text of A omits मे. L. 12. यदा चेत्यादि. B, यदा तु न कथंचिदप्यस्मादध्यवसायाद्व्यावर्तयितुं शक्यत इति. L. 13. दुस्त्यजतया. B, दुरुच्छेदतया. L. 15. गृहान्. B, गृहम्. —तस्य जनस्य; Com=पुंडरीकस्य. B, तस्य देवस्य. Edd., देवस्य कृते. L. 16. B, Edd. and Com. omit किल. (Text of A, किल *sic*). —अपुण्यबहुलम्. B adds अपि. L. 18. शोषयन्ती. B, क्षपयन्ती, a reading which Ed. 2 gives also in a note. —फल. B, कन्द. —वर्तमाना. Com., वर्तमाना प्रवर्तमाना. कृतप्राणधारणेत्यर्थः. L. 19. स्नानम्. B, स्नात्वा L. 20. तरलिकया B, तया तरलिकया.—दीर्घशोकम्. Read दीर्घ शोकं with Edd. and Com., (दीर्घं शोकं अनुभवंती साक्षात्कुर्वती.) L. 21. चिरमवसम्. So B. A omits चिरम् and has in Text, न्यवसम्, in Com., अवसम्. Edd., सुचिरं न्यवसं. L. 22. क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च. Edd. omit निःस्नेहा च, B omits क्रूरा च. and reads निःस्नेहा निर्नृशंसा चाकृतज्ञा च. L. 23. B adds निरर्था before निरवलम्बना.- किं मया दृष्टया पृष्टया वा. B, किं मया तथाभूतया दृष्टया पृष्टया.

P. 173, L. 2. दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुम्. See p. 135, l. 23, and note there. L. 3. उन्मुक्तकण्ठं. B, अतिकण्ठं. L. 4. B adds च after विनयेन, दाक्षिण्येन and मधुरालापतया respectively. L. 6. अभूत्. B, आसीत्. L. 7. तेनापरेण. So B and Edd. A in Text, तेनानेनापरेण. Com. does not give either तेन or अनेन. L. 8. सुतराम्. B, सुतरामतिदूरम्. L. 10. निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन्तीति. Compare अश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती p. 172, l. 15. L. 12. आ जन्मनः. A, आजन्मतः. Com., आजन्मतः प्रभृति आजन्म मर्यादीकृत्य. L. 14. मुक्तानि. B and Edd., विमुक्तानि —सुनासीर. A and B, सुनाशीर. Ed. 1, सुनासीर. Ed. 2. सुनाशीर. L. 15. अनुचितैः. B, उचितैः. L. 17. दुष्करमपि. Text of A omits अपि. —अपि च. B, अपि किंच. L. 18. दुःखाभिहतैः परि-

स्यज्यते. B, दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघीयसा. L. 19. अतिनिष्फलम्. B, तदपि निष्फलम्. L. 21. सुहृद्दृष्टि. B, कुदृष्टिः.—मौर्ख्यं. B, प्रेम.—मौर्ख्यंस्खलितम्. Text of A, मौर्ख्यविलसितम्. L. 23. Text of A omits न.—परित्याज्याःभव हि. B, परित्याज्यास्ते.

P. 174, L. 1. B omits शोक.—आत्मनः. B, आपतितः. L. 2. B omits तावत्.—उपायः. B, योगः. न धर्म. B, न च धर्म. L. 3. निरयपात. B, निरकपतन. L. 4. स्वकर्मफलपरिपाकोपचिताम्. B, स्वकर्मफलपाकोपनीताम्. L. 5. कर्मभूमिम्. Edd., भूमिम.—आत्मघातिनः. Com.=अनुमृतस्य. B, आत्मघाती. L. 7. कर्ता. B, भ्रजे. L. 8. हरहुतभुग्दग्धे. B, हरहुंकारहुतभुजा दग्धे, a reading mentioned also as a variant by Ed. 2. Edd. हरनयनहुतभुजा दग्धे.—पृथाम्. Text of A, तथा. L. 9. सावज्ञविर्जित. B सावज्ञवर्जित. L. 10. B, and Edd. omit अशेष.—बलिभाग. B, बलय. L. 11. अपरित्यक्त. B, अपरिमुक्त. L. 12. नयन. B, जननयन.- B omits च. L. 13. आगते. Edd., उपगते.—दुःशलाम्. B, दुःशीलाम्. L. 15. B omits जयद्रथे. L. 16. रक्षः. B, बन्ध. B omits भुवन्ते. L. 17. विधुत. B, विधुर°. L. 18. संविग्धोप्यस्य समागमो यदि स्यात्. B, संदिग्धो यदि समागमः स्यात्. L. 19. भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता. B, भगवत्या तु स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम्. This is preferable at least as far as the position of the पुनः is concerned. Cf. पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः p. 170, l. 12, and अमुना पुनः समागमाशाप्रदानेन p. 171, l. 9. Even with our reading the पुनः is probably to be taken with समागम (see note on p. 66, l. 11, though the Com., (पुनः स्वयमेव आत्मनैव समागमः) takes it as it does at p. 171, l. 9. Compare note there. L. 22. B omits च. L. 23. एनम्. B, तम्.

P 175, L. 2. वृत्तयः. B, प्रकृतयः. Edd., प्रवृत्तयः L. 4. जीवित. B, तज्जीवित. L. 5. B inserts सर्वथा before चिरप्रवृत्त.. L. 7. Edd. omit च्यवनस्य. L. 10. उलूपी. A, उलूपा. L. 11. परीक्षितम्. Edd., परिक्षितम्. L. 12. भगवान्वासुदेवो दुर्लभानसून्प्रापितवान्. B, भगवांश्चराचरगुरुर्वासुदेवो दुर्लभैरसुभिर्योजितवान्. L. 13. सांदीपनि. A, संदीपनि.- B omits अपहृत्य and reads अपहृतवान् for आनीतवान्. L. 14. अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति. B, कथंचिदेवमेवेदं तत्रापि भविष्यति. L. 15. क उपालभ्यते. So B and Edd. A in Text, कथं वा लभ्यते. In Com., किमथवा लभ्यते. L. 19. एकस्मिन्जन्मनि

समागमो जन्मांतरसहस्राणि च विरहः. B, एकं जन्म समागमो बहूनि जन्मांतरसहस्राणि तु विरहः.

P. 176, L. 2. B, अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोकः. B, अत्रान्तरे महाश्वेतावृत्तांतोपजातशोकः. L. 4. रज्यमाने. B. विरज्यमानेपि. L. 5. B omits कुसुम्भ- -मुच्यमानेषु. B, विमुच्यमानेषु. L. 6. चकोरनयनतारकाकान्तिना. B, चकोरतारकाकारकान्तिना. L. 7. ज्योत्स्न. Text of A omits L. 8. महमामणीषु. So Text of A and B. Com., महमामेषु (explained by उडुसमूहेषु). Edd. agree with Com. L. 9. मुषिततारकापथप्रथिम्नि. B, च लोचनमपि मुषित°. Edd., लोचनमपि मुषित°. L. 10. अतनुतिमिरतिरोहितहरितासु. This is from Com. and Ed. 2. A reads in text, °हरितासु but the note is अतनु यत् तिमिरं तमः तेन तिरोहिता आच्छादिता हरितता नीलिमा यासु. Ed. 1, reads अतनुतिमिरहरितभासु. With अतनुतिमिर compare. तनुतिमिर p. 42, l. 17. B has तनुतिमिर here, agreeing otherwise with our reading. A, अतनुतिरस्कारिणीहतहरिततासु. L. 11. तरुराजिषु. B, तारवीषु राजिषु. L. 12. गहने. B, वने. —प्रवृत्ते च पवने. B omits च पवने. L. 13. मन्दं मन्दम्. Text of A, मंदमंदम्. L. 15. Edd. omit च. L. 16. कृतसंध्याप्रणामः. B, संध्यां प्रणनाम कृतसंध्याप्रणामः.—द्वितीये शिलातले. B, शिलातले द्वितीये. L. 18. B omits: अस्य. L. 19. B omits कष्टम्. L. 20. समुत्सारितधैर्या. B, समवधीरितधैर्याः. जहाति. B adds जनाः L. 21. त्रिभुवन. B, सकलत्रिभुवन, L. 22. तव परिचारिका. B, त्वत्परिचारिका. L. 23. दुःखसब्रह्मचारिणी. Compare वेगसब्रचारिणमिव मनसः so अधातिशयम् p. 79, l. 20.

P. 177, L. 1. यत्तन्मवेत्यादि. With the construction here compare that at p. 148, l. 14, and see the note there. L. 2. मदिरायतेक्षणा. A, मदिरायत्तेक्षणा. Com., मदिरायत्ते इति घूर्णिते लोचने यस्याः. L. 4. A omits गण. L. 7. सेवमानयोः. B, अनुभवतोः.—एकजीवितम्. A in Text and C, एव जीवितम्. L. 8. जीवलोकस्य वा. From Com. Text omits जीवलोकस्यः but marks an omission. Edd. omit वा. B, सकलस्यापि जीवलोकस्य. C, सकलस्य जीवलोकस्य. L. 9. A omits इति. —मे जन्मनः B, मज्जन्मनः—एकासनशयनपानाशना. From Edd. A, एकाशनशयनपानासना. B, एकाशनपानशयना. L. 11. नृत्यगीतादिकलासु. B, गीतनृत्यादिकासु कलासु. L. 13. समुपजात.° B, समुत्पन्न.° L. 15. A and Edd. omit च. L. 16. इच्छति. B, इच्छेत्.—तदा. B, ततः. L. 17. B omits first and third वा.—आत्मानमुत्सृज्या-

मीति. Cf. note at p. 151, l. 15. L. 18. कृतनिश्चयं निश्चलभाषितम्. So Com. and Edd. Text of A, कृतनिश्चयं निश्चलं भाषितम्. B, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम्. L. 19. स्वयमशृणोत्. B omits स्वयम् and reads अशृणोत् before कर्णपरंपरया.—गच्छति काले. B, अतिप्रेमतया गच्छति काले. L. 20. Edd. सुतां for स तां. L. 21. एकापत्यतया चातिप्रियतया च. Com. of A omits first च. B omits both. L. 22. शक्तः. B, शक्नोति. L. 23. B omits इति.

P. 178, L. 1. कञ्चुकिनम्. B adds ब्रूहि गत्वा वचः.—त्वद्व्यतिरेकेणैव. B, तद्व्यतिरेकेणैकेनैव. L. 2. B omits तु —कादम्बरीमनुनेतुम्. B, कादंबरीव्यतिकरे. L. 3. संदिश्य. B adds तदनुनयार्थे.—ततः. B, अतः. L. 9. अत्रान्तरे. So Com. and Edd. Text of A, अत्र चांतरे. B, अस्मिन्नंतरे. L. 13. सप्त B, समस्त. L. 15. शङ्खश्वेते भ्रतिमानमातन्वति. B, शङ्खश्वेतायमाने. Edd., शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे Ed. 2 giving our reading in text as a variant.—शशाङ्कमण्डले. Edd., शुचिशोचिषि शशाङ्कमण्डले. B, शशांके. L. 16. शशि. B, रश्मिच्छुशशि.—कलापकलितासु. B, कवलितासु. Ed., कलितासु. L. 18. अवस्कन्द. B, अवरयाय. L. 19. समुपोढ. B, पवनवशात्समुपोढ. Com., (विलुप्तकमलवनशोभे) अत एव श्वेतत्वसाम्यनोत्प्रेक्षते अवेति अवस्कंदार्थे हननार्थं पतिताः प्रविष्टाः चंद्रकला यस्मिन्नेवंविध इव.

P. 179, L. 5. षोडशवर्षवयसा. Text of A, षोडशवयसा. Com., षोडशवर्षाणि हायनानि तैः परिमितं वयो यस्य स तथा तेन तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थः.—सावष्टम्भाकृतिना. Com., सह अवष्टम्भेन अभिमानेन वर्तमाना सावष्टंभा आकृतिः आकारो यस्य स तेन. L. 9. विभक्तमध्येन. B, विनिक्तमध्येन. L. 10. कर्णाभरणमणेः. B, कर्णाभरणमणि॰. L. 15. सरल Text of A omits. Com., सरलाः अवक्राः. B, कुटिल.—राजकुलसंपर्कचतुरेण. Compare राजकुलसंवासचतुरा. p. 66, l. 11. L. 21. विद्याधररूपं रूपातिशयम्. Text of A, विद्याधररूपातिशयम्.

P. 180, L. 10. प्रेमविच्छेदाभिलाषः. So Text of A and B. Com., (प्रेमविच्छेदार्थे स्नेहनिवृत्त्यै अयं अभिलापः संलापः and Edd., अभिलापः for अभिलाषः. L. 20. पतिसमागमसुखानि. Edd., समागमसुखानि. L. 22. Text of A omits the words from कथमिव to तीव्रश्रमकर्षिताङ्गी प्रियसखी. The Com. points out that the first यत्र means यत्र हृदये and the second यस्मिन्समये.

P. 181, L. 11. चित्रा च चित्ररथराजधानी. Compare note at p. 54, l. 11. L. 14. नातसीदति वा गुरु प्रयोजनम्. 'If no serious business will suffer from the delay.'—अदृष्टपारविषयकुतूहलि. Text of

A, °चर्ं for °चर. Com., अदृष्टचरः अवलोकितपूर्वो यो विषयो देशः तत्र कुतूहलं विद्यते यस्यैवंभूतं यदि चेतः. C, अपूर्वविषयदर्शनकुतूहलि वा हृदयं. L. 15. मद्वचनमनुरुध्यते वा भवानतिसुखदायि वाश्चर्यदर्शनमर्हसि वा प्रणयमिममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे. Com., वाथवा भवान् मद्वचनं मद्वाक्यं अनुरुध्यते समीहते अनुपूर्वको रुध् दिवादिः इच्छार्थः चेति पक्षांतरे यदि अतिसुखदायि अतिशयेन सौख्यप्रदं आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनं चेति पूर्ववत् अर्हसि वांछसि यदि प्रणयं स्नेहं इमं मज्जनं [मल्लक्षणं] जनं अप्रत्याख्यानयोग्यं अनिराकरणयोग्यं वा मन्यसे जानासि. So also E. B reads अस्मद्वचनमनुरुध्यते वा भवन्मतिरातिदुःखदायि वास्मच्चिरदर्शनमर्हामि वा प्रणयमिममप्रत्याख्यानयोग्यां वा मन्यसे मां. Edd., मद्वचनमनुरुध्यते वा भवन्मतिः सुखदायि वा अस्मच्चिरदर्शनम् अर्हसि वा प्रणयमिममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे. अर्हसि वा प्रणयम्—'If you owe me favour in consequence of the attentions I have paid you,' if you think that you ought to oblige me. अर्हामि, which B has, would of course be a simpler reading (cf. अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्त, p. 203, l. 23, and पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम्. p. 212, l. 1;) but it is open to suspicion on that account, and the next clause would be a mere repetition of this one, if we read अर्हामि here. On the other hand अर्हसि may be a mistake due to the occurrence of that form two lines below. With अतिसुखदायि वाश्चर्यदर्शनम् compare अतिमहत्खलु... मे कौतुकमस्मिान्विषये p. 134, l. 22. The phrase hits off Chandrâpîḍa's 'over-curiousness.' The readings of the Edd. and B here cannot be right. चिरदर्शनम् does not mean 'seeing me for a longer time,' in which sense it would have to be taken if we read सुखदायि. But if we render it as usual 'seeing me after a long time,' that is 'not seeing me for a long time,' with अतिदुःखदायि, that would represent Mahâśvetâ as assuming that Chandrâpîḍa would certainly remain until her return. L. 19. कुमतिमनोमोहविलसितम्. B, कुमतिमिमाम्.

P. 182, L. 6. प्रतीहार. B, द्वारपालप्रतीहारी. L. 8. संहृतम्. B, संगृहीतम्. L. 11. अतिविस्तारिणेत्यादि. Com., पुनः कीदृशं युवतिजनानां लावण्यं सौंदर्यातिशयः तस्य या प्रभा कांतिः तस्याः पूरः उत्कर्षः तेन अथ च बहुला या कांतिः तद्वर्षिणा मरकतमणिमयेन अश्मगर्भमणिप्रचुरेण अर्थात् निर्माणेन सर्वतः समंतात् परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव

कांतिसमूहमयमिव अथ युवतिलावण्यं विशेषयन्नाह अमृतेति अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः विसरः समूहः तेन दिवसं दिनं सिंचतेव सेकक्रियां कुर्वतेव ·प्लावितं क्षालितं दिगंतरं येन तेन किं कुर्व्वता लावण्यपूरेण भुवनांतरालं विष्टपांतरालं आर्द्रीकुर्व्वतेव अशुष्कतां विदधतेवं अथ च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापूरस्य च पांडुरत्वे क्रमं विहाय यथोचितमुत्प्रेक्षते· चंद्रेति &c. B omits the words बहलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन. C with A, except that it has अमृतरसविस्तारेण. Ed. 2 adds; भूषणेनेव after मरकतमणिमयेन. L. 17. अनुलिप्तसकलजनप्रवेशम्. So B (which, however, omits जन), and Edd. A reads अनुलिप्तसकलजनप्रवेशम्. L. 18. सौंदर्यमयम्. B, सौकुमार्यमयम्, omitting that word in the next line. —कुसुमशरमयमिव कुतूहलमयमिव. Text of A, कुतूहलमयमिव कुसुमशरमयमिव. L. 19. सौकुमार्यमयम्. Edd. add प्रेममयम्.—कुमारः. B omits. L. 23. कामकार्मुकबलानि. B, शतानि, and Edd., विलासशतानि, for बलानि.

P. 183, L. 1. चिरसिज. B, केश. L. 6. संछादितमष्टदिगन्तरम्. From B. A and Edd., संछादितदिगन्तराणि. —किरण. B, किरणनिकर. L. 10. कन्दुकक्रीडासु. B, क्रीडासु. L. 11. नितम्बस्थलप्रेङ्खितानि. From B. A and Edd., नितम्बस्तनप्रेङ्खितानि—ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु. B, वीटिकाखंडनेषु. L. 12. बकुलविटपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्. B, बकुलकुसुमदोहदेषु सीधुगंडूषप्रदानानि. L. 13. उपहारकुसुमस्खलनेषु, Com., उपेति मुक्तादीनां हारः पुष्पादीनां उपहारः तस्मात् कुसुमादीनां स्खलनानि पतनानि तेषु. But for meaning of उपहारकुसुम (which occurs also below l. 21) see note on p. 41, l. 15.—B omits अतिरिक्तम्. L. 23. मङ्गलप्रतिसर. Cf. रक्षाप्रतिसर p. 165, l. 23, and note at p. 68, l. 3.

P. 184, L. 1. कर्णपूरकमलतरलमधुकरपक्षपवनोपि. Text of A omits मधुकर. and reads वात for पवन. B and Edd. omit तरल. L. 2. सखीदर्शनेषु. B, सखीदर्शनेपि. L. 3. उत्थानम्. B, अभ्युत्थानम्. L. 5. अमुकुमारजन°. B, अमुकुमारो जन°. L. 7. अभ्यन्तरमतिक्रम्य. B, अन्तरमवक्रम्य. L. 10. सागरिके. B, सारसिके.—कनकदीर्घिकासु. B, नदिकासु. 1L. 1. रेणु. B, क्षोद.—Edd omit बन्ध. L. 12. मिथुनानि. B, युगलानि.—मकरिके. B, मंदारिके. L. 13. तमाल. Edd., भवनदीर्घिकातमाल. L. 14. रक्षणाय. B, रक्षणार्थम्. L. 15. लिख. Edd., लेखय.—मणि. B, मणिस्तंभ. L. 16. वेदिकासु. Edd., वेदिकाः.—केसरिके. B, कुसुमिके. L. 20. B om. शावक. L. 21. चूतलतिके. B, चूतकलिते. L. 22. विक्षिप. A in Text, चिक्षिप

(*sic*); Com., निक्षिप निक्षेपं कुरु. L. 23. पिप्पलीतण्डुलशकलानि. From B and Edd. A, पिप्पलीदलशकलानि.

P. 185, L. 3. पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम्. B and Edd., पञ्जरशुकसारिकोपदेशम्. L. 5. मिथ्या मुग्धतां Text of A, वृथा for मिथ्या. Com., मिथ्या वृथा मुग्धतां मुग्धभावं. L. 6. विज्ञाता. B, ज्ञाता. L. 7. मयूरान्. B, मयूखान्. L. 8. प्रतिबिम्बमालपसि. B, प्रतिमामालपयसि. Cf. the various readings at p. 188, l. 19. L. 10. परिहरसि. B adds निजसौकुमार्यगर्वगर्वितविभ्रमसूनसौभाग्ये. A vocative is wanted.—आलोकम्. B, अवलोकम्. L. 11. बालातपशङ्कया. B, बालातपाशंकिनी. —आतपत्रीकरोषि. B, आतपत्रं करोषि.—त्रस्त. Com. = कंपित. Edd., मस्त.—गलित. B, कलित. L. 12. मयूख. B, किरण. L. 13. भवनसमीपमुपययौ B, भवनमुपसृत्य ययौ. L. 14. अनिभृत. 'Chattering.' Com. = चंचल. See note at p. 21, l. 11. L. 16. Text of A and Edd. omit दल.—नीलाशोक. A in Text, लीलाशोक. Com., नीलाशोकवनायमानं. अंधकारस्य नीलत्वात् अशोकवनसाम्यमित्यर्थः. L. 17. संचरतः. Text of A, संचरन्. L. 19. दन्तपत्रमण्डलैः. Com. of A, दन्तपत्रैः. Edd., दन्तपत्रप्रभामण्डलैः.

P. 186, L. 4. पर्यन्तरचितमण्डलोपविष्टेन च. So Text of A and Edd. The च is suspicious, and Com. points to another reading. Its note is पर्यंतेति मंडपपर्यंतं रचितं निर्मितं मंडलं येन स तेन अध इति कुमारिकासनापेक्षया अधः उपविष्टेन स्थितेन अनेकेषां सहस्राणां &c. B reads पर्यंतरचितमंडलेनोर्द्धोपविष्टेन च. L. 6. नातिमहतः Edd., महतः and अतिमहतः. p. 9, l. 2.—उपाश्रये, Com., आश्रये (*sic*) अधिकरणे. Edd., अपाश्रये. L. 11. नीयमानाम्. Edd., पृथक्पृथक् नीयमानाम्. L. 15. Edd. omit वितत. L. 18. रागाविष्टैः. Cf. रागाविष्टमन्मथहृदयेनेव sc. तिलकबिन्दुना p. 188, l. 1.—सर्वाङ्गाम्. B, सर्वावयवाम्.—अरक्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन. Compare the passage at p. 130, l. 20, and the note there. Text of A and B, यौवनेनापि, after which the following word is in text of A, चलितचरण°, and in B, विनतचरण.° Com., अविचालितौ निश्चितः. L. 21. निर्वसित. Com., निर्वंशितेति (so also in Text) निर्वंशितं परिधानीकृतं. Edd., निवसितं.—पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिः Com., पादेति अतिकोमलतया अतिमृदुतया पादाभरणानां या रत्नांशुलेखा मणिकांतिरेखा तासां संदेहदायिनीभिः संशयवितरणकर्त्रीभिः Read the note at p. 23, l. 21.

P. 187, L. 2. सहायताम्. A, सहायम्. Com., सहायं साहाय्यं. B, सहायिताम्.

L. 10. निमग्नाम्. From B, which also adds निमलाम्, (and Edd.) A, निम्नगाम् which the Com. repeats without explaining. Perhaps निम्नग is used in its primary sense. Compare निम्नतरगण्डगतम् p. 42, l. 10.—नाभिमण्डलीम्. From B. A in Text, नाभिमडलाम्, in Com., नाभिमंडलं. Edd., नाभिस्थलीम्. L. 12. °B and Edd. omit अति. L. 14. अमललावण्यजलमृणाल-काण्डाभ्याम्. A, °मृणालकाभ्यामिव. Compare नवराजलक्ष्मीकमलिनी-मृणालेन. p. 110, l. 18 and the note there. L. 15. गौरवभ्रमवशात्. B, गौरववहनश्रमात्. L. 17. उच्चैः करैः 'By its upturned rays.' Compare with this the passage above l. 2. For उच्चैः करैः Edd. read उच्चैः करैः. L. 23. लोचनमयम्. B, नयनमयम्.

P. 188, L. 5. सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः. B, सीमंतचुंबितचूडामणेः, --जालेन. B, रागेण. L. 11. खिन्नस्य, A, स्विन्नस्य (Com., स्विन्नस्य खिन्नस्य). L. 13 प्रस्थितं दुर्लभं च हंसमिथुनम्. B, प्रस्थितं च वल्लभहंसमिथुनम्. Edd., प्रस्थितं वल्लभं च हंसमिथुनम्. The वल्लभहंसमिथुन of B's reading would correspond to the परिचितचक्रवाक of the preceding clause. L. 15. लिहते. B adds हरिततृणगर्भांलोभेन —भवनह-रिणशावकाय. A, हरिणशावकाय. L. 16. आत्मसंवर्धितलताप्र-थमकुसुम. A, आत्मवर्धितलताकुसुम. L. 17. अशेषाभरणदानेन संमानय-न्तीम्. Compare note at p. 62, l. 15.—उपनीतविविधवन-कुसुमफलपूर्णपत्रपुटाम्. Compare अगृहीतवनलताकुसुमपरिपूर्णपर्णपु-टसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन p. 37, l. 3. L. 18. क्रीडापर्वतपत्रशब-रीमालापयन्तीम्. A, क्रीडापर्वतपत्रशबरीमालपंतीं. Com., क्रीडापर्वतस्य पत्रशबरीं पुलिंदपत्नीं पुलिंदः पत्रशबर इति रत्नकोषः आलपंतीं जल्पतीं. B, क्रीडापर्वतकशबरीमालापयंतीं. Edd., क्रीडापर्वतकपातृशबरीमालापयंतीं. L. 19. करतलविनिहतैर्मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च. Com., विनिहितैः for विनिहतैः. B, करतलाभिहतैर्मुहुरपसर्पद्भिरुपसर्पद्भिश्च. L. 20. पञ्जरहारीतकरुत-श्रवणकृततुष्टस्मिताम्. B, हारीतकलरुत for हारीतकरुत. L. 22. मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकासंक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजालाचि-तनखपदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीं. So also B, except that it has जालांचित for जालचित. Edd., मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकाप्रतिमस्वेदजलबिन्दुजालचितनखपदाभि-प्रायेण &c. Com., मुक्तेति मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तैः खचिता या चंद्रले-खिका चंद्रलेखाकृतिराभरणविशेषः तस्याः संक्रांता प्रतिबिंबिता प्रतिमा यस्यां सैवंविधां तांबूलकरंकवाहिनीं स्वेदजलबिंदुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं तस्या-भिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातः तस्य मुष्टिना ताडयंतीं अयमा-

भिप्रायः मुक्ताफलानां जलबिंदनुकारित्वात् चंद्रलेखिकायाश्च वक्रत्वेन नखक्षत्यनुकारित्वात्. तांबूलकरंकवाहिनीवक्षसि गौरकपातिशयवति मुक्ताचंद्रिकायाः प्रतिबिंबसंक्रांत्या चौर्यरतपिशुनं स्वेदबिंदुजालखचितनखपदं कस्येदमित्यभिप्रायेण 'यत्र तद्दर्शनं तत्रैव चूर्णक्षेपः एतेन रतगोपनं व्यज्यते. The passage (compare the next clause) clearly means that Kâdambarî pretends to mistake the reflection, on the breast of her betel-nut bearer, of the chandralekhikhâ ornament worn by her, for the mark of a nail overlaid with perspiration, which it resembles from its shape and colour; and she throws powder over it. L. 23. पयोधरे. B, स्तनतटे.

P. 189, L. 1. रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रदत्तनवनखपदमण्डलाशङ्कया. Kâdambarî pretends to mistake (आशङ्कया) the reflection on the cheek of her fan-bearer, of the jewel in her ear, for the fresh mark of a bite, which it resembles as before from its shape and colour; and she makes as if she would conceal it with a flower taken from her own ear. A reads in text रत्नकुंडलप्रतिबिंबसांद्रनवनखपदमंडलाशंकया. Our reading is that of the Com., C and Edd. B, °प्रतिबिंबार्द्रदन्तव्रणमण्डल. Com., रत्नेति रत्नकुंडलस्य यः प्रतिबिंबः प्रतिच्छायः तेन सांद्रं दत्तं यन्नवनखपदमंडलं तस्य आशंकया आरेकया वा चामरग्राहिण्यीं बालव्यजनधारिण्यीं विहस्य कपोले प्रसादः प्रसन्नता तद्व्याजेन तन्मिषेण दत्तेन अर्पितेन आत्मनः स्वकीयस्य यः कर्णपूरपल्लवः तेन आच्छादयंतीं आच्छादनं कुर्व्वतीं एतेन रत्नकुंडलस्य वक्रत्लोहितातिशयवत्त्वनखक्षतिसाम्यं प्रदर्शयन्नाह. L. 2. प्रसादव्याजेन दत्तेन. B, प्रसादव्याजदत्तेन. L. 3. समुत्सारितमहाकुलभूभृद्वरव्यतिकरां शेषभोगेषु निषण्णाम्. A omits वर. B reads शेषभोगनिषण्णां च for शेषभोगेषु निषण्णाम्. Edd., समुत्सारितमहाकुलभूभृद्वरव्यतिकरशेषभोगेषु निषण्णाम्. L. 4. मधुमासलक्ष्मीम्. Text of A, मधुमाससखीम्. L. 5. उत्पादितेति. Com., उत्पादितः जनितः मानसं मनः तस्मात् जन्म यस्य स मानसजन्मा कंदर्पः तस्य पक्षो विद्यते येषां मानसजन्मपक्षिणां रवः उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा कामिनां उपभोगविषयकालापः उद्दीपकत्वात् कादम्बर्य्यैव उत्पादित इत्यर्थः अतः अपनीतः दूरीकृतः नीलकंठो मदनदाहको महादेवः तस्य मदः मदनसहस्रोत्पादकत्वस्य पूर्व्वमुक्तत्वात् पश्चात्कर्मधारय. तां पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिणः तेषां रवेण शब्देन अपनीतः दूरीकृतः नीलकंठस्य मयूरस्य मदो यया सा तां. L. 6. श्वेतांशुक. (*a*) 'A white garment,' (*b*) 'the pale-rayed one, the moon.'. L. 7. नीलतमालकाननम्. (*a*) नीलतम, अलक. आनन; (*b*) नील,

तमाल, कानन, L. 12. पुरः समीपे संमुखोपविष्टम्. Edd., शयनसमीपे सम्मुखोपविष्टम्, L. 14. भवता किमभिहितः. B, भवतां च किमभिहितः. Edd., भवता किमभिहितम्. L. 16. चन्द्रापीडसंबद्धालापं तद्रूपवर्णनामुखरम्, B, चन्द्रापीडसंबद्धालापरूपवर्णनामुखरं. Edd., चन्द्रापीडसंबद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुखरम्. L. 18. दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य. B omits वदन. Edd. omit दृष्ट. L. 20. वा. A, च. L. 21. B omits एतत्.

P. 190, L. 2. B omits सौगन्धिक. L. 3. नयनयुगले. B, आनने. L. 5. चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात. B, तस्मिन्सुचिरं पपात नयनम्. L. 6. अचल इव. Com. = पर्वत इव. But read बल इव with C and Edd. —तत्क्षणम्. B, क्षणम्.—दृष्ट्वा च. B and Edd. add तम्. दृष्ट्वा has here hardly anything of the nature of a verb but the form. It is in sense (as the participles in त्वा were originally) the instrumental case of a noun. "On his appearance her hair stood up, her jewels tinkled, last of all she herself rose from her seat." ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोनाभवत्. Edd., व्यपदेशोभवत्. B, अपदेशोभवत्. Com., ससंभ्रमेति संभ्रमेण सह वर्तमानं ससंभ्रमं यदुत्थानं तस्मात् यः श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तेन अभवत् ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम स्वेदोभूत् इति व्याजं कृतवतीत्यर्थः. L. 9. ऊरुकम्प एव. Text of A and Edd. add च. B, ऊरुस्तंभ एव, L. 10. अपयशः. B and Edd., भयशः. —निश्वासप्रवृत्तिरेव. B, निःश्वास एव. Edd., निश्वासप्रवृद्धिरेव. L. 11. अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेन. A, अंतःप्रविष्टचंद्रापीडस्य स्पर्शलोभेन. L. 12. स एव स्तनावरणव्याजो बभूव. Com., स एव करो हस्त (reading apparently स एव करः) स्तनावरणस्य कुचाछादनस्य व्याजो मिषं बभूव स्तनावरणार्थे मया हस्तो दत्त इत्यन्येषां चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः. B, स्तनावरणं व्याजो बभूव. L. 13. व्याज आसीत्. Edd., व्यपदेशतामयासीत्. L. 19. हृदयप्रवेशमपि. For this and the following अपि B reads एव, though it has before रत्नाभरणद्युतिमपि. L. 23. स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठा सोत्कण्ठं. So also E. The position of the second word seems a little awkward (see note on p. 66, l. 7.) B. has °जातोत्कंठामोत्कंठं (*sic*) which may be for जातोत्कंठा सोत्कंठं.

P. 191, L. 3. रक्षितप्रजापीडस्तारापीडः. Note at p. 168, l. 20. L. 4. निजभुजशिलास्तम्भविश्रान्तविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडः. Reference at last note. B, निजभुजशिलास्तंभविश्रांतविश्वंभरचंद्रापीडः. L. 5. अनुगताः

Com. = भात:. B and Edd., आगतः. L. 7. सविशेषैः स्वभावसरलैः. B. omits. सविशेषैः. Edd., सविशेषस्वभावसरलैः.—आकृष्य. B आक्रम्य. L. 8. विदग्धजन. B, विदग्धो जनः. L. 16. एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च. Compare कथं न त्वं जातो न विनयो न बन्धुवर्गः p. 167, l. 11. L. 18. सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य श्रमसलिललवविसर इव. So B. except that B reads सस्नेहदीर्घ° for सस्नेहमतिदीर्घ.° A सस्नेहमतिदीर्घलोचनापांगभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिललवविसर इव. Com., सस्नेहं यथा स्यात्तथा अतिदीर्घयोः लोचनयोः अपांगभागं निर्याणदेशं गच्छतो व्रजतः तारा-मनोहरा तारका कनीनिका यस्मिन्नेतादृशस्य लोचनस्य &c. The Edd. read सस्नेहमतिदीर्घलोचनायाः अपाङ्गभागं गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिलसविसर इव. L. 22. अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुलीयकमयूखलेखो विभ्रमगृहीत° Text of A omits लेखा; Com. omits मयूख. B, अंगुलीयकमरकत for मरकताङ्गुलीयक. Edd., °मयूखलेखाविभ्रम°.

P. 192, L. 1. B omits भवत. L. 2. संक्रान्तप्रतिबिम्बतया. A. स्तंभसंक्रांतप्रतिबिंबतया. Com., स्तंभेति स्तंभेषु स्थूणासु संक्रांतानि प्रतिबिंबितानि &c. B, प्रतिबिंबतया संक्रांतसंचरन°. L. 3. सिञ्जन्मणिनूपुरपटेन मणिभुवम. A भुवम् for मणिभुवम्. B, माणिक्यनूपुर for मणिनूपुर. L. 7. अपाङ्गचुम्बिन्यः. A, अपांगचुम्बिन्या दृष्ट्या. L. 11. ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां. Even with this reading the adverb is to be taken with उपनीत. See note at p. 66, l. 11. But B reads here ससंभ्रमपरिजनोपनीतायां, and Edd. संभ्रमपरिजनोपनीतायां. Cf. below l. 16. त्वरितपरिजनोपनीतेन. L. 15. मागधीजयशब्दान् A in text, मागधीन् जयशब्दान् Com., मागधीनां मागधपत्नीनां जयशब्दान् —त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेनेत्यादि. Washing the feet of a guest was the first attention paid among the Jews also. So Abraham says to the three men who came to him as he "sat in his tent door in the heat of the day": "Let a little water, I pray you, be fetched, and wash your feet, and rest yourself under the tree." (*Genesis, ch. XVIII., v. 4.*) Compare also the account of Laban's reception of Abraham's servant: "And the man came into the house: and he ungirded his camels, and gave straw and provender for the camels, and water to wash his feet, and the men's feet that were with him." (*Genesis, ch. XXIV., v. 32.*)

L. 19. मदलेखा. A, मदनलेखा. Note on p. 194, l. 19. L. 20. अंसदेशे. A., अपांगदेशे. L. 21. उत्क्षिपन्ती. A, उत्क्षेपयंती.—चामरपवनविधुतिपर्यस्तां चालकवल्लरीम्. A, चामरपवनविधुतिपर्यस्तालकवल्लरीम्.

P. 193, L. 3. चंद्रापीडपीडनायेव. From Edd. For the pun compare रक्षितप्रजापीडस्तारापीडः p. 191, l. 3, and the reference there. A has in text here चंद्रापीडनयेव (*sic.*); and in Com., चंद्रापीडस्य पीडनयेव pointing to a reading चंद्रापीडपीडनयेव. B has an entirely different reading—चंद्रापीडं प्रति. L. 4. तेनैव क्षणेन तेनेत्यादि. A difficult sentence. I have given the reading of Edd. The second तेन refers to Chandrâpîḍa, and not, as in the note to Calc. Ed., to चक्षुषा. It is to be construed, *mutatis mutandis*, with each of the following participles. She felt jealous when she saw his image reflected on the cheeks of her friend standing by. She had the misery of a forsaken woman when the *româncha* broke the smooth surface of her breast, and destroyed his image there. She saw with indignation rivals of herself in the reflections of the images that were formed on his breast wet with drops of sweat. When he closed his eyes she took it for a bad omen. When she could not see him for tears of pleasure she felt blind indeed. All these varying feelings did he (तेन) give rise in her heart to, at one and the same moment (तेनैव क्षणेन). A reads तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रांतेनेर्ष्यया रोमांचाभिद्यमानकुचनष्टप्रतिबिंबेन विरहव्यथास्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितसालभंजिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषात् निमिषता दौर्भाग्यशोकमानंदजलतिरोहितेनांधतादुःखमभजत् सा. Com., तेनैवेति यस्मिन् क्षणे चक्षुर्निवारयितुं न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादंबरी तेन चंद्रापीडेन कृत्वा यः सपत्नीरोषः तस्मात् तथा निमिषता पक्ष्मपातः तदेव दौर्भाग्यं तेन यः शोकः अथ च आनंदजलं हर्षाश्रुजलं तेन तिरोहितेन आच्छादितेन अंधतादुःखं अभजत् अप्रापयत् कीदृशेन तेन आसन्नेति आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः कपोलः गल्लप्रदेशः तत्र संक्रांतेन प्रतिबिंबितेन इदं च सपत्नीरोषनिमित्तं यद्यस्यां संक्रांतः नहि इयमेव सपत्नी भविष्यतीति शंकया सपत्नीरोषः सपत्नीविषयको रोषः तस्मात् पुनः कीदृशेन मय्यासक्तः कान्यत्र संक्रांत इतीर्ष्यया ये रोमांचास्तैर्भिद्यमानं यत् कुचतटं यस्मिन् रोमांचप्रतिबंधवशादेव नष्टप्रतिबिंबो यस्य स तेन इदं च शंकोत्पत्तिकारणं विरहेति विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तया यः स्वेदः श्रमजलं तेन आर्द्रं यत् वक्षःस्थलं भुजांतरं तत्र घटिता

शालभंजिका (या) प्रतिमा प्रतिबिंबं यस्मिन्तः तेन इदं च आनंदाश्रुनिपाते कारणं. B, तेनैव क्षणेन चंद्रापीडेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रांतेनेर्ष्या रोमांचविद्यमानकुच (omitting तट, as the Text of A does) नन्द्यत्प्रतिबिंबेन विरहव्यथां स्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभंजिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं निमिषतया दौर्भाग्यशोकमानंदजलतिरोहितेनांधतादुःखमभजत्. B prefaces the next sentence with अथ (अथ मुहूर्तापगमे च). I learn from Dr. Bhandarkar that a MS. in the Deccan College has a reading which agrees with that in the text down to दौर्भाग्यशोकम् and goes on आनन्दजलतिरोहितेव दुःखभाजनत्व[त्वं] मन्यमानाखियत सा. L. 7, सा. Com. takes with next sentence, though it has above, it will be seen, सा कादंबरी. L. 8. महाश्वेता तामभाषत. B. तं. महाश्वेता समभाषत. L. 9. संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिः. So A, except that Text omits सर्वाभिः. The note is सर्वाभिरेवास्माभिः संप्रतिपन्नं प्राप्तमेव अहं तु तव सखी नापूर्वा मद्यमदत्तमपि तांबूलं दत्तमेव अयंत्वपूर्व इत्याशयेनाह &c. B and Edd. omit संप्रतिपन्नमेव and read सर्वाभिरेवास्माभिः with the next clause.—Text of A and Edd. omit अयम्. L. 10. तदस्मै तावद्दीयताम्. Edd. add ताम्बूलम्. L. 12. इत्युवाच सा ताम्. So Com., (तदनंतरं सा कादंबरी तां महाश्वेतां). Text omits सा. B reads इति प्रत्युवाच (omitting सा तां) Edd., इत्युवाच कादम्बरी ताम्. L. 13, चिरात्. B. चिरेण. L. 14. आकुलिललोचना. So also B, Edd., आमुकुलितलोचना.– स्थूलं स्थूलं. Read स्थूलस्थूलं.—स्वेदजलविसरैः स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च. From B and Edd. A omits स्वेदजलविसर. See note on p. 68, l. 5. L. 17, लगितुमिव कृतप्रयत्ना. So also C. B, विगलितुम् and Ed., लपितुम्, for लगितुम्. L. 21. प्रधाविताभिः. So Com. and Edd. Text of A, प्रभाविताभिः. B, प्रसारिताभिः. L. 23. अपरा. इवाङ्गुलीः. The reading of B. A, अपरांगुलीः. Edd. omit अपराः He was ' all hand, ' all five senses having eagerly entered into that organ (as we say ' all eyes ' of a person intent at looking) in their desire to feel the touch of her hand.

P. 194, L. 1. Text of A add B omit सुलभ. L. 2. अधिष्ठिता तेनानिबद्धलक्षशून्यप्रसारितेन. B, अधिष्ठितेनान्यानिबद्धलक्षशून्यप्रसारितेन. Edd. make sentence end at अधिष्ठिता, and go on तेनानिबद्धलक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन. For the meaning of शून्य see note on p. 151, l. 9. L. 6. आकर्षन्ती. B, आकर्षयंती. —A omits च. L. 11. विद्रुमाङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन, A. विद्रुमांकुरानुकारिणा चंचुपुटेन. Com.,

विद्रुमेति चंचुपुटेन त्रोटिसंपुटेन कृत्वा विद्रुमांकुरं प्रवालप्ररोहे अनुकरोतीत्येवंशीलः स तेन. L. 12. मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना. B, मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना. L. 13. A omits first च. L. 16. विहङ्गापसदम्. B, विहंगमापसदम्. —माम्. B omits. L. 19. मदलेखाम्. Here, and in following, A has the correct form. See note on p. 195, l. 19. —च. B, तु. L. 20. सखी. Edd. omit. —सारिका इयमस्य च परिहासनाम्नः. A in text, सारिकेति परिहासनाम्नः. Com., एषेति एषा भर्तृदुहितुः कादंबर्याः कालिंदीति नाम्ना सखी सारिका परिहासनाम्नः &c. Edd., सारिका एतस्य परिहासनाम्नः L. 23. तमालिकाम्. Text of A, तरलिकाम्. Cf. p. 195, l. 7.

P. 195, L. 1. यतस्ततः प्रभृति. 'From the time when.' With the position of यतः here at the end of the clause compare its place at p. 191, l. 8, and the reading of A at p. 46, l. 18. L. 3. मन्दं मन्दं. A in text, मंद (दं)२ ; in Com., मंदं २. B omits one मन्दम्. L. 5. परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते बहिरपि जनाः कथयन्त्येवम्. B, परिजनोपि मन्त्रयते एवं बहिरपि जनाः कथयन्ति. Edd., परिजनोप्येवं मन्त्रयति एवं बहिरपि जनाः कथयन्ति एव. L. 6. वर्तत एव. So also B. Edd., एतस for एव. L. 7. °वाहिनीम्. So A in text and B. Com. of A and Edd., °दायिनीम्—तमालिकाम्. Text of A, तरलिकाम्. Cf. p. 194, l. 23. L. 9. B omits वामाचार°. L. 11. निःस्नेहता. B, अतिनिःस्नेहता. L. 12. करोतु. B adds तपस्विनी. L. 16. एवंविधम्. So B and Edd. in text, एवम्, corrected to एकम्; in Com., एकम्. L. 17. अनेन. B, तेन सह. L. 18. दूरतो वर्जनीयेयमभिभवानिरस्या. Edd., अभिभवनिरस्यां. (construe with the following clause) for अभिभवनिरस्या. So also E. B, दूरे वर्जनीये इयमभवनिरस्याः. (*sic.*) L. 20. क्रीडालापभाविताः. So B and Edd. A, क्रीडालापभाविता°. Com., क्रीडालापेन नर्मालापेन भाविता वासिताः, L. 22, लोलापि. B omits. Edd. omit अपि.

P. 196, L. 1. राजकुलसंपर्कचतुरा. Cf. राजकुलसंवासचतुर p. 66, l. 11. L. 7. ननु पर्याप्तमेव. From B. A, पर्याप्तमेव ; Edd., न पर्याप्तम ; and अवस्थानेन for अवस्थानमनेन. L. 9. A omits विभवस्य. L. 11. तत्रैव. From B. A and Edd, अवदत् । अत्रैव. Text of A, च for एव. L. 14. Edd. omit words from दूरोदर° to पालिकाभिश्च. L. 17. मन्दिरम्. B, गृहम्.—गन्धर्व. A, गान्धर्व. L. 19. तत्र. B, ततः—दूरस्थिताभिः. Edd., अदूरस्थिताभिः. L. 20. विनयानि-

भृताभिः Compare p. 87, l. 10. Edd., विनयविभृताभिः. For the meaning of निभृत see note on p. 21, l. 11.—परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना. B, परिचयचतुराभिरुपास्यमानापि. L. 21. B omits च.

P. 197, L. 3. मूढेत्यादि. B, मूढे लघुतां नीतासि मदनेनेति शापितेव. Text of A omits इव. Edd. insert निगृह्यताम् after मूढे. L. 4. तरलहृदयतेति. (Text of A, °हृदयेति). B and Edd., तरलतेति. L. 6. Text of B omits अद्य मया. Com. omits अद्य. —अगणितसर्वशङ्कया. B, अगणितसर्वशंकाम्. L. 7. मोहान्धया हताशया Text of A, मोहांदतया हताशया. Com. omits हताशया. B also omits हताशया. L. 10. तरलया. B, तरलतया. L. 17. नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः. Cf. तथावस्थां ताम्...आलोक्येङ्गितकुशलः परिजनो विज्ञातवान्. —निपुणतर. Text of A and B, निपुण. L. 22. अनेन दग्धहृदयेन. So A in text and B, Com., क वा अनेन कंदर्पेण दग्दहृदया गच्छामि. Edd. read क वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि. L. 23. केयूरकस्य हस्ते. B, केयूरकहस्ते.

P. 198, L. 1. B omits वा. L. 4. उपागतः. Com.=प्राप्तः. B, उपन्यस्तः. Edd., उपनतः. L. 5, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेनोपकरणीभूतास्मि. 'Whose instrument (उपकरण cf. p. 204, l. 11.) I am become from the moment I saw him. My senses bound and delivered me. Love caught me in his arrows and handed me over. Passion enslaved and led me to him. My heart yielded to the virtues he spread as the purchase money, and sold me to him.' The reading in the text is that of B, with दर्शनमात्रेण for दर्शनमात्रकेण, निक्षिप्य for निःक्षिप्य, and उपकरणीभूतास्मि for अकरणीभूतास्मि. For our गृहीतगुणगणपणेन विक्रीतेव हृदयेन A has in text, निर्यातितेव गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव हृदयेन which is also the reading of the Edd. The Com. construes हृदयेन with each clause in turn. The note is: यस्येति यस्य चंद्रापीडस्य दर्शनमात्रेण करणभूतेव हृदयेन कर्तृभूतेन संयम्य बद्ध्वा दत्तेव समर्पितेव इन्द्रियैः करणैः करणभूतैः शरपंजरे काष्ठघटितगृहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव तथा मन्मथेन कंदर्पेण करणभूतेन दासीकृत्य हृदयेन उपनीतेव प्रापितेव तथा अनुरागेण चंद्रापीडविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्यातितेव निस्सारितेव तथा . गृहीतमूल्येन आत्तवेतनेन गुणगणेन' करणभूतेन हृदयेन विक्रीतेव

विक्रयीकृतेव अतोहं उपकरणीभूता उपस्कारभूता अस्मि. Compare the passage at p. 205, l. 6. L. 10. पृष्टेव 'As if taken leave of.' L. 14. अस्तमितप्रतिसमाधानबलात्. Com., अस्तमितं अस्तं तां प्राप्तं यत् समाधानं किमनेन चपलेन कार्यमित्यादि निर्वेदरूपं तदेव बलं तस्मात्. B and Edd., अस्तमितप्रतिसमाधानबलाबलात्. L. 19. गमाय. So also E. B, गमनागमने. Edd., गमागमाय. L. 21. स्वच्छं. From B. A and Edd., स्वच्छन्दं. L. 23. उत्सङ्गे. A, उत्संगेन.

P. 199, L. 5. कुणितविभागेन. So Text of A and B. Com. and Edd., आकूणितविभागेण. L. 10. रक्तोत्पलभ्रमभ्रमद्भ्रमरवृन्देन. B, रक्तोत्पललोभभ्रांतभ्रमरवृंदेन. L. 11. Text of A omits इव. L. 12. एवं मां विप्रलभते. So Com. of A and B (B writes विप्रलंभते.) Text of A, एव for एवं. Edd., एवमायास्य मां विप्रलभते.

P. 200, L. 3. पर्यंतक. A. पर्यंत. L. 5. तं Text of A omits. L. 6. अवलोकयितुम्. B adds उयता.—सौधस्योपरितनं तलं कैलासशिखरमिव गौर्यारुरोह. From B. A and Edd., सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह. See note below l. 10. L. 8. Text of A omits सकल.—हेमकुण्डेन. B, विरचितहेमदंडेन. L. 10. नीलावगुण्ठनेनेवेत्यादि. Edd. put the इव after अभ्यासम्, and add कैलासशिखर इव गौरी (अभ्यासमिव कुर्वती कैलासशिखर इव गौरी). Cf. note above line 6. A omits the phrase here also. I should have followed A in both places. L. 12. मदलेखां सखीम्. I should have omitted सखीं with A and B. Com. of A has the form मदनलेखा again here. Note on p. 192, l. 19. L. 13. Edd. omit अवलोक्य. L. 16. उद्गीर्णोत्पल. उद्गीर्णकर्णोत्पल. Edd., उद्घूर्णकर्णोत्पल.

P. 201, L. 5. मृणालवलयेनेव. So A and E. B and C, Com., मृणालयेनेव (*sic.*) पीयमानं आस्वाद्यमानं नायं सूर्यस्यातपः किंतु मृणालवलयस्येत्यर्थः B, मृणालवनेनेव. Edd. मृणालधवलेन पीयमानातपं L. 6. दिगन्तान्. So B, C and Edd. A, दिगन्तरान्. L. 7. B inserts केतकीगर्भपत्रापाण्डुरो before भगवान्. L. 9. धारा. B, पारदरसधारा. Edd., जलधारा. L. 14. नालिकेर. Edd., नारिकेल. Cf. p. 38, l. 16. L. 15. धौते कल्पलतादुकूले. Text of A, दौतकल्पलतादुकूलेति (*sic.*). L. 22. Ed. 2 omits. प्रतिमा. L. 23. पुञ्जीभूतं. B, पुंजीकृतं Edd., दिग्गजशीकरासारपुञ्जीभूतं.

P. 202, L. 3. Edd. omit सर्वसागराणां. B omits एकत्र घटितं. L. 4. ज्योत्स्नायाः. Com. of A, ज्योत्स्निकायाः.—A in text omits उत्कण्ठितामिव but has उत्कण्ठितं in Commentary, L. 7. अति-

तारम्. Com.=अतिमनोहरं. L. 8. मुखो. A. B, मुखो. Com., चंद्रेति चंद्रातपद्युतिवद्द्युतिर्यस्यैवं विधं मुखं यस्य सः धवलिम्नो विशेषणं वा पूर्वोपवर्णितं. L. 9. समुचितेनोपचार. B, सुमुचिताचारं. Edd., समुचितोपचार.—आपतन्तीं. B, आयांतीं.—प्रतिजग्राह. A, जग्राह. L. 10. Text of A omits एव. L. 11. A omits. तैश्च. L. 13. किमिव. From B. So also E. A and Edd., कमिव. L. 17. समाश्वासयंति. Edd., समाश्वासयन्ति. L. 18. उपालम्भं. A, उपलम्भं, explained by अनुभवः. L. 19. इतरथा इत्यादि 'Otherwise (*i. e.*, were it not for your grace and beauty) all the respect one is wont to show to a superior would seem out of place when applied to such as you. To venture to address you is as it were to degrade you. To obtrude marks of respect betrays an extravagant opinion of one's own position. To praise you shows the praiser's conceit. To aspire to wait upon you is a sign of light-headedness. A proffer of friendship could only come from ignorance of one's own merit. To speak to you, if it be but to ask your commands, is overweening audacity. Service is impertinence, and a gift an insult.' L. 22. आत्मोत्सेकं. A in Text, आत्मनोत्सेकं (*sic.*). Com., आत्मनः उत्सेकः उत्कर्षः.

P. 203, L. 1. ज्ञायते. B and Ed. 2, जायते. L. 2. अपि च. Another excuse for her boldness. The necklace must not be looked on in the light of an ordinary offering from an inferior to a superior. It is not a gift because Kâdambarî has nothing left to give. All she is and has are Chandrâpîḍa's: and he has given her life itself what value it has. स्वयंगृहीत.° L. 3. प्रतिपाद्यते. In the same sense as दीयते. The Com. explains it differently : किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते अयं भावः हृदयाधीनं जीवितं हृदयं चेत् गृहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः एवं सति तस्मै जीविताभिधानं किं वस्तु देयं सर्वेषां वस्तूनां जीवितार्थत्वात्. एतदपरं किं प्रतिपाद्यं प्रतिपाद्यानां जीवितावधित्वात्. अप्रतिपाद्या below, l. 6, means 'need not be expressly declared' is admitted, goes without saying.

5. प्रणयितां चेत्यादि. 'What I bring you is a mark of Kâdambarî's regard, not a sign of her wealth. Every one knows that the good place their wealth at the disposal of others.

There is no question of wealth here. If she were to take upon herself the position of a servant to one like you, she would be blameless of doing anything unworthy of her. If she put her whole being at your disposal, she would not be betrayed. If she made you lord of her life, she would never regret it. Their very greatness makes good people unwilling to repel these who love them, and inclines them to courtesy ; and greater shame is felt in offering such persons presents than in asking favours from them. Yet though Kâdambarî knows full well that she is committing what is really an offence against you by this act, still, &c.' L. 6, **अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम्**. That the wealth of the good is *parasva*, the property of others, need not be insisted on, is admitted. See note above, l. 3. Com. - अप्रतीति हीति निश्चितं सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयपरकीयभावः अप्रतिपाद्या वर्त्तते सतां प्रवृत्तेः परोपकारनिमित्तकत्वेन तद्विभवस्यापि तथात्वादिति भावः अथ यदि अपरितोषः तदा विभवः हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुरनावत् आस्तां तिष्ठतु. L. 8. **नियुज्यते.** Com.--व्यपदिश्यते. B, युज्यते. — **जीवितमपि**. A omits अपि. In Text by a mistake A has तम् for जीवितम्. L. 11. **यत्तु सत्यम्...तत्** And though it is true that...yet.' B omits यत्तु. Edd. omit तु. See translation above, l. 3, and compare the reading of B and Edd. at p. 120, l. 16. L. 12. **उद्धूतानाम्**. B, उद्धूतानाम L. 13. **एकः शेषः**. B, एकशेष. —**शेषनामा**. B, लब्धनामा. Compare p. 212, l. 4. L. 15. **आभरणस्येति**. Text of A, आभरणमस्येति. L. 16. **सुधासूतेः**. A in Text, सुधांभुतो (*sic.*), in Com., सुधासुतः चंद्रस्य. L. 20. **शार्ङ्गपाणिना**. B, शार्ङ्गिणा. L. 21. **न च**. A in Text, नाभि. Edd., नापि,—B omits अच. L. 23. **अतोऽहंसीयमिमं बहुमानं स्वचः**. Compare the reading अहमि वा प्रणयम् at p. 181, l. 15.

P. 204, L. 2. **स्वात्मानं**. B and Edd., आत्मानं.—**अत एव महाश्वेता तरलिकासमीपं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती**. This (*i.e.*, fear of what may happen to Kâdambarî, and the desire to avert her reproaches) is why Mahâśvetâ has sent Taralikâ too (as well as me) with the necklace, that she may convey to you a separate message from Mahâśvetâ. The Com. omits अपि. B, अत एव महाश्वेतयां तरलिका हारमादाय त्वत्सकाशमनुप्रहिता. L. 8. **कृत**.

So A in Com. and Edd. Text of A and B, कथितं. L. 10. गता. Com., आगता. L. 13. निर्दाक्षिण्या गुणा. So A and B. 'Her virtues, even apart from her courtesy—and it is very great —(अतिदाक्षिणायाः) would, &c.' Com., निर्दाक्षिण्याः सर्वत्र भ्रमणशीलाः. Edd., निर्दाक्षिण्यमपि गुणा. L. 15. अनतिचिरं. B, अनातिचिरं.— उदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलम्. From Edd. A omits चन्द्रमसम्. (Com., कमिव उदयगिरिः उदयाचलः तत्र गतमिव). B, चंदनदुकूलहारधवलं उदयगतमिव चंद्रमसं. L. 17. निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना. A, निषिद्धाशेषपरिजना. L. 19, विविधविलासतरंगितैर्विकारिविलोकितैः. Text of A, विविधविविध for विविध. Com., विविधाः अनेकप्रकारा ये विलासाः भ्रूसमुद्भवाः तैस्तरंगितैर्विकारिविलोकितैः. Compare अनेकरसभङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती. p. 205, l. 9. B, विविधविलासतरंगिभिर्विकारिभिर्विलोकितैः. Edd., विविधविलासतरङ्गितैर्विलोकितैः, L. 20. मुहुः. Com., मुहुर्मुहुः.— B omits विम्ब.—प्रावृतांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा. Com., प्रावृतं परिधानकृतं. B and Edd., अंस (B. अंश) प्रावृत°. अंस is more appropriate at p. 205, l. 7, अंसस्रस्त, if the reading there is right. Cf. below अनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया p. 205, l. 1. L. 22. तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव. Com., तस्य चंद्रापीडस्य गोत्रमभिधानं तस्य स्खलनं तस्मात् या भीतिः तया निरुद्धवदनेव. B, गोत्रस्खलनभयनिरुद्धवदनेव.

P. 205, L. 1. अनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया. B, अनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणितभुजलताप्रावृतपयोधरतया. Edd., अनिलगलितांशुकसंवरणसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया. L. 3. मुहुः. A in Text, मुहुर्मुहुः. Cf. above, p. 294, l. 20, and below l. 6.—प्रालम्बतया. Edd., प्रलम्बतया.—निवेदितहृदयोत्कलिकोद्गमेव. Com., निवेदितो ज्ञापितः हृदयस्य उत्कलिका हल्लेखः (तस्य) उद्गमः प्रादुर्भावो यया सेवंविधेव यथा हारो मया भ्राम्यते तथा उत्कलिकया मयि (च) भ्रमीति भावः L. 4, उपहारकुसुमस्खलनविधुतकरतलतया. Compare उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतति मदनाम्भे—p. 84, l. 16. Com., उपहारस्य उपचारस्य यानि कुसुमानि तेभ्यः स्खलनेन विधुतं कंपितं यत्करतलं &c. B, °करतया for °करतलतया. L. 5. निगड. Edd. निबिड. Ed. 2, mentions निगड. as a variant.—संयम्यार्पितेव मन्मथेन Cf. संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः—p. 198, l. 5. L. 6. मुहुश्चलित. Text of A. मुहुर्मुहुर्विचलित. L. 7. अंसस्रस्त From Edd. A, समस्त (Com. समस्ताः = समग्राः). B, °विवलितांसस्रस्त°. L. 8. करकमला Com.

of A, °करतला. — कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं. B, °कर्णोत्पला. Cf. the various readings at p. 66, l. 7, and next note. कटाक्ष° and विलक्ष्य° are here, however, adjectives to वदनम्. L. 9. विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं. A in Text, विलक्ष्यमाणस्मितधूलिधूसरकपोलं. B, विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैककपोला. Ed. 1, विलक्ष्यस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं. Ed. 2. विलक्ष्य स्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं. In a note विलक्ष्य is explained by लज्जां प्राप्य.—साचीकृत्य वदनम्. Com., साचीकृत्य वक्रीकृत्य. B and Edd., साचीकृतवदनम् L. 10. भाङ्गि. B, भ्रूभंग.— उपसंहृत. A, उपसंहृत explained by एकीभूत.—Edd. omit लोहित. L. 12. अथ. Text of A adds च. There is considerable variance with regard to ll. 12-16 अथ . . . श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु. Our reading is that of the Text of A (omitting च, writing रज्यमाने for रज्यमानो (*sic*), संक्रमित for सक्रामि (*sic*), मीलित for निमीलित, and श्वेतायमानेषु for धवलीयमाने (*sic*). रज्यमाने पूष्णि, क्रमेण च संक्रमितशोणिम्नि व्योम्नि, संहृतशाखिषि जाते जरत्हारीतहरितवाजिनि, are so many separate locative absolutes. The Com. of A would seem (कस्मिन्सति रागेण अनुरज्यमाने सति रक्ततां प्राप्यमाणे सति रक्तत्वसाम्यादाह हृदये स्थितो यः कमलिनीरागः तेन) to have read अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रागेण अनुरज्यमाने, and goes on as follows : राजीवानां कमलानां जीवितं तस्य ईश्वरः स्वामी तस्मिन् सकलः समग्रो यो लोकः तस्य चक्रवालं पटलं तस्य चक्रवर्तिनि सार्वभौमे भगवति माहात्म्यवति जरठः परिणतः एवंविधो यः हारीतो मुद्गकुः तद्वत् हरिता नीला वाजिनो यस्य स तस्मिन् पुनः कीदृशे संहृतशोचिषि आच्छादीधितौ एवंविधे पूष्णि सूर्ये जाते सति तथा क्रमेण च परिपाट्या दिनस्य सूर्यस्य परिलंबनं अस्तसमयः तेन रोषः नायको दत्तसंकेतोपाणि नागतः एवंरूपः तेन रक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामिता शोणिमा रक्तिमा यस्मिन्नेवंविधे व्योम्नि आकाशे सति. The confusion here may be due to some flaw in the text. The description is progressive, (अथ l. 12, क्रमेण च l. 13, शनैः शनैश्च l. 17). The sun reddens as if with the redness (passion) which the lotus flowers are losing: the sky looks as if the indignant glow on the cheeks of women, angry at a delay that has lasted all day, (दिनपरिलम्बन is a compound of the same kind as l. 9, हिवसगमन p. 228, l. 22) had been communicated to it : the sun begins to contract his beams and to glow a dull red : as he turns to his setting

the day lotuses grow dark and the night lotuses brighten: the ends of the sky share the dark red glow of the sun and the face of night darkens : slowly he sets and with him those rays of his that burn as it were with the hope of meeting again the brightness of the day : the world is overflowed with the glow of twilight that is as it were an ocean of love (redness) welling out of the heart or Kâdambarî : darkness of the colour of young tamâla trees spreads over all, bringing tears to the eyes of haughty women (with जनितमानिनीनयनवारिणि cf. above दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रमितशोणिम्नि ज्योति) as if it were the smoke of thousands of (now desolate) chakravâka hearts consumed by the fire of love : but athwart the sky bright stars come out like drops of foam scattered in all directions by the elephants of the quarters : and now they can see each other no longer, and slowly they descend, Kâdambarî from the terrace, and Chandrâpîḍa from the mound. B, अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकलचक्रवाकचक्रवालचित्तवर्त्तिनि भगवत्युष्णदीधितौ क्रमेण च दिनपरिलंबनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रमितशोणिम्नि संहृतरोचिषि (omitting ज्योति) जाते जरठहारीतहरितवाजिनि रविविरहजनितसरोजसंहतिषु हारितायमानेषु कमलवनेषु निजसुहृदमृतमूर्त्तिसमालोकनाशया हर्षप्रकर्षसंदर्शितस्मितेष्विवोन्मुखेष्विव धवलायमानेषु कुमुदखंडेषु. With the (good) reading here सकलचक्रवाकचक्रवालचित्तवर्त्तिनि compare चक्रवाकहृदयनिवासलग्नानुरागमिवालोहितं मण्डलमुद्वहति सवितरि p. 208, l. 13. Edd. as we have printed, except that they read जरठहारीतहरितहये हरितवाजिनि for जरठहारीतहरितवाजिनि. Ed. 2 mentions a reading हरितवाजीविरह for रविविरह.

16, For धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु (as it gives in its text with Ed.) Ed. 2 mentions B's reading निजसुहृदमृतमूर्त्तिसमालोकनाशया प्रहर्षसंदर्शितस्मितेष्विवोन्मुखे (omitting, rightly, इव) धवलायमानेषु as a variant. L. 17. नीलायमाने शर्वरीमुखे. B, तत्कालविनिर्गतगोपालभुजगहस्तविस्तारितसर्वपुरस्कृतगजचर्मणेव नीलायमाने शर्वरीमुखे a reading which Ed. 2 mentions as a variant.—Text of A and B omit one शनैः. L. 18. पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिः. See notes at p. 66, l. 11, and p. 174, l. 19.—अवष्टम्भताम्. Text

of A, अवलंबनम्. L. 19. तत्कालविजृम्भितेन. Edd. add च. Text of A, °तेन. L. 20. गगनरसनसागर. So B and Edd. Text of A omits गगनरस. Com. omits रस. L. 21. नवनवारिणि. Edd., नयनानान्दकारिणी. L. 22. आकीर्णे. A, अवकीर्णे. L. 23. श्वेतायमानतारागणे गगने. Ed. 2 mentions a reading श्वेतायमानतारागणे गगने जाते. Cf. above l. 15. संहतशोभिषि जाते.

P. 206, L. 2. ततोचिरात्, B and Edd., ततो न चिरात्.—गृहीतपाद इत्यादि. The lotuses caught his feet (his rays गृहीतपादः) and worshipped him (प्रसाद्यमानः) while he gathered together his rays and made bright with them (conciliated प्रसादयन्) the four quarters whose faces (cf. नीलायमाने शर्वरीमुखे p. 205, l. 17) were darkened as if with anger. L. 5. नीलाम्बरां. B, नीलाम्बरधराम्. L. 7. उच्छ्रित. Com. =वृद्धिं प्राप्ते. B, उदिते, a reading which Ed. 2 mentions as a variant. L. 8. धवलितदिशि. Com. takes rightly with the preceding words. Ed. 2 punctuates धवलितदिशि दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने as a clause by itself. L. 9. दन्तात्. Edd., दन्तिदन्तात्. L. 10. B, धूत for धौत.—Text of A inserts तरल after तनुतरङ्ग. L. 12. पत्र. Edd., दन्तपत्र.—लताङ्कुरम्. B and Edd., लताम्. L. 16. Text of A omits चन्द्रापीडः. L. 17. इतरामिव. Cf below प्राकृतेव l. 22. L. 21. मदलेखया दत्त°. A, मदलेखादत्त°.—Edd. add सा after आगत्य.

P. 207, L. 1. सर्वासु चासीनासु. B and Edd. prefix अथ. L. 2. A omits पात. L. 4. चिन्तयन्नपि निपुणम्. B, निपुणं चिन्तयन्नपि. L. 6. प्रायेण. B, प्रायेण च. L. 7. उपचारहार्यमरक्षिणम्. 'A churl whose services must be bought.' L. 8. आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने. Com., आज्ञालक्षणो यः संविभागः विभज्य किंचिदर्पणं तस्य करणं तत्र उचिते योग्ये. L. 9. परोपकारोपकरणं शरीरम् This clause seems to mark the transition to the thought as to his powerlessness to make a suitable return for the 'superfluity of courtesy' (अनुग्रहातिरेक) Kâdambarî shows him. His body is not his own. His life is worthless. He cannot therefore for shame offer anything by way of a present in return for the favour he has received.—शरीरम्. B, शरीरकम्.—अपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिनिरुपायनीकर्तुमित्यादि. Com., अतः आगताया ते तव त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वद्भक्तिभिः उपायनीकर्तुं उपढौकनीकर्तुं अहं अपत्रपे

लज्जे. 'I dare not try to make acknowledgment of your courtesy in coming here by asking you to take as a present the service I already owed you. Here am I myself, my body, my life, my senses, take which you will and honour it in the taking.' B reads (°लघु च जीवितम) पि चये तव प्रतिपत्तावुपायनीकर्तुं, Edd., (°लघु च जीवितम) च ये त्वत्प्रतिपात्तिभिरुपायनीकर्तुम् followed by आगतास्ते, as they read for एवमागतायास्ते. With आगतायास्ते Cf. the passage at p. 162, l. 1. L. 11. अन्यतरत्. B, अन्यतरम्. L. 16. कृतप्रस्तावा. 'Making occasion to speak.' With what follows compare एवं महाश्वेता, &c., p. 210, l. 15.

P. 208, L. 5. प्रविरल. B, अविरल. L. 9. स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्रहारानामुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु. Com., कामिनीनां रते यान् कर्णोत्पलप्रहारान् अथवा अन्यानपि क्रीडाविलासान् स्मृत्वा स्मरणं (कृत्वा) पुनर्दृष्टुमुत्कंठितेष्विव अत एवोत्कंठापरिपूर्त्या कृशतां क्षामतां (in that order) व्रजत्सु गच्छत्सु. B, reads स्मृतकामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु for स्मृत्वा कामिनी.° L. 10. शरक्षेप. Text of A, शरत्क्षेप. L. 11. वहत्सु. B, भ्रमत्सु—लताकुसुमपरिमलेषु. Com., लता वल्लयः तासां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलो येषु. Edd., तरुलता°. B, लताकुसुमामोदिषु. L. 13. समुद्गते चक्रवाक°. Edd., समुद्गतचक्रवाक°.—चक्रवाकहृदयनिवासलग्नानुरागमिवालोहितम्. Compare B's reading, सकलचक्रवाकचक्रवालचित्तवर्ति at p. 205, l. 13. L. 14. शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः. A omits चन्द्रापीडः. Edd., चन्द्रापीडः शिलातलादुत्थाय L. 18. वरर्श च. B omits च. L. 19. भस्म Edd., भस्मकृत. L. 20. धारिणीभिः. Edd., चारिणीभिः. L. 21. रक्तपटव्रतवाहिनीभिः Buddhist nuns. L. 22. स्तनपरिकरः. Com.=कुचाभोगः. See notes on p. 15, l. 18, and p. 170, l. 16. L. 23. वर्णिचिह्नाभिः. Com., वर्णी ब्रह्मचारी तस्य चिह्नं यासां. For वर्णिन् as the name of a particular order of monks Kern quotes Harshach, 42, 11; 204, 6. See also Hall, Introduction to Vâsavadattâ, p. 53.

P. 209, L. 1. भगवतः. Edd. add शौद्धोदने. Ed. 2 mentions a reading which omits the word. L. 2. जिनस्यार्यविलोकितेश्वरस्य. So A and E. B; जिनस्यार्यवलोकितेश्वरस्य. Edd., अर्जुनस्य for जिनस्य. With the whole passage compare the description of Vilâsavatî's employment when her son visited her, p. 93, ll. 11-22. L. 2. अर्हतः. Edd. add वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य; Ed. 2 mentioning

a reading which omits these words.—विरिञ्चस्य B, विरंचस्य च. L. 5. मिथुनेन. B, मिथुनकेन. —Edd. omit मधुकर. L. 6. स्ताने. Com.=स्वरे. B, स्थानके. Edd.; ताले.—नारददुहिता पठ्यमाने च. B, नारददुहिता च वाविम्या. E omits a line here. L. 7. पुरो धृते. Text of A and Edd. add च. B, पुरो विधृते परिजनेन. —ताम्बूलराग°. Compare p. 101, l. 1, where also कृष्णिका means 'blackness.' Kern cites also Harshach, 22, 15. L. 8. उन्मृष्टमधूच्छिष्टपट्टपाटलम्. A and B, उत्सृष्ट. उन्मृष्ट is the reading of Edd. मधूच्छिष्ट is the bees' wax, with which the cloth (पट्ट) is smeared, and which is then rubbed off (उन्मृष्ट). The Com., (उत्सृष्टेति उत्सृष्टं उज्झितं मधु क्षौद्रं येनैवंविधो य उच्छिष्टपट्टः मदनपिंडः तद्वत् पांडुरं (*sic*. Text, पाटलं श्वेतरक्तं) is wrong in separating the two words. L. 9. कर्णपूरशिरीषप्रेषितोत्तानविलोचनेन. Com., कर्णपूरीकृतं यत् शिरीषपुष्पं तस्मिन् प्रेषितं उत्ताने उच्चमुखे विलोचने नेत्रे यस्य सः तेन. Compare कुशकुसुमलताग्रास्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणानुयातः p. 37. l. 5. L. 17. अपि चेत्यादि. Compare the passage at p. 148, l. 6. L. 19. अभ्यनुजानातु. B, अनुजानातु. L. 20. सखि. Edd. add महाश्वेते. Com. हे सखि महाश्वेते.—अयं सपरिजनो जनः, Edd., अयं स परिजनः, omitting जनः

P. 210, L. 3. अशेषकन्यकाजनः. B, अशेषस्तु कन्याजनः. Edd.. अशेषः कन्यकाजनः. L. 5. आरुह्य. B, अधिरुह्य. L. 6. सर्वाशानिबन्धनम्. Com.=समग्राभिलाषाणां कारणं. आशा has a double meaning here. L. 9. read आविशान्तिक्षमामिव with A and Ed. 1. L. 10. तामेव. B and Edd. add मृगलोचनाम्. L. 14. संमानिताशेषराजलोकः. B omits अशेष. Ed. 1, संमानितप्रत्यक्षीकृतराजलोकः. Ed. 2, संभावितप्रत्यक्षीकृतराजलोकः, mentioning the omission of प्रत्यक्षीकृत as a variant. L. 15. एवं महाश्वेतेत्यादि. Compare the passage at p. 207, l. 15. L. 16. कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव नास्य पुरेव प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः. The meaning of this seems clear. 'He took no pleasure in his own royal splendour, which (राजलक्ष्मी being feminine) had become hateful to him now that he had seen the beauty of Kâdambarî.' A reads in text पुरे च for पुरेव, and the Com.' explanation is—कादंबर्याः रूपदर्शनं तेन विद्विष्टेव विद्वेषं प्राप्तेव राजलक्ष्मीः न अस्य पुरे अस्य शरीरे घनो बंधः पुरं पिंड इति कोषः प्रीतिं अकरोत्. Edd. read कादम्बरीरूपदर्शनद्विष्टयेव for कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव. a reading which Ed. explains by the

note ह्रिहि: देव: सपत्नीकमदर्शनेन द्वेषो हि स्त्रीणां स्वभाव:. But ह्रिहि: is a word which does not occur. E has पुरेव. L. 21. प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा ततो हृदयेन रोमोद्गमेन पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावित:. Compare the similar passage about Kadâmbarî p. 190, l. 7. प्रथमं रोमोद्गमस्ततो भूषणरवस्तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ. L. 22. प्रथितं समालिलिङ्ग गाढम्. Com. explains प्रथितम् by विख्यातम्. B reads निभृतं गाढमालिलिंग. Edd., प्रसृतमालिलिङ्ग गाढम्. L. 23. उपावेशयत्. B. समुपावेशयत्.

P. 211, L. 4. अथ कुशलिनी वामेवं देव: पृच्छति. Compare the answer given by Târâpîda's messenger to a similar enquiry, देव यथाज्ञापयसि p. 221, l. 15. L. 7. A omits च. L. 20. महोत्सवालसम्. B. महोत्सवानंदम्. L. 23. अस्वस्थशरीरा. Cf. p. 159, l. 6, and note on p. 110, l. 4.

P. 212, L. 4. शेषो हार:. Cf. p. 203, l. 13. L. 9. A. omits स्वयमेव. L. 10. आलोक. B. and Edd., अवलोक. L. 11. निस्वान्दितेन. A. विस्यंदितेन. Com.=प्रश्रवितेन. B. नि:स्यंदितेन, L. 23. खुरधारिणी B. खुरवारणी. Edd., खुरधोरणी.

P. 213, L. 3. मदलेखा. Text of A, मदनलेखा. L. 6. प्रयाणपटह. Cf. प्रयाणपटहमवादयत् p. 222, L. 3. l. 13. स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमा शब्दायमानैर्मधुकरै:, The noisy bees (disturbed by her feet) warn her of the flowers as if through fear lest she should stumble. Com., स्खलनभियेव पतनभयेनेव उपहारस्य कुसुमानि तेषु आ समंतात् शब्दायमानै: शब्दं कुर्वाणै: मधुकरै: भ्रमरै: निवेद्यमानेव विज्ञप्तिविषयीक्रियमाणेव. L. 14. नखमयूखोन्मुख. Compare कर्णपूरशिखिप्रेषितोत्तानविलोचनेन p. 209, l. 9. As the peacocks lift their heads, attracted by the whiteness of the rays from her nails, the bracelets she cannot keep on her arms fall on the necks of one after the other (अनुगलम्) as if to chain their throats and prevent them from continuing to raise the cry which distresses her. For अनुगलम् Ed. 2 mentions an alternative reading अनुपलम् with the note—गलद्विरिति क्रियाविशेषणं पलो दण्डषष्टिभाग:. L. 18. Text of A and B omit च. —मकारिकाप्रणाल. Com.=मकरमुखो जलमार्ग:.—Com. omits हरित. Ll. 19.22. The Text of A omits the words from स्थितम् to मुक्ताशैलशिलापट्टे inclusive. Com. omits आल. For कुसुमधूलिसिकतिले गिरिनदिकातटे. B has कुसुमधूलिसिकताकर्दमिलगिरिनदिकातटे. Edd.,

गिरिनदीकाननतटे. L. 21. स्फाटिक. Com., स्फुटिक. L. 22. मुक्ताशैलशिलापट्टे. B, मुक्ताशैलशिलापट्टशयनीये.

P. 214, L. 2. स्फाटिकमणि. A, स्फुटिकमणि. L. 4. चन्द्रकान्तमयीवेत्यादि. Cf. चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृता p. 209, l. 15. Ll. 5-6. Text of A omits the words from कृत्वा to विमलनखनिपतितशशिप्रतिमानः रागुरूणीव inclusive. B repeats किमपि. L. 7. लीलामन्थरगमनपदानि. Com., लीलामंथरं यद्गमनं तत्र पदानि चरणन्यासानि (*sic*). —निक्षिप्त. B, क्षिप्त. L. 9. आधिना. B, व्याधिना. L. 11. वार्ताव्यतिकरोपलम्भाय. A, वार्त्ताव्यतिकरेण. Com., = वृत्तांतसमूहेन हेतुभूतेन. — सोपालम्भम्. B omits. L. 13. B, अथ चंद्रापीडः. —वदन्. B adds पूर्ववृत्तचमत्कृतचेताः. L. 14. B omits तुरगा. —पश्चाद्दारोप्य पश्चलेखाम्. Com., पश्चात् पृष्ठभागे. Compare note on p. 112, l. 5. L. 20. मत्तमयूरस्य. Com., मत्तमयूरकाभिधानस्य. B, नृत्यमयूरस्य. L. 23. वलानां. So A in Text and B, A in Com. and Edd. have वनानां.

P. 215, L. 3. आपाण्डुभिश्च. B omits च. It is also not reproduced in the Com. of A. L. 4. ताडङ्कीकृतैः. Com. = ताडपत्रीकृतैः. ताडङ्क is a kind of ear ornament. B has the other spelling ताटंकीकृतैः. Edd., तालङ्कीकृतः. L. 6. कपोलान. B, कपोलफलकान्. L. 8. Edd., °वलयेषु. B, कुवलयावलीवलिषु. Ed. 2 mentions a variant ललितकुवलयावलीवलयेषु.—लुलितेषु. Edd., ललितेषु. L. 9. स्तनेषु. B, पयोधरेषु.—प्रावरणम्. Com. = उत्तरीयकं.— प्रणयन. Com., तस्याः प्रणयनं प्रापणं. B, प्रणय.—संतापरोषमृदितचन्द्रकरैः Com., प्रियविरहेण संतापरोषाभ्यां मृदिता मर्दिता आरक्ताः नवोदितचन्द्रकराः. Ed. 2 mentions a reading प्रकटित for मृदित. L. 11. उत्तालैः. Text of A उत्तालैः. Cf. p. 216, l. 17. L. 14. शरीरपरिचारकं शरीरप्रायम्. So Com., (शरीरपरिचारिकं परिजनं...शरीरप्रायम्) and Edd. Text, शरीरपरिचारिकं शरीरपरिचारिकं (*sic*). B, शरीरपरिचारिकाप्रायं. L. 16. तेन चेत्यादि. Com., तेन परिजनेन प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिः इदं वक्ष्यमाणं सर्वं दृष्टवानित्यन्वयः कीदृशः प्रणामेन पादनखस्यैव कोमलत्वात् पतनं भविष्यतीति शंकया त्वरितं अपसृतः परिजनः तेन दीयमानो मार्गो यस्य सः. For पादनख Edd. have पादतल, and Ed. 2 mentions a reading पादनखतपनदाह. L. 19. चन्दनमालिकानाम्. A and Edd., चंदनमालिकानाम्. Com., चंदनमलिका तोरणार्थे मंगल्यं दाम येषां तोरणार्थे तु मंगल्यं दाम चंदनमालिकेति कोषः. L. 20. मञ्जुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिः

Com., मधुलक्ष्म्याः वसंतश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिः. B and Edd., मधुलक्ष्मीप्रकृतिभिः.

P. 216, L. 1. निचुल. Com.=हिज्जल.—जलार्द्र. B, जलार्द्रीकृत. L. 2. सिन्दूरकुट्टिमेषु. B, सिंदूरकुट्टिमेषु. L. 3. स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि स्फटिकभवनानि. Edd. omit रम्य, Ed. 2 mentioning that reading in a note. The same Ed. mentions a reading अभ्र for स्फटिक. (A, as always, (स्फुटिक). B, स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिप्रदेशान्यभ्रकभवनानि. For स्पर्शानुमेय see note on p. 22, l. 19. L. 5. धूसराणाम्. From B. A, धूसरितानि. Edd., धूसरितानाम्.—सहकाररसासिक्तैः. Edd. सहकाररसक्तैः. L. 8. बद्धकाञ्चनसुधापङ्कामर्पीठेषु. Com., बद्धः कांचनस्य सुवर्णस्य सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्य पंकः कर्दमः तेन कामं अत्यर्थं पीठं येषु.—घटितारकाणि. So A and B. The *arakas* are the spokes of the water-wheel. Edd., (स्थूलविसलतादण्ड) घटितदण्डाकारकाणि. Ed. 2 has the note दण्डारकं घटीयन्त्राधारस्तम्भः. L. 9. कृतक. From B. A, कृत. Edd., कनक. L. 10. पत्रपुट. Edd., कमलपत्रपुट. A in Text, पत्रपुटी. Com., पत्रपुटलक्षणानि घटीयंत्रकाणि. उद्घाटकानि.—स्फटिकबलाकावलीवान्तवारिधाराः. So A and B. Com., स्फुटिकस्य (B, स्फटिक°) बलाकाः बिसकंटिका तासां आवलीभिर्वांताः मुक्ताः वारिधारा जलधारा यासु. Edd., स्फटिकबलाकावलीर्वान्तवारिधाराः. L. 11. उपान्तरूढ Edd., उपान्तप्ररूढ. L. 12. तरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरिततरङ्गासु. Com., तरंति तरुणमालतीकुड्मलानि तैः दंतुरिताः तरंगाः कल्लोला यासु. For तरत्. B has सितरक्त. Edd. omit the word. L. 14. अनवरतस्थूलजलबिन्दु. Edd. 2 mentions a variant अनवरतचन्दनरसस्थूलजलबिन्दु.—यन्त्रवृक्षकान्. Edd., पत्रवृक्षकान्. Compare the different reading at p. 75, l. 17, and the note on p. 13, l. 20. L. 16. मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरबाध्यमानाः. Com., पटुतरं स्पष्टं यथा स्यात्तथा बाध्यमाना निरुद्धमाना. B, °पटुरवबोध्यमानाः. Edd., °पटुतररवबध्यमानाः. The bees supply the place of the little bells with which it was usual to ornament swings. L. 17. उत्ताल. A, उत्ताल. Com., उत्ताल. ऊर्ध्वमुखी. Cf. p. 215, l. 8. L. 18. शातकुम्भकुम्भान्. A, शातकुंभान्.

P. 217, L. 1. वीक्षमाण. A वीक्ष्यमाणः.—हृदयमिव हिमवतो जलक्रीडगृहमिव प्रचेतसो जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्. I have given these words in the place in which they occur in the Commentary of A, and in Edd. The Text of A and B place them after

सर्वजलधाराणाम् l. 6. Both these authorities also have जलक्रीडागृहकम् for जलक्रीडागृहम् as Com. of A and Edd. read. L. 7. मकरध्वजस्य. B adds सदनमिव वनदेवतानां. L. 14. पिण्डहारेणेवोपलिप्यमानोतिशीतलस्पर्शेन. Com., अतिशीतलेन स्पर्शेन उपलिप्यमानः ननु मूर्त्तव्यतिरेकेण उपदिग्धिक्रिया न संभवतीत्याशयेनाह अतीति अतिबहलेन अतिदृढेन पिंडहारेणेव पिंडरूपेणाहर्तुं शक्यं पिंडहार्यं तेनेव एतेन अतिशीतलस्पर्शस्य बाहुल्यतया हस्तग्राह्यत्वं सूचितं.—अतिशीतलस्पर्शेन. Read with Com. of A, B and Edd., अतिशीतलेन स्पर्शेन. L. 16. हारमयान्. Compare the passage at p. 216, l. 12. Edd., नीहारमयान्. L. 19. गृहाचलगताम्. So A and E. Com., गृहशैलागतां without repeating the word in the text. B, हिमवतो महीतले पतिताम्. Edd., गुहातलगतां.

P. 218, L. 1. दृष्टामिव मुखे मातरिश्वना. So A, B and E. Com., वायुबाहुल्यात् आह मातरिश्वना वायुना दष्टामिव भक्षितामिव, Edd., दृष्टाम्. for दष्टाम्.—पतङ्गेन. So B, E and Edd. A in Text, अनंगेन. Com. mentions our reading as a variant. क्वचित् पतंगेनेति पाठः तत् पतंगः सूर्यः तापजनकत्वात् तदाश्रितामित्यर्थः. L. 3. जलेन. B, जलदेन. —दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वतः If in every limb (सर्वतः, referring to the preceding) there was evident some slight diminution of her beauty, it was as though the gods themselves, and no meaner cause, had wrought it. L. 3. Text of A omits सह. Cf. note at p. 100, l. 6. L. 4. प्रियतमसमीपमिवोपगतैः. Compare below l. 11, प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षम्. —दौर्बल्यम्. Com. = कृशत्वम्. L. 7. अवतंसमधुकरैरवतंसमधुकरैरव°. For the repetition of अवतंसमधुकर compare शिशिरमानन्दजलमानन्दवारिबिन्दुवेणिकया p. 219, l. 14. सखावेव स्वेदाम्भःस्रोतसि स्वेदाम्भःस्रोतसेव तरलीकृता p. 232, l. 1, and क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिर्बाष्पजलबिन्दुव्याजेन p. 233, l. 7, Edd., अवतंसकुसुम in both places. L. 18. मणिदर्पणमुरसि निहितं नोदितव्यमद्येति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्. 'Clasping the mirror to her breast she looks as if she were making the moon swear with his hand on her "life" (शपथं जीवितस्पर्शमयं Compare जीवितेनैव शपामि ते p. 233, l. 15) that he will not rise that day.' So Edd., except that they read नोदेतव्यमद्य त्वयेति. A, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनोदितव्यमेतदिति जीवनस्पर्शसमयं शशिनमिव कारयंतीं. Com., उरसि निहितं वक्षसि स्थापितं मणिदर्पणं रत्नादर्शं वर्तुलत्वतारसद्युतिमत्त्वता-

धर्म्यात् जीवितस्य स्पर्शो दानं तन्मयं शशिनमिव चंद्रमिव स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजीति कोषः इति शपथं कारयंती इतिसब्दोयोत्यमाह विनोदेति अथ त्वया विनोदितव्यं अन्यस्तु शशी शोकमदः त्वया तु विनोदितव्यमेतदिति भावः अत एव जीवितस्पर्शमयमिति विशेषणं. It will be seen that the Commentary sanctions जीवितस्पर्शमयम् and त्वया. B, मणिदर्पणमुरसि निहितं नोदेतव्यमयेति जीवनस्य समयं शशिनमिव कारयंतीं. C, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनोदितव्यमद्य त्वयेति जीवितस्पर्शमयं. &c. L. 23. कुसुमचापलेखाम्. Edd., कुसुमचापचापलेखाम्.—कान्ततराम्. B, कांतां.

P. 219, L. 5. किं सत्यं. B, कथं सम्यक्.—Write कियत्यध्वनि.—प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च. Edd., वर्धमान. for प्रवर्धमान. B omits प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा. L. 7. वरारोहा. Com., वरः श्रेष्ठः आरोहो नितंबो यस्याः सा नितंबारोहो स्त्रीकट्याः पश्चाज्जघनपार्श्वेत इति कोषः. L. 9. परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोस्थाप्यमाना. From B (which has, however, जाल for कुल), and Edd. A in Text, परवशमुखरैः मधुकरकुलैरिवाछाद्यमाना. Com., कुसुमशयनस्य परिमलः तेन उपगतैः प्राप्तैः अत एव परवशैः आ समंतात् मुखरैः वाचालैः एवंविधैः मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः आछाद्यमाना इव. Compare गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज p. 210, l. 3, and सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् p. 230, l. 9. The position of परवशा here is extremely awkward, but not more so than, *e. g.*, that of कौलीनेन in रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति p. 233, l. 17.—संभ्रमच्युतोत्तरीयका. Text of A adds च. B and Edd., संभ्रमच्युतोत्तरीयांशुका. L. 13. वलित. A, चलित. Cf. L. 15. —तरङ्गित. Text of A, तरंगिणी L. 14. अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरसमिभ्रम्. B, रसम्. and Ed. 2, रसमिश्रान् for रसमिभ्रम्.—चक्षुषा. B, चक्षुर्भ्यां. L. 15. चलित. B, च चलित. Edd., घटित.

P. 220, L. 3. सकुतूहलं परिजनेन दृश्यमानाम्. From B. A, सकुतूहलं परिजनदृश्यमानं apparently for सकुतूहलपरिजनदृश्यमानाम् as the note is सह कुतूहलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनः तेन दृश्यमानां. Edd., सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां. L. 4. A omits च. L. 8. प्रकाशम्. B adds वाचम्. L. 9. जानामि. B, जानासि—कामरतिं निमित्तीकृत्य.(a) कां अरतिम्. 'Some pain'(b) कामरतिम् 'love.' Com., कां अनिर्वचनीयस्वरूपां अरतिं.—अविचलसंतापतन्त्रः. So also E. Com., अविचलो यः संतापः तस्य तंत्रः आधीनः एवंविधोपि व्याधिः. B and Edd., अविरल-

संतापतीव्रः. L. 10. न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान्. B, न तथ त्वामयं व्यथयति यथा मां. L. 11. देहदानेन. B, देहप्रदानेन. Compare the passage at p. 207, l. 9.—कुसुमेषु पीडया पतिताम्. (a) 'Fallen with pain on your bed of flowers,' (b) 'fallen in the toils of the flower-armed one' (कुसुमेषुपीडया). L. 12. अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते. This is the reading of A. Com., अनंगद इति गाढसंतापतया तनुभूते भुजलते अंगदे [अनंगदे) बाहुभूषणवर्जिते. 'Your arms grown thin (a) are shrunk within their usual ornaments, (b) inspire love.' The meaning of अनङ्गदे must not be pressed as Kâdambarî was wearing her ornaments. Compare हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयताम् p. 217, L. 21. B reads अनंगतनुभूते भुजलते. Edd., अनङ्गदेवतनुभूते ते भुजलते. The note to Ed. 2 is अनङ्गदेवस्य कामस्य तनुभूते मूर्तिरूपे अनङ्गदेवेन तनुभूते कृशभूते च तव भुजलते, two interpretations which do not give the required contrast between the meaning to be attached to the words by the bystanders and the meaning intended, if she should understand it, for Kâdambarî's ear alone. L. 13. गाढसंतापतया. Edd., गाढसंतापया.—रक्ततामरसाम्. (a) 'With (two) red lotuses, (b) a redness (or affection रक्तता) that torments you' (अरसाम्). Com., अत्र कृशभुजलतयोः मृणालसाम्यं नेत्रयोः रक्ततामरससाम्यमिति भावः. L. 14. दुःखितायां च त्वयि परिजनोंपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्तते मुक्ताभरणता. This is the reading of B, except that I have omitted a second अपि which B places before दुःखितायाम्, omitting च. A, दुःखितायां च त्वयि परिजनोंपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन च मुक्ताभरतां (see). Com., त्वयि दुःखितायां सत्यां परिजनोपि अनवरतं निरंतरं कृतो यः अश्रुबिंदुपातः तेन वर्त्तते प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः एतेन अश्रुपातस्य नैरंतर्य्यं सूचितं मुक्तानां आभरणानि तेषां भावः मुक्ताभरणता तां गृहाण स्वीकुरु स्वयमात्मना वराणि प्रधानानि अर्हाणि योग्यानि प्रसाधनानि प्रतिकर्माणि कुर्विति क्रियाध्याहारः. Edd., अपि च अनवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता (omitting दुःखितायां च त्वयि परिजने). With मुक्ताभरणता compare अनङ्गदे above l. 12. By the use of the words स्वयं वरार्हाणि Chandrâpîḍa of course invites Kâdambarî to avow her preference for him (स्वयंवर). L. 16. सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लतेति. The reading of B and of the Edd. A, कुसुमशिलीमुखांतर्हिता शोभते तथा लतेति. Com., कुसुमानि

पुष्पाणि शिलीमुखाः भ्रमराः ताभ्यां अंतर्हिता आच्छादिताः यथा लता वल्ली शोभते राजते तथा त्वमपीति भावः शुभ्रत्वसाम्यात् मुक्तानां कुसुमसाम्यं नेत्रांजनस्य कृष्णत्वसाम्यात् भ्रमरसाम्यमिति भावः—कुसुमशिलीमुख =(*a*) 'Flowers and bees,' (*b*) 'Kama.' The last words are (*a*) as printed, (*b*) न बालतेति. (B writes नवा for नवा.) L. 22. कुमारभावोपेतायाः. Edd., कुसुमारभावोपेतायाः. कुमारभाव (*a*) 'youth, (*b*) feeling for you.' For (*b*) the Calcutta editor also suggests that कुमार may be taken as a vocative.

P. 221, L. 1. ननु. B, तनु°. L. 2. पश्यसि A, पश्यति. Com., किं न पश्यसि. L. 3. Edd. omit नु and read कादम्बरीहृदयेन as one word. L. 4. चेतसा. A, चिंतया. L. 5. प्रीत्युपचय. A, प्रत्युपचय. Com., प्रत्युपचयः रसपुष्टिः.—Edd. insert मधुरालापगर्भाभिः before कथाभिः. L. 6. Text of A inserts निज before स्कन्धावार. L. 12. आजगाम. B, अभिजगाम. Edd., जगाम. L. 12. अभिज्ञाततरम्. Edd., अभिजाततरं. L. 15. सर्वोतःपुरैः. See note on p. 100, l. 6.—यथाज्ञापयसि. Com. यथा कथयसि तथास्तीति भावः. Cf. note on p. 211, l. 4 and देव यथाज्ञापयसि भद्रम् p. 230, l. 22. L. 21. किंतु कियानपि कालो भवतोवृत्तस्य गतः. From Com., (गतो व्यतीतः). Text of A and Edd. omit गतः. B, किंतु कियानपि कालो भवतो गतस्य. L. 22. B inserts देवीसमेतम् before नो हृदयम्.—अतः. B, यतस्ततः. L. 23. लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्या. So Text of A and B, except that B inserts कल्याणिना before नेतव्या. Com. of A has प्रयाणकारणतां (explained by प्रस्थाननिमित्ततां) for प्रयाणकालतां. Ed. 1, लेखवाचनाविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्या. Ed. 2, लेखवाचनाविरतिरेव प्रयाणकालता नेतव्या.

P. 222, L. 3. तथैव च. So A in text. B, च तथैव. Com. and Edd. omit च. L. 4. समीपे स्थितम्. So Com. and Edd. Text of A, समीपं स्थितम्. B, समीपावस्थितम्.—महताश्वीयेन. Edd., महता श्वेताश्वीयेन. L. 6. नियतं च केयूरकस्तामाराद्वेतावतीं भूमिमागमिष्यतीति. 'And since it is certain that Keyûraka will escort her as far as this,' &c. From B, A omits च and इति. Edd. omit इति. L. 8. निष्परिचया सुमेहा. B adds च to both words; Edd. to the former of the two. L. 10. प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलतां. Cf. p. 220, ll. 9-16. L. 11. पातितमुपचारमाजनधुरं धूर्ततावाचामात्मार्पणम्. Com., उपचारो बाह्य-

विनयः तन्मात्रेण मधुरं मिष्टं आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्यार्पणं धूर्त्ततायां पातितं क्षिप्तं. Edd., उपचारमधुरम् for उपचारमात्रमधुरम्. B, प्रकाशितमुपचारमात्रमधुरं धूर्त्ततयात्मार्पणं. L. 14. प्रसादामृतवृष्टयः. Com. =प्रसन्नतापीयूषदृशः. B, प्रसादामृतवृष्टयः. L. 17. प्रभवति देहमात्रकस्य. B, प्रभवति देहमात्रस्य. Edd., प्रभवति हि देहमात्रकस्य. L. 18. हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना. . . . . देवीप्रसादेन गन्तुम्. The reading of B with some modifications. 'My father's weighty command has power over my body only. My heart, yearning to remain at Hemakûṭa, has endorsed a bond of slavery to the goddess for birth after birth. It (अस्य=हृदयस्य) is so girt round by her favour that it cannot (न दत्तमस्य. . . . देवीप्रसादेन गन्तुम्. Her favour forbids it to move) budge any more than the woodman in the middle of a dense thicket.' A, हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मांतरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्या हस्ते न दात्तव्यमस्याः (sic.) दविकगोल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गंतु [तुं]. Com., हेमेति हेमकूटो (तत्र) निवासः तद्व्यसनिना हृदयेन चित्तेन जन्मांतरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखितं अस्याः देव्याः हस्ते न दत्तं पितुरादेशात् जनकनियोगात् उज्जयिनीं गंतुं सर्व्वथा अहं गतः अस्मि केन देवीप्रसादेन कादंबर्य्याः माहात्म्येनेत्यर्थः देवयोनित्वात् तस्या इति भावः केनेव दविकगौल्मिकेनेव वनेचरसमूहेनेव सोऽपि देवी पोदकी तदनुरोधेनैव गच्छति. Edd., हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपट्टं देव्या न दत्तमस्याटाविकगौल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुं. B, हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मांतरसहस्रदास्यपत्रं देव्याः न दत्तमस्य हृदयस्याटाविकस्य गौल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गंतुं. E agrees with our reading. L. 20. प्रसंगतो जन°. B, असंगतजन°. Edd., प्रसङ्गतोऽसज्जकथाकीर्तनेषु स्मर्त्तव्यैः. Compare स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु p. 210, l. 2. L. 21. चन्द्रापीडचण्डालः is the reading of B and Edd., A, चंद्रापीडः चंडालः. L. 22. जीवन्पुनः. B transposes the two words.

P. 223, L. 4. सुहृदादिसाधनमक्लेशयता. So A. Com. perhaps contemplates त्वया in the text :—सुहृदादिसाधनं मित्रादिसैन्यं अक्लेशयता अखेदयता त्वया शनैः २ गंतव्यं. Ed. 2 reads सुहृदा (note भवता त्वया वैशम्पायनेनेत्यर्थः) सुहृदादिसाधनमक्लेशयता. B, सुहृदापि साधनमक्लेशयता.—गन्तव्यम्. B, आगंतव्यम्. L. 6. खुरताण्डवखण्डितवसुधा. B and Edd., खुरताण्डवखण्डितभूमण्डलेन. L. 9. उज्जयिनीमार्गं. B and Edd., उज्जयिनीवार्त्ताम्.—क्रमेण चेत्यादि. Com., क्रमेण चेति स

चंद्रापीडः क्रमेण परिपाटया अन्यया अटव्या (l. 22) दिवसं गत्वा वासरमतिक्रम्य परीतिं (p. 224, l. 8) परिणतं रक्तं रविबिंबं यस्मिन्नेवंभूते वासरे सायंसमये अटवीक्षेत्रैः विरलीकृतो यो वनप्रदेशः तस्मिन् (p. 224, l. 3.) चिरेति चिरप्ररूढस्य बहुकालीनस्येत्यर्थः रक्तचंदनतरोः पत्रांगवृक्षस्य उपरि महांतं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श इत्यन्वयः. L. 10. मण्डलिततरुखण्डया. Com., मंडलिताः चक्रवालिताः तरुखंडा वृक्षसमूहा यस्यां सा तया. Edd., °षण्डया. L. 11. मार्गया. B, पथया.—तृणपर्ण. B transposes the two words Com., अनेनेति (अनेति) अनेन लोकेन निष्पादितं यत् तृणपर्णकाष्ठानां कोटी तस्याः कूटं शिखरं तादृशाचिह्नेन प्रकटितं वीरपुरुषाणां घातस्थानं यस्यां सा तया सांप्रतमपि तथा कुर्व्वंतीति सर्व्वलोकप्रसिद्धं. Ed. 2 mentions a reading वीरपुरुषहृदयघातस्थान for वीरपुरुषघातस्थान. B, आघात for घात. L. 13. विकासितकरञ्जमञ्जरीरजोविच्छुरिततटैः. The first of severa. epithets qualifying कान्तारकूपैः below l. 17. Com., विच्छुरितानि धूसरितानि. Cf. मधुबिन्दुस्यन्दिसिन्धुवारवनराजिरजोधूसरिततीराभिः below l. 18. Text of A omits करञ्ज. B reads विकसितकपिकच्छूच्छुरितमंजरीरजोच्छुरितपटैः. L. 14. तटतरुबद्धपटच्चरकर्पटध्वजचिह्नैः. Com., dissolves wrongly:—तटेति तटतरुषु कूपोपकंठसमुद्भववृक्षेषु बद्धः पटच्चरैः चीरैः कर्पटध्वजः स एव कूपाभिव्यंजकं चिह्नं येषां तैः. B, तटतरुबद्धजरत्कर्पटध्वजचिह्नैः. Edd. omit तरु but otherwise agree with A.' Note in Ed. 2, पटच्चरं जीर्णवस्त्रं कर्पटश्चेलखण्डः. This is right. Compare (Kern) अतिमलिनपटच्चराच्छादित p. 331, l. 22. —इष्टकास्थित. A, इष्टिकास्थित. Ed. 2, इष्टकचित with the note इष्टकाभिश्चिते इष्टकाशब्दस्य ह्रस्वः इष्टकचिते देशे शुष्कपल्लवस्य विस्तारमासनम्. L. 15. Edd., प्रस्फुटित.—B, कर्पटिक for कार्पटिक. A omits चरण. L. 17. व्रततिग्रन्थिग्रथितपर्णपुटतृणपूलीचिह्नानुमेयैः. Com. व्रततीति व्रततीनां वल्लीनां ग्रंथिभिर्ग्रथिताः पर्णपुटयुक्ताः तृणपुल्यः ता एव चिह्नानि तैरनुमातुं योग्यैः. Compare the note at p. 22, l. 19. For तृणपूली Ed. 1 has तृणपुली, and Ed. 2, तृणोलुपपुलाक, with the note रज्जुपात्राद्यभावे पथिकैः कूपजलोद्धरणाय लताग्रथितपत्रपुटेन लताग्रथिततृणोलपपुलादिभिश्च रज्जुपात्रादि क्रियते उलपस्तृणविशेषः (ढलुफड्) पुलाकस्तुच्छधान्यम् (खड्). For अनुमेयैः B has अनुमितप्रमेयैः. L. 18. अनभिलषितोद्देशाया. Text of A, अनभिलषितोद्देशाया. L. 19. कुब्जकलताजालकैः. So B and Edd. A in text, कुंदकलताजालकैः. Com., कुब्जकेति (*sic*) कुंजलताः (*sic*) प्रसिद्धाः. L. 20. वालुकाकूपकोपलभ्यमान. Text of A, वालुकोपलभ्यमान. Com., उत्—खाताः खनिताः वालुकासु कूपकाः विदारकाः तेषु. B and Edd., व

(Edd., वा) लुकाकूपिकोपलभ्यमान. L. 21. Edd. omit कुल.—गुल्मगहनग्रामकटिकया. Com., (अनुमीयमाना) गुल्मगहने ग्रामकटिका क्षुद्रग्रामो यस्यां सा. B, गुल्मगहनग्रामया. Edd., गुल्मगहनग्रामटिकया. L. 22, परिणते रविबिम्बे बिम्बारुणातपविसरे वासरे.The reading of Text of A and of the Edd. In the extract made at l. 9 Com. would seem to read परिणतरविबिंबे वासरे. Here, however, it has अथ वासरं विशिनष्टि बिंबेति बिंबसंधी यः अरुणः रक्तः आतपः सूर्यालोकः तस्य विसरः समूहो यस्मिन्. B reads परिणते रविबिंबे संध्यारुणातपविसरे. L. 23. निःशाखीकृत°. Com., वनचरैरिति शेषः. B, निःशाखीकृते.

P. 224, L. 1. The epithets after पादपैः refer to अटवीक्षेत्रैः (l. 3), but there is considerable difficulty with regard to the first. Our reading is that of Com. of A. Text of A writes विडंबितातपत्रैः ऊर्ध्व° (*sic*) for विडंबितातपत्रैः पादपैरूर्ध्व.° Com., अथ क्षेत्राणि विशेषयन्नाह ऊर्ध्वस्थिताः प्ररोहा नवीनांकुराः स्थूलाः स्थाणवः शंकवश्च तेषां मूलग्रंथिः अंह्रिग्रंथिभिः जटिलैः व्याप्तैः B reads ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थितस्थाणुमूलग्रंथिजटिलैः. Edd., अर्धोद्धृतप्ररोहन्मूलस्थूलस्थाणुग्रन्थिजटिलैः. L. 2. विटपिदलरचित. So Text of A Com., (हरितालं नटमंडनं तद्वत् कपिलाः पिंगलाः ये पक्ववेणुविटपाः परिणतवंशगुल्काः तेषां रचिता वृतिः सुगहना येषां तैः) apparently विटपरचित. B, विटपदलविरचित. Edd., विटपपटलरचित. L. 3. फलिनैः. B and Edd., फलितैः. L. 4. चिरप्ररूढस्य. B. दूरत एवाचिरप्ररूढस्य, Below l. 12, B has दूरादेव ददर्श.—रक्तचन्दनतरोः. Text of A, रक्तचन्दनस्य तरोः. L. 5. आर्द्रम्. So A. Com., आर्द्रं समग्रं जिह्वेति &c. B and Edd., आर्द्र, making it part of the next word. L. 7. उपरचित. Com., उपचित (explained by व्याप्त). L. 8. परिणतवराटकघटितबुद्बुदार्धचन्द्रखण्डखचितम्. Com., परीति परिणता पक्काः वराटकाः कपर्दका तेषां घटिताः निर्मिताः ये बुद्बुदाः स्थासकाः अर्धचंद्राकृतिखंडाश्च तैः खचितं व्याप्तं. Edd., परिणद्ध for परिणत.—सुतमहिषेणेति., Com., वर्तुलत्ववक्रत्वसाम्याद्गुल्मेक्षते सुतेति सुते &c. B's reading of this clause is हाटक (for परिणतवराटक) घटितबुद्बुदपुटार्धचंद्रखंडखचितशिखरं सुतमहिषरक्तणावतीर्णदिनकरावतारितशशिनेव विराजितं. L. 9. दोलायितभृङ्गसङ्कि. B omits, and reads लोहशृंखलमाला in what follows. L. 13. समभिमुखश्च किंचिदन्तरं गत्वा. Construe with जरद्द्राविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् P. 228, L. 7.—केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण. Com., केतक्यां या सूचिः शिपत्रकः शिपत्रकः

सूचिरित्यभिधीयते इत्यमरः खंडाः तद्वत् पांडुरेण शुभ्रेण. *Suchi-pushpa* is a name of the ketak plant. B reads here केतकी सूचितखंडपांडुना च.—वनद्विरदरदन्तकपाटेन. Com., 'वनद्विरदा अरण्यहस्तिनः तेषां दंताः रदनाः तेषां कवाटेन (Text, कपाटेन) लोकभाषया कटहरेण दंतनिर्मितकपाटेन वा चतुर्दिक्षुपरिवृतां आवृतां इत्यर्थः. B, वाटेन for कपाटेन. The doors proper are specified at p. 225, l. 13. L. 14. लोहतोरणेन च. Construe with सनाथीकृतद्वारदेशाम् l. 16. रक्तचामरावलिपरिकराम्. Com., वंदनमाला तां कीदृशी नवेति नवानि यानि आरक्तचामराणि तेषां आवलिः पंक्तिः सैव परिकरो यस्यां अत्र कालायसदर्पणस्यातिश्यामत्वात् चामरस्यातिरक्तत्वाच्च तत्साम्येनोत्प्रेक्षते शबरेति &c. The reading नवारक्त occurs nowhere else. L. 15. माला. The वंदनमाला. of Com. is probably an explanation of माला and not another reading. L. 16. बिभ्राणेन. Com., बिभ्रता, explained by दधता.—अभिमुख. Com., चंडिकाया (p. 228, l. 7.) इति शेषः. विनिहितरक्तचन्दन. Com. omits रक्त. B, रक्तनिहितचंदन, corrected to रक्तचंदननिहित. L. 17. यमकरतलम्. Com., यमकरतलं युग्मपाणितलं.– शोणितलवलोभ. The reading of Edd. A, शोणितनवलोभ. (Com., नवः प्रत्यग्रः) B, शोणितलोभ. L. 18. शिवाविलिख्यमान. Com. reads शिवाविलिख्यमानं.—Text of A, लोहित for लोह. L. 20. अगस्तिकुड्मलैः (write °कुड्मलैः) B, अगस्त्यतरुकुड्मलैः. Edd.; अगस्तिकुसुमकुड्मलैः. L. 21, कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्. B omits पुण्य. Edd., कृतपुण्यपुष्पप्रकरोपहाराम्.

P. 225, L. l. उपहारहिंसां दर्शयन्तीम्., Com., उपेति उपहारहिंसां बलिप्रमथनं दर्शयंतीं प्रकटयंतीं चंडिकायाः संमुखवेदिकां वर्णयित्वा अंगणं वर्णयन्नाह शाखेति &c. °रक्तकुक्कुटकुलैः भयादकालदर्शित, From Edd. A in Text. °रक्तकुटकुलैः भयदयादकालदर्शित°.Com., शाखेति भयात् कौलेयकभीतेः ... ... रक्तकुक्कुटकुलानि, B. रक्तकुक्कुटकुलैश्च (*sic*) भयादकालदर्शित. L. 3. बलिरुधिरपानतृष्णया समागतैः. A,° तृष्णासमागतैः —दीयमानफलमुण्डोपहाराम्. Com., तालफलानां मस्तकसाम्येनाह दीयमानेति दीयमानानि फलान्येव मुंडानि शिरांसि तान्येव उपहारो बलिर्यस्यै सा तां. L. 5. खर्जूर. A, खर्जुर. B,, खर्जूर. L. 6. विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि. 'Red pearls fallen from the cloven skulls of forest elephants,' From B. A in Text, and Edd., वनकरिकुलकुंभविदलितमुक्ताफलानि. Com., वनेति वनकरिणां काननहस्तिनां कुंभेभ्यो विदलितानि विनिर्गतानि मुक्ताफलानि.—मयूरपिच्छरूपबलिसिक्थलुब्धमुग्धकुक्कवाकुमस्तमुक्तानि. 'Caught up only

to be let go again, by stupid cocks in eager search of the offerings red with fresh blood.' मुग्ध refers to the mistake which leads them to catch at the pearls. Edd., रुधिरारुणानि बलिविक्षेप°. L. 9. तामन्तरीकृते:. So B and Edd., A, अंतरीकृतै: explained in Com. by व्यवधानीकृतैः.—क्षतजलप्रवाहैः. B omits जल. A, क्षतजलप्रवाहैः. Com., क्षतजलानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैः, and in another place क्षतप्रवाहैः. L. 10. पिच्छिलीकृताजिराम्. The next epithet is गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम् (l. 13). —अवलम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन. Edd. धूप for धूम. B, अवलंबमानधूसररक्तांशुकेन. Com. explains as = अवलम्बमानदीपधूमैः रक्तानि अंशुकानि यस्मिन्, or अवलंबमानाः दीपाः धूमाः रक्तांशुकानि च यस्मिन् —मथितमहिषगलवलयावलिना. B, °वलयावलंबिना. L. 11. पिष्टपिण्डपाण्डुरितघनघण्टामालभारिणा. Com., पिष्टेति पिष्टवत् पांडुरिताः &c. omitting पिण्ड. Rather पिष्टपिण्डैः पाण्डुरिताः. B, °मालाधारिणा. L. 12. त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डार्गलं गलत्पीत°. Com., त्रापुषेति त्रापुषः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहः हर्यक्षः तस्य मुखमध्यास्थितं स्थूलं लोहकंटकं यस्मिन् दत्ता दंतदंडस्य अर्गला यस्मिन्. B., त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहकंटकदत्तदंतदंडार्गलगलत्पीत. Ed. 1. °लोहकण्टकदत्तदन्तदण्डार्गलगल. L. 13. दर्पण. Com., गलंतः भवंतः पीतनीललोहिता इति त्रयोपादानं विविधवर्णोपलक्षणं तेषां दर्पणेभ्यः &c. Ed. 2 mentions a variant लसत् for लगत्. B. तर्पण. —कपाटपट्टद्वयम्. पट्ट from Edd. A in Text, पट्, in Com., पट. B, पट्टक. L. 14. दीप्यमानाम्. A in Text, दीयमानं (*sic*); in Com., दीयमानाम् but explained by शोभमानां. —अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिः. Even the feet of the goddess are covered with her garments, red with lac, that fall down over the pedestal that stands within the building. Text of A omits पीठ and पिण्डिका is used alone in this sense. B reads अंतःपिण्डिकापट्टपातिभिः (पट्ट = the platform). —पशु. That is, as Com. has it, हिंसितपशु. The lac is as it were their blood. L. 15. अलक्तकपटैः. B, अलक्तकपुटैः Edd., अलक्तकरसरक्तपटैः. L. 16. शिरश्छेदलग्न. Com. = शिरश्छेदानंतरं लग्नं. The compound is of the same kind as अस्तताप above l. 9. For केशजालकानाम्. B has केशकलापानाम्. L. 16. परशु. B, असिपरशु. L. 17. बहुबहलान्धकारतया. B, बहलबहांधकारतया. —पातालनिवासिनीम्. So Text of A and Edd. Com., पातालगृहवासिनीम्. B, पातालगृहनिवासिनीम्. L. 18. रक्त-

चन्दनखचितस्फुरत्फलपल्लवकलितैः. Com., रक्तचन्दनेन खचिताः स्फुरन्तो ये फलपल्लवाः तैः कलितैः. B, रक्तचंदनखचितस्फुरत्फलक:—बिल्वपत्रदामभिः Edd., बिल्वदामाभिः L. 19. कृतमण्डनाम्. Ed. कृतमण्डलाम्.—शोणिततास्रकदम्बस्तवककृतार्चनैः. Com., शोणितेति शोणितेन ताम्राः रक्ता ये कदंबस्तबकाः नीपगुछकाः तैः कृतं अर्चनं पूजनं येषां तैरंगैः हस्तपादादिभिः. Edd., शोणितताम्र for शोणितताम्र. L. 20. पशूपहारपटहपटुरटितरसोल्लासितरोमाञ्चैः. B, अविरतपशूपहारपटहपटुरटितरसोल्लसितरोमांचैः—Text of A and Edd. insert च before अङ्गैः. L. 22. दाडिम. B and Edd., दाडिमी. L. 23. भृकुटिकुटिलभ्रुणा रक्तनयनेन. From B. A, भृकुटिकुटिलबभ्रुणरक्तनयनेन. Edd. भृकुटिकुटिलबभ्रुनयनेन Com. of A, भृकुटिर्भ्रुकुटिः तया कुटिले वक्रे बभ्रुणे यस्मिन् तनेन.

P. 226, L. 1. कुसुम्भपाटलितदुकूल. B, कुसुंभपाटलितपुष्पदुकूल. L. 2. संपिण्डित. A, सपिण्डित. L. 3. अङ्गुलीभिः. B. विरचितांगुलीभिः. L. 5. प्रलम्ब A. in text, प्रलंब; in com., प्रबल explained by प्रकृष्ट L. 7. प्रतिशायितैः. Com. of A, प्रतिशयनैः explained by प्रतितल्पैः. L. 8. दृढता. Edd., द्रवता. L. 9. स्थूलस्थूलैः शिराजालकैः......गवाक्षितेन. From here the epithets go with जरद्द्राविडधार्मिकेण p. 228, l. 6. B, शिराजालैः for शिराजालकैः. —गोधागोलिकाकृकलासकुलैः. B, गोधागृहगोधिकाकृकलाशकुलैः. Edd. गोधारगोधिकाकृकलासकुलैः. L. 10. गवाक्षितेन. Com. =सर्वत्र जालकमयीभूतेन.—अलक्ष्मीसमुत्थात. B, लक्ष्मीसत्मुखात. L. 11. विस्फोट. From Edd. A in Text, विषविस्फोट. Com., विस्फोटकाः (omitting विष) प्रसिद्धाः. B also reads विस्फोटक.

L. 12. रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन. Text of A, B, and Edd. omit इव. It is, however, clearly required, and the Com. has it. L. 13. अर्बुदेन. Com. of A, बुद्बुदेन explained by स्थासकेन.—कुवादिक. Com. of A, कुवादी मिथ्यावादी तेन. —स्फुटित. Com. of A, स्फोटितं नाशितं. L. 14. दान. Com., दानं नेत्रयोः प्रक्षेपः, B omits the word. आहर. Text of A, आरब्ध. Com., आहरः, आग्रहः तेन. L. 16. शुष्क°. B, कथंचित् शुष्क°. L. 19. कौशेयककोश. B, कौशेयकोशक.—क्षति. B, रक्षित. L. 20. अकालज्वरेण. Com. of. A, कालज्वरो मरणपर्यवसायितापो यस्य स तेन.—दक्षिणापथ. Text of A, दक्षिणपथ. L. 23. कृतकुहकतन्त्रमन्त्र. B, कृतकुहकतन्त्रमंत्र. —पाशुपतोपदेश. Com., पाशुपतोपदेशः मनुष्यविशेषहोमप्रतिपादिकशिक्षा.

P. 227. L. 1. संजातधातुवादवासना. Com., संजातः समुत्पन्नो धातुवादस्य वासा

सुवर्णादिकरणस्य स एव वायुः विक्रिया यस्य स. L. 12. प्रवृत्त. B, प्रवेशावेशनप्रवृत्त. L. 3. प्रधावितैः. A. धावितैः. L. 5. शिथिलीकृत. A, शिथिलीकृतं, explained in Com. by दृढीकृत. L. 6. दिवसमेव मयाकाकम्पितानुकारि. B, दिवसमयाकम्पितानुकारिणा स्वरेण. L. 8. गृहीततुरगब्रह्मचर्येतया. (Text spells ब्रह्मचार्यतया). Com. of A, गृहीतं °स्वीकृतं तुरगाणां ब्रह्मचर्यं प्रतिबंधवशात् न तु वैराग्येणेति तस्य भावस्तत्ता तया.—आगतोषितासु. B, आगतासु. L. 9. प्रव्रजितासु. B, प्रव्रजिकासु.—बहुकृत्वः. Com.=बहुवारं.—संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरण. A, in Text, प्रयुक्तस्त्रीवशीकरण (*sic*) in Com., प्रत्युक्तं स्त्रीवशीकरण. L. 10. अट्टपुष्पिका. Com.=सेलिका. B, आखुपुष्पिका. Ll. 11-13. कदाचित्. ... ... °भुग्नग्रीवेण. B reads here कदाचिन्निवार्यमाणावासिताभ्यगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन कदाचिदनवरतभुजास्फालनलोहिना शिरःकंपनवक्रितग्रीवेण. L. 14. जनपद. B, जानपद.—कृतनवागतापर. A, कृतनवागतपरम (Text, वागत for नवागत). L. 16. अनेकशः. Com., अनेकश इति अनेकोपायैः. वृक्षांदोलनाद्योपायैः. So बहुशः in same line is explained by बहुप्रकारेण. But सहस्रशः. is given rightly as =सहस्रवारं. L. 18. शीर्णीकृत. B, असारीकृत. L. 20. गरुड. B, क्षतज.

P. 228, L. 2. गण्डकं. A, गंडूकं. Com.=पिटकः. L. 3. बहुमुखं. Edd. बहुसुखं. L. 8. सम्प्रवाहमिव. The reading of B. A, प्रवाहमिव. Edd., °शतसंभवाहमिव. L. 6. अमुक्त. Edd., आमुक्त.—खण्डखोलेन. Ed. 2, खण्डलोलेन. L. 7. वासम्. B, आवासं.—अरचयत्. Edd., अरोचयत्. L. 8. अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य. Text of A, अथावतीर्य्यः च तुरगात् प्रविश्य. Com., अथेति तदनंतरं तुरगादधात् अवतीर्य्य प्रविश्य च. L. 9. प्रशान्तोदेशदर्शनकुतूहलेन. B, प्रशस्तदेशादर्शनकुतूहलेन. L. 10. B omits च. L. 11. अपि. Text of A, अपि च. L. 12. संरब्ध. A in Text, समारब्ध. Com., प्रारब्ध (without repeating समारब्ध). L. 15. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचालेन. So A and Edd. B, अतीवस्वसौंदर्यरूपविभववर्णनावाचालेन. L. 16. विनोदनतामिवागात्. B adds. तचरितं. L. 19. शाखावसक्ततपनीयपर्याणेषु. So A and B. Com., तपनीयस्य सुवर्णस्य. Edd., शाखावसक्तपनीतपर्याणेषु. L. 22. प्रस्तरे. B and Ed. 1, स्रस्तरे. Ed. 2, भस्तरे. Cf. note at p. 19, l. 9. L. 22. दिवसगमनखिन्नपरिकल्पितयामिके सुषुप्संति. 'Slept, wearied with the day's march, but first having set a watch.' Perhaps B' s reading दिवसगमनखिन्ने परिकल्पितयामिके is better. With यामिक

compare यामावस्थिताभिः......कुञ्जरघटाभिः p. 86, l. 15; यामकरेणुकाभिः p.87, l. 10; and प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु p. 97, l.22. L. 23. B reads कृतबहुगोवकप्रभापणाश्चितमपि दिवसांयमाने सेनानिवेशे.

P. 229, L. 5. हेमकूटस्य. Com., मातुः स्मरतीतिवत् हेमकूटस्येति षष्ठी. See note on p. 21, l. 19. B reads हेमकूटं. Edd., हेमकूटस्य रम्यताम्. L. 6. निष्कारणबांधवताम्. B adds उत्कंठितः. —अचिन्तयत्. B, उत्कंठितोऽचिंतयत्. —महाश्वेताप्रसादानाम् From B. A and Edd., महाश्वेतापादानाम् (Cf. महाश्वेताचरणाराधनतपःफलम् p. 212, l. 7. जीवितफलम्. B, जीवितमिव. L. 9. उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास. B, उष्णमायतं च मुहुर्निशश्वास. Edd., उष्णमुष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास. पुनरुक्त in the sense of "repeatedly;" should be noted as a good illustration of a compound from which the meaning of one of its component parts (उक्त) has entirely disappeared. L. 12. जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैः. The reading of Edd. A in Text, °इच्छाविसृष्टैः. Com., तस्य पूर्वव्यावर्णितस्वरूपस्य द्राविडधार्मिकस्य इच्छया निसृष्टैः दत्तैः. B. जरद्द्रविडधार्मिकस्य स्वेच्छाविसृष्टैः. L. 13. मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु. The reading of the Text of A. Com. omits अभिमतम्. B, मनोरथानभिमतेष्वतिरमणीयेषु. Edd., मनोरथमभिमतेष्वतिरमणीयेषु. L. 16. आविवेश. So Text (MSS., अविवेश *sic.*) of A and B. Com. and Edd., विवेश. L. 17. A omits रस.—द्वारि देव. Edd., देव द्वारि. L. 18. अस्य पिता. Text of A and Edd., पितास्य. L. 21. अनुपहतक्षोमधारिभिः. B adds द्वारिभिः. L. 23. B omits देव.

P. 230, L. 1. दृष्ट्वा च, Edd., चन्द्रापीडोपि दृष्ट्वा. च. L. 2. आहूय. B, आदरादाहूय. L. 3. सुचिरं गाढमुपगूढः. The reading of B. I should have followed that of A and Edd., गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य.—माननीयानां. B adds अमात्यानां महीपतीनां च क्रमेण. L. 5. प्रत्युद्गम्य Edd., प्रत्युद्गम. L. 9. परवश इव. B, परवश एव. L. 10. भवनम्. The reading of B. A, कुमारः (*sic.*) भवनम्. Edd., कुमारभवनम्, which is perhaps right. L. 19. समुपविष्टं च. B, समुपविष्टां च. Edd., समुपविष्टां च ताम्. L. 21. कुशली वा सकलः B, कुशलवानन्यः सकलः. Edd., कुशली वा बाह्यः सकलः, —तमालिकाकेयूरकादिः परिजनः. So Text of B and B. Com. and Edd., तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः. L. 22. देव यथाज्ञापयसि भद्रम्. See note on p. 221, l. 4 and p. 221, l. 15. —त्वाम्. B, त्वामेव. L. 23. सपरिजना. A, सपरिजना च.

P. 231, L. 3. प्रविश्यागारमचिरप्ररूढाया:. B, अजिर for अगार. Edd., प्रविश्यागारप्ररूढाया:. L. 4. °कृत्याया:. Edd., कृत्यस्य. L. 5. पञ्चमण्डपस्य तले. B, शयनमंडपस्य तालस्य तले. L. 6. कथय. Edd. add आगते मयि. L. 10. Read व्यजिज्ञपत्., L. 12 समजायन्त. Edd. add यो यातिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति.. L. 13. प्रतिनिवृत्य. B, प्रतिनिवृत्ता. L. 16, पल्लव: A, पल्लवम्. L. 20. अभ्यारोहत्. B, आरुरोह. —मणिस्थूणावष्टम्भा स्थिता. A and Edd., मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता. L. 53. विलोकयन्ती. B. आलोकयन्ती. —A omits च.

P. 232, L. 1. स्वेदाम्भ:स्रोतसि स्वेदाम्भःस्रोतसेव. The reading of B. Compare the note at p. 218, l. 7. A and Edd., स्रोतसेव for स्वेदाम्भ:स्रोतसेव. L. 5. आत्मप्रतिमाम. A in Text, मत्प्रतिमाम्. L. 7. स्विद्यद्वदन. B, संस्विद्यद्वदन. Ed. 2. खिद्यद्वदन. —व्यजनीकृतेन. The reading of B. Text of A and Edd., व्यजनक्षितेन. Com. has व्यजनीकृतेन alone. L. 8. शकलम्. Edd., सकलम्. L. 9. वन. B, उपवन. L. 10. लज्जाकलितगद्गदा B, लज्जाकुलितगद्गदतया. L. 11. अस्या: नि:शेषं. The reading of B and Edd. A in Text, सानिश्शेषं in Com., अस्या:, omitting नि:शेषम्. L. 12. Edd. omit अजस्रं. L. 13. शकलीकृता. Com. = खंडीकृता. B, कीलिता. L, 14. विधृता. B, आवृता. L. 18. लज्जापि लज्जालीलां विनयोपि विनयातिशयम्. B, लज्जापि लज्जां लीलापि लीलां विनयोपि विनयोपदेशम्. —मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती. Edd., मृत्युपाशमिवावलोकयन्ती.

P. 233, L. 1. तद्दु:खकारणम्. B, ततो दु:खकारणं. Edd., दु:खम्. L. 3. केतकीदला. A, केतकदलानि. L. 6. पुन:पुनरप्यापूर्यमाण°. The reading of Edd. A in Text, पुन: पुन: स्थापूर्यमाण° for पुन:पुनरथापूर्यमाण°. (Com., अथेत्यानंतर्ये). B, पुनरप्यापूर्यमाण°, L. 8. विलक्ष. So Com., (विलक्षं अभिनवं यत् स्मितं) and Edd. Text of A, विलक्ष्य. B, वक्ष:, L. 9. अपूर्वान्. Edd., पूर्वान्. L. 10. तस्मिन्स्थाने न. B, न तस्मिन्स्थाने. L. 13. उपालभे. Com., उपालंभे (*sic*) उपालंभं ददामीत्यर्थ:. 'To whom else shall I utter my complaints ?' L. 15. असह्यं. Edd. add अथ. L. 17. कौलीनेन कुलं कलंकयिष्यति. So A and B. Ed. 1. कुलं कौलीनेन कलङ्कयिष्यति. Ed. 2, कौलीनेन कलंकयिष्यति कुलं. L. 18. अकन्यकोचिते. B, अन्यकन्यकाजनोचिते. Edd., अन्यकन्यकोचिते. L. 19. साहं न संकल्पिता पित्रा न दत्ता माता. .B, सा चाहं असंकल्पिता माता पिता न दत्ता. L. 21.

कातरेव. Com. of A, कातरा च. B, इतरेव.—अनाथेव. Edd, add नीचेव. —अवलिप्तेन. Com.=दर्पितेन. Text writes अवलिप्तेन च. Edd., अवलिप्तेन.—गुरुगर्हणीयतां. B, गुर्वीगर्हणीयता.

P. 234, L. 1. अपरिभवनीयः. B, अनभिभवनीयः. Edd., परिभवनीयः. L. 6. अविदितवृत्तान्ततया. Cf, एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि P. 236, l. 12. L. 11. प्रतिदिवसम्. B and Edd., प्रतिदिनम्. L, 12. निपुणधूर्तः. Edd., निपुणो धूर्तः. —पञ्जरशुकसारिका दूती करोति. B, पंजरशुकं सारिकां च दूतीकरोति. L. 14. निपतितसाञ्जनाश्रुबिन्दुपङ्क्तिकथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाद्यानुवर्तिनः. A omits आशा. (Com., संमोहानुवर्तिनः संमोहकारिणः). Edd., आत्मावस्थानम् for आत्मावस्थानाम् B, निपातितसांजनाश्रुबद्धपंक्तिकथितावस्थाधान् मन्मोहाद्यानवर्तिनः. L. 16. अरञ्जयत B, रंजयन्. Edd., रंजयति. —अलक्तकरसेनेव. B and Edd., put the इव after अनुरागेण. L. 17. नखप्रतिबिम्बितम्. B, नखेषु प्रतिबिम्बितम्. L. 18. सखीभिः. Edd., लतासखीभिः. L. 19. पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गम्. Edd., पराङ्मुखपरिष्वङ्गम्. L. 23. यवाङ्कुरानिव. Text of A, यवाङ्कुरविकाराणि —नख. B, स्व.

P. 235, L. 2, सकचग्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति. B. सकचग्रहमगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते. L. 11. एव. B, एवं तदा. L. 13. यौवनविलासैः. Text of A, यौवनेन विलासैः. B omits यौवन. L. 15. A omits तथा च. L. 16. प्राप्तमनुरूपं फलं. B, प्राप्तमनुरूपफलं. Ed. 2. प्राप्तरूपं फलं. L. 17. मदिरारस B and Edd., मदिरामद. L. 19. कामापराधैः B, कामापराधे. —खलु. Edd, add खलस्य. L. 21. कोऽयं कामः, कोपि वा कथय कानि कानि. Edd. add a second वा after कामः. B, कामोपि. B omits one कानि. L. 23. अप्रकाशयन्. Edd., प्रकाशयन्.

P. 236, L. 2. अस्य शरशारव्यतां यत्र यातं याति यास्यति वा. The reading of B and E. A, अस्य शरव्य (शर) शरव्यतां यत्र जातं यानि वा एहीत° &c. Edd., अस्य शरव्यतां यत्र याते याति यास्यति वा B adds को वास्माच प्रसति. Edd., को वास्य भ्रश्यति. L. 4. अपि चेत्यादि. Many parallels to this fine passage might be quoted from other literatures. 'If the whole sky were paper and every star a writer, and *if all wrote to the day of Judgment* they could not write all my love,' is a verse in a popular German song. So too an English hymn-writer despairs of adequately describing the glory of God even if he could —

With ink the ocean fill,
Were the whole earth of parchment made
Were every blade of grass a quill,
And every man a Scribe by trade.

See a paper in Benfey's Orient and Occident, Vol. II. 546, where an attempt is made to trace the thought to a Jewish origin. Compare also the last verse of the Gospel of St. John: 'And there are also many other things which Jesus did, the which, if they should be written every one, I suppose that even the world itself could not contain the books that should be written.

For चिन्ताप्रिया Edd. have प्रिया चिन्तया. सहस्राणि संकट° is from B and Edd. A, सहस्रसंकट. A, अबहुभाषिणीं सरस्वतीं. The note in (Com. is अपिचेति युक्त्यंतरे अनेनेति कंदर्पेण अधिष्ठितानां आश्रितानां कामिनीनां हृदस्य ह्रासीयान् ह्रासकृत् कालः आपतति अकस्मादागच्छतीत्यर्थः अथ कामिनीनां विशेषणानि किं कुर्व्वंतीनां चिंताजनितं यत् प्रियमुखसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यदंबरतलं तत् पश्यंतीनां विलोकयंतीनां दयितस्य भर्त्तुः यः आकारः आकृतिः तेन आविस्तीर्णो संक्रामितं यन्महीमंडलं तत् लिखंतीनां तथा असंख्यान् अनेकान् वल्लभगुणान् गणयंतीनां गणनां विदधतीनां तथा प्रियतमकथाः बहुभाषते (*sic*) इत्येवंशीलां सरस्वतीं शृण्वतीनां आकर्णयंतीनां तथा प्राणसमस्य भर्त्तुः यः समागमः तस्य सुखानि ध्यायंतीनां चिंतयंतीनां. L. 6. वल्लभगुणान्. A adds असंख्यान्. Write शृण्वतीनां. L. 10. कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा. B, कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण. L. 11. A omits वा. L. 12. उपविश त्वं. B, उपदिश मे Edd. omit त्वं. L. 13. अपि च. B, इदमपि च.—Ed. omits मे. L. 14. A omits एव. L. 18. पितेव. Edd., भ्रातेव. L. 19. तरुणजायां. B omits Edd., तरुणता°. —किमिव. B, कति च. Ed.1, कति वा. Ed. 2, वा. L. 22. शपे ते. B and Edd, शपामि ते. —संदिश प्रेषय माम्. So Text of A, (MSS., मा for मां) Com., संदिश आज्ञापय मां प्रेषय प्रेषणं कुरु. B omits the clause. Edd. omit प्रेषय.

P. 237, L. 1. B omits इव —मकरकेतुशरजर्जरितां. A, मकरकेतुशरजर्जरिता. L. 3. A omits च. L. 4. मरणपाशमिव. B, मरणाय पाशमिव. L. 6 इव. B, एव. —अवलम्ब्य. So A in text and B. Com. of A and Edd., आलम्ब्य. L. 7. पुष्प. B, पक्ष. L. 10. स्वयं......संदिशामि. Edd., दिशन्ती for संदिशन्ती. B, किंब्रवीमि अहं किं संदिशामि. L. 11. प्रियालोति. B, प्रिया नेति. L. 15.

अनन्यरक्तः. B, अनुरक्तः. —स्व°. B, स्वयम्. L. 16. निवेदनलाघवम्, B, निवेदनालापलाघवम्. —अप्रबुद्धबोधनम्. Text of A, अबुद्धबोधनम्. B, उद्धतप्रतिबोधनम्. L. 17. अनुजीविन. B and Edd., अनुजीवि. L. 18. एवेति. B omits. Edd. omit इति. P. 239.

P. 239. The Pûrvabhâga is continued in B as follows:— ज्ञास्यसि मे मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यमपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति सुतरां लज्जितेव लज्जा दर्शनं दातुं प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति तामहं पुनरप्यवदं देवि मैतन्मनस्यकरोः (sic) कुमतिरियमतिदारुणोयं पापकारी मकरकेतुरदृश्यमानेपि प्रियजने जनितहृदयानुरागः कदाचिज्जीवितमपि हरतीति साब्रवीदेतदपि नास्त्येव मे दैवेन वा विरहेण वा यौवनेन वानुरागेण (वा) मदनेन वा हृदयेन वान्येन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि केनचिदप्यविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा ददाति मे दर्शनमपि चादाविश्वासी नायमकांडपरित्यागनिष्ठुरहृदयः तस्मादस्माद्विरहमरणभयहरो नायं नक्तंदिवं लक्ष्म्या क्षमाकुलो न क्ष्म्या (*sic. MS.*, लक्ष्म्या *with the* ल *smeared over as a mistake*) पतिर्न सरस्वतीमपेक्षते न कीर्तिसंबंधं वर्द्धयतीत्येतदेवाभिधाय तूष्णीमभूत्.

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिंतयं सत्यमिदं गरीयः खलु जीवितावलंबनमिदं विनोदश्च वियोगिनामंतःसंकल्पमयः प्रियः प्रियजनो नितरां कुलांगनानां विशेषतः कुमारिकाणां तथा ह्यनेन सार्द्धं अकृतदूतीपादपतनदैन्यान्यन्यान्येव प्रतिक्षणं समागमशतानि अन्यथाकलनीयानि रमणीयानि स्वेच्छाभिसरणसौख्यानि अत्यंत (MS., अत्यंता *corrected into* अत्यंत) दूषितकन्यकाभावचिह्नानि सुरतानि सुरतेषु चाकृतस्तनव्यवधानदुःखान्यालिंगनान्यजनितव्रणदर्शनव्रीडानि नखदंतक्षतसुखानि अनाकुलितकेशपाशाः कचग्रहमहोत्सवाः शब्दविहीनानि चुंबनान्यनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवैलक्ष्याण्यधरखंडनविलसितानि नैनमंधकारराशिरंतरयति न नीहारनिकरास्तिरयति न जलधरधारापातः स्थगयतीत्येवं च मे विचिंतयंत्या एवानुरागकथारसपूरेणेव रक्ततामगाद्दिवसस्तत्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव कादंबर्यास्त्रपया ग्लायमानमिवादृश्यत रविमंडलं पल्लवशयनमिव संध्यारागमरचयद्यामिनी परिचारक इव चंद्रमणिशिलातलतल्पमकल्पयत्प्रदोषः अत्रांतरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गंधतैलावसेकसुरभिधूमोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिकाः बालिकाः पर्यवारयन्नथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिंबानि ज्वलंति मदनसायकशल्यानीवांगलग्नानि समुद्वहंती नवनिरंतरकलिकाचिता चंपकलतेव निर्गंतुकामा कः प्रदेशोस्मिन्निति परिजनमपृच्छत् अथ बहलीचितवसनसमुल्लसितगात्रयष्टयो द्वारदेशसंपिण्डिताः परशुरामशरविवरविनिर्गता इव लसद्धंसपंक्तयः कलहंसक (ला) लापमधुरालापैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिर्नूपुरैः प्रहर्षमिव पूरयंत्यः पतत्कर्णपूरपल्लवोल्लासितैराज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैः पुरःसंच-

रंत्यः मौक्तिककुंडलांशुजालानि स्कंधदेशनिःक्षिप्तानि चामराणीव वहंत्यः समा-
हतकपोलस्थलैः कुंडलैर्बलादिव दाप्यमानवाचो वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैरिव
क्षमस्वापयेति व्याहरंत्यः कन्यकाः समंतात्समधावन् आज्ञां प्रतीक्षमाणासु च
मुखकमलावलोकिनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयंती स्निग्धामिंदीवरस्रजमिव
तमालिकां तांबूलमयाचत दूरतरमुत्सार्य मामब्रवीत् वक्तव्यश्च त्वया कुमार(:)
तच्च सादरं मे ददती केयूरकमिदमादिशदियं [ँदिश इयं] खलु भवता पत्रले-
खा स्वसेनासंनिवेशं प्रापणीयेति अत्रांतरे तत्प्रसादानिर्वांगलग्नान्वहंती अहयाश्च
प्रेमप्रसारितया दृष्ट्येवानुगम्यमानाहं सह केयूरकेणागत्य मेघनादमपश्यं अथ
क्रमेण प्रतिनिवर्त्य तं देवपादांतिकमनुप्राप्ता अद्यापि च तां तथा कुसुमशर-
शल्यवेदनाविह्वलितवपुषमग्रतः स्थितामिव पश्यामि किं बहुना यदैव सकल-
जननयनमनोभिरामं वसंतमिव भगवंतमालोक्य रक्ताशोकलतामारूढवान् मक-
रकेतनस्तां सा हि ग्रीष्मश्रीरिवानुदिनं क्षामश्यामा भवति तस्याः कंदर्पवेदनयां-
गानि अत्युष्णश्वसनखेदानि ग्रीष्मादिवसैः साधारणवस्तूनि भवंतीदानीं महांतमा-
यासमनुभवति त्वदर्थे कादंबरी तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य सूर्यकांतानलस्येव
निःशब्दस्यापवनप्रेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मदनानलस्य न परिजन-
करकमलकलितकोमलपल्लवलास्यलीलया प्रसरभंगो नोच्चालतालवृंतवांतजल-
कणिकासारसेकेन निवृत्तिर्न हरिचंदनरसच्छटाच्छुरणेन छेदो न विदलितमुक्ता-
फलवालुकापटलोद्धूलनेन व्युपरमो नोत्कीलितयंत्रमयकलहंसपंक्तिमुक्तांबुधारेण
धारागृहेण प्रशमो यथा यथा च चलितजलयंत्रगलिताभिरतिशिशिरशीकरनि-
करकोरकिताभिरंबुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर इव सुतरां
परिस्फुरति मदनपावकः सुतरां शिशिरः कुंदलताकलिकामंजरीमिव विकासय-
ति स्वेदजललवजालकसंततिमुपचाराश्च च मदनहुतभुजा दह्यमानमप्यग्निशौच-
मंशुकमिव सुतरां निर्मलीभवति लावण्यं मन्ये च मृदुस्वभावमपि जलमिव मु-
क्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्कंठितं हृदयमबलाजनस्य यत्तादृशेनापि खलु
संतापेन न विलीयते बलवती खलु वल्लभजनसंगमाशा यत्तथाविधमप्यतुलवेद-
नाविह्वलितप्राणमतिकष्टं प्राण्यते किं करोमि कथय कथं कथ्यते केन प्रकारे-
णावेद्यते कया युक्त्या प्रकाश्यते कतमया वा वेदनयोपमीयते बलवती तदुत्कंठा
स्वप्नेषु विगतचेतनया तया स्फुटं प्रतिदिवसं दृश्यमानोऽपि यत्र पश्यसि तादृशी-
मवस्थां प्रचंडकिरणसहस्रातपसहानि शयनीकृतानि कमलानि म्लानिमुपजनयं-
त्या दिवसकरमूर्त्तिरपि निजोष्मणा निर्ज्जिता तया निःकरुणेन चाकारणवामेन
कामेन मथ्यमाना तास्ताश्चेष्टाः करोति तथा हि सा सोढमदनवेदने त्वमतिक-
ठिने मनसि निवससीति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि सखीजनेन पात्यते कुसु-
मशयनगता च सा संतापगलितचरणतलालक्तकपाटलैश्च शय्याकुसुमैरनंगश-
रैरिव हृदयात्सशोणितैः पतितैस्तप्यमानशरीरयष्टिः समीपवर्तिनीनां सखीनां
मुखकमलेषु दृष्टिं पातयंती भयमुपजनयति मरकतशिलातले सर्वांगीणमनंगबा-
णनिवारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणजं रोमांचमुद्वहंती च रोमांचिनि कुचयुग-

ले श्वासगलितमंशुकं निधाना त्वत्पाणिग्रहणतृष्णया कंटकशयनव्रतलीलामिव
दक्षिणं करकमलमनुभावयति वामं तु वामकपोलभरजडांगुलिमुखसह्बोलपधरा-
गवलयांशुरज्यमानं ज्वलितमदनहुतवहमुष्यमाणमिव हस्तकिशलयं विधुनोति
नलिनीदलव्यजनपवनविक्षिप्यमाणकर्णपूरकुवलयदलं वदनमजस्रं स्रवदश्रुभय-
पलायमानलोललोचनमिव बिभर्त्ति प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजंती न केवलं गलन्मं-
गलवलयं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः सादरं पाणिपल्लवेन रुणद्धि
शिशिरवारिक्षोदक्षरण्या [रिण्या] लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीज-
नहस्तपरंपरयापि क्लाम्यति तथा चरणयुगलेन रशनाकलापं नितंबविस्तारेण
मध्यं समागमाशया हृदयं हृदयेन भवंतमुरसा बिसिनीपलाशप्रावरणं कंठेन जीवितं
करतलेन कपोलपालीं त्वदालापेनाश्रुपातं ललाटफलकेन चंदनललाटिकामंसेन
वेणीलतामधुना धारयति त्वद्दिदृक्षया विघटमानमपि हृदयं वांछति गोत्रस्खलनेनेव
जीवितेन लज्जते प्रियसख्येव मूर्छया मुहुर्मुहुः स्पृश्यते परिजनेनेव रणरणकेन
मदनपरवशा कुसुमशयनादुत्थाप्यते परिचारिकयेवारत्या भ्रस्तांगी संचार्यते
मुहुर्मुहुः पवनप्रेंखितमुत्कंठाव्यजनपल्लवभंगभयकंपितमिव लतामंडपमधिवसति
मुहुरुत्क्रोशकलिकं बिसवलयसंरक्षणरचितांजलिपुटमिव स्थलनलिनीवनमधि-
शेते मुहुरुद्बंधनभयादिव निरंतरकिशलयाच्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते मुहुः
पतदविरतरोदना तामनयनप्रतिबिंबं स्रस्तरास्तरणभासनिमज्जत्कमलमिवोप-
वनसरोजलमवगाहते तस्मादुत्थाय तमालवीथिकामुपैति तस्याः शाखावलंबितो-
र्ध्वासक्तभुजलतानिहितानिमीलितलोचनवदना चंपकदलमालिकयोद्बंधनदेहशंका-
मुत्पादयंती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति ततो मधुरमुरजवाद्यरवलयल-
लितलास्यजनितखेदा मयूरीव मुक्तवारिधारं धारागृहमभिपतति ततो घनजलध-
रधाराशीकरप्रवपुलकितकाया कदंबलतिकेव कंपमाना शुद्धांतकमलिनीतीर-
मुपसर्पति तस्माच्च भवनकलहंसरवमसहमानावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेष्या
[श्या] मिव च क्षामतामभिनंदति धवलवलयरचनाग्लानमृणालकुपितैरिव
भवनवापीचक्रवाकैः कूजितेन खेद्यते शय्यातलार्पितविलासमृदितकुसुमा [मा]
माषतैरिव प्रमदवनमधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते।
वांगणसहकारकोकिलाकुलैः कलकलेनाकुलीक्रियते मदनपांडुगंडपरिभूतपत्र-
कांतिभिर्विद्धोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्धतवेदना भवत्येवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः
परिणाममुपैति दिवसः चंद्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः कमलवनमय-
मिव दूयते हृदयं कुमुदमय इव जृंभते मकरकेतुः च[चं]द्रकांतमणिमयमिव
प्रक्षरति नयनयुगलमुदधिजलमयानीव वर्धंते श्वसितानि चक्रवाकमया इव विघ-
टते मनोरथाः शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमसंक्रांतस्य चंद्रमंडलस्योपरि वेपथुवि-
रलितांगुलिनिकरं करयुगलं प्रसारयंती शशिन इव संतापप्रभवकरं कथयति
सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृदयप्रविष्टानिंदुकरानिवोद्गिरति
वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकंपोपदेशमिव गृह्णाति जृंभिकारंभेषु कंठागतजी-
वितनिर्गममार्गमिवोपदिशति गोत्रस्खलितवैलक्ष्यास्मितेष्वंतर्निपतितमदनशरक्ष-

सुमधूलिमिवोद्वमति बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत इव
शशिमणिदर्पणगृहेषु स्फुरितानेकप्रतिबिंबतया शतधेव विदलति कुसुमशयनेषु-
परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव कमलस्रस्तरेषु किंजल्करजःपुं-
जपिंजरिता ज्वलतीव स्वेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोदधूलीधवलीकृता भस्मीभव-
तीव न ज्ञायते किं मुग्धतया किं विलासेन किमुन्मादेन संगीतकमृदंगध्वनितेषु
केकाशंकया धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति दिवसावसानेषु विश्ले-
षभीता मृणालसूत्रैराकृष्यालेख्यचक्रवाकमिथुनानि संघट्टयति चित्रारंभेषु
मणिप्रदीपानवतंसोत्पलप्रहारैस्ताडयत्युत्कंठालेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि
लिखति दूतीसंप्रेषणेषु स्वप्नापराधोपालंभान्संदिशति अपि च तस्याः चंदनप-
रिमल इव दक्षिणानिलेन सहागच्छति मोहः चक्राह्वशाप इव निशया सहापत-
ति प्रजागरणश्वासः प्रतिरुतानीव वलभीकपोतकूजितैः सहाविर्भवंति दुःखानि
मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः तथा च सा जलक-
णिकेव पद्मिनीपलाशाग्रस्थिता कंपते प्रतिच्छायेव स्फटिकोपलसलिलदर्पणम-
णिकुट्टिमतलेषु दृश्यते नलिनीव शीतकरकिरणस्पर्शेन म्लायति हंसीव सलि-
लमृणालिकाहारव्यतिकरेण जीवति शरदिव कमलकुमुदकुवलयसंपर्कमनोहरगं-
धवहा सकुसुमबाणा विजृंभते चंद्रमूर्त्तिरिव कमलप्रखरस्खलितपादपक्षा संच-
रंती निशां नयति कुमुदिनीव रजनिकरकिरणकृतप्रजागरा दिवसमलीकनि-
द्रयातिवाहयत्यसुररिपुजलशयनलीलेव मदोत्कूणितशेषा निमीलितलोचना कि-
मपि चिंतयति मलयानिलगेव सरसचंदनपल्लवलांछितेषु शिलातलेषु निपतति
कुंदकलिकेव शिशिरसंपर्केणोन्मीलति भुजंगीवासह्यसंतापालिंगितचंदना शि-
खिकुलकोलाहलेनोत्ताम्यति कुरंगीव केसरिकाननं परिहरति कुसुमघटितशिली-
मुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्त्रस्यति जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिच-
रेभ्य इवाशोकचंपकेभ्यो दिने बिभेति उषेव स्वप्नसमागमेनापि कृतार्थतामेति
ग्रीष्मदिनलक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामश्यामा भवति सर्वथा तस्यां कंदर्पवेदनयां-
गानि दिवसैर्जीवितस्य धारणवस्तूनि वलयरचनया गृहकमलिनीमृणालानि
उपदेशैः सखीजनवचनानि शय्यापरिकल्पितेन चोपवनकुसुमान्यनवरतमोक्षेण
मदनायुधानि निःशेषं क्षीणानि किं बहुना तस्याः त्वन्नामा सर्वः सखीजनस्त्वत्सं-
बद्धानि सर्वरहस्यानि त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वे समवायास्त्वद्वार्तोपालं-
भनतत्पराः सर्वप्रश्नाः त्वद्वृत्तांतमुखरः सर्वपरिजनः त्वदालापनिर्मिताः सर्ववि-
नोदाः त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासः त्वदुपालंभगर्भाः (*sic.*) मागधीनां कल-
गीतयः त्वद्दर्शनपुनरुक्ताश्च स्वप्नाः त्वत्परिहासप्रायाः (*sic.*) मदनदाहज्वरप्र-
लापाः त्वदाधाराः सर्व उपहारास्त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधाः (*sic.*) मोह-
महावेगा इति।

There follows the colophon इति श्रीबाणभट्टविरचितं कादंबरीखंडं समाप्तं; and after the usual श्रीगणेशाय नमः, the introductory verses to the Second Part by Bâṇa's son.

This long, and in some places very clumsy, interpolation is due to the desire to present the Pûrvabhâga in a more finished form than that in which, according to universal tradition, Bâṇa left it, and at the same time to supply some information as to Pattralekhâ's return journey, which is wanting in the authentic work. Though not in itself of much importance it preserves in the passages taken from the Uttarabhâga various readings, some of which are important. It is made up of—*firstly*, the first sentence of the Uttarabhâga in a slightly altered form (p. 173, ll. 1-2); *secondly*, the passage in the Uttarabhâga, our page 242, ll. 3-12, followed by इत्येतदभिधाय तूष्णीमभूत् (ll. 2. 10); *thirdly*, the passage, in the Uttarabhâga, our pp. 242, l. 23; 244, l. 8 (p. 173, l. 11; p. 174, l. 3) omitting our p. 243, ll. 17-20; *fourthly*, an interpolated account of Kâdambarî's message by Pattralekhâ, Pattralekhâ's setting out, meeting with Meghanâda, and arrival at Ujjayinî (p. 174, ll. 3-6); *fifthly*, the passage in the Uttarabhâga in Keyûraka's speech, here put in Pattralekhâ's mouth, our pp. 251 l. 12; 256, l. 10, with the tag prefixed अद्यापि च तां तथा कुसुमशरशल्यवेदनाविह्वलितवपुषमग्रतः स्थितामिव पश्यामि (l. 32 to the end). Of these five parts, B, in its Uttarabhâga, repeats the *first* in another form, omits the *second*, inserts of the *third* only the omitted lines p. 243, ll. 17-20; has our account (p. 244, l. 8; 251, l. 10) of the rest of Pattralekhâ's story, the arrival of Keyûraka, &c., and repeats in its place in Keyûraka's speech the long passage with which it has already closed the Pûrvabhâgha.

P. 239, V.1. The poet in effect here prays that he may be able to construct a continuation of his father's story, and make of the two parts one book in which the joining line shall be as imperceptible as that along which the two halves of the body of Śiva meet. Com., देहद्वयस्य स्त्रीपुरुषरूपदेहद्वयस्य अर्धं स्त्रीदेहार्धं पुरुषदेहार्धं च तयोर्घटना संघट्टः ताभ्यां वा घाटना (corrected into घटना) निर्माणं तेन रचितं. 'Made by putting together the halves of two bodies.' Text of A and B, घाटना for घटना,

V. 3. कृतश्च. From Edd. So also D. A, कृतस्य. Com., अन्यच्च पुण्यैरेव कृतस्य मम यत आत्मलाभः पुण्यैरेव धर्म्मैरेव एतेन धर्म्ममात्रारब्ध-त्वेनात्मनो देवांशत्वं प्रतिपादयति कृतस्य निष्पादितस्य मम यतो बाणादात्म-लाभो देहसंबंधो जात इति शेषः एतत्पुत्रत्वमेव मे धर्म्ममात्रारब्धत्वं सूचयति. With the thought of the line compare अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि करतलादेवमाच्छिद्य दैवेन नीतम् p. 278, l. 20, and अन्यच्च मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः p. 325, l. 15. V. 4. तद्वचसैव. Com., तस्य बाणस्य वचसा वचोभि-रित्यर्थः. Compare आत्मवचसा v. 7.—एव. Edd. and D P 2, एष.

P. 240, V. 5. गद्ये कृतेपीत्यादि. Com., गुरुणा पित्रा गद्ये कृते जातैकवचनं गद्येषु कृतेष्वित्यर्थः यत्तथापि कृतगद्याक्षरतुल्यानि अक्षराणि अज्झल्समुदायात्मकानि वर्णानि निर्गतानि प्रादुर्भूतानि स मे पितुरेव बाणस्यैव अनुभावः सामर्थ्यं स्वशरीरमोचनसमये तथा तेनानुगृहीतां यथाऽप्रेतनकथापूरकगद्यावली तत्स-मानाकारैवाविरभूदिति भावः.—एकस्रव.° B, D, A, D P 2, and Edd., एकः स्रव°. Com., एको मुख्यः स्रवः प्रवाहो यस्मिन् तादृशो यो ऽमृतरसः पीयूषद्रवः तदास्पदं स्थानं यश्चंद्रः. There is no second stream of nectar, but only that in the moon. So Bâṇa alone could finish Kâdambari (अनन्यशक्या) as it ought to be finished.—पादसंपर्कः So A, B and D. Edd., पादैः संपर्कः. Com. goes on.—तत्पादसंपर्के एव तत्किरणसंबंध एव मृगांकमणेश्चंद्र-कांताश्मनः द्रवाय स्रवाय भवतीति शेषः यथा चंद्रकांतमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्काद्द्र-वीभवति तथा मद्वाण्यपि पितृवाक्यसंबंधेन अमृतस्राविणी भविष्यतीति भावः. Note that the images in this and the following verses are closely connected. In this verse the father's own words are like the stream of nectar-like rays which draw moisture out of the moon stone (eloquence from the son). In v. 6 Bâṇa's eloquence is like a mighty river which takes the streams that enter it also to the sea, so that borne along on its current the son's voice may hope to reach its goal. In v. 7 Bâṇa's words are a stream of wine which has so intoxicated mankind that they may be trusted now not to know the difference between wine and water (between the son's and the father's work). V. 7. A play on the word Kâdambari, the name of the heroine, and a name of a kind of wine. 'The world is so drunk with *Kâdambarî* that it is

incapable of recognising the water I offer in place of wine.' Com., ननु उद्घटपितृवाण्या स्ववाणीं संयोजयतः कथं न भयं तत्राह कादंबरीति कादंबरीकथा मद्यं च तस्या रसः शृंगारादिः पानीयं च तस्य भरेण आधिक्येन समस्त एव जनो अंतुमात्रं मत्तः क्षीवः किंचिदपि न चेतयते कर्त्तव्याकर्त्तव्यविधुरः सन् नानुसंधत्त इत्यर्थः तथा च ममापि स्वांतःपातित्वेन मत्ततया विवेकानुसंधानाच भीतिरिति भावः एवं सति रसवर्ण्णविवर्जितेन रसः शृंगारादिस्तद्घटिताक्षरमालिकारहितमद्वाण्या पितृकृतग्रंथशेषसंधानकर्त्ता भयं न प्राप्तोस्मि तदनुसंधानाभावादित्यर्थः रसेत्यादि न भीतिहेतुरुक्तः. V. 8. वप्त्वेव. So Com. of A, B, D, and D P 2. Text of A and Edd., वप्त्वैव.—उत्कृष्टभूमिवितितानि. Com., मम पुनरेतन्निर्माणे न कोपि प्रयासलेश इत्याह बीजानीति तस्य बाणस्य तनयेन पुत्रेण तान्येव बीजानि संहृतानि कथाविषयीकृतानि पुष्टिं फलोद्रेकतां यांति प्राप्नुवंतीत्यर्थः यानि बीजानि गर्भितफलानि अंकुरोत्पादनानुकूलशक्तिमंति वप्त्वेव वापकेनेव बाणेन उत्कृष्टभूमौ सर्व्वतोप्यधिककादंबरीलक्षणायां भुवि विततानि गद्यादिरूपेण सर्व्वतः स्थापितानि उचितं कर्म रससेकादि तस्य बलात्सामर्थ्यात् कृतानि निष्पादितानि विकाशः श्लेषाभिव्यक्तिः तद्धांजि तत्संपादकानि , कृतानि केनचिद्वापकेन गुल्मादिरहितभूम्युप्तानि शाल्यादिबीजानि जलसेकादिक्रियाबलादंकुरावस्थां प्रापितानि फलादिसंपन्नान्युपसंह्रियंत इति श्लेषार्थः.—च यान्ति. (Text of A, याति for यान्ति). Edd., गतानि. After the introductory verses B repeats the sentence अपि चेदानीम् in the form अथेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लज्जेव दर्शनं, and then goes on मनोभव &c.

L. 17. अपि चेत्यादि. The meaning of the next four lines is not very obscure. If Chândrâpîḍâ were brought back Kâdambarî would fall so completely under the control of contending emotions that they, not she, would be the actors in what would follow, and this is how they would act. Shame—to have been so weak—would be unable to look upon him. Embarrassment—at the wondrous mental change wrought by love—would flee from his presence. Chill despair—from the dejection of uncertainty—would keep far from him. Lightness of heart might indeed venture unbidden into his presence, but could not lay hold on assurance of his love. Fear—to have sinned in thus bringing him against his will—could not face him. The Commentator wanders through matter which would fill ten pages of this

edition, and which presents a melancholy example of misapplied ingenuity. Room may be made for his *excursus* on the first clause:—अत्र च पूर्व्वकादंबर्यां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् पुष्टो विप्रलंभः तत्र स्मृतिर्व्यभिचारिभावोदयादाज्ञयामि तं देवमिति पत्रलेखोक्तिस्मृतावुत्तरार्द्धे उच्चारितकादंबर्या निवेदयति पत्रलेखा चंद्रापीडाय अपि चेत्यादिना अपि च अन्यदपि शृण्वित्यर्थः इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीविता-वसानकालेपि आनीतस्य मल्लोचनगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिव्यां कंदर्प्पमूर्त्तेर्दर्शनं साक्षात्कारं प्रतिकूलादृष्टवशात्कुमारीस्वभावो लज्जैव इंद्रियादिवृत्तीनां स्वच्छंदचारसंकोचिका त्रपैव न ददाति वर्तमानसामीप्ये लट् न दास्यतीत्यर्थः यद्वा वर्तमान एव वा लट् प्रथमदर्शनवल[ल]ज्जया तथाकृतमनुभूतमिदानीमपि सैवानुवर्त्तत इति पूर्वोत्तरावधिशून्यता निषेधस्य द्योत्यते ननु उत्कंठा लज्जां दूरीकरिष्यतीत्यत आह तरलतेति तरलता दर्शनोत्कंठारूपं चांचल्यं चक्षुषो न लज्जिता लज्जां प्राप्ता मयि विद्यमानायां दर्शनोत्कंठा जातेति लज्जायाः लज्जोदयात तत्र लज्जाव्याप्तिर्भूयसीति भावः तस्यां च सत्यां प्रत्यवयवनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति पुनरपि दिदृक्षादैन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते लज्जितेयं दृष्टिः तल्लक्षणं तु मनागंचितपक्ष्मा च किंचिस्स्तब्धकनीनिका संस्रस्तार्द्धपुटा दृष्टिर्लज्जिता लज्जिते स्त्रियः इति यद्वा चिंतासंतत्युपनीतं भवंतं विभाव्य क्व कार्यमित्यादिवदुन्मादव्यभिचारिभावाक्रांता हे इत्याह अपि चेति इदानीं भावनासमये आ ईषदर्थे ईषत्कालं अल्पकालं नीतस्य भावनया पुरःप्रापितस्य तरलता उन्मादः लज्जा वेत्येवकार एवार्थे संकल्पसमागमेष्वाभिमुख्यं प्राप्तस्य तरलता उत्सुका दर्शनं न ददाति अपि तु ददातीत्यर्थः इति वा ननु तर्हि किमर्थं ताम्यसीत्यत आह लज्जितेति क्षणमात्रस्थायितया लज्जां प्राप्ता तिरोभूतेत्यर्थः औत्सुक्यस्य क्षणिकत्वेन संपूर्णदर्शनफलालाभादिति भावः यद्वा पत्रलेखां प्रत्युपालंभोक्तिः कादंबर्याः अस्मिन्काले सामस्त्येन नीतस्य देशांतरं प्रापितस्य त्वयेति शेषः कुमारस्य कुत्सितमारस्य दुर्बलमारस्येति यावत् अन्यथा मां विहाय देशांतरं कथं गच्छेदिति भावः तत्संबंधिनी तरलता लज्जिता दृष्टिः लज्जैव एवकारश्चार्थे लज्जा च समुच्चयः दर्शनं न ददाति तरलतागमनानंतरं पुनरागमरूपा चंचलता तस्या एवाभावादिति भावः कथं निरपत्रपः तस्यै मुखं प्रदर्शयामीति त्रपापि दर्शनप्रतिबंधकीभूता जातेति भावः तथा च तस्य तस्य पुनरागमनसंभावितामिति भावः औत्सुक्यं चिंतामर्षादीनां शबलता तत्र स्थितस्यापि तस्य स्वप्नादिसाक्षात्कारेण चक्षुःफलालाभेन.—अपि च. Text of A and B, in the second of the two places where it has the sentence, अथ for अपि च. Com., D, Edd. and B in the first of the two places, as in our text. —आनीतस्यापि कुमारस्य. Cf. संदिश प्रेषय मां याम्यानयामि देवि ते हृदयदयितम्. p. 236,1.20. —तरलतालज्जिता ,लज्जैव. B,

in the first of the two places, सुतरां लज्जितेव लज्जा. In the same place B adds दातुम् after दर्शनम्.

P. 241, L. 1. अथ कथंचिदित्यादि. 'Again, when either out of regard for his parents, &c., &c., he shall have, rejected the earnest entreatics, of my friend, then indeed all will be over. And what has happened that he should now consent to come? I am the same Kâdambari, &c.'—Text of A and B omit वा. L.2. चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनसुखेन वा सुहृन्मुखकमलावलोकनोत्कंठया वा. This is the reading of D, D P 2 (2nd with विलोकन) and Edd. A, बंधुजनोत्कंठया वा सुहृन्मुखकमलदर्शनेन वा. B omits सहसंवर्धित, and सुहृन्मुखकमलदर्शनेन वा. Ed. 2 mentions a reading which omits the words from सुहृन्मुख to स्नेनेह वा. L. 4. अस्य जनस्योपरि. Com., अस्य मल्लक्षणस्य जनस्य जन्तुमात्रस्य उपरि अनिच्छा अरुचिः Edd., स्वजनस्य for जनस्य. L. 5. पादपतनेनापि. Cf. अकृतदूतिकापादपतनदैन्यानि ... सुरतानि. p. 243, L. 3.—आनेतुं Edd., अनुनेतुं. —मयि स्नेहात्कृतयत्नयापीत्यादि. A inserts पत्रलेखया after प्रियसख्या. Com., मयि मद्विषये स्नेहात् प्रेम्णः हेतोः हेतौ पञ्चमी कृता विहिता यत्नाः आनयनोपायाः यया सा तया प्रिया प्रियकर्त्री चासौ सखी चेति तया पत्रलेखयापि यदा यदि आनेतुं आनयनाय न पारितो न शक्तः तदा तर्हि सुतरामेवातिशयेनैव न किंचित् सुतरामेव लघुतोत्कर्षः तदा मम जीवितेन न किंचित्प्रयोजनमिति भावः. Our reading is that of A with which Edd. agree; B reads अनिच्छया वा अस्य जनस्योपरि महास्नेहात् मदलेखया पादपतनेनापि गच्छन् नानेतुमेव पारितः कृतयत्नयापि प्रियसख्या तदा सुतरामेव न किंचित्. —तदा सुतरामेव न किंचित्. See note above on l. 1, and compare अस्मिञ् शोके कृते न किंचिदपि भवति p. 342, l. 19. —किं चाधुनाप्यधिकमुपजातम्. Text of A by a common mistake writes व for च Edd., अभ्यधिकम् for अप्यधिकम्. L. 7. उपजातम्. Edd., उपयातम्. L. l. 7-12. सैवाहं कादम्बरी या..................चन्द्रमसि. There is a good deal of confusion in this passage. The reading of Edd. is the fullest:—सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण मधुमदमुखरमधुकरकुलकोलाहलाकुलितकोकाकामिनीकरुणकूजिते जनितविरहिजनमनोदुःखे विकचदलारविन्दवृन्दनिष्यन्दानन्दितमन्दगन्धवहसुगन्धदशादिशि विकसितविविधकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनदक्षकुसुमायुधे कर्पूरक्षोदमिश्रचन्दनपङ्कपिण्डे कुपितकामिनीविनोददक्षगेयमुखरपरिजने पुनरुक्तदर्शनाभ्युत्थानशीकितकम्बु-

किञ्चे प्रदोषसमये अरठशरखाण्डविपाण्डुनिबिडकुण्डलादेघृष्टलङ्घयुवतिगण्ड-स्थलान्यखण्डमण्डले मण्डयति गगनं च अनवरतविस्फुरद्विशदकरनिकरनि-र्भरावर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि. Ed. 2 gives as variants the omission of मधु (cf. reading of Com. below), the omission of वृन्द, उन्मोचनहस्ते for उन्मोचनदक्ष°, and the omission of the words from क्षोदमिश्र to विस्फुरत् both included. My reading in this Ed. is that of D, except that D has कुलकरल (*sic.*) l. 8, and करुणकूजिते for विपांडु of text (l. 13.). In margin विपांडु is corrected into विपांडुनि. Com. of A, किं चेति पक्षांतरे सेयाहं कादंबरी या अनेन कुमारेण चंद्रापीडेन कुमुदानि विद्यंते यस्यां सा कुमुदिनी तस्याः कुमुदिन्याः चतुरस्रजलक्रीडासरस्याः पुष्करिण्या इति यावत् तटे तीरे सामीप्ये सप्तमी हिमप्रचुरं गृहं हिमगृहं तस्मि-न् मुक्तावत् निर्मलो मुक्ताखचितो वा यः शिलायाः पट्टः स एव शयनं शय्या तस्मिन् कुसुमानां प्रस्तरस्तं अवलंबते इत्येवंशीला तन्मात्रावलंबिनी वीक्षिता दृष्टा अधुना किमाधिकमुपजातं इतः सतम्यंतानि हिमगृहविशेषणानि मत्तेति मत्ताः क्षीबा अत एव मदेन मुखरा वाचालाः ये मधुकराः भ्रमराः तेषां कुलानि सजातीयवृंदानि तेषां कलो मनोज्ञो यः कोलाहलः कलकलः तेन आकुलिते व्याप्ते कोक इति कोकाः चक्रवाकाः तेषां कामिन्यो योषितः तासां करुणानि दीनानि कूजितानि विरुतानि यस्मिन् कीदृशे कूजिते (*sic.*) विरहीति विरहिण्यश्च विरहिणश्चेकशेषे विरहिणः तेषां जनः समुदायः विरहिणश्च ते जनाश्चेति वा तेषां मनसि स्वांते उत्पादितं दुःखं येन तस्मिन् विकचेति विकचानि विकस्वराणि दलानि पत्राणि येषामेवंविधानि यानि अरविंदानि कमलानि तेषां निस्यंदो रसो यस्मिन्नेवंभूतः सुगंधः सुपरिमलः मंदो मृदुर्यो गंधवाहो वायुः तेन आनंदिता वासिताः दश दिशो यस्मिन् सर्वाणीति सर्वाणि समग्राणि यानि रमणीयानि मनोहराणि तेषां संदोहो दोहनं तस्मात् भूते निष्पन्ने तस्मिन् पुनः कस्मिन् सति कुसुमायुधे कंदर्पे सति कीदृशे विकसितानां &c. It will be seen that the Com. takes the clauses from विक-सितेति (l. 10) as cases absolute, and construes the previous seventh cases with हिमगृहे, l. 18. B omits the greater part of the passage, reading सेयाहं कादंबरी या कुमारेण (omitting अनेन) विशदकरनिकरनिर्भरावर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चंद्रमसि.

L. 7. मधुमदमुखरमधुकरकुलकलकोलाहलाकुलितकोककामिनीक-रुणकूजित°. आकुलित should be taken with कूजित, in the sense that through the cooing of the pigeons was heard every now and then the murmur of the bees. L. 17. पर्वतनितम्बके. Edd., पर्वतकनितम्बे. —तस्करतल. Edd. omit तल, Ed., 2

mentioning it as a variant. Com., तस्य चन्द्रापीडस्य. L. 20. तुषारकणनिकरहारिण्यपि बहिरेव देहदाहमात्रकापहारिणि. The reading of D. B has कर for कण, and omits देह. Edd. have नीहारिण्यपि. A reads कायहारिणि, a variant which is thus explained in the Com., तुषारकणा हिमविप्रुषस्तेषां निकरेण समूहेन हारिण्यपि मनोहरत्वेपि बहिरेव बाह्यावृत्त्या देहदाहमात्रेण केवलं शरीरदाघज्वरोत्पादत्वेन कायं देहं हरतीत्येवंशीलं तत्तथा तस्मिन् यच्छीतलं तत्कथं दाहकमिति विरोधो विरहित्वेन तत्परिहार अत एव विरोधाभासोलंकारः L. 23. अप्रतिपत्तिशून्यम्. Com., अप्रतिपत्तिः अज्ञानं तेन शून्यं. This is the meaning here and at p. 240, ll. 19 and 20. At p. 297, l. 10, the word seems to be used in a different sense.

P. 242, L. 1. तत्समीपे स्थितं. Edd., स्थितं तत्समीपेपि. —उदासीनेन स्थितं. B. उदासीनं स्थितं. Cf. अलीकगुरुजनापेक्षी in the next clause. L. 2 अलीकगुरुजनापेक्षी B, अलीकगुरुजनापेक्षणात्. L. 4. प्रतिगतः. So text of A and D. Com., (गतः प्रतिनिवृत्तः) and Edd., गतः. Ed. 2 mentions प्रतिगतः as a variant. —मय्येवेत्यादि (A, वा for च). Com., मय्येव मयि विषये एव नान्यत्रेत्यर्थः उपक्षीणा नष्टा मार्गणा बाणाः शराः यस्य स उपक्षीणमार्गणः तस्य भावस्तत्ता तया वा शब्द इवार्थे तथा च उपक्षीणमार्गणतया इव अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किंचित् दुःखादिकं करोतीत्यकिंचित्करः पंचशरोपि कामोपि स एव स कः यस्त्वया सख्या मम आवेदितः तत्स्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः. 'Towards me only, on whom he has exhausted all five of his arrows (so that he has none left for Chandrâpîḍa) does Love show himself such as you have described him to be.' The reference is to the passage at p. 236. Ll. 6–15 प्रतिज्ञातं च............... न कीर्तितशब्दं वर्धयति It has been already noticed that this passage stands in the Pûrvabhâga in B. The readings of B referred to in the notes that follow are from that place. L. 7. सा तु. The reading of A. The text of A adds पुनरवदत्, but the Com. has rightly सा तु महाश्वेता इति अब्रवीत् (l. 6) इति किं हे देवि &c. B and Edd., तामहं पुनरप्यवदम्. So also C, D, D P 2. But what follows is plainly Mahâśvetâ's warning to Kâdambarî not to defy the power of Love by any such rash undertaking as that she proposed to give her friend.—मैवं स्म मनसि करोः. B, मैतन्मनस्यकरोः. L. 8. कदाचित्. stands in B before जीवितम् (l. 9.). L. 9. अनितरदयानुपपत्तेः. B, अनितर-

दयानुरागः. Edd. omit अनित.—अपहरति. B, हरति.—इत्यब्रवीत् So Com. of A (see note on line 7). Text of A and Edd., इति सा त्वब्रवीत्. B, इति साब्रवीत्. Perhaps, with the reading (l. 6) सा तु पुनरवदत्, सा त्वब्रवीत् is an emphatic repetition to be taken with the words that follow. 'So indeed she spoke but I have never lost the sight of my love.'—एतत्. Com. and Edd., तद् Com., तदपि प्रियजनादृश्यमानत्वम्. L. 10. Edd., D, and D P 2 omit मदनेन वा. Com. of A, दैवेनेत्यादि मदनेन वा कंदर्पेण वा दैवेन अदृष्टेन (*sic*). B has मदेन वा for मदनेन वा (l. 11) which words it omits. L. 12. जनसंनिधावपि केनचिदविभाव्यमानः. B adds a second अपि after केनचित्.—सिद्ध इव. Com = अणिमाद्यष्टगुणोपेत इव—मे ददाति दर्शनम्. B, ददाति मे दर्शनं. L. 13. अपि चाशाकिंच नायम्. B, अपि चादाविवासौ नायम्. L. 14. अयमेवास्मद्विरहकातरः. B, तस्मादस्मद्विरहमरणभयहरः —लक्ष्मीसमाकुलः. B, लक्ष्म्या समाकुलः, a reading which the Commentary also (लक्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलभूतो न) seems to favour. L. 15. पृथिव्याः पतिः. B, क्ष्म्यापातिः (*sic*). —न कीर्तिशब्दं वर्धयति. B in its Pûrvabhâga, कीर्तिसंबंधं वर्द्धयत्येतदेवाभिधाय तूष्णीमभूत् omitting l. 16—p. 143, l. 2. In its Uttarabhâga B goes straight from आवेदितो मे l. 5, to पश्यामि l. 16. L. 16. पश्यामि च............कथितमेव मया तद्. Com., यथा येन प्रकारेण तं चंद्रापीडाभिधं अज्ञजनो मूर्खजनः तस्य विडंबनायां विरहादिरूपायां एकं अद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलंभकं वंचकं कुमारं अहं कादंबरी.........पश्यामि अवलोकयामि तथा तेन प्रकारेण मया कादंबर्यां कथितमेव पूर्वनिवेदितमेव तदिति पूर्वोक्तहेतोः अनया, &c.—उत्थिता. Edd. उच्छ्रिता. L. 17. Edd. omit च, Ed. 2, giving it as a variant. —श्रीमण्डपे. Com.=श्रियोपलक्षितजनाश्रये. L. 20. इत्यभिदधाना. The Text of A adds गुरुमन्युभारवेगा. L. 21. निमीलिताक्षी. Text of A, निमीलिताक्षि.—पक्ष्मायसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी Com., अत एव (referring to preceding word) पक्ष्मणां नेत्ररोम्णा अग्रेषु उपरिभागेषु संपिंडितं पिंडीभूतं यन्नयनयोर्जलं तत् वर्षतीत्येवंशीला. L. 22. वेदिकावितानतामिवामांशुकावलम्बिन्याम्. Com., वेदिका यज्ञभूमिः तस्याः वितानं उल्लोचः तस्य नाभिः मध्यप्रदेशः तत्र यदाम तन्निष्ठं यदंशुकं हस्तक्षतनिवारणार्थं वस्त्रं क्रियतेतीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः तदवलंबते इत्येवंशीलायां.

P. 243, L. 1, जलाहति. B, जलसंहति. Com., सरलसुकुमारत्वसाधर्म्यात् बाहुलतिकायाः मृणालिन्युपमानं वर्तुलत्वरक्तत्वसादृश्यत्वेन मुखस्य

तामरसोपमानत्वमिति भावः. —अरुण. B, तरुण. —उपविश्य. D, D P 2 and Edd., अवाङ्निवेश्य. L. 3. अहं त्वित्यादि. Com., तु पुनरर्थे अहं पत्रलेखा तत्पूर्वोक्त [क्तं] संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि ददाति दर्शनमिति श्रुत्वा आकर्ण्य समर्थितवं अमृतं इदं सत्यमेव अवितथमेव इदं किं यदुक्तं संकल्पस्वरूपः संकल्पमयः (sic.) प्रिय(ः)खलु निश्चयेन वियोगिनीनां विप्रलंभवतीनां नितरामतिशयेन कुलांगनानां कुलवधूनां विशेषतो विशेषात् कुमारीणां कुमारीति पदमनूढायां अतिशयेन गुरुः गरीयः अतिशयार्थे ईयसु प्रत्ययः जीवितस्य जीवनस्य आलंबनं आधारभूतं तदेव दर्शयति, &c. Our reading is that of the Text of A, with an exception to be noted immediately, but यदुक्तं (as Com. has for यदुक्त) appears to be a gloss offering a wrong explanation of the gender into which इदम् has been attracted. That word refers to संकल्पमयः प्रियः but takes the gender for the nearer word जीविताश्लम्बनम् Edd., यदुत for यदुक्त. B reads अहं तु तच्छ्रुत्वा समर्थितयं सत्यमिदं गरीयः खलु जीवितावलम्बनमिदं विनोदश्च वियोगिनामतःसंकल्पमयः प्रियजनो नितरां कुलांगनानां विशेषतः कुमारिकाणां a reading which (with the omission of the second superfluous इदम्) removes the difficulty, and the कुमारिकाणां of which is a distinct improvement as giving a required climax. 'The image in the heart is a support to all who mourn an absent love, very chiefly to high-born women, most of all to tender maidens.' Text of A writes 'प्रियतरः for प्रियः which may be a mere confusion due to the immediately following नितरां; may also, however, point to some such reading as प्रियात्प्रियतरः in reference to the contrast Kâdambarî has drawn between the conduct of the real Chandrâpîḍa and that of his image in her heart. L. 4. विनोदश्च. This word stands only in the Text of A and in D of my authorities. —नितरां Ed. 2 mentions a variant सुतरां L. 5. अकृतदूतिकापादपतनदैन्यानि. A adds अन्यानि च, B, अन्यान्येव. Com., न कृतानि विहितानि दूतिकायाः संचारिकायाः पादपतनादिदैन्यानि येभ्यस्तानि एवंविधानि अन्यानि च. L. 6. अकालरमणीयानि. B, अन्यत्राकलनीयानि रमणीयानि. Com., अकालो विरहदिवसः L. 7. दूषितकन्यकाभावानि. Text of A, अत्यन्तादूषित.° Com., अत्यन्तं परद्धानाभावेन अदूषितोऽदुष्टो कन्यकाभावो येष्वेवंभूतानि. B, अत्यंत (corrected into अत्यंत) दूषितकन्यकाभावचिह्नानि.—D, D P 2, and

Edd. omit सुरतेषु च. L. 10. निधुवनानि. So A. (Com., निधुवनानि सुरतानि). B, D, D P 2 and Edd., चुम्बनानि. L. 13. स्रावेन. Edd. प्रवेन. B, पूरेण. L. 14. चपया. Com., मनागो न्यून इति चपया लज्जया. L. 16. D, D P 2, and Edd. omit तल्प. —स्वं स्वं. D and D P 2. omit one स्वं Edd., स्व°. L. 17. गन्ध.° B, गन्धतैलावसेकसुरभिधूमोद्गारिणीभिः a somewhat better reading. L. 18. पर्यवारयन्. 'Stood round.' Com.=वृतिचक्रुः अन्धकारमिति शेषः एकीबभूवुरिति वा. L. 19. ज्वलितानि. B, ज्वलंति. L. 20. समुद्वहन्तीम्. B, समुद्वहंती नवनिरंतरकलिकाचिता चंपकलतेव निर्गंतुकामा कः प्रदेशोस्मिन्निति परिजनमपृच्छत् omitting the intervening words. See first note. L. 21. A omits ताम्. Com., तामिति शेषः.

P. 244, L. 3. धवल.° B, बहलसित.—उल्लासित. B, समुल्लसित. D P 1, उल्लसित. —द्वारप्रदेशसंपिण्डिताकृत्यः. B, द्वारदेशसंपिंडिताः. Edd., द्वारप्रदेशप्रवेशसंपिण्डिताकृत्यः. L. 4. कलहंसकलालापमधुररवैः. Text of A and B, कलहंसकलापमधुरालापैः रवैः stands in the Text of A for आलापैः, but is corrected in the margin. L. 5. नूपुरैः. Com., नूपुरैः चरणभूषणैः उपलक्षिताः ज्ञाताः उपलक्षणे तृतीया; and below, श्रवणैः कर्णैः उपलक्षिताः B reads नूपुरैः प्रहर्षमिव पूरयंत्यः and below, श्रवणैः पुरः संचरंत्यः. L. 8. वाह्यमानाः. 'Urged on by.' Com.=उत्पाद्यमानाः. L. 9. समधावन्. Text of A, समंतात्समधावन्, where the समंतात् is a gloss.—आज्ञाप्रतीक्षासु. B, आज्ञां प्रतीक्षमाणासु. Com., (आज्ञायाः निर्देशस्य प्रतिक्षणं प्रतीक्षा प्रति पालनं यावत् यासां तास्तथा तासु) seems to read आज्ञाप्रतिक्षणप्रतीक्षासु. L. 10. तासु. Text of A, च तासु. —Text of A writes स्निग्धम् for स्निग्धाम्. D, D P 2, Com. and Edd. omit स्निग्धामिन्दीवरस्रजमिव. L. 12. प्रियमिति. Com., त्वद्गमनं प्रियं इष्टं इति हेतोः अहं त्वां न ब्रवीमि L. 14. मद्गुः. Com.=हठः. B, गृहः. L. 16. प्रत्यग्रहं.° B, प्रत्यहं. L. 18. अनुरूपम्. D and D P 2, अननुरूपम्. L. 21. सातिविशेषम्. From D and D P 1. A and Edd., सनिर्विशेषम्. L. 23. सावधारणं च. B adds अपि.

P. 245, L. 2. आकर्णोत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य. B, आकर्ण्योत्प्रेक्ष्य. Edd., आकर्ण्याकर्ण्योत्प्रेक्ष्य.— B omits स्तिमितपक्ष्मतया. L. 3. अभवत्. Text of A, अभूत्. L. 4. कादम्बरीशरीर.° Com., कादम्बरीशरीरादिव आलापपदैः दुःखवचनपदैरेव सहागत्य एभिरेतैरित्यध्याहारः. L. 6. चक्षुषि बाष्पेण. Text of A and B, चक्षुषि च बाष्पेण च. L. 7.

अनेनेत्यादि. Construe अनेन.........मूढहृदयेन.............इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां माहयता..............हेतुतां नीतोस्मि. L. 9 स्वयंकृत° A, स्वयंकृतं a reading which the Com. attempts to justify, apparently taking it as the predicate to तत्तद् (l. 11.):—तत्तत् अनेन प्रत्यक्षेण मूढं अज्ञानावृतं यत् हृदयं चित्तं तेन स्वयंकृतं आत्मना विहितं न तु मयेत्यर्थः इतो मूढहृदयं विशेषयन्नाह, &c. L. 10. नृत्ताचार्येण. Edd., नृत्याचार्येण. L. 12. मनोरथस्याप्यात्मनः. A मनोरथानप्यात्मनः. L. 13. B omits च. L. 16. तेष्वपि स्फुटेषु. Edd तेष्वतिस्फुटेषु. L. 18. दुर्विभाववृत्तीनि. Text of A, दुर्भाववृत्तीनि. Com., दुर्विभावा दुर्ज्ञेया वृत्तिः. स्मितावलोकित.° Edd. have स्मितानि. before this word. L. 19. लज्जायितानि. Com. =त्रपया. वारितानि. L. 20. A omits अपि. L. 23. प्राणैरप्युपयुज्यमानः Ed. 2 mentions another reading वियुज्यमानः for उपयुज्यमानः.

P. 246, L. 2. अभावितेव. Com=अनिवेदिता एव. She came in unannounced, as she was entitled to do from her official position. Edd., भावितेव. L. 3. देवी विलासवती समादिशति. Edd., समादिशति देवी विलासवती. L. 4. पुनः परागतेति. B, पुन परागतेति. L. 6. तथापि कापि. Edd. कापि तथापि. L. 7. सहित. Edd. सह. L. 8. ते मुखकमलालोकनम्. So Com. and B. Text of A. तं (*sic.*) for ते. Edd. त्वन्मुखकमलालोकनम्. L. 12. आजन्मक्रमाहितः. B, जन्मक्रमाहितः. —आकुलं Edd., अनुकूलं. —अमोघं. Edd. add तावत्. L. 16. अनुरक्ताः प्रजाः. B, अनुरक्ता प्रजा. L. 17. जन्मभूमिः. A and B, जन्मभूमी. L. 18. मनः. Com. = तदीयमिति शेषः. L. 21. अचिन्तित. Edd., अचेतितम्.

P. 247, L. 1. कर्मोजितस्मरशरं. Edd., कर्मोजितस्मरशर°. Com., कर्मोजिता निशिता स्मरशराः कन्दर्पबाणा यैरिति क्रियाविशेषणं. L. 2. मन्दं मन्दं. The reading of B. A in Text and Edd., मन्दमन्दं Com. मन्दं. L. 4. हेमकूटागमनखेदात्. Com., हेमकूट इति हेमकूटात् आगमनं तस्मात् यः खेदः परिश्रमः तस्मात्.—विश्रान्तेन. This and the following instrumental go with मनसा. l. 12. L. 5. जङ्घानुरोधिरोहिणा. Com. जंघा नलकिनी तां अनुरुणद्धीत्येवंशीलो जंघानुरोधी जंघाः नलकीलः तं रोहतीत्येवंशीलं तत्तथा तेन. So also D and D P 1. B, जंघानुरोधरोधिना. Edd., जङ्घ्यानुसाराधिरोहणालग्नेनेव, Ed. 2 giving जंघानुरोध as a variant. L. 5. सुसंहतयोः. Com. of A. (संहतयोर्मिलितयोः) and B, संहतयोः. —लिखितेनेव. Com., उत्किलितेनेव चिपितेनेव. L. 8. मुक्तात्मना. Com.=संस्थापितजीवेन. L. 11. सर्वविस्मय°.

Edd., सर्वतो दिक्पथ°.—लावण्यपूरवे. Ed. लावण्यपयःपूरत्वे, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 13. उत्पन्नात्मीयबुद्धि. Com., कन्यया संजाता आत्मीया मदीयत्वलक्षणा बुद्धिर्यस्यां सा तथा (*sic*) Edd.; समुत्पन्नात्मीयबुद्धिः. L. 14. परिकरः. Com.=परिच्छद. For रक्षापरिकर see note at p. 68, l. 3. —यतो यतः......ततस्ततः 'Wherever.' Com. explains wrongly यतो हेतोर्यत एव यस्मादेव... ततो हेतोः तत एव तद्विषाद् एव. L. 16. °तनौ. B, °तनोः. L. 17. उपालभमानः. Text of A, उपालंभमानः. —दिवसं. Com., दिवसमित्युपलक्षणमहोरात्रस्य तेन अहोरात्रं. —अन्तर्बाष्पार्द्रया. Edd., स्रुतबाष्पार्द्रया. L. 19. लवान्. Edd., लवम्. L. 21. हृदयेन. Text of A and B, हृदये. Edd., हृदय°. L. 23. नास्य वृष्टिररमत. Edd.- नास्य वृष्टिर्नारमत.

P. 248. L. 4. भावावगमभीरुत्वा. Com., भावस्य चित्ताभिप्रायस्य अवगमो ज्ञानं तस्मात् भीतिर्भयं तया. L. 7. जललवमौक्तिकक्षोद. B omits जललव. Com., जललवाः अंभोबिंदवः त एव मौक्तिकक्षोदाः.—अजठर. Com., अजरठाणि कोमलानि. Edd., अजरठ, B, जरठ. L. 10. B omits संतत. L. 12. Edd. omit कर. L. 13. संपातम्. Com.=प्रतिबिम्बं. B and Edd., संतापम्. L. 15. अकृतनिर्वृति. 'Unceasingly.' This is the reading of one of D P's MSS. The other, as also B, and Com. of A, अकृतनिर्वृतिना, which may be the right reading. The one I have adopted seems to give the best meaning and to explain the different variants. Text of A, रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिरज्वलतापि [चाकृतनिर्वृतिराज्वलतापि] अदहनात्मकेन. Com., रात्रौ निशि अपरं दिवा दिवसे अकृता अविहिता निर्वृतिर्मनःस्वास्थ्यं येन स, किलक्षणेन मदनदहनेन आ समंतात् ज्वलता प्रज्वलता पुनः कीदृशेन अदहनात्मकेन अवह्निस्वरूपेणापि दहता भस्मीकुर्वता. B, रात्रौ दिवा च कृताभिर्वृतिरज्वलतापि दहनात्मकेन. Edd., रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिना ज्वलतापि अदहनात्मकेन L. 22. अन्वरुध्यत. Edd., अन्वरुध्यन्त.

P. 249. L. 1 आकृष्यमाणस्य. B, कृष्यमाणस्य. L. 2. गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव चन्द्रमसा सुदूरमुह्यास्यमानस्यापि मर्यादावष्टम्भात्मानं स्तम्भयतः. The sea is moved to its depths by the far distant moon, but does not transgress its appointed place, so Chandrâpîḍa, drawn as he was to Kâdambarî, was restrained by his sense of right. For the fine figure of the influence of the moon on the sea compare the passage at p. 148, l. 1. L. 5. अन्तरालब्ध. Edd., अन्तरालब्ध. Com. अंतर्मध्ये अलब्धं अप्राप्तं.

अवस्थानमवस्थितिर्येनैवंभूतः. L. 6. आसारमहन्ति. Text of A, आसारमहंति, corrected in margin to आसाराणि, which is B's reading. Com. mentions both readings. Ed. 2, आकारमहन्ति. —कलक्वणितकलहंस. Text of A, कलक्वणितकलक्वणितकलहंस. B, कलक्वणितकलंकलहंस. L. 7. The Com. omits the words अति-दूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम श्रान्तश्च, construing अनुसरन् with अद्राक्षीत्. (l. 13). L. 8. वनयावतनम्. Edd., सुतायतने, Ed. 2 mentioning a variant सुतायतनम्, which is B's reading. L. 9. Com. omits त्वरितखुरसंचारान्. L. 10. अवस्थानान्. Text of A, अवस्थितान्. L. 11. B omits first अपि. B and Edd. add च to second अपि. —अवसीदतोपि. B adds च. L. 12. दूरागमन. B, दूरगमन. Cf. of हेमकूटागमनखेदात् p. 247, l. 1.—अ-तित्वरया. Edd. add च. L. 14. करुकस्नेन पयसा. Com., करक परिमाणं यस्यैवंभूतेन पयसा जलेन. L. 17. निक्षिप्त. B, निःक्षिप्त. L. 18. स एषः. Edd. add पुरुषः. L. 21. आत्मावस्थानं. B, अव-स्थानं. L. 23. परिवर्तितं Com.=विनिमयीकृतं.

P. 250, L. 1. B and Edd. omit च. L. 2. अपृष्टाम्. B, अदृष्टम्.—कादम्ब-रीसमवस्थानमनक्षरमावेदयन्तं. Compare the passage at p.. 219, l. 6. L. 3. ससंभ्रमप्रणत. Edd., ससंभ्रमप्रणयप्रणत. L. 4. B omits सम्. L. 7. सपरिवारायाः. B and Edd. add कादम्बर्याः. L. 8. विश्रान्तः सुखितः. B, विश्रान्तसुखितः. l. 12. अन्वेषितमेव. Cf. the reading of Edd. at p. 246, l. 18. —निर्वर्तयामास निर्वर्त्य A and B, निवर्तयामास निवर्त्य. L. 16. सप्रश्रयम्. A writes सप्रस-यम्. Com=सविनयं. L. 19. B and Edd. omits आगतेन. Com. also does not recognise it. —प्रतिनिवृत्य. This is the reading of the Commentary (=परावृत्य). Text of A, B and Edd., प्रतिनिवर्त्य. L. 22. दुःखघनेन. Edd., अयोघनेन. —अशनिना. B and Edd., शुष्काशनिना. L. 23. मुषितेव. Com.=गृहीतसर्वस्वा इव.

P. 251, L. 1. उन्मुक्ता. B, उन्मत्ता. L. 2, लज्जितेव. Edd., लक्षितेव. L. 3. कथय. Com., कथय निवेदय चन्द्रापीडो गतः इति शेषः L. 7. परेद्युः. Ed. 1, अपरेद्युः. L. 8. दृढतरशरीरेषु. B, दृढशरीरेषु.—म्रियमाणेष्विव. So Text of A and B. D and Edd., भ्रियमाणेष्वेव. Com., भ्रि [म्रि] यमाणेष्विव मरणं प्राप्यमाणेष्विव. 'As if you too, in spite of your stronger frames (दृढतरशरीरेषु,) were on the point of death and unable to do anything to help me. L. 11. तथा दृढच दुःखितया. This is the reading of B. A has तथा दृढच तथा

दुःखितया. Com. does not repeat the first तथा. Edd., तथा दृष्टया तथा दुःखितया. L. 13. देवैकशरण°. Com., देव एव भवानेव एकः शरणं यस्यैवंविधो यो जनः कादंबरीलक्षणः. L. 14. केयूरकस्य. See note on p. 241, l. 1. L. 15. अर्हति देवः. देव श्रूयताम्. So D D P 2, and Edd. Text of A, अर्हसि देवः देव श्रूयतां. Com., प्रसादे कर्तुं त्वं देवः अर्हसि योग्यो भवसि हे देव श्रूयतां आकर्ण्यतां. B, अर्हसि देव श्रूयतां.—यदेवेत्यादि. From here, as has been already noted, B repeats the whole of the long passage down to our p. 256, l. 12, which it has already given in its Pûrvabhâga. The references to B's readings in the notes that follow are, unless otherwise notified, to its second version of the passage.

For its readings in its first version see the first note. L. 19. तस्या हि. Ed. 2, तथा हि. L. 20. अपवनेरितस्य. Com., न पवनेन वायुना ईरितः प्रेरितः. L. 22. निर्वृत्तिः. Com., निर्वृत्तिः. B, निर्वृतिः.

P. 252, L. 1. उन्मूलनेन. Edd., उन्मूननेन.—यन्त्र. D, D P 2, and Edd., दन्त. L. 5. कलाप. B, कलापि. L. 11. प्राणं B, प्राणां. L. 13. उपमीयते. So Text of A, B, and Edd. Com., कतमया कतरया वेदनया ज्ञानेन उपनीयते प्राप्यते निश्चयकोटिमिति शेषः यदा तु उपमीयते इति पाठस्तदा कतमया वेदनया पीडया उपमां प्राप्यत इत्यर्थः.—बलवती. From B's first version of the passage and Edd. B, in its second version, and A omit. L. 14. स्वप्नेषु विगलितवेदनाः स्फुटं प्राणिन इत्यादि. As this passage stands I understand it to mean 'It is clear that in dreams mortals (mortals seen in dreams) are unconscious of what is passing round them, since you, who are seen by her every night, do not see for yourself her in the state I find it impossible to describe.' The belief that an image seen in a dream has more than a subjective connection with the absent person whose image it is, is of course a very old and wide-spread one. But there is considerable confusion about the reading here. Our reading is that of A and B in its second version of the passage. The note in Com. is :—किं करोमीति प्रतिदिवसं (*sic.*) प्रतिवासरं दृश्यमानोपि साक्षात्क्रियमाणोपि तामीदृशीं पूर्वमयावर्णितां अवस्थां दशां यत्र पश्यसि यत्र जानासि तत्कथय ब्रूहि किं करोमि किं कुर्वे कथं कथ्यते............उपमां प्राप्यत इत्यर्थः दृश्यमानोपि न पश्यसीति तस्यै वैगुण्यं परिजिहीर्षुराह तदुत्कंठेति तत् उत्कंठालक्षणेषु स्वप्नेषु निद्रादृष्टान्तःकरणजन्येषु ज्ञानेषु विगलितवेदना विगतदुःखाः स्फुटं प्रकटं प्राणिनाऽप्रमेतः

स्युः तेन त्वमप्युत्कंठानिद्रां प्राप्तो विगतवेदनो जानन्नपि न जानासि. वेदना may mean 'sorrow,' rather than 'knowledge' here (compare its use in l. 10 and the double interpretation of the Com. there) in which case विगलितवेदनाः would refer to Kâdambarî, and the meaning of the whole passage be that as she saw Chandrâpîḍa nightly in visions (and therefore as was to be supposed he saw her), it must be assumed that all signs of sorrow left her in sleep since Chandrâpîḍa remained in ignorance of her real condition. Edd., विगलितचेतनाः for विगलितवेदनाः; and the confusion in our MSS. between the two letters is constant. Compare also the curious variant which B offers in its first version of the passage स्वप्नेषु विगतचेतनया तया स्फुटं प्रतिदिवसं दृश्यमानोपि यन्न पश्यसि तामीदृशीमवस्थां. L. 15. तामीदृशीमवस्थाम्. Edd., तादृशीमवस्थाम्.—किरण. Edd., दिनकरकिरण. L. 17. A omits कामेन, (Com., अर्थात् कामेन) and this may be right as the allusion in अकारणवामेन is specific enough. B has वामनेन for वामेन.—मथ्यमानाः. The reading of A. Com.=विलोड्यमानाः. B has कथ्यमानाः. D, D P 2, and Edd., मथ्यमाना. L. 18. B omits one ताः. —Construe सा with पात्येत. l. 20. Com., सा सोढा मदनस्य कंदर्पस्य वेदना पीडा यया तस्याः संबोधनं हे सा सोढमदनवेदने. L. 19. मनसि. Com., चन्द्रापीडस्येति शेषः. L. 21. उपजनयति. Edd. add सखीनाम्.

P. 253, L. 1. तृष्णया. Text of A तृषया. L. 2. दक्षिण.° Edd., दक्षिणं —अनुभावयति. Ed. 2 mentions a reading अनुभवति. L. 3. भरजजाङ्गुलिम्. Text of A अंगुलिकं for अंगुलिं. B, भरसबलाङ्गुलिं. L. 4. विधुनोति. A विधुनाति. L. 10. मध्यं. Edd., मध्यभागं. L. 11. बिसिनी. A and B write बिशिनी. L. 13. स्वादिहस्थेस्यादि. Com., विघटमानं भेदमापद्यमानमपि अभिवाञ्छति समीहते हृदयविघटनेन तदंतस्थायिनस्तव चक्षुषा दर्शनं स्यादिति भावः. L. 14. स्खलनेन. Edd., स्खलितेन. Com., गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं विपर्ययेण ग्रहणं. L. 15. मदनपरवशा. B and Edd. om. मदन. L. 17. उत्कण्ठा. Com., उत्कंठया उत्कलिकया व्यजनार्थं पल्लवभंगः किसलयध्वंसः तस्मात् यद्भयं तेन कंपितामिव धूतामिव. Text of A omits भय. L. 18. मुहुः. Com., मुहुर्वारं २. —सत्कोरा. Com., सत् शोभना के (sic.) शकालिकाबीजोत्पत्तिस्थलकोरको यस्मिन्. B and Ed. 1, सत्कोरा. Ed. 2, सत्कोरा. L. 20. निपतत्. The reading of B. A. in Text, निःपतत् in

Com., निपतत्, (*sic*) अंतःप्रविशत्. Edd., निष्पतत्. L. 22. शाखावलम्बोर्ध्वभुजलता. The reading of B. A in Text, शाखावलंबतोर्ध्वभुजलता. Com., तस्यामिति वीथ्यां शाखावलंबिनी या ऊर्ध्वभुजलता बाहुवल्ली तस्यां निहितं स्थापितं. Edd., शाखावलम्ब्यूर्ध्वभुजलता.

P. 254, L. 1. मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलया. Com. reads लव for लय. B, मधुरमुरजवलयललितलास्यलीलया. L. 2. मुक्तधारं. Text of A, मुक्ताधारं. Edd., मुक्तवारिधारं. L. 3. ततोपि घनजलधारा. B, ततो नवजलधरधाराः —कदम्ब. B, कादंब. L. 5. तत्कालावतारितनूपुरयुगला. B, °युगलं.—निपुणप्रेक्षामिव. Com. =विबुधबुद्धिमिव. B, निपुणा प्रेक्षामिव. L. 6. आम्लापित. A, D, and Edd., आम्लायित. L. 8. मधुकरैः. Edd., मधुकरकुलैः. —उत्कंठा. Edd., उत्कर्ष, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 9. मदनेत्यादि. Com., मदनेन कंदर्पेण पांडुः शुभ्रो यो गंडः कपोलान्तरप्रदेशः तेन परिभूता न्यक्कृता गर्भपत्रकांतिर्मध्यदलरुक् यैरेवंविधैः उद्यानस्य केतक्यः तासां सूचयः भिपत्रकरूपाः भिपत्रकः सूचिरभिधीयत इति वैजयंतीकारः अग्राणि वा विद्धेव भिन्नेव &c. L. 13. चन्द्रकान्त, Edd., चन्द्रकान्तमणि. L. 16. तुषारकिरणमण्डलस्य. Text of A, तुषारकिरणस्य मंडलस्य. L. 17. शशिसंतापम्. Edd., शशिनः संतापम्. Com. =चन्द्रसंतापं कथयति. करकंपनेनैव तन्निवेदनादिति भावः. L. 18. जर्जरित. Edd., निर्जित. L. 20. कण्ठ. Edd., कण्ठनाल. L. 21. निपतित. B, निःपतित. L.22. बाष्पमोक्षेषु. Com., बाष्पो नेत्रांबु तस्य मोक्षेषु मोचनेषु स्थूलानि यानि अश्रूणि तेषां संतानः परंपरा तस्य वेणिका प्रवाहः तां वहतीत्येवंशीला सती विलीयत इव द्रवीभवतीव.

P. 255, L. 1. Edd. om. अमल. L. 2. स्रस्तरेषु. B, प्रस्तरेषु, Ed. 2, संस्तरेषु, —पिञ्जरित. Edd., जर्ज.—ज्वलति. B, उज्ज्वलति. L. 3. धूली. Edd., धूलि. L. 7. संघट्टयति. A, संघटयति, B adds इति. L. 8. उत्कंठालेखेषु. Com., उत्कंठया उत्कलिकया ये लेखाः पत्राणि तेषु. L. 14. स्फटिक. Text of A, स्फाटिक, Com., स्फुटिक.—मणिदर्पणमणिकुट्टिमतलेषु. This is the reading of the Com. Text of A and B, मणिदर्पणतलकुट्टिमतलेषु. Edd., मणिदर्पणकुट्टिमतलेषु.

P. 256, L. 1. चन्दना. Edd., चन्दनशाखा.—विचिलशकुन्तकुल. A om. शकुन्त. B om. कुल. L. 4. जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव. B, अपि for second इव. Com. of A, जानकीति पीताश्च रक्ताश्च पीतरक्ताः तेभ्यः चंपकाशोकेभ्यः पीतं रक्तं रुधिरं यैः तेभ्यः रजनिचरेभ्य इव निशाचरेभ्य इव जानकीव बिभेति भयं प्राप्नोति. L. 5. ग्रीष्म. Edd., ग्रीष्मनिशा. L. 7. संधारण. B, साधारण. L. 10

सर्वसखीजनः. The reading apparently of the Com., (सर्वं सखीजनः वयस्याजनः). Text of A, सर्वः सखीजनः. B and Edd., सर्वतः सखीजनः. L. 11. सर्वसमवाया. Edd., सर्वे समवायाः—उपलंम्भन. Ed. 1, अपालम्भ, Ed. 2, उपलम्भ. L. 13. पुनरुक्ताः. 'Superfluous.' As she needs no dream to bring his image before her eyes. See note on p. 241, l. 19, Com.=पुनर्भाविताः. L. 14. प्रबोधः. Text of A writes प्रबोधः. Com., तेन गम्याः प्रबोधा बोधनानि येषां एवंभूताः &c. L. 16. भवतु. B, भवति. L. 17. आमीलनात्. Edd., आमीलन.° L. 18. आक्रामन्ती. A and Edd., आक्रमन्ती.—निवेदन. Com. of A, (निवेदनं तस्य वेदनायाः) निवेदनवेदना. B, वेदन. L. 20 अनुध्यायन्. Text of A आध्यायन्.—ससंभ्रमं.° Com., स [इ] संभ्रमेण त्वरया प्रतिपन्नं स्वीकृतं शरीरं यस्यैवंभूतेन. L. 21. संभावित. Com.=संगृहीत.—Omit च. with A and B.—अनुभाव्यार्थसज्जया. The reading of Edd. and of D. Text of A, अनुभाव्यार्थे सज्जया. Com., अनुभाव्यो योऽर्थः तत्र सज्जया समर्थया च. B, अनुभाव्यर्थसज्जया. L. 22. नियत्या. Com. नियत्या अदृष्टविशेषेण. Ed. 2, नित्यया.

P. 257, L. 1. कथमपि. Edd., किमपि, L. 2, अनुरागं. Com., (अनुत्पन्नरागं अजनितस्नेहं) रागं. L. 3. दूरीकृतपुनः. Edd., पुनर्दूरीकृत. L. 4. समुपहृत. Com.=दूरीकृत. Edd., समुपाहृत. —B omits मदलेखया वा. L. 5. तथा मयि. B, तथानया. Com. explains मयि as मद्विषयकं. L. 6. अभिजाततया. So B and Edd. A. अभिजाततया. . Com.=कुलीनतया.— समानशीलतया. Com., रूपानुगुणत्वेन समानं शीलं स्वभावो यस्याः तस्या भावस्तत्ता तया. L. 7. Text of A writes वा for च. Com. omits the word.—एकान्तपेशलतया. Com., एकांतेन निश्चयेन पेशलतया हृद्यतया.—आत्मानमात्मना न कलयति. B and Edd. add च after आत्मना. Com., अत्रात्मशब्दः स्वरूपवाची तेनत् [तेन] आत्मानं स्वरूपं देवी कादंबरी आत्मना स्वेनैव न कलयति न जानाति यादृशं भंग्या भणितं वैशया अवबुध्यते न तादृशं कुलस्त्रियेति भावः तदेव दर्शयन् पुनः प्रकारांतरेणात्मदोषं दूरीकुर्वन्नाह चंद्र इति &c. With आत्मानमात्मना न कलयति compare आत्मानमव्यापारयन्त्या below, l. 16. In what follows Chandrâpîḍa was the stone that can melt if the moon but look upon it, the bee that can gather honey if the flower will open, the lotus that can look up to the moon which alone can make it expand, the tree that for all its hidden sap cannot put forth

sprout if the genius of the spring withhold its blessing. He was a man, she half divine: it was for her to make the first advance: and if she were too bashful to do so, her companions should not have allowed her to "let concealment prey on the bud." L. 8. आलोकेन. Com. adds इव. Edd. add अपि.—तत्कराकर्षणं. Com. = तत्किरणाक्षेपः. L. 11. जृम्भा. Edd., जृम्भिका. L. 12. विकासयति. Edd., (विकासयति) add न. L. 15. बगा, *i. e.*, अज्ञया.—प्रतीक्षे. Text of A and Edd., प्रतीक्ष्ये. L. 16. अव्यापारयन्त्या. Com. =अनियोजयंत्या. —परिपन्थिनी. A and B. प्रतिपन्थिनी explained in Com. by वैरिणी. L. 18. अथवास्य परिजनस्यापि देव्या अपि. This is the reading of the Text of A with अथवास्य for अस्य वा Com., अथवेति प्रकारांतरे देव्याः कादंबर्याः अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोयम्, &c. B, अथवा जनस्य अस्योपरि देव्या अपि. Edd., अथवा देव्याः परिजनस्यापि. L. 19. अनिच्छन्त्यपि. B, अनिच्छन्त्यापि; and व्यापारितः for व्यापारिता. —न व्यापारिता. Com. —न प्रेरिता. L. 20. प्रतिबद्धस्य दासजनस्य. Text of A, प्रतिबद्धदासजनस्य. L. 21. अविम्बस्तचित्तता. Com. =अविश्रम्भमनस्कता. L. 22. न कृतार्थितः. Com.=न सफलीकृतः. L. 23. अपरित्यक्त. B, परित्यक्त (*i. e.*, without the *avagraha*, which both MSS. generally use: but अपरित्यक्त may be meant).

P. 258, L. 1. अनतिप्रबुद्ध. B, अनभिबुद्ध. Edd., अनतिप्रबुद्ध. Com., अनतीति न अतिप्रबुद्धं यत् मुग्धं मनः तस्मिन् शयानां स्थितानां, &c. L. 2. लज्जा न पारिता. B, लज्जां न पारितम्. The omission of any word signifying "if" or "granted that" is a characteristic imitation of Bâna's style. See note on p. 120, l. 8.—Edd. omit स्वयं. L. 3. Text of A omits तु. —सवेस्यापि. Construe तया किंमेवम् ·········कामेन (p. 258, l. 8). आयास्यमानदेवीशरीरमुपेक्षितम्. —अरक्षित. Edd., असंरक्षित. L. 4. Text of A inserts प्राण before हृदय. Com., हृदयापहारो प्राणापहरणं. —अनिग्राह्य. Com., न ग्रहीतुं योग्यः अनिर्ग्राह्यः (*sic*). —°स्पर्शेनाबाह्यकार्यचण्डालेन Edd. °स्पर्शनचाण्डालेन, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 6. अकाण्डव्यापेन. A, काण्डव्यापेन. Com., कांडेन बाणेन व्यथतीति कांडव्याधः. L. 8. कृतार्थेन. Text of A and B, कृतांतेन. L. 11. वज्रसारकठिनहृदयैरपि. Edd. add अस्मद्विधैः. Com., वज्रं हीरकः तस्य सारो मध्यं तद्वत् कठिनं हृदयं चेतो येषां. L. 12. निर्मेघेयेव.

'At any moment.' Text of A, निमिषेणैव. B inserts वा before, and Edd. after. किं. L. 13. प्रायेण. See note on p. 207, l. 6. Chandrâpîda takes refuge in the belief that Kâdambarî's destiny (cf. ll. 16-24) and not he is to blame for the distress which has overtaken her. —अवमर्दः. Com., अयं अर्थः दुःखलक्षणः. L. 15. विसंष्ठुलं. A and B spell विसंस्थुलं. —नैवायमेतावता स्यास्यतीति. B and Edd. omit एवायम्. So also Com. of A:—इतीति किं नेति एतावता एतावत्कालं न स्थास्यति नावस्थानं करिष्यति. The explanation of एतावता is wrong. When fate has begun so perversely it may be trusted not to stop at the point of evil fortune it has reached. 'It will not stop at this.' L. 22. Text of A writes मनोरथ (*sic.*) for मनोरथस्य.

P. 259, L. 2. अपर. Edd., पर. L. 4. उत्तप्तकनकद्रवस्फुलिङ्गपिङ्गलद्युति. So Com. of A, (उत्तप्त इति उत्तप्तं उष्णीकृतं यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवो रसः तस्य स्फुलिंगः कणः तद्वत् पिंगला कपिला द्युतिः कांतिर्यस्मिन् तत्तथा) and Edd. Text of A, उत्तप्तकनकद्रवस्फुलिंगपिंगलगलद्द्युति. B, °पिंगलं गलद्द्युति. L. 5. मण्डलानुकारि. B, मंडलाकारि. L. 6. यथोच्छ्रितं. A in Text, यथोत्स्थितः in Com., यथोच्छ्रितं, (यथोर्ध्वं यथा स्यात्तथा). L.7. क्रमेणैव. Text of A, क्रमेण च. Com., क्रमेणेवेति क्रमेण च परिपाट्या च. L. 14. Text of A and Edd. omit one मुहुः.—समस्त. So B and Edd. A, सकल. L. 17. ज्योत्स्नाजलेन च. B, ज्योत्स्नाजलेनेव. L. 20. किमाकलयसि. B, किमालपसि. Edd., किं मां कलयसि. L. 22. आगमिष्यति. Com.= यास्यति. Edd. and, apparently, B, (मदलेखा गमिष्यति), गमिष्यति. —Ed. 1 omits पुनर्. Com. of A, पुनर्द्वितीयवारं. L. 23. प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरभ्यर्थनाम्. 'Will she listen to their prayer, and be careful of herself.' तयोः refers to Madalekhâ and Mahâśvetâ. A reads in Text and Com., अभ्यर्थना for अभ्यर्थनाम् but Com. explains प्रतिपत्स्यते rightly by अंगीकरिष्यति. B, अभ्यर्थनात् for अभ्यर्थनाम्. अभ्यर्थनाम् is the reading of Edd.

P. 260, L. 2. आयतासनं. Edd., आयतेक्षणं. L. 4. तिष्ठतु तावत्. Com.= अत्र अवस्थानं करोतु. Rather 'Never mind; do not wait for.' —आसन्नवर्ती सखीजनः. B, आसन्नसखीजनः. L. 7. वलितम्. So A in Text, B and D. Com. of A, विहितं (*sic.*) explained by प्रवाहरूपतया चलितं. Edd., अवहितं L. 10. एवं. B adds च.

—सम्. B and Edd., एनम्. L. 11. अनिपत्य. A, अनभिपत्य. L. 12. अनुत्संकलित एव तातेनाम्बया वापक्रम्य गच्छामि. 'If I should depart and go, being set free to go neither by father nor by mother.' This is the reading of B. A in Text, अनुत्संकलित एव तातेनांबया वा उत्क्रमपक्रम्य गच्छामि. Com., अनुत्संकलित इव स्वेच्छाप्रवृत्तपुरुष इव तातेन पित्रा अंबया जनन्या उक्तं प्रतिपादितं अपक्रम्य उल्लंघ्य गच्छामि व्रजामि. D अनुच्छृंखलित, &c. Edd., उच्छृंखलित एव. तातेनाम्बया वक्तव्यमप्यपक्रम्य गच्छामि.Compare p. 275, l. 9. L. 14. उत्तरकालागामिनी चिन्ता. Text of A उत्तरकालागामिचिंता. L. 15. अपक्रम्य गत एव कथमहं तातेन. 'Suppose a start made, how can I hope to get away unobserved.' This is the reading of the Com. of A, (अपक्रम्य व्यावृत्त [त्य] गत एव कथमहम्) and of Edd., except that they have यत्तातेन for तातेन. Text of A, अपक्रम्य गत एव कथं महतातेन, [कथमहं तातेन]. B, अपक्रम्य गम्यत एव कथमयं तातेन. —दुस्तराहंवार्णव. Edd., दुस्तरदुःखार्णव. L. 16. अवन्ध्य. Text of A, अवध्य. Com., अवध्यं योग्यं यत् वांछितफलं. B. अवंध्य.—अहित. Text of A, अहितजन. L. 17. निष्कान्ति. Text of A, निक्रांति. Com., निःक्रांतिद्वारं (*sic.*) निर्गमप्रतोली. —अर्गलदण्डात्. Com., अर्गलादंडः (*sic.*) प्रतिषेधककाष्ठं.—अशेषभुवनभवनोत्तम्भनस्तम्भात्. Com., अशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तान्येव भवनं गृहं तस्य उत्तंभनं धारणं तत्र स्तंभः स्थूणा. Edd. and Text of A omit भवन B has. उत्तंभवनस्तंभात् for उत्तम्भनस्तम्भात्. L. 19. करि. Edd., गज. L. 22. अनुसंतानलग्नवेतण्डमायसाधनैः. Com., अनुसंतानं अनुसैन्यसमूहं लग्नाः संबद्धा ये वेतंडाः गजाः तेषां प्रायो बाहुल्येन साधनं सैन्यं येषां तैः. B, अनुसंतानलग्नवेगदंडमायसाधनैः. L. 23. राजभिः. Edd. add अवश्यं repeated by mistake from l. 19.

P. 261, L. 1. सुखपरिभुक्ताः. Com., सुखेन प्रतिबंधकाभावेन परिभुक्तं उपभोगादिकं यासां ताः. L. 2. लगन्ति. Edd., लगिष्यन्ति. L. 3. मदीयं स्नेहं. 'The love he feels for me.' L. 4. किमनेन गतेनागतेन वा. Edd., किमनेन गतेन वा. Com. of A, अनेन गतेन आगतेन वा 'What matters it whether he be gone or come.' गतागतेन may, however, be गतै अगतेन ' What matters it whether he be gone or not. L. 5. कस्य चापरस्य A, कस्य चापरस्य. (Com., च पुनरर्थे.) L. 7. मेदिन्येव. B, मेदिनीव.— भवतीति. Edd., भवति. क स्थितम्. L. 8. Edd., क प्रस्थितम्.—क्व वासम् क भुक्तम् कापसृतं कान्त्या. B, क वा आदितं क पीतं क मुतं क्वः पसृतं (*sic.*) इत्यनुयुंजानेभ्यः कथं कात्मा.

L. 9. गोपायितव्य: Edd., गोपयितव्य. L. 12. पातयामि. Edd., पातयसि. L. 13. स बहु° The reading of B and Edd. A, सुबहु°. L. 16. सविधानेन. Com.=उत्तमप्रकारेण.—स्नेहेन दुःखिता. B and Edd., स्नेहदुःखिता. L. 18. अनया. B and Edd., तया. L. 19. किं. B, किं च. —निबन्धन. B, निबंध.

P. 262, L. 1. कथं वा मुञ्चतु Edd. कथं मां मुंचतु. Com. of A मामिति शेषः. L. 2. अनर्थपतितः. Com=कष्टगतः, Edd. अनर्थः पतितः. L. 3. कं पृच्छामि. Edd., किं करोमि कं पृच्छामि. L. 4. B puts the मे after करोतु.—निश्चयाधानं. Com= निर्णयोत्पत्तिं. L. 5. श्रोतव्यम्. B omits. Edd add वा. L. 6. वेत्ति. Edd वेत्ता. L. 8. सुखी B and Edd add वा. L. 9. निर्वृतात्मा. So Edd and Com, of A. Text of A and B निवृतात्मा. L 10. अनुकोपितम्. Edd., कोपितम्. —परिबोध्य. Com. of A परिबोध्य प्रतिबोधनं कृत्वा. L. 12. क्षपा. B, क्षिपा. Edd. निशा. L. 13. किंवदन्तीं शुश्राव. Text of A किंवदती शुश्राव. Com. किंवदंतीं जनश्रुतिं शुश्राव श्रुतवान्. The St. Petersburg Dictionary knows only the form किंवदन्ती.—दशपुरं B and Edd., दशपुरीं.— यावत् is a preposition governing the accusative here. L. 18. करतलवर्तिनीं सिद्धिम्. Compare our phrase, ' He has it in his own hands.'–प्राप्तः. Edd. and हि. Com. of A has यतः which may refer to a हि which has fallen out of its text. L 19. गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तः शून्य एव. Cf. Keyûraka's तिष्ठतु तावदासन्नवर्ती सखीजनः परिजनो वा p. 260, l. 4 Edd. read गगन for गमन. For meaning of शून्य see note at p. 151, l. 9. L. 20. हृदयनिर्वृतिः. Text of A हृदयनिवृत्तिः. Com., हृदयनिर्वृत्तिः चित्तसंतुष्टिर्जाता. L. 23. बलाहकोन्नाहम्. Com., बलाहकस्य मेघस्य उन्नाहं आगमनम्. So also B. Edd., उन्नादं for उन्नाहं The meaning assigned to उन्नाह in the St. Petersburg Dictionary 'swollen condition, fulness' suits the context here better. So Kâlidâsa uses संनद्ध of a cloud that is big with water (Vikramorvasî p. 107 Mr. Sh. Pandit's Ed.) and of a lotus bud on the point of opening, Śâk. 181.

P. 263, L. 2. अभ्युच्छ्रित. Com. of A reads समुच्छ्वसित explained by वृद्धिं प्राप्त. L. 3. उच्छ्वसितरागपक्ष्मपोतर्षितः. So Text of A and B. Com. of A (उच्छ्वसित उच्छ्वासं प्राप्तो रागो रक्तता यस्यामेवाद्दशी पक्ष्मपोतनिर्मित किंशलयांकेट इव) Edd., उच्छ्वसितराग पक्ष्मोद्धतिः. L. 10.

गमनसंविधानं. Text of A, गमनविधानं. Cf. संविधानेन p. 261, l, 16 and the note there. L. 11. **चाकालक्षमा**. B and Edd., वाक्कालक्षमा. L. 12. **सर्वोपि प्रत्याशया धार्यते**. 'All (however wretched) find support in hope.' Com., सर्व इति सर्वोपि पदार्थः L. 16. **आश्वासनेन**. So Text of A and B. Edd., आश्वसनेन. Com., आस्वसनेन आश्वासनेन (*sic*). L. 14. **महार्तोपलम्भात्** So Text of A and B. Edd., महार्त्तोपालम्भात्. Com., महार्ताया महत्या आर्तेः उपालंभात् प्राप्तेः. L. 17. Edd. omit **अपि**. L. 20. **प्रसाद**. B and Edd., चन्द्रप्रसाद. L. 21. **किमुच्यते ....तत्साधु चिन्तितम्**. The reading in the text is that of A and B, except that the latter omits वा (l. 22.) Edd. have the clauses, with certain variations, in a different order, as follows: किमुच्यते कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता को वापरोऽस्मादृश्यैव निर्व्याजभक्तिः कस्यापरस्येदृशी अस्माद्दुःखासहिष्णुता अनपेक्षितस्वशरीरशक्तिस्तस्माद्भद्र तत्साधु चिन्तितं. Ed. 2 mentions a reading अस्मद्दुःखासहिष्णो..

P. 264, L. 1. **यातु**. Edd., प्रयातु. L. 4. **उत्पद्यते**. Edd., उत्पत्स्यते. **पृष्ठतः समुपविष्टामेवं नेति पत्रलेखामप्राक्षीत्**. The reading of B. A, पृष्ठतः समुपविष्टामेव पत्रलेखामप्राक्षीत्. Edd., पृष्ठतः समुपविष्टामेव ना पत्रलेखामद्राक्षीत्. L. 7. **आगतं च**. Edd., चागतं. L. 9. B. and Edd. omit **पूर्व**.—**स्थापितः**. Edd., पर्यस्थापितः. **तां भूमिं यावत्**. Cf. दशपुरं यावत्पारागतः p. 262, l. 13. Edd., तां भूमिमेव. L. 11. **यथाज्ञापयति**. Edd., यथाज्ञापयति. L. 15. There is a pun in **अनेकवर्णरुचिरम्**. Cf. p. 293, l. 13. L. 16. **कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमवादीत्**. For the construction compare अनक्षरं पप्रच्छ p. 219, l. 6. Com. of A, कंठागतो यो बाष्पो रोदनं तस्मात् या गद्गदिका गद्गद इति अव्यक्तध्वनिः तया गृह्यमाणानि उच्चार्यमाणानि अक्षराणि यथा स्यात्तथा. L. 18. **तथापि**. Com. = अपूर्वविज्ञापने. See note on p. 280, l. 11. L. 22. **उत्सृत**. B and Edd., उत्फुल्ल. —**अबद्धलक्ष** (A, °लक्ष्य). Com. = अविषयीकृतविषय. —**संचारणां**. Text of A, संचारां.

P. 265, L. 2. **सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन**. So Text of A, in which the phrase, with लेखितेन for लेखनीयेन, also stands after गच्छता (l. 4). Com., येनेति स्वभावस्य प्रकृतेः वत्सलत्वात् हितकारित्वात् प्रथमदर्शनेपि आयावलोकनेपि तथा प्रकारेण दर्शितः प्रकाशितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं यथा एवंविधां देवीं कादंबरीं प्रणामनादि नमस्कृत्यापि असंभाव्य असंभावनाविषयीकृत्य गच्छता गमता येन सर्वखलानां समग्रदुर्जनाना

धुरि आदौ लेखनीयेन गणनीयेन मया, &c., B and Edd., सर्वाभिलषणीयैः here, and सर्वखलानां धुरि लेखितेन (Edd., लिखितेन) after गच्छता The तथा goes rather with गच्छता. Cf. एवं गच्छता, &c p. 222, l. 9. and तथापि गत्वा p. 265, l. 21. With सर्वखलानां धुरि cf. निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता p. 169, l. 12. —प्रथमदर्शने. B and Edd., प्रथमदर्शनेन. L. 4. असंभाव्य गच्छता. Edd., असंभाव्यागच्छतां followed (see note above) by सर्वखलानां. L. 6. स्थैर्ये चञ्चलतया. Edd. add. धैर्ये भीरुतया. —मायाजालेन. Text of A मयायन्त्रेण [*sic*. मायायंत्रेण.] Com., मायाजालेन निकृतेजालतया. L. 10. एव. Edd., एवं.—परिवर्तिताः. 'Perverted.' Com. of A in one place परिवृत्ताः स्वस्वरूपमापादिताः, in another परावृत्ताः standing alone. Cf the use of परिवर्तयद्भिः p. 269, l. 10. L. 11. केन चाङ्गीकरोतु देवी. Com., मामिति शेषः. Text of A and Edd., वा for च. L. 14. किमहमस्याः न कारणमिति. Com., अस्याः अवस्थायाः. Edd., किमहमस्याः संदिशामि न कारणमिति. L. 15. एतत् B, अंतर.—सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या. Com., सर्वदोषाश्रयेणापि सर्वेगुण [ण्य]ा धारभूतेन अनुवृत्त्या आनुकूल्येन. —सर्वेवमात्मना. Edd., एव for एवं. Com. explains आत्मना by सर्वप्रकारेण. See note on p. 139, l. 19. Perhaps 'just as I am' is the meaning here. Cf. p. 278, l. 15. L. 16. हीन. B and Edd., विहीन. L. 17. दूरस्थमपि. Edd. add माम्. L. 18. स्थिरप्रतिज्ञता. Text of A स्थितप्रतिज्ञना (*sic*.). Com., स्थिरप्रतिज्ञता दृढसंगरता. B, स्थिरप्रकृतिता Edd., स्थिरप्रज्ञता. L. 19. अभिपद्यते. (Com.=अंगीकरोति) Edd., अभ्युपपद्यते. L. 21. प्रियवादिता. B, प्रियंवादिता. Ed. 2 mentions a reading प्रियवेदिता.—हृदयस्येव हृदयेवकाशमरदुदारता. Cf. देहि हृदयेवकाशम्. p. 141, l. 1. L. 23. संगतत्वात्. Com.= मिलितत्वात्.

P. 266, L. 2. स्मारयन्ति. Text of A, स्मरयति. B, स्मरयंति. L. 4. चाटुकारा भव. So Com. of A, D, D P 2. Text of A, चाटु भव. B, चाटुकारा भवंतु. L. 5. मुखावलोकिनाम् Edd., मुखावलोकितम्. Ed. 2 gives our reading as a variant.—अकालोपसर्पणकोपेनुनयन्ति. So Com. of A, (अकाले अप्रस्तावे अप [उप] सर्पणं आगमनं तज्जनितो यः कोपः तस्मिन् अनुनयंति प्रसादयंति). Text of A and Edd., अकालोपसर्पणकोपमनुनयंति. Ed. 2 gives a variant अनुतपन्ति. L. 10. यथा वा. Edd, यथा च. --Separate अनपेक्षितगमनाज्ञया नियन्त्रणत्वात्. L. 11. विज्ञप्तम्. So B and

Com. of A, (विज्ञतं कथितं). Text of A and Edd., विज्ञप्तः. L. 12. मे न. Text of A, न मे. L. 18. अन्तरम्. Com. = अवकाशो हार्दं वा. L. 20. विसर्जिता. B, विसर्जितया. L. 21. B and Edd. omit नियतं त्वया. L. 23. त्वयैव सहानया. Edd., त्वयानयैव सह.

P. 267, L. 2. परिलम्बः. Edd., विलम्बः. L. 3. अनयेव चिन्तया शून्यहृदयः. Compare गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्यः p. 262, l. 19. L. 6. तत्र च. So B and Edd. Text of A, तत्रैव. Com., तत्रेति. L. 10. सलिलभरमन्थरेणेव जलधरध्वनिना. From B, except that B has मधुरेण for मन्थरेण. A, सलिलभरमंथरेणेवं (*sic.*) जलधरध्वानिभेन. Com. of A, सलिलभरः पानीयभरः तेन मंथरेणेव स्निग्धेनेव जलधरस्य मेघस्य ध्वानो ध्वनिः तस्य निभेन सदृशेन. Edd., सलिलभरमन्थरेण नवजलधरध्वनिगम्भीरेण. – सधीरम्. Edd., धीरम्. L. 11. उपसृत्य. Ed. 2, उपसृज्य. L. 14. अङ्गप्रत्यङ्गानि. Text of A, अंगोपांगानि. L. 15 इयम्. Sc. रमथुराजिलेखा. l. 21. L. 16. उपहितकान्तिपतिपरभागा. Com., उपहितः आच्छादितः कांतिपतिना सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्याः सैवंविधा, चन्द्रमसः कुमुदबांधवस्य (लक्ष्म) छायेव कलंकप्रभेव, परभागो गुणोत्कर्ष इत्यमरः. But omit पति with B, D, D P 2 and Edd. L. 19. उत्तान. Com. = अतिशायिनी. B, उत्ताम. Edd., वराम. L. 23. संमन्त्र्य. A, समेत्य. Com. = मिलित्वा. जगति राजकन्यका. Com., जगति पृथिव्यां राजकन्यका राजकुमारिका. B, जगतीराजकन्यका. Edd., जगतीपतिकन्यका.

P. 268, L. 1. आनन्दयामः आत्मानम्. Edd., आनन्दय मे आत्मानम्. L. 5. सर्वोरिग्बधूनाम्. Text of A omits सर्व. L. 7. येन. Edd., यदनेन. Com., येन अनेन न परिणीयते न पाणिग्रहणं क्रियते. L. 10. तद्यदुच्यते. So B and Edd. Text of A omits यत्. Com., तत् यत् उच्यते प्रतिपाद्यते जनैस्तदेतत् मयि आपतितं. The phrase corresponds exactly to the 'this is that which was spoken by,' &c., used in the New Testament to introduce a special application, by way of example, of a saying of old time. It need not be taken, as Com. suggests, in the same construction with तदेतदापतितं मयि. L. 10. अन्धकारे प्रविष्टस्य. Text of A, अंधकारप्रविष्टस्य. L. 11. म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिः. B, म्रियमाणस्यैवानने चोपर्यमृतवृष्टिः. L. 12. एतत्. Edd., एव. L. 17. इन्दुदयावलोकनविलोलाम. B, इंदूदयावलोकन followed by मुखस्य कृते (l. 19) the intervening words having fallen out. L. 18. अवादीत् देवि. A, अवादीत्

देव. Com., शुकनासः अवादीत् अब्रवीत् किमवादीत् इत्याह देव इति स्वामिनि (*sic.*) L. 19. **उपालभमानेव.** Text of A, उपालभमानैव —**यौवनभरारम्भसूत्रपातरेखा.** Com., यौवनारंभस्य सूत्रपातरेखेव रेख नवीनप्रारंभे शिल्पिभिः सूत्रपातरेखा क्रियत इति सर्वसंमतं. L. 20. **आ वर्याः**, Com. = शुकनासराज्ञोः Cf. its note on l. 18.

P. 269, L. 5. **निर्वर्तित.** Text of A, निर्वर्तित. L. 8. **परिवर्तयद्भिरिव.** Com. चंद्रपादान् (p. 270, l. 3.) विशेषयन्नाह परिवर्त्तयद्भिरित्यादि स्वकांत्य स्वकीयदीधित्या अंबरतलस्य आकाल(श) तलस्य नीलिमानं नीलतां परि वर्त्तयद्भिरिव परावर्तं कुर्वद्भिरिव नीलिमानं गृहीत्वा श्वेतिमानं ददद्भिरिव L. 10. **दरीकुहर.** Edd., दरीगहन. L. 16. **उत्पीड्येव धारयद्भिः** Edd., उत्पीडयैव धारयद्भिरिव. Com. of A, उत्पीड्य संमर्द्य धारयद्भिरिव —**एकीकुर्वद्भिः** is the converse of पृथक्पृथक् उत्पीड्य. L. 17 **शिखरिशिखरेषु.** Edd., शिखरिशेखरेषु. —**आवर्जितैः**. = Com., वि रतारितैः. L. 18. **रथ्यामुखेषु तरङ्गिरिव.** Text of A omits. Com. जलतरंगेषु अंभःकल्लोलेषु तरङ्गिरिव पिंडीभूय पिंडतां प्राप्य वहद्भिरिव प्रवहद्भिरि रथ्यामुखेषु सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु, &c. With पिण्डीभूय वहद्भिः cf the passage at p. 128, l. 15. L. 19. **संविभक्तैरिव चन्द्राश्रय प्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन.** See note at p 42, L. 23.

P. 270, L. 3. **द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहः**. B and Edd., गमन for मन्मथ Cf. द्विगुणीकृतगमनोत्साहः, p. 98, l. 10. L. 6. **मण्डलाभ्यन्तरे** Edd., मण्डलाभ्यन्तरेषु. —**गोपुराट्टालक.** Com., गोपुराणां प्रतोलीन अट्टालकानि तदुपरिवर्तिसदनानि. The two words occur togethe in Mahâbh. (पुरम्) गोपुराट्टालकोपेतम् as quoted in the St Petersburg Dictionary *sub voce.* L. 7. **चलन्.** B, वलयन् Edd., वलन्. L. 11. **निर्धार्यमाण इव.** B and Edd. add च. L. 13 **चलवलयनूपुररसनाकलकलेन.** B inserts क्वणत् before कलकलेन Edd., चलचपलनूपुररसनागुणकलकलेन. L. 15. **विलम्भ्यमानैश्चाच्छि द्यमानैश्च.** Text of A omits. Com., विलम्भ्यमानैर्विलंभनं क्रियमाणै आच्छिद्यमानैश्च आगच्छद्भिः आगमनं कुर्वद्भिः, *&c.* B, विलस्यमानैः fo विलम्भ्यमानैः. L. 16. **पूजितैश्च पाङ्क्तिस्थितैश्च.** Text of A omit पूजितैश्च. Com., पूजितैरर्चितैश्च. B, पूजितैश्चापांक्तिस्थितैश्च. —**वाह्य मानैः**. Com. = भरोद्वहनं कार्यमाणैः. —**अपर्याप्त.** So Text of A D, D P 2 and Edd. Com. of A, पर्याप्त (=परिपूर्ण). L. 17 **निस्तुषित.** A, निस्तुषित. Com., निस्तुषितानि निश्शेषं भूतानि L. 19. **अन्तरीक्षम्.** Write अन्तरिक्षम्. with A and B. Compar with this description that at p. 116, l. 20-23. L. 22. गृही

तसमायोगोङ्गणगतम्. The reading of B and Edd. (Edd. °ङ्गनगतम्.) A, गृहीतसमायांगांगणात् तम्. Com., (गृहीता आत्तः समायोगो संबंधो येन एतादृशं यदंगणं अजिर तस्मात् तं) गृहीतसमायांगांगणात् तम्. L. 23. Text of A omits हंसधाम्. Com., हंसवत् धाम कांतिर्यस्यैवंभूतेन.

P. 27, L. 1. तुरंगगतैः. Edd., समागतैः.—°पानीयाम्. Edd. add अपि. L. 5. °व्यतिकरां पुलिनायमानामिव So D, D P 2. B also reads व्यतिकरपुलिनायमानामिव. A, व्यतिकरांगुलिना नीयमानामिव, which is thus explained in Com., तस्य (i.e., सार्थस्य) उत्पतनं उड्डयनं तस्य व्यतां (व्यतिकरो) वृत्तांतस्तेन पंक्तिसाम्यादुत्प्रेक्षते अंगुलिना करशाखया ना(नी)यमानामिव प्राप्यमाणामिव. Edd., °उत्पतनव्यतिकरां पुलिनायमानमिव. L. 6. जडतर. B, जल. L. 7. सिप्राम्. A and Edd. spell शिप्राम्. Cf. p. 51, l. 4.—अतिप्रहतत्वात्. Com. = अतिक्षुण्णत्वात्. Edd., अतिप्रभूतत्वात्. Cf. अप्रभूतमत्वरैः p. 270, l. 17. L. 8. पुनर्. A, पुरः. L. 11. मानसस्य. A in Text, मनसोऽस्य, in Com., मनसः. L. 12. जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभिः. For जङ्घानिलेन compare Mr. Sh. Pandit's explanation of वेगानिल in Vikramorvaśi, Bomb. Ed., p. 5. The phenomenon of the dust flying before the wheels of a chariot or, as here, the feet of a horse, gives rise to the belief, that a wind going in the same direction is produced. The other horses behind are as it were being dragged on by this wind. तावत्स्यैव. Text of A and Edd., तावत्यैव.—अपरराबवेलया Com, अपररात्र उत्तंद्रः तस्या वेला अवसरः तया. L. 15. रजोलुलित. Com., रजोलुलिताः धूलीमिश्रिताः. B and Edd., रयलुलिताः. L. 16. परिमलन. Com. = विमर्दनं. Edd., परिमिलन. --परिमल परिमलाहित. The repetition is characteristic of Bāṇa's style. See note at p. 218, l. 7. Edd., °परिमलाहित. L. 16. रजनि. B and Edd., रजनीं. L. 17. तदाकल्पकाले च. Com., तदा तस्मिन कल्पकाले प्रभाते सति. B. and Edd., तदाकल्पकेनैव. L. 20. संधानोपधानेन. B and Edd., संधानेन. L. 23. नश्यन्तीषु. Edd., न स्पृशन्तीषु.

P. 272, L. 1. दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावम्. Com., दलितमुक्तावत् गौरा या ज्योत्स्ना चंद्रगोलिका तस्याः अनुभावो माहात्म्यं उत्सर्पंतीषु न्यसंतीषु आशासु दिक्षु ज्योत्स्नावितानमिति पाठो दृश्यते तत्र ज्योत्स्नालक्षणं वितानं उल्लोच इत्यर्थो ज्ञेयः. B, गलित. for दलित. Edd., गलितमुक्तागौरं ज्योत्स्नानुभवम्. L. 2. विभाव्यमान. A in Text, विभावमान. L. 5. चरितान्तेषु.

Com., चरिता व्याप्ता अंता येषां तेषु. For this use of चरित compare the common चरितार्थ, and चरित p. 274, l. 14. B and Edd., परिगतेषु. L. 6. बलसंघातैः. Com. = प्रक्षिप्तसमूहैः. —अनितारावम्. From B and Edd. A, अनिताशिवम्. Com., अनिताशिवं उत्पन्नाशुभं यथा स्यात्तथा. L. 7. अङ्घ्राङ्घ्रिभिः. A writes अंघाङ्घ्रिभिः. (*sic.*) B, अंघांङ्घ्रिभिः. —हठाद्याकृष्ट. From Edd. Text of A, हठात् कृष्ट. Com., हठेन आकृष्टः standing alone. B, दूराकृष्ट. L. 13. अपसर्पत्सु. B, चावसर्पत्सु. Edd., अपसार्यमाणेषु. L. 21. विक्षिप्यमाणम्. Com. = इतस्ततः क्रियमाणम्. Com. mentions a reading संक्षिप्यमाणम्. —अपर्याप्तप्रमाणाभिः. Com. = अप्रामेयत्वाभिः. B omits the word. Edd., पर्याप्तप्रमाणाभिः. There is a similar confusion between पर्याप्त and अपर्याप्त at p. 270, l. 17. L. 22. संह्रियमाणम् Com. = संगृह्यमाणम्. Edd., संभ्रियमाणम्. The army so fills space, that it is as if the boundaries of space were contracting upon it. L. 23. अवकीर्यमाणम्. Com. = विक्षिप्यमाणम्. Cf. l. 21.—अर्कावलोकेन. B, अर्ककिरणालोकेन. Edd., अर्ककिरणालोकेन.—विस्तीर्यमाणम्. Edd., विस्तीर्णम्.

P. 273, L. 1. अनुजीवि. Com., अनुजीविनां सपर्य्याकारिणां, &c. B, अतिजीव. Edd. with A, but Ed. 2 mentions a reading अनिर्जित. —कल्पित. Edd., कलित. L. 2. संनिवेशम् Com. = रचनाविशेषम्.—अजल. Com., न विद्यते जलं यस्यामेवंविधा वाहिनी सेना. जलवाहिनी means 'river.' This was a sea that did not depend on tributary streams for its substance. Edd., जल. L. 3. अपरपारम्. Edd., अपरमपारम्.— उद्रिक्तरजःसंततेः पूरतया च. So B. A, उद्रेद्रेकाद्रजःसंततेर्दूरतया च (*sic*) Com., उद्रेकाद्रजःसंततेः. दूरस्य भावो दूरता तया च. Edd., उद्रिक्तरजःसंततिपूरतया च. L. 5. अविरलबलाक. Edd., अविरलबलबलाक. L. 7. अमन्द. A, मंद. (Com., मंदं शनैर्मंदरस्य, &c.) B may be either. L. 8. निर्विशमानम्. Com. = स्थाप्यमानम् L. 15. ततस्तत्संनिहिताभिः. B omits ततः. Com. of A, ततस्तदनंतरं तस्य वैशम्पायनस्य. But तत् refers to आवासक in the previous clause. L. 17. प्रलपय. So Com. of A, (where the word stands alone) and Edd. Text of A, प्रलपयंति. B, प्रलपत. L. 18. Edd. omit एवम्. L. 20. A omits न किंचित्पश्यन्.—A omits न किंचिदालपन्. L. 23. किमारब्धं मया. Edd. add का दिगन्तरया मया.—अचेतयमानः. Edd., अचिन्तयमानः.

274, L. 3. राजपुत्र. Edd., राजपुत्रलोक. L. 6. ततस्ते. B and Edd. omit ते. A adds च. L. 10. सा धारणमकरोत. So Com. of A.(सा मूर्च्छा केवलं धारणं अकरोत्.) The 'swoon' or 'state of insensibility' is that described in the last page, ll. 20-23. Hence the use of सा. Edd. write साधारणमकरोत्. L. 12. वेदितवान. Edd., चेतितवान्. L. 13. आत्मतत्त्वदर्शनात. So A. and B. Com. of A, आत्मतत्त्वं स्वस्वरूपं तस्य दर्शनात. Edd. and one of D P's MSS., आत्मनश्च दर्शनात. L. 14. अनुत्प्रेक्षमाणः. Com. of A and B, अनुत्प्रेक्षमाणः. —केवलं. So A and B. But Com. of A has केवलं स्कंधावारागमनेनैव केवलसैन्यस्यैवागमनेन. Edd., केवल°. —स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावावन्यत. B, स्कंधावारानुगमनेनैवासादसावन्यत. L. 16. आहत्य हृदयात. So A, D, and D P 2. Com., किं आत्मानं स्वं आहत्य आहननं कृत्वा हृदयात् प्राणैः असुभिर्वियोजयामि विभिन्नो भवामि. Edd., आहत्य हठात. B, आहन्मि हृदयात्. L. 17. किमेकाकी कांचिदिशं. B, किमेवं किं कां दिशां (*sic*). —कर्तव्यम्. Edd., कर्तव्यताम्. L. 18. नाभ्यगच्छत. Text of A omits न. B, नाधिगच्छन्. L. 20. वसन्ती. 'Inhabited.' Com. = लोकसमाकुला. Edd., वसती. L. 21. सुनिष्पन्नमपि. Text of A. adds च. L. 23. कादम्बर्यापि. Com. of A, कादंबर्यापि च. Edd., कादम्बर्यापि वा.

P. 275, L. 3. अम्बा मनोरमा. B, मनोरमांबा. Edd. omit अम्बा. L. 6. कथिद्विद्या काचिदगृहीता तां गृहीतुं मयोत्संकलितः. Text of A, ग्राहयितुं and Com., ग्रहीतुं for गृहीतुं. Edd., काचिदगृहीतां तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः. We have had उत्संकलित before, p. 260, l. 12. L. 8. विलक्ष्य. Edd., विलक्ष. L. 10. व्याधिः. Edd., महाव्याधिः. L. 11. आशुकार्यसाध्यरूपः. Com., आशु शीघ्रं अर्थादंतं करोत्येवंशीलः स तथा भेषजादिभिः साधयितुं निवारयितुमशक्यं असाध्यं रूपं स्वरूपं यस्य सः. L. 12. करद्वयापिहित. Com., अपिहिता आच्छादिता. So also D. Edd. the more common करद्वयपिहित. L. 13. साग्रं वर्षशतं. Text of A and B, साग्रवर्षशतं. Com. of A, साग्रं वर्षशतं पंचविंशत्यधिकं हायनशतं. This meaning 'and more to boot' seems to belong to साग्रं, though the St. Petersburg Dictionary *sub voce* makes it equal to समग्र, and corrects accordingly its explanation (under अग्र) of such phrases as साग्रं कोसहस्रं. Râm. 6, 95, 18, साग्रकोटी च रक्षसाम् 6, 13, 7. साग्रं वर्षशतं Brahma P. in Lassen's Anthology, 56, 3.

L. 14. च. B and Edd., तु. L. 18. Edd. omit the second स्थित॰. L. 23. गतवति. Edd., आगतवति. Cf. मय्यागते, l. 10. —Text of A omits तस्मिन्दिवसे.

P. 276, L. 1. घास. (Com., घासो जवसं.) Edd., वास. L. 3. हि. B and Edd., तत्. —अच्छोदाख्यं सरः. Edd., अच्छोदसरः, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 5. भवानीप्रभुम्. B and Edd., भवाभवप्रभुम् a reading which is also mentioned in the Com. of A as a variant. L. 12. निशीथिनीम्. B and Edd., निशीथम्. L. 17. वलित. (Com.—पश्चादायाताः). Edd., चलित. L. 20. लिखित इव......आक्रम्यमाण इव. From B. A omits the whole passage. Edd. omit the words उत्कीर्ण इव पुस्तमय इव. L. 22. झटिति. A, B, झगिति.

P. 277, L. 1. निर्विकारवदनः. Edd., निर्विकारहृदयः. L. 2. Edd. omit च. L. 3. रसिकहृदयाः. Com. =कामिजनाः. L. 6 न चिरात्. Text of A, अचिरात्. L. 7. वेला. Edd. add जाता L. 9. A omits इति. L. 10. अश्रुतास्मदीयालापः. B and Edd. अस्मदालापः. L. 14. अनुरुध्यमानः. Com. =अनुरोधं क्रियमाणः B, अनुबध्यमानः. Edd., अनुबुध्यमानः. —परिच्छेदानिष्ठुरम्. Com =निश्चयपरुषं. Cf. below l. 20, निष्ठुरमप्यभिहितवन्तः. L. 18 इत्युक्तवन्तम्. Add च with Com. of A, (इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवंतं कथितवंतं च): B and Edd. L. 21. एवं न युक्तमस्माकं स्यातुम् They scornfully repeat his words, l. 16. L. 22. अनन्तरात Com. = अव्यवहितात् तत्सदृशादित्यर्थः. — देव्या विलासवत्या अङ्कलालितस्य. So Text of A and B. Com. of A, (देव्याः विलासवत्याः अंकः क्रोडः तेन लालितस्य देव्या विलासवत्या अङ्कलालितस्य L. 23. एवं. A, एव.

P. 278, L. 3. कस्यापरस्येदृशो युक्तायुक्तपरिच्छेदः. 'Who but yoursel[f] would so distinguish between right and wrong?' L. [6] किमन्यो देवश्चन्द्रापीडोन्यो वा भवान्. 'Do not we know th[at] Chandrâpîḍa and you are one?' L. 7. विलक्ष. So Com. [of] A, B and Edd. Text of A, विलक्ष्य —वचनेन. Edd., वदनेन L. 14. पदमपि. Edd., अन्यत्र पदमपि.— दातुं न. Edd., [न] दातुं. —A omits च. L. 15. आत्मना. 'By myself.' Se[e] note on p. 265, l. 16. L. 18. अनवसीयमानम्. So A an[d] Ed. 2. Com. = अज्ञायमानं. B, अवस्थीयमानं. Ed. 1, अवस

यमानम्. L. 19. B and Edd. omit मे. — भवतु. Com. = संपद्यतां. B and Edd., अनुभवन्तु. L. 20. चन्द्रापीडदर्शनम्. Edd., चन्द्रापीडमुखदर्शनम्. —अल्पपुण्यस्य स्थिति. Com., अल्पपुण्यस्य तु मे मम तत् दर्शनसुखं प्राप्तमपि लब्धमपि 'करतलादेव हस्ततलादेव एवं पूर्वोक्तन्यायेन आच्छिद्य आक्षिप्य दैवेन विधिना नीतं गृहीतं.

P. 279, L. 2. B and Edd. omit अतः. L. 3. अभूत्. Edd., अभवत्. L. 6. Edd. add च after ऊर्ध्वम्. L. 7. तस्मिन्. B, अन्यतमस्मिन्. Edd., अन्यतरस्मिन्. L. 8. तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया. Edd., तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया. L. 9. वयस्यचन्द्रापीडस्य. Text of A and B, वयस्यस्य. Com. of A, वयस्य (स्य), मित्रस्य चन्द्रापीडस्य. Edd., वयस्यचन्द्रापीडस्य. Cf. above, l. 1. L. 14. निर्वर्तित. Text of A, निर्वर्तित. L. 15. अनेनैव च. Edd., अनेन चैव. —विस्मितान्तरात्मानः. Edd., विस्मितान्तरात्मनः. L. 16. तत्. Edd., तम्. L. 17. शम्बल. Com = पाथेय. Edd., बल. L. 18. संवादक. Edd., संवाद. L. 19. एव. B, एवम. L. 20. प्रविष्टमात्रस्य. Edd., प्रविष्टकायमानस्य. L. 22. विस्मय. Edd., स्मय. — चेतसि. Text of B, चिता.

P. 280, L. 2. लुठित. A in Text, लुलित, explained in Com. by लुठित. L. 3. चेच्छाधिकेषु. Edd., वाञ्छाधिकेषु. L. 4. अहमिव. Edd., अहमपि. —प्रसादान्करोति. Com., प्रसादान् वस्त्रादिप्रदानरूपान् करोत्येव सृजत्येव. B, प्रसादात्करोति. L. 6. अपि. Com. takes with preceding word. Edd., अथ. L. 7. अम्बया च. A and B, वा for च. L. 9. तत्रापि नैवासावेवमस्नेहलः पिशुनस्वभावो वा. So B, except that it omits वा. Text of A, तत्रापि नैवासावेव मत् स्नेहलः पिशुनस्वभावः, also omitting वा. Com., तत्रापि ताडनादिष्वपि असौ वैशंपायनो मद्विषये स्नेहतः स्नेहात् (*sic*) न एवं पिशुनस्वभावः प्रैवलप्रकृतिः गुरुजनानां, &c. For तत्रापि compare the use of that word at p. 264, l. 18, and at p. 278, l. 16. Ed., तत्रापि नैवासावेव नस्नेहनपिशुनस्वभावो वा. Ed. 2 mentioning a reading तत्रापि नैवासावेव मम स्नेहस्य पिशुनस्वभावो वा. L. 11. क्षुद्रप्रकृतिराज्यपुत्रतागर्वित. From B. A in Text क्षुद्रप्रकृतिः राजपुत्रतागर्वितः. Com., क्षुद्रप्रकृतिः तुच्छस्वभावः आर्यपुत्रतया वा गर्वितः स्मयं प्राप्तः. Edd., क्षुद्रप्रकृतिरार्यपुत्रतागर्वितः. L. 17. सत्र-कूपप्रपाप्रासादतडागारामादिभिः. Edd. add आपूर्तैः. L. 20. न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः. Add., नं प्रणयिनो विशेषविभवतां नीताः. Text of A omits न. L. 21 नाभ्यागताः कृताः निस्स्पृहः [illegible]. This is the reading of Edd. A omits

नाभ्यागताः कृताः निस्तृषः. B reads न दृष्टश्रुताभ्यागताः कृताः निस्तृषः for the two clauses. L. 23. धर्मार्थकामानाम्. Edd., धर्मार्थकाममोक्षाणाम्.

P. 281, L. 1. Edd. omit चिरमिव, Ed. 2 giving the reading as a variant. L. 2. विसर्ज्य. A, विसर्ज. L. 8. आननेन. Edd., मण्डलेन. L. 10 अवहित. Edd., अवस्थित. L. 11, वामावस्थित. Edd., यामिकस्थित. L. 18. वाराङ्गनाभिः. So B and Edd., A, वारांगनाभिः. Com., वारांगनाभिः वारयोषिद्भिः. L. 19. आलोककारकेणेव. A in Text, च for इव. Com., आलोककारकेण जनोत्सारकवेत्रिणा, and adds च to मदामोर्देन. L. 21. तद. B, D, one of D P's MSS. and Edd., तनु.—Edd. omit च.

P. 282, L. 1. निक्षिप्य. B and Edd., निःक्षिप्य. L. 5. अस्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का. Edd., अस्थानप्रतिमुक्तिशङ्का, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 6. गमनम्. Edd. add अपि. L. 7. यान्तम्. Text of A, यातं. L. 9. तेनैव पार्श्वेन पुरस्तादागमिष्यामि. Com., तेनैव पूर्वपरिशीलितेन पार्श्वेन वामदक्षिणयोरन्यतरेण पुरस्तात् अग्रे गमिष्यामि व्रजिष्यामि. Edd., अग्रतः for पुरस्तात्. L. 11. स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैः. Text of A, निद्राविश्रांतसुखितैरंगैः Com., स्थित्वा विश्रांतो विश्रामं गतः सुखितैः सुखं प्राप्तैरंगैः. Edd., स्थित्वा विश्रान्तसुखितैरङ्गैः. B with Com. of A. L. 14. संवर्गिताशेषराजलोकः. Edd., संवर्ज्जितराजलोकः. L. 20. पृच्छ्यमान. Edd. पृच्छमान. L. 21. A omits पादपच्छायासु. — वृहिषु. Edd. add आलोकेषु, Ed. 2 giving दुरालोकेषु as a variant. —विकूलेषु कवलस्त्विव. Edd. transpose the two words. L. 22. संकट. Text of A, निःसंकट. Com., संकटा अविस्तीर्णा याः &c. L. 23. उदपीति. Com., उदकस्य पानं उदपीतिः तदर्थं. — नाडिंधम. Edd., नाडीन्धम.

P. 283, L. 2. उत्त्रुटित. B, त्रुटित. L. 5. स्मर्यमाणायाम्. Edd. add च —वाञ्छ्यमाने. B, आवांच्छ्यमाने. L. 6. अभ्यर्थ्यमाने. Text of A and B, अभ्यर्थमाने. L. 8. Edd. omit वर्षे. L. 10. लतावृताखिल. Text of A omits आवृत. B, लतावृतांताखिल. L. 12. बिसकाण्डमकाण्डकल्पित. A writes बिस. Text of A omits अकाण्ड. Com., अकांडे अप्रस्तावे. B, बिसकांडाकांडकल्पित. L. 17-20. परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य ....प्रत्याघातमिव शिवसस्य. B, परिभवस्थानमिव रविकिरणानां हृदयमिव सरसः अहोदरमिव हिमगिरेस्तिरस्कारमिव निदाघसमयस्य निदानमिव, शीतकालस्

निवेशमिव वारिवाहानां स्वरूपमिव जडिम्नः आवासमिव विभावरीणां प्रत्याघातमिव दिवसस्य. L. 18. निवेशम्. Edd., निवेशनम्. L. 19. कराग्राम्. B and Edd., किरणग्राम्. —सहोदरम्. A, सहायम्. Com. =सखायम्, and mentions सहोदरम् as a variant. —Edd. add प्रकृतिमिव तुषारस्य after सहोदरमिव हिमगिरेः. L. 23. हृदत्. Text of A, हृदय. —अनलम्. Edd., और्वानलम्.

P. 284, L. 1. Edd. omit one कथम्. L. 8. संवृत्य. So A and B. It is explained in Com. of A by सञ्जीभूय. Edd. read सञ्जीभूय. —आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोवतरत्येव. Edd., सद्योवतरत्येव, Ed. 2 giving as a variant आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोवतरत्येव. L. 14. Text of A repeats पदे. —Edd. omit बहुल, Edd. 2 giving it as a variant. L. 15. कमलिनीराग. Text of A, कमलिनिराग: L. 18. प्रसृतिद्वन्द्वसंस्थितैः. Com., प्रसृतः पाणिः प्रसृतिः तस्याः द्वंद्वेन संस्थितैः ऊर्ध्वंदमैर्नियोजितांजलिभिरित्यर्थः. B and Edd., प्रभृति द्वन्द्वस्थितैः. —पुरुजवमानैश्च पुञ्जितैश्च. Edd. transpose the two words. L. 19. °मण्डलैश्च. Edd. add ऊर्ध्वैश्च. —वलितैश्च. Com. = गतैश्च. Edd. read चलितैश्च वलितैश्च. —निवर्त्यमानैः Com. of A and B, निर्वर्त्यमानैः. L. 21. आधिक्य Edd. अधिक. L. 22. वीतरागैरपि. Edd. add निःसङ्गैरपि. —निःस्पृहैरपि. A and Edd. write निस्पृहैरपि.

P. 285, L. 1. कथ्यमानं च. Edd. add आकर्ण्यमानं च. —अनुभाव्यमानं च. Edd. add अनुवर्ण्यमानं च. L. 4. येन. B, ये:. — B omits वा after संवर्धितः. L. 6. नास्ता. Edd., नासाम. L. 9. निवर्त्य. Text of A, निवर्त्यं. Com., निर्वर्त्य व्यावृत्य. B, निःसृत्य. Edd., निवृत्य. —सर्वेव. Text of A adds च. L. 12. A omits ते. L. 13. केन वैधम्य.° Edd., केन वा वैधम्य.° L. 16. अनुज्ञाप्यात्मर्थे. B and Edd., अभ्यर्थ्य. L. 18. दुर्लभं भूतम्. Edd., दुर्लभीभूतम्. L. 19. सर्वैव मामपि. Edd., मामपि तवैव. L. 21. आ जन्मनः प्रभृति. So A and B. Com., आ जन्मनः प्रभृति जन्मदिनादारभ्य, p. 292, l. 15. Edd. omit आ. This, the more common form of the phrase, occurs at p. 287, l. 8.

P. 286, L. 11. स्तिमितमिव महार्णवम्. A, स्तिमितमहार्णवम्. Com., मथनस्य अवसानं प्राप्तस्तेन स्तिमितो निश्चलो यो महार्णवः समुद्रः तं रूपकमेवंभूतं पितरं अवर्कं प्रणम्य नमस्कृत्य. L. 12. गद्गदेन. Edd., गद्गद°. L. 73. समभ्यधिकां भ्रातृरूपरि प्रीतिम्. Text of A omits भ्रातृरूपरि and has समभ्यधिका (*sic*) प्रीतिं. Com., समभ्यधिकां प्रीति (*sic*). B and

Edd., समभ्यधिका भ्रातुरुपरि प्रीतिः. Compare जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम् p. 237, l. 7. L. 15. समुत्पद्यते. Edd., संभवति. —तथा. B and Edd., तथा. L. 18. वचनमाक्षिप्य युगपत्. Edd., युगपदाक्षिप्य वचनम्. L. 20. एव. Edd., इव. L. 21. च. So A and B. Edd., वा. L. 22. महोदधौ. Edd., महोदन्वति. L. 23. स्वजन. Edd., सज्जन.

P. 287, L. 2. राजापथ्यकारिणः. B, अराजपथ[थ्य]कारिणः. L. 3. कर्मचण्डालस्य. Edd., कर्मचाण्डालस्य. L. 5. कष्टतरम्. Com., कष्टतमम्, standing alone. L. 7. आराधनीयः. Com.=सेवनीयः. Edd., अवबोधनीयः. —अनेन. Com.=गुणिजनेन. L. 8. वेश्या विलासवत्याः. Edd. transpose the two words. L. 10. शरीरसंभवाः. Com=देहोत्पन्नाः. B, असंभवाः. L. 14. अपि चाकाष्ठा दहनाः. So Text of A and Edd. (Edd., अपि चाकाष्ठादहनाः). Com. of A, पशवोऽपि च तिर्यञ्चोऽपि च काष्ठादहनाः वह्नयः. B, पशवोऽपि चाकाष्ठदहनाः. L. 18. भुजाः. From Edd. A, भुजंगाः. B, भुजांग (*sic*) with the anusvâra and the ग smeared out with yellow paint. The note in Com. of A is अंगलग्नाः शरीरस्पृष्टाः भुजंगा इव सर्पा इव इतरे पामरजनाः वामाः प्रतिकूलाः संजायंते केन दाक्षिण्यं लज्जा तेन परिग्रहः स्वीकारस्तेनैव. L. 19. विक्षिप्यन्ते. A, निक्षिप्यंते. Com.=विकीर्यंते.

P. 288, L. 3. शूराः. Text of A, शूरार्द्राः. L. 5. सद्दर्शनम्. Text of A writes सदर्शनं. L. 8. येषां. B, तेषां. —प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतमालजालाय नोपशमाय. This is the reading of Edd., Ed. 2 mentioning a reading मायाजालाय for आलजालाय B, ज्ञानं परातिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतमालजालाय नोपशमाय. A in Text, प्रज्ञा परातिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतं (पराक्रमः &c.). Com., श्रुतं ज्ञानं प्रज्ञा प्रतिभा तस्यां परः उत्कृष्टः इत्यभिसंधानाय ज्ञापनाय न ज्ञानाय तत्त्वज्ञानाय. Note that the Com. reads अभिसंधानाय. L. 12. अपुण्यवानुत्पन्नः. Edd., अपुण्य पवानुत्पन्नः. 'His disposition is such that the thought "by doing this or that I may hurt my friend" never occurs to him.' L. 14. एवं कृते चलितवृत्तानाम्. Com., एवं कृते सति चलितवृत्तानां भ्रष्टाचाराणां. B, चलितवृत्तीनां for चलितवृत्तानां. L. 18. पिचा. Edd., पिचाहम्. L. 19. यथाजातस्य. Com.=मूर्खस्य. L. 20. दुर्दर्शम्. Com., दुर्दृष्टा दशा अवस्था यस्मिन्नेतादृशं. B, दुर्दर्शनेन. Edd., दुर्दर्शम्. B goes on (दुर्दर्शनेन) दृष्टं नाम कुदृष्टिना कुदृष्टमपि येन:

P. 289, L. 2. सहजन्म. From B and Edd. A, सहज. Com. = स्वाभाविक. L. 5. दुरात्मना जातेन. Edd., दुरात्मजातेन. — सुखं. Edd., दुःखं. L. 6. अपरमेवं. Edd., अपि त्वेवंविधे, Ed. 2 giving our reading as a variant.—दुःखार्णवे ... ... पुनरस्मानेवं. From B, with निपातिताः for निपतिताः. A omits the words. Com., अपरमन्यत् एवममुना प्रकारेण अस्माकं दुःखं स्थापयतो दुःखं कुर्वतो न स्वहितं आत्महितं नापि च परहितं नाप्यन्यहितं अनेनैव वैशंपायनेनैव आत्मद्रुहा आत्मघातकेन किं कृतं किं विहितं इति मतिः इति बुद्धिः एतावत् बोधपदवीं ज्ञानमार्गं न अवतरति नावगच्छति सर्वथा सर्वप्रकारेण, &c. Edd., (अपि-त्वेवंविधे) दुःखार्णवे निपातिताः सर्वे एव दुनाश्रितचेताः प्रवर्तमानः स्वहिताय परहिताय वा प्रवर्तते तस्य तु पुनरस्मानेवं. L. 8. नापि च परहितम्. Edd., न परहितमपि. L. 9. एतावत्. B, एवमेतावत्. Edd., एव तावत्. L. 11. उद्वहन्. Edd., उद्वहत्. L. 12. अवतस्थे.. A. अवतस्थौ. L. 15. अतिवर्धनम्. Edd., अभिवर्धनम्. L. 20. येन ब्रवीमीत्यादि. 'Wherefore I speak. Otherwise you know the way of the world better than I do.' This is the reading of B. A, येन ब्रवीम्यद: &c. Com., येन कारणेन अन्यक्के नपुंसकं ब्रवीति वक्ति मत्तस्तारापीडात् लोकवृत्तं जनचरितं आर्य एव पूज (ज्य) एव भवान् सुतरां अतिशयेन वेत्ति जानाति. The reading of Edd. is येन ब्रवीम्यन्यदा तु लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेत्ति.

P. 290, L. 3. उपचीयते हृदयमविनयैः. The reading of D. Edd., अपचीयते विनयः. Ed. 2 mentions a reading हृदयम् for विनयः. A, उपचीयते हृदयमविनयः. Com., अविनयो हृदयं उपचीयते पुष्टीभवति. It must be noticed that उपचीयते has already occurred in the line immediately preceding. B, उपचीयतेविनयः. L. 5. सर्वथा. Text of A, सर्वदा. L. 6. Text of A omits first न. L. 7. A inserts न before स्थैर्यम्. L. 8. आसङ्गः. So B, D and Edd. A, आसंगेषु construing with what follows. The note in Com. is :—कीषु रागो विद्यते यस्यैवंभूतेपि हृदये एकस्या विद्यायाः सकाशात् अन्या विद्याः विद्यांतरं न विंदति न लभते अस्थिरप्रकृतौ चलस्वभावायां तरलतायां चंचलतायां सत्यां न स्थैर्यं न स्थिरता परित्याजे (ज्ये) षु तर्जनीयेषु व्यसनेषु सत्सु विकाराणां च अनृतभाषकत्वादिरूपाणां च आसंगेषु आसक्तिषु कारणं निदानं बाहुल्येन सरसता रसिकत्वं स्यात्. L. 9. कारणं. Edd., कारणानाम्. Ed. 2 mentions a reading कारणम् with the omission of प्रायः. — जलप्रायम्. Text of A, जलं वसं प्रायं. Com., जलप्रायं without explanation. L. 10. वर्षातिवृत्तथा.

Edd., वर्षेति कृशया. Com., वर्षो वर्षणं पक्षे वर्षाणां वत्सराणां अति-वृद्धया एव उपजायते उत्पद्यते. L. 13. स्खलिते. Edd. add च. L. 14. कुसुमधन्वा. B adds अपि न (omitting the न after विल-सति). Edd., मकरकेतुः. L. 17. गलति. Text of A, गलतु.—शीलम्. Edd. add गलिते च शीले. L. 18. केन वावष्टम्भः. B and Edd. omit वा. L. 18. बलात्. B, बलं. L. 20. तमोभिवृद्धि°. So A, B, and Ed. 1. Ed. 2, तमोभिर्वृद्धि°.

P. 291, L. 1. अपि. Edd., अति°. L. 2. मोहविषयमहाहे. B, मोहविषविषय-महाहे. Edd., मोहविषयविषयविषमहाहो. L. 3. मातङ्गे. Edd., मातङ्ग°. L. 4. लीलान्त. B and Edd., लीलान्तर. L. 6. लालनीयस्य पालनीयस्य. Edd. omit पालनीयस्य. B, लालनीयपाल-नीयस्य. L. 8. Edd. omit शिशुषु, Ed. 2 giving it as a variant. L. 11. स्वयमारोपितेषु. B, स्वारोपितेषु. Edd. स्वयं रोपितेषु. L. 12. यावत्. Edd., तावत्. L. 15. निक्षिपामः. B, निःक्षिपामः. Edd., निक्षिप्तः, Ed. 2 giving our reading as a variant.—गुणीभ-वति. "And so it may well be that what, if it sprang from badness of heart, were clearly culpable, becomes praise-worthy." Com., कदाचिदिति एवं तादृग् कारणमपेक्ष्य अयं अविनय (*sic*) निष्पन्नोऽप्रभयजनितो दोष एव कदाचित् गुणीभवति गुणः स्यादि-त्यर्थः. Edd., गुणो भवति. L. 20. अतः. Edd., इतः. — भवदपि Edd. omit. L. 21. यत्. Text of A, यत् यद्. B and Edd., यदय

P. 292, L. 1. निरुक्तिः. Com.=त्वदुक्तित एव. B and Edd., निरुक्तः L. 2. कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना. So Com. of A and B. Text of A omits न. Edd. omit वा. L. 4. Sepa rate वा दोष°. L. 7. Edd. omit तु. L. 8. अगते .... नाग न्तव्यम्. So B and Edd. A, अपगते .... आगन्तव्यम्. L. 11 दृष्टायाम्. Edd., कष्टायाम्, Ed. 2 giving दृष्टायाम् as a variant L. 12. स्वल्पोपि. Edd., स्वमेपि, Ed. 2 giving स्वल्पेपि (*sic* as a variant L. 13. एव मे तद्वियोगजन्मा. Edd., एवमेतद्विती योऽङ्गजन्मा, Ed. 2 giving एवमेतद्वियोगजन्मा as a variant. Com of A, अपि चेति वाग्भेदात् एतद्वियोगजन्मा वैशंपायनविरहोत्पन्नः अंतश्चे एव असह्यः असहनीयः. L. 15. अन्यथा. So Text of A and B Com. of A and Edd., अन्यथा, but Com. of A has also आज न्मनः प्रभृति आजन्मदिनादारभ्य. Cf. the various readings at p. 285, l. 21. L. 16. यत्र. Edd., यत्र. L. 17. जन्मा. Edd तत्मात्र. L. 19. चन्द्रापीडेनन्तःपीडोपरागांके रक्तायमस्मत्तत्कारिणि

B, चंद्रापीडेंतःपीडोपरागरक्तामरसानुकारिणि. Edd., चन्द्रापीडेऽपि रागरक्ते रक्तामरसानुकारिणि. L. 20. सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिम्. See note on p. 244, l. 7. B, षट्पदालीम् for षट्पदावलीम्. Edd., सपक्षपाताम्बुदावलीमिव दृष्टिम्. सपक्षपाताम् is a pun to be taken with both nouns. —एव. From Edd. A and B, एवं.

P. 293, L. 2. विलोमप्रकृतिना. Com.=प्रतिकूलाभिप्रायेण. Edd., मे दुष्प्रकृतिना. L. 5. वैशम्पायनप्रत्यानयनाय. A, वैशंपायनं प्रत्यानयनाय. Com., वैशंपायन इति वैशंपायनं प्रति आनयनाय च आनेतुं. Cf. वैशम्पायननयनाय below l. 17. L. 9. उद्बाष्पलोचनः. So A and B. Edd., उद्बाष्पलोचनं. —इव. B, इह. L. 12. आत्मना. See notes at p. 139, l. 19, and p. 265, l. 13. The present use of the word corresponds with curious exactness to the English phrase 'By himself.' L. 13. अक्लिष्टवर्णां कादम्बरीवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञाम्. Com., अक्लिष्टः शोभनो वर्णो रक्तपीतादिः अक्षरं वा यस्यामेवंविधां कादंबर्याः संवरणं (*sic*) अंगीकरणं तस्य स्रजमिव मालामिव. L. 18. °उत्सुकं मामविकल्पं विसर्जय त्वम्. So D. B, °उत्सुकमविकल्प्य त्वं मामेव विसर्जय. A in Text, वैशंपायनाननदर्शनोत्सुकं (मा) मविकल्पं विसर्जय त्वं. In Com., वैशंपायनस्य आननदर्शनं वक्त्रनिरीक्षणं तत्र उत्सवं उत्सवभूतं अविकल्पं कल्पनारहितं मामेवं त्वं विसर्जय. Edd., वैशम्पायनाननदर्शनोत्सुकं मामविकल्पं विसर्जय त्वम्. L. 21. कठिनहृदयम्. So Text of A and Edd. Cf. निष्ठुरात्मा p. 294, l. 1. Com. of A and B, कठिनहृदया, a reading which Ed. 2 mentions as a variant. L. 22. तत्र गन्तव्यं वत्सेन मुक्तेनापि. A in Text, तत्र गंतव्यं वत्से (ए) केनापि, in Com., तत्र गंतव्यं हे वत्स हे पुत्रे एकेनापि. L. 23. B omits हि. —युवयोः. Edd., पुत्रेण. —पुत्रवत्सौ. A adds हे.

P. 294, L. 2. यथा त्वयोक्तं So B and Edd. A in Text, यथा प्रोक्तं, in Com., यथा त्वया प्रोक्तं. L. 3. एतन्निवारयसि. (Com., एतत् गमनं.) B, एवं निवारयसि. Edd., एनं वारयसि. L. 5. वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्क्लेशाननुभूताम्. So A. Com., आवाभ्यां मनोरमाविलासवतीभ्यां कतिपयदिवसान् यावत् अनयोरपि चंद्रापीडवैशंपायनयोरपि अदर्श (न) कृतान् अनवलोकितजनितान् अनुभूतान् अनुभवविषयीकृतान् क्लेशान् विषादान् वरं शुभं परं वैशंपायनस्य अनवलोकनं अनिरीक्षणं तस्मात् यत् दु(:)खं कृच्छ्रं तेन दीनं सकरुणं अस्य चंद्रापीडस्य दिने दिने वदनं आननं ईक्षितुं न पुनर्वरं शुभं. B, वरमावाभ्यां कतिपयादिवसाननयोरप्यदर्शनकृताननुभूतान्, a reading from which क्लेशान् ap-

pears to have dropped out. Correct, with Edd., to बरमाताभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृताः क्लेशाः अनुभूताः. L. 6. Edd. omit आनन. L. 7. ईक्षितुम्. B and Edd., ईक्षितम्. L. 9. इति. Edd., इत्येवं. L. 11. Edd. omit च. —अपनीतसमायोगः. Com., अपनीतो दूरीकृतः समायोगो संबंधो येनैवंभूतः. L. 13. परिलम्बेन. Edd., विलम्बेन. L. 14. व्यज्ञापयन्. Edd., व्यज्ञपयन्. L. 15. तथा. B, तस्मात्. L. 16. तथापि. Edd. omit अपि. L. 17. राजा कालस्य कारणम्. A quotation from the Mahâbhârata. Cf. यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति Vikramorvaśî. Bomb. Ed. p. 108, and Mr. Sh. Pandit's note there. L. 18. चित्तवृत्तिः. Edd., चित्तनिर्वृत्तिः. L. 19. अन्यथा. Com. = अन्यस्मिन् काले. But it seems to mean 'Otherwise. Had my father not so commanded.' The command referred to is that given at p. 293, l. 8. —आत्यथिकेषु. A, आत्यंतिकेषु, explained in Com. by अवश्यकरणीयेषु. L. 20. प्रतिक्षण°. E, प्रतीक्षण°. अकथयिष्यत. So also D. B, कथयथ. It is the conditional. L. 22. निवर्तित.° A and B, निवार्तित°. L. 23. B and Edd. omit पुनः.

P. 295, L. 3. Edd. omit मुदितचेताः. —Edd. omit. एव. —कादम्बरीम्. Edd. add च. L. 4. अप्रविष्टायाम्. B, प्रविष्टायाम्. — अग्र°. Edd., अग्रतः. L. 10. गगन. Edd., दिग्गगन. L. 12. कृतार्तप्रलापेषु. So B. A, कृतान्तःप्रलापेषु. E, आर्तप्रलापेषु. L. 17. प्रस्थानमङ्गले प्रणामाय. B, प्रस्थानमङ्गलप्रणामाय. L. 18. विलीयमान. Text of A, निलीयमान. —धारयितुम्. From B. Text of A and Edd., वारयितुम्. Com., निवारयितुं, explained by दूरीकर्तुं. L. 19. मन्युरागावेग.° Edd., तं मन्युप्रमावेग.° B, तमावेग.° Com., तत्र स्थितत्वात् वैशम्पायने मन्युः क्रोधो रागश्चन्द्रापीडे. L. 21. बुध्यते. Com. =विलोक्यते. L. 22. Edd. omit प्रथममेवाङ्गारपेति. B reads the sentence thus:—(अवादीत्) आतमात्रस्यापि ते अङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यस्मिन् प्रथमेनांकादर्प्यते. L. 23. दीर्यते. Edd., यती दीर्यते.

P. 296, L. 1. उत्प्लवते. Edd., उच्यवते. L. 2. संधिबन्धनानि. Edd. add उन्मथ्यत एव मनः. L. 5. B and Edd. omit one मुहुः. —B and Edd. omit one ते. L. 6. किं निमित्तमित्यादि. "I know not why I feel so sad. Is it because, &c." L. 7. Edd. omit ते. L. 8. B and Edd. omit किम्. L. 9. समुत्प्रेक्ष्य. Com. =विलोक्य. — नैपुण्यः. B, अंतः. Edd., वत, Ed. 2 mentioning, a variant,

पुनः पुनः. L. 10. **दुःखिततयंति.** Edd., दुःखितयंति —**विज्ञाय.** A, विभाव्य, explained in Com. by ज्ञात्वा. L. 13. **आसङ्गमावध्य-दीर्घकालम.** Com., संगमो मेलापकस्तस्य अवधिर्मर्यादा संगमावधिः आ आसंगमावधि इत्यन्ययीभावः &c. B and Ed., आसंगमावध्यदीर्घकालं. L. 15. **व्याजल्पन.** B and Edd , व्यज्ञापन. —**भग्न.** B and Edd. भातः, Ed. 2 mentioning a reading अहं च मात . L. 16. **स्थितं.** Com., स्थितं विलम्बितं. B and Edd.. स्थितोऽस्मि — **अयमेव काल-क्षेप .** B, अयमेव म कालक्षेपः. Edd., इयानेव मे कालक्षेप . L. 17. **न भावनीया मनागपि हृदये** B, मनागपि हृदये न भावनीया. Edd.. मनागपि न हृदये भावनीया. L. 18. **पीडा त्वया.** B, अन्यथा पीडा. E, त्वया पीडा, Ed. 2 giving अन्यथा पीडा as a variant. L. 19. **निर्वर्तितगमनमङ्गला गलता प्रस्रवेण.** Text of A, निर्वर्तितगमनमंगला प्रस्रवेन. Edd., निर्वर्तितगमनमङ्गलाप्रस्रवेन, Ed. 2 mentioning a variant निर्वर्तितगमनमङ्गला ङ्गलतापस्रवेन L. 20. **गाढं.** B and Edd , गाढं गाढं. L. 21. A omits **माता.** L. 22. **मुक्तश्च माता.** Text of A, माता मुक्तश्च. Com., मुक्तश्च माता जनन्या. L. 23. **क्षोणीतलनिवेशितशिरसा.** Edd., क्षोणी (Ed. 2, क्षोण्या) तलनिवेशितशिराः.

P. 297, L. 3. A omits **अप्रौढः** (Com., गाढं भिन्न गाढमनाः). L. 4. **उद्गत.** E, उद्गत. - Edd. omit **रथ.** —Edd. omit **आवेग.** **विक्लिन.** A, **क्लिन्न.** Com., अनाक्षरं अविरलाक्षरं यथा स्यात्तथा. विक्लिन means 'unsteady.' Cf. कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमनादीन p. 261, l. 16, and मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमनादीन p. 295, l. 19. L. 5. **अहं दोषेषु.** B, अहं दोषेषु. Edd. अनर्हदोषेषु. L. 6. **दु खासिका.** Com., दुःखमास्ते अस्यामिति दुःखासिका चिन्ता. L. 7. **गुणगणेरवाभिगम्य.**. This is the reading of Edd. and possibly of Com. of A. The antithesis is between परीक्ष्य च and न ततयत्नेन. The note in Com. of A is गुणाः गांभीर्यादयः तेषां गणाः समूहाः तैरेव अभिगमय (*sic*) प्राप (गांधी is added in a note on margin) गत (*sic*) भार. त्वयि आरोपितः. Text of A and B, गुणगणैरवाभिगम्य राज्यभार . L. 8. **पृथ्वी ,** B and Edd. पृथिवी. L. 10. A omits **भुवन.** L. 13. **कण्टक.** Edd., कटक, Ed. 2 giving कण्टक as a variant, — **दुर्ग्रहं.** Text of A, दुर्ग्रहणं. L. 13. **व्यवहारेण.** B and Edd., व्यापारेण; L. 14. **दुष्पारं.** The reading of B. Text of A, दुःपालनं. Com., (दुःपालं दुःखेन पालयितुं योग्यं) दुःपालं. Edd., दुष्पाल्यं. — A omits the words from **सर्वाधाराधस्थैव च दुष्पारं** to **नाशुचौ** (l. 15)

inclusive. They are given as in B and Edd. L. 15. **नाविक्रान्ते**. Text of A, नातिक्रांते. L. 16, **अप्राज्ञे**. Edd., अप्रज्ञे. —**अद्गानज्ञे**. Edd. add नागुरुप्यान्तरज्ञे. L. 19. **अनिर्जितेन्द्रिये**. B and Edd., अनियतेन्द्रिये. —**असंवक्त**. B and Edd., add वा. — A omits **एव**: L. 21. **गुरवोऽपीत्यादि**. (A omits अपि.) The note in Com. is तथा परं च अवरं च परावरं आलोचितं विमृष्टं परावरं प्रकृष्टाधमस्वरूपं यैस्ते आलोचितपरावरा· विशेषेण अपगता स्खलितात् भ्रंशात् भीतिर्येषां ते व्यपगतस्खलितभीतय· एवंविधा गुरवः कुलक्रमायातमन्त्रिमुख्याः तथैव तस्मिन्नेव जने एतदाधिपत्यं आरोपयंति स्थापयंति. L. 22. **अनेनैव**. Com. = राज्यप्रदानलक्षणेहतुना. L. 23. **संप्राप्त**. Com., साप्तं explained by अधुना. —**अणुमपि दोषम्**. Text of A writes अणुदोषमपि.

P. 298, L. 1. **अस्माभिरस्खलितैश्चिरं पदं स्थितम्**. B, अस्खलितेन च चिरं पदं स्थितं. Edd., मयास्खलितेनैव चिरं पदे स्थितम् Ed. 2 giving a variant अस्माभिरस्खलितैः पादे . L. 5. **न स्वरुचिः**. Text of A, न स्वरुच्या. Com., स्वरुच्या निजाभिलाषेण, omitting न. L. 7. **उपभुक्तानि**. Edd. add च. L. 8. **सुरलोकदुर्लभानि**. Edd., सुरलोकेऽपि दुर्लभानि. **यौवनेच्छया**. B and Edd. यौवनेनेच्छया. L. 9. **अकार्यपरिहारात्**.(Text of A writes परीहारात् for परिहारात्.) Com. —अकृत्यत्यागात्. —**परोऽपि लोकः**. Edd., पारम्पर्योऽपि लोकः, Ed. 2 giving as a variant परलोकः. L. 10 **स्वजन्मना च**. Edd., add तावत् **तवयमेव मे**. Text of A omits मे. L. 11. **सकलमेव मे**. B and Edd., सकलमेवमे. - **जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन**. Com. जन्मनो नृपस्य निर्वाहः आयुःक्षय [यं] यावत् परिपालनं तेन लघुना [ना] तुच्छेन हृदयेन केवलं जन्मपालनपर्यन्तत्वेन नदिनरसममाशानिमुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भावः. 'With a heart light at the thought of another birth accomplished, one more life lived.' L. 12. **गतम्**, Ed. 2 mentions a reading सेवितम्. L. 13. **अतर्कितः**. A, अतर्कितम्. L. 14. **न संपन्नव्यमेवानेन**, 'That he has fallen into some misfortune.' Com. अनेन मनोरथेन न भग्नव्यं भवितव्यं. L. 17. **उन्नामितेन मुखेनैव**. Edd., उन्नामितं मम मुखेनैव. — **संपीडितं** Edd., संपिण्डितं. Edd. 2 giving our reading as a variant. L. 20. **उपसृत्य** Edd., अपसृत्य. — **उन्नामित**. Edd., उन्नमित, Ed. giving our reading as a variant. L. 22. **प्रणम्य**. B, प्रणिपत्य. L. 23. **इव**. Edd. add च.

P. 299, L. 6. **सिप्रा**. So Com. of A and B. Text of A and Edd., शिप्रा·

L. 11. **एवम्.** So Text of A and Edd. Com. of A and B एव. Construe what follows with इत्येतानि चान्यानि चिन्तयन् p. 301, l. 10. L. 12. **कृतापक्रान्तिस्त्रपयेत्यादि.** Com., त्रपया लज्जया कृता विहिता अपक्रान्तिः अपक्रमणं येनेत्यंभूतस्य वैशम्पायनस्य पृष्ठतः अनुगम्य अनुगमनं कृत्वा—परं पलायते. B, परिपलायते. - **नयनेन सखी.** B and Edd., नयनसखी. - **अपह्रियमाणपूर्णपात्रम्.** Com., अपह्रियमाणं गृह्यमाणं पूर्णपात्रं पूर्णानकं यस्याः सा तां. See note on p. 62, l. 15. What follows is an imitation of the passage at p. 219, ll. 4-6. L. 20. **निहितं.** Edd., निहित. L. 21. **अञ्चलं.** Com., अञ्चल प्रान्तप्रदेशं. - B omits the words from **आभरणानां** to **धारयन्तीं**, inclusive. **नीतानि.** Edd., उपनीतानि. L. 21. **मृणालानि.** Edd., कमलिनीमृणालानि

P. 300, L. 2. **शयनीकृत.** A, शयनीकृत. -- **कमलकुमुदकुवलयदलकिसलयशकलानि.** B omits दल. Edd, कमलकुमुदकिसलयकुवलयदलशकलानि. L. 3. **अपश्यन्तीम.** Com. - निराकुर्वतीं. Ed. 2 mentions a variant अपश्यन्ताम. **कपोलसंक्रान्तां.** Edd., कपोलसाक्रान्तां. - **मणिदर्पणे विलोकयामयथास्थितां.** Com., अयथास्थितां अस्थानस्थायिनीं. B, अपास्थिता for अयथास्थितां. Edd , मणिदर्पणतलोकयायथास्थितां. L. 8. **चक्षुषी कृतार्थतां नयामि.** B, चक्षुषी कृतार्थयामि. L. 9. संभाव्य. Edd., च संभावयामि. L. 10. **पत्त्रलेखाम.** B, पत्त्रलेखाम्. उत्थाप्य. Edd., संभाव्या. Edd. omit one पुनः. L. 11. **त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितनिर्वापिकास्नानमङ्गलाविधः.** This is the reading of D and Edd. The word supplies the ground for the simile भवं इव वर्षाभिषिक्ताथाः. A and B read विधिः. L. 12. Edd. omit **केयूरः**, Ed. giving it as a variant. L. 13. **अनुलेपन.** Edd., भूतानुलेपन. L. 14. **शयनवर्तिनी मम समीपमुपविश्य.** B, शयनीय for शयन. Edd., शयनवर्तीं मन्मसमीप समुपविश्य. - **क्षणमपि.** Edd., क्षणमिव. L. 16. B omits **शयनीयं.** L. 17. **उड्डास.** A, उद्भट. **पाणिद्वयायाः.** Edd., पाणिद्वयां. L. 18. **अर्वाञ्चितात्मा.** So A and Edd. Com., अर्वाञ्चितात्मा कृतार्थो कृतात्मा. B, अर्चितात्मा. L. 20. **अङ्गम.** Com., अङ्ग शरीरं. Edd., अङ्गमङ्गम. L. 21. **स्वेच्छा.** Com., स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छया संचारिणा इव. L. 22. **अपसर्पन्त्यापि.** Text of A, अपसर्पयन्त्यापि. L. 23. **उपदर्शित.** Edd., उद्दर्शित.

P. 301, L. 1. **स्पर्शविषयम्.** Edd., स्पर्शविषम. L. 2. **निर्वृति.** B, निवृति. L. 5. **आनन्दस्य** From Edd. A and B, आनंदस्य. **आश्चर्य-**

मसमासङ्गमम्. Edd., अचिन्त्यसमागमम्. Com. = न विद्यते समासङ्गः संबंधो यस्य तत्. L. 6. निर्वाणमिवापरप्रकारं. Com., अपरप्रकारं इतरस्वरूपं निर्वाणमिव ब्रह्म इव. B, प्रकाशं for प्रकारं. Edd. add सुख to निर्वाण. L. 7. तथा. B and Edd., तथैव. L. 8 डेड्रोसु. B and Edd., वेशेषु— स्वभावरम्यम्. Edd., स्वयमेव रम्यम्. L. 9. उत्पन्नवि-श्रम्भां. Edd., उत्पन्नसहस्रविश्रम्भां. L. 11. उज्जागर. So B. A, उज्जगर. Edd., जागर. L. 13. पङ्कः. Edd., कम्पः. L. 15. पाशवागुरा. The reading of Edd. Text of A omits वागुरा. Com., पाशः वागुरः बंधनरज्जुः. B, विरहा for वागुरा.— Edd. omit कामि. L. 16. शृङ्खला. Text of A, शृंखलः. L. 17. निगडबन्धोध्वगानां. Text of A, निगलबन्धोध्वना [गा] नां. Com., अध्वगानां पथिकानां अनुन्मोच्यः त्यक्तुमशक्यो निगलबंधो निगडबंधः. L. 18. आलिकुलगवलं. Edd. omit कुल. Ed. 2, गवय for गवल. B, आलिगणकुवलय. L. 20. Edd. omit शर.—अवरुन्धन्. So Text of A. Read with Com. of A, (उपरुंधन् प्रतिरोधं कुर्वन्), B and Edd., उपरुन्धन्. L. 23. तत्र. B, ततः.—चेतः. Edd., चेतना. —अन्धकारतास्. Text of A, अंधकारम्.

P. 302, L. 1. समुत्प्लुतेन. B, समुपप्लुतेन. L. 4. आदौ. Edd., आदावपूर्वम्.—उद्वेगेन. Edd., उद्वेग.° – उत्कलिका. In the double meaning of 'desire' and 'waves.' Ll. 5-12 अपि च .... रणरणकः. There is considerable divergence here. The readings printed are those of the Text of A with अवर्धन्त for अवर्द्धत (l. 6), युगलम् for युगम् (l. 10), अपतन् for अपतत् (l. 11), and रणरणकः for रणरणकाः (l. 12). B has वर्षा for वर्ष (l. 6), कमलाकरैरिव सह प्राभियत हृदयं कादंबरीसमागमप्रत्याशाधारया सह रयात्कंदलैरुद्भिद्यत नवांभो-दवाताहतैर्धाराकदंबकुड्मलैरिव for our कमलाकरैरिव..............°कदम्ब कुड्मलैरिव (ll. 6-8), inserts च before उत्कूल (l. 10) has अपतंत कामबाणाः for अपतन्प्राणाः (l. 11), मुकुलैः for कुसुमैः (l. 11), and उज्जृंभंत रणरणका for अजृम्भत रणरणकः (l. 12.). Edd., लुलितैः for विलुलितैः (l. 6 धारारयासहैः कन्दलैरिव सह तावतामधन्त नयनयुगल अम्भोदवाताहतैः कदम्बकुड्मलैरिव for our धारारयासहैः...............कदम्ब-कुड्मलैरिव (ll. 7-9), and omit अनवरत° ....नयनयुगलम्, Ed. 2 mentioning as a variant a reading धारया स कन्दलैरिवाभिहत-हृदयम् नवाम्भोदवाताहतैः कदम्बकुड्मलैरिव सहोदकम्पोत्कण्टकिता तनुः अनवरतजलपतनजर्जरितैः पक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरिव सह तावतामधत्त नयन-युगलम्. L. 13 तीक्ष्णतर. Edd., तीक्ष्णान्तर.—अनुबध्नन्त. B,

अनुटयन्त. Edd., अनुटयन्त. L. 14. शिखिभिः. B, शिखरैः.—Edd. omit मेघ. Ed. 2 giving निशामेघ as a variant. L. 15. मोहान्धकारः. A, मोहान्धकारं. L. 16. भरणैव. A in Text, भरेणेव. Com., भरेण चेति भरो भारस्तेनैव (*sic*). B, भरेण च. Edd. omit the words. —धारापात. Text of A and B, धारापात. —घनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिः. Edd., घनजलभरधारानिपातरभसवाचालितचञ्चुभिः. B, घनजललवा पातिरभसवाचा लितचञ्चुभिः. L. 17. महारावरात्रिभिः. B, महारावहारिभिः. Edd., महावाररात्रिभिः. L. 18. मूले. B, तले. —झांकार. Edd., झंकार. L. 21. विस्फारित. Edd., विस्फुरित, Ed. 2 giving our reading as a variant. —झात्कारिभिः. Com. —घोतिभिः. B, डम्बरिभिः. सरित्सुपूरैः. Text of A, सरित्पूरैः. Com., सरित्सु नदिनीषु पूरः. —विततेन स्थलीषु. A, स्थलीषु विततेन. L. 22. संहतेन. Edd., संभृतेन. L. 23. चाहणा पल्वलेषु. A, कपोलेषु (Com.—गलान्तरप्रदेशेषु) for पल्वलेषु. B omits the words.

P. 303, L. 1. तृणोपलेषु. So B and Edd. A, तृणोपलेषु. Com., तृणानी उपलसमूहाः तेषु. Ed. 2 gives as a variant तृणालयेषु. L. 2. हृदयप्रवेशिना धारा.° B, हृदयं प्रविशता धारा.° Edd., हृदयप्रवेशिना धारा° L. 8. °प्लावितसकलधरातलैर्धाराजलैः. A, प्लावितसकलधाराजलैः. Com., प्लावितं जलसात्कृतं सकलं यैरेवंभूतैर्धाराजलैः. B omits धारा. Our reading is that of Edd., with प्लावित for आप्लावित. L. 12. तथापि. B, तथा च. —जीवितसंदेह. Text of A, जीवनसंदेह. L. 14. वर्षा. Edd., वर्ष. Compare B's reading at P. 302, l. 5. L. 15. विलोचने. Edd., लोचने. —विकासिनीषु. Text of A, अविकासिनीषु. Com., विकाशिनीषु विनिद्रासु. B, रवकलविकाशिनीषु. L. 16. अमीलयन्. Edd., अमीलन. L. 17. मुह्यन्. Text of A, विमुह्यन्. L. 18. उपाहित. So B and Edd. Text of A, उपाहृत. Com., उपाहिता स्थापिता ग्रन्थिर्येनैवंभूतेन. L. 19. अनिर्वहतो जनांस्तुरंगमांश्च. So B. Text of A, अनिर्वहन तुरंगमांश्च. Com., जीवितप्रत्याशां प्राणितसमीहां अवहन अधारयन् तुरगमानश्वांश्च परित्यजन् &c. Edd., अनिर्वहतस्तुरंगमांश्च. L. 23. यया. B, आशया तया. Ed. 2, यथा.

P. 304, L. 2. अनीयत तं पन्थानम्. B, अनीयतासौ पंथानं. Edd. omit the words, reading (कलामप्यकृताविलम्बः) अनारतधारा°, &c. —च. Com. of A omits. B, एव. —Text of A omits one मुहुः.—वलित. So Com. of A and B. Text of A, विचलित. Edd., विवलित. L. 3. श्रोतप्रासाक्तिसंपिण्डितकेसरामेण. So A, writing श्रो. Com.,

श्वोतीति [श्वोतदिति] श्वोतत् प्रस्वेदः तस्य आसक्तिः संपर्कस्तेन संपिण्डितानि मीलितानि केसराणां स्कंधरोम्णां अग्राणि प्रांतानि यस्मिन् तत् तथा. Edd., श्चोतदासक्तिपिण्डितकेसराग्रेण. B, (वलितानमितानतानि) श्चतदांसक्तिरिति समुन्मुकः संपिण्डितकेसराग्रेण. —अनुमग्न. Com.—शु [सु ?] डित. B, अनुलग्न. Edd., मग्नोन्मग्न. L. 4. निम्नोन्नत. Com. of A, अदृश्यं यन्निम्नोन्नतस्थलं तत्र, &c. L. 5. तीर. Edd., पूर. —व्याजिसैन्येन. Edd. add विशीर्यता. L. 6. निर्वर्तित. A and B, निर्वर्तित. —अभ्यर्हित. B, अभ्युन्नत. L. 7. दिवसमेव केवलमवहत्. Edd., दिवसमवहदेव केवलम्. L. 8. Text of A and B omit मात्र. —निवर्तमानम्. B and Edd., वर्तमानम्. L. 9. पुरस्तात्. Edd., परस्तात्. Com. of A omits the word. L. 11. अपि. Edd., अपि —वा. Edd., च. L. 12. Edd. omit first वा; B omits second वा. L. 13. उपलब्धो वाभिप्रायः उत्पन्नो वालापो युवयोः. Text of A omits उत्पन्नो वालापो युवयोः. Com., उपलब्धो ज्ञातो वा तस्य अभिप्रायः आशयः युवयोः भवतोः उत्पन्नः संजातो वा आलापः संलापः. Edd. have both clauses, but in inverse order. B, with Text of A, omits उत्पन्नो वालापो युवयोः, and reads उपालब्धो वाभिप्रायो वाक्यं. L. 14. परिबोधितः. Com. of A reads प्रतिबोधितः. L. 15. आवेदितं वास्मदीयमागमनम्. Edd. add उपलक्षितो वाभिप्रायस्त्वया. L. 19. एवं पृष्टः. Text of A, एव for एवं. B, एवमापृष्टः. Edd., एवमादिष्टः —व्यज्ञपयत्. Edd., व्यजिज्ञपत्. So also below p. 305, l. 5. L. 20. अच्छोदसरसः. Edd. prefix अथ. L. 21. प्रतीपम्. Com. of A=वामं.—नोपजाता. So Edd. A, नोपयाता. B, चोपजाता. L. 23. मुच्यते. A, मुच्येत एव. Com., न मुच्येत एव स्वसमीपात् दूरी न [न दूरी] क्रियत एव.

P. 305, L. 2. निवर्तस्व. A in Text, निवर्त्तयस्व; in Com., निवर्त्तय. L. 3. निवर्तितः. B, विनिवर्तितः. L. 5. किमाकलयसि. B, किमु कलयसि. —अथतनेनाहा. Edd., अथ तेन. —व्यज्ञपयत्. See note on p. 304, l. 19. L. 6. अन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति. Edd., कश्चिदान्तरान्तरायो न भविष्यति. L. 7. अवगच्छति. A in Text and Com. writes अन्वगच्छति (*sic*). L. 8. घनसमय.° Text of A, घनसमये. —मध्यपातिनीं. Edd., मध्यपातिनी. L. 9. स्वानुमानात्. 'Judging from himself.' —पर्यावर्तन्ते. Text of A, पर्य्यावर्त्यंते. Com., पर्य्यवर्त्यंते. B, परिवर्त्तंते. Edd., परिवर्त्स्यन्ते. Com., आत्मतात्क्रियंत इव स्वस्वरूपमापाद्यन्त इवेति यावत अतो जलधराः कालपुरुषा एव बभूवुरित्यर्थः एवमग्रेपि पर्यावर्तन्त इवेति यथायोग्यं योज्यं. Cf. परिवर्तिता.

p. 265, l. 10. L. 11. आमन्द्रगर्जितं. Edd., आमन्द्रं गर्जितं. L. 13. रश्मिभिः. Edd., रश्मिभिः. L. 15. कातरतया. A, कातरतया. L. 17. असहतया. Edd., असहनतया. —सर्वमेव. Edd., सर्वं च, Ed. 2 giving सर्वमेव as a variant. L. 18. भरस्या. B, रजन्या. —दिवसैश्च. Ed. omits, Ed. 2 giving दिवसैः as a variant. —वाहिना. So Com. of A, (अनवरतवाहिना निरंतरप्रवर्त्तिना). Text of A, प्रवाहिना. B, वाहित. Edd., रयवाहिना.—पूर. Edd., धारा. —अवभज्यमानम. Text of A, विभज्यमानम्. Edd., अपभज्यमानम्. L. 19. सततैः. Com.=निरंतरैः. Edd., सन्ततैः. —संततैः. From B. A, सततैः as before. Com., सततैः अत एव, अजस्रपातिभिः निरंतरपतनशीलैः. Edd. omit the word. L. 20. अपि च सहस्रैः. From B. Text of A, अपि च सहस्र°. Com., अपि च सहस्रैः सहस्रसंख्याकैः &c. Edd. omit the words. L. 21. Text of A and Edd. omit च. —स्वल्पावशेषं संकल्प°. Edd., स्वल्पावशेषसंकल्प°. L. 22. एव. Edd., इव. L. 23. धाराधर. Edd. add जल. —उपान्तहरित. Edd., उपान्तं हरित.

P. 306, L. 1. असेव्य. From B. Edd., आसेव्य, A, अशेष. Com.=समग्रे. —प्रवेशकलुषित. Edd., प्रवेशं कलुषित. L. 2. कुमुद. B, कुसुमकुमुद. L. 3. आजर्जरित. B, अजर्जरित.—B and Edd. omit भ्रमत्. L. 4. हंससार्थम्. The reading of B, which is mentioned as a variant both by A (Com.) and Ed. 2. A reads हंससार्थस्यन्तं. Edd., हंसमालम्. L. 5. आश्रीयमाण. A and Edd., आश्रितमाण. L. 6. उत्कलविरुत. So A. Com., उत प्राबल्येन कलं मनोहरं विरुतं येषां &c. B, मुक्तकलविरुत. Edd., उत्ककलविरुत. —Text of A omits बकबलाक. Com., (कलापिनो मयूराः) बका बकोटाः बलाकाः बिसकंटिकाः तेषां कलापाः समूहाः. —B and Edd., कलाप. —उपहतम्. So Text of A and B. Com. of A, आहतं, explained by पीडितं. Edd. omit the word, Ed. 2 mentioning it as a variant.—Edd. omit प्रावृषा. L. 7. दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव. Text of A, अपूर्वमिव for अदृष्टपूर्वमिव. Com., दृष्टपूर्वमपि विलोकितपूर्वमपि अदृष्टपूर्वमिव अनिरीक्षितपूर्वमिव. B, दृष्टमप्यपूर्वमिव. Edd., अन्यदिवादृष्टपूर्वमिव. L. 9. उपसर्पन्नेव. Text of A and B, इव for एव. Compare same phrase at p. 307, l. 2. —सर्वाश्चवारान्. Edd., सर्वानश्ववारान्. L. 12. लसत. Edd., लतां. L. 14. प्रथमम्. B, प्रथमतरम्. L. 15. अवस्थानचिह्नमात्रं कथमपि. So Com. of A and B. Text of A and Edd.,

अवस्थानचिह्नमात्रकमपि. —निरुद्धोद्देशम्. So Com. of A and B. Text of A and Edd., निरुद्धोदेशम्. L. 16. कष्टतरम्. B, कष्टम्. Edd., कष्टतमम्. L. 19. क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः: The reading of A. Com., क्षामतया क्षीणतया मा यासिषुः प्राणाः. B and Edd., क्षामतयामी प्राणाः, Ed. 2 mentioning a reading क्षोभमयप्राणाः.

P. 307, L. 1. अपनीय. Text of A, अपहाय. Com., अपनीय दूरीकृत्य. L. 3. तत्र च प्रविशन्नेव. So also D. See note on p. 306, l. 9. B, तत्र च प्रवेशे एव. Edd., तत्राप्रविशन्नेव. L. 4. इन्द्रायुधपरिजनेन. So A. Com. = इन्द्रायुधस्य परिजनेन. B, इन्द्रायुधेन परिजनेन च. D, इन्द्रायुधेन राजपुत्रैश्च. Edd., इन्द्रायुधेन परिजनेन राजपुत्रैश्च. L. 6. A omits वर्षं. L. 10. Edd. omit अयम्. L. 15. किमिदमावेदयति. Ed. 1, किमिति नावेदयते. Ed. 2, किमपि नावेदयते, giving our reading as a variant. L. 16. पुनरप्यदुःखश्रवणार्हेऽपि दुःखमात्मीयं श्रावितम्. So A. Com., पुनरपि अदुःखश्रवणार्हेऽपि दुःखं श्रोतुमयोग्येऽपि आत्मीयं स्वकीयं दुःखं अज्ञातं श्रावितं श्रवणगोचरीकारितं. B, पुनरदुःखश्रवणार्हेऽप्यात्मीयदुःखं प्रापितः. Edd., पुनरप्यदुःखश्रवणार्हेऽप्यात्मीयदुःखं श्रावितः. L. 17. B omits महात्मा. Com. of A takes it as a vocative.—निर्घृणा च. B, निःकरुणापि. Edd., निर्घृणा निष्करुणा च. L. 18. श्रूयताम्. B and Edd. add अस्य-इम्. —भवद्गमनम्. So Com. of A and B. Text of A, भवतो गमनम्. Edd., भवदागमनम्. L. 19. विदीर्णमानसा. So B and Edd. A, विदीर्यमाणमनसा. L. 20. प्रार्थना. Text of A, प्रार्थनाः —कृतार्थिता. Text of A, कृता. Com. omits the word.—गृहात्प्रत्यागतस्य. Edd., गृहात्प्रत्यागतस्य. L. 21. निवृत्ता. A, निर्वृत्ता. B, निवृत्ता. L. 22. B omits the words वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरी leaving a reading (न चापि हृदयवल्लभसमागमनिवृत्ता प्रियसखी कादंबरी स्नेहपाशानपि छित्वा) which gives no sense. The copyist, misled by the two कादंबरी s, has dropped a line. Our reading is that of Edd. with छित्वा for भित्वा. A with us except that it has गाढबंधात् for गाढबंधान्, and connects वैराग्या with the following word. The note in Com. is न चापि हृदयस्य चेतसः वल्लभो जनस्तस्य समागमेन निर्वृता संजातसंतोषा एतादृशी प्रियसखी वल्लभवयस्या कादंबरी वीक्षिता विलोकिता इति हेतोः उत्पन्नं प्रादुर्भूतं यदनेकगुणं उत्कृष्टं वैराग्यं विरागता तस्य आ समंतात् गाढबंधः अत्युग्रग्रंथिस्तस्मात् कादंबरीस्नेहपाशानपि छित्वा स्वच्छंदं विधाय.

P. 308, L. 1. तुल्याकृतिम्; Edd., तुल्यवयसमाकृतिमन्तम्. So also D, which adds अपि. L. 5. किमन्यत्तुल्यतेव. See the note at p. 276, l. 23. L. 7. B and Edd. omit एव. —अभिनन्दन्. Edd., अभिनिन्दन्. L. 8. हृष्यन्. So Text of A and Edd. Com. of A, कृष्यन् explained by विलिख्यन्. B, तुष्यन्. —B puts बिम्बप्रियाभिमयमिव before अभिनन्दन्निव. l. 7. L. 9. अन्तर्वाष्प. B and Edd., सास्राष्प, a variant which is mentioned in the Com. of A. L. 11. विमुक्तः. Com.=विभिन्नः. Edd., निमुक्तः. —B and Edd. omit च. L. 12. वरतनु. Edd., सुतनु, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 13. विधेः. Edd., विधेः, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 14. A omits कुसुम. L. 15. प्रणयैकयोग्या. B, प्रणयणैकयोग्या, which seems a better reading. Com. of A explains प्रणय by रक्षणार्थः. —कष्टतरत. पश्चरणा°. Edd., कष्टतमेन तपश्चरण°. —ग्लानिम्. Edd., म्लानिम्. L. 17. Edd. omit किमर्थम्, inserting in its place किं न before रूपवयसोः. So also D. L. 18. परत्र संबन्धी. Edd., परत्र फलसंबन्धी. L. 19. अस्यास्ते. Read अयमस्यास्ते which Com. of A and B. Text of A, अयस्यास्ते [अयमस्यास्ते]. Edd. omit अयम् and ते. L. 20. Edd. omit तपः. L. 21. च. Edd., वा. L. उदयति. Edd., उदेति. L. 23. वृथा वसन्तमासाभ्यागमः. The reading of B, Text of A, वृथा वसंतमासस्यागमः. [वसंतमासाभ्यागमः] Com. of A, वृथा मुधा वसंतमासस्य सुरभिमासस्य आगमनं. Edd., व्यर्थो वसन्तमासस्यागमः.

P. 309, L. 1. निष्प्रयोजना जलदसमयारम्भाडम्बराः. A, निःप्रयोजना जलदसमारंभाडंबराः. Com., जलदस्य समारंभः प्रारंभः तस्य आडंबराः समारोपाः B, निःप्रयोजना जलदसमयारंभडंबराः. Edd., निष्प्रयोजनो जलदसमयारंभाडम्बरः. L. 2. किं ज्योत्स्नया. Edd., किं वा ज्योत्स्नया. L. 4. सर्वथा तं वदन्तम्. (Com., सर्वथा सर्वात्मना.) B, सर्वथा तथा वदंतम्. D, सर्वत्र तथा वदंतम्. Edd., सर्वं तथा वदन्तम्. L. 6. देवार्चन. B and Edd., देवतार्चन. —आचिन्वती. Text of A, आचिन्वंती. B, अपचिन्वंती. Edd., उच्चिन्वन्ती. L. 7. कोयं युवा कोपि ब्राह्मणाकृतिः. The reading of B. Text of A, कोयं युवा कोपि ब्राह्मणाकृतिः. Com., यः अयः (अयं) प्रत्यक्षोपलक्ष्यो युवा तरुणः, कोपि अनिर्दिष्टनामा, &c. Edd., कोयं युवा ब्राह्मणाकृतिः. —अस्य. Edd., कोऽप्यस्य. —अवलोकयतः. Ed. 1, न विलोकयता. Ed. 2, विलोकयतः. L. 9. पुनरेव नागच्छति. Edd., न पुनरागच्छति. —अपि, Edd., यदि.

Com., निवारितोपि प्रतिषिद्धोपि यदि आगमिष्यति, where the यदि may be merely explanatory. Its omission in the text is characteristic. See note on p. 120, l. 8. L. 10. इत्यास्म. Edd., अस्यैव. —दुर्निवार.° Edd., दुर्निवाय. L. 11. भवितव्यतया वा. Edd., च for वा. B, भवितव्यतायाश्च omitting अनर्थस्य. L. 12. Text of A omits एकदा. B, चैकदा. —गाढायां. So Com. of A, (गाढायां तीव्रायां) and Edd. Text of A and B, विगाढायां. —यामिन्यां. Edd., रजन्यां. —उद्दीपितस्मरानलं. Edd., उद्दीपितं स्मरानलं. L. 13. अप्राप्तसुखा. B, अप्राप्तनिद्रासुखा. Edd., अनवाप्तनिद्रासुखा. L. 14. संतापान्निर्गत्य. So B and Edd. A, संतापनिर्गत्या. Com., संतापं संज्वरं तस्य निर्गत्या निर्गमनहेतुना. —सुरभिणा. Edd., सुगन्धिना. L. 15. वीज्यमाना. Edd., आवीज्यमाना. —वर्णसुधाकूर्चकैः. Com., वर्णसुधा श्वेतसुधा तस्याः कूर्चकैः कुंचिकाभिः. L. 17. कारिभिः करैः. Edd., कारिकरैः. L. 19. तादृशस्यापि. B, तादृशोपि. —Edd. omit तस्य. L. 20. यथाकथंचिज्जीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि. The reading of B. A, असि for अपि. Com., येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणितवल्लभा तपस्विनी वराकी असि तेन हेतुना मम, &c. Edd., यथाकथंचिज्जीवतु जीवितप्रिया तपस्विनीत्येवमेव समाश्वासितास्मि. L. 22. तेन. Edd., अनेन. —मम. So B. A, मे मम (*sic.*) In Com., मम. Edd., मे. L. 23. गतः. A in Text, मृतः.

P. 310, L. 2. चालजालानि. Ed. 1, आजालानि. Ed. 2, आलापजालानि. —दुर्जीवित. Edd., यद्दुर्जीवित. —Edd. omit चिन्तयन्ती. Ed. 2, however, mentions a reading आलापजातानि यद्दुर्जीविका गृहीता चिन्तयन्ती. L. 3. आ चरणादुत्कण्टकं. Edd., आ चरणादुत्कण्टकितं. B, आपतंतं तमुत्कंटकिततनुम्. Ed. 2 mentions the reading उत्कण्टकिततनुम्. B repeats आपतन्तं where the others have it, at the end of the sentence. L. 4. उद्भिन्नकासिकेतक. B, उद्भिकासकेतक. Edd., उद्भिन्नकाशिकेतकी. L. 5. मदनहतभुजा भुजामेण, Edd., मदनहतभुजामेण, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. —कुण्डलीकृतमृणालम्. So A and B. The Com., (कुंडलीकृतं कुंडलवदाचरितं मृणालं बिसकटकं) would admit कुण्डलीकृतं मृणालं. Edd., कुण्डलीकृतं मृणालिकावलयं. L. 6. अपर्पितशासनवलयम्. A in Text, उपर्पितशासनवलयम्. Com., उपर्पितं स्थापितं शासनवलयमिव आज्ञावलयमिव यथा कश्चिद् आंकुशीनो राजा दर्पे अवश्यं संग्रामकरणाय वीरवलयं भुजाग्रे [न] बध्नाति तथैवानेन भुजामेण

अवश्यं मरणाय कंदर्पदत्तं शासनवलयं बद्धमिवेति भावः. Our reading is that of B. Edd., अपर्युषितं शासनवलयम्. L. 6. अवश्यमर-णाय. Edd., अवश्यं मरणाय. Compare extract from Com. in last note. L. 7. Edd. omit वृथानं. L. 9. कलया. Edd., करकलया. —जल. Edd., सलिल. L. 10. जलं. Edd., जला-ञ्जलि. —मत्कर. Edd., मकर. --निवर्तित. Read as elsewhere निर्वर्तित. निर्वर्तित is the reading of A and B. L, 12. दूरतः. Edd., अदूरतः. L. 14. अनवरतप्रवृत्तैः. Edd., अनवरतप्रवृत्तैः. L. 15. रणरणकशून्यं. So B. Edd., रणकशून्यं. A in Text, रणरणकेन शून्यमुत्कण्ठाननं. The reading of Com., (रणरणकेन औत्सुक्येन उत् प्राबल्येन शुष्कं रूक्षं आननं मुखं यस्य स तं) is रणरणकौ-त्सुक्याननं. L. 17. अधिगतं. Edd., धिक्कृतं. — परलोकभीत्या. Edd., परलोकभीरुणा, Ed. 2 giving our reading as a variant. Edd. add अङ्गीकृतं त्वरुच्या. L. 18. केवलस्य. A, केवलं. L. 21. अचिन्तनं. Edd., अकरणं. L. 22. कष्टं. Edd., कष्टतरं. —स्वयमेवमुन्मादात्. Edd., स्वयमेवमुन्मदात्. B, स्वयमेत्य स्वयमुन्मा-दात्. — पाणिनापि स्पृशति. 'Lays but a hand on me.' L. 23. तच्चिरात्. B omits तत्.

P. 311, L. 1. अङ्गीकृतं. Edd., अङ्गीकृत्य. – मे. Ed. 1, एवं. Ed. 2, एव. L. 4. अप्रतीकारक्षमं. Edd., अप्रतीकाराश्रमं. - - त्वदायत्तं जीवितं. Edd., त्वदायत्तमे जीवितं. L. 5. यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावय-सि. B, यदि न मामात्मप्रदानेनात्र संभावयसि. Edd. as B, but omitting अत्र, and Ed. 2 has प्रसादेन for प्रदानेन. L. 6. शिशिर-करकराभ्यां. Edd., शिशिरकिरणाभ्यां. B, शशिभ्यां. L. 7. झगिति. A, झिगिति. Edd., झटिति. L. 8. तर्जयन्तीव. Edd., तर्जयन्तीव. So B and D. L. 10. आः पाप. B. हताश. —एवं गतस्ते मामुत्सङ्गे न. So also Edd., except that they have न ते for ते न. B, एवंवादिनस्तव नीतमङ्गे. L. 11. न सहस्रधा. Edd., सहस्रधा न. —न गता वा. B, वा न गता. Edd., गता वा न. L. 14. आहत. So B. A, आधूतः (Com.=कंपितः). Edd, अपहतः —अम्भसा. Edd., पयसा. —न धरित्र्या रसातलं प्रवेशितोसि नापि तत्क्षणमेवाकाशे-नात्मनिर्विशेषतां नीतोसि. So Com. of A and B. Text of A omits the words. Edd., धरण्या रसातले for धरित्र्या रसातलम्. L. 16. अव्यवस्थितो व्यवस्थिते. So Com. of A, (अव्यवस्थितो व्यवस्थितिम-र्यादः एवंभूतात्मकतया व्यवस्थिते अस्मिन् लोके). Text of A and Edd. omit अव्यवस्थितः. B omits व्यवस्थिते. —लोके. Edd., लोकस्य

—एवं. Edd., एव. L. 17. इतविधागा. B, इतो विधागा. Edd., इतविधिना. L. 18. केनाप्युपदर्शितमुखरागः. So also B, reading वदन for मुख. Com., केनापि कारणेन उपदर्शितः प्रकटितो मुखे आस्ये रागोनुरागो येन स तथा स्वपक्षपातमात्रे स्वपक्षरक्षणमात्रे प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा अनिरूपितं अज्ञातं यत् स्थानास्थानं वक्तव्यावक्तव्यस्थलं तत्र वदतीत्येवंशीलः शुक इव कीर इव सोपि दर्शितमुखरागः स्वपक्षपातनमात्रे प्रवृत्तः स्थानास्थानवादी च भवति. Edd., समुपदर्शितवदनरागः omitting केनापि. L. 19. किमु. So Text of A and B. Com., किमुत. Edd., किमिति. L. 20. निश्चिन्तः. B, निःक्षितः. Edd., क्षितः. —तेन. B and Edd., येन.— हासहेतुरेवं वदन्. B, एव for एवं. Edd., हासहेतु वदन्. —अपि न क्रोधम्. Edd., क्रोधमपि न. L. 21. त्वदुक्तं दुःखितार्हं ते. Edd., तदुक्तेस्तदं, B, ननु दुर्न्यस्तदंत-संविभागम्. L. 22. अस्मद्विधाः. B and Edd., अस्मद्विधं.

P 312, L. 1. च. B puts after यदि. L. 2. Edd. omit अयं. L. 3. स च मे वचसोस्यानन्तरं. This is the reading of B. A has मद्वचसोस्यानन्तरमेव च. Edd., स तु मद्वचनानन्तरं. L. 5. Edd. put the एव before सामर्थ्यात्. — छिन्नमूलः. Edd., आच्छिन्नमूलः. L. 6. अतिक्रान्तजीवितेस्मिन्. B, अपक्रान्तजीविते तस्मिन्. Edd., अतिक्रान्तजीविते च तस्मिन्.—कृताक्रन्दात्तत्परिजनाच्छ्रुतवती. So B. A, कृताक्रंदांतर्जनात्. Com., कृताक्रंदा विहितात्तस्वरा अंतर्जनात् मध्यजनात् श्रुतवती आकर्णितवती. Edd., कृताक्रन्दात्तत्परिजनतः श्रुतम्. L. 8. वेगेन. Edd., आवितेन. L. 9. तत्. Edd., तनत्. L. 11. मया न प्राप्तं. B omits मया. Edd., न मया प्राप्तं. L. 13. भेदोन्मुखमित्यादि. Com., यथा भ्रमराभिधानात् कुड्मलं भेदोन्मुखं स्फुटति तथैव चंद्रापीडस्य मच्छुत्या स्वभावेन प्रकृत्या सरस [स] कोमलं हृदयमस्फुटादिति भावः. L. 14. महाश्वेतायाः शरीरं. Text of A, महाश्वेताशरीरं.— संभ्रम. Edd., ससंभ्रम. Compare next note. —प्रतिपन्न. Com. =अंगीकृत. Compare ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण p. 256, l. 20. L. 16. चन्द्रापीडः. Edd. add अयं. —अग्रेव. Text of A, अग्रेव. —विचालितः. Text of A, विचालितः. L. 17. न किंचित्. So Text of A and B. Com. omits the words. Edd. add अपि. — समुन्मीलयति विलोचने. Edd., लोचने समुन्मीलयति. L. 18. यथावस्थितपातितानाम्. The reading of B. A, यथावस्थितानाम्. Edd., यथा स्थितानाम्.—आचरणं करोति. Edd., ईहे, Ed. 2 giving our reading as a variant.—नो च्छ्वसिति हृदयेन. Edd., न मनागप्युच्छ्वसित्येव, Ed. 2 giving as a variant किमाचिन्त्यत एव वज्रपाताभिघातः. L. 19. Edd. omit ——

पीड.—केशर्मी त्वया. B, केदं त्वया तया. Edd., त्वया तया. L. 20. इत्युक्त्वांतेवचसि. From B. Text of A, इति उक्त्वा उन्मुक्तांतेवचसि. Com., इत्युक्त्वा इत्यभिधाय आमुक्तं परित्यक्तं आर्त्तं पीडितं वचो यया सा तथा तस्यां तरलिकायां सत्यां. B, इत्युक्त्वा,तेवचसि. Edd., इत्युन्मुक्तातेवचसि. L. 21. निश्चल. A, शिथिल (Com., शिथिला समग्रा. स्तब्धा निश्चला). —भारः पापे. Construe with इत्युक्तवति......... परिजने p. 313. l. 13. L. 22. त्वया· B, त्वयापकृपया. —अपाकृत. So Edd. A, अपकृत. B, अकृत. —उत्सारितम्. So B and Edd. A, उत्सारितं. Com., उत्सारितं उच्छेदितं दूरीकृतमिति यावत्.

P. 313, L. 1. कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः. Edd. insert इदानीम् before कस्य, but this destroys the jingle अधिलोकस्य कस्य. Text of A omits कस्य. B and Edd., उद्वीक्षतां for ईक्षतां. —कोवलम्बनं. Text of A, कोवालंबनं. Com. of A, को वा अवलंबनं आलंबनं (*sic*). L. 2. संवृत्ता. Edd., वृत्ता. L. 3. वृत्तम्. Com. =अतीतं. B, निवृत्तं. —अस्तमिता च परिजनभाषा. B, चास्तमिता परिजनः भाषा (*sic*). Edd., अस्तमिताभाग्यपरिजनभाषा. L. 4. समाप्ताः परित्यागकथाः. Com., समाप्ताः विलयं गता इत्यर्थः. Edd., समाप्ता परित्यागकथा, Ed. 2 giving पर्याप्ता परित्यागवार्ता as a variant, L. 5. Edd. सांप्रतं for the first संप्रति. — प्रजाः. So B and Edd. A, प्रज्ञाः.— क. Edd., किं. — साधूनां समाश्वासं. Edd. transpose the two words. L. 6. धुर्ये त्वयि. B, धीरे त्वयि. Edd., धुर्ये त्वयि. L. 7. इदम्. Edd., शरीरम्, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 8. Edd. put ते after अस्माकं. L. 9. देहि. Edd., अवधेहि. —भक्तजनस्याभ्यर्थनां. Edd., भक्तजनाभ्यर्थनां. L. 11. नाप्यार्यः शुकनासः, So B. Text of A, नाप्यार्यं, शुकनासः. Com., नापि आर्यः पूज्यः शुकनासः. Ed., नार्यशुकनासः. L. 13. अनपेक्ष्य. Edd., अनवेक्ष्य. L. 14. तदाकर्णनोत्कर्णैः. Edd., तदाकर्ण्योत्कर्ण्य. L. 15. उद्भ्रान्तमनसि समापतति राजकुललोके. Edd., उद्भ्रान्ते राजकुललोके, Ed. 2 giving our reading as a variant. —समुत्सुक. Edd., समुत्कलित. L. 19. चन्द्रापीडोद्वासितमित्यादि. See note at p. 248, l. 22. L. 20. महाश्वेताश्रमम्. Edd., कादम्बरीदर्शनम्, Ed. 2 printing as one word. —प्रतिपक्षकुञ्जरवेषाभरणा रणत्नूपुरयुगेन, the reading of Text of A. So also D, but with नूपुरेण for नूपुरयुगेन. Com., प्रतिपन्नो अंगीकृतो कुंजरवेषाभरणे उज्ज्वलनेपथ्यभूषणे यया सा तथा रणत्नूपुरं कुर्वत्

यत् तु (*sic.*) पुरयुगं पादकटकयुग्मं तेन मुखरं क्रणत्कं यद् मेखला दाम काचीदाम तेन रम्यं मनोहरं उज्वलं निर्मलं यत् आकल्पं वेषस्तेन. B, प्रतिपन्नशृंगारवेषाभरणा रणन्नूपुरयुगा. Edd., प्रतिपन्नशृंगारवेषाभरणारणन्नूपुरेण. L. 21. °दामा. B, °दामा. — आकल्पेन. Edd., वाससा, L. 22. विभान्तिना. Edd., विभ्रमेण. L. 23. अपदिश्यमाना. Edd., अपदिश्यमान.

P. 314, L. 2. कथयति प्रत्यहमहं पुनः. So Com. of A, (प्रत्यहं कथयति ब्रवीति अहं पुनः). Text of A omits अहं. B and Edd., कथमन्यत् अहं पुनः. — शठमतेर्निर्घृणमनसः निःस्पृहागमनम्. B, निशातेर्निर्घृणस्यागमनम्. Edd., शठमतेर्निस्त्रिंशस्यागमनम्. Ed. 2 with नृशंसस्य for निस्त्रिंशस्य. L. 4. मद्विमर्शाय. So B and Edd. A, मद्विनविमर्शाय. L. 5. असंश्रावकारि. Edd., संश्रयकारि. L. 6. एवेमामवस्थाम्. So Com. of A and Edd. Text, एवेममवस्थां. B, एवमवस्थाम्. — अन्यथा. Edd., अन्यच. L. 7. अस्याभविष्यत्. Edd., अस्य चेतस्यभविष्यत्. — तथा गमनं. Com., तथागमनमेव तादृशागमनमेव. L. 8. तथागतः. Com.= तेन प्रकारेण आगतोपि. Edd., तत्र गतः. —पुनर्दृष्टोपि. Edd. omit अपि. L. 10. Edd. omit कादम्बरी, (see note on p. 313, l. 20), Ed. 2 giving it as a variant. L. 12. आगम्य. Edd., आगत्य. L. 13. अपचित. B and Edd., अवचित. —कुसुम. Edd., कलकुसुम. L. 14. मृणालं. Text of A, मृणालिनीं. — तरल. B and Edd. add मणि. L. 16. Edd. omit हा. —मुक्ताकम्बया. A adds अपि. B, सर्वदया. L. 17. अध्यासित. Edd. add कादम्बरी L. 18. उपागमत्. Text of A, उपागता. — चिरात्. B, अचिरात्. Edd. omit अपि. L. 20. विस्तृता. B, विस्मृत्यार्थं. — अन्तर्मेशृङ्गारनिस्पन्दा. Edd. prefix विस्मितेव, and read मद for भार. B, अंतर्मेशुभार निःपंदा. — समर्पिताक्षी. Edd., संदापिताक्षी. L. 23. तथावस्थितां च. Edd., तथा स्थितां तु.

P 315, L. 1. इयम्. Edd., एवम् —आरटन्ती is the reading of B. A, अरटंती. Com. =रुदनं अविदधती. Edd., अनारटन्ती. L. 2. अतिभारोत्पीडितम्. Edd., अतिजलभारोत्पीडितं. — तडागम्. B and Edd., तडागम्. —सरसबहु. Edd., बहुसरसम्. L. 3. उरस्थम्. Edd. add इदम्. —Edd. put the च after निवारयन्. L. 5. विहस्य. So far from weeping, as she had been besought to do. —अपि. B and Ed. 1, अपि. — कुम्भपिण्डे. A, कुंभपसे. L. 6. Edd. omit इव. —कपालोल्लेखैः. Text of A, —कपालोल्लेखैः (*sic*).

Com., यत्र एवं आलोक्य निरीक्ष्य. B, यत्रालोकयेव (*sic*). Edd., आलोकयेव यत्र. L. 9. Edd. omit one कथं. L. 12. आत्मानम्. आत्मा means the body here. Compare आत्मानं परित्यजतः, l. 23, and देवस्य कण्ठलग्न निर्वापयाम्यात्मानम् p. 316, l. 23 below. —नीतं. B adds अपि. —कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनानकूलं करोमि. The same feeling as that which manifests itself in the pious belief common in England that the tears of the mourners delay the heavenward flight of the soul when parted from the body. —कथं. Edd. add च. L. 14. हर्षस्थानेपि. Edd. omit अपि. L. 15. Edd. omit एवंविधम्. L. 17. जनवादात्. Edd., जनापवादात्. L. 18. प्रतिज्ञातं. Edd. add अपि. —अन्यथा जातम् 'Not kept.' The promise referred to is the vow to remain unmarried. Cf. p. 242, l. 2. L. 19. मया. B and Edd., मम. L. 20. अस्मिन्समये. Edd., अस्मिन्तु समये. —मरणमेव जीवितं जीवितं पुनर्मरणम्.

"For me to live is death, to die is gain."

—*St. Paul's Epistle to the Philippians*, ch. 1, v. 21. Our reading is that of A and B. Edd., मरणमेव श्रेयो च जीवितं मे सर्वप्रकारलज्जाकरं तु जीवितं न पुनर्मरणम्. L. 21. तथापि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा. So also B, except that it has स्नेहं for स्नेहः. Edd. put वा after करोषि, and read मत्प्रियहितं for मत्प्रियं हितं. L. 22. तन्ममोपरि स्नेहावकुबापि मिवसखया. Edd., तन्मदीयमप्यात्मनि स्नेहमारोप्य. L. 23. अम्बा च. Edd., अम्बा वा. —वाञ्छितं. B, आवांछितं.

P. 316, L. 1. येन परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वयि भविष्यति. From D P 2. So also D and Edd., but with दासी पुत्रको for दानाय पुत्रकस्त्वयि. A and B, त्वयि भवः. Com. of A परलोकगतायाः अन्यभवं प्राप्ताया अपि मे मम जलाञ्जलिदानाय मृतस्य पानीयप्रदानाय अयं पुत्रकस्त्वयि भवः. L. 2. च मे. Edd., चापि. L. 3. भवनम्. Edd., मद्भवनम्. L. 5. एव. Ed. 1, इव. —निर्वर्तनीयं. A and B, निवर्तनीयं. L. 6. अशोक. Edd., बालाशोक. —पल्लव. Edd., पल्लवाः. L. 8. Edd. omit मया. —दृष्टाः Edd., दृष्टकाः. L. 11. A omits तरलकः. —कस्मिंश्चित्. Edd., क्वचित्. L. 12. Edd. omit मे. —जीवंजीव. B and Edd., जीवंजीवक. —क्रीडापर्वते मया. B, क्रीडापर्वतके मया. Edd., मया क्रीडापर्वतके. L. 13. कार्यम्. Edd., कार्यम्. —पारवतपाली. Edd., पारवत-

चारी. L. 14. विधेयः. So A and B. Com. = कर्तव्यः. D and Edd., विधेयम्. —अपरिचितगृहवसतिः सा च बलाद्धृता तपस्विनी. Edd., अपरिचितगृहवसतिस्तपस्विनी बलाद्धृता. B, अपरिचितगृहनिवासा बलाद्धृता तपस्विनी. L. 16. उपशान्तये. Text of A, उपशांतये. —ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि. Edd., सर्वाण्येव ब्राह्मणसात् कर्तव्यानि. L. 17. वीणा. Edd. add अपि. —कार्या. Edd., कर्तव्या. L. 18. सखि. Edd. omit अपि. —इमम्. B, इयम्. L. 19. अनाहयान. A writes अनास्यान. —अनेकसंतानतुहिनकिरणकिरणनिकरतारकिततारहारार्पणैः. So Com. of A, (अनेकसंतानाः अनेकपरंपरा ये तुहिनकिरणस्य चंद्रमसः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन तारकिताः संजाततारकाः ये ताराः उज्ज्वला हाराः मुक्ताकलापास्तेषां अर्पणैः न्यसनैः). Text of A and B, तुहिनकणनिकर for तुहिनकिरणकिरणनिकर. Edd., अनेकसंतानतानतुहिनकरकिरणनिकर°, Ed. 2 mentioning a reading, अनन्तसन्तानतुहिनकराकिरणनिकर.° L. 21. सरसबिसकिसलयप्रस्तरैः. B, सरसबिसकिसलयैः स्रस्तरैः. Edd., सरसबिसकिसलयस्रस्तैः. —मृणाल. Edd., मृणालिनी, Ed. 2 mentioning a reading प्रस्तीरकरणेन मृणालतालतल्प. L. 22. उद्दिकासकमलकुमुदकुवलय (A writes उद्दिकाशात्). B, विकसितकुमुदकुवलय. Edd., उद्दिकासकमलकुमुदकुवलय. —उज्ज्वलवितानज्वालामालिनि (A writes उज्वल°). So also B with उज्वलित for उज्ज्वल. Edd., उज्वलितवितानके ज्वालामालिनि. L. 23. Edd. omit विभावसो, and add चन्द्रापीडस्य after देवस्य.

P. 317, L. 1. इत्यभिदधानैव. Edd. omit एव, and add कृतमरणानुबन्धा. —अवधारण. Edd., विधारण. —अवच्छिद्य. Edd., अवच्छिद्य. —उपसृत्य. Edd., अपसृत्य च. L. 2. Edd. omit ताम्. L. 4. मरणाभ्यधिकानि. Edd., मरणाधिकानि. L. 6. पुनर्जन्मान्तर. Edd., पुनर्जन्मान्तरे. L. 7. उत्पश्यमान. Edd., उत्पुंक्ष्यमान. L. 12. कराभ्यां. Edd., हस्ताभ्यां. L. 13. उच्छ्रसतः. Edd., समुच्छ्रसतः. L. 14. सकलमेव तं प्रदेशम्. A B, सकलमपि तं प्रदेशं. Edd., तं सकलमेव प्रदेशं. —कुर्वाणम्. Edd., कुर्वत्. L. 15. ज्योतिरेव. So Text of A and B. Com. of A and Edd., इव for एव. —अन्तरिक्षे. Edd., अन्तरीक्षे. L. 15. शरन्नीयामृतमयशरीरिणी वागभूयत. The speaker is the Moon. Cf. चन्द्रमसोपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव p. 322, l. 5. L. 16. समाश्वासितव्या. B and Edd., समाश्वासिता. L. 17. Edd. omit सखे. L. 18. समागमनाय. Edd., समागमाय. For the meaning of

भूयस्त्वत्समागमनाय see note on p. 174, l. 19. Com. here, भूयः पुनरपि त्वया सह समागमो मेलापः तस्मै. L. 19. चन्द्रापीडशरीरम्. Edd., चन्द्रापीडस्य शरीरं. L. 20. अन्तरात्मना. Edd., आत्मना. L. 21. प्रत्ययार्थम्. Edd., संप्रत्ययार्थम्.—अग्निना संस्कर्तव्यम्. Edd., संस्कार्यम्. L. 22. नोदके प्रक्षेप्तव्यं नापि वा समुत्स्रष्टव्यं यत्नतः, &c. The reading of B and of Com. of A. Text of A has च for वा. Edd., उदके वा क्षेप्तव्यमुत्स्रष्टव्यं प्रयत्नतः.

P. 318, L. 1. विस्मित. Edd., विस्मय. —Edd. omit परिजनः; and have सर्वे, and the words agreeing with it in the plural. L. 2. लोचनः. Edd., हृदयः. L. 4. परिवर्धक. A, परिवद्धक explained in Com. by अश्वपालक. B and Edd., परिवर्धक. L. 5. अस्मद्विधानां..........तेनैव. Text of A omits the intervening words, apparently by the accidental dropping out of a whole line, as अस्मद्विधानां is at the end of one line, and तेनैव at the beginning of the next. Com., अस्मद्विधानां अस्मत्सदृशानां यथा तथा भवतु त्वं पुनरेकाकिनि विना वाहनं यानं विना दूरप्रस्थिते चालिते देवे क्षणमपि समयमात्रमपि अवस्थातुं अवस्थितिं कर्तुं न शोभसे न शोभां प्राप्नोषि इति अभिदधाना इति ब्रुवाणा तेनैव इन्द्रायुधेन सह. B, अस्मिन् विध्यतां यथा ते तथा त्वं पुनरप्येवमेकाकिनि देवे विना वाहनं दूरं प्रस्थिते क्षणमप्यवस्थातुं न शोभस इत्यभिदधाना तेनैव. Edd., अस्मद्विधा न यथा त्वं पुनरेवमेकाकी विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमपि तिष्ठन् शोभसे इत्यभिदधाना तेनैव. L. 8. सरसः सलिलात. Edd., सरःसलिलात्. L. 9. अयथावलम्बि. Edd., अयथातथालम्बि. L. 11. उद्भासमानः. Edd., समुद्भासमानः. L. 12. म्लान. Edd., अम्लान.—अरविन्दनीलपलाश. A, अरविन्दनीलपलाश. पाण्डुरेण. B and Edd., पाण्डुना. L. 14. आताम्राभ्याम्. Edd., आताम्रायताभ्याम्. —उद्दलितलोचनाभ्याम्. Edd. transpose the two words. L. 17. जन्मान्तरागतेवागतोऽपि. So Text of A. Com. omits इव. B, जन्मान्तरागत. Edd., जन्मान्तरगतः. L. 18. ससंभ्रमम्. Edd., ससंभ्रमाकुलं. L. 19. पादवन्दना. Edd., प्रणामा. —Edd. put the अहं after गर्वविधा. L. 20. भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि. Edd., त्वयाप्यात्मनः कारणादेवं संभाविता. —अथवा. B, अथ. L. 21. एकान्तत एव. Edd., एकान्त एव. L. 23. वार्त्तापि न दत्ता. Edd., वार्तामपि न दत्तवानसि.

P. 319, L. 1. कुतः. Text of A adds अपि. —समागतः. Edd., एवागतोऽसीति. L. 3. राजपुत्र. A omits पुत्र. L. 4. गन्धर्वराजपुत्रि भूयतामहमहि. Edd., भूयतां गन्धर्वराजपुत्रि, and omit अहं हि, reading अहं

after त्वाम्. L. 8. दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिः. So A and Edd. B, दिव्याङ्गनाभिसारिकाभिः. L. 10. चन्द्रिकाभिराम. B and Edd., चन्द्राभिराम. L. 13. आनीहि मां चन्द्रमसम्. A adds मह्यं, apparently by mistake for following अहम्, which it omits in its Text. The mistake is repeated in the Com., हे कपिंजल चंद्रमसं मह्यं मां आनीहि अवबुध्यस्व स्वव्यापारं परिभवणलक्षणं अनुतिष्ठन् कुर्वन् जगतः अनुग्रहाय अभ्युपपत्तये अहं उदयं गतः. L. 13. उदयगतः. So B and Edd. A, उदयं गतः. L. 14. अनुतिष्ठन्. B, अनुकुर्वन्. L. 16. संताप्य. Edd., सन्तापितः. —Edd. omit सम्. L. 17. कर्मभूमीभूते. So A. Com., कर्मभूमितां भूते प्राप्ते अत्रैव क्रियते कर्म कर्मभूमिरतो मता यत्रैव युज्यते तद्धि भोगभूमिस्तु सापरेत्युक्तेः अकर्मभूमिः कर्मभूमिः संपद्यते इति कर्मभूमीभूते इति वा. B and Edd., कर्मभूमिभूते. —Text of A omits अस्मिन्. —उत्पन्न. Edd., प्राप्त. L. 18. तीव्रतराम्. Edd., तीव्रतमाम्. —उत्सृजसि. Text of A, उत्सृजिष्यसि. Com., उत्सृजसि त्यजसि. L. 19. झटिति ज्वलित इव. So Com., (झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव.) Text writes झगिति for झटिति as in previous passage p. 311, l. 7. B, झटिति समुद्दीपित इव. Edd., भगित्युद्दीपित इव. L. 20. निरागाः. From Edd. A and B, निरगां. Com., निरगां निरगच्छं. L. 21. दुःखसुख. Edd., सुखदुःख. L. 23. जन्मदुःखसंभवाप्सरसः कुलात्. See the passage at p. 36.

P. 320, L. 1. तथा. B, अनया. L. 2. अनेन च. Edd. add संप्रति. —आत्मदोषात्. So A and B. Cf. आत्मदोषानुबन्धेन last page, l. 20. In Com. of A, (स्वयंकृतादेव आत्मदोषात् देव *sic.*) the word looks like the gloss on स्वयंकृतात्. Edd., शापदोषात्. a phrase which occurs two lines below, and also at l. 21. L. 3. जन्मनि जन्मनि. Edd. add इति. L. 4. तथावत्. Text of A तत् यथा तथावत्. —अयं शापदोषादपैति. Com., अयं पुंडरीकः शापदोषात् अपैति दूरीभवति. Edd., अयं शापदोषो व्यपैति. L. 6. आप्यायमानम्. Edd., आप्यायितम्. L. 7. एवं वृत्तान्तम्. Edd., वृत्तान्तमिमम्. L. 10. विना. Edd., विनाकृतः. —शोकावेगान्धः. Ed. 2, शोकावेशान्धः. L. 10. ग्रीवोन्नयनमेमि. Edd., भ्रुकुटी. L. 13. तुरंगमेनेव. Compare the similar passage in Mahâśvetâ's curse pronounced on Vaiśampâyana, शुक इव p. 311, l. 19. L. 14. उपालम्भितः. A, उपलंभितः, explained in Com. by उपालंभितः. The latter is the reading of B and Edd. —अवतरेति. Edd. omit इति. B, वोढव्यं

त्वया. L. 16. अवज्ञया. B, अवज्ञायाः. Edd., अवज्ञानात्. — उपसं-हर शापमाशु त्वमिति. B. omits आशु त्वम्. Edd., इमं शापमुप-संहरेति. L. 17. यन्मयोक्तं तन्नान्यथा. Edd., एष एव शापः संप्रति मया नान्यथा.—एतत्ते करोमि. 'I will do this for you.' L. 18. वाहनतां. Edd., वाहतां. L. 19. तम्. Edd., पुनः. L. 20. मत्प्रिय. Edd., मे प्रिय. L. 21. Edd. omit पुण्डरीकेण. Ed. 2 mentioning it as a variant. L. 23. A omits मे. —प्रियवयस्येन. From B. A, प्रियवयसा. Edd. omit the word.

321, L. 2. आर्द्रीकृतम्. Edd., आर्द्रितम्. B adds त्वया, omitting the previous ते. — उदञ्जयिष्याम्. Text of A, तदुज्जयिन्याम्. L. 3. समिदर्शनम्. Com. = सदृष्टं. See p. 65, ll. 5—15. L. 5. तस्य महोपकारिणः. Com., तस्य महोपकारिणो महोपकृतिकर्तुः. Edd., तस्यैव परमोपकारिणः. L. 6. अधःस्थिते B, अधःस्थितः. L. 7. तुरंगत्वेन. Edd., तुरंगमत्वे. —न व्यपगता. Edd., नैवोपयाता. L. 9. ऐकचन्द्रमसोवतारचन्द्रापीडः. So A. B, तदेव चंद्रमसोवतारचंद्रापीडः. Edd., तदेव चन्द्रमसोवतारचंद्रापीडः. — प्राक्तन. Edd., प्राक्तनादेव. L. 10. सोपि मे. Text of A, सोयमेव. L. 12. एतच्छ्रुत्वा. Edd. add महाश्वेता. L. 14. लोकान्तरगतस्य. Edd. prefix कथम्. L. 16. कमुपालभे. So Com. of A (कं उपालभे कस्य उपालंभं ददामीत्यर्थः). and Edd. Text of A and B, किम् for कम्. — किं ब्रवीमि. Edd., कम् for किम्, and add कस्यै कथयामि. L. 17. किमाक्रन्दामि, Edd., कम् for किम्. — कमुपयामि. So Com. of A (कं शरणं त्राणं उपयामि गच्छामि), and Edd. Text of A and B, किम् for कम्. L. 18. आत्मनैव. Edd. add अपराद्धा. L. 19. उच्चारयन्त्यपि. 'Even as I utter : in the moment of uttering. ' A and B, अति for अपि, Com. of A (उच्चारयंत्यति कथयंत्यति लज्जे कंपे), connecting it, wrongly, with the preceding word, as if it were इति, a mistake which is probably due to the fact that the word was अपि in the original of A. — एवमुत्पन्नम्. Edd., उत्पन्नमेव. L. 20. विप्रलपन्त्याम्. Edd., विलपन्त्याः, adding मे after प्रतिवचनम्. L. 21. अनिर्वेदेन. So A and B. Com. of A, अनेनैव आत्मनः स्वस्य जीवितस्य प्राणितस्य उपरि अनिर्वेदेन अस्वाबमानेन. Edd., अनिर्वेदया. The reference is to her fault in consenting to live after Pundarika's death.— सौरस्त्यादनम्. A, सौरस्त्यादम्. L. 23. तथार्तकृतप्रलापां. The reading of A (Com., तथा तेन प्रकारेण आर्तः करुणः कृतो विहित प्रलापो यया सा तां सानुकंपं &c.)

and B. If the reading is right आर्ते must be construed as an adverb with कृत. Edd., the easier तथा कृतार्तप्रलापाम्. —कृतार्तप्रलपां. Edd. add तां.

P. 322, L. 2. को वाधुना. Text of A, को नाम. --सुखपाके. B and Edd., सुखमापके. —येनैव. Edd.. यदेवम्. L. 3. असह्यतरम्. B, अलं-घ्यतरं. —तत्. Edd. add तु. — दृढीकृतहृदयस्यास्यैव समागमप्रत्याशया. The reading of B. A, हृतहृदयस्यास्यैव समागमप्रत्याशया च. Com., हृतं हृदयं यस्यैवंभूतस्य अस्य पुंडरीकस्य समागम (:) मेलापः तस्य प्रत्याशया वांछया च. Edd., दृढीकृतं हृदयम्, closing the sentence there. Ed. 2 mentions a reading दृढीकृतहृदयास्यैव. See next note. L. 4. यथा च शापदोषात्. Edd., दृढीकृतं हृदयम् यथा वयस्यास्यैव समागमप्रत्याशया यथा वा शापदोषात्. — उपगतम्. Edd., उपनतम्. L. 6. च. So Com. of A. Text of A, Edd, and perhaps B, वा by a common mistake. —अश्रेयस्कर. See note on p. 315, l. 12. — शोकानुबन्धः. Edd., शोकानुबन्धावेगः. L. 7. द्वयोरेव. Edd., द्वयोरपि. L. 8. तपसो हि. Text of A, तपसोऽपि. Com., तपसः. L. 9. गांर्वो. A, गौर्यः.—यावदासादितम्. So Text of A and Edd. Com. and B omit यावत्. B reads समासादितम्. L. 10. नचिरात्. Edd., अचिरात्. - निजतपसः. B and Edd., निजतपः. L. 13. भगवन्. Edd. add कपिञ्जल. L. 4. Edd. omit पत्रलेखायाः. L. 15. राजपुत्रि. Edd., भगवति. - - पात. B, आपात. L. 16. चन्द्रापीडस्य. B and Edd. add आत्म.. Com., क चंद्रात्मकस्य चाक्षेसरूपस्य चंद्रापीडस्य जन्म उत्पत्तिः क पुंडरीकात्मनो वैशंपायनस्य जन्म. Edd. omit following क. L. 17. पुण्डरीकात्मकस्य. B, पुण्डरीकात्मनः. L. 18. अवगमनाय. Edd., अवगमाय. L. 21. °वृत्तान्ता. Edd., °वृत्तान्ते. —आलोक्य. Edd. add a second आलोक्य. L. 22. अपसृत्य. Edd. add a second अपसृत्य. —स्थितवति. B, संस्थितवति. L. 23. तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं. Edd., तुल्यदुःखतां कुर्वता तेन चिरात् खल्वय सुखं. For the thought compare सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि वयमनुवर्तिताः p. 73, l. 15.

P. 323, L. 2. समुद्धाटितम्. Com., अथ मया शिरः कंपितमित्यर्थः. L. 5. एवं गते. Compare यदेवं गते श्रेयस्करं भूयते &c., p. 338, l. 15. —उपविशतु. A, उपादिशतु. L. 9. पुण्डरीकवृत्तान्तः. B and Edd. add तु. —कपिञ्जलहस्तात्. B, कपिञ्जलाकर्णनात्. — तदा तु. Com. of A, (तत्कालं तदा तं *sic.*) and B, तत्कालम्. L. 10. कर्तुम्. A,

वक्तुम् explained in Com. by कथयितुम्. L. 11. त्वमन्यत्किं करोषि. So Com. of A (तत् तस्माद्धेतोः त्वं अन्यत् किं करोषि विदधासि). B, Edd. and Text of A, किमन्यत्करोषि, omitting त्वं. L. 12. अन्यथात्वेऽस्य. B, अन्यथात्वस्य. —करणीयचिन्ता. 'Thought with regard to what has to be done.' The reference is to her request यत्करणीयं तदुपदिशतु मे प्रियसखी above l. 5. Edd., करणीया चिन्ता. L. 13. Edd. omit तिष्ठति. —तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा. 'Except attendance on it.' The English colloquialisms 'letting alone,' 'letting go,' correspond closely to this use of मुक्त्वा. L. 14. मृदङ्गमकाष्ठमयः. Edd., मृदङ्गमकाष्ठमयाः. —श्रेयसे. A in Text, श्रेयस (*sic*), in Com., श्रेयसा.—पूजासत्कारेण. Edd., पूजानमस्कारेण. L. 15. प्रत्यक्षदैवतस्य. Edd. add चन्द्रस्य, reading also the subsequent चन्द्रमसः. —Edd., अनाराधितप्रणक्ष. Cf. p. 325, l. 14. L. 17. Edd. omit कादम्बरी. L. 18. उत्थाप्य. Edd., सहोत्थाप्य. L. 19. Edd. omit सर्वे. —शनैः. Edd. add a second शनैः. —स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरत्नवलया. B, स्थापिताविशेषरत्नवलया (omitting all the other words). With अपनीतशृङ्गारवेषाभरणा compare प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा, p. 313, l. 20. With मङ्गलमात्रकावस्थापितैककररत्नवलया compare मङ्गलमात्रभूषणा Vikramorvaśī Bomb. Ed. p. 84, and Mr. Sh. Pandit's note there. 'There are certain ornaments and decorations which a married woman must wear, howsoever poor and how unwilling soever she may be to have any. To wear or have them is a sign of wifehood, as the absence of them is that of widowhood. Thus to apply the red mark on the forehead is a mangala, and to have a wreath of glass beads round the neck is a mangala. These then were all that Auśīnarī had.' मङ्गलमेव भूषणानि यस्याः सा मंगलमात्रभूषणा. In our passage मंगलमात्रक must be taken as='for luck's sake only.' Compare expressions like रक्षाप्रतिसर p. 165, l. 23, and see note on p. 68, l. 3. Edd., स्थापयित्वापनीतशृंगारवेशाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरभूषणा. L. 21. स्नानशुचिः. Edd., स्नाता शुचिः. L. 23. किमपि. Edd., किञ्चिदपि. —अनुत्प्रेक्षितम्. A writes in text and Com., अनुप्रेक्षितम्, but explains by अतर्कितम्. B, अनुपक्षितं. —अनभ्यस्तम्. So also B, with the अन् smeared over as a mistake. Edd.,

अभ्यस्तम्. Com. of A, अनभ्यस्तं पुनः पुनः कृतापरिचयेन. The whole passage is an imitation of that at p. 142.

P. 324, L. 1. बाला बलात्. So A. (Com., बाला बलात् हठात्). बाला means 'girl as she was.' B and Edd. omit the word. —विलोमप्रकृतिना. Edd., विलोमप्रकृतिना. L. 2. अनुलेपनानि. Edd., अनुलेपनादीनि. L. 4. आर्तरूपा. B, अतिरूपा. —तत्क्षणेनैवागता. So B. A, क्षणेनैवागता. Edd., तत्क्षणेनैवोपगता. L. 5. पीडितोत्पीडितहृदया. So A and B. Com. of A explains पीडितेन पीडया उत्पीडितं व्याप्तं, &c. Edd., पीडोत्पीडितहृदया. L. 9. अक्षिपत्. Edd., अक्षपयत्. L. 11. Edd. omit कुल. —आकुलित. B, आकुलीकृत. L. 12. दुर्वर्तताडितसंपातपीडितविग्रहम्. Edd. °दृशम्. L. 13. अशनिनिर्ह्रादतर्जनापादित. Text of A, अशनिर्ह्राद (*sic*) तर्जनापादित. Com., अतिनिर्ह्रादेन अतिगर्जितेन आपादितो विहितः, &c. B, अशनिनिर्घोषतर्जनापादित. Edd., अशनिनिर्ह्रादतर्जनापादित. L. 14. गहनतल. B, गहनतर. —Edd. omit कमल.—Edd. omit स्व. L. 16. क्षणमिव क्षपाम्. B omits क्षणमिव. Edd., क्षपां क्षणमिव. L. 17. अवलोक्य. B and Edd., आलोक्य. L. 18. अब्रवीत्. Edd., आभाष्य इदमब्रवीत्. —Edd. omit प्रियसखि. —B omits न वेत्सि. L. 19. तादृशीमेव. 'Exactly the same: unchanged.' L. 20. उक्त्वा. Text of A adds तु. L. 21. अन्तरात्मनो विरहाद्व्यापारमात्रकमस्योपरतम् अन्यत्. The reading of the Text of A and of Edd. Com. of A (अंतरात्मनः अंतर्वर्तिजीवस्य विरहात् वियोगात् व्यापारमात्रकं परिस्फुरणादिकं अस्यां चंद्रापीडस्य तनौ उपरतं स्थितं) would seem to have read अस्याम् for अस्य. B, अंतरात्मनो विरहाच व्यापारमात्रकमस्या परमन्यत्. L. 22. व्याकोशा. So Com. of A (व्याकोशं विकसितं). Edd., सकोश. Text of A and B omit the word. L. 23. तथायम्. So B. Compare तथैवेयम् in the next line. A, तथा च. Edd., तथैवायम्.

P. 325, L. 2. लोचनयुगलम्. Edd., लोचनयुगलम्. L. 3. इमौ. B, एतौ. —विहसितौ. From Edd. A and B, विकसितौ. L. 4. तथैव चेयम् Edd., तदेवेदम्. L. 6. अङ्गानाम्. Edd. adds लावण्यम्, reading also the preceding लावण्य, and सौष्ठवम्. —इह. Edd., अस्या. L. 12. व्यक्षपयत्. B, व्यक्षपयत्. Edd., व्यक्षिपत्. L. 13. तादृशमेव. Cf. p. 324, l. 19. Edd. तथैव. —प्रसन्नेन्दुमण्डलमुखिताक्षि. So Com. of A (प्रसन्नं निर्मलं यत् इंदुमंडलं चंद्रबिंबं तस्य

द्युतिं कांतिं हरतीत्येवंशीलं). Cf. above l. 2, आमुकुलितनीलोत्पल-द्युतिहारि. Text of A and B read प्रसभमभिनुमंडलद्युतिहारि. Edd.' प्रसभमभिमिन्दुमण्डलद्युतिहारि. L. 14. अवभाति. (Com., अवभाति शो-भते:). B and Edd., अविकारि. — प्रोत्फुल्लरक्ततामरसच्छायम्. So A and Edd., except that the latter omit रक्त. B. प्रणम्यते. L. 15. A omits च. —पुनः. B repeats. —मनसानुभव. The reading of Edd. A and B, अनुभवन for अनुभव. The word stands alone in the Com. —अन्यत्र मनुष्यलोकेषु. So Text of A. Com. (अन्यत्र एतन्मनुष्यलोकेषु ऐदंयुगीनमर्त्यलोकेषु) अन्यत्रै-तन्मनुष्यलोकेषु which I should have read. B, अन्यत्र मानुष्येषु, and Edd., अन्यत्रैतन्मनुष्येषु, omitting लोकेषु. L. 16. केन कदा वेत्यादि. Com., केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टं अवलोकितं श्रुतं आकर्णितं यत् अस्माभिः पुण्यवद्भिः अनुभूतं साक्षात्कृतं. B omits केन, but has कदा वा. Edd., केन कदा. —पुण्यवद्भिः. Edd. omit. It is to their merit that they ascribe this favour, as before they had bewailed Chandrâpîḍâ's loss as the fruit of some evil deed. Compare note on p. 239, v. 3. L. 17. सपरिजना. Edd., सपरिवारा, a word which we have in l. 21. L. 18. अपाचित्य देवतार्चनकुसुमानि. Edd., उच्चितदेवतार्चनकुसुमा, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. —निर्वर्तित. A and B, निवर्तित, as also in l. 20. L. 19. Edd. omit सकलमेव. L. 21. उपभुक्तवती. Edd., उपयुक्तवती. — Edd. omit पुनः. L. 22. अङ्केनोद्वहन्ती. An idiomatic use of the instrumental case. Edd., अङ्के कृत्वोद्वहन्ती. L. 23. प्रति. Edd., प्रतिपद्य.

P. 326, L. 1. अवस्थया सापत्न्यात्. B, अवस्थाश्रया. — Edd. omit अधुना. —B omits अपि. L. 2. अत्यद्भुतम्. B adds भूतम्. Edd., अद्भुत-रूपम्. L. 3. येन नान्यथा मां संभावयतः. 'That they may not think ill of me.' A omits न. See next note. —दुःखेन वा मदी-येन न तिष्ठतः 'Nor sorrow for me.' This is the reading of B and Edd. Text of A, दुःखेन वा मदीयेन दुःखं तिष्ठतो यथा, &c. The note of the Com. on the whole passage is येन अन्यथा अन्यप्रकारेण मां कादंबरीं संभावयतो विचारयंतो (*sic*) मदीयेन दुःखेन वा तिष्ठतः स्थितवतः यथा, &c., which it will be seen does not con-firm the दुःखं of A's Text. L. 5. यथा. Edd., यथा. L. 6. एव. Edd., अपि. —रुदितम्. A, रोदिमि, reading the previous यथा. L. 7. Edd. omit प्रतिपन्नाभिमना. L. 8. गन्धर्वगमनाया. Com.

=तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तया च. Edd., गतागतया. L. 9. गाढ-गाढं पुनः. Edd., गाढतरं omitting पुनः. L. 10. Edd. omit मनस्येव. L. 12. वत्सया. Edd. add एव. — तथाप्यपरम्. 'And should have chosen a husband for herself—and that too no other than an incarnation of' &c. L. 13. सह. Edd. add कतिपयैरेव कालेन. L. 14. निर्भरानन. Edd., निर्भरमानन. — निर्वृतेन. A writes निर्वृत्तेन. B, निर्वृतेन. L. 16. घननिरोधोद्बन्धात्. This is the reading of the Text of A and of B. Com. of A (घनस्य मेघस्य निरोधः अवग्रहः स एव बंधः तस्मादिव) has घननिरोधबन्धात्. Edd., घननिरोधादुन्धात्. L. 17. फलभरावनम्र. Text of A, फलभरादेव नम्र. Edd., कणिशभरावनम्र. — पिञ्जरासु. Edd., आपिञ्जरासु. L. 18. प्रासादतलेषु. Com., प्रसादतलेषु (*sic*) सौधानां मध्ये [ग्र] भागेषु. Edd., पादपतलेषु. L. 19. कुमुद. Edd., कुसुम. — सेफालिका. Text of A, सेफाली. Edd. write शेफालिका. B, काला. L. 21. वासरेषु. Edd., सलिलाशयेषु.—सलिलापसरणक्रमतरंगमाणाग्र सुकुमारतीरसैकततरेखासु. Edd., सलिलापसरणक्रमतरंगमाणपाण्डुसुकुमारतीरसैकततरेखासु. L. 23. B and Edd. omit तृण.

P. 327, L. 1. पार्थिवलोकेन. Com.=राजलोकेन. Edd., पार्थलोकेन. L. 2. तुरगखुरसहासु. Edd. add संजातासु L. 3. देवः. Edd., देवि देवः. L. 4. Edd. omit इदमेव. L. 6. यथावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः. Edd., अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय, omitting अभिहिताः. Cf. एवमभिहिता: below, l. 9. —भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम्. Text of A omits न. Com., भवतां युष्माकं हस्ते देवेन चंद्रापीडेन न किंचित् प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयं Edd., भवतां तु for भवतां; and put the न after हस्ते, Ed. 2 printing हस्तेन. The phrase recurs at p. 331, l. 11 —भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितम्. L. 7. अकृतविलंबा एव गत्वैवम्. So Text of A and B. Com. writes एव for एवं. Edd. omit एव, and read एवम् for एवम्. L. 8. Edd. omit अखिल. See next note.—लोकार्तिहराय. Edd., अखिललोकार्तिहराय. L. 8. अवनितलपतये. Edd., अवनितलहरये.—देवदेवाय. Edd., देवाय. The same various readings recur below, l. 21. L. 11. प्रेरयति. Edd., कारयति. L. 12. भवतामपि. Edd. omit अपि. —वार्तामात्रकोपलम्भः. So B. and Edd. A, वार्तामात्रकलम्भः. —युज्यते. Edd. add एव. L. 13. Edd. omit अथ नवनविषयगामी. —वयं वयमपि. Edd. अपि च वयमपि. L. 14. अपुण्यकर्माणः. Edd. prefix

L. 15. चरणपरिचर्यया देवस्य. Edd., देवचरणपरिचर्यया. L. 16. प्रसादं कृतवान्. Edd., प्रसादीकृतवान्. L. 17. वन्दना. So all four authorities, while in the next page, l. 11, all four have वन्दन. —विसृज्यामहे. B and Edd., विसर्ज्यामहे. L. 18. स एव वयं पादलग्नाश्चरणरेणवः. Compare कथं वा पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता इर्षस्थानेऽपि रोदिमि, p. 315, l. 13. L. 20. संभवे सति. Com.= दर्शनयोग्यतायां सत्यां. —अप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीराः. Edd. omit युवराज, Ed. 2 mentioning it as a variant. L. 21. देवदेवेन. Edd., देवेन. Compare above, l. 8. —किं वा. Text of A, च for वा by a common confusion. Edd. omit वा. L. 23. Write तत्कालं समुत्प्रेक्षित. The reading is that of B and of Edd. except that the latter have तत्काल for तत्कालं. Text of A, तत्कालं समुत्प्रेक्षितानाश्वास्य भङ्गुरकुलवैक्लव्या. Com., तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितं अनाश्वासं (*sic*) आश्वासनावर्जितं भङ्गुरकुलस्य स्वर्गतिवंशस्य वैक्लव्यं विह्वलता यया सा.

P. 328, L. 2. गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी. Text of A. गद्गदिकावगृह्यमाणकंठा Com., उत्पात्यत्येन गदिकया (*sic*) गद्गदस्वरेण अवगृह्यमाणो निरुध्यमानकंठो यस्याः सा. B, उद्गद्गदिकावगृह्यमाणकंठी. Edd., उद्गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी. L. 3. देवम्. Text of A, देवदेवम्. Compare the various readings at p. 327, l. 8 and l. 19. L. 4. किमुच्यन्ताम्. Compare किं वक्तव्या वयम्, p. 327, l. 21. A, किमुच्यताम्. Com., एवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्गलिताः संतः तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यतां. Edd., किमुच्यन्तां त एव. L. 4. वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतः. The reading of B. Text of A, वृत्तांतमेवायमेवंविधो (*sic*) लोकातीतः. Com., अयं एवंविधो वृत्तांतः उदंतः लोकातीतः अनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्, &c. Edd., अयमेवंविधो लोकातीतो वृत्तान्तः. लोकातीत means 'supernatural.' L. 5. किं पुनरनालोकनेनापि. Text of A and B add च, a reading with which अपि च is to be construed with the words that follow. Com. of A, अनालोकनेनापि अनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते. L. 6. कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा. Com. of A, कैतवमात्रेण केवलदंभेन उपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः स्नेहांकुरलया यैस्ते. Text of A and Edd., प्रेमफला for प्रेमपल्लवाः. L. 7. संभावनया. Edd., सद्भावनीयाः. L. 8. अघटमानकम. Edd., अघटमानम. L. 9. संकलयित्वा. Edd., सफलयन्तु. L. 10. दूरतः. Edd., अदूरतः. L. 12. चिरमिवालोक्य. Edd. चिरमवलोक्य. —स्वयमेवाभाषत.

Text of A omits एव. Edd., स्वयमेवाल्पत्. L. 13. °सुलभ: शोकावेग:. Text of A, °सुलभशोकावेग:. L. 14. यत्खलु. From Edd. Text omits यत्, but the sandhi (शोकावेगो) shows that something has fallen out before खलु. Com., अनालोचित: अविमृष्ट: अवधिम(र्म) र्यादा यस्य तत् तथा दुःखमेव अवसानप्रांते यस्यैवं तत् दुःखमेव मरणभीरो: कातरस्य खल्विति निश्चयेन शोकावेगाय भवतु. B. न खलु. L, 15. नाम. From B and Edd. L. 16, A and B omit न. L. 17 Edd. omit मित्र. L. 18. मनुष्येषु. Compare the readings of B and Edd. at p. 325, l. 16. —प्रत्यक्षीकृत. Edd., प्रत्यक्षत:. L. 19. दृष्टं च. (Com. takes भवद्भिरपि with the preceding words : but compare प्रत्यक्षदृष्टकलत्रवृत्तान्त: p. 329, l. 16 and the context there). B, भवद्भिरपि च दृष्टं च. Edd., भवद्भिरपि दृष्टो दृष्टं च. —पुरेवाखत. Text of A and B, पुनरेवाखत. Edd., पुरेवाविकृत. L. 20. संभावनापि या देवेन विना. Edd., संभावनापि या जीवाद्विना. L. 23. यत: कारणात्. B, यत:कारणं. Edd., किं कारणं.

P. 329, L. 1. कथंचित्. Edd., न कथंचित्. L. 4. गुरुजनेऽन्याप्रकटीभविष्यति. Edd., गुरुजने जने वा प्रकटीभविष्यति. L. 5. व्यज्ञापयत्. Text of A, व्यज्ञापयत् (*sic*). B and Edd., व्यज्ञपयत्.—किं विज्ञापयाम:. Text of A, किं वि (*sic*) ज्ञापयाम:. B, किंचित् ज्ञापयाम:. L. 7. तदस्माकं. Text of A omits तत्. —हस्ते. Edd., हस्तात्. L. 8. वार्त्तां विना. B, विना वार्त्तां. Edd., वार्तया विना. —आर्यशुकनासेन. Edd. add च. Com. of A, देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्या आर्यशुकनासेन च, where the च may or may not be part of the reading of Com. The same collocation recurs below, l. 10. L. 9. संभाव्य. Com. =विचार्य. Edd., संभाव्य. —अगमनं तु दूरापेतमेव. Edd., अगमनं दूरत एव, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 11. अस्माकम्. Text of A and B omit. L. 12. अवस्थानमशक्यमेव. Edd., अवस्थानमनुचितमशक्यमेव. Compare below, l. 13. L. 14. अपेक्षमाणया. So B. A, अपेक्ष्यमाणया. Edd., अपेक्षमाणया. L. 15. आपतति. So Text of A. Com. of A, आयाति standing alone. B, आयाति. Edd., अत:. L. 16. भर्तृवचना:. Edd., भर्तृवाक्य:. L. 17. संप्रत्यवाव्रजिष्यति. B omits इति. Edd., व्रजतु संप्रत्याम इति. L. 18. राजलोके तु का कथा. Com., राजलोके नृपवर्गे तु (तु) का वार्ता कथ्यते. —भृत्यवर्गोपि. Edd., भृत्यवर्गोपि. L. 20. Edd. omit इति.

L. 22. अपरागम्. Edd., अपराधम्, Ed. 2 mentioning a reading नापरज्यन्ते. L. 23. हितप्रियम्. So Com. of A. Text and Edd., प्रियहितं. B, प्रियं हितं. Compare p. 315, l. 21.

P. 330, L. 1. विकथ्यमानाः. Edd., कथ्यमानाः. L. 2, B and Edd. omit इव. L. 3. धनात्. Edd., नापि, Ed. 2 mentioning a variant धना (*sic*). L. 5. व्यसनेत्यादि. B, व्यसनतानवलोकने. L. 6. गुणग्रहणे. Edd., गुणाग्रहणे. L. 7. स्वात्मनि. Edd., आत्मनि. —अस्वाधीन. B and Edd., न स्वाधीन. L. 9. पङ्गव इव क्लीबा इव. Text of A, पंगव इव पंगव इव (*sic*) क्लीबा इव. Com. of A, पंगव इव श्रोणा इव. क्लीबा इव षंढा इव. B, कृपणा इव पंगव इव क्लीबा इव. Edd., कृपण इव पङ्गव इव क्लीबा इव. —स्वात्मना. A, स्वात्मनः. L. 10. चिन्ता. B and Edd., चित्त. —सर्वम्. Edd., सर्वः. L. 11. भृत्यलोकः. Edd., भृत्यजनः. —तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी. A common idiom. Compare *e. g.* एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव, p. 243, l. 20. L. 12. त्वरितक. A, त्वरित. L. 13. कुमारबालसेवकम्. Com. = चंद्रापीडभृत्यं. B and Edd. omit बाल. L. 14. अथ सुबहुदिवसापगमे. B, अथ सा बहुदिवसापगमे. Edd. add च. —वार्त्तीम्. B and Edd., वार्त्तया. Compare the various readings at p. 329, l. 8. —उत्ताम्यन्ती. Edd., उत्ताम्यती L. 15. उपयाचितं. Text of A, उपयाचितकं.—अवन्ती नाम नगरी देवतानामवन्तीमातॄणाम्. (Com. अवंती = विशालापुरी). B, अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातॄणाम्. Edd., अवन्तिनगरदेवतानामवन्तिमातॄणाम्. The form अवंन्तिमातरः in next line is in all four. L. 17. वार्त्ताहरा इति. B and Edd., °वार्त्तेति —संभ्रमप्रधावितात्. B, ससंभ्रम for संभ्रम. Edd., ससंभ्रमप्रतिधावितात्. —परिजनात्. Text of A, परिचारिकाजनात्. Com., परिजनात् सेवकजनात्. L. 19. फूत्कृत्य. A writes पूत्कृत्य. L. 21. दृष्टाः..... वर्तन्ते .....तैः. B, दृष्टः......वर्त्तते..... तेन and Edd., दृष्टः......वर्त्तते......अनेन, in accordance with the reading वार्त्ता above. L. 22. यथादर्शनं संबन्धः. A, यथादर्शनसंबंधः. Com., यथादर्शनं यथावलोकनं संबंधशः संबंधेभ्यः. —नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना अनेन. Construe with पृच्छ्यमानान्, p. 331, l. 20. Com., नरपतिप्रतिबद्धेन नृपसक्तेन अप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन च उज्जयिनीनिवासिना विशालवास्तव्येन अनेन. B reads नरपतिप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना अनेन. L. 23. आगतः. B, अनुगतः. Edd., आयातः.

P. 331, L. 1. गत्वा. Edd., गत्वा. L 3. त्वरितक एषोऽस्मि. Tvaritaka

is the name of the man from Chandrâpîḍa's own retinue sent with Vilâsavatî's messengers. See p. 330, l. 12. A here reads त्वारितकः with the others. —किमनेन वेदितेनास्वेतत्कथयतु. 'What good will it do if he tell us that: let Tvaritaka tell us this.' This is the reading of Text of A. Com. writes कथय, followed by an indistinct letter which may be तु or नु, but explained by ब्रूहि. B and Edd., कथय for कथयतु. Edd., विदितेन for वेदितेन. What follows is a series of special questions addressed to Tvaritaka, as likely to be cognizant of the whole of Chandrâpîḍa's proceedings since he left Ujjayinî. With प्रसीदत l. 10 the general questions addressed to the messengers are resumed. L. 4. स दृष्टः. B, दृष्टः सः. L. 5. मिलितोस्य. Com. explains अस्य wrongly by युवराजस्य. B, मिलितो वास्य. Edd., मिलितो वा तस्य. —दत्तः कथम्. Edd., न दत्तः. L. 7. विनाशम्. Edd., आत्मना. —बलाद्गतस्य. Cf. बलाद्गतोसि p. 332, l. 22. —बालधर्मणः. Text of A, बालवर्मणः. —पृच्छन्नपि. Edd., प्रष्टुमपि. L. 8. वाजी यो युवराजेन. So Text of A. Com., (अस्य युवराजेन चंद्रापीडेन वाजी तुरंगमः प्रसादीकृतः प्रदत्तः) omits यः. B and Edd., वाजी यो युवराजेन. —प्रसीदत. B adds अस्य. L. 9. पृथुवर्मणः. Edd., पृथुवर्मनः. —उत्प्रेक्षामहे. A, उत्प्रेक्ष्यामहे. L. 10. Edd. omit इति, Ed. 2 mentioning it as a variant. L. 11. विस्मयः कृतोस्मत्पित्रापि यच्चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितम्. Text of A, विस्मयः कृतोस्मत् पित्रापि यत् किं (sic) चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किंचित् प्रहितम्. Com., अस्मत् पित्रापि अस्मदीयजनकेनापि स्मयः (sic) कृतः भवतां हस्ते यत् किंचित् चिह्नकमपि अभिज्ञानकमपि न प्रहितं न प्रेषितं. B, विषयः (sic) कृतोऽस्मत्पित्रा स्वचिह्नकमपि भवतां हस्ते न किंचित्प्रहितम्. Our reading is that of Edd., except that Edd. omit the अपि after अस्मत्पित्रा. L. 13. कुमारवर्मा. Edd. 1, कपालवर्मा. Edd. 2, कलापवर्मा. —तत्र लगति. A, तत्र च लगति. B, तत्र चलति. Edd., तत्रावलगति. L. 14. बलाधिकृतस्य का वार्ता. Text of A and B omit का. Com., बलाधिकृतस्य अवंतिसेनस्य की वार्ता किंवदंती. Edd., बलाधिकृतस्तस्य का वार्ता. —नासीरार्थम्. (Text of A writes नासारार्थं by a common confusion). Com., नासीरं त्वग्रयानं स्यादवमर्दस्तु पीडनमिति हैमः. L. 15. राजकुले कः प्रसादवित्तो वर्धमानो मान्यते वा. So A and B. Com. (राजकुले नृपकुले को वा मान्यते

पूज्यते प्रसादे प्रसन्नतायां वित्तं यस्य एवंभूतः वर्द्धमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः) omits वा. प्रसादवित्त is formed on the analogy of the more common तपोधन. Edd., वर्त्तमाने for वर्धमानः. —केन वा किं लब्धम्. A double interrogative like the common Greek construction. B omits केन वा. L. 16. आजीवनिकाः. A, राजनिकाः. Com.=राज्ञः संबंधिनः. L. 19. एवं. Edd., एव. L. 20. अदत्तवचसः. B and Edd., अदत्तप्रतिवचसः. L. 21. निःसहाङ्गान्. Com., निःसहानि असक्तानि अंगानि येषामेवंविधान. L. 23. अनेकधैर्यांदन्धाश्च. Text of A, अनेकांदन्ध. Com., अनेकांदन्धाश्च. L. 23. ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रयानिव श्रमस्य पदन्यासानिव दौर्मनस्यस्यावासानिव प्रवासस्य. The reading of the Com. Text, ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रयानिव दौर्मनस्यस्य omitting the other words. B, ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रयानिव श्रमस्यावासानिव दौर्मनस्यस्य. Edd., ध्वजानिवाध्वक्लेशस्याश्रमानिव श्रमस्यावासानिव प्रवासस्य पदन्यासानिव दौर्मनस्य.

P. 332, L. 1. सेवमान्. Text of A adds च. L. 2. दूरत एव. B and Edd., अदूरतः. But see below, l. 14. L. 6. पतन्तीव. Edd. omit इव. —चरणकमला. Edd., चरणानि. L. 7. गद्गदस्वरम्. Edd., सगद्गदस्वरम्. —Text of A omits the words कथयताशु मे वत्सस्य. L. 8. वार्त्तामात्रम्. Edd., वार्त्ताम्. —इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयम्. अन्यथा is used in the same way as अन्यादृशम् p. 334, l. 7. Text of A omits किमपि. Text and Com. of A write नु for तु. Edd., कथमपि करोति मे हृदयम् for किमपि कथयति मे हृदयम्. L. 9. अप्रत्ययमेवाश्रयते. So A. Com., अप्रत्ययमेव अविश्वासमेव आश्रयते. B, ध्रियते मम (वत्सौ दृष्टौ वा भवाद्भिः). Edd., ध्रियते मे वत्सौ (दृष्टौ वा भवद्भिः). See next note. —वत्सौ दृष्टौ वा न भवाद्भिः. So Text of A. Com. (after the आश्रयते of last note) मे मम वत्सौ दृष्टावलोकितौ भवाद्भिर्युष्माभिर्न नेति) मे with Edd., and perhaps न वा for वा न of Text. B and Edd. (see last note) omit न. L. 10. A omits तत्र. L. 11. उत्सृज्य. So Com. of A (where it stands alone), and Edd. Text of A, उपसृत्य. B, उपसृज्य. —व्यज्ञापयन्. (Text of A writes न् for न्). B and Edd., व्यज्ञपयन्. L. 13. प्रत्युवाच. So Text of A and B. Com., (सा विलासवती) perhaps reads सा प्रत्युवाच. Edd. prefix विलासवती. —अपरम्. Edd., परतरं. L. 14. अपसृत. Com. = दूरीभूत. B, अकृत. Edd., अनुगत. —A omits एव. L. 15. दुःखिताभ्याम्. Edd.. दुःस्थिताभ्याम्. L. 16. मन्मुखसमक्ष-

मधारणेन. So A, with मुखद (*sic*) in Text for मुख. Com. मन्मुखसमक्षं यत् अधारणं अस्थापनं तेन च. B, मत्पुरैव समवैधारणेन. Edd., मन्युखेदसमावधारणेन. L. 17. चन्द्रशीतलप्रकृते. Text of A omits शीतल. L. 18. नागतोसि. B, नायासि. Edd., नायातोसि. L. 20. A omits मे. L. 22. दुष्करम्. Compare English 'hardly.'

P. 333, L. 1. अपुण्यवत्याः. A, अपुण्यवन्त्यः. L. 2. आच्छिद्य. Com., which writes आच्छेय, = उद्दाल्य. Edd., अवच्छिद्य. L. 3. सुदूरस्यापि. Edd., दूरं गतस्यापि. L. 5. Edd. omit प्रभृति. Compare note on p. 285, l. 21. L. 6. स्मृत्वा. Edd. add शोचामि किं. Ed. 2 mentioning our reading as a variant.—उत यौवनाभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम्. Text of A, वर्त्तमानरूपशोभाम् for वर्तमानां रूपशोभाम्. Com., यौवनस्य तारुण्यस्य आभोगो विस्तारः तं करोतीत्येवंशीला सा तथा तां वर्त्तमानां संप्रतिसमयवर्तिनीं रूपशोभाम सौंदर्यश्रियं स्मृत्वा अनुशोचामि. B, वर्त्तमानस्वरूपशोभाम् for वर्त्तमानां रूपशोभाम्. Edd., हारिणीम् for कारिणीम्. L. 8. एवं विलपन्तीं मामवलोक्येस्त्वाविः. 'And as you, from your place in my heart, watch me thus bewailing, say not, oh son ! to yourself *Vilâsavatî then can live without me.* Child, how is it that I, bereft of you, can live to look your father in the face. Something, I know not what, the thought of your dear face, or a woman's dull nature, keeps my heart from believing that evil has overtaken you. This is why it does not burst.' L. 10. किमपि. Edd., किमिति. L. 13. स्फुटीकर्तुं च वार्त्तां भीता ते त्वरितकोपनीतामेव नेच्छामि. So Text of A, writing नेच्छामाति [नेच्छामीति] for नेच्छामि. The position of ते in this reading is awkward. Com., अहं भीता सती ते तव त्वरितकेन उपनीतां मापितां मे [तामे] व वार्ता प्रवृत्तिं स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि न अभिलष [ष] ामि. B. adds with Text of A, इति after नेच्छामि. Edd., स्फुटीकर्तुं च वार्त्तां ते त्वरितकाह्नीतेव नेच्छामि with स्फुटीकर्तुम्. Compare परिस्फुटं केनचिदेव कथितम् p. 335, l. 1. L. 14. तात किं ब्रवीषि. She addresses again the son in her breast, and repeats what she professes to hear him say, according to the common dramatic use. Edd., ब्रवीमि for ब्रवीषि. L. 14. यथा. B and Edd., तथा. यथा at the beginning of the quoted words anticipates by a usual con-

struction, the इति with which the quotation closes. —किमनेन सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकारेण. No two readings agree here. Text of A, किं सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकारेण Com., (किं सुतस्नेहस्य अनुचितेन अयोग्येन अमुना वैक्लव्येन वैक्लव्यं विह्वलत्वं तेन) reads अमुना for अनेन, and omits लोकलज्जाकारेण. B, अमुना for अनेन and स्नेहानुचितेन for सुतस्नेहानुचितेन. Edd., किमनेन स्नेहानुचितेन लज्जाकारेण. Perhaps अमुना (B and Com. of A) is a better reading than अनेन. L. 19. मन्दरास्फालनोद्वेल इव. Text of A, अमंदमंदर°. B, उद्वेलितः for उद्वेलः. Edd., मन्दरास्फलनेनेवोच्छलितः, Ed. 2 mentioning a reading which adds (a second?) इव. L. 21. Edd. omit one किम्. —उन्मुक्तार्तनाद. From B, which, however, has च before the word. A in Text, उक्त्वार्तनाद, in Com., उत्क्रांतः उत्थितो यो आर्तनाद, &c. Edd. omit आर्त. Compare the various readings at p. 336, l. 9. L. 22. आकर्षन्निव. Edd. add आवर्जयन्निव. —उद्वासयन्. Edd., उद्भ्रामयन्, and add विपर्यासयन्निव.

P. 334, L. 1. अवन्तिमातृ. Com. of A, अवंतीमातृ. Compare the various readings at p. 330, l. 15. L. 5. अपनयनायैव. A, अपनयनायैव. —समुपविश्य. Text of A adds च. L. 7. अन्यादृशं किमपि. 'Some evil.' L. 8. जीव्यते. A, जीव्यन्ते. Com., ततो न जीव्यंत एव प्राणा न ध्रियंत एव. L. 10. नाधिकस्य. Edd., नातोऽधिकस्य. L. 11. अनुपात्तं. Edd., उपात्तं. —हृदयताडनम्. (A, °ताडनाम्.) Edd., हृदयस्य ताडनम्. L. 13. वृत्तौ. B, वृत्ते. L. 14. वा. A and B, च. L. 16. शरीर. From B. Edd., शरीरक. A omits. —लग्नतः. B, लग्नतः. Edd., लगतः. L. 17. मनोहारीणि. B and Edd., मनोहराणि. —Text of A omits अपि कृतानि. L. 23. गतम्. Edd., गन्तव्यम्.

P. 335, L. 1. वत्सस्यैतत्. Edd., वत्सस्येत्येतत्. —अद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव कथितम्. Text of A adds न, which the Com., (अद्यापि अपरिस्फुटं (*sic*) अप्रकटं यतः केनचिदेव पुंसा मे मम न कथितं न निवेदितं) construes with कथितं, making न परिस्फुटं or अपरिस्फुटं the predicate of a separate clause. B, अद्यापि न परिस्फुटं केनचिदत्र कथितं मे. Edd. with B but omitting मे. Compare next note. L. 2. एतावत्तु. 'So far.' From Edd. Text of A, तावत्. Com., तावदिति एतावत् तु. B, तावत्. The कथितं मे तावत् of B (see last note) may well be a mistake, by a very com-

mon error, for कथितमेतावत्. मे stands, however, it will be noticed, in the Com. of A. L. 4. सर्वं वृतान्तम्. A, सर्ववृत्तांतं. —तत्तं तु. From B. A, तत्तु. Edd., तं तु. L. 6. त्वरितकम्. Com. of A, (त्वरितकं नामानं कुमारभृत्यं कुमारसेवकं) adds कुमारभृत्यम्. Edd., त्वरितं त्वरितकम्. L. 7. त्वरितकम्. So B and Edd. A, त्वरितं. Cf. its reading at p. 330, l. 12. L. 10. वत्सस्य. B adds मे. —येन. Edd., वेगेन, a mistake for मे येन, which is B's reading. L. 11. मया तन्मात्रामात्येन च. The same collocation as at p. 329, l. 8. Here Text of A reads वा for च, by a common confusion. (Com. has लिखितेपि, so that वा लिखितेपि is not for चालिखितेपि.) Com., मया तन्मात्रा अमात्येन सचिवेन शुकनासेन मंत्रिणा च. Edd., मया तन्मात्रा चामात्येन च. B, मया चामात्येन. —लिखितेपि. B, लिखिते आदिष्टेऽपि. —नायातः. Edd., स नायातः. L. 12. राज्ञा गमनतः प्रभृति. A, राजागमनतः प्रभृति. Com., राज्ञः आगमनं तस्मात् प्रभृति. L. 14. अतिक्षुभित. Edd., आक्षुभित. L. 19. निर्व्यूढा. Com., निर्वाहिता आमरणपर्यंतं पालिता इत्यर्थः. Compare जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन [पूर्वराजाधिगतं पन्थानमनु यास्यामि.] p. 298, l. 12 and the note there. L. 20. हृदयस्फुटने. B, हृदयस्फोटने. —निर्विकारस्त्वमेव. From B. Text of A and Edd., निर्विकारमेवेदम्. Com. of A, इदं अस्मदक्षी निर्विकारं विकाररहित [तं] निरुपद्रवम्. If इदम् is the right reading, हृदयम् must be understood, in antithesis to the preceding तव हृदय (स्फुटने).

P. 336, L. 1. प्रयतामहे. Edd., प्रयातावहे. —सशोकं शुकनास. Edd., आ शुकनास. —अयं स कालः स्नेहस्येत्यादि. Compare the passage at p. 169, l. 21. L. 3. रचयत. Edd., उपनयत. L. 5. उपरोधपरिलम्बादिना दापय, &c. Text of A, अपरोध for उपरोध. Com., उपरोधेन यः परिलंबो विलंबः तेन विना, &c. Edd., पुरोधः परिलम्बादिना प्रविश्य दापय. B, अवरोधपटलं दापय. With उपरोध compare the following कस्य कृतेयापि पाल्यते. L. 6. Edd. omit देवि. —कोषम्. Text of A, कोश (sic). Com., कोश भांडागारं. B, कार्श. —पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणम्. So B and Edd., which latter add एव after करणीयम्. Text of A omits क्षीणम्. Com. of A, (क्षीणपुण्यस्य कामश्रेयसो मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं) omits करणीयम्. L. 7. वात यथाभूमि भूमिपतिवः. Text of A, वात यथाभूमि भूमिभुजः. Com., ...

पतयो वसुधाधीशाः राजानः यथाभूमि आत्मीयस्थलं यात म[ज]त यूयं. B, व्रजत यथाभूमि भूमिपालाः. Edd., यात यथा भूमि भूमिपतयः. L. 8. उत्सृष्टाः स्थ. Text of A, भूमिभुजोत्सृष्टा स्थ (*sic*). Com., उत्सृष्टा स्थ लटि परस्मैपदे मध्यमपुरुषबहुवचनं. B, तथोत्सृष्टाः स्थ. Edd., सृष्टाः स्थ. —अस्य दुःखम्. So A, Com. explaining अस्य by चंद्रापीडस्य. B, अस्य वा दुःखं. Edd., अनाथतादुःखं. L. 9. कमपरं संविधाय यामि. So Com. of A: —ततः क अपरं अन्यं अधीशं संनिधाय कृत्वा यामि व्रजामि. Text of A, कमेवापरं विधाय. संविधाय seems to mean 'inaugurating as my successor,' and the यामि points to the intention referred to at p. 334, l. 22. B, कथमपरं संविधाय यामि. Edd., कामपरं संविधापयामि. —आर्तप्रलापिनम्. Edd., आर्तं प्रलपन्तं च. आर्तं is used adverbially as in p. 333, l. 21. L. 10. Read विलासवत्यैव. Edd. omit एव. —आर्ततरः. Edd., आर्तः. L. 11. व्यज्ञापयत्. Edd., व्यज्ञापयत्. —देव. Edd. add यथा त्वं हृदये संभावयसि न तथा. L. 14. A omits तत्. L. 19. कृष्टिम्. Edd., दृष्टम्, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 20. शुकनासमुखेऽभ्यपातयत्. Text of A and B, शुकनासे for शुकनासमुखे. B and Edd., ऽयपातयत् for अभ्यपातयत्. —दु. B, च.—स्वयं दुःखिताः. Text of A, स्वयं दुःख दुःखिताः, reading also the following आत्मदुःखम्. निधानीकृत्य. Edd., विस्मृत्य. L. 21. वसन्ते. Edd., वर्तन्ते. —For the position of यतः see note on p. 195, l. 1. L. 23. संचरत्सु सुखदुःखमयेषु. The reading of B. Text of A, संचरत् सुखदुःखमयेषु, Com., संचरंति परिभ्रमंति यानि यानि सुखदुःखानि तैर्निष्पन्नेषु तन्मयेषु, &c. Edd., चरत्सु सुखदुःखमोहमयेषु.

P. 337, L. 1. मानुषेषु. B, मनुष्येषु. Com. of A, मृत्युलोके मानवाः म[नु]ष्याः नराः. —प्रधानस्यापि. Edd. omit अपि. —परिणामात्. Ed. 2 mentions a reading परिणामादात्मनः. L. 3. विपाकस्वभावात्. Read with A, विपाकभावात्. Com., धर्मोऽदृष्टं तद्विपरीतोधर्मः तयोः साधनानां कारणानां निमित्तभूतानां इष्टानिष्टे इ[ई]प्सितानीप्सिते वाञ्छितावांछितफले साध्ये तयोः द्वयोः संबंधकारिणां वा शुभाशुभानां कर्मणां विपाकभावाद्वा तदुदयावस्थानुभवनाद्वा. The वा after कर्मणाम् is wrong, and B omits it. B has here विपाकाद्वा विभावाद्वा. Edd., विपाकात् स्वभावाद्वा. L. 5. सा. Text of A writes दशा, which is the gloss for अवस्था in the Com.—तत्कुतोयम्. Edd., तत्किं कुतोयं. Ed. 2. mentioning our reading as a variant.

The reading of B is indistinct, but appears to be तह्नतोयं for तत्कृतेयं. L. 6. युक्तेः. Edd., युक्ते:, Ed. 2 giving our reading as a variant. L. 7. अभ्युपगतान्यपि. Text of A, एव for अपि. —संवादीनि. So A and B. (Com.=अव्यभिचारीणि.) Edd., अविसंवादीनि, Ed. 2 mentioning a reading विसंवादरहितानि. The अपि of Edd. here has perhaps sprung out of the अपि which the other authorities read after the preceding word. L. 8. अवस्कान्तस्य च. B, वा for च. Com. of A omits the word. L. 9. भ्रमणे. B भ्रामणे. Edd. omit the word. L. 10. Text of A omits कर्मसु. —नानाविधद्रव्यसंयोगानाम्. Edd., नानाविधसंयोगद्रव्याणाम्. L. 10. मरणमदनादि. The reading of B, उत्पादनापहरण is to be construed with मरणमदनादि so that the whole word means "to bring about or avert death, love, and the like." But there is great diversity in the readings. Text of A, मरणामरणमदनादि. Com., अमरणं (in the Text, वा stands before मरण so that the Com.'s reading is वामरणमरण for the वामरणामरण of the Text) अमृत्युं (*sic*) मरणं मृत्युः मदो (*sic*). दर्पः अहंकारः गर्वः मार्द [मांद्यं] अपाटवं अकुशलं आदो यस्य स मांद्यादिः तस्य उत्पादनं, &c. Edd., मरणमदमान्य. L. 12. तत्र तत्र. B omits one तत्र. —आगमः. Edd., आगमाः. L. 13. पुराणरामायणभारतादिषु. Edd., पुराणेषु रामायणमहाभारतादिषु. L. 14. नहुषस्य. A and B, नुहुषस्य. Compare p. 53, l. 20. L. 16. चाण्डालभावः. B and Edd., चंडालभावः. L. 17. महाभिषः. Text of A writes महाभिषः. —शान्तनुरूपश्च तत्पत्नीत्वम्· B, संतनुः for शान्तनुः. Edd., शान्तनुपत्नीत्वम्, Ed. 2 mentioning our reading as a variant. L. 18. उपगताया गङ्गायाः. Text of A, उपागतायां च गंगायां. Com., उपगतायाः प्राप्तायाः गंगायाः. B, उपागतायाः स्वर्गायाः. Edd., उपगतायां गङ्गायां. —अद्दानामपि वस्तूनां मनुष्येषूत्पत्तिः. From B. So also Edd., omitting मनुष्येषु. Text of A, (शापदोषा) दुष्टानामुत्पत्तिः (*sic*). Com., दृष्टानां (as if Text were शापदोषाद्दृष्टानां) दर्शितानामपि वस्तूनां मनुष्येषु उत्पत्तिः जन्मप्रादुर्भावः. L. 20. जामदग्न्ये:. Com. of A, B and Ed., जमदग्नेः. —उपगतः. Text of A, उपागतः. —भूयते. Text of A, भूयंते. Compare the various readings in the passage at p. 62, l. 6, of which the present passage is an imitation. L. 22. असंभाविनी. Edd., असंभाविता. L. 23. असंभावनीयम्. Edd., संभावनीयम्.

P. 338, L. 4. Text of A and B omit one कथम्. —प्रतिलम्भः. Edd., प्रलम्भः. —प्रख्यात. A, प्रतिख्यात. Com. = प्रसिद्ध. L. 5. अमृतमेवैकं कारणम्. From B, Com. of A, अमृतमेव पीयूष [ष]-मेव युक्तं [एकं] कारणं निदानं. Text of A, अमृतमनेककारणम् (*sic*). Edd., अमृतमेव कारणम्. L. 6. सर्वमेतादित्थम्. Edd., सत्यमित्थम्. Ed. 2 mentioning our reading as a variant. — तादृशाकारकान्तेः. So Com. of A, (तादृशाकारकांतिः द्युतिः) and B. Text of A, ईदृशस्याकारस्य कांतिः. Edd., ईदृशाकारकान्तेः. L. 7. Join नचिरात्. Edd., अचिरात्. L. 8. निर्वर्तित. Text of A and B, निवर्तित. Com. of A here has विवर्तित. L. 10. लोकपालस्यैव. B, लोकपालस्येव. — दर्शनेनाजन्मकृतमेव संतापम्. So B and Com. of A, (दर्शनेन अवलोकनेन निरीक्षि [क्ष]णेन आ जन्मनि [नः] कृतं जन्ममर्यादीकृत्य कृतं आजन्मकृतं एव संतापहेतुत्वात् संतापं पापं देवः परित्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति निःपापो भविष्यतीत्यर्थः) Text of A and Edd., दर्शनेन जन्मकृतमेव. L. 11. तयोरेवं. Edd., तत्तयोरयं. L. 12. मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम्. Ed. 1, मङ्गलान्यभिध्यायन्ताम्. Ed., 2, मङ्गलान्यभिध्यायन्ताम्. L. 13. अभिवर्ध्यताम्. B, अभिवर्द्धताम्. Edd., अभिनन्द्यताम्. L. 14. अकुशलमपि यमनियमकष्टप्रतोपवासादिना तपःपरिक्लेशेन. From B. A omits नियम. Edd., अकुशलमप्युपार्जितमतिकष्टतमेनोपवासादियमनियमेन तपःपरिक्लेशेन. The note in Com. of A is यमाः अहिंसाऽसत्यमस्तेयब्रह्मार्किचनता [अहिंसासत्यास्तेयब्रह्माकिंचनता] लक्षणाः अहिंसासत्यमस्तेय [यं] ब्रह्माकिंचनता यमा इति हेमः कष्टव्रतं चांद्रायणादि उपवासाः उपवस्ताणि [उपवस्तानि] एतानि आदौ यस्य एवंभूतेन तपःक्लेशेन (*sic*) कष्टेन आकुशलमपि, &c. L. 15. यद्येवं गते. So Com. of A (where एवंगते is not explained) and B. Text of A, यरेवगतेः (*sic*). Edd., यद्यदेवगतम्. L. 16. Edd., कर्म; and read the next sentence as follows:—कर्मणां खलु वैदिकानामवैदिकानां वासाध्यं नाम किंचिदपि नास्ति for our न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि. With the sentiment compare तपसो हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किंचित् p. 322, l. 8, and Tennyson's line:—

'More things are wrought by prayer
Than this world dreams of.'

L. 17. उत्पत्तिरपि. From Edd. Text of A and B, किंचिदपि चोत्पत्तिरपि. Com., which has already किंचिदपि न असाध्यं in its interpretation of the last clause, here अपि चेति युक्त्यंतरे,

कृच्छ्रलब्धयोः कष्टप्राप्तयोः उत्पत्तिरपि, &c. L. 22. अन्तरपाति. Edd., अन्तरपातितम्. Compare the use of अन्तरयति at p. 253, l. 8. L. 23. तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने. From Edd. Text of A तदेव मत् प्रत्यक्षिते [तदेवमप्रत्यक्षिते] एव वत्सस्य वदने. Com., तत् अप्रत्यक्षिते परोक्षे च वत्सस्य वदने सति. B, तदेवमप्रत्यक्षमेव मद्वत्सस्य वदनं.

P. 339, L. 4. तत्पुरः. Edd., पत्युः पुरः. L. 7. दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत्. Edd., यदपि दुःखापनोपदार्थं स्फुटितमस्याशंसितं हृदयमासीत्. But the reference is to Vilâsavatî's resolve to die. L. 8. चरम्. So A and Edd. Com., अहं एतद्वरं जानामि. B, चिरं. L. 10. पुनराशा. Edd., दुराशा. —निबन्धनस्य. Text of A, अभिबन्धनस्य. L. 11. उत्सुकस्य. Edd., उन्मुखस्य. L. 12. वदन्तीम्. (Text of A, वदंतीं; Com., इति जल्पंतीम् standing alone.) B, रुदंतीम. —आसाद्य. Edd., आगत्य. L. 13. आत्मसमः. Com. =आत्मतुल्यः. Edd., आप्ततमः. —षट्कर्मा. Edd., षट्कर्मवान्. —स्वस्तिपूर्वकम्. Edd., स्वस्तीत्युक्त्वा. L. 14. व्यज्ञापयत्. Edd., व्यज्ञपयत् —सर्वत एव. Edd., सर्वत्रैव. —अपरिस्फुटेन. Edd. add अमुना. —आकुलीकृत. Edd., आकुलीक्रियमाण. L. 18. ढौकितो वा पुनर्युवराजस्य क वर्तते. So A and B. Edd., ढौकते वा पुनर्युवराजस्य का वार्त्ता क वा वर्त्तते. L. 20. उत्प्लुताङ्गीम् Edd., उत्प्लुताक्षीम्. L. 21. न श्रुतं किंचिदपि वत्सयोः. Edd., न श्रुतं वत्सयोः कृते किंचिदपि. L. 23. संस्थापय. Edd., संस्तम्भय. —तथा यथा. B, तथापि. Edd., तथापि.

P. 340, L. 6. निवर्त्य. Text of A, निर्वर्त्य. L. 9. आहूयाहूय, Text of A and Edd. omit one आहूय. —अविच्छिन्नकैः. B adds च. Edd., अविच्छिन्नैश्च. L. 12. सार्धम्. Edd., सह. L. 13. मलिनकृशशरीरम्. Edd., मलिनीकृतशरीरम्. —Edd. omit निवेशितोत्तमाङ्गमुद्वाष्पदीनतरदृष्टि जीवितलज्जया रसातलमिव, so reading only अवनितलमिव प्रवेष्टुम. &c. L. 18. चाप्येन. A, चापेन. Com. =धनुषा. L. 20. उच्छ्वसिततनयशोक. From B and Edd. A, उच्छ्वसितनयनः. Com., उच्छ्वसिते नयने लोचने यस्य सः शोकस्य, &c. Ed. 2 mentions a variant नयन apparently for उच्छ्वसित.

P. 341, L. 2. आलोक्य. B and Edd., विलोक्य. L. 3. तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकम्. A omits राजपुत्रलोकम्. Com., तनयनिर्विशेषं यथा स्यात् तथा. —अविच्छिन्नाश्रुधारापि. So Com. of A, (अविच्छिन्ना अत्रुटिता अश्रुधारा यस्यामेवंविधापि.) B and Edd. Text of A,

अविच्छिन्नाश्रुधारापि. This touch is borrowed from the Pûrvabhâga, our p. 135, l. 23, where the same wrong reading occurs in Text of A. See note there. L. 7. इत्यादिश्योद्दिश्य. So Text of A. Com., इति आदिश्य इत्युक्त्वा उद्दिश्य नाममात्रग्रहणं कृत्वा. B, उद्दिश्योद्दिश्य omitting इति. Edd., इत्यादिश्य. L. 8. व्यज्ञापयत्. Edd., व्यज्ञपयत. L. 11. चिरात्पुनः. B adds ज्ञायते. L. 14. पुरःप्रकीर्ण. Edd., पुनः प्रकीर्णं. Com. of A omits the word. See next note. L. 15. संदोहा. The reading of B. Text of A, संदोह (*sic*). Com., प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः तारा उज्ज्वला या (मुक्ता) मुक्ताफलानि ताः अनुकरोतीत्येवंशीलः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारी एवंविधो नयनबिंदु (:) लोचनबिंदुः संदेहा (*sic*) यस्याः सा. Edd., संदोहम्. L. 16. कियद्यावत्. 'How far:' a good example of the ordinary construction of यावत्. —अनेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन. So A. Com., अनेकप्रकारं यथा स्यात्तथा खलीकारस्य खलनविधेः प्रदाने एकपंडितेन अत्यंतचतुरेण. B, अनेकप्रकारम [म् ?] खलीकारदानैकपंडितेन. Edd., अनेकप्रकारखलीकारदानैकपंडितेन. L. 18. गुहाभ्यन्तरम्. Edd., गृहाभ्यन्तरम्. There is a similar confusion at p. 217, l. 19. L. 22. सहजया. So Com. of A, (सहजया स्वाभाविकया) and Edd. Text of A and B, सह तया. L. 23. सुप्तमिव. So A. B, पुस्तमयमिव. Edd., प्रस्तरमयमिव —पुत्रवत्सला. Edd., पुत्रवत्सलः.

342, L. 3. Separate जात दुर्लभक. L. 6. न चानाकर्णितपूर्वम्. B, अनाकर्णितपूर्वम्. Edd., अनवकर्णितपूर्वम्. L. 12. उदासीनहृदयाः. So B and, perhaps, Com. of A, (वयं तु उदासीनं उदासं गतं हृदयं चित्तं येषां ते तथोक्ताः). If the तु is part of the reading of the Com., it perhaps explains the reading of Edd. which is वयमनुदासीनहृदयाः. Text of A, औदासीनहृदयाः. L. 16. भुजाभ्याम्. B and Edd., दोर्भ्याम्. L. 17. यद्यप्यावयोः So Edd. A and B, यद्यथावयोः. Com., यदिति हेत्वर्थे यथा येन प्रकारेण. —अपत्यतामुपगतः. Text of A, उपगतोपत्यताम्. L. 18. उन्मुच्यताम्. A, मुच्यताम्. —मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः. So A. Com., मनुष्यलोकस्य उचितो योग्यः शोचितव्यवृत्तांतः शोचनार्हः शोचितव्यः तस्य वृत्तांतः उदंतः. B, मनुष्यस्नेहोचितशोचितव्यवृत्तांतांतस्य, construing with its reading of what follows. Edd., मनुष्यलोकोचितः परिशोचितव्यवृत्तान्तः. L. 19. अस्मिँल्लोके कृते न किंचिदपि भवति. Edd., किंचिदपि न भवति for न किंचिदपि भवति. B, न लोके कृते किंचिदपि

भवति. See last note. For the phrase न किंचिदपि भवति see note on p. 241, l. 6. L. 20. रुदतः. Text of A, रटितेन.

P. 343, L. 2. तिष्ठताम्. B, तिष्ठ. Edd., तिष्ठेताम्. L. [illegible] वत्सस्य. Edd., अस्य. L. 5. भाष्यमाणा. Edd., दृश्यमाणापि, with following अद्यापि. —न. A puts before अद्यापि. L. 6. एताम्. Text of A, एतां. —उत्थाप्य. Text of A and B, उत्थाय. Compare a similar confusion at p. 93, l. 23. —उत्थाप्याङ्के कृत्वा. Edd., अङ्के कृत्वा उत्थाप्य. Text of A goes on from its उत्थाय to अंकेनादाय l. 9, omitting all the intervening words. Ll. 8-10. इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती...............मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभाम्. Edd. have an entirely different reading of these lines, as follows:—विलासवती तु तत् श्रुत्वा ससंभ्रमोन्मुक्तचन्द्रापीडचरणा तत् क्व सा मे जीवितप्रतिलम्भहेतुर्वत्सस्य वधूरपि धावमाना चोपसृत्य तदवस्थां तु तामुत्थाप्याङ्के कृत्वा मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभाम्. B, अप्रतिपत्तिसंज्ञाम् for अप्रतिपन्नसंज्ञाम्, and निमीलित for निमीलन. Text of A also this last variant. L. 11. स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटं लोचनयोश्च लोचने. B, ललाटेन for ललाटे. Edd., स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे लोचनयोश्च. L. 13. हृदये. Edd., हृदयम्. —मातः. B and Edd., मे मातः. L. 14. अमृतमयीव. So A and B. Edd. omit इव. L. 16. तन्निर्विशेषवृत्तिना. Edd., निर्विशेषवृत्तिना. L. 17. लब्धसंज्ञापि. B and Edd. omit अपि. L. 19. B and Edd. omit च. —शनैः शनैस्तैरुत्थाप्यमाना. Text of A, शनैः शनैरुत्थाप्य. Com., शनैरुत्थाप्य अतिनिकटे अतिसमीपे विलासवत्याः पृष्ठतः पश्चाद्भागे समुपवेश्य सखीजनैरधार्यत. B, तैरुत्थाप्यमाना. Edd., शनैरुत्थाप्यमाना. सखीजनैः (Com. of A) or some such word appears to be wanted. L. 22. आलिङ्ग्य. So A. B and Edd., आलिङ्गन्. L. 23. आहूय. A, आहूयाहूय.

P. 344, L. 1. तत्. So Com. and Edd. Text of and B, यत्. L. 2. अनुरोधात्. B and Edd., उपरोधात्. L. 3. परिहरणीयः. Edd., परिहारणीयः. —वयम्. Text of A adds तु. L. 4. अविनाशि. Edd. add शरीरम्. L. 14. वत्सस्य सुखम् प्रजापरिपालनफलं तु. Text of A, वत्सस्य सुखं प्रजापरिपालनफलं. Com., आत्मचेष्टा आत्मप्रयत्नः तेन कृतं वत्सस्य चंद्रापीडस्य सुखं अप्रापणीयं प्राप्तुमयोग्यं न अनुभूतं न अनुभवविषयीकृतं प्रजापरिपालनसुखफलं तु पुनः, &c. Edd., वत्सस्य सुखं प्रजापरिपालनफलं बलम्. B, वत्सस्य प्रजापरिपालनसुखं फलं तु. L. 14. अविरहितम्. Edd., अविरहितम्. L. 15. अन्यथा. B, अन्यत्. —B and Edd.

omit तेजेव. L. 16. इच्छामि. Text of A, इच्छा. L. 18. वच. Edd., तच. L. 19. B and Edd. omit आयुः. L. 20. मांस- Edd. add शरीरकेण. L. 21. तवस्य. Edd., तस्य. सर्वसुखानि. Edd., उपयोगसुखानि. L. 23. वन्यानि. Edd., च वन्यानि तपोवनदुःखानि च. —तथा हि. Add तस्य with A. B, तच. Edd. omit the word.

P. 345, L. 3. अक्षसूत्रे. A, अक्षसूत्रेषु. L. 4. परत्र, So Text of A. Com., परत्र लोके. B and Edd., परलोके. L. 5. तनयजन्मेदं तरुषु. B and Edd., तरुषु तनयजन्मेदं. L. 6. तथा. So Edd. Text of A and B, यथा. Com. of A, याः.

P. 346, L. 1. B and Edd. omit इति. —Edd. omit भगवान्. L. 2. तान्. A, तापसान्. L. 4. तद्यः स. Com. of A omits स. Edd., तद्यं स. L. 6. अभवत्. B, अभूत्. Edd., उत्पन्नः. —स एवैषः. B omits एष. Edd. omit एव. L. 7. सत्याभिध्यानात्. Edd., सत्याभिध्यानात्. L. 9. A omits मे. L. 11. कौशलम्. Edd., उपदेशकौशलम्. —Edd. omit उपदेशाय. —च. Text of A and Edd. omit. L. 12. च. B and Edd. omit. —संपन्ना. So Text of A. Com., संवृत्ता संजाता. B and Edd., संवृत्ता —विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तं. Text of A, विज्ञानं बहुवस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तं. Com. of A, सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तं. B and Edd. omit संवृत्तं, supplying the predicate from संवृत्ता, as they read in the last clause. B also has यत्सर्ववस्तुविषयम् for सर्ववस्तुविषयम्. L. 14. मे वैशम्पायनस्य. B, वैशम्पायनस्येव. Com. of A omits मे. L. 14. कामपरवशता. B and Edd., कामपरता. Cf. p. 347, l. 13, and p. 348, l. 1. L. 15. Edd. omit हस्तमुपगतं सकलमेव, reading तत्क्षणं एव संवृत्तं (l. 13) where our text has तत्क्षणमेव, L. 20. कस्य कस्य कथं वा. B, कस्य कथं वा. Edd., कस्य कस्य कथं कथं वा.

P. 347, L. 2. मूढतायां च यथैव मे तेषां. Edd., मूढतायां च मे यथैवमेतेषां. L. 3. स्मृत्वा. Edd., स्मृत्वा स्मृत्वा. L. 4. न च तान्स्मृत्वापि तथा. So. B. Edd., न च तथान्यान्. A omits the words न च......हृदयम्. They are given from Edd. and B, which latter has मामात् for मामकात्. L. 5. तथास्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान्. Edd., दयां करोतु भगवांस्तस्यापि जन्माख्यानप्रसादप्रदानेन. L. 6. एकच. Edd., एव. L. 7. Write पीडाकरः. L. 8. इवं च. A omits च. L. 10. तरलहृदयताम्. Text of A, हृदयतरलताम्.

—पक्षावपि. Edd., पक्षेण. L. 16. प्रक्षालयन्. B and Edd. add पे. L. 18. एतत्. B, यथा. Edd. omit the word. L. 20. तथा चैतत्. Text of A, तथा चेति. L. 22. यथास्वम्. Edd. omit.

P. 348, L. 1. उपनतम्. So A and B. Com., उपनतं प्राप्तम्. Edd., उपगतम् as in p. 346, l. 15. In that passage उपनतम्, it may be noted here, stands alone in the Com. of A. L. 2. Edd. omit यत्. L. 6. प्रसादात्. The Text of A. omits the words that follow down to अन्यस्मिञ्जन्मनि. l. 8, reading प्रसादात् at foot of one page, and अन्यस्मिञ्जन्मनि at the top of another. They are printed from Com., which agrees with B and Edd., except that the latter omit यदि, that B has आयुःसंवर्धनीयं कर्म योग्यं for आयुःसंवर्धककर्मयोग्यम्, and that the Com. has भूता for संभूता. L. 8. अन्यस्मिन्. Edd., अस्मिन्. —केन. So Com. of A, and Edd. Text of A, तत्केनचित्. B, केनचित्. L. 11. तावदियं कथास्ताम्. Edd., आस्तां तावदियं कथा. B omits आस्ताम्. L. 12. अनुन्मृष्ट. Edd., उन्मृष्ट. —अपरान्तावलम्बि. B, अवरांतरावलंबि. Edd., अपराम्बरान्तावलम्बि. L. 13. यथायथोद्गम. B, यथायथोद्गमन. Edd., यथोद्गमन. L. 15. आलोकततिः. Edd., आलोकवर्तिः. B, आलोकांतरिताः, and omits the following इमाः. L. 16. अकाण्डकलुषम्. So Com. of A and B. Text, अंककलुषम्. Edd., एककाण्डपटकलुषं. L. 18. परिमलन. From B. A, परिमलेन. Edd., परिमल. L. 20. विहार. B and Edd., विहरण. L. 21. निष्कौतुकापि. Edd., निष्कामुकापि. L. 23. उत्कण्टकिततया. A, उत्कण्टकिततया.

P. 349, L. 1. हाकष्टशब्दानुबन्धिनी. B and Edd. add पराधीनेव. L. 3. स्वयायनैकदेशे. Read स्वायनीयैकदेशे. Edd., वेदीदेशे. L. 5. तिर्यग्जातिपतनेन. Edd., तिर्यग्जातिपतितेन देहेन. L. 7. अपरं. B omits. Edd., परं. —ततोपि. Edd., तथापि. L. 12. क्व तत्र क्वापि यातनाशरीरम्. Edd., क्व तत्रापरत्र क्वापि यातु शरीरम्, reading also the preceding पततु. L. 15. B and Edd. omit माम्. L. 18. कपिञ्जलः. From Com. of A. Text, कापिञ्जलः कपिञ्जलकः. B and Edd., कपिंजलकः.—A omits इति. L. 19. तत्क्षणेनोत्पत्य. B. and Edd., तत्क्षणोत्पत्य. —तत्समीपमेव प्रांशुमभिवाञ्छन्. B, तत्समीपं विहाय सहसैव (*sic*) प्रांशुमभिवाञ्छन्. Edd., समीपं विहायसैव प्रांशुमभिवाञ्छन्. L. 23. वेगाद्वयवस्थित. B, वेगादव्यवस्थित

350, L. 1. संचरणचलितैकाञ्चलोत्तरीयं तरलत्वचा. B, संचरणविघटितचरणै-काञ्चलोत्तरीयं तरलत्वचा. Edd., °संचरणवेगचलितैकाञ्चलयोत्तरीयतरलत्व-चा. L. 2. उच्छ्वसित. Edd., आयासित. L. 3. अपहृतम्. A, अपहृतम्; Com. =पीडितम्. —उत्पन्न. Edd., उत्पतन. L. 4. मदवलोकनदुःखोद्गतम्. B, विलोकन for अवलोकन. Edd., मदवलोकनदुःखागतम्. L. 8. क्लिश्यन्तम्, Edd., क्लिश्यमानम्. —समलोष्टाश्मकाञ्चनतासुखितं. A omits अश्म. The St. Petersburg Dictionary quotes समलोष्टाश्मकाञ्चन from Ashṭâv. 18, 8. Compare with the word Shakespeare's illustration of the happy indifference of the dead :—

'To thee the reed is as the oak.'

Burial-Song in Cymbeline.—Edd., सुखम् for सुखितम्. L. 9. Edd. omit मद्दुःख. —कृतज्ञमकृतज्ञः. Text of A omits कृतज्ञः. B omits both words. —कृशचेताः. Text of A, कृशात्मा. L. 13. पूत्कृत्य. A and Ed. 1, पुत्कृत्य. L. 15. गाढालिङ्गनेन सुखम्. Edd., गाढालिङ्गनसुखम्. L. 21. Edd. omit तु. B, च. —B omits तम्. L. 22. पापात्मनः. Edd., मन्दात्मनः —ममेदं युज्यते. Com. of A, यत् त्वया भवता प्रारब्धं रुदनमित्यर्थः. B, मेदं न युज्यते. L. 23. अमीभिः. Edd. add रागादिभिः.

351, L. 1. अधुना. Edd., अमुना. L. 2. Text of A, Edd. and B omit तावत् —यथावृत्तं तस्य वार्त्ताम् is the reading of Com. Text of A, वृत्तां, and B, यथा वृत्ताम्, for यथावृत्तं. Edd. omit the word. —अपि. A, अयि. Compare the various reading at p. 315, l. 5. L. 3. दुःखितः. Text of A, न दुःखितः. L. 5. हारीतोपनीतेन. Text of A, त्वरितोपनीतेन. L. 9. कर्माणि. Text of A adds तु. L. 13. आयुष्करं कर्म. B, आयुःकामं कर्म. Com. of A, आयुष्करं दीर्घजीवितकारि कर्म. Cf. below l. 21. —निर्वर्तितम्. A and B, निर्वर्तितं. L. 15. ततः. Text of A, तदा. L. 22. परिसमाप्यते. A in Text, न परिसमाप्यते. —पाश्चात्ये. Edd., आश्रमे.

352, L. 2. गात्राणि. Edd. add मे. L. 4. तुरगमतामापन्नेन. So Com. of A and B. Text of A, तुरंगमतापन्नेन. Edd., तुरंगतामापन्नेन L. 6. अश्वाः. Edd. write अत्राः. L. 7. किसलय. A and B write किशलय. —एकसेव. Edd., एकसुलसेव. L. 8. कुसुमोद्गवपातितबालवनलता. So Text of A and B. Com. of A reads आपातित) explained by भग्न), and Edd., पतित, for पातित.

L. 9. मात्रासमेषु. Edd., मात्रसमेषु. —निपतिताः. Text of A, निपातिताः. L. 10. वप्र. Text of A, वप्र. Edd., वद्र. L. 11. अतिष्ठम्. A, अन्वतिष्ठम् (Text, न् for ष्). Com., =अस्थां. L. 12. उपरोहति. Com. of A, उपारोहति (*sic*) अधिरोहति. Ed. 1, उपारोहति. L. 15. अन्यदहमपि. Edd. omit अन्यत्. B reads अस्मि (construing with previous clause) तदहमपि. L. 18. A omits वा. L. 19. संनिधाय. Edd., संविधाय. L. 21. अदर्शनम्. Text of A, अदर्शनपथम्. Com., अदर्शनं अनवलोकनं. L. 22. अन्यम्. Edd., अन्यतमम्. L. 23. निर्वर्तित. A and B, निवर्तित.

P. 353, L. 1. अपराह्णसमये. B, सोपराह्णसमये. Edd., सायाह्नसमये. L. 2. अवहित. Edd., आहित. L. 4. तत्र (Read so) नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्. The reading of B. Edd. add तावत् after नाम. A in Text, तत्र नाम चंद्रापीडोत्पत्तिज्ञानं. Com., नामेति कोमलामंत्रणे चंद्रापीडस्य उत्पत्तिर्जन्म तस्य ज्ञानमवबोधः चंद्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं तु जातमेवास्तीत्यर्थः. L. 6. दुःखं. Edd., दुःखे. L. 9. अशुष्यत्. Edd., अशुष्यत. —चक्षुपुटं. Text of A and B, चंचुपुटः. —नाडिन्धमेन. Com., नाडीं धमतीति नाडिंधमः एवंविधेन श्वासेन धसनेन. The St. Petersburg Dictionary quotes the word as occurring in Bhaṭṭikâvya 6, 94, as an adjective to मार्गः where the commentators explain it by उच्चनीचाधिरोहेण मुहुर्मुहुर्निश्वासैर्नाडीं धमति. —अकम्पत कण्ठः. From B. A, आकम्पितकंठः. Edd., अध्मायत. L. 11. पतत्रानेव. Edd., पतत्रेवाहितगमनप्रयत्नः. —अर्ककरातिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्याम्रतरस्य सरस्तीरलतानिकुञ्जस्य. B omits भर. Edd., दृष्टिहारिणा हरितघननिबिडपल्लवभरावनम्रासन्नतरस्य सरस्तीरजम्बूनिकुञ्जस्य. Ed. 2 mentioning a reading अर्ककरातिरस्कारिणः after तमस्विनीतिमिरसंघातस्येव. L. 13. A omits आम्र. L. 15. बिस. Edd., निबिड. —कषायम्. Edd., कषायमधुरम्. —पुनरुक्त. Edd., अपुनरुक्त. There is a similar confusion at p. 241, l. 22. The note in Com. is उत्पादिता पुनः उत्कया (in Text also उत्क is written for उक्त) उत्कंठया पानस्पृहा वाञ्छा येन तत् यद्वा अनुत्पादिता (*sic*) पुनः पानस्पृहा वाञ्छा येन तदित्यर्थः. Cf. p. 369, l. 2. L. 16. निपीय यथाप्राप्तैः. Text of A, निपीयमानप्राप्तैः. Com., पयो जलं निपीय पानं कृत्वा जलं पीत्वा (*sic*) यथाप्राप्तैः यथालब्धैः. —तीरलता. Edd., तीरतरु. —अङ्कुरफलैश्च. B, °अङ्कुरपत्रैश्च. Edd., अङ्कुरैः

फलैश. L. 18. विश्रमयितुम्. A and B, विश्रामयितुम्. L. 23. आश्रयम्. Edd., आश्रयम्.

P. 354, L. 1. भ्रूकुटि. Edd., भ्रुकुटी. —आरक्तकेकरतर. B, आरक्तकेकरतल. Edd., रक्ततर°. L. 2. च चक्षुषा. Edd., चक्षुषा च. B omits च. L. 4. वपुषि वचसि च. A, वचसि वपुषि च. —अदृष्टाश्रुतानुरूपम्. Com., आरक्ता लोहिता केकरतरा अतिवका कनीनिका यस्यैवंयुतेन, &c. B, अदृष्टश्रुतानुरूपम्. Edd., अदृष्टश्रुतानुभूतम्. L. 7. त्वा. Edd., च. —A omits त्वया. L. 9. अनुभावितेन. B. adds अपि.—अथ केवलमेव कौतुकात् ततः कृतं कौतुकम्. From B. Text of A, अथ केवलमेव कौतुकाकृतः कृतं कौतुकं. Com., अथ केवलमेव कौतुकादाश्चर्यादिति चेत् कृतं कौतुकं विहितं कुतूहलं. L. 10. बन्धुजन. Edd., बन्धुजनदर्शन. Compare चिरावलोकितस्वसंवर्धितबन्धुजनोत्कण्ठया p. 241, l. 2, and the various readings there. L. 11. मे हृदयम्. Edd. omit मे. A, मद्धृदयम्. —प्राणिधर्मे वर्तते. B, प्राणिधर्मो प्रवर्तते. Edd., प्राणिधर्मेषु वर्तत एवेति. Compare मा भवान्सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु. Vikramorvaśî, Bomb. Ed. p. 139, l. 5. L. 12. एवमुक्तः स. Edd., स त्वेवमुक्तः. —उक्तवान्. Edd., मत्यवादीत्. L. 13. कुतूहलेन. Edd., कुतूहलिना. L. 14. पक्कणाधिपतिः. Com. of A, पक्कणः शबरावासः तस्य अधिपतिः ईशः. All four write पक्कण. The form in the Amarakosha and Halâyudha is पक्कण. The St. Petersburg Dictionary quotes the verse—

मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्थजनाग्रणीः ।

पल्लीपतिरभूदुग्रः पिङ्गलश इति विश्रुतः ॥ from Kâśikh. 12, 16 (quoted in Aufrecht's Halâyudha), also our form from the Mahâbh. 12, 5330:—चाण्डालस्य . पक्कणे. —मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ. Com. of A, मातंगकैः अंत्यजैः प्रतिबद्धायां कृतगृहादिरचनायां भूमौ. B. and Edd., मातङ्ग for मातङ्गक. L. 16. यथा. Edd. add किल. L. 17. तिष्ठति. Edd. add इति. L. 18. बहव एवापरे. Edd. बहव एवापरेऽपि. B, अपरिमिता. L. 19. प्रापयामि. Edd., नयाम्यहम्. —बन्धे मोक्षे च. So. B. A and Edd., बन्धमोक्षे च, Com. omitting च. L. 21. शुष्काशनिना. A, शुक्ताशनिना. What is meant is the thunderbolt from a clear sky with which the classical student is so familiar. Compare किं नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः, Vikramorvaśî, Bomb. Ed. p. 156, l. 1. —संभिन्नान्तरात्मा. Text of A, संभिन्नान्तरा (*sic*). L. 23. कृतादर-

शिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन. So Com. of A and Edd. Text, °सरसिजायाश्रियः श्रियो जातेन. B, सुरासुरशिखराभ्यर्चिते चरणसरसिजया श्रिया जनित्वा.

P. 355, L. 1. दिव्यलोकाश्रम°. So Com. and Edd. Text of A and B, दिव्यलोकाश्रय. L. 3. प्रवेष्टव्यम्. Edd., द्रष्टव्यम्. —जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः. B, जरन्मातङ्गाकरोपनीतैः. Edd., जनङ्गमाङ्गनयोपनीतैः, Ed. 2 giving जरन् as a variant. L. 6. कर्मणाम्. B and Edd., कर्मणः. L. 7. मातः श्रीरित्यादि. Text of A, अशरणम् (agreeing with माम्) for अशरण.........पङ्कजे. B omits अतिगहनभीषणात्. L. 9. कुलतन्तुम्. A in Text, कुलपांशुल. In Com. both readings are mentioned. L. 11. Edd. omit अन्यानि च. L. 12. Edd. put the तम् after विलप्य. L. 12. अभ्यर्थनादीनम्. Com., अभ्यर्थना प्रार्थना तया दीनं यथा स्यात्तथा. L. 14. भवति. Edd., भवेत्. —दृष्टेपि च, *i. e.*, सुखे. B, दृष्टेपि ते. Edd., दृष्टेपि च ते. Com., दृष्टेपि दूषणं नास्तीत्याशयेनाह दृष्टेपीति अदृष्टस्य अनवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुः अपरेण केनचित् दृष्टेपि वीक्षितेपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव धर्मः क्षरति कीर्त्तनादिति स्मृतेः तेन दृष्टादृष्टसुकृतसमाचरणेपि न दोष इति ध्वनितं. L. 16. पादयोरपतम्. Edd., पुनः पुनः पादयोरपतम्. L. 17. तथैव. B, तथैव. —साक्षिभूताः. Com., साक्षीभूताः. —आत्मशरीरस्थिताः. B, आत्मस्थिताः. Edd., आत्मशरीरे स्थिता L. 18. अन्यस्य. Edd. add कस्य. Com. of A, अहं तु पंचभिर्विलोक्यमानोपि अकृत्यं करोमीति भावः. L. 21. इदं मे फलम्. B omits मे. Edd., मे फलमिदम्. L. 22. तन्मोचन. Edd., आत्मनो मोचन L. 23. बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रमणानिभृतैः. Com. of A, इतः पक्कणं (p. 356, l. 16) विशिनष्टि आवेष्ट्यमानमिति (so, p. 356, l. 4, reads) आवेष्ट्यमानं परिवेष्टनविषयीक्रियमाणं कैस्तदेवाह आविष्टैरिव भूतग्रस्तैरिव बीभत्सो रौद्रो विन्यासो रचना येषां तैर्व्यावृत्तैश्च आखेटकात् निवृत्तैः आवर्त्त एव आवर्त्तकः आवर्त्तः पयसां भ्रमः तत्र आनायस्य मत्स्यबंधनस्य परिभ्रमणं इतस्ततः परिक्षेपणं तेन अनिभृतैश्चंचलैः. B, बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्च वर्त्तकानादाय परिभ्रमणानिवृत्तैश्च. Edd., बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्च वर्त्तकानामुपरि भ्रमणनिभृतैश्च.

P. 356, L. 1. B has निर्मंथनं, and Edd., मंथन, for the second संमन्थन. L. 2. प्रासप्रचण्ड. Edd., पाशप्रचण्डदण्ड. B, प्रसरदंडप्रचंड. —सेलग्राहिभिश्च. Edd., भल्लग्राहिभिश्च, and add लगुडिभिश्च लासकग्राहिभिश्च. L. 3. नानाविधग्राहक. B, सेलग्राहक. —वाचालनकुशलैः. B, वाचालनाकुशलैः. Edd., वाचालनाकुशलैः. —संचारण. B, संचरण,

L. 4. चण्डाल. Com., चाण्डाल. —मृगयाम्. B, मृगया. Edd., मृगयया. —आवेद्यमानम्. A, आवेदयमानम्. L. 5. वंशवनान्तरितम्. Text of A omits वंश. B, वंशविनान्तरितम्. L. 6. वादम्. Edd., वादम्. L. 7. वसाश्चकर्दम. Edd., वसाकर्दम. L. 14. निर्विशतर. Edd., निःस्पर्शतर. —लोकहृदयेऽपि. B and Edd. omit अपि. —व्यवहारसमस्तपुरुषम्. Edd., व्यवहारं समस्तपुरुष°. L. 16. एकापणम्. Text of A, एककारणम्. L. 17. नरकवासिनः. Edd., नरकवासिनाम्. L. 21. तदा दुर्दर्शनाकारवेषायै. From B. Com. of A omits तदा. Text of A, तदनुदर्शनवेषायै. Edd., तदानुदर्शनतरवेषायै. —दूरतः स्थितः. B, दूरस्थितः. Edd., दूरत एवावस्थितः.

P. 357, L. 1. युगेन. B and Edd., युगलेन. L. 2. चण्डालबालक. B, बहुलबालक. L. 3. अर्धोदयान. B, अर्धेरयान. L. 5. द्वारा. Edd., द्वारपिधाना. —सा मामवदत्. B, समवदत्. Edd., समावेदयत्. —निर्वृतः. B, संनिवृत्तः. L. 6. संरुद्धः. Edd., पञ्जरे संरुद्धः. L. 7. महासंकटे. Edd., अहो संकटं. L. 9. जल्पति. Text of A, संजल्पति. L. 10. कास्याः. Edd., कस्याः. L. 12. तत्रापि. 'In that case (*i. e.*, if I remain obstinately silent) she may dismiss me to a still lower birth (*i.e.*, kill me).' Text of A repeats तत्रापि. B, तथापि. —प्रकुपिता. Edd., प्रकोपिता. —अतोऽप्यधिकाम्. Edd., अतोऽप्यधिककष्टतरम्. L. 13. उपजातम्. Edd., उपगतम्. L. 14. वागपि विमिश्रिता. B omits अपि. Edd. read मिश्रिता for विमिश्रिता. —गृहीतमौनं निर्वेदात्. Com. seems to add माम्. B, गृहीतमौननिर्वेदात्. —Edd. put कदाचित् after गृहीतमौनम्. L. 16. दिव्यलोकभ्रंशः. So A and B. Edd., दिव्यलोकतो भ्रंशः, which agrees better with the corresponding phrases. —तिर्यग्जातौ. Edd., तिर्यग्योनौ, a phrase we have at p. 358, l. 7. L. 18. तस्मिकम्. Edd. add मम. L. 20. Text of A and B omits बलात्. Com., बलात् इत्यत् त्रुट्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च. L. 21. उपनीतेऽपि च. Text of A and B omits अपि. Edd. omit च. L. 22. अन्येद्युश्च. Edd., अपरे द्युश्च. —दूयमाने हृदये च. Edd., दूयमानहृदयेव. L. 23. पक्वान्यपक्वानि च. B. omits पक्वानि. Edd., अपक्वानि पक्वानि च.

P. 358, L. 1. उपभोगम्. B and Edd., उपयोगम्. —आरोपित. Text of A and B write आरोपित. Edd., आरोपित. L. 2. अर्पितानाम्. Edd., अर्पितानाम्. —निर्विचार. Edd., निर्विकार. L. 4. परिहरसि. Edd., परिहासि. L. 7. सः, Edd., त्वम्. L. 8. न विवेके.

Edd., विवेकेन (विवेके न). L. 9. येषां च. Edd., अपि च येषामपि. L. 11. आहाराय. Edd. add च. Ed. 2 mentions a reading अपरिहाराय. —चाण्डालाशनशङ्का. B, चाण्डालाशनेन शंका: Edd., चाण्डालासनाशङ्का. L. 14. पातयसि. Edd., आयासयसि. L. 15. Edd. omit वा. L. 21. स्थितमात्मानम्. Edd., स्थितिमापन्नमात्मानम्. L. 22. सापि चाण्डालदारिका यादृशी तादृशी देवेनापि दृष्टैव. This sentence corresponds to the अस्मिन्कनकपञ्जरे of the last, " And what manner of woman the Chândâla princess of whom I have spoken was your majesty has yourself seen. " The reading is that of B. Text of A, चांडालदारिकां ईदृशीं (construe with preceding word) यादृशी देवेनापि दृष्टैव. Com., चांडालदारिकां इ [ई] दृशीं यादृशीं (*sic*) देवेनापि भवतैव दृष्टा एव अवलोकिता एव निरीक्षिता एव (*sic*). Edd., चाण्डालदारिकामीदृशीम् (construe with preceding) सापि चाण्डालकन्यका यादृशी तादृशी देवेन दृष्टैव. L. 23. B and Edd. omit च.

P. 359, L. 4. कुतूहल. B and Edd., कौतुक.

P. 360, L. 2. नचिरात्. Edd., अचिरात्. L. 2. आदिदेश. Edd., अदिशत् L. 3. धाम्ना. Edd., स्वधाम्ना —अभिभवन्ती. Edd. add इव. —प्रागल्भ्येन. Edd. add च. L. 7. तथापि. So A and B. Com. of A does not give अपि. Edd., तदपि. L. 9. अविनय. B, स्वाविनय. L. 10. यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते. Text of A and B, समाप्यते for परिसमाप्यते. Com. of A, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते. Compare the reading we have adopted at p. 351, l. 22. L. 12. प्रतिविधेयमस्येति. Com. and Edd. omit अस्य. L. 13. विनिर्मितम्. B, च निर्मितम्. Edd. omit, and read मया सर्वं कृतम् अधुना तु तत्कर्म समाप्तम्.—सर्वमधुना तत्कर्म. B and perhaps Com., (अधुना सर्व्वं तत् कर्म कृत्यं परिसमाप्तं परिपूर्णीकृतं) अधुना सर्वं तत्कर्म. L. 17. बहले तनू. B, बहलां तनुम्. L. 18. घ्रातिति. B, घ्राणिति Edd., घ्राणीति. —वधिरित. Edd., रोधित. L. 20. आकर्ण्य. Edd., आकर्णयत:, and follow immediately with तदैवाकृष्टकार्मुक: which they read for आकर्णकृष्टकार्मुक:. omitting the intervening words. L. 21. तुल्यकालमेव. Read with Text of A and B, तुल्यकालम्. Com. of A, समकालमेव (*sic*) युगपदेव एककालमेव. L. 22. आकर्णाकृष्ट. So Com. of A. Text and B, आकर्णकृष्ट. Compare reading of Edd., note on l. 20. L. 23. जीवितापहरणावेक्षादि. Com. of A, आपादवासन्नात् यत् जीवितस्य अपहरणं: ग्रहणं तस्मै

प्रतिरोधक इव. —निरुद्धसर्वाशः. So B and Edd. Text of A, निरुद्धसर्वांशः. Com., निरुद्धाः आवृत्ताः सर्वे अंशा अवयवाः येन सः अथवा संरुद्धा आशा दश दिशा येन इत्यर्थः. —अन्तरा पदम्. Com., अंतरा मध्ये अर्थात् हृदयस्येति बोध्यं पदं निवासं चकार निर्ममे. B and Edd., अंतःपदम्. For the meaning of पदं compare तत्पदाक्रान्ति next page, l. 1.

P. 361, L. 2. अन्तःकरणम् Edd., करणम्. L. 4. तच्छरशल्य. B, तच्छल्य. Com. of A, तस्य बाणस्य शल्य तस्य भरः. —भरालसोत्कण्टकिनी. B, भरालसेवोत्कंटकिनी. Edd., निकरकीलितेवोत्कण्टकिनी, a phrase which occurs below, l. 10. L. 5. आपाण्डुताम्. A, पांडुताम्. L. 6. वदनलावण्यं. Text of A, यौवनलावण्यं. L. 8. किसलयम्. A and B, किशलयम्. So also below l. 14.—तत्तापविरसमानम्लानिःपीडितं. So Edd. A, तत्तापविरसमानमतिनिःपीडितम्. Com., तस्य कामस्य तापः तेन विरसमानं विरसतां भजमानं अतिनिःपीडितसरागं (*sic*) हृदयमिव तांबूलं अपतत् अस्रंसत्. B, तत्तापविरसमाननिःपीडितम्. L. 9. दारुणो व्रण इव. So Edd. omit व्रणः with A and B. L. 12 कुसुमधन्वनायास्यमानस्य. So A and B. Edd., कुसुमधन्वनो यास्यमानस्य. —तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानीत्यादि. Com., तस्य अवयवा हस्तपादादयः (cf. the next sentence) तेषां रूपं सौंदर्यं तस्य शोभा श्रीः तया विनिर्जितानि अभिभूतानि अत एव तापस्य तत्तेः अपहरणे दूरीकरणे क्षमाण्यपि समर्थान्यपि निर्जितत्वात् तस्य आकिंचित्कराणि निःप्रयोजनानि अभवन् आसन् तदेव दर्शयति तथेति. L. 13. तस्य. B and Edd., अस्य. L. 14. पाणिपादेन. Text of A and B, पाणिना पादेन. —कुवलयदलसजो दृष्ट्या. See note on p. 244, l. 10. L. 15. घनसारधूलिः. Com. = कर्पूररजः. L. 17. मणिवेदिकाकुट्टिमानि. Edd., माणिकुट्टिमवेदिका. L. 19. उत्प्रेक्षमाणस्य. A, उत्प्रेक्ष्यमाणस्य. —अभिलषतः. Com. = अभिवांछत्. Edd., लिखतः. —तामेवालपतः. Text of A, तामेव लपतः. B and Edd., तामालपत. L. 20. तामेवालिङ्गतः. B and Edd. omit एव. L. 23. असंभाषयतः. So B and Edd. Text of A, असंभाषतः. Com. repeats असंभाषतः, but explains by अनालापयतः. Compare क्रीडापर्वतशबरीमालापयन्तीम् p. 188, l. 19, and the various readings there. —कार्योपगतमप्यजानतः. So B. A, कार्यपगतमप्यजानतः. (Com., कार्यार्थे उपगतं प्राप्तमपि). Edd. omit the words. —गुरुजनम्. Edd., गुरून्.

P. 362, L. 2. विगलितस्नेहस्य. Edd., अस्नेहस्य. L. 3. केवलमस्य. Edd., एव.

for अस्य. —मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन जीवितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतः. 'Ever and anon, by swooning, exercising himself as it were, (योग्यामिव कुर्वतः) in the work of giving up his life.' From B, with उपगम (A's reading) for उपगमन. Text of A, मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छल [ले] न जीवितोत्सर्गयोग्यामिव. Com., केवलं अस्य राज्ञः मुहुः मुहुः वारं वारं मूर्च्छायाः मोहस्य उपगमच्छलेन आगमनमिषेण जीवितस्य उत्सर्गः त्यागः तस्याः योग्यतामिव (*sic*) कुर्वतः. Edd., मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमन-च्छलेन जीवितोत्सर्गयोग्यामिव तनुम्. L. 3. विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन. Com. of A, विहस्तेनापि व्याकुलेनापि प्रतिपन्नं अंगीकृतं विविधं उपकरणं तंत्रं येन स तेन अत्रापिशब्दो विरोधालंकृतिद्योतनार्थः यो विहस्तो भवति स प्रतिपन्नोपकरणो न स्यादिति विरोधः तत्परिहारस्तु विहस्तः व्याकुलः इत्यर्थात् विहस्तव्याकुलौ व्यग्रे इति हेमः. L. 5. पयसा. Edd., सलिलेन.—मुषित. Text of A writes, as usually, मुखित. Com., मुषितो गृहीतः. B, दुःखित. L. 6. वैशम्पायनाक्रोशनपरेण. So Text of A. Com., आक्रोशनं तत्र परेण आसक्तेन, omitting वैशम्पायन. So B has merely क्रोशपरेण. Edd., वैशम्पायनाक्रोशपरेण. —Separate आचरणात्.—विकीर्ण. Edd., वितीर्ण. L. 8. Edd. omit हिम.—स्फटिक. A, स्फुटिक. B, स्फोटिकस्फुटिक. Edd., स्फाटिक. L. 9. मृणालनालेन. Edd., मृणालेन. L. 10. कुसुमतल्प. Edd., सकुसुमतल्प. L. 11. धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनाहृतार्तिना. So Com. of A:—धारागृहस्य जलयंत्राणां प्रवर्त्तनात् प्रसरणात् आ ईषत् हता दूरीभूता आर्त्तिय[र्य] स्य सः तेन. Text of A, आहत, B, आहित and Edd., अकृत, for आहृत. —मणिकुट्टिमक्षालनाग्रहस्तेन. Com., मणिकुट्टिमस्य क्षालना धावनं तत्र अग्रहस्तो यस्य स तेन. Edd., आयस्तेन for अग्रहस्तेन, and Com. of A mentions this reading as a variant. L. 12. सजलकिञ्जल्कजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन. So A (Text of A writes जल for जलज; and Com. of A has सजलानि जलसहितानि किंजल्कजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषां उपचारः प्रकारः (*sic*) उपचरणं तेन संभ्रांतेन मूढेन) and B. Edd., सजलपङ्कजकिञ्जल्ककल्हारप्रकरप्रचारणसंभ्रान्तेन. —शिशिर. Edd., अन्धकारशिशिर. L. 13. दक्षेण चोद्यान. A in Text, दक्षेण यो [चो] यान. Com. of A omits च there and everywhere else in this sentence. Edd. have the last च (that before आप्तपरिजनेन) only. L. 14. संतापहारिणा. Com. of A, तापापहारिणा. Edd., सन्तापकारिणा.—मलयजरसचन्द्राद्रजलचन्द्राश्रय°. B, मलयजरसचंद्रार्द्रजलार्द्रचंद्राश्रय. Edd., मलयजजलार्द्रचन्द्राश्रय. L. 15. साहसम:. Text of A, साहसमो, (Comp. अद-

हनात्मकेन p. 248, l. 12.) Com., दाहे क्षमः समर्थः. Edd., दाहहेतुः. L. 16. For the words following कामानलः, Edd. have simply वैशम्पायनस्य च महाश्वेतोत्कण्ठया. L. 18. तत्संधुक्षणायेव. B, तत्क्षणमेव. L. 19. दक्षिणानिलम्. B adds च. —प्रालम्बान्. B and Edd., प्रलम्बान्. —कम्पयन्. B and Edd., स्तबकयन्. L. 20. वाञ्छित. Edd., विकसित. —आनमयन्. A, नमयन्. Edd., आनमयन्. L. 21. कुरबकैः (Edd., कुरवकैः). A, कुरुबकैः. —आपीतयन्. B, आपातयन्. —ककुभान्. B and Edd., ककुभः. L. 23. अपनयन्ननुनयन्व्यवस्थामास्थापयन्हठचुम्बन°. So A (Com., व्यवस्थापयन् for आस्थापयन्). B, उपनयन्हठचुम्बन omitting the intervening words. Edd., उपनयन्ननयन्व्यवस्थामुपस्थापयन्दृढचुम्बन.

P. 363, L. 1. मकरध्वजरक्तध्वजानिव किंशुकानि. B, मकरध्वजरक्तध्वजशुकानि. Edd., मकरध्वजरक्तांशुकानि. L. 2. सकलमेव.......जनयन्. So A and B, except that B adds केलिमयमिव after प्रेममयमिव. The reading of Edd. is सकलमेव महारजतमयमिव रागमयमिव रतिमयमिवोत्सवमयमिव दानमयमिव प्रेममयमिव कलिमयमिवोत्सुकयमयमिव जनयन्. For दानमयमिव Ed. 1 repeats by mistake रतिमयमिव. L. 5. मधुर. B, मधुकर. —आलाप. B, उल्लाप. L. 7. भ्रमत्. A in Text, भ्रमयन्. —कातरित. Edd., चकित. L. 9. येन च. Edd. and Com. of A omit च. L. 10. महे. Edd., महोत्सवे. L. 11. निर्वर्तित. Text of A and B, निवर्तित. Com. of A here writes निर्वर्तित. L. 12. तस्य पुरः. Com., तस्य कामदेवस्य पुरोऽग्रे. L. 14. कृत्वैककर्णे. Edd., कृत्वेव कर्णे. —अर्पित. Edd., आरोपित. —सत्किसलय. Text of A, यत्किसलय (*sic*). Com., संति शोभमानि किसलयानि यस्मिन् &c. B, प्रसरत्किशलय. Edd., सकिसलय. L. 16. तृषा. Edd., तृष्णा. L. 17. समुत्कण्टकिततनुः. A, समुत्कंटकिततनूः. L. 19. परवती. Edd. add इव. L. 22. B and Edd. omit तम् —नयन. Edd., लोचन.

P. 364, L. 1. Text of A and B omit पुनः. —दिवसक्रमामीलितं कुमुदमिव. The reading of Edd. Text of A, दिवसनिमीलितं कुमुदमिव. Com., दिवसर्क्ष (*sic*) वासरसंबंधि आमीलितं संकुचितं. B, दिवसक्रमनिमीलितकुमुदमिव. L. 2. Separate आ बन्धनात्. Com. =आ वृंतात्. B, आ निबंधनात्. Edd., आबध्य. L. 6. शोभ्यां गाढतरं. Edd., लोचनाभ्यां पिबन्निव. —वाताहतां बालकदलीम्. Text of A, वाताहत-बालकदलीम्. L. 11. किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम्. See p. 317, l. 16. L. 15. Edd. omit द्वितीयवारं...........दुःखस्य.

B, द्वितीयं वारं for द्वितीयवारं. The Moon was fated, in consequence of Puṇḍarîka's rash curse, to know the pangs of love twice at least ; but the object of his love had been in each case Kâdambarî (तदर्थमेव), for whom he had pined first as Chandrâpîḍa and afterwards as Śûdraka. See p. 390, l. 22, and following. L. 19. A omits ते. L. 21. चन्द्रलोकावस्थानलब्धममृतपरिमलम. Com., चंद्रलोके अवस्थाने तेन लब्धं आसक्तं अमृतपरिमलमेव पीयूषामोदमेव. L. 22. Edd. omit अधिकम. —उद्वहन. Text of A omits the words that follow down to अङ्कैः, p. 365, l. 1 inclusive.

P. 365, L. 2 पुण्डरीकः. Edd., समुत्सृष्टशुकशरीरः पुण्डरीकः. L. 4. कृतकण्ठग्रहां. B, दत्तकण्ठग्रहं. Edd., दत्तकण्ठग्रहा. B's reading should perhaps have been preferred as most in keeping with Bâṇa's style. Cf. अभ्यर्थनादीनमवदम् p. 355, l. 12, गद्गदिकागृहीताक्षरमवादीत p. 264, l. 14, and the numerous adverbs ending in अम् throughout the book. — महाश्वेताम. Edd. add तेन. L. 7. जामातासि. Since Mahâśvetâ was sprung from the moon. L. 15. A omits the words from जराभङ्ग° to अभ्यधात्, p. 366, l. 1 inclusive. L. 20. दिष्ट्या मया नैकाकिनैत्यादि. Compare the king's words सर्वथा समानदुःखदुःखितां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः p. 73, l. 15.

P. 366, L. 2. स्वपुण्यैर्वा. So Com. and Edd. Text, स्वपुण्यैरेवा (*sic*). P. तत स्वपुण्यैर्वा. With the thought compare पुण्यैः कृतस्य यत एव ममात्मलाभः p. 239, verse 3, and see the note there. —तथापि... ....स्वमेव नमस्कार्यः. B omits the intervening words. L. 5. Edd. omit तथा पित्रा .... असंमान्ती. B, आमांती for असंमांतीं, which Com. translates by प्रवेशमलभमाना, adding एतेन प्रमोदातिरेकः सूचितः. L. 8. पुनः पुनः कृतनमस्कारः. Edd. omit. L. 10. B and Edd. omit विनय. Text A has सविनयविलक्ष. L. 12. अयं खलु पुण्डरीक संवर्धित एव केवलं मया. See the story of Puṇḍarîka's first birth at p. 144, l. 15. L. 14. एवमवगत्यविनय B, एवावगत्याविनय. —A omits अस्मिन्. L. 15. यथापगतशापोपीत्यादि. 'It was because I looked on him as your son that I did not take him to myself when the curse had passed away.' L. 16. अन्यश्चेत्यादि. Com., अन्यश्च चंद्रकांतः चंद्रापीडावस्थानलक्षणः तत्भवं आयुः तस्मिन् आत्मा वै

जायते पुत्र इति श्रुतेः आत्मानं पुत्रं स्थापयित्वा यावत्कालं चंद्रापीडः स्थास्यति तावत् कालमयामिति भावः अत एव कृतार्थः कृतकृत्यः. L. 17. Put a stop after कृतार्थः. Edd. read आ चन्द्रसमकालीनायुषि. —अस्माद्विर्त्यलोकात्. Edd., अस्मद्विध्यलोकात्. L. 20. सर्वथा स्नेहस्याव-मसंतोष इति. Com., सर्वथा स्नेहस्य अयं पुंडरीकः असंतोष अधृतिस्थानं, कदाचिदस्मिन् स्नेहो न निवर्तते इति भावः. L. 21. वृत्तान्तानुस्मरण. Edd., संस्मरण. L. 22. प्रभाता. So B and Edd. A, प्रयाता. Compare प्रभातायां यामिन्याम्, p. 258, l. 20. L. 23. मदिरागौरी-भ्याम्. A, अचिरा. Com., अचिरागौरीभ्या महाश्वेताकादंबरीजननीभ्याम्.

P. 367, L. 10. Edd. omit वनमपि. L. 11. सर्वगृहाण्येव. Edd., सर्वगृहसुखान्येव. L. 12. तमेवादाय. So Com. of A and Edd. Text and B have, दाय. L. 13. राजर्षे. B and Edd., राजर्षिणा. L. 18. उपगमन. Ed. 1, उपयमन. L. 20. सर्वे खलु वयं. So Com. of A, B and Edd. Text of A, सर्वे वयं खलु. L. 23. A omits तच्छ्रुत्वा- —प्रीत. Edd., आर्दित.

P. 368, L. 1. Edd. omit हि. —मुहुःखदुःखिनी. B omits मुहुःख. Edd. read मुहुःखदुःखिता. —कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसि. Compare त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे, p. 318, l. 5. L. 3. प्रथमतरम्. Edd. प्रथमम्. —दिवश्च. From B. Edd., इतश्च. A, दिनश्च, a slip which is repeated in Com. (अग्रहीत दिनश्च for अग्रहीत इतश्च.) L. 5, आवर्ज्य. B and Edd., आतर्ज्य. —अमरलोकम्. Edd., अमरलोकम्. L. 6. तथा. Text of A. तथा. Com., तदा. —स्नेहलतया. Edd. put after महानुभावतया. B omits. L. 7. पतिव्रततया. So Edd. A, सपतिव्रततया. B, पातिव्रततया. —विस्मितहृदया. Text of A and B add च. L. 9. कालप्रभोः. A, कालं प्रभोः. L. 10. अनुरागपताकेवोल्लसदपरसंध्या. B's reading —अनुरागपताकेवोल्लास अपरसंध्या. —is to be preferred. Edd., अनुरागकवोष्णतया परसन्ध्या. See next note. L. 11. वासतेयी. B, वा रजनी [च रजनी]. Edd., तमोवासो वासवी. Com. अनुरागस्यानुरतेः पताकेव वैजयंतीव उल्लसंती या अपरसंध्या पश्चिमसंध्या सा एव वधूः स्त्री तस्याः त्रपा लज्जा तस्या आवरणाय आच्छादनायेव वासतेयी रात्रिः वितस्तार प्रससार. L. 14. अभिप्रार्थित. So Com. of A. Text, B and Edd., अप्रार्थित. L. 18. Edd. omit परित्यक्तसर्व-स्वकार्यैः. L. 20. अनुपमरमणीयतमगरिम्णि. Edd., तर for

तम. B, अनुपमरमणीयतामहिम्नि. L. 22. निवहोत्क. B, मोद. Edd, निवहोघ.

P. 369, L. 1. रम्यतरेषु तेषु तेषु. So Com. of A. Text of A omits one तेषु. Edd. omit तेषु तेषु but insert रम्यवनेषु तेषु तेषु before रम्यतरेषु. L. 2. अपुनरुक्तानि. Com. of A. अपुनरुक्तानि च कदाचिदसेवितानि प्रतिदिनं नवीनानीत्यर्थः. Compare the reading of the Com. of A at p. 241, l. 22. L. 4. सुखानि. B, सुखम्. Edd., सर्वसुखानि.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of

Prof. A. V. Kâthavate and Prof. S. R. Bhandarkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4	0
No. II.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	6	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A., Part I., Cantos I.—VI.	1	8	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shanker P. Pandit, M.A. ...	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshas I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0	8	0
No. XI.—The Nitiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhatta's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.... ...	0	8	0
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of King Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			

Rs. a.

No. XV.—Mâlatî-Mâdhava : a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhâṇḍârkar, M. A. (Second Edition in the Press)

No. XVI.—Vikramorvaśî : a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. (Under revision.)

No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel... 1 0

No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. I. complete, Parts I., II. and III. 9 0

No. XIX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part II. ... 1 0

No. XX.—Ditto ditto by ditto Vol. I. Part III. ... 1 0

No. XXI—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ... 1 0

No. XXII.—Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ... 1 0

No. XXIII.—Vâsishṭhadharmaśâstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer 0 8

No. XXIV.—Kâdambarî by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. Third Edition.

No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kâthavate. (Copies not available.)

No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. 1 0

No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)

No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ... 1 0

No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part II. 1 0

No. XXX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part III. 1 0

No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgâprasâda ... 2 8

No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi. (Copies not available.)

No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa, by Dr. P. Peterson 0 14

No. XXXIV.—The Gauḍavaho by Vâkpati. Edited by Shankar P. Pandit 3 0

No. XXXV.—Mahânârâyaṇa-Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob 0 7

No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Ṛigveda. Edited by Dr. P. Peterson. (2nd Edition). 4 0

	Rs.	a.	p.
No. XXXVII.—Śârṅgadharapaddhati Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishkarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by the same author	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dîpikâs, by the same author	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part II, (completing Dr. G. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson.	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part II, comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyaṇa...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sûtras and the various readings of the Hiraṇyakeśi-Dharmasûtra, by Dr. G. Bühler. Part I.	2	12	0
No. XLV.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda. Part I. containing the first 7 (seven) Taraṅgas... ...	3	0	0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasûtras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vâchaspati, by Mahâmahopâdhyâya Râjârama Shâstri Boḍas.	3	4	0
No. XLVII.—Pârâśara Dharma Saṁhitâ with the Commentary of Sâyaṇa Mâdhavâchârya ; Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vâman Shâstri Islâmpurkar ...	4	4	0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4	0	0
No. XLIX.—Nyâyakośa, 2nd Edition. Edited by Mahâmahopâdhyâya Bhîmâchârya Zaḷkikar	12	0	0
No. L.—Âpastamba Dharmasûtra, Part II. Edited by Dr. G. Bühler	2	4	0
No. LI.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâda, Vol. II. Taraṅga VIII.	2	8	0
No. LII.—Mṛichchhakaṭika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole ...	3	8	0
No. LIII.—Navasâhasâṅkacharita, Part I. Edited by Pândit Vâman Shâstri Islâmpurkar	3	4	0
No. LIV.—Râjataraṅgiṇî of Kalhaṇa, Vol. III. Edited by Dr. P. Peterson	2	4	0
No. LV.—Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa. Edited with the author's Dîpikâ and Govardhana's Nyâya-Bodhinî and Critical and Explanatory Notes, by the late Rao Bahadur Y. V. Athalye	3	4	0
No. LVI.—Bhaṭṭi Kâvya, Vol. I. Edited by Mr. Kamalâshankar P. Trivedi	9	0	0
No. LVII.—Do. Vol. II. Edited by do.	6	0	0
No. LVIII.—A second selection of Hymns from the Ṛigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4	0	0